

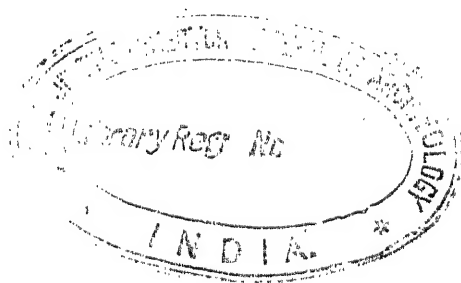
GOVERNMENT OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA

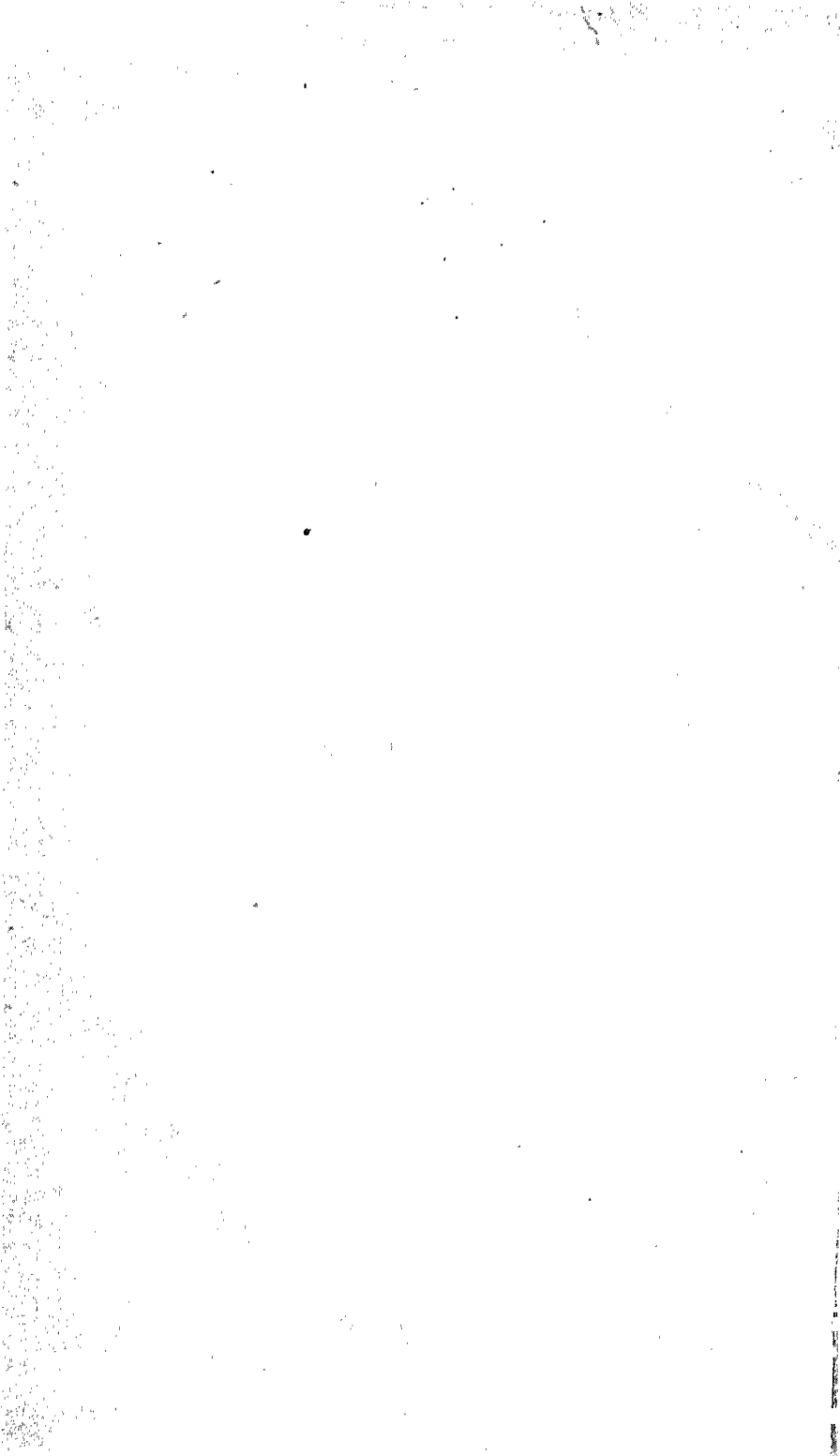
CENTRAL
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 23821

CALL No. Sa8k/Bha/Tri.

D.G.A. 79

D 2835

THE
BHATTI-KÂVYA
OR
RÂVANAVADHA

COMPOSED BY
SRI BHATTI
VOLUME I. CANTOS I.—IX.

EDITED
WITH THE COMMENTARY OF MALLINÂTHA
AND
WITH CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES
BY

KAMALÂSÂNKARA PRÂNASÂNKARA TRIVEDI, B. A.,

VICE-PRINCIPAL, GUJARÂTA TRAINING COLLEGE, FORMERLY PROFESSOR OF
SANSKRIT, BHÂVANAGARA COLLEGE AND ACTING PROFESSOR OF ORIENTAL
LANGUAGES, ELPHINSTONE AND DECCAN COLLEGES.

FIRST EDITION.

Copies 300.

23821

*Registered for copy-right under the Government of India's
Act XXV. of 1867.*

Bombay :

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1898.

[All rights reserved.]

Price 9 Rupees.

Bombay Sanskrit Series No. LVI.

Sa8K

Bha/Tri

Ref

Sa4V

Bha/Tri

94407

BOMBAY:

PRINTED AT THE TATTVA-VIVECHAKA OIL-ENGINE PRESS.

CENTRAL AGRICULTURAL

LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 23821

Date. 14. 6. 56

Call No. sabk / Shaptri

॥ श्रीः ॥

रावणवधं

नाम

भट्टिकाव्यम्

(नवमसर्गपर्यन्तं)

महाकविश्रीभट्टिप्रणीतं

मल्लिनाथकृतटीकया समवेतं

त्रिवेद्युपपदधारिणा

प्राणशंकरसूनुना कमलाशंकरेण संशोधितं

स्वनिर्मिताङ्ग्लभाषाटिप्पण्योपेतम् ।

तच्च

मुम्बापुरीस्थराजकीयग्रन्थशालाधिकारिणा

शाके १८१९ वत्सरे १८९८ ख्रिस्ताब्दे

प्राकाश्यं नीतम् ।

मूल्यं नव रूपकाः ।

इदं पुस्तकं
मोहमय्या तत्त्वविवेचकनाम्नि मुद्रणालये मुद्रितम्.

CONTENTS.

	PAGE.
Critical Notice.....	i-vii
Introduction.....	ix-xxxiv
Bhaṭṭi-Kāvya	1-246
Notes.....	1-141
Appendix	143-153
Addenda and Corrigenda	157-161

CRITICAL NOTICE.

In preparing the present edition of the Bhatti-Kāvya the following MSS. have been used :—

C. A copy of the MS. in charge of the Asiatic Society of Bengal. It is the oldest of all the MSS. that I could collect, and though I tried my best to secure it for collation, I could not get it. I was, however, able to obtain a copy of it carefully written and compared by Mr. Vāsudeva, a scribe of Calcutta. In his collection of manuscripts Dr. Rājendralāla Mitra says as follows with regard to this MS. (Vide Vol. 6. Part. I. 1882, Journal of the Royal Asiatic Society):—

“No. 2082. रावणवधः 1 substance, country-made yellow paper, 14×3 inches, Folia 130. Lines on a page, 6. Extent, 2,900 S’lokas, Character, Bengali. Date, S’aka 1326. Place of Deposit, Calcutta, Government of India. Verse. Correct.

Rāvana-Vadha. An epic poem in 22 Cantos . . . . . The writing is in well-formed Bengali letters, differing in no respect from the Bengali writing by Pandits of the last century. The leaves are all stained by watermarks and the colour of the yellow orpiment with which they are dyed is very much faded, being unmistakable testimony to the age of the MS. The colour of the ink is well preserved, except in the marginal notes written at different times by different persons. The name of the scribe is Purnshottam Deva S’armā. The date of writing is S’aka 1326=A. D. 1403.”

Beginning :—रावणवधः महाकाव्यम्. नमो गणेशाय ॥
अमृतपुत्रो विबुधसखः &c.

End :—काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां &c.

Colophon :—इति वडभीवास्तव्यश्रीधरस्वामिमूनोर्भट्टिब्राह्मणस्य कृतौ रावणवधे
महाकाव्ये तिङन्तकाण्डे लुट्प्रदर्शनो नाम द्वाविंशतितमः सर्गः ॥ शकाब्दः ॥ १३२६ ॥

B. This was obtained from Benares through my friend, Pandita Govindadāsa, who secured it from his friend, Pandita Paramesvara Datta Pandeya. It is in Devanāgarī characters and contains the text only. It has 8 lines on a page and is incorrect in many places. It has no date. It does not seem to be old.

Beginning:—श्रीरामाय नमः ॥ अमृतपो विबुधसखः &c.

End:—काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां &c.

Colophon:—हरिरोन्तत्सदिति श्रीमट्टिकाव्ये द्वाविंशतितमः सर्गः समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥ श्रीसर्वेश्वराय नमः । एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञः । श्रीनृसिंहाय नमः ॥

Et. This was secured from the Elphinstone College through Dr. Peterson. It contains the text only up to the fifth canto in Devanāgarī characters. The fourth and fifth cantos are designated as the fourth canto. It has a few marginal notes up to the third canto, copied for the most part from Jayamāngalā. It is not a purely correct MS. It consists of 12 pages and is written in Samvat 1661. It has 12 or 13 lines on a page.

Beginning:—अमृतपो विबुधसखः &c.

End:—प्रलुठितमवनौ विलोक्य कृतं &c.

Colophon:—इति मट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥

संवति १६६१ वर्षे । कार्तिकसुदि १५ ॥ श्रीमद्राजधानीपुरे लिखितम् ॥

Et. This is the second MS. obtained from the Elphinstone College through Dr. Peterson. It contains the text only in Devanāgarī characters and goes as far as the 10th Canto. It contains 8 lines on a page and is incorrect in many places. It is copied from a MS. in Bengali characters. There are notes on difficult words, mostly consisting of the meanings of roots, such as आस उपवेशने. The marginal notes, particularly those in Canto X. on verses illustrating यमक and other Alankāras, are mostly copied from Jayamāngalā. The number of verses is not marked. It is dated the 14th Chaitra Vad, Samvat 1790.

Beginning:—श्रीगणेशाय नमः श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ अमृतपो विबुधसखः &c.

End:—सौमित्रैरिति वचनं निशम्य रामो &c.

Colophon:—इति भट्टिकाव्ये काव्यालंकारो नाम दशमः सर्गः ॥ इति श्रीभट्टि-
कारेण कृतं भट्टिकाव्यं द्वाविंशतिसर्गं यावद्दशमसर्गपर्यन्तमलेखीदं पुस्तकं शुक्लशर्मणा
स्वपाठार्थम् ।

गच्छतः स्वलनं कापि भवत्येव प्रमादतः ।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥
भीमस्यापि भवेद्ब्रह्मो मुनेरपि मतिभ्रमः ।
यथादृष्टं तथा लिखितं लेखके नास्ति दोषकः ॥

वैश्वदेशीयमक्षरं दृष्ट्वा चालेखीदं पुस्तकं शुभदं मया ॥ यथाज्ञस्य दुर्बोधमक्षरं स्यात्प्रा-
ज्ञस्य भवेत्सुबोधकं तथा ॥

भग्नपृष्ठकटिग्रीवं तप्तदृष्टि अधोमुखम् ।
यत्नेन लिखितां पुस्तिकां पुत्रवत्परिपालयेत् ॥

शुभमस्तु । संवत् १७९० चैत्रवदि चतुर्दश्यां तिथौ रविवारे लेखनं समाप्तम् ॥
शुभमस्तु ॥ शुभमस्तु ॥ शुभमस्तु ॥

E₃. This is the third MS. received from the Elphinstone College through Dr. Peterson. It is complete and is accom-
panied by the commentary Jayamaṅgalā. It is in Devanāgarī characters and is dated Samvat 1894.

Beginning:—श्रीगणेशाय नमः ॥ अभूवृषो विबुधसखः &c.

End:—काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां &c.

Colophon:—इति भट्टिकाव्ये द्वाविंशतितमः सर्गः । समाप्तं चेदं भट्टिकाव्यम् ।

Colophon of the Commentary: इति वलमीषास्तव्यस्य श्रीस्वा-
मिसूनोर्भट्टमहाब्राह्मणस्य महावैयाकरणस्य कृतौ रावणवधे महातिङन्तकाण्डे लुङ्लित-
तनाम्नो नवमपरिच्छेदस्य जटीश्वरो जयदेवो जयमङ्गल इति च नामभिस्त्रिभिः सुप्रसि-
द्धस्य अनेकशास्त्रव्याख्यानकृतौ टीकायां काव्यस्यायोध्याप्रत्यागमनं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥
जयमङ्गलकृता टीका समाप्ता ॥ संवत् १८९४ श्रावणवदि १० गुरुवारे । श्रीकृष्णाय
नमः ॥

D. This was received from the Deccan College Library through Dr. Bhāṇḍārakar. It is in Devanāgarī characters and is very incorrect. In several places incomplete verses are given, the latter half being omitted. The copyist seems to be completely ignorant of the Sanskrit language. It contains

the complete text and the commentary of Jayamaṅgalā. It is dated Samvat 1869.

Beginning:—अमृतूपो विबुधसखः परन्तपः &c.

End:—काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां &c.

Colophon:—इति श्रीमद्विभाव्ये भर्तृहितकृतौ राज्याभिषेको नाम द्वाविंशति-
तमः सर्गः समाप्तः ।

Colophon of the Commentary: इति वलभीवास्तव्यस्य श्रीस्वामिसूतोर्भट्टमहाब्राह्मणस्य महावैयाकरणस्य कृतौ रावणवधे महातिडन्तकाण्डे लुङ्लितितनाम्नो नवमपरिच्छेदस्य जटेश्वरो जयदेवो जयमंगल इति नामभिर्विभिः प्रसिद्धस्य अनेकशास्त्रव्याख्यातुः कृतौ दीक्षायां काव्यस्मयोध्याप्रत्यागमनं नाम द्वाविंशः सर्गः । जयमंगलं समाप्तम् । संवत् १८६९ वर्षे चैत्रवदि ११ मंगलवासरे लिखितम् । शुभं भवत् मंगलं ददत् ।

T. It is a copy of one of the MSS. of Bhatti in the Tanjore Palace Sanskrit Library, which comprises a very extensive collection of MSS., having more than 10,000 Sanskrit Volumes. With all his efforts, my friend, Prof. S. Rādhākṛishna Aiyar, Principal, Mahārājā's College, Pudukotā, could not get me the original MSS. I had, therefore, to be content with the copies of them, secured for me by him. It was only through his untiring efforts that I was able to get copies of these Southern MSS. To ensure the correctness of the copies he engaged Paṇḍita A. R. Thirumalachariar, of Mahārājā's College, Pudukotā. It was through his exertions that the MSS. of the text in the Tanjore Palace Sanskrit Library were collated and that Sargās 10 to 22 of both the copies of the commentary of Mallinātha (the one in the Theosophical Society's Library, Adyar, Madras, and the other from Coimbatore) were copied, as also the commentary of Mallinātha (Granth, printed) of the first 9 Sargās.

This MS. is written in Devanāgarī characters and contains 68 pages. It is noted as a recent copy in Dr. Burnell's catalogues, but it seems a little old. It is corrected and hence correct. It invariably contains 14 lines on each page. Additions, corrections, and differences of reading are marked on the margins

(right, left, top and bottom). Portions to be omitted are not erased with ink, but covered with a coloured paste. Sheets are loose, neither bound nor stitched. There are no remarks on the opening page. The copyist's name, place, and year are not known. The writing is beautiful. The MS. is complete. The headings and the concluding portion are written in red ink.

T₂. This is a copy of another Tanjore MS. It is written in Grantha characters and contains 80 cadgan leaves. It is incomplete, and comes up to the 10th verse of the 16th Canto. Verses from 31 to 45 of the 15th Canto are omitted and those from 46 to 113 given irregularly. The MS. appears to be old, being eaten in several places by worms. It has 6 or 7 lines on each page. The copyist's name, place, and year are not known.

T₃. This is a copy of the third Tanjore MS. It contains 59 cadgan leaves of the text in Grantha characters and 235 leaves of the commentary of Jayamaṅgalâ in Devanâgarî characters. Though worm-eaten in some places, it is legible. It has 7, 8 or 9 lines on each page. It appears very old. The verses are not numbered. The last verse (35, काव्यमिदं विहितं मया बलभ्यां &c., of the 22nd Canto) is not found in the MS. It ends as follows :—

शुभमस्तु ॥

विकृत्यहरे रवौ कन्यां गते पुष्ये गुरोर्दिने ।

बहुदेशेन लिखितं भट्टिकाव्यं विराजते ॥

T₄. This is a copy of the fourth Tanjore MS. It is written in Grantha characters and contains 120 leaves. The last leaf (120) is lost and the MS. ends with the word पतिः in the verse 31 of the 22nd Canto.

I got two other MSS. after the text had been printed off for the most part. The readings of these are therefore given in the Appendix. Of these the first designated D₁ is in the Deccan College Government Collection. I collated it in the College while I was acting as Professor of Oriental Languages there. It is incomplete, proceeding up to St. 26, C. XII. It bears no date.

The second was secured by me through my friend, Mr. Amīdhara Ranacchodajī Desāi, Assistant Master, Ahmedābād High School, from Paṭṭana. His brother, Mr. Haridhara R. Desāi, B. A., was kind enough to collate it for me, and also send the MS. to me. I then collated it myself. The MS. bears no date and proceeds up to the 10th Canto. It is incorrect in many places. It is designated P. in the Appendix.

For the commentary of Mallinātha I have consulted four Southern copies. The first is a printed copy in Grantha characters from Canto I. to Canto IX. The second is also a printed copy in Telugu characters from Canto I. to Canto IX. The third is a copy of the MS. of Bhaṭṭi with the commentary of Mallinātha in charge of the Theosophical Society of Madras from Canto X. to the end. The phrase श्रीनृसिंहाय नमः abounds in the MS. without exception in the beginning and end of every Sarga. The commentary is so full of mistakes that it would require as much time to be corrected as itself to be copied. The blank spaces are to be filled up with very great care and attention. The fourth and the best copy of the commentary was secured from Rāma Sāstriar of Kadathur, near Udamalpet, Coimbatore District. It is about 80 or 100 years old. It contains 158 pages with 12 or 13 lines on a page and is written in Grantha characters. 15 leaves are worm-eaten. Telugu notes appear in one or two places as in describing the metre of the 19th Canto. The MS. is very correct. There are no orthographical blunders in the first three-fourths of the book. In the last few pages which are also remarkably correct, there are a few mistakes such as the indiscriminate use of *ḍa* and *ḍha* for *da* and *dha*. I got a copy of this excellent MS. of the commentary through the indefatigable energy of Prof. S. Rādhākrishna Aiyar, who writes to me as follows :—‘ You will be glad to hear that I have after all succeeded in my attempt to secure another copy of Mallinātha’s commentary on the Bhaṭṭi-Kāvya. It was obtained from Rāma Sāstriar of Kadathur with some difficulty no doubt. I doubt whether the copy would ever have

reached me, were it not for the kindness and the official position of my friend, Mr. Srinivâsa Aiyar, B. A., Stationary Sub-Magistrate of the place in Coimbatore.

I must consider you fortunate, as the Pandit tells me that the writing is very legible (Grantha) and that the commentary is complete with the exception of that of a portion (10 S'lokâs) in the 10th Chapter for which blank space is provided in the palm-leaf Manuscript. The MS. appears to be about 100 years old and is pronounced to be correct."

INTRODUCTION.

The Bhatti-Kāvya, otherwise known as Rāvanavadha, is a grammatical poem, composed by the poet Bhatti with the object of illustrating Pāṇini's Sūtras. It is, as Mallinātha calls it, an *Udāharana-Kāvya* or illustration-poem of the Sūtras of Pāṇini. It is divided into four sections, *Prakīrṇa-Kāṇḍa*, *Adhikāra-Kāṇḍa*, *Prasanna-Kāṇḍa*, and *Tinanta-Kāṇḍa*. The first of these sections, comprising the first five Cantos, illustrates miscellaneous Sūtras at random. The second section embraces four Cantos from the fifth to the ninth, and illustrates what are known as *Adhikāra-Sūtras** or head-rules that exercise a kind of governing influence on certain subsequent rules, having to be repeated in them all. Taddhita and Krit affixes, changes of न् to ण् and स् to ष्, addition of आम् to certain roots in Perfect, rules of *Guṇa* and *Vṛiddhi* in Aorist, government of cases and similar portions of grammar come under this section, in which verses are so arranged that they illustrate the Sūtras of Pāṇini in the order of the *Ashtādhyāyī*, excepting only those that are applicable to the Vedic literature. Illustrations of miscellaneous Sūtras are interspersed here and there between those of *Adhikāra-Sūtras*. The third section illustrates a portion of poetics, touching figures of speech (both *S'abdālankāras* and *Arthālankāras*), *Guṇas Mādhurya* and *Bhāvikā*, and *Bhāshāsama*, a figure of speech in which words are so selected and arranged that the sentence belongs at once to Samskrita and Prakṛita. This section takes up four Cantos from the 10th to the 13th. The remaining nine Cantos illustrate all the Tenses and Moods, all the *Lakāras* except लट् which is concerned only with the Vedic literature.

* Sūtras are of six kinds :—

‘संज्ञा च परिभाषा च विधिनियम एव च ।

अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥’

The Bhatti-Kāvya is a work of great renown. It is held to be a sort of authority on questions of grammar. When a particular form occurring in it seems to violate Pāṇini, it is with great reluctance that commentators call it *Pramāda* or a mistake. Great ingenuity is shewn in establishing its correctness. Bhattoji Dikshita has quoted instances from the work* in his Siddhānta-Kaumudī and Manoramā, in some cases to support his view of the Sūtras and in others to explain their apparent deviation from them.† The fact that he has to explain their departures from Pāṇini, saying 'कथं तर्हि भट्टिः' establishes the authoritativeness of the work. Another work that like the Bhatti-Kāvya is known to illustrate the rules of Pāṇini's grammar, is the Rāvaṇārjunīya, composed by Bhaumaka‡ and well-known in Kāśmīra. Bhaumaka lived

* Among the quotations from the Bhatti-Kāvya in the Siddhānta-Kaumudī and the Manoramā may be mentioned 'पितृनताप्सित्' १, २ (K. p. 236), 'शस्त्राप्युपायंसत जित्वराणि' १, १६ (म० उ० p. 45, 46), 'ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य' १, २३ (K. p. 279), 'आप्रायि बान् गन्धवहः सुगन्धः' २, १० (म० पू० p. 73), 'अजिग्रहन् जनको धनुस्तत्' २, ४२ (म० पू० p. 51), 'ससीतयो राघवयोरधीयन्' ३, १८ (K. p. 227), 'न चोपलेमे वणिजां पणायान्' ३, २७ (म० उ० p. 14), 'पुरो रामस्य जुह्वाचकार ज्वलने वपुः' ४, ९, (म० पू० p. 65), 'पर्वद्वलान् महाब्रह्मैराट नैकटिकाश्रमान्' ४, १२ (म० पू० p. 104), 'वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविक्षत' ४, २८ (K. p. 234), 'विनसा हतबान्धवा' ५, ८ (K. p. 88), 'हा पितः कासि हे सुभ्रु' ५, ११ (K. p. 28 and म० पू० p. 29), 'तेन संगतमार्गेण रामाजयं कुरु द्रुतम्' ६, ५४ (K. p. 291), 'राघवस्य ततः कार्यं कारुवीनरपुङ्गवः । सर्ववानरसेनानामाश्वासनमादिशत् ॥' ७, २८ (म० उ० p. 68), 'आह्वन् मा रघून्तमम्' ७, १०३ Com. (K. p. 275), 'कलहंसराममहितः कृतवान्' १०, २ (म० पू० p. 61), 'उपायंसत महाबाणि' १९, २१ (म० उ० p. 45), and 'हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ' १८, १९ (K. p. 34).

† It must be noted that the forms, which are departures from Pāṇini, can hardly be called incorrect; as other grammars, that have now been lost, were in the time of Bhatti considered authoritative. In two or three places Mallinātha says:—'व्याकरणान्तरे द्रष्टव्यम्.'

‡ "Bühler, Kashmir Report p. 62, ascribes the Rāvaṇārjunīya, a poem which resembles the Bhatti-Kāvya and is intended to illustrate the rules of grammar, to one Bhīmabhatta. In his First Report Peterson gave Bhaumaka as the real name of the author of that book."

before Jayāditya, the author of the *Kāś'ikā*, and the *Kāś'mīra* poet Kshemendra; because the *Kāś'ikā* contains a quotation from the *Rāvaṇārjunīya*. The following half verse is quoted in the *Vṛitti* on the *Sūtra* “अनुवादे चरणानाम्” २।१।३॥ from Bhaumaka's poem:—

‘उदगात् कठकालापं प्रत्यष्टात् कठकौथुमम् ।’

The same verse is quoted in the *Siddhānta-Kaumudī* also. The whole verse is:—

‘उदगात् कठकालापं प्रत्यष्टात् कठकौथुमम् ।

येषां यत्ने द्विजातीनां तद् द्विजातिभिरन्वितम् ।’ ७.४.

i. e. राक्षससमं सचिवैः सह दशकण्ठो विवेश. Kshemendra's *Suvṛittatilaka* has a verse ‘शास्त्रकाव्यं चतुर्वर्गप्रायं सर्वोपदेशकृत् । भट्टिभौमककाव्यादि काव्यशास्त्रं प्रचक्षते॥’ ३, ४. naming Bhaṭṭi and Bhaumaka. This work is more artificial* than the Bhaṭṭi-Kāvya and this perhaps is the reason why it has not become so popular.

The subject treated in the Bhaṭṭi-Kāvya is the story of Rāma, whose virtues and exploits have given scope to so many poets to shew their powers.† Beginning with Das'aratha, the

and this is confirmed by the Extracts in Bühler's own Report. See Appendix to that work LXXXV. I. 19 भूमभट्टस्येति which should be corrected to भूमभट्टस्येति, and not as is done in the note, and I. 23 काव्येभ्य भूमोदिते a reading which should not be marked as a doubtful reading. Bhūma, or Bhūmaka and Bhaumaka are variations easily explained by the Kashmir pronunciation.” (Dr. Peterson's Preface to *Subhāshitāvalī* p. 83). A Deccan College Manuscript (No. 184 collection of 1875-76) ascribes the work to the poet Bhīma. ‘इति महाकविभूमिभूमिकृते रावणाजुनीये महाकाव्ये गाङ्गुटादिपादे प्रथमः सर्गः’ and so forth at the end of each Canto. But Kshemendra in his *Suvṛittatilaka* gives Bhaumaka as the name of the author.

* It is divided into 27 Cantos. The *Pādas* of the *Ashtādhyāyī* are illustrated in order, each *Pāda*, beginning with the second, (the first dealing only with *sanjñāyās* being omitted) being generally illustrated by one Canto. (गाङ्गुटादिपादे प्रथमः सर्गः, भूवादिपादे द्वितीयः सर्गः, आकडारादिपादे तृतीयः सर्गः and so forth).

† The story of Rāma is the sole subject of *Vālmiki's Rāmāyana* and ‘*Adhyātma-Rāmāyana*, and occupies a place in *Agni-Purāṇa*

work comes down to the destruction of Rāvaṇa and Rāma's return to Ayodhyā. It is a Mahā-kāvya,* as the oldest commentator Jayamaṅgala, Mallinātha, and others call it.† Being composed with the special object of illustrating the rules of

Nṛsiṃha-Purāṇa, Padma-Purāṇa, and other Purāṇas, in Yoga-vas'isṭha, Kālidāsa's Raghuvamśa, Kaviṛāja's Rāghava-Pāṇḍaviya, Bhavabhūti's Uttararāma-charita, and Vīra-charita, Rājas'ekhara's Bālarāmāyaṇa, Jayadeva's Prasannarāghava and many other works. Jayadeva hits the mark when he says:—

‘स्वसूक्तीनां पार्श्वं रघुतिलकमेकं कलयतां
कवीनां को दोषः स तु गुणगणानामवगुणः ।
यदेतैर्निःशेषैरपरगुणलुब्धैरिव जग-
त्सवैकश्चके सततमुखसंवासवसतिः ॥’

* A Mahā-kāvya is thus defined by Daṇḍin:—

‘सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।
आशीर्नमस्त्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥
इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् ।
चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम् ॥
नगरार्णवशैलतुंचन्द्रार्कोदयवर्णनैः ।
उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ॥
विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः ।
मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि ॥
अलंकृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् ।
सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः ॥
सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तेरुपेतं लोकरञ्जकम् ।
काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायेत सदलंकृति ॥’

By चतुरोदात्त नायक is meant धीरोदात्त नायक who is defined as:—

‘अविकल्पितः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
स्येयाजिगृहमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥’

As regards the incidental description of नगर, अर्णव &c., it is stated that

‘न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिदङ्गैः काव्यं न दुष्यति ।
यद्युपात्तेषु संपत्तिराराधयति तद्विदः ॥’

† ‘लक्ष्यं लक्षणं चोभयमेकत्र विदुषः प्रदर्शयितुं श्रीस्वामिसूनुः कविर्भट्टिनामा रामकथाश्रयम-
हाकाव्यं चकार ।’ जय०.

grammar, it can not be expected to come up in point of beauty to any one of the well-known Mahâ-Kâvyas. Still it must be said in fairness to the author that the work is by no means dry or dull, and that there are many passages* in it, which can stand comparison with the best passages of any of the Mahâ-Kâvyas.

Having thus informed the reader of the nature of the work, its contents, and popularity, I now turn to the question of the name of the author and the age in which he lived. Colebrooke considers Bhartṛihari to be the author of the work. He says:—‘The opening Stanza of the Bhaṭṭi-Kâvyâ may serve as an instance of *Ruchirâ* metre. The poem, bearing that title, is on the subject of the adventures of Râma. It is composed in twenty-two Cantos. Being composed purposely for the practical illustration of grammar, it exhibits a studied variety of diction, in which words anomalously inflected are most frequent. The style, however, is neither obscure nor inelegant, and the poem reckoned among the classical compositions in the Sanskrit language. The author was Bhartṛihari, not as might be supposed, the celebrated brother of Vikramâditya, but a grammarian and poet who was son of S’rîdharaswâmin as we are informed by one of his scholiasts, Vidyâvinoda.’ †

Dr. Bhau Dâji remarks that Bhaṭṭi is popularly believed to have been a son of Bhartṛihari.‡ S’âstrî S’eshagiri observes:—

* The following are some of these passages in the first nine Cantos:—Canto I., Sts. 6, 7, 8. Canto II., the description of *Sarad* (Sts. 2-19), 25, 41, 47. Canto III., Sts. 12-14, 51-55; Canto IV., Sts. 35, 36, 38, 39. Canto V., Sts. 10-45, 51, 71-74, 84-89, 102. Canto VI., 10-39, Râma’s grief for Sitâ (73-85), 104, 105. Canto VII., the description of the rainy season and Râma’s state in it (1-13), 96-99, 106-109. Canto VIII., 82-84, 95-98, 104-126. Canto IX., 55-57, 107, 110-136.

† Colebrooke’s Essays Vol. II., p. 115-116.

‡ Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society 1862, p. 219.

"The name Vikramâditya is applied to several kings and consequently causes considerable confusion. The first sovereign that is known by it was the Vikramâditya from whom the well-known era takes its name. He is said to have been the son of a Brâhmana, named Chandragupta, who married four wives, one of the Brahman caste, another of the Kshatriya, the third of the Vais'ya, and the fourth of the S'ûdra caste. They were called Brâhmani, Bhânumati, Bhâgyavati, and Sindhumati respectively. Each of the four bore him a son. Vararuchi was born of the first wife, Vikramârka of the second, Bhâtti of the third, and Bhartrihari of the fourth. Vikramârka became king while Bhâtti served him as Prime-Minister. After an incredibly long reign he is said to have been killed by a Prince of the potter caste, named S'alivâhana in 56 B. C. and in that year commences his era".* In his Preface to the S'atakas Bohlen remarks:—"They say that Vikrama in fact got possession of the kingdom and took to himself Bhâtti as Prime-Minister. But in this again they seem to have gone wrong, confounding both persons and times. For there exists a grammatical poem called Bhâtti-Kâvya, describing at the same time the exploits of Râma, which has been attributed to a certain grammarian belonging to a later age called Bhartrihari, and from the name of this poem, I think, Bhâtti seems to have been considered as the brother of this, our Bhartrihari."† These writers seem to have been misled by what some of the Commentators on the work have said. Nârâyaṇavidyâvinodâchârya‡ gives Bhartrihari as the name of the author. He thus begins his commentary, which he calls Bhâttibodhini:—"नत्वा रामपदद्वन्द्वमरविन्दं भवच्छिदम् । विद्याविनोद आचार्यः कुरुते भट्टिबोधिनीम् ॥ अथ पाणिनिकृतलक्षणार्थानवगन्तुमशक्नुवतां भाष्यकारजिनेन्द्रप्रभृतिनानाम-

* Indian Antiquary Vol. I., p. 319. This story is mentioned by Bohlen also.

† Bohlen's Preface to the S'atakas p. 6.

‡ He was son of Vânes'vara, brother of Jatâdhara, of the family of Pûrvagrâma. In explaining grammatical forms he cites the authority of Kramadîśvara's Saṅkshiptasâra, used in Bengal.

तानुसारिणां संदेहसंदोहव्याधिपीडितानां शिष्यप्रशिष्याणामुद्दिष्टीर्भगवान् श्रीधरस्वामिसूनुर्भर्तृहरिः काव्यच्छलेन समस्तं व्याकरणार्थं दर्शयन् रामकथयैवात्र मङ्गलान्तरमनादृत्य काव्यमिदमारब्धवान् । तत्र शब्दलक्षणं धातुमूलकत्वात् सकलपादानां धातुपादं प्रथममेवाभिधास्यामीति सत्यां चिकीर्षायां भवतेः क्रियावाचित्वादाह अभूदिति ।” Vidyāvinoda also calls his commentary Bhaṭṭi-chandrikā and the author Bhartṛihari, son of Śrīdharasvāmin—‘अत्र कविना श्रीधरस्वामिसूनुना भर्तृहरिणा सर्गबन्धः ।’ Kandarpachakravartin does the same:—‘अत्र तावन्महामहोपाध्यायश्रीभर्तृहरिकविना शब्दकाण्डयोलक्षणम् ।’ Bharata-mallika, ‘who lived at Kānchrāpārā in the Hooghly district, about 150 years ago,’ * speaks of Bhartṛihari as the author of the work in his commentary, Mugdhabodhini:—‘नस्वा शंकरमम्बहगौराङ्गमल्लिकात्मजः । भट्टिकां प्रकुरुते भरतो मुग्धबोधिनीम् ॥ ..... भर्तृहरिर्नाम कविः श्रीरामकथाश्रयं महाकाव्यं चकार ।’ The manuscript from Benares, collated by me, and designated B., calls the poem Bhaṭṭi-Kāvya at the end of each Canto without naming the author,† but at the end of the twelfth Canto it states ‘इति श्रीभर्तृहरिकृते भट्टिकाव्ये द्वादशः सर्गः ।’

This is all the evidence that could be gathered in favour of calling the author Bhartṛihari or of connecting Bhaṭṭi with Bhartṛihari. Let us now examine it minutely and see whether it is reliable. Colebrooke has no independent evidence to stand upon, his statement being, as he himself tells us, simply based upon that of Vidyāvinoda. Bohlen too rests his conclusion on mere tradition and on the statement of some of the commentators. Though the commentators Nārāyaṇa Vidyāvinodāchāryā, Vidyāvinoda, Kandarpachakravartin and Bharata call the author Bhartṛihari, still they name the work Bhaṭṭi without however assigning any reason why it should have been so styled.

We thus come to two questions, I, whether Bhaṭṭi is the name of the author of the poem known as Bhaṭṭi-Kāvya, and II.

* Dr. Rajendralāla Mitra’s notices of Sanskrit manuscripts Vol. VI, Part I, published in 1882 pp. 145 *et sequentes*.

† ‘इति श्रीभट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे विधाविषगमनो नाम प्रथमः सर्गः’ and so forth at the end of each Canto except the twelfth.

whether he was identical with Bhartrihari or distinct from him. The oldest manuscript C. and two other manuscripts D₂ and T₃ distinctly call the work Rāvanavadha and the author Bhaṭṭi. Jayamaṅgala and Mallinātha, both call the author Bhaṭṭi. Traditions described by Dr. Bhanu Dāji and S'āstri S'eshagiri mention Bhaṭṭi and Bhartrihari as two distinct persons. In the Index to Professor Aufrecht's catalogue of the Oxford MSS. Bhaṭṭi is stated to be the author of the Bhaṭṭi-Kāvya.* Bhaṭṭi's name is found in a verse in the Bhojaprabandha.† Bhaṭṭi is mentioned by name by Kshemendra‡ of the 11th century and Vallabhadeva of the 15th century. In Vallabhadeva's Subhāshitāvali, both Bhaṭṭi and Bhartrihari have been separately cited. In the last-named work verses are quoted from the Bhaṭṭi-kāvya under three names, Bhaṭṭi, Bhaṭṭasvāmin, and Bhartrīsvāmin.§ Two

* Vide p. 509.

† भर्तिर्दो भारवीयोऽपि नष्टो भिक्षुर्नष्टो भीमसेनोऽपि नष्टः ।
भुक्कुण्डोऽहं भूपतिस्त्वं च राजन् भभापङ्क्तावन्तकः संनिविष्टः ॥

‡ Vide the verse quoted on p. XI.

§ C. II. St. 9. गर्जनं हरिः साम्भसि शैलकुञ्जे प्रतिध्वनीनात्मकृतान् निशम्य ।
पदं बबन्ध क्रमितुं सकोपः प्रतर्कयन्नन्यमृगेन्द्रनादान् ॥ भट्टः
(No. 2410 in Dr. Peterson's edition of the Subhāshitāvali.)

C. II. St. 19. न तज्जलं यत्र सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तयदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं न गुञ्जितं तत्र जहार यन्मनः ॥ भट्टः
(No. 1819 in Dr. Peterson's Subhā.)

C. II. St. 6. प्रभातवाताहतिकम्पितकृतिः कुमुदतीरेणुपिशङ्गविग्रहम् ।
निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी न मानिनी संसहतेऽन्यसंगमम् ॥ भट्टः
(No. 2164 in Dr. Peterson's Subhā.)

C. II. St. 5. वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः पुष्पैः सुरोजैश्च विलीनमुद्भूतैः ।
परस्परं विस्मयवन्ति लक्ष्मीमालोकयांचक्रुर्निवारणे ॥ भट्टस्वामिनः
(No. 1811 in Dr. Peterson's Subhā.)

C. XI. St. 21. पीतौष्ठरागाणि हताञ्जनानि भास्वन्ति लोलैरलकैर्मुखाणि ।
प्रातः कृतार्थानि यथा विरेजुस्तथा न पूर्वद्युरलंकृतानि ॥ भट्टस्वामिनः
(No. 2139 in Dr. Peterson's Subhā.)

verses, which are assigned to Bhaṭṭi in the Subhāshitāvali, are attributed to Bhaṭṭasvāmin and Bhartr̥isvāmin in the S'āringadharapaddhati of the fourteenth century.* The Jayamaṅgalā as given in the Deccan College manuscript, designated D. by me, calls the work Bhartr̥i-Kāvya and the author Bhartr̥i.† At the end of each Canto in the manuscript the word Bhartr̥i-kāvya and not Bhaṭṭi-kāvya is found. I am therefore of opinion that Bhaṭṭi, Bhaṭṭasvāmin, and Bhartr̥isvāmin are three names of the same person. In his big Catalogue of Manuscripts Aufrecht says:—‘Bhaṭṭi called also Bhartr̥isvāmin or Bhaṭṭasvāmin or Svāmibhaṭṭa, author of the Bhaṭṭi-Kāvya’. That he was son of S'ridharasvāmin or S'risvāmin is mentioned by many commentators.‡ Bhartr̥i must have been his name, as is found in the Jayamaṅgalā of the

* गर्जन हरिः &c. (C. II. St. 9) attributed to Bhaṭṭi in the Subhāshitāvali is mentioned under the name of Bhaṭṭasvāmin in the S'āringadharapaddhati. The reading there is सरोषः in place of सकोपः. (Vide No. 591 in Dr. Peterson's edition of S'āringa.). न तज्जलं यन् सुचारुपङ्कजं &c. (C. II. St. 19) is in the S'āringadharapaddhati attributed to Bhartr̥isvāmin (Vide No. 3904 in Dr. Peterson's edition of S'āringa.).

† It begins thus:—‘प्रणिपत्य सकलवेदिनमतिदुस्तरभर्तृकाव्यसलिलनिधेः । जयमङ्गलेति नात्र नौकेव विरच्यते टीका ॥ लक्ष्यं लक्षणं चोभयमेकत्र विदुषां प्रदर्शयितुं श्रीस्वामिसूनुः कविर्भर्तृनामा रामकथाश्रयं महाकाव्यं चकार ॥’.

Cantos are wound up in these words:—‘इति श्रीभर्तृकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे रामसंभवो नाम प्रथमः (द्वितीयः and so fourth) सर्गः ।’

‡ The Ms. c. at the end says:—‘इति वडभीवास्तव्यश्रीधरस्वामिसूनुर्भट्टब्राह्मणस्य कृतौ रावणवधे महाकाव्ये तिङन्तकाण्डे लुप्तप्रदर्शनो नाम द्वाविंशतितमः सर्गः ।’ Jayamaṅgalā calls him son of S'risvāmin. Kumudānanda in his Subodhinī does the same. ‘अत्र कविना श्रीस्वामिसूनुना सर्गबन्धलक्षणं प्रकीर्णकाण्डं प्रथमं दर्शयितुं तस्य विषयव्यापकत्वात् तत्रादौ वस्तुनिर्देशं कुर्वन् इष्टदेवतास्मरणार्थकं मङ्गलं विघोषशान्तये करोति ।’ Nārāyaṇavidyāvinoda gives S'ridharasvāmin as the name of his father.

MS. D. Bhatti is the Prākṛita form of the Saṁskṛita word Bhartri and his father's name being S'rīsvāmin or S'rīdhara-svāmin, he was called Bhartrīsvāmin, a combination of the name Bhartri with the family appendage, Svāmin. The Gujarāti names contain many instances of this kind. If the father's name ends in S'ankara, Rāma, Nārāyaṇa, or some such word, the son's name also generally ends in the same form. Bhatta must have been his surname, and it being combined with Svāmin, he was called Bhattasvāmin or Svāmibhatta.* Thus Bhatti being the Prākṛita form and probably the pet-name, became the most commonly known and the author came to be popularly called by it. Finally as Bhatti does not look like a proper name, and is the Prākṛita form of Bhartri, later scholiasts† were misled in calling him Bhartrihari, particularly as the latter was well known as a grammarian.

Let me now turn to the question of the age of the author. He composed his work, as he himself informs us, in Valabhi (modern Valā, the chief town of the native state of the same name in the Gohilwāḍa Prānta in Kāthiawāḍa) in the time of Dharasena. The last verse of this Bhatti-Kāvya runs as follows :—

‘काव्यमिदं विहितं मया बलभ्यां

श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम् ।

कीर्तिरतो भवतान्नृपस्य तस्य

प्रेमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥’

---

* This, it must be said, is rather a strange combination of words. Dr. Rājendralāla considers the word ‘Bhatti’ as a diminutive of the word ‘Bhatta’ (Vide his Notices of Sanskrit MSS. Vol. VI. Part I. p. 145); but for this there seems to be no authority.

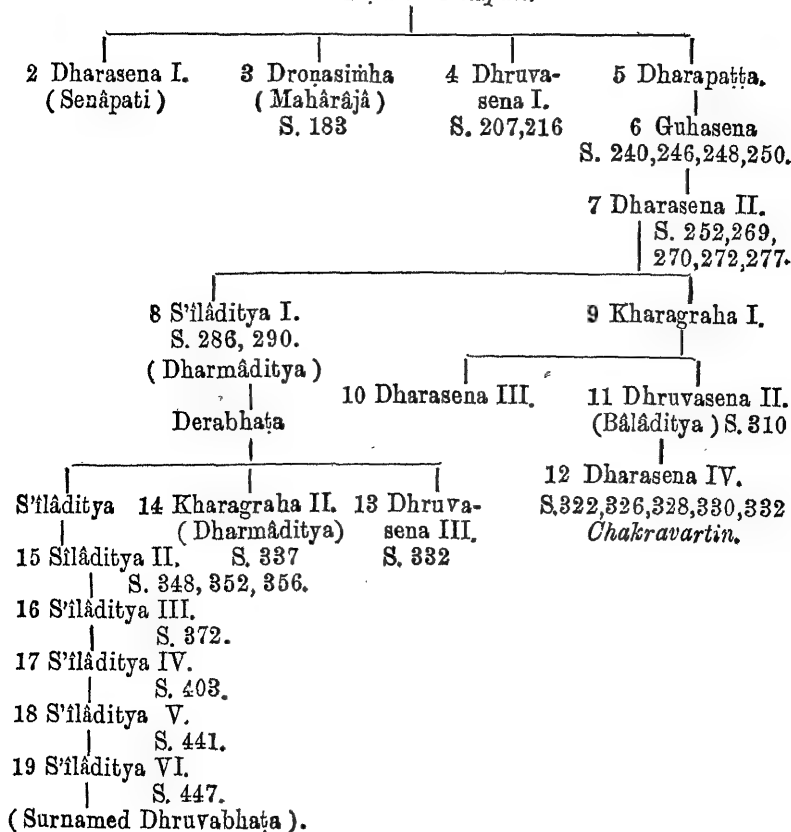
† Kandarpachakravartin, Vidyāvinoda, and Bharatamāllika are later Bengal commentators, none of whom are believed by Dr. Rājendralāla to have flourished at an earlier date than 265 years from this time.

In the word S'ri-Dharasena used in the above verse, S'ri is simply honorific.* The copperplate grants of Valabhi kings that have come to hand shew that there were four kings of the name of Dharasena.† The dates of Dharasena I. can not be

* It is found prefixed to the names of many kings in grants. A grant of Guhasena, dated Samvat 243, shews clearly that the name is Dharasena and not S'ri-Dhasarena. It thus names the different kings beginning with Bhatârka:—‘श्रीसेनापतिभटार्कः, श्रीसेनापतिधरसेनः, श्रीमहाराजश्रीणसिंहः, श्रीमहाराजध्रुवसेनः’. *Vide* the Indian Antiquary. Vol. VII. p. 67, so also a grant of Dhruvasena I., dated Samvat 216, *Vide* The Ind. Ant. Vol. IV p. 105, and another of the same king dated Samvat 207, *vide* The Ind. Ant. Vol. V. p. 205.

† The genealogy of Valabhi kings as gathered from their copperplate grants is as follows:—

1 Bhatârka Senâpati.

ascertained, as none of his grants have been hitherto discovered. The extreme limits between Dharasena II. and Dharasena IV. seem to be 80 years, as the earliest grant, hitherto known, of Dharasena II. is dated Samvat 252, and the latest grant of Dharasena IV. is dated Samvat 332. A grant of Dhruvasena III. is dated Samvat 332. This settles the date of the end of Dharasena IV.'s reign. The beginning of his reign is less certain, as only one grant of his predecessor, Dhruvasena II., dated Samvat 310, has been found. The Samvat referred to in these grants is the Valabhî or Gupta era,* the first year of which corresponds to A. D. 319 as settled by a stone inscription of Somanâth-Pattana, shewing a grant of Arjunadeva of Gujarat.† The inscription is dated in the Hijra year 662, Vikrama Samvat 1320, Valabhî Samvat 945, and Simha Samvat 151, Âshâdha Vadi 13.‡ Thus Vikrama Samvat 376 or S'aka 242 was the first year of the Valabhî era. As Al-bîrûnî states, S'aka S. 242 and Vikrama Samvat 376 was the starting-point of the Gupta or Valabhî era ('era of Balab'). Guhasena's son Dharasena II. is considered to be the patron of Bhattî by Lassen, but this is nothing more than a mere guess.§ The name of Bhattî is found

---

* 'The era used by the Valabhî princes must be the Valabhî era . . . . The era introduced and used by the Valabhis was that of the Guptas, whose dependants they were in the beginning, and hence Albiruni's statement that the initial date of the Gupta and Valabhî eras was the same is true'. Dr. Bhândârakar's 'Early History of the Dekkan' p. 98.

† This inscription was first discovered by Colonel Tod. ('Annals of Râjasthâna' Vol. I. p. 705, and 'Travels in Western India' p. 506). The original of it is in the temple of Harsaṭa at Verâval.

‡ The Hindu account of the destruction of Valabhî, preserved by Albiruni is that soon after the foundation of the Sindh capital Mansûra (A. D. 750-770) Ranka, a disaffected subject of Valabhî, bribed the Arab lord of Mansûra to send a naval expedition against Valabhî. 'In a night attack king Valabha was killed and his people and town were destroyed'. Bombay Gazetteer Vol. I. Part I. p. 94.

§ *Vide* Max Mûler's 'India, What can it teach us' p. 350.

in two Valabhi copperplates. In Dhruvasena I.'s grant, dated Samvat 221, he is described as an officer superintending the king's kitchen and as executive officer. 'दूतकस्सूपकारपतिभट्टिः लिखितं किङ्कनेनेति.' * His name is also found as that of the dome in Dhruvasena III.'s grant, dated Samvat 334. 'श्रीध्रुवसेनः कुसली सर्वानेव समाज्ञापयति—'अस्तु वः संविदितम्—यथा मया मातापित्रोः पुण्याप्यायनाय महिच्छ (क) विनिर्गतमहिच्छकवास्तव्यैतच्चातुर्विद्यसामान्यकौशिकसगोत्रवाजसनेय-सब्रह्मचारिब्राह्मण वप्पपुत्रभट्टिभट्टाय शिवभागपुरविषये दक्षिणपट्टे पट्टपट्टकगामः सोद्वक्तः सौपरिकरः . . . . . उदकातिसर्गेण धर्मदायो निवृद्धः।'† If the Bhāṭṭi of these two grants be the same as our poet, it gives him a rather long life.‡ There is, however, no evidence to prove that the poet Bhāṭṭi is identical with the Bhāṭṭi of these grants, nor is there any evidence to prove which of the Dhara-senas was his patron. From the fact that the Valabhi dynasty was at no time free from vassalage except in the reign of Dhruvasena IV., who calls himself 'महाराजाधिराजपरमेश्वरचक्रवर्त्तिश्रीधरसेनः' some think that the Dharasena referred to by Bhāṭṭi in his last, verse is Dharasena IV. 'The well-known Sanskrit poem Bhāṭṭi-Kāvya seems to have been composed in the reign of this king as at the end of his work the author says it was written at Valabhi protected (governed) by the king, the illustrious Dharasena.

* This copper-plate grant of Samvat 221 has not yet been printed. It was brought to my notice by Achārya Vallabhaji Haridatta of Rajkot. He writes to me that it was one of the many copperplates that were brought to him. He copied them for himself and then returned them to him.

† The title Bappa or Bāva seems to have been applied to ecclesiastical dignitaries. Though it seems to have been specially associated with S'aivas, it was applied to Vaishnava dignitaries as well. A Buddhist Vihāra is called Bappapādīyavihāra. *vide* Ind. Ant. Vol. VI. p. 9.

‡ Archæological Survey of India p. 86-88.

§ Considering him to be at least 20 when he was दूतक and to have lived 5 years after the grant was made to him, he seems to have lived at least 138 years.

The author's application to Dharasena of the title Narendra, Lord of Men, is a further proof of his great power' (Bombay Gazetteer Vol. I. Part I. p. 92). But even Dharasena I. calls himself Mahâsâmantâ as well as Mahârâja and therefore the application of the word नरेन्द्र hardly warrants the conclusion that the supreme lord, the Chakravartin Dharasena, *i.e.* Dharasena IV., is alluded to by the poet. Thus it is difficult to decide in the present state of our knowledge what particular Dharasena was the author's patron. But this much is certain that one of them was and that therefore our poet lived in the latter part of the sixth and the beginning of the seventh century.

COMMENTARY.

The following are the commentaries on the Bhatti-Kāvya:—

Jayamaṅgalā by Jayamaṅgala.

One by Harihara.

Kalāpadīpikā by Puṇḍarikāksha, son of Śrīkānta.

Vaijayantī by Kandarpaś'arman or Kandarapachakravartin.

Bhaṭṭichandrikā by Vidyāvinoda.

Mugdhabodha by Rāmānanda.

Mugdhabodhinī by Bharatamallika.

Subodhinī by Kumudānanda.

Bhaṭṭibodhinī by Nārāyaṇavidyāvinoda.

Subodhinī by Rāmachandravāchaspati.

Kalāpadīpikā by Vidyāsāgara.

Bhāshāvṛitti by Purushottama.

Sarvapaṭhina by Mallinātha.

Of these Jayamaṅgalā by Jayamaṅgala is the oldest and has become the most popular. It explains all the grammatical forms well. Some of the above commentaries name other authorities than Pāṇini. Bhāshāvṛitti makes Kātantra * its grammatical authority. Bhaṭṭibodhinī explains all grammatical references by citing the authority of the Sankshiptasāra grammar.† Kalāpadīpikā explains the text by references to the

* Kalāpa or Kātantra is a grammar of which the rules are ascribed to the god Kumāra. It is much used in Bengal. There are many commentaries on it such as Durgasimhī by Durgasimha, Kātantrapañjikā by Trilochanadāsa, Kātantrachandrikā, Chaitrakuṭi and Kalāpatatvārṇava.

† Sankshiptasāra is composed by Kramadīśvara. It is also used in Bengal. There is a commentary on it by Gopālachakravartin and Goyichandra. Durghaṭaghaṭana is another commentary on the work.

rules of the Kalāpa-Vyākaraṇa. Bharatamallika quotes the Sūtras from the Mugdhabodha* grammar in explaining the forms.

Mallinātha's commentary on the Bhaṭṭi-Kāvya like his famous commentary on the well-known Mahākāvya is a running commentary, explaining each word in the order of the *Anvaya* (grammatical sequence), marking points of grammar and *Alaṅkāra* and citing authorities. He is true to his promise—'इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया । नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥'. It is an excellent commentary. It is not so well-known as Jayamaṅgalā firstly because Jayamaṅgalā is a very old commentary† and secondly because Jayamaṅgalā explains each and every grammatical form very minutely, and analyses it fully. Mallinātha in this commentary as in others notes not only the points of grammar, but also of *Alaṅkāra*, cites *Koshas* in support of his meanings, and names and explains metres. As regards knotty points of the philosophy of grammar, apart from those that concern the derivation of forms only Mallinātha goes very deep. He has criticized Jayamaṅgalā in many places.‡ In one place he has criticized Subodhinikāra also.§ The fifteenth century is the date

---

* Mugdhabodha is composed by Vopadeva. This grammar is also much studied in Bengal like Kalāpa and Saṅkshiptasāra. There are many commentaries on it, one by the author himself, another, styled Subodhinī, by Durgādāsa, a third by Rāmānanda and so forth. Vopadeva's other works are Kavikalpadruma, an alphabetical catalogue of roots in verse, which contains a verse mentioning eight grammarians 'इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्तापिशाली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥' (अष्टका आपिशालपाणिनीयाः त्रिकाः काशकृत्ताश्रतुष्काः शाकटायनीयाः), and Kāvya-kāmadhenu.

† Jayamaṅgalā's definitions of *Alaṅkāras* in C. X. shew him to be older than Mammata.

‡ C. III. St. 5, C. V. St. 68.

C. I. 26, III. 27, III. 44, V. 27, V. 32, VI. 97, VII. 35 (by कश्चित्, and पूर्वे व्याख्यातारः) C. IV. 21 (without naming him).

§ C. VII. St. 103.

fixed for Mallinātha.* In this commentary, however, there are two allusions to the Kaumudī (the Siddhānta-Kaumudī of Bhaṭṭoji Dikshita†), and as the time of Bhaṭṭoji Dikshita is fixed to be the 17th century,‡ the question arises whether this Mallinātha is identical with the well-known Mallinātha, the commentator on the famous Mahākāvyas. In fact we have to decide three questions. I. Whether Mallinātha, the commentator on the Bhaṭṭi-Kāvyā, is the same as the well-known Mallinātha. II. Whether Mallinātha lived before Bhaṭṭoji Dikshita or after him. III. Whether the references represent the commentator's actual words or whether they are later interpolations. As regards the first question:—

On comparing this commentary with those of Mallinātha on the Raghuvamśa, the Kumāra-Sambhava the Meghadūta, the S'is'upālavadha and the Kirātārjuniya, I am convinced that the two persons are identical. I find the same references to the Kās'ikā, Vāmana and Nyāsakāra, the same definitions of figures of speech mostly drawn from Vidyānātha's Pratāparudra, the same allusions to Daṇḍin, and quotations from the same Koshas, Amara, Yādava, Vis'va, Bhaṭṭamalla. Moreover the commentator on the Bhaṭṭi-Kāvyā himself shews his identity with the well-known Mallinātha by alluding to his commentary Ghantāpatha twice (' इत्यादि प्रपञ्चितमस्माभिः किरातार्जुनीयव्याख्याने घण्टा-

* *Vide* Dr. Bhāndārkar's Preface to the Mālatimādhava and Mr. K. B. Pāthaka's Preface to the Meghadūta.

† There is only one other Kaumudī, the Prakriyā Kaumudī of Rāmachandra, but the references are not found there.

‡

शेषश्रीकृष्णः

भट्टोजिदीक्षितः (शिष्यः)

शेषवीरेश्वरः (पुत्रः)

पण्डितराजजगन्नाथः (शिष्यः)

Vide Introduction to the Rasagaṅgādhara (N. S. Press). Jagannātha lived in the reign of Shah Jahan and thus the beginning of the 17th century is the time of Bhaṭṭoji-Dikshita.

पथेऽर्थागौरवमित्यत्रोपरम्यते' C. I., St. 6, and 'अभिवादिदृशोरात्मनेपद् उप-
संख्यानाङ्गिकर्तुर्वा कर्मस्व सदेतदस्माभिर्घण्टापथे स सन्ततं दर्शयते गतस्मय इत्यत्र
यथाभाष्यं सम्यग्विवेचितमित्यस्माभिर्नात्र भरः कृतः' C. XIV., St. 54), Sanjivini
on the Raghuvams'a ('रामायणविरोधस्तु पुराणभेदात्परिहृतोऽस्माभिः रघुवंश-
संजीविन्यामेव' C. I., St. 25), and Sanjivini on the Kumârasambhava
(“‘उकारादप्युङ् वक्तव्यः’ इति ऊङन्तत्वात्सुभ्रूशब्दस्य नदीत्वात्संबुद्धौ नदीन्हस्व
इति प्रपञ्चितमन्यत्र” by अन्यत्र he means कुमारसंभवसंजीविन्याम्, and
the reference is found there C. V. St. 43). We also find the same
name नदीपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरि. The word मात्य is derived in the
same way in the Bhaṭṭi-Kāvya 2. 26 and the Kirâtârjunīya 1. 21.
All the above circumstances leave no ground to doubt his identity
with the well-known Mallinâtha, unless we were to hazard a con-
jecture, a conjecture which has not the slightest argument to stand
upon, that the commentator on the Bhaṭṭi-Kāvya not only assumed
the name and the surname of Mallinâtha, imitating him so very
cleverly and exactly in every respect as to pass for him, but he
was also so very dishonest that he proved his own identity by
speaking of Mallinâtha's commentary on the Kirâtârjunīya, the
Raghuvams'a and the Kumârasambhava as his own. It is thus
proved that the two Mallinâthas are not two distinct persons,
but one and the same.

With regard to the second question whether Mallinâtha
flourished before Bhaṭṭoji Dikshita or after him, it has already
been mentioned before that Mallinâtha is assigned to the
fifteenth century and Bhaṭṭoji Dikshita to the 17th century.
If Mallinâtha flourished after Bhaṭṭoji Dikshita, we should
find some allusion to the Siddhântakaumudī in any one of the
many passages * quoted from the Raghuvams'a, the Kumâra-

* रघु० 'सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्' १, ५ (K. p. 15), 'रघूनामन्वयं वक्ष्ये' १, ९ (K. p. 117), 'स बभूवोपजीविनाम्' १, १६ (K. p. 303), 'धुर्योन् विश्रामय' १, ५४ (K. p. 214) 'विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ' २, ३३ (K. p. 259), 'अमुं पुरः पश्यसि देवदारुम्' २, ३६ (Ma. Pū. p. 66), 'कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते' ३, १२ (Ma. Uttā. p. 99), 'त्रिलो-
कनाथेन सता मलद्विषः' ३, ४५ (Ma. Pū. p. 63), 'त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा' ३, ४५,
(K. p. 291), 'इक्षुच्छायनिषादिभ्यः' ४, २० (K. p. 83), 'तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः'
४, ४९ (K. p. 117), 'संभृज्यते सरसिजैररुणांशुभिर्नैः' ५, ६९ (K. p. 234).

sambhava, the Meghadûta, The Kîrâtârjunîya, the S'is'upâlavadha in the Kaumudî and the Manoramâ. Moreover though there are so many passages quoted from the Bhaṭṭi-Kāvya in the Kaumudî and the Manoramâ (vide foot-note p. x.), no references are given in the commentary except in two places C. I. St. 23 and C. VIII. St. 16. As Mallinâtha frequently quotes from the Kâs'ikâ and follows it as in explaining the forms सुतानुबन्धि १. १० (taking इनि and not णिनि) and उपायंसत् १. १६ (taking स्वकरण to mean पाणिग्रहण as in the Vṛitti and not स्वीकार as in the Siddhânta-Kaumudî), and as some of his readings, such as 'काश्यनेकाग्रमहणं चुलुम्पाद्यर्थम्,' a Vârtika on "कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि" ३।१।३५॥ and 'डस्-प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं निस्त्रिंशद्यर्थम्' a Vârtika on "बहु-त्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्" ५।१।७३॥ are found to agree with those of the Kâs'ikâ and not of the Kaumudî, and as notwithstanding so many quotations from the well-known five Mahâkâvyas and from the Bhaṭṭi-Kāvya, Mallinâtha does not refer to the Kau-

कुमा० 'विषवृक्षोऽपि संवर्धे स्वयं छेत्तुमसंप्रतम्' १, ५५ (K. p. 56), 'तुलां यदारोहति दन्तवाससा' ५, ३४ (Ma. Pû. p. 57), 'विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति' ७, ९३ (K. p. 213).

मेघ०. 'तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतोः' ५० ३ (Ma. Pû. p. 66).

किरा०. 'स सौष्ठवैर्दार्यविशेषशालिनीम्' १, ३ (Ma. Pû. 73), 'न वञ्चनीयाः प्रभवो-
ऽनुजीविभिः' १, ४ (K. p. 303), 'हितात्र यः संशृणुते स किंप्रभुः' १, ५ (K. p. 276),
'स सन्तनं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधुबन्धुताम्' १, १० (Ma. Utt. p. 64)
'प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदधः कमलाकरानिव' २, ४६ (K. p. 211), 'शरदः कृतार्थता'
४, ९ (K. p. 85), 'सततनैशतमोवृतमन्यतः' ५, २ (Ma. Pû. 76), 'अनुदितौषसरागा,
९, ८ (K. p. 133), 'रञ्जितानुविविधास्तुरशैलाः' ९, १५ (Ma. Pû. 74), 'लोचनाधर-
कृता हतरागा' ९, ६० (Ma. Pû. 73).

माघ० 'पतत्यधो धाम विसारि' १, २ (K. p. 303), 'स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना'
१, ४ (Ma. Pû. p. 57), 'प्रभुर्बुध्नुर्बुध्नयस्य' १, ४९ (K. p. 61), 'पुरीमवस्कन्द
लुनीहि नन्दनम्' १, ५१ (K. p. 289), 'जगत्प्रभोरप्रभावेण वैष्णवम्' १, ५४ (K. p. 311),
'यन्महामपराध्यति' २, ११ (K. p. 235), 'विराध्यन्तं क्षमेत कः' २, ४३ (K. p. 235),
'माजीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति' २, ४५ (K. p. 311), 'यां यां प्रियः प्रैक्षत
कातराक्षी' ३, १६ (K. p. 184), 'निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चित्' ३, २९ (K. p. 117),
'वारुणीवशावदे कमथाविशक्षुषोऽभवदसावि रागः' १०, १९ (Ma. Pû. p. 65), 'बहु जगद
पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्' ११, २९ (K. p. 285), 'अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्तः'
१८, ३२ (K. p. 184).

mudī or the Manoramā for any of them except for the two passages noted above, nay in some cases (as in 'हा पितः कसि हे सुभु' VI. 11, 'सुतानुबन्धि' I. 10) actually solves the difficulty either in the way adopted by the Vṛttikāra or in some way other than the one followed by Bhaṭṭoji Dikshita, it is quite clear that Mallinātha lived before Bhaṭṭoji Dikshita.

Thus with regard to the third question as to whether the two references to the Siddhānta-Kaumudī are the author's own references or whether they are later interpolations, the answer is quite clear that they must be considered as interpolations. They may have been originally marginal notes of some copyist and afterwards inserted into the commentary. It is also to be remembered that it is only from two manuscripts that the text of the commentary is settled. I tried my best to see whether these references are correct by comparing them with the text of the commentary as found in other manuscripts; but I failed, as copies of the commentary of Mallinātha are found only in the Southern parts and there too they are rare. With regard to these references, however, my conclusion is found to be correct. I have been able to secure a copy of the commentary of Mallinātha on C. VIII. St. 16 from another manuscript in charge of the Theosophical Society of Madras and I found that it was in every respect the same as what is printed in this work with this exception that the reference to the Kaumudī ('कौमुद्यां तु समो गम्यच्छिन्नामिति पाठः । तदा तत्रत्यवार्तिकेनात्मनेपदम्'), was omitted there. It must also be noted that the same Sūtra "समो गम्यच्छिन्"—is mentioned by Mallinātha in preceding verses (C. V. St. 19, C. V. St. 37) as found in the Kāśikā and not in the Kaumudī and there no remark is made as in C. VIII. St. 10 as to the difference of the readings as found in the Vṛtti and the Kaumudī. It is thus very probable, almost certain, that this reference to the Kaumudī is spurious. As regards the second reference to the Kaumudī (C. I. St. 23) I have secured, through the untiring efforts of my friend, Prof. Rādhākṛishṇa, a copy of the commentary of Mallinātha from another manuscript at Udumalpet, in which the reference to the Kaumudī is omitted. I therefore

conclude that the commentator on Bhatti is the same Mallinâtha that has commented upon the Raghuvamś'a, the Kumârasambhava, the Meghadûta, the Kirâtârjuniya, and the S'is'upâlavadha, that he flourished before Bhaṭṭoji Dikshita and that the two references to the Siddhântakaumudî in the commentary are interpolations.

K. P. TRIVEDI.

Ahmedâbâd, 11th Oct. 1897.

Abbreviations in the Introduction and Notes.

Ac.	Accusative.
Atma.	Atmanepada or Atmanepadin.
Âs'va.	Âs'valâyana Grihyasûtra.
Bha. Dî.	Bhaṭṭoji Dikshita.
Bha. Mal.	Bharatamallika.
C.	Canto.
Com.	Commentary.
Comp.	Comparative.
Conj.	Conjugation.
Desi.	Desiderative.
Du.	Dual.
Fem.	Feminine.
Freq.	Frequentative.
Ind. Ant.	Indian Antiquary.
Inst.	Instrumental.
Intro.	Introduction.
Jaya.	Jayamaṅgala or Jayamaṅgalâ.
K.	Kaumudî (Nirṇayasâgara edition).
Kâvya. Pra.	Kâvya Prakâś'a.
Ku.	Kumârasambhava.
Loc.	Locative.
Mâla. or Mâlâti.	Mâlâtimâdhava.
Malli.	Mallinâtha.
Ma. Pû.	Manoramâ Pûrvârdha (Benares edition).
Ma. Utta.	Manoramâ Uttarârdha (Benares edition).
Megha.	Meghadûta.
N.	Neuter.
No.	Number.
Nom.	Nominative.
P. p.	Page.
Par.	Participle.
Para.	Parasmaipada or Parasmaipadin.
Pas.	Passive.
Per.	Person.

Pres.	Present.
Raghu.	Raghuvams'a.
S'ârînga.	S'ârîngadharapaddhati.
Sid. Kau.	Siddhântakaumudî.
Sing.	Singular.
St.	Stanza.
Subhâ.	Subhâshitâvali.
Tat.	Tatpurusha.
Ter.	Termination.
Ubha.	Ubhayapadin.
Ul.	Ullâsa.
V.	Verse.
Vidyâ.	Vidyânâtha.
Voc.	Vocative.
Vol.	Volume.
अ०	अध्याय or अङ्क.
अग्नि०	अग्निपुराण.
अने० सं or अनेका०	अनेकार्थसंग्रह.
अभि० or अभि० चिन्ता०	अभिधानचिन्तामणि.
अभिज्ञान०	अभिज्ञानशाकुन्तल.
अम०	अमरकोष.
अयो० का०	अयोध्याकाण्ड.
आश्व० गृ०	आश्वलायनगृह्यसूत्रकारिका.
उत्त० and उत्तर०	उत्तररामचरित.
उत्त०	उत्तरकाण्ड.
कथास०	कथासरित्सागर.
काशि०	काशिका.
किरा०	किरातार्जुनीय.
किष्कि०	किष्किन्धा.
कुमा०	कुमारसंभव.
जय०	जयमङ्गला.
नृसि०	नृसिंहपुराण.
पञ्च०	पञ्चतन्त्र.
प्रता०	प्रतापरुद्र.
बालका०	बालकाण्ड.
म० उ०	मनोरमा उत्तरार्ध (Benares edition).
म० पू०	मनोरमा पूर्वार्ध (Benares edition).
मनु०	मनुस्मृति.

मनो०	मनोरमा.
मम्म०	मम्मट.
मुद्रा०	मुद्राराक्षस.
मेदि०	मेदिनी.
याज्ञ०	याज्ञवल्क्य.
रघु०	रघुवंश.
राघ०	राघवभट्ट.
रामा०	रामायण.
वा०	वार्त्तिक.
विद्या०	विद्यानाथ.
शब्देन्दु०	शब्देन्दुशेखर.
स०	सर्ग.
सिद्धा० कौ०	सिद्धान्तकौमुदी.
सिद्धा० चन्द्रो०	सिद्धान्तचन्द्रोदय.
सुभाषि०	सुभाषितावलि.
हेम०	हेमचन्द्र.

व्याख्यानपीठिका ।

आशासे नित्यमाकण्ठं रामायणकथामृतम् ।

श्रवश्चलुकनिष्पेयं पायं पायं प्रमोदितुम् ॥ १ ॥

आलम्बे जगदालम्बलम्बोदरपदाम्बुजम् ।

शुष्यन्ति यद्रजःस्पर्शात्प्रित्यूहव्यूहवार्धयः ॥ २ ॥

तदिव्यमव्ययं धाम सारस्वतमुपास्महे ।

यत्प्रकाशात्प्रलीयन्ते मोहान्धतमसश्छटाः ॥ ३ ॥

वार्णीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासिकी-

मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।

वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां

लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ ४ ॥

व्याख्यां सर्वपथीनाख्यां भट्टिकाव्यस्य कामपि ।

मल्लिनाथसुधीः सोऽहं कुर्वे सर्वपथीनधीः ॥ ५ ॥

व्याख्या सर्वपथीनाख्या सर्वान्व्याप्नोति यत्पथः ।

गुणालङ्कारशब्दार्थध्वनिभावरसादिकान् ॥ ६ ॥

प्रधानमिह शृङ्गारकरुणादिभिरङ्गवान् ।

वीरो रसो महावीरो नायको रघुनायकः ॥ ७ ॥

नगरार्णवशैलादिवर्णनं चात्र संभवि ।

फलं दशाननवधः शब्दः शिष्टपुरस्कृतः ॥ ८ ॥

कृती भट्टिकविस्तावदीदृक्काव्यनिबन्धनात् ।

धन्या वयं च तत्सूक्तिरत्नाकरपरिभ्रमात् ॥ ९ ॥

जगति निखिलविद्यासिंधुदुग्धंधयानां

परभणितिपरीक्षा युज्यते सज्जनानाम् ।

तदिह मम निबन्धे दूषणं भूषणं वा

भवति यदि विदग्धैस्तद्व्यवश्यं विमृश्यम् ॥ १० ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ११ ॥

॥ श्रीः ॥

भट्टिकाव्यम् ।

॥ मल्लिनाथकृतटीकया समेतम् ॥

प्रथमः सर्गः ।

अभूवृपो विबुधसखः परन्तपः

श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ।

गुणैर्वरं भुवनहितच्छलेन यं

सनातनः पितरमुपागमत्स्वयम् ॥ १ ॥

अथ तत्रभवान्भट्टिनामा कविः 'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे' ॥ इत्याद्यालंकारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनतां 'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इति निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन् रामकथामाश्रित्य पाणिनीयसूत्राणामुदाहरणं काव्यं चिकीर्षुराशीराद्यन्यतमस्य तदविघ्नसिद्धिकरत्वात्कथानायकस्य रामनाम्नो भगवतः पुराणपुरुषस्याविर्भावभूमेः पुण्यश्लोकतमस्य पुरुषधौरेयस्य महाराजस्य दशरथस्य सत्तारूपं वस्तु काव्यार्थबीजत्वेन निर्दिशति ॥

१. अभूदिति ॥ विशेषेण बुध्यन्त इति विबुधा विद्वांसो देवाश्च । 'विबुधौ सुरपण्डितौ' इति विश्वः ॥ इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः ॥ तेषां सखा

विष्णुधसखो विद्वत्सेवी देवेन्द्रसहचरश्च विजयसहकारित्वात्तस्येति
 भावः ॥ “राजाहःसखिभ्यष्टच्” इति टच् ॥ परांस्तापयतीति परन्तपः
 शत्रुघाती ॥ “द्विषत्परयोस्तापेः” इति खच् ॥ “खचि न्हस्वः”
 इत्युपधाह्रस्वः ॥ “अरुद्विषत्—” इत्यादिना मुमागमः ॥ श्रुतेन वेद-
 शास्त्रश्रवणेनान्वितः स्वयं च विद्वानित्यर्थः । दशरथ इत्युदाहृतो
 विख्यातः । नृन् पातीति नृपो नराधिपः ॥ “आतोऽनुपसर्गे कः” ॥
 अभूत् सत्तामलब्धेत्यर्थः ॥ “गातिस्था—” इत्यादिना भुवो लुङि पर-
 स्मैपदे सिचो लुक् ॥ “भूसुवोस्तिङि” इति गुणप्रतिषेधः ॥ अथास्य
 राक्षस्सत्तालाभस्य फलमाह गुणैरिति । गुणैः शौर्यादिभिर्वरं श्रेष्ठं
 यं नृपं सना सदा भवस्सनातनो नित्यः पुराणपुरुषः ॥ “सायंचि-
 रम्—” इत्यादिना ट्युप्रत्ययस्तुङ् ॥ भुवनहितच्छलेन रावणवधा-
 दिलोकोपकारव्याजेन । पितरं जनकं स्वयमुपागमदुपागतः ॥ गमे-
 लुङि पुषादित्वाद्ङादेशः । किमतः परं जन्मनः फलं यज्जगद्गुरोरपि
 गुरुरजनीति भावः ॥ तदुक्तं बालकाण्डे—‘ततः पद्मपलाशाक्षः
 कृत्वात्मानं चतुर्विधम् । पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम्’
 इति ॥ अत्र सनातनः पितरमुपागमदिति नित्यत्वजन्यत्वयोराभास-
 मानस्य विरोधस्य भगवतो हरेरचिन्त्यमहिमत्वेन समाधानाद्विरोधा-
 भासोऽलङ्कारः ॥ ‘आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते’ इति
 लक्षणात् ॥ रुचिरावृत्तमेतत् ॥ ‘चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभौ स्रगाः’
 इति लक्षणात् ॥ एतच्चात्रैव श्लोके दशरथपदप्रयोगसौकर्यार्थमुक्तम् ।
 अनन्तरश्लोकादारभ्यासर्गान्तादिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रापादयोगि त्रैलोक्य-
 पजातिवृत्तम् ॥ ‘अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजात-
 यस्ताः’ इति लक्षणात् ॥ अत्रादावकारस्य विष्णुधाचकत्वात्पदस्य
 सत्तावचनत्वाद्भस्तुनिर्देशरूपत्वाच्च मंगलावहत्वम् । जगणस्य निषि-
 द्यस्यापि भगणोत्तरत्वाच्छुभत्वम् ॥ तदुक्तं भारतीये—‘स्रस्त-
 भ्रज्या गणा ह्यष्टौ तेषु स्रयतभाः शुभाः । जस्तजैर्जस्तमैयुक्तस्त्रो-
 त्तरो रः शुभप्रदः’ ॥ इति सर्वमवदातम् ॥

सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट

पितृनपारीत्सममंस्त बन्धून् ।

व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ

समूलघातं न्यवधीदरींश्च ॥ २ ॥

२. सोऽध्यैष्टेत्यादि ॥ गुणैर्वरमित्युक्तं तदेव व्यनक्ति स इत्यादिश्लोक-
त्रयेण ॥ स दशरथः । वेदयन्ति समग्ज्ञापयन्ति धर्माधर्माविति वेदा
ऋग्यजुःसामानि ॥ ‘स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी’
इत्यमरः ॥ वेत्तेर्ण्यन्तात्पचाद्यच् । तानध्यैष्टाधीतवान् । इडो लुङि
ङित्वात्तङ् ॥ “विभाषा लुङ्लङोः” इति गाङ्भावपक्षे छेः सिचि
षत्वष्टुत्वे ॥ “आडजादीनाम्” ॥ “आटश्च” इति वृद्धिः ॥ त्रिः दश
परिमाणमेषां त्रिदशाः । बहुव्रीहिसमासान्तो डच् । तिस्रो दशा वयो-
वस्था येषामिति वा त्रिदशा देवाः । तानयष्ट यागैः पूजितवान् ।
यजेर्लुङि कर्त्रभिप्राय आत्मनेपदम् । अत्र सिचोऽकित्वान्न संप्रसार-
णम् । ब्रश्चादिना षत्वम् ॥ “झलो झलि” इति सकारलोपः ॥ घुत्वम् ।
पितृनताप्सीत् पितृयज्ञैर्भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य प्रजया च तर्पितवान् ॥
“स्पृशमृशकृषत्पदपां सिज्वा वक्तव्यः” ॥ “अस्तिसिचोऽपृक्ते” इति
इडागमः ॥ “अनुदात्तस्य च—” इत्यादिना अमागमाभावपक्षे सिचि
वृद्धिः ॥ एतावतास्य त्रिविधमप्यानृण्यमुक्तम् ॥ ‘एष वा अनृणो यः
पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी’ इत्यादि श्रुतेः ॥ बन्धून्स्वजनान् । ‘बन्धु-
स्वस्वजनाः समाः’ इत्यमरः । सममंस्त दानसंमानादिभिः सत्कृत-
वान् । अन्यथा ‘आश्रितान्यः परित्यज्य बन्धूनपि च पार्थिवः । पर-
पोषरतो मूढः सोऽक्षयं नरकं व्रजेत्’ इति दोषस्मरणादिति भावः ।
मन्यतेरनिटो लुङि तङ् । ‘तदादिग्रहणं स्यान्नुमर्थम्’ इति सिजन्तस्याङ्ग-
त्वेन इदित्वात् “अनिदिताम्—” इत्यादिना नलोपो नास्ति । षण्णां
वर्गः षड्वर्गः कामक्रोधाद्यरिषड्वर्गः । तं व्यजेष्ट विजितवान् । अस्थाने

कामक्रोधादिरहित इत्यर्थः । जयतेर्लुङि “विपराभ्यां जेः” इत्यात्मने-
पदम् । स्वरान्तत्वादनिटत्वम् । सिचोऽकित्वाद्गुणः । नीतौ सामादि-
संध्यादिप्रयोगविधौ । अरंस्त विस्त्रब्धं व्यवहृतवान् इत्यर्थः । रमे-
तेर्लुङि सिचोऽकित्वान्नानुनासिकलोपः । नीतिकौशल्यस्य फलमाह ।
अरीन् बाह्यशत्रूंश्च । समूलं हत्वा समूलघातम् ॥ “समूलाकृतजीवेषु
हन्कृञ्ग्रहः” इति णमुलप्रत्ययः ॥ उपधावृद्धिः ॥ “हो हन्ते—” इति
कुत्वम् ॥ “हनस्तोऽचिण्णलोः” इति तत्वम् ॥ न्यवधीत् निहतवान् ॥
“कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः” ॥ “लुङि च” इति हनो वधादेशः ॥
अदन्तत्वादिडागमः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात् “अतो हलादे-
र्लघोः” इति वैभाषिकी च वृद्धिर्न भवति ॥ “इट ईटि” इति
सिञ्जलोपः ॥ इह काव्ये प्रयोगवैचित्र्यं तावदेकोऽलंकारः सार्वत्रिकः ।
अन्येऽपि शब्दार्थालंकारास्तत्र तत्र यथासंभवमुद्भावयिष्यन्ते । अत्र
ह्यध्ययनादिक्रियायौगपद्यात्समुच्चयभेदोऽलंकारः । ‘गुणक्रियायौ-
गपद्ये समुच्चयः’ इति लक्षणात् ॥

वसूनि तोयं घनवद्वयकारीत्

सहासनं गोत्रभिदाऽध्यवात्सीत् ।

न ज्यम्बकादन्यमुपास्थितासौ

यशांसि सर्वेषुभृतां निरास्थत् ॥ ३ ॥

३. वसूनीति ॥ असौ नृपः वसूनि धनानि । ‘रिक्थं धनं वसु’ इत्यमर-
यादवौ । तोयं घनवत् ॥ “तेन तुल्यम्—” इत्यादिना वतिप्रत्ययः ॥
व्यतारीत् वितीर्णवान् अर्थिभ्य इति शेषः । तरतेर्लुङि “इट ईटि”
इति सिञ्जलोपः । मेघौपम्यान्निर्व्याजोपकारित्वं बहुप्रदत्वं सार्वत्रि-
कत्वं चोक्तम् । गोत्रभिदा इन्द्रेण सह आसनमध्यवात्सीत् । एका-
सने स्थितवानित्यर्थः । विजयसहकारित्वादिति भावः ॥ “उपान्व-
ध्याङ्गसः” इति कर्मत्वम् ॥ वसेर्निवासाथार्थानिदो लुङ् ॥ “अस्तिसि-

चोऽपृक्ते ” इति ईद् ॥ “ वदव्रज—” इत्यादिना हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥
 “ सः स्यार्धधातुके ” इति सकारस्य तकारः ॥ किं च । ज्यम्बकात्
 त्रिलोचनात् । ‘अक्षि लोचनमम्बकम्’ इति यादवः । अन्यं देवं नोपा-
 स्थित नासेविष्ट किमुतार्वाचीनमिति भावः । उपपूर्वात् तिष्ठतेर्लुङि
 देवपूजायामात्मनेपदम् ॥ “ स्थाध्वोरिच्च ” इति इत्वकित्वे ॥ “ ह्रस्वाद-
 ज्ञात् ” इति सिज्जलोपः ॥ सर्वेषामिषुभृतां धनुर्भृतां यशांसि निरा-
 स्थत् निरस्तवान् । एतेन भुजार्जितसंपत्त्वमुक्तम् ॥ “ अस्थतिवक्ति-
 ख्यातिभ्योऽङ् ” ॥ “ अस्यतेस्थुक् ” ॥ उपमासमुच्चययोः संसृष्टिः ॥

पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः

सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः ।

जज्वाल लोकस्थितये स राजा

यथाध्वरे वह्निरभिप्रणीतः ॥ ४ ॥

४. पुण्य इति ॥ पुनातीति पुण्यः पावनः ॥ “ पूजो यण्णुघ्रस्वश्च ” इति
 औणादिको यदन्तः । महाब्रह्मणां महाब्राह्मणानां समूहैर्जुष्टः ॥ “ कुमह-
 वृश्यामन्यतरस्याम् ” इति समासान्तविकल्पात् । वसिष्ठाद्युत्तमद्वि-
 जसंघसेवित इत्यर्थः । ‘ब्रह्मा विरिञ्चिद्विजयोः’ इति विश्वः । नाकसदां
 दिविषदाम् । संपदादित्वात्किप् । कर्मणि षष्ठी । संतर्पयतीति संतर्पणः
 यज्ञादिभिः सन्तर्पयिता अग्निमुखत्वाद्देवानां तर्पणः ॥ “ कृत्यल्युटो
 बहुलम् ” इति कर्त्तरि ल्युट् ॥ वरेण्यः वरणीयः श्रेष्ठः ॥ “ वृज एण्यः ”
 इत्यौणादिक एण्यप्रत्ययः ॥ स राजा दशरथः अध्वरे यज्ञे अभिप्र-
 णीतः गार्हपत्यादुद्धृत्याहवनीयायतने मन्त्रैराभिमुख्येन स्थापितो
 वह्निर्यथा आहवनीय इव लोकानां स्थितये प्रतिष्ठायै जज्वाल दिदीपे ।
 प्रजापालने जागरूकोऽभूदित्यर्थः । अन्यथा सर्वलोकविप्लवः स्यात् ।
 अग्रेरप्यज्ज्वलने लौकिकवैदिकसर्वक्रियाप्रतिबन्धात् स एव दोषः
 स्यादिति भावः । श्रौतपूर्णीपमालंकारः ॥

स पुण्यकीर्त्तिः शतमन्युकल्पो
 महेन्द्रलोकप्रतिमां समृद्धया ।
 अध्यास्त सर्वर्तुसुखामयोध्या-
 मध्यासितां ब्रह्मभिरिद्धबोधैः ॥ ५ ॥

५. स इति ॥ पुण्यकीर्त्तिः शतमन्युकल्पः शतक्रतूपमः । ईषदसमाप्तौ कल्पम् । ‘मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुधि’ इत्यमरः । स राजा समृद्ध्या संपदा महेन्द्रलोकः प्रतिमा प्रतिमानं यस्यास्तां अमरावतीकल्पां सर्वर्तुषु सुखयतीति सर्वर्तुसुखाम् । पचाद्यच् । इद्धबोधैर्दीप्तप्रज्ञानैः ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैः अध्यासितामधिष्ठितामयोध्यामध्यास्त अधिष्ठितवान् । आसेः कर्त्तरि लङ् ॥ “अधिशीङ्स्थासां कर्म” इति कर्मत्वम् । अत्राधिष्ठा-
 नाधिष्ठात्रोरानुरूप्यात्समालंकारः । ‘सा समालंकृतियोगे वस्तुनोरनु-
 रूपयोः’ इति लक्षणात् । सा चेन्द्रामरावत्युपमाद्वयानुप्राणितेति सङ्करः । एतेनान्योन्योपकारकत्वलक्षणोऽन्योन्यालंकारो ध्वन्यत इत्य-
 लंकारेणालंकारध्वनिः ॥

निर्माणदक्षस्य समीहितेषु
 सीमेव पद्मासनकौशलस्य ।
 ऊर्ध्वस्फुरद्रत्नगर्भैस्तिभिर्या-
 स्थितार्वहस्यैव पुरं मघोनः ॥ ६ ॥

६. अथ त्रिभिरयोध्यां वर्णयति निर्माणेत्यादिभिः ॥ समीहितेषु संकल्पितार्थेषु विषये निर्माणदक्षस्य अपूर्वसृष्टिसमर्थस्य पद्मासनस्य ब्रह्मणः कौशलस्य नैपुण्यस्य सीमा परमावधिरिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । अतोऽधिकसृष्टौ सोऽपि न समर्थ इत्यर्थः । पद्मासनकौशलस्येत्यत्र न “पूरणगुण—” इत्यादिना षष्ठीसमासप्रतिषेधः । शुक्लः पटः पटस्य शुक्ल इति गुणे गुणिनि च दृष्टानां शुक्लादिशब्दानामेव निषेधात् । केवलगुणवच-

१ महेन्द्रकल्प° T₄.

२ ब्रह्मविशुद्धबोधैः T₂.

३ मरीचिभिर्या E₁.

४ स्थिता विहस्यैव E₃, D, Com. स्थिता-
 पहस्यैव T₃.

५ स्थितावहस्यैव T₂.

नाना कौशलं चापलं गन्धो रस इत्यादीनामनिषेधात् । 'तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यते' इति वचनाद्बहुलमभियुक्तप्रयोगात् । पत्रपीतिमेत्यादौ बलाकायाः शौक्ल्यमित्यादिभाष्यकारप्रयोगेण निषेधज्ञापनादित्यादि प्रपञ्चितमस्माभिः किरातार्जुनीयव्याख्याने घण्टापथेऽर्थगौरवमित्यत्रोपरम्यते । किं च ऊर्ध्वं स्फुरद्भिः उपरि प्रसर्पद्भिः रत्नानां गभस्तिभिर्मयूखैर्मघोन इन्द्रस्य पुरीममरावतीं विहस्य हसित्वैव स्थितेति पूर्वोत्प्रेक्षया सजातीयया संकरः ॥

सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभाञ्जि

विचित्रधातूनि सकाननानि ।

स्त्रीभिर्युतान्यप्सरसामिवौघै-

मेरोः शिरांसीव गृहाणि यस्याम् ॥ ७ ॥

७. सदिति ॥ यस्यामयोध्यायां सन्ति सम्यञ्चि रत्नानि पद्मरागादीनि मुक्ताफलानि वज्राणि च । ब्राह्मणपरिव्राजकवत्पृथङ्निर्देशः । तानि भजन्तीति तद्भाञ्जि । भजो णिवः । विचित्रा धातवो येषां तानि । चित्रशालित्वादिति भावः । सकाननानि सोपवनानि अप्सरसामिवौघैरिव स्त्रीभिः स्त्रीसंघैर्युतानि गृहाणि मेरोः शिरांसि शिखराणीव भान्तीति शेषः । उपमालंकारः ॥

अन्तर्निविष्टोज्वलरत्नभासो

गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यः ।

हिमाद्रिटङ्कादिव भान्ति यस्यां

गङ्गाम्बुपातप्रतिमा गृहेभ्यः ॥ ८ ॥

८. अन्तरिति ॥ यस्यां पुरि हिमाद्रेर्हिमवतष्टङ्को भित्तिस्तट इति यावत् । 'न स्त्री पर्वतमित्यौ च' इति टङ्कशब्दार्थेषु विश्वः । तस्माद्वटङ्कादिव । जातावेकवचनम् । टङ्केभ्य इव गृहेभ्यो गवाक्षजालैर्गवाक्षसमूहैः अभिनिष्पतन्त्यः बहिर्निष्पतन्त्यः अन्तर्निविष्टानामभ्यन्तरे स्थितानामुज्ज्व-

लरत्नानां भासः प्रभाः गङ्गाम्बुनो गङ्गाजलस्य पतन्तीति पाताः प्रवा-
हास्तत्प्रतिमास्तदुपमास्सत्यो भान्ति त इव भान्तीत्यर्थः । अत एव
फलतोऽनेकेवेयमुपमा ॥

धर्म्यासु कामार्थयशस्करीषु

मतासु लोकेऽधिगतासु काले ।

विद्यासु विद्वानिव सौऽभिरेमे

पत्नीषु राजा तिसृषूत्तमासु ॥ ९ ॥

९. धर्म्यास्विति ॥ स राजा धर्म्यासु धर्मादनपेतासु । धर्मचारित्वादन्यत्र
धर्मप्रतिपादकत्वाच्चेति भावः । कामार्थयशांसि कुर्वन्ति नियमेनेति
तत्करीषु ॥ “कृजो हेतु—” इत्यादिना हेत्वर्थे टप्रत्यये ङीप् ॥ “अतः
कृकमि—” इत्यादिना विसर्जनौयस्य सत्वम् ॥ लोके मतासु पूजि-
तासु काले योग्यकाले अधिगतासु गृहीतासु । उत्तमासु महत्यवरोधे
सत्यपि प्रधानभूतासु । अन्यत्राङ्गभूतविद्यान्तरापेक्षया अङ्गिनीषु
इत्यर्थः । तिसृषु पत्नीषु कौसल्यादिषु ॥ “पत्युर्नो यज्ञसंयोगे” इति
ईकारो नकारश्च ॥ तिसृषु विद्यासु ऋगादिषु विद्वान् विपश्चिदिव
अभिरेमे विजहार ॥ “अत एकहल्—” इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ ॥

पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभि-

रानायि विद्वान् ऋतुषु क्रियावान् ।

विपश्चिमज्ञानगैतिर्मनस्वी

मान्यो मुनिः स्वां पुरमृष्यशृङ्गः ॥ १० ॥

१०. पुत्रीयतेति ॥ पुत्रमात्मन इच्छता पुत्रीयता पुत्रकामेन ॥ “सुप
आत्मनः क्यच्” ॥ “क्यचि च” इति ईकारः ॥ क्यजन्तालुटः शत्रा-
देशः । तेन राज्ञा ऋतुषु यज्ञेषु विषये विद्वान् शास्त्रार्थनिर्णेता । विदेः

१ कामार्थयशःकरीषु B.

२ विगतासु T.

३ तासु रेमे T.

४ पत्नीति T.

५ निधि D.

६ ऋयशृङ्गः T, Com.

शतुर्वसुः । क्रियावान् स्वयं कर्मानुष्ठानवान् । भूमाथे मतुप् । विपाकेन निर्वृत्तं विपक्विमं परिपक्वम् । पचेः “ङितः क्त्रिः” । “कत्रेर्मन्त्रित्यम्” । तस्य ज्ञानस्य आत्मज्ञानस्य निधिः तत्त्ववेत्तेत्यर्थः । मनस्वी स्थिरचित्तः । प्रशंसायां मत्वर्थीयो विनिः । मान्यो लोकपूज्यः ऋश्यस्य शृङ्गमिव शृङ्गमस्यास्तीति ऋश्यशृङ्गो नाम मुनिः विभाण्डकसुतः स एव ऋश्यशृङ्ग इति पुराणप्रसिद्धः । वराः श्रेष्ठा अङ्गना वराङ्गनास्ताभिः प्रयोज्यकर्त्रीभिः स्वां पुरमानायि आनायितः । नयतेर्ण्यन्तात् ‘दुह्याचपच्—’ इत्यादिना द्विकर्मकात् ‘प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्’ इति वचनात्प्रधानकर्मणि लुङि चिण् वृद्ध्यायादेशौ ॥

ऐहिष्ठ तं कारयितुं कृतात्मा

ऋतुं नृपः पुत्रफलं मुनीन्द्रम् ।

ज्ञाताशयस्तस्य ततो व्यतानीत्

स कर्मठः कर्म सुतानुबन्धि ॥ ११ ॥

११. ऐहिष्ठेति ॥ कृतात्मा एवं करिष्यामीति निश्चितबुद्धिः । ‘आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः’ इत्यमरः । नृपो दशरथस्तं मुनीन्द्रं पुत्रः फलं यस्य तं ऋतुं पुत्रीयामिष्टिं कारयितुं तेन कारयितुमित्यर्थः ॥ “दृक्कोरन्यतरस्याम्” इति विकल्पादणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥ ऐहिष्ठ ईहितवान् ऐच्छदित्यर्थः । ‘इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड्’ इत्यमरः । ईहतेर्लुङि तङि सिचीडागमः । ततः कर्मणि घटते चेष्टते सम्यक् करोतीति कर्मठः कर्मशूरः । ‘कर्मशूरस्तु कर्मठः’ इत्यमरः ॥ “कर्मणि घटोऽठच्” ॥ “नस्तद्धिते” । स मुनीन्द्रस्तस्य नृपस्य ज्ञाताशयो ज्ञातनृपाशयः सन्नित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । ‘अभिप्रायश्छन्द आशयः’ इत्यमरः । सुतानुबन्धः पुत्रलाभोऽस्मिन्निति सुतानुबन्धि । मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः न तु “सुप्यजातौ—” इति णिनिः । सुपीत्यनुवृत्तौ पुनः सुब्रह्मणेनोपसृष्टधातोस्तन्निषेधात् । सुताननुबध्नाति सन्त-

नोतीति सुतानुबन्धमिति वा पाठान्तरम् ॥ “कर्मण्यण्” ॥ तत्कर्म
पुत्रकामेष्टि व्यतानीत् विततान । तनोतेर्लुङि “इट ईटि” इति
सलोपः ॥ “अतो हलादेर्लघोः” इति वैकल्पिकी वृद्धिः ॥

रक्षांसि वेदिं परितो निरास्थ-

दङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधानम् ।

शेषाण्यहौषीत्सुतसंपदे च

वरं वरेण्यो नृपतेरमार्गीत् ॥ १२ ॥

१२. रक्षांसीति ॥ वरेण्यो वरणीयो मुनिः वेदिं परितः वेदेः सर्वतो
रक्षांसि कर्मधातुकान् राक्षसान् निरास्थत् निरस्तवान् । अस्यतेर्लुङ् ॥
“अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्” ॥ “अस्यतेस्थुक्” ॥ प्रधानमभितः प्रधा-
नयागस्योभयतः प्रागूर्ध्वं चेत्यर्थः ॥ “पर्यभिभ्यां च” इति क्रमात्
सर्वोभयार्थे तसिलप्रत्ययः ॥ “अभितःपरितः—” इत्यादिना तद्योगादु-
भयत्र द्वितीया ॥ अङ्गानि प्राच्यानि प्रयाजादीनि उदीच्यान्यनूयाजा-
दीनि च । अयाक्षीदिष्टवान् । यजेर्लुङि सिचि वृद्धिः । ब्रश्चादिना
षत्वे “षढोः कस्सि” इति कत्वे “इणकोः” इति षत्वम् । शेषाणि
अङ्गापेक्षया अवशिष्टानि प्रधानहवींष्यहौषीत् यथाक्रममिति भावः ।
जुहोतेर्लुङि सिचि वृद्धिः । अथ नृपतेः सुतसंपदे पुत्रलाभार्थं वरं च
विष्णुदत्तं पुत्रभावभजनलक्षणम् । अमार्गीत् विष्णुं प्रार्थितवानित्यर्थः ।
‘मार्गणं प्रार्थनेऽन्वेषणे’ इति विश्वः । ‘याच्यायां वनतेमार्गत्यमी
वनतियाचति’ इति भट्टमल्लश्च । मार्गं याच्यान्वेषणयोरिति धातोर्लुङि
“इट ईटि” इति सकारलोपः ॥

निष्ठां गते दात्रिमसभ्यतोषे

विहित्रिमे कर्मणि राजपत्न्यः ।

प्राशुर्हुतोच्छिष्टमुदारवंश्या-

स्तिस्रः प्रसोतुं चतुरः सुपुत्रान् ॥ १३ ॥

१ “न्यायाजीद” E₁.

२ सुतसंपदर्थम् E₁.

३ राज्यपत्न्यः T₂.

४ चतुरस्तनूजान् D., T₂, T₃.

१३. निष्ठासिति ॥ दन्निमो दानेन निर्वृत्तः सभ्यानां सदस्यानां तोषो यस्मिन्नस्मिन् । क्लेशप्रत्यये ॥ “दोदधोः” इति ददादेशः । विहित्रिमे विधिनिर्वृत्ते विहित इत्यर्थः । पूर्ववत् प्रत्यये दधातेर्हिरादेशः । कर्मणि यज्ञकर्मणि निष्ठां समाप्तिं गते सति । उदारवंश्याः महाकुलप्रसूताः । अत्र ‘दिगादियतस्तदन्तविधिनिषेधाद्राजवंश्यादयः साध्वर्थे यः’ इति वामनः । तिस्रो राजपत्न्यश्चतुरस्तनूजान् पुत्रान् प्रसोतुं यथायोगं प्रसवितुं ॥ “स्वरतिसूति—” इत्यादिना विकल्पादिडभावः । हुतो-च्छिष्टं हुतशेषं हविः प्राशुः भक्षयामासुः । अश्नातेर्लिटि “अत आदेः” इति अभ्यासदीर्घः । श्लेहस् । अत्र दिव्यपुरुषोपनीतान्नस्य होमानन्तर-प्राप्तत्वाद्भुतशिष्टत्वोपचारः ॥

कौशल्ययाऽसावि सुखेन रामः

प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूत् ।

प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्ट-

मेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥ १४ ॥

१४. कौशल्ययेति ॥ प्राक् प्रथमं कौशलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कौशल्या ॥ “वृद्धेत्कौसलाजादाञ्ज्यङ्” ॥ ततश्चाप् । तथा रामः सुखेनाक्लेशेन असावि प्रसूतः । सूतेः सूयतेर्वा कर्मणि लुङि चिण् । ततोऽनन्तरं केक-यानाचष्टे स्वजन्मभूमित्वेनेति केकयी कैकयीत्यर्थः । तदाचष्टे इति णिजन्तादौणादिके स्त्रियामिकारप्रत्यये टिलोपे णिलोपे च ॥ “कृदि-कारात्-” इति ङीप् । तस्याः केकयीतः कैकेय्याः ॥ “अपादाने चाहीयरुहोः” इति अपादानपञ्चम्यन्तात्तसिप्रत्ययः । भरतोऽभूज्जात इत्यर्थः । सुमित्रात्वेकैव लक्ष्मणेन सह उदारचेष्टं महापराक्रमम् । शत्रून्हन्तीति शत्रुघ्नस्तम् । अमानुषत्वविवक्षया टक्प्रत्ययः । “अम-नुष्यकर्तृके च” इति चकारात्कचिन्मनुष्यकर्तृकेऽपि टक्प्रत्ययः इति

कौमारः । प्रासोष्ट प्रसूतवती । सूतेः सूयतेर्वा कर्त्तरि लुङि “स्वयति-
सूति—” इत्यादिना विकल्पादिङभावः । अस्मिन् शत्रुघ्नेनेति तृतीया-
प्रयोगे छन्दोभङ्गमयालुक्ष्मणेनेत्युक्तम् । अस्य च सहवचनस्य सह
शास्त्रया प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र शाखाप्रस्तस्योरिव यमयोरनयोः क्रिया-
न्वयतुल्यकालताप्रतिपादनमात्रत्वात् पित्रा सहागतः पुत्र इत्यत्र पितु-
रिव ज्यायसो लक्ष्मणस्य शब्दतोऽप्राधान्यस्फुरणेऽपि वास्तवप्राधा-
न्यस्य न कदाचित्क्षतिरिति संतोष्यम् ॥

आर्चीद् द्विजातीन् परमार्थविन्दा-

नुदेजयान् भूतगणान्यषेधीत् ।

विद्वानुपानेष्ट च तान् स्वकाले

यतिर्वसिष्ठो यमिनां वरिष्ठः ॥ १५ ॥

१५. आर्चीदिति ॥ यतिर्जितेन्द्रियः । ‘ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो
यतयश्च ते’ इत्यमरः । यमिनां योगिनां वरिष्ठः श्रेष्ठः ॥ “प्रिय-
स्थिर—” इत्यादिना उरुशब्दस्य वरादेशः ॥ विद्वान्विधिज्ञो वसिष्ठः
पुरोधाः परमार्थस्य समस्तवस्तुतत्त्वस्य विन्दन्तीति विन्दान् ज्ञानल-
ब्धन् सर्वसाक्षात्कारिण इत्यर्थः । विदेर्लोभार्थात् “अनुपसर्गाह्लि-
म्पविन्द—” इत्यादिना शप्रत्ययः । द्विजातीन् ब्राह्मणान् आर्चीत्
पुत्रजन्मकाले पूजयामास । अर्चतेर्भौवादिकत्वालुङि “इट ईटि” इति
सकारलोपः । उदेजयन्त्युत्कम्पयन्तीत्युदेजयान् भीकरान् । अत्रापि
तेनैव सूत्रेण शप्रत्ययः । भूतगणान् बालग्रहादिसमूहान् न्यषेधीत्
मन्त्रैरुच्चाटयामास । सेधतेरुदित्वादिङ्ङिकल्पादिद्यपि “नेटि” इति
वृद्धिप्रतिषेधे लघूपधगुणः ॥ “इट ईटि” इति सकारलोपः ॥ सुतान्
कुमारान् स्वकाले गर्भैकादशे वर्षे इत्यर्थः । ‘गर्भैकादशेषु राजन्यम्’
इति स्मरणात् । उपानेष्ट उपनीतवान् । नयतेर्लुङि “सम्मानन-”
इत्यादिना आचार्यकरणे आत्मनेपदम् ॥

वेदोऽङ्गवांस्तैराखिलोऽध्यगायि

शस्त्राण्युपायंसत जित्वराणि ।

ते भिन्नवृत्तीन्यपि मानसानि

समं जनानां गुणिनोऽध्यवात्सुः ॥ १६ ॥

१६. वेद इति ॥ तैरुपनीतैः कुमारैः अङ्गवान् साङ्गोऽखिलो वेदोऽध्य-
गायि । सर्वे वेदा अधीताः । जातावेकवचनम् । कर्मणि लुङि “विभाषा
लुङ्लङोः” इति गाङादेशे चिणि युगागमः । ते कुमाराः जित्वराणि
जैत्राणि ॥ “इणशजिसर्तिभ्यः करप्” इति करप् ॥ पिति तुगागमः ।
शस्त्राण्युपायंसत उपयेमिरे । ‘विवाहोपयमौ समौ’ इत्यमरः । राज्ञां
शस्त्रेषु दाराभिमानात्तत्परिग्रहे उपयमव्यपदेशः । अत एव यमेर्लुङि
“उपाद्यमः स्वकरणे” इत्यात्मनेपदम् । ‘स्वकरणं पाणिग्रहणम्’ इति
काशिकायाम् ॥ “विभाषोपयमने” इति सिचः पक्षे कित्वाभावादनु-
नासिकलोपाभावः । गुणिनो गुणाढ्यास्ते कुमाराः भिन्नवृत्तीनि
भिन्नवृत्तीन्यपि जनानां मानसानि सममविषममध्यवात्सुः मानसेष्ववा-
त्सुरित्यर्थः ॥ “उपान्वध्याङ्सः” इत्यधिकरणस्य कर्मत्वम् ॥ वसते-
र्लुङि सिचि वृद्धिः ॥ “सः स्यार्धधातुके” इति सकारस्य तकारः ॥
“सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च” इति झेर्लुसादेशः ॥ भिन्नवृत्तिमनोरञ्जन-
विरोधस्य गुणत्वेन समर्थनाद्विरोधाभासोऽलंकारः ॥

ततोऽभ्यगाद्वाधिसुतः क्षितीन्द्रं

रक्षोभिरभ्याहतकर्मवृत्तिः ।

रामं वरीतुं परिरक्षणार्थं

राजार्जिहत्तं मधुपर्कपाणिः ॥ १७ ॥

१७. तत इति ॥ ततः शस्त्रपरिग्रहानन्तरकाले रक्षोभिरभ्याहतकर्म-
वृत्तिः विहतानुष्ठानप्रवृत्तिः गाधिसुतो विश्वामित्रः परिरक्षणार्थं यज्ञ-

१ शाखा. E.

२ उपायंसत विजित्वराणि T₂, उपायंसत च T₄.

३ चित्र T₃.

४ ऋतुरक्षणार्थम् T₄, E₈.

रक्षणार्थं रामं वरीतुं स्वीकर्तुम् ॥ “वृतो वा” इति वा दीर्घः ॥ क्षितीन्द्रं^{*}
दशरथम् । अभ्यगात् आपत् ॥ “इणो गा लुङि” ॥ राजा दशरथस्तं
गाधिसुतं मधुपर्कपाणिर्दधिमधुयुक्तपाणिः सन् आर्जिहत् अपूजयत् ।
अर्हेः पूजार्थाच्चौरादिकाण्यौ चङि “नन्द्राः संयोगादयः” इति रेफस्य
निषेधात् “अजादेर्द्वितीयस्य” इति हिशब्दस्य द्विर्भावे “कुहोश्चुः” ।
आङ्गवृद्धिः ॥

ऐषीः पुनर्जन्मजयाय यत्त्वं
रूपादिबोधान्न्यवृतच्च यत्ते ।

तत्त्वान्यर्बुद्धाः प्रतनूनि येन

ध्यानं नृपस्तच्छिवमित्यवादीत् ॥ १८ ॥

१८. ऐषीरिति ॥ हे भगवन् ! ते तव येन ध्यानेन पुनर्जन्मनो जयाय निरा-
साय अपुनर्भवाय तत्त्वमात्मस्वरूपमैषीरज्ञासीः । इष गतौ । ये गत्यर्थास्ते
ज्ञानार्थाः । ततो लुङि सिचि सिचि “इट ईटि” इति सिज्जलोपः ।
आङ्गवृद्धिः । यद् ध्यानं रूपादिबोधाद्रूपादिविषयज्ञानात् न्यवृतत् न्यव-
र्त्तिष्ट ॥ “द्युद्भ्यो लुङि” इति परस्मैपदम् ॥ द्युतादित्वाच्चैरङा-
देशः । येन ध्यानेन प्रतनूनि सूक्ष्माणि तत्त्वानि महदादीन्यबुद्धाः
अज्ञासीः । बुध्यतेः कर्त्तरि लुङि थासि “लिङ्सिचावात्मनेपदेषु”
इति सिचिः कित्वाच्च लघूपधगुणः ॥ “झलो झलि” इति सिज्जलोपः ॥
“झषस्तथोर्धोऽधः” ॥ तत्ते ध्यानं शिवमक्षतमिति काकुः । नृपः
प्रत्यवादीत् कुशलमप्राक्षीदित्यर्थः ॥ “वदव्रज—” इत्यादिना सिचि
वृद्धिः ॥ “इट ईटि” इति सलोपः ॥

आख्यन्मुनिस्तस्य शिवं समाधे-

विघ्नान्ति रक्षांसि वने क्रैतूस्तु ।

तानि द्विषद्वीर्यनिराकरिष्णु-

स्तृणेदु रामः सह लक्ष्मणेन ॥ १९ ॥

१ तत्त्वान्यबोधाः (धीः ?) E₂.

२ ध्यानिर्नृ (ध्यानी नृ ?) T₃.

३ कर्तृश्च C., N., O., T., E₂.

१९. आख्यादिति ॥ अथ पृष्ठो मुनिस्तस्य राज्ञः समाधेर्भ्यानस्य शिवमक्ष-
तिमाख्यदाख्यातवान् ॥ “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्” इति च्लेरडा-
देशः ॥ “आतो लोप इटि च” इत्याकारलोपः । किन्तु रक्षांसि राक्षसाः
वने क्रतून्विघ्नन्ति प्रतिबध्नन्ति । हन्तेर्लटि “झोऽन्तः” ॥ “गमहन—”
इत्यादिना उपधालोपः ॥ “हो हन्तेः—” इति कुत्वम् ॥ द्विषतां वीर्यं
सामर्थ्यं निराकरिण्णुर्निराकरणशीलः ॥ “अलंकृञ्—” इत्यादिना
इष्णुच् ॥ “न लोक—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीयायां “द्वितीया”
इति योगविभागात्समासः ॥ रामो लक्ष्मणेन सह तानि रक्षांसि
तृणेदु हिनस्तु । तृह हिंसायां लोटि तिपि “एहः” ॥ “रुधादिभ्यः
श्रम्” ॥ “तृणह इम्” ॥ गुणः धत्वष्ट्वढलोपाः ॥ आख्यदिति चानुषङ्गः ॥

स शुश्रुवांस्तद्वचनं मुमोह

राजाऽसहिष्णुः सुतविप्रयोगम् ।

अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयु-

रूचे वचस्तापसकुञ्जरेण ॥ २० ॥

२०. स इति ॥ स राजा तस्य मुनेर्वचनं शुश्रुवान् संश्रुतवान् ॥ “भाषायां
सदवसश्रुवः” इति लिटः कसुरादेशः ॥ सुतविप्रयोगमसहिष्णुः सन् ॥
“अलंकृञ्—” इत्यादिना सहेरिष्णुच् ॥ “न लोक—” इत्यादिना
षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया ॥ मुमोह मोहं गतः । अथानन्तरमहं-
युना अहंकारयुता तापसकुञ्जरेण पूज्यतापसेन विश्वामित्रेण ॥ “वृन्दा-
रकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्” इति समासः ॥ शुभंयुः शुभवान् ॥
“अहंशुभयोर्युस्” इत्युभयत्र मत्वर्थीयो युस्प्रत्ययः ॥ क्षितिपो राजा
वचो वाचमुचे उक्तवान् । दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि लिट् ।

मया त्वमाप्याः शरणं भयेषु

वयं त्वयाप्याप्समहि धर्मवृद्धयै^३ ।

क्षात्रं द्विजत्वं च परस्परार्थं

शङ्कां कृथा मा प्रहिणु स्वसूनुम् ॥ २१ ॥

१ भवेष्ट E1.

२ त्वया चाप्समहि E1.

३ धर्मवृद्धैः E2.

४ हि D.

२१. मयेति ॥ हे राजन् ! भयेष्वापत्सु धर्मस्य वृद्धयै मया त्वं शरणं रक्षिता
 सन् । ‘शरणं गृहरक्षित्रोः’ इत्यमरः । आप्त्वाः प्राप्तोऽसि । आप्नोतेः
 कर्मणि लुङि थासि “झलो झलि” इति सिज्जलोपः । त्वयापि वयं शर-
 णमाप्स्माहि प्राप्ताः स्मः । अहमपि प्राप्त इत्यर्थः ॥ “अस्मदो द्वयोश्च”
 इत्येकत्वे बहुवचनम् ॥ पूर्ववाक्ये मयेत्येकवचननिर्दिष्टस्यात्रापि
 तथैव निर्देश्यत्वात् । आप्स्महीत्यत्र आप्नोतेरेव कर्मणि लुङि महीङ् ।
 झलपरत्वाभावात् सिज्जलोपः । तथाहि क्षत्रस्येदं क्षात्रं क्षत्रतेजः द्विजत्वं
 ब्रह्मतेजश्च परस्परार्थमन्योन्योपकारार्थम् । ‘ब्रह्मणैव क्षत्रं स्रज्यति’
 क्षत्रेण ब्रह्म’ इत्यादि । ‘नाब्रह्म क्षत्रमृध्नोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते । ब्रह्म-
 क्षत्रे तु संपृक्ते इह चामुत्र ऋध्नतः’ इति स्मरणाच्चेति भावः । ततः
 किमत आह । शङ्कामनर्थोत्प्रेक्षां मा कृथाः मा कुरु । करोतेर्माङि लुङि
 तङि थास् ॥ “न माङ्योगे” इत्यङ्भावः ॥ “लिङ्सिचावात्मनेपदेषु”
 इति सिचः कित्वाङ्गुणाभावः ॥ “ह्रस्वादङ्गात्” इति सिचो लोपः ॥
 स्वसूनुं रामं प्रहिणु प्रेषय । हिनोतेर्लोङि सिपि “उतश्च प्रत्ययात्—”
 इत्यादिना हेर्लुक् ॥ “हिनुमीना” इति णत्वम् ॥

घानिष्यते तेन महान्विपक्षः

स्थायिष्यते येन रणे पुरस्तात् ।

मा मां महात्मन् परिभूरयोग्ये

न मद्विधो न्यस्यति भारमग्र्यम् ॥ २२ ॥

२२. शङ्कां मा कृथा इत्युक्तं तत्रोपपत्तिमाह । घानिष्यत इति ॥ तथाहि तेन रामेण
 महान् विपक्षः शत्रुः रावणादिरिति भावः घानिष्यते हनिष्यते ॥
 “स्यसिचसीयुट्—” इत्यादिना चिण्वदिट् आदिवृद्धिर्घत्वं च । किं
 च रामेण रणे पुरस्तादग्रे स्थायिष्यते स्थास्यते । तिष्ठतेर्भावे लृटि
 पूर्ववच्चिण्वदिटि युगागमः । हे महात्मन् महानुभाव ! मा माम् ॥ “त्वा-
 मौ द्वितीयायाः” इति मादेशः ॥ मा परिभूः प्रत्याख्यानेन नावमन्य-

स्वेत्यर्थः । भुवो “माङ्गि लुङ्” ॥ “न माङ्ग्योगे” ॥ तथाहि मम विधेव विधा प्रकारो यस्य स मद्भिधो मादृशः । विमृश्यकारीत्यर्थः । योगाय प्रभवतीति योग्यः समर्थः ॥ “योगाद्यञ्च” ॥ अयोग्ये असमर्थे जने अङ्ग्यं गुरुं भारं न न्यस्यति न निधत्ते तस्मान्मा शङ्किष्ठा इत्यर्थः ॥

कुड्यन् कुलं धक्ष्यति विप्रवह्नि-

यास्यन् सुतस्तप्स्यति मां समन्युम् ।

इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे

ततोऽनुजज्ञे^२ गमनं सुतस्य ॥ २३ ॥

२३. अथ राजा किमकार्षीदित्याह । कुड्यन्निति ॥ कुड्यन् सुतस्याप्रेषणे क्षुड्यन् विप्र एव वह्निः कुलं धक्ष्यति भस्मीकरिष्यति । दहतेर्लटि स्यप्रत्यये घत्वादिकार्यम् । यास्यन् प्रयास्यन् सुतः समन्युं सशोकम् । ‘मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्’ इत्यमरः । मां तप्स्यति तापयिष्यति । इत्थं नृपः पूर्वं प्रथममवालुलोचे आलोचितवान् । तत आलोचनानन्तरं सुतस्य गमनमनुमेने अङ्गीचकार । कुलदाहादात्मसन्तापमात्रं वरमिति निश्चयादिति भावः । मन्यतेः कर्त्तरि लिट् । कौमुद्यां तु ततोऽनुजज्ञे इति पाठमनुसृत्य “अनुपसर्गाज्ज्ञः” इति शास्त्रप्रातिकूल्यमुद्भाव्य नृप इत्यत्र नृपेणेति विपरिणामं कृत्वा दोषपरिहारः कृतः । तदा अनुजज्ञे अनुज्ञातम् । कर्मणि जानाते रूपम् । गमनमिति प्रथमान्तम् ॥

आशीर्भिरभ्यर्च्य मुनिः क्षितीन्द्रं

प्रीतः प्रतस्थे पुनैराश्रमाय ।

तं पृष्ठतः प्रष्टमियाय नम्रो

हिंसेषु दीप्रास्त्रधनुः कुमारः ॥ २४ ॥

१ मुपालुलोचे T4.

२ ततोऽनुमेने T., Com., ततोऽनुजज्ञो (नौ?) E3.

३ ततः c., C., N.

४ मुनिः c., C., N.

५ दीप्रास्त्रधनुः B., E1, E3, दीप्राश्रधनुः D., N., दीप्रास्त्रधनुः c., C.

२४. आशीर्भिरिति ॥ मुनिः प्रीतः सन् क्षितीन्द्रमाशीर्भिराशीर्वादैर-
 भ्यर्च्य संपूज्य पुनराश्रमाय आश्रमं गन्तुम् ॥ “क्रियार्थोपपदस्य—”
 इत्यादिना चतुर्थी ॥ प्रतस्थे प्रस्थितः ॥ “समवप्रविभ्यः स्थः” इत्या-
 त्मनेपदम् ॥ हिंसेषु रक्षोव्याघ्रादिषु विषये । दीप्राखं प्रदीप्तविशिखं
 धनुर्यस्य सः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् “धनुषश्च” इति नानडा-
 देशः । कुमारो रामः नम्रः पितरं प्रणतः सन्नित्यर्थः प्रतिष्ठते अग्र इति
 प्रष्टमग्रगामिनम् ॥ “आतश्चोपसर्गे” इति कर्तरि कः ॥ “प्रष्टोऽग्रगामिनि”
 इति निपातनात्पत्वम् ॥ तं मुनिं पृष्ठतः पश्चादियाय अनुयात इत्यर्थः ।
 इणो लिटि णलि वृद्ध्यायादेशौ ॥ “अभ्यासस्यासवर्णे” इतीयडादेशः ॥
 “नमिकम्पि—” इत्यादिना नम्रकम्प्रदीप्रहिंसा रप्रत्ययान्ताः ॥

प्रयास्यतः पुण्यवनाय जिष्णो

रामस्य रोचिष्णुमुखस्य धृष्णुः ।

त्रैमातुरः कृत्स्नजितास्त्रशस्त्रः

सध्र्यङ् रंतः श्रेयसि लक्ष्मणोऽभूत् ॥ २५ ॥

२५. प्रयास्यत इति ॥ ततोऽनन्तरं पुण्यवनाय तपोवनाय प्रयास्यतस्त-
 पोवनं गमिष्यतः ॥ “गत्यर्थकर्मणि—” इत्यादिना कर्मणि चतुर्थी ॥
 “लटः सद्वा” इति शत्रादेशः ॥ जिष्णोर्जयशीलस्य ॥ “ग्लजिस्थश्च
 ग्स्तुः” ॥ गिदयं न कित् ॥ रोचिष्णुमुखस्य रोचमानमुखस्य ॥ “अलं-
 कृञ्—” इत्यादिना इष्णुच् ॥ रामस्य धृष्णुः धृष्टः । ‘धृष्टे धृष्णुर्वि-
 यातः’ इत्यमरः ॥ “त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्तुः” ॥ तिसृणां मातृणा-
 मपत्यं पुमांस्त्रैमातुरः ॥ “तद्धितार्थ—” इत्यादिना समासः । “मातु-
 रुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः” इत्यणप्रत्यये परत उकारः । तद्वत्तपाय-
 सोद्भवत्वेन इतरयोरपि मातृत्वादिति भावः । तदुक्तं रघुवंशे । ‘चरो-
 रधार्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे’ इति । रामायणविरोधस्तु पुरा-
 णभेदात्परिहृतोऽस्माभिः रघुवंशसंजीविन्यामेव । कृत्स्नं यथा तथा

जितानि स्वायत्तीकृतानि अस्त्राण्याग्नेयादीनि देवताधिष्ठितानि
शस्त्राण्यनभिमन्त्रितायुधानि च येन सः लक्ष्मणः श्रेयसि हितकृत्ये ।
सहाञ्चतीति सध्यङ् सहचरः सहायोऽभूत् । 'यः सहाञ्चति सध्यङ्
सः' इत्यमरः ॥ “ऋत्विग्दधृक्—” इत्यादिना अञ्चतेः किन् ॥ “किन्प्र-
त्ययस्य कुः” ॥ सहस्य सध्यादेशः । लक्ष्मणोऽपि राममनुगत इत्यर्थः ॥

इषुमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसौ

धनुरारिभिरसह्यं मुष्टिपीडं दधाने ।

व्रजति पुरतरुण्यो बद्धचित्राङ्गुलित्रे

कथमपि गुरुशोकान्मो रुदन् माङ्गलिक्यः ॥२६॥

२६. इषुमतीति ॥ इषुमति प्रशस्तबाणमति । प्रशंसायां मतुप् । दंद-
शूकान् हिंस्रान् राक्षसान् ॥ “यजजपदशां यङः” इतिदंशोर्यङन्तादू-
कप्रत्ययः ॥ “न लोक—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया ॥
जिघांसौ हन्तुमिच्छौ । हनः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ “अज्जनगमां सनि”
इति दीर्घः ॥ अत एवारिभिरसह्यं दुःसहं ॥ “शकिसहोश्च” इति यत्प्र-
त्ययः ॥ धनुः मुष्ट्या मुष्टिना वा पीडा निपीडनं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा
तथा दधाने ॥ “सप्तम्यां चोपपीड—” इत्यादिना णमुल् इति केचित् ।
तच्चिन्त्यम् । उपोपसर्गव्यभिचारेण तदसंभवादिति । अङ्गुलीस्त्रायत
इत्यङ्गुलित्रमङ्गुलित्राणम् ॥ “आतोऽनुपसर्गे कः” ॥ बद्धं चित्रमङ्गुलित्रं येन
तस्मिन् । रघुसिंहे रघुश्रेष्ठे रामे व्रजति पुरान्निर्गच्छति सति । गुरुः
शोको विप्रयोगदुःखं यासां ताः पुरतरुण्यः पौराङ्गनाः । मङ्गलं प्रयो-
जनमासां माङ्गलिक्यः मङ्गलप्रयोजनाः सत्यः ॥ “प्रयोजनम्” इति
टक् ॥ “टिड्ढाणञ्—” इत्यादिना ङीप् ॥ कथमपि महता यत्नेनेत्यर्थः ।
'ज्ञातहेतुविवक्षायामप्यादि कथमव्ययम् । कथमादि तथाप्यन्तं यत्न-
गौरवबाढयोः ॥' इति वचनात् । नारुदन् नाश्रूणि मुमुचुः । रुदेर्लुङि

“हरितो वा ” इति विकल्पात् चलेरङ् । अन्तः सशोका अपि मङ्गल-
भयात्कथंचिच्छ्लोकानुभावमश्रुपातं प्रत्यबध्नित्यर्थः ॥

अथ जगदुरनीचैराशिषस्तस्य विप्रा-

स्तुमुलकलनिनादं तूर्यमाजघ्नुरन्ये ।

अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोरं बाहु-

स्तरुषु चुकुवैरुच्चैः पक्षिणश्चानुकूलाः ॥ २७ ॥

२७. अथेति ॥ अथास्मिन्नन्तरे विप्रास्तस्य रामस्य अनीचैरुच्चैरा-
शिषो जगदुः । अन्ये वादकास्तुमुलो महान् कलकलश्च निनादो यस्मिन्
तद्यथा तथा तूर्यमाजघ्नः ताडयामासुः । बाहुरस्य दक्षिणभुजः अभि-
मतफलशंसी इष्टार्थसिद्धिसूचकः सन् चारु साधु पुस्फोर स्फुरि-
तवान् । णलोऽकित्वाद्गुणः ॥ “शर्पूर्वाः स्वयः” इत्यभ्यासे पकारः
शिष्यते ॥ पक्षिणश्चानुकूलाः सन्तः तरुषूच्चैस्तारं चुकुवुः चुकुजुः ।
कुशब्दे लिट् । अत्र लिटः कित्त्वेन गुणाभावादुवडादेशः ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे रामसंभवो^४ नाम

प्रथमः सर्गः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते
भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाख्याने प्रथमः सर्गः ॥

१ चास्य T₂, T₃, T₄.

२ पुस्फोट E₁.

३ चुकुजु E₁.

४ रामोत्पत्तिर्नाम C., N., E₂, E₃; विधामित्र-
गमनो नाम B.

॥ श्रीः ॥

अथ द्वितीयः सर्गः ।

वनस्पतीनां सरसां नदीनां

तेजस्विनां कान्तिभृतां दिशां च ।

निर्याय तस्याः स पुरः समन्ता-

च्छ्रयं दधानां शरदं ददर्श ॥ १ ॥

१. वनस्पतीनामिति ॥ स रामस्तस्याः पुरो निर्याय निर्गत्य । यातैः समासे क्वो ल्यबादेशः । समन्ताद्वनस्पतीनां वृक्षाणाम् । पारस्करादित्वात्सुडागमः । सरसां कासाराणां नदीनां सरितां तेजस्विनां चन्द्रादीनाम् । अथवा मेघापायाद्भास्वराणामिति सर्वविशेषणम् ॥ “नपुंसकमनपुंसकेन—” इत्यादिना नपुंसकैकशेषः ॥ कान्तिभृतामिति च सर्वविशेषणम् । दिशां च श्रियं दधानामादधानां पुष्पन्तीमित्यर्थः । शरदं शरत्कृष्णीं ददर्श ॥

तरङ्गसङ्गाच्चपलैः पलाशै-

ज्वालाश्रियं सातिशयां दधन्ति ।

सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजु-

स्ताम्रोत्पलान्याकुलषट्पदानि ॥ २ ॥

२. अथ सप्तभिः श्लोकैः शरदं वर्णयति तरङ्गेत्यादिना ॥ तरङ्गसङ्गाच्चपलैश्च-
पलैः पलाशैर्दलैः ज्वालानां श्रियं शोभां सातिशयं भूयिष्ठं यथा तथा दधन्ति दधानानि ॥ “नाभ्यस्ताच्छतुः” ॥ “वा नपुंसकस्य” इति विकल्पाश्रुमागमः ॥ आकुलाः षट्पदाः येषु तानि ताम्रोत्पलानि रक्तोत्पलानि सधूमस्य दीप्तस्य ज्वलितस्य अग्नेः रुचिरिव रुचिर्येषां तानि सन्ति रेजुः तद्वद्रेजुरित्युपमालंकारः ॥

१ समस्ताच्छ्रयं T., G.

२ सातिशये D., T₂, T₃, T₄, G., T.,
Com.

E₂ gives अदृशताभांसि° &c. as the
2nd verse.

बिम्बागतैस्तीरवनैः समृद्धिं

निजां विलोक्यापहृतां पयोभिः ।

कूलानि सामर्षतयेव तेनुः

सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासैः ॥ ३ ॥

३. बिम्बेति ॥ बिम्बेन प्रतिबिम्बरूपेणागतैः संक्रान्तैस्तीरवनैरुपलक्षितैः पयोभिः सरोजजलैरपहृतां निजामात्मीयां समृद्धिं वनलक्ष्मीं विलोक्य कूलानि कर्तृणि सामर्षतयेव स्थलपद्महासैः स्थलकमलविकासैः सरोजलक्ष्मीं पयःसम्बन्धिनीं वितेनुर्वितस्तरुः । पयोभिः प्रतिबिम्बच्छलेन स्वकीयवनशोभापहृतेति कूलैः कोपात् स्थलपद्महासमिषेण तदीयसरोजशोभापहारः कृत इत्युत्प्रेक्षार्थः । पराहतभीकाणां तदीयश्रीहरणं युक्तमिति भावः ॥

निशातुषारैर्नयनाम्बुकल्पैः

पर्णान्तपर्यागलदच्छैबिन्दुः ।

उपारुरोदेव नदत्पतङ्गः

कुमुद्वर्ती तीरतरुर्दिनादौ ॥ ४ ॥

४. निशेति ॥ दिनादौ प्रभाते नयनाम्बुकल्पैस्तदुपमानयोग्यैरित्यर्थः । निशायां तुषारैर्हिमैः पर्णान्तेभ्यः पत्राग्रेभ्यः पर्यागलन्तः स्रवन्तः अश्रुबिन्दवो यस्य सः । नदन्तः कूजन्तः पतङ्गाः पक्षिणो यस्मिन्सः तीरतरुः कुमुद्वर्ती कुमुदिनीं प्रतीत्यर्थः । गम्यमानोद्देशक्रियापेक्षया कर्मत्वम् । गम्यमानक्रियापेक्षया कारकोत्पत्तेरिष्टत्वात् ॥ “कुमुदनडवेतसेभ्यो ङुत्” ॥ “झयः” इति वकारः ॥ “उगितश्च” इति ङीप् ॥ उपारुरोदेव । हन्त निःश्रीका मुकुलिता इति साक्रन्दमश्रूणि मुञ्चन्तीवेत्युत्प्रेक्षार्थः ॥

१ विलोक्योपहृतां B., विलोक्यापहृतां E₂.

२ सामर्षतयेव T₄.

३ मासैः T₃.

E₂ gives लतानुपातं &c. as the 3rd verse.

४ पत्रान्त E₃, C., N.

५ दशु Com.

E₂ gives तरङ्गसङ्गा &c. as the 4th verse.

वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः
 पुष्पैः सरोजैश्च निर्लीनभृङ्गैः ।
 परस्परं^१ विस्मयवन्ति लक्ष्मी-
 मालोकयांचकुरिवादरेण ॥ ५ ॥

५. वनानीति ॥ वनानि तोयानि च विलीनभृङ्गैः कनीनिकायमानभृङ्गैः
 इति भावः । अत एव नेत्रकल्पैर्यथासंख्यं पुष्पैः सरोजैश्च परस्परं
 लक्ष्मीमन्योन्यशोभां विस्मयवन्ति आश्चर्याणि सन्ति आदरेणास्थया
 आलोकयाञ्चकुरिवेत्युत्प्रेक्षा । सा च वनानि तोयानि च इति केवलप्र-
 कृतगोचरया तुल्ययोगितया नेत्रकल्पैरित्युपमया पूर्वोक्तयथासङ्ख्येन
 चोत्थापितेति सङ्करः ॥

प्रभातवाताहृतिकम्पिताकृतिः
 कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम् ।
 निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी
 न मानिनी संसहतेऽन्यसङ्गमम् ॥ ६ ॥

६. प्रभातेति ॥ प्रभाते वाताहृत्या कम्पिताकृतिरिति निषेधचेष्टोक्तिः ।
 पद्मिनी कुमुद्वतीरेणुभिः पिशङ्गविग्रहमन्याङ्गरागारुणाङ्गमित्यर्थः । भृङ्गं
 कुपितेव खण्डिता नायिकेवेत्यर्थः । 'नीत्वान्यत्र निशां प्रातरागते प्राण-
 बल्लभे । अन्यासंभोगचिह्नैस्तु कुपिता खण्डिता मता' ॥ इति लक्ष-
 णात् । निरासं निरस्तवती । अस्यतेर्लिट् । "अत आदेः" इत्यभ्यास-
 दीर्घः । तथाहि मानिनी मानवती स्त्री अन्यस्याः सङ्गमन्यसङ्गमं
 स्वप्रियस्येति शेषः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भावः । न
 संसहते न क्षमते । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।
 वंशस्थं वृत्तम् ॥

१ विलीन T., Com.

२ परस्परं c., T₁, T₂, B., C., N.

E₂ gives विस्मयवन्ति &c. as the
 5th verse.

३ वातागम T₂, T₃, T₄.

c gives अदक्षताम्भांसि &c. as the
 6th verse. E₂ gives निशातुषारैः
 &c. as the 6th verse.

दत्तावधानं मधुलेहिगीतौ

प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ।

आकर्णयन्नुत्सुकहंसनादान्

लक्ष्ये^१ समाधिं न दधे मृगावित् ॥ ७ ॥

७. दत्तेति ॥ मधुलेहिनो मधुलिहः । लिहेस्ताच्छील्ये णिनिः । तेषां गीतौ गाने दत्तावधानं दत्तचित्तम् । मृगाणां गानप्रियत्वादिति भावः । अत एव प्रशान्तचेष्टं निष्पन्दं हरिणं जिघांसुर्हन्तुमिच्छुः । हन्तेः सन्नन्तावुप्रत्ययः । मृगान्विध्यतीति मृगावित् व्याधः । व्यध ताडने क्विप् ॥ “ग्रहिज्यावयि—” इत्यादिना संप्रसारणम् ॥ “नहिवृति” इत्यादिना पूर्वस्य दीर्घः ॥ उत्सुकानां दृष्टानां हंसानां नादानाकर्णयन् । तदासक्तचित्तः सन्नित्यर्थः । लक्ष्ये शरव्ये मृगे समाधिमैकाग्र्यं न दधे नाधारयत् । अपूर्वो भावो भावान्तरं प्रतिबध्नातीति भावः । अत्र जिघांसादिसामग्रीसद्भावेऽपि लक्ष्यसमाधिलक्षणकार्यस्य हंसकूजिताकर्णनेनानुत्पत्तेरुक्तनिमित्ता विशेषोक्तिरलंकारः ‘तत्सामग्र्यामनुत्पत्तौ विशेषोक्तिर्निगद्यते’ इति लक्षणात् ॥

गिरेर्नितम्बे मरुता विभिन्नं

तोयावैशेषेण हिमाभमभ्रम् ।

सरिन्मुखाभ्युर्चयमादधानं

शैलाधिपस्यानुचकार लक्ष्मीम् ॥ ८ ॥

८. गिरेरिति ॥ गिरेर्नितम्बे कटके मरुता वातेन विभिन्नं विस्तारितं तोयानामवशेषेण तोयेषु गतेषु अवशेषेण अवशिष्टेन निर्जलस्वरू-

c gives लतानुपातं &c., and E₂ वनानि तोयावि &c., as the 7th verse.

१ हंसनादं T₃.

२ लक्ष्ये E₂, E₃.

c and E₂ give प्रभातवाताहति &c. as the 8th verse.

३ तोयाविशेषेण T₄.

४ भ्युर्चय T., G., Com.

येण हिमाभं हिमप्रभं सरितां मुखेषु प्रवाहेषु अभ्युच्छ्रयं वृद्धिमाद-
धानं प्राक्क्षण एव वृष्ट्या कृतोच्छ्रयमित्यर्थः । अम्रं मेघः शैलाधि-
पस्य हिमाद्रेर्लक्ष्मीमनुचकार तादृशीं शोभां प्रापेत्युपमा ॥

गर्जन् हरिः साम्भसि शैलकुञ्जे

प्रतिध्वनीनात्मकृतान्निशम्य ।

क्रमं^१ बबन्ध क्रमितुं सकोपः

प्रतर्कयन्नन्यमृगेन्द्रनादान् ॥ ९ ॥

९. गर्जन्निति ॥ साम्भसि शैलकुञ्जे गर्जन् अम्भः पीत्वा हर्षात् श्वेड-
मानो हरिः सिंहः आत्मकृतान् स्वगर्जनकृतान् प्रतिध्वनीन् निशम्य
अन्यमृगेन्द्रनादान् प्रतिसिंहनादान् प्रतर्कयन्नन्यमानोऽत एव सकोपः
सन् क्रमितुं सहेलमुत्पतितुं क्रमं बबन्ध पादन्यासं चकारेत्यर्थः ।
अत्र स्वप्रतिध्वनिषु सादृश्यात्प्रतिपक्षगर्जनभ्रान्तेभ्रान्तिमदलंकारः ॥

अदृक्षताम्भांसि नवोत्पलानि

रुतानि चोश्रोषत षट्पदानाम् ।

आग्रायि वान् गन्धवहः सुगन्धै-

स्तेनारविन्दव्यतिषङ्गवांश्च ॥ १० ॥

१०. अदृक्षतेति ॥ तेन रामेण नवान्युत्पलानि येषु तान्यम्भांसि अदृ-
क्षत दृष्टानि । दृशेः कर्मणि लुङि चिण्वदिडभावपक्षे “न दृशः” इति
कसादेशनिषेधः । हलन्तत्वात् “लिङ्सिचावात्मनेपदेषु” इति कित्वाच्च
गुणः । व्रश्चादिना षत्वम् ॥ “षढोः कः सि” इति कत्वम् “इणकोः”

c and E₂ give दत्तावधानं &c., as
the 9th verse.

१ तर्जन् T₂.

२ कुन्ते T₂.

३ क्रमे B.

C gives गिरेर्नितम्बे &c., and E₂
तिग्मांशु &c. as the 10th verse.

४ वाश्रोषत E₁.

५ सुगन्धि B. Noticed also in the
Com.

इति षत्वम् ॥ षट्पदानां रुतानि अश्रोषत श्रुतानि । शृणोतेः कर्मणि
 लुङि अहलन्तत्वेन सिचोऽकित्वाद्गुणः । अरविन्दानां व्यतिषङ्गः
 सम्पर्कः तद्वान् अत एव सुगन्धः शोभनगन्धः । गन्धस्येत्वे तदेकान्त-
 ग्रहणादिहेत्वाभावः । सुगन्धिरिति पाठेऽपि कविप्रयोगबाहुल्यादि-
 व्यते । वान्मन्दं गच्छन् । वातेर्लटः शत्रादेशः । वहतीति वहः ।
 पचाद्यच् । गन्धस्य बहो गन्धवहः वायुश्चाग्रायि आग्रातः । जिघ्रतेः
 कर्मणि लुङि चिणि युक् । एवं सर्वतो निर्वृतिलामाग्राध्वश्रमसंभाव-
 नासीदिति भावः ॥

लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात्

स नद्यवस्कन्दमुपास्पृशच्च ।

कुतूहलाचारुशिलोपवेशं

काकुत्स्थ ईषत्स्मयमान आस्त ॥ ११ ॥

११. लतेति ॥ स काकुत्स्थो रामः कुतूहलात्कौतुकादीषत्स्मयमानो
 मन्दं हसन् लतां लतामनुपत्यासाद्य तथा लतामनुपत्यानुपत्य च
 लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात् । ग्रहेर्लङि श्चाप्रत्यये संप्रसारणम् । नदीं
 नदीमवस्कन्द्य तथा नदीमवस्कन्द्यावस्कन्द्य च नद्यवस्कन्दमुदकमु-
 पास्पृशत् आचामति स्म । ‘उपस्पर्शस्त्वाचमनम्’ इत्यमरः । स्पृशो-
 र्लङ् । चारुशिलां चारुशिलामुपविश्य तथा चारुशिलामुपविश्योप-
 विश्य चारुशिलोपवेशमास्त तत्रोपविष्ट इत्यर्थः । आसेर्लङि तङ् ।
 ‘देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्’ इति सकर्मकत्वम् ॥
 “विशिपतिपादिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः” इति सर्वत्र द्विती-
 यान्त उपपदे विद्यादिभ्यो णमुल् ॥ व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे
 गम्ये गेहादिद्रव्याणां विद्यादिक्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः
 क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा ॥ “नित्यवीप्सयोः” इति द्वित्वं तु न

भवति ॥ “उपपदमतिङ्” इति समासे तेनैव गम्यमानार्थत्वात् पूर्वो-
क्तविग्रहवाक्यगतनित्यवीप्साप्रयुक्तक्रियाद्वयगतद्विर्वचनस्याप्रयोगः ॥

तिग्मांशुरश्मिच्छुरितान्यदूरात्

प्राञ्चि प्रभाते सलिलान्यपश्यत् ।

गभस्तिधाराभिरिव द्रुतानि

तेजांसि भानोर्भुवि संभृतानि ॥ १२ ॥

१२. तिग्मेति ॥ प्रभाते अदूरादन्तिके प्राञ्चि प्राच्यानि तिग्मांशोः
सूर्यस्य रश्मिभिः छुरितानि स्फुरितानि रञ्जितानि सलिलानि गभ-
स्तिधाराभिः किरणश्रेणिभिः अंशुपरंपराभिः द्रुतानि क्षरितानि सन्ति
भुवि संभृतानि राशीकृतानि भानोस्तेजांसि इवापश्यदित्युत्प्रेक्षा ॥

दिग्ग्यापिनी लोचनलोभनीया

मृजान्वयाः स्नेहमिव स्रवन्तीः ।

ऋज्वायताः सस्यविशेषपङ्क्ती-

स्तुतोष पश्यन् वितृणान्तरालाः ॥ १३ ॥

१३. दिगिति ॥ दिग्ग्यापिनीः अतिविपुलाः लोचनानां लोभनीयाः
प्रलोभिकाः दृष्टिमधुराः । बाहुलकः कर्त्तरि कृत्यः । मृजा शुद्धिः ॥
“षिद्भिदादिभ्योऽङ्” ॥ तयान्विताः स्वच्छा इत्यर्थः । स्नेहं चिक्कणतां
स्रवन्तीरिवेत्युत्प्रेक्षा । काले मूलसेकादतिमसृणा इत्यर्थः । ‘चिक्कणं
मसृणं स्निग्धम्’ इत्यमरः । ऋजवः समरेखाः पादवक्रा आयता
दीर्घाश्च । वितृणान्यन्तरालानि यासां ताः उत्खातान्तस्तृणा इत्यर्थः ।
सस्यविशेषाणां नानासस्यानां पङ्क्तीः पश्यंस्तुतोष । स्वभावोक्ति-
रलंकारः ॥

E₂ gives वियोग &c. as the 12th
verse.

verse.

E₂ gives स्त्रीभूषणं &c. as the 13th

१ मृजान्विताः T₂, T₄, G., T., Com.

२ सस्य E₁, T₃, G., T., Com., E₂.

वियोगदुःखानुभवानभिज्ञैः

काले नृपांशं विहितं ददद्भिः ।

आहार्यशोभारहितैरमायै-

रैक्षिष्ट पुम्भिः प्रचितान् स गोष्ठान् ॥ १४ ॥

१४. वियोगेति ॥ वियोगेन पुत्रकलत्रादिविप्रयोगेण यो दुःखानुभव-
स्तस्यानभिज्ञैः विहितं धर्मशास्त्रचोदितं नृपांशं राजदेयं करं काले समये
ददद्भिः आहार्यशोभारहितैः कटकमुकुटादिसंपाद्यशोभानपेक्षैरित्यर्थः ।
अमायैरकपटैः पुम्भिः गोपजनैः प्रचितान् प्रचुरान् गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति
गोष्ठाः गोनिवासव्रजाः । विशेष्यलिङ्गविवक्षया पुलिङ्गनिर्देशः । अत
एव 'गोष्ठो भूतपूर्वगोष्ठीनो देशः' इति काशिकायाम् । 'गोष्ठं गोस्थानम्'
इत्यमरकोशे । नपुंसकनिर्देशो विशेष्यानुसारादित्यविरोधः ॥ "सुपि
स्थः" इति कप्रत्ययः । "अम्बाम्बगोभूमि—" इत्यादिना षत्वम् ॥ तान्
गोष्ठान् स रामः ऐक्षिष्ट अद्राक्षीत् । ईक्षतेर्लुङि तडि सिचीद् ।
आङ्गुलिः ॥

स्त्रीभूषणं चेष्टितमप्रगल्भं

चारुण्यवक्राण्यपि वीक्षितानि ।

ऋजूंश्च विश्वासकृतः स्वभावान्

गोपाङ्गनानां मुमुदे विलोक्य ॥ १५ ॥

१५. स्त्रीति ॥ स रामो गोपाङ्गनानां सम्बन्धि स्त्रीणां भूषणमलंकारभू-
तमप्रगल्भमधृष्टं चेष्टितं व्यापारमवक्राण्यनपाङ्गप्रवृत्तान्यापि चारुणि
वीक्षितानि तथा ऋजूननभिसंधिजान् अत एव विश्वासकृतो विश्वा-
सजनकान् भावान्स्वभावांश्च शीलानिति यावत् । 'भावः सत्तास्वभा-

E₂ gives विवृत &c. as the 14th
verse.

१ नृपांशं च करं T₄, नृपांशं E₂.

E₂ gives विचित्र &c. as the 15th verse.

२ स भावान् G., T., Com.

वाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इत्यमरः । स्वभावानिति पाठेऽप्ययमे-
वार्थः । 'शीलं स्वभावः' इत्यभिधानात् । विलोक्य मुमुदे ॥

विवृत्तपार्श्वं रुचिराङ्गहारं

समुद्रहचारुनितम्बेरम्यम् ।

आमन्द्रमन्थध्वनिदत्ततालं

गोपाङ्गनानृत्तमनन्दयत्तम् ॥ १६ ॥

१६. विवृतेति ॥ विवृत्तपार्श्वं वलितपक्षकं रुचिराङ्गहारं मनोहराङ्ग-
विक्षेपं समुद्रहता सम्यगुन्नमता चारुणा नितम्बेन रम्यमामन्द्रेण
गम्भीरेण मन्थध्वनिना मन्थानघोषेण दत्तस्तालः कालक्रियामानं
यस्मिन् तत् गोपाङ्गनानां बल्लवीनां नृत्तमिव नृत्तं तात्कालिकाङ्गचल-
नविशेषः तं राममनन्दयत् । अत्र गात्रकर्मणि नृत्तत्वारोपाद्रूपकालं-
कारः स्वभावोक्तिसंकीर्णः ॥

विचित्रमुच्चैः प्लवमानमारात्

कुतूहलं त्रस्तु ततान तस्य ।

मेघास्योपात्तवनोपशोभं

कदम्बकं वातमजं मृगाणाम् ॥ १७ ॥

१७. विचित्रमिति ॥ विचित्रं चित्ररूपमारादुरादुच्चैरुदग्रं प्लवमान
बलात् त्रस्तु चकितम् ॥ "त्रसिगृधि—" इत्यादिना कुप्रत्ययः ॥ मेघा-
त्ययेन शरदागमेनोपात्ते बलमुपशोभा च येन तत् । वातमजतीति
वातमजं वाताभिगामी वातमृगाख्यो मृगविशेषः । अत एव 'वातप्रमी-
र्वातमृगः' इत्यमरः । खड्गप्रकरणे "वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेस्तुदज-

E₂ gives गिरिर्नितम्बे &c. as the
16th verse.

१ बिम्बम् T₂.

२ नृत्य c., T₁, C., N, E₃, B.

c gives सितारविन्द &c. and E₂

गजैर् &c. as the 17th verse.

३ कुतूहलं T₁, C., T₂.

४ बलोपशोभं E₁, E₃, D., T₂, T₃, T,
G, Com.

हातीनामुपसंख्यानम्” इति वातोपपदादजेः खशि मुमागमः । मृगाणां कदम्बकं तस्य रामस्य कुतूहलं ततान वितस्तार । स्वभावोक्तिरलंकारः ॥

सितारविन्दप्रचयेषु लीनाः

संसक्तफेनेषु च सैकतेषु ।

कुन्दावदाताः कलहंसमालाः

प्रतीयिरे श्रोत्रमुखैर्निनादैः ॥ १८ ॥

१९. सितेति ॥ सितारविन्दप्रचयेषु पुण्डरीकषण्डेषु तथा संसक्तफेनेषु सैकतेषु च लीना कुन्दावदाताः स्वयं च कुन्दकुसुमधवलाः कलहंसमालाः श्रोत्रमुखैः निनादैः प्रतीयिरे प्रतीताः ज्ञाताः । प्रतिपूर्वादिणः कर्मणि लिट् ॥ “लिट्स्तद्वयोरोशिरेच्” ॥ “इणो यण्” ॥ “द्विर्वचनेऽचि” इति यणःस्थानिवद्भावात् द्विर्वचने “दीर्घ इणः किति” इत्यभ्यासदीर्घः । अत्र कलहंसानां पुण्डरीकपुलिनसंदेहगोचराणां निनादैर्निश्चयान्तः संदेहालंकारभेदः । तेन गुणसाम्योत्थवस्त्वन्तरैकतालक्षणः सामान्यालंकारो व्यज्यते ॥

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं

न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।

न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं

न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥ १९ ॥

१९. नेति ॥ किं बहुना यज्जलं सुचारुपङ्कजं न तज्जलं नासीत् । पङ्कजं च यदलीनषट्पदं तन्नासीत् । षट्पदोऽपि यः कलं न जुगुञ्ज । गुञ्ज अव्यक्ते शब्दे । लिट् । असावगुञ्जन् षट्पदो नासीत् । गुञ्जितं च यन्मनो न जहार तद्गुञ्जितं नासीत् । किन्तु सर्वं तत्तदुचितगुणविशिष्टमेवा-

वर्त्तिष्टेत्यर्थः । अत्र पूर्वपूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य निवर्त्तनमुखेन विशेषण-
त्वोक्तेरेकावलीभेदोऽलङ्कारः । ‘यत्रोत्तरोत्तरेषां स्यात्पूर्वपूर्वं प्रति
क्रमात् । विशेषकथनं यत्स्यादसावेकावली मता’ इति लक्षणात् ॥

तं यायजूकाः सह भिक्षुमुख्यै-

स्तपःकृशाः शान्त्युदकुम्भहस्ताः ।

यायावराः पुष्पफलेन चान्ये

प्रानर्चुरर्च्या जगदर्चनीयम् ॥ २० ॥

२०. तमिति ॥ तपसा कृशाः क्षमाः यायजूकाः इज्याशीलाः ॥ “यज-
जपदशां यङः” इति यजेर्यङन्तादूकप्रत्ययः ॥ शान्त्यर्थमुदकुम्भः
शान्त्युदकुम्भः ॥ “एकहलादौ—” इत्यादिना उदकस्योदादेशः ॥ स
हस्ते येषां ते सन्तः । भिक्षुमुख्यैः परिव्राजकवर्यैः सह । ‘भिक्षुः परि-
व्राट् कर्मन्दी’ इत्यमरः ॥ “सनाशंसभिक्ष उः” ॥ जगदर्चनीयं जग-
त्पूज्यं तं रामं प्रानर्चुः प्रकर्षेण पूजयामासुः । अर्चतेभौवादिकाह्लिङ् ॥
“अत आदेः” ॥ “तस्मान्नुङ् द्विहलः” इत्यभ्यासदीर्घनुडागमौ ॥
अर्च्याः पूज्याः ॥ “ऋहलोर्ष्यत्” ॥ अन्ये यायावराः शिलोञ्छमात्रजी-
विनः गृहस्थाविशेषाः ॥ “यश्च यङः” इति यातेर्यङन्ताद्वरचप्रत्ययः ॥
अल्लोपयलोपौ । पुष्पैश्च फलैश्च पुष्पफलेन ॥ “जातिरप्राणिनाम्”
इति बहुप्रकृतिकद्वन्द्वैकवद्भावः ॥ ‘अप्राणिनामिति प्रतिषेधे श्रूयमाणं
बहुत्वं विधावपि बहुत्वं गमयति’ इति न्यासकारवचनात् । प्रानर्चुः ॥

विद्यामथैनं विजयां जयां च

रक्षोगणं क्षिप्रमविक्षतात्मा ।

अध्यापिपद्माधिसुतो यथाव-

न्निर्घातयिष्यन् युधि यातुधानान् ॥ २१ ॥

२१. विद्यामिति ॥ अथाविक्षतात्मा रागाद्यनुपहतचित्तः गाधिसुतः
युधि यातुधानान् राक्षसान् घातयिष्यन् मारयिष्यन् । हन्तेर्ण्यन्तात्

“लुटः सद्वा” इति शत्रादेशः । रक्षोगणं क्षिप्तुं रक्षोगणस्य क्षेत्र्णीं हन्त्रीम् ॥ “असिगृधि—” इत्यादिना कृप्रत्ययः ॥ “न लोक—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ विजयां जयां नाम विद्यामेनं रामं यथावत् यथार्हम् ॥ “तदर्हम्” इति वतिप्रत्ययः ॥ अध्यापिपत् अध्यापितवान् ग्राहितवानित्यर्थः । इडो णौ चङि गाडादेशाभावपक्षे “क्रीड्जीनां णौ” इत्यात्वे पुगागमे अजादित्वाद्वितीयैकाचः पेट्तिर्भावः ॥

आयोधने^१ स्थायुकमस्त्रजात-

ममोघमभ्यर्णमहाहवाय ।

ददौ^२ वधाय क्षणदाचराणां

तस्मै^३ मुनिः श्रेयसि जागरूकः ॥ २२ ॥

२२. आयोधन इति ॥ श्रेयसि रामहिते जागरूकः प्रबुद्धः अवहितः । जागरूक इति जागर्तेरूकप्रत्ययः । मुनिर्विश्वामित्रः अभ्यर्णमहाहवाय आसन्नमहारणाय । अभ्यर्णेत्यर्देः कर्त्तरि क्तः ॥ “अमेश्वाविदूर्ये” इति ईट्प्रतिषेधः ॥ “रषाभ्याम्—” इति निष्ठानस्य णत्वम् ॥ आह्वयन्ते-ऽस्मिन्नित्याहवः ॥ “आङि युङ्जे” इति ह्यतेराङ्पूर्वादप्रत्ययः संप्रसारणं च ॥ तस्मै रामाय क्षणदाचराणां वधाय रक्षोवधार्थम् । आयोधने युङ्जे स्थायुकं स्थास्तुं शत्रुभ्यस्तिष्ठमानमित्यर्थः ॥ “लपपत—” इत्यादिना उकञ् ॥ अमोघमप्रतिहतमस्त्रजातं ददौ उपदिदेशेत्यर्थः ॥

तं विप्रदर्शं कृतघातयन्ना

यान्तं वने रात्रिचरी दुदौके ।

जिघांसुवेदं धृतभासुरास्त्र-

स्तां ताडकैरुष्यां निजघान रामः ॥ २३ ॥

२३. तमिति ॥ विप्रान् साकल्येन दृष्ट्वा विप्रदर्शं कृतघातयन्ना विहितवधोद्योगा रात्रिचरी राक्षसी ॥ “चरेष्टः” ॥ टित्वात् डीप् ॥ यान्तं

१ आयोधनस्थायुक D., E₂.

२ ददौ T₂.

३ तस्मै T₃.

४ भास्वरास्त्र E₃, com.

५ ताडका T₂, T₄ T., G., Com.

वनेचरं तं रामं ङुढौके । ढौकेर्गत्यर्थाल्लिट् । अथ रामस्ताटकाख्यां तां
रात्रिचरीं साकल्येन जिघांसुं विदित्वा जिघांसुवेदम् ॥ “कर्मणि
इतिविदोः साकल्ये” इत्युभयत्रापि णमुल्प्रत्ययः ॥ अत्र ताटकाया
एकत्वेऽप्यदितिः पाशानिति बहुत्ववदवयवाभिप्रायं साकल्यवचनं
वेदितव्यम् । तद्वत्तदवयवेष्वपि जिघांसुत्वसंभवात् । अवयवव्यापार-
पूर्वकत्वादवयविव्यापारस्येति । धृतं भास्वरं दीप्तमस्त्रं येन स सन्न
निजघान निहतवान् ॥

अथालुलोके^१ हुतधूमकेतु-

शिखाञ्जनस्निग्धसमृद्धशाखम् ।

तपोवनं प्राध्ययनाभिभूत-

समुच्चरच्चारुपतत्रिशिञ्जम् ॥ २४ ॥

२४. अथेति ॥ अथ ताटकावधानन्तरं रामः हुतस्य हविषा तर्पि-
तस्य धूमकेतोर्धूमध्वजस्याग्नेः शिखानां ज्वालानामञ्जनैस्तदुत्थकज्जलैः
स्निग्धाः समृद्धाश्च शाखाः यस्मिन् तत् । प्राध्ययनेन प्रकृष्टेन उच्च-
तरेण वेदपाठेन अभिभूता तिरोहिता समुच्चरन्ती समन्तादुत्पद्यमाना
पतङ्गानां पक्षिणां शिञ्जा रवो यस्मिन् तत् । शिञ्जि अव्यक्ते शब्दे ॥
“गुरोश्च हलः” इति स्त्रियामकारप्रत्ययः ॥ तपोवनमालुलोके ददर्श ।
लोक दर्शने । कर्त्तरि लिट् । तङ् । अभ्यासह्रस्वः ॥

शुद्रान्न जक्षुर्हरिणान्मृगेन्द्रा

विशश्वसे पक्षिगणैः समन्तात् ।

ननम्यमानाः फलदित्सयेव

चकाशिरे तत्रै लता विलोलाः ॥ २५ ॥

२५. शुद्रानिति ॥ तत्र तपोवने मृगेन्द्राः सिंहाः शुद्रान् दुर्बलान् हरि-
णान् न जक्षुः नाभक्षयन् ॥ “वा लिटि” इत्यदेर्घस्लादेशः ॥ “गम-
हन—” इत्यादिना उपधालोपः ॥ “शासिवसिघसीनां च” इति

१ लुलोके c.

२ पतङ्ग T₂, T₄, T₁, G., Com.

३ सिञ्जम् D.

४ यत्र E₂, E₃.

षत्वम् ॥ समन्तात्पक्षिणैः विशश्वसे विश्वस्तम् । विस्रब्धं विचेरु-
त्यर्थः । श्वसेर्भावे लिट् । विलोलाश्चञ्चलाः लताः फलानां दित्सया दातु-
मिच्छयेव सुखग्रहणमित्युत्प्रेक्षार्थः । ददातेः “सनि मीमा—” इत्या-
दिना सन्नभ्यासलोपः । ततः स्त्रियामप्रत्यये टाप् । ननम्यमानाः फलभरेण
भृशं नमन्त्यः । नमेर्यङन्तालुटः शानजादेशः । चकाशिरे भान्ति स्म ॥

अपूपुजन् विष्टरपाद्यमाल्यै-

रातिथ्यनिष्णां वनवासिमुख्याः ।

प्रत्यग्रहीष्टां मधुपर्कमिश्रं

तावासनादि क्षितिपालपुत्रौ ॥ २६ ॥

२६. अपूपुजन्निति ॥ अतिथ्यर्थमातिथ्यमतिथिसत्कारः ॥ “अति-
थेज्यः” । तत्र निष्णान्तीति निष्णाः कुशलाः ॥ “आतश्चोपसर्गे” इति
कः ॥ “निनदीभ्यां स्नातेः कौशले” इति षत्वम् ॥ वनवासिमुख्याः
वानप्रस्थवर्याः । ‘वैखानसो वनेवासी वानप्रस्थश्च तापसः’ इति
यादवः । “शयवासवासिष्वकालात्” इति विकल्पान्नालुक् । क्षिति-
पालपुत्रौ दाशरथी विष्टरमासनम् । विपूर्वात्स्तृणातेः “ऋदोरप्” ॥
“वृक्षासनयोर्विष्टरः” इति षत्वम् ॥ पादार्थं जलं पाद्यम् । ‘पाद्यं
पादाय वारिणि’ इत्यमरः ॥ “पादार्घ्याभ्यां च” इति यत्प्रत्ययः ॥
माला एव माल्यानि । चातुर्वर्ण्यादित्वात्साधुः । तैरपूपुजन् पूजया-
मासुः । पूजेर्णौ चङ्युपधाह्रस्वः । क्षितिपालपुत्रौ च तदासनादि मधुप-
र्कमिश्रं यथा तथा तेन सहेत्यर्थः । प्रत्यग्रहीष्टां प्रतिगृहीतवन्तौ ।
तसस्तामादेशः । “ह्यन्त—” इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ “ग्रहोऽलिटि दीर्घः” ॥

दैत्याभिभूतस्य युवामवोढं

मग्नस्य दोर्भिर्भुवनस्य भारम् ।

हवींषि संप्रत्यपि रक्षतं तौ

तपोधनैरित्थमभाषिषाताम् ॥ २७ ॥

२७. दैत्येति ॥ हे दाशरथी युवां दैत्यैरसुरैरभिभूतस्य पीडितस्य
अत एव मग्नस्य निरालम्बनस्य भुवनस्य भारं रक्षणधुरां दोर्भिर्भुजैर-
बोढमूढवन्तौ । भुजबलेन दैत्यवधः कृतोऽवतारान्तरेष्विति भावः ।
बहेलुङि मध्यमद्विवचने थसस्तमादेशे “सहिवहोरोदवर्णस्य”
इत्योत्वे धत्वादिकार्यम् । संप्रत्यपि तौ युवां हवींषि पशुपुरोडाशादीनि
रक्षतम् । रक्षोभ्य इति भावः । रक्षेः प्रार्थनायां लोटि थसस्तमादेशः ।
इत्थमनेन प्रकारेण ॥ “इदमस्थमुः” ॥ तौ तपोधनैरभाषिषातां भाषितौ ।
भाषेः कर्मणि लुङि सिचिडागमः ॥

तान्प्रसवादीदथ राघवोऽपि

यथेप्सितं प्रस्तुत कर्म धर्म्यम् ।

तपोमरुद्भिर्भवतां शराग्निः

संधुक्ष्यतां नोऽरिसमिन्धनेषु ॥ २८ ॥

२८. तानिति ॥ अथ राघवोऽपि तान्मुनीन् प्रत्यवादीत् प्रत्युवाच ॥
“वदव्रज—” इत्यादिना सिचि वृद्धिः ॥ “इट ईटि” इति सलोपः ॥
तदेवाह । हे तपोधनाः धर्म्यं धर्मादनपेतम् ॥ “धर्मपथ्यर्थ—” इत्या-
दिना यत्प्रत्ययः ॥ कर्म यज्ञकर्म यथेप्सितं यथेष्टं विस्त्रम्भादित्यर्थः ।
आप्नोतेः सन्नन्तात्कर्मणि क्तः ॥ “आप्ज्ञप्प्यामीत्” इतीत्वे “सनि
मीमा—” इत्यभ्यासलोपः ॥ प्रस्तुत प्रस्तुध्वं प्रक्रमध्वमित्यर्थः । प्रपू-
र्वात्स्तौतैल्लोटि थस्य तादेशः । तथाहि भवतां तपोभिरेव मरुद्भिः नोऽ-
स्माकं शराग्निरस्त्राग्निररिष्वेव समिन्धनेषु काष्ठेषु संधुक्ष्यते संदीपि-
ष्यते । ब्रह्मक्षत्रसंमेलनस्य पवनाग्निसमागमप्रायत्वादिति भावः । धुक्ष
संदीपने इति धातोः कर्मणि लट् । रूपकालंकारः ॥

प्रतुष्टुवुः कर्म ततः प्रकृतै-

स्ते यज्ञियैर्द्रव्यगणैर्यथावत् ।

दक्षिण्यदिष्टं कृतमार्त्विजनै-

स्तर्घातुधानैश्चिचिते प्रसर्पत् ॥ २९ ॥

२९. प्रेति ॥ ततो रामवाक्यानन्तरं ते तपोधनाः प्रकृतैः संपन्नैर्यज्ञियै-
र्यज्ञकर्माहैर्द्रव्यगणैः पशुसोमादिभिर्यथावद्यथार्हं कर्म यज्ञकर्म प्रतुष्टुवुः
प्रारेभिरे । स्तौतेर्लिट् । दक्षिण्यैर्दक्षिणाहैर्दिष्टमुपदिष्टम् ॥ “कडंकर-
दक्षिणाच्छ च” इति चकाराद्यत्प्रत्ययः । मार्त्विजनैः ऋत्विक्क-
र्माहैः । “यज्ञात्विग्भ्यां घखजौ” इत्युभयत्र यथासंख्यं घखजौ ॥ “तत्क-
र्माहतीत्युपसंख्यानम्” । कृतमनुष्ठितं प्रसर्पत्प्रवर्तमानं तद्यज्ञकर्म यातु-
धानैश्चिचिते चेतितं ज्ञातम् । चिती संज्ञाने । कर्मणि लिट् ॥

आपिङ्गुरैक्षोर्ध्वशिरस्यैकेशैः

शिरालजङ्घैर्गिरिकूटदग्नैः ।

ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः

खं प्रावृषेण्यैरिव चानशेऽब्दैः ॥ ३० ॥

३०. आपिङ्गेति ॥ ततो ज्ञानानन्तरमापिङ्गाः सर्वपिङ्गलाः रुक्षाः परुषाः
ऊर्ध्वाः स्तब्धाः शिरसि भवाः शिरस्याः ॥ “शरीरावयवाश्च” इति
यत्प्रत्ययः ॥ ईदृशाः चालाः केशाः येषां तैः सिरालाः सिरावत्यः जङ्घाः
येषां तैः गिरिकूटदग्नैः पर्वतशिखरप्रमाणैः । प्रमाणार्थे दग्नच्प्रत्ययः ।
पृथुपिङ्गलाक्षैः ॥ “बहुव्रीहौ” इति षच् ॥ क्षपाटैः क्षपाटैः निशा-
चरैः । पचाद्यजन्तेन योगविभागात्सप्तमीसमासः । प्रावृषि भवैः

१ गुणै T₂.

२ दाक्षिण्य c., B., E₂.

३ कृतमृत्विजनै T₂.

४ यथातुधानै E₃.

५ रुख D., B., E₁, E₂, E₃, N., C.,
T₁, T₂, T₃, T₄.

६ बालैः D., E₃, T., G., Com.

७ सिराल T₄, T., G., Com.

८ चानशेऽब्दैः B., E₃.

प्रावृषेण्यैः ॥ “प्रावृष एण्यः” इति एण्यप्रत्ययः ॥ महद्भिः श्यामै-
श्चेति भावः । अब्दैर्जलदैरिव ॥ “आतोऽनुपसर्गे कः” ॥ खमाकाशमा-
नशे व्याप्तं च । चकारः पूर्वश्लोकोक्तज्ञानसमुच्चयार्थः । अश्रोतेः
कर्मणि लिट् । “अत आदेः” इत्यभ्यासदीर्घः ॥ “अश्रोतेश्च” इति
नुद् ॥

अधिज्यचापः स्थिरबाहुमुष्टि-

रुदञ्चिताक्षोऽञ्चितदक्षिणोरुः ।

तालैर्लक्ष्मणः सन्नतवामजङ्घो

जघान शुद्धेषुरमन्दकर्षी ॥ ३१ ॥

३१. अधिज्येति ॥ अधिज्यमधिरोपितगुणं चापं येन सः स्थिरं बाहुश्च
मुष्टिश्च बाहुमुष्टि यस्य सः उदञ्चिताक्षः ऊर्ध्वप्रसारितदृष्टिः अञ्चितः
किञ्चित्कुञ्चितः दक्षिणोरुः यस्य सः सन्नता सम्यङ्नता वामजङ्घा यस्य
सः । एतेन धन्विनां स्थानविशेष उक्तः । शुद्धाः स्वरूपतो लोहतो वा
निर्दोषा इषवो यस्य सः । अमन्दकर्षी क्षिप्राकर्षी च लक्ष्मणस्तान्
राक्षसान् जघान हतवान् ॥

गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तं

रामोऽपि मायाचणमस्त्रचुञ्चुः ।

स्थास्नुं रणे स्मेरमुखो जगाद

मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम् ॥ ३२ ॥

३२. गाधेयेति ॥ अस्त्रैर्वित्तः प्रसिद्धोऽस्त्रचुञ्चुः ॥ “तेन वित्तश्चुञ्चुपच-
णपौ” ॥ रामोऽपि स्मेरमुखः स्मितमुखः सन् । गाधेरपत्यं पुमान्
गाधेयो विश्वामित्रः ॥ “द्वयचः” ॥ “इतश्चानिजः” इति ढक् ॥ तेन
दिष्टमिदन्तया पुरो निर्दिष्टं विरसं कर्णकठोरं यथा तथा रसन्तं गर्जन्तं
मायाचणं मायावित्तम् ॥ “तेन—” इत्यादिना चणप् ॥ रणे स्थास्नुं

स्थायिनम् ॥ “ग्लाजिस्थश्च ग्स्तुः” ॥ मारीचं महार्थमर्थभूयिष्ठं वच-
नमुच्चैस्तारं जगाद । दुहादौ ब्रुवरर्थपरत्वाद्द्विकर्मकता ॥

आत्मम्भरिस्त्वं पिशितैर्नराणां

फलेग्रहीन् हंसि वनस्पतीनाम् ।

शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां

व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मात् ॥ ३३ ॥

३३. आत्मम्भरिरिति ॥ हे पापिष्ठ नराणां पिशितैर्मौसैः आत्मानं विभ-
र्तीत्यात्मम्भरिः कुक्षिम्भरिस्त्वं वनस्पतीनां वृक्षाणां फलानि गृह्णन्तीति
फलेग्रहीन् फलग्राहिणः तन्मात्राहारानित्यर्थः । यद्यपि ‘फलेग्रहिर्वृक्षः’
इति काशिकायां ‘स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिः’ इत्यभिधानकोशेषु च
फलसंबन्धिवृक्षे रूढिः प्रतीयते तथाप्यत्र प्रौढ्या रूढ्यनादरेण योग-
मात्राश्रयणेन मुनिविशेषणत्वमुक्तम् ॥ “फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च” इति
ग्रहेर्भृञश्चेन्प्रत्ययः ॥ उपपदे च क्रमादेत्वं मुमागमश्च निपातितम् । हंसि
हिनस्ति । हन्तेर्लटि शपो लुक् सिप् । येषां मुनीनां विभवाः सम्पदः
श्वोभवाः विद्यमानाः शौवस्तिकाः ॥ “श्वसस्तुच्” इति ठञि तुडा-
गमः ॥ तेषां भावः शौवस्तिकत्वं न व्रजन्ति श्वो न भवितार इत्यर्थः ॥
तेषां विषयनिस्पृहाणां कस्मान्न दयसे किमिति तान्नानुकम्पस
इत्यर्थः ॥ “अधीगर्थ—” इत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥

अग्नौ द्विजान् देवयजीन्निहन्मः

कुर्मः पुरं प्रेतनराधिवासम् ।

धर्मो ह्ययं दाशरथे निजो नो

नैवाध्यकारिष्महि वेदवृत्ते ॥ ३४ ॥

३४. अथ मारीचो रामं प्रत्याह अग्न इति ॥ हे दाशरथे राम द्विजातीन्
ब्राह्मणानग्नः भक्षयामः । अत्तेर्लटि मसि शपो लुक् । देवानां यजीन्
यष्टृन् । यजेरौणादिक इकारः । निहन्मो निबर्हयामः । हन्तेर्निपूर्वा-

छटि मसि शपो लुक् ॥ “जासिनिग्रहण—” इत्यत्र संघातविगृहीत-
विपर्यस्तग्रहणेऽपि शेषग्रहणानुवृत्तेस्तद्विवक्षायामेव षष्ठी । इह तु
तद्विवक्षायां कर्मणि द्वितीया । पुरं स्वस्थानं प्रेतनराणामधिवासं
कुर्मः । सर्वानस्मत्पुरं नीत्वा मारयाम इत्यर्थः । अयं परद्रोहो
नोऽस्माकं निजो नित्यो धर्मो हि । ‘निज आत्मीयनित्ययोः’ इति विश्वः ।
वेदवृत्ते वेदोक्तानुष्ठाने नाध्यकारिष्मद्येव नाधिकृता एव । अधिपूर्वा-
त्करोतेः कर्मणि लुङि “स्यसिच्सीयुट्—” इत्यादिना चिण्वद्भाषः ॥

धर्मोऽस्ति सखं तव राक्षसाय-

मन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः ।

ब्रह्मद्विषस्ते प्रणिहन्मि येन

राजन्यवृत्तिर्धृतकार्मुकेषुः ॥ ३५ ॥

३५. पुनस्तं रामः प्रत्याह धर्म इति ॥ हे राक्षस अयं पूर्वोक्तो द्विजाति-
वधः तव सत्यं वस्तुतो धर्मोऽस्तु । किन्तु ममाप्ययमन्यो धर्मो
व्यतिस्ते व्यतिभवते । व्यतिहारेण वर्तत इत्यर्थः । अस्तेर्लटि “कर्तरि
कर्मव्यतिहारे” इत्यात्मनेपदे “असोरल्लोपः” । व्यतिहारमेवाह । ब्रह्म-
द्विषस्ते तव प्रणिहन्मि ब्रह्मद्विषं त्वां हन्मीत्यर्थः ॥ “जासिनिग्रहण—”
इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी ॥ अत्र रामराक्षसकर्तृकयोः परहिंसा-
लक्षणयोः स्वधर्मयोः वध्यघातुकनिष्ठयोः स्वरूपतो भिन्नकालत्वेऽपि
क्रियमाणेष्यमाणयोः समानकालत्वसंभवाद् व्यतिभवनं संभवतीत्य-
विरोधः । तथा च जिघांसन्नेव हन्यसे कुतो हनिष्यसीति भावः । न
चायमधर्मः प्रत्युत धर्म एवेत्याह । येन कारणेन धृतकार्मुकेषु शस्त्र-
पाणिषु विषये । राज्ञोऽपत्यानि पुंमासः राजन्याः क्षत्रियाः ॥ “राज-
श्वशुराद्यत्” ॥ ‘राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम्’ । तेषां वृत्तिर्व्यापारः । तेषां
बुद्धनिग्रहाधिकारिणामयं परमो धर्म इति भावः ॥

१ धर्मोऽस्तु T₂, T₃, T₄, Com.

२ तु E.

३ धर्मद्विष D.

४ धृतकार्मुकेषु E₁, E₃, T., G., Com.

इत्थं प्रवादं युधि संप्रहारं
प्रचक्रतू रामनिशाविहारौ ।

तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ

बाणेन रक्षः प्रधनान्निरास्थत् ॥ ३६ ॥

३६. इत्यमिति ॥ इत्थमनेन प्रकारेण युधि युद्धरङ्गे रामश्च निशायां विहारो यस्येति निशाविहारो निशाचरश्च तौ प्रवादं प्रकृष्टवादमन्योन्यप्रवादरूपं संप्रहारं कलहं वाक्कलहमित्यर्थः । प्रचक्रतुः । अथ रघुनन्दनो रामः पृतनां सेनां तृणाय मत्वा तृणं मत्वा अनादृत्येत्यर्थः ॥ “मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु” इति चतुर्थी ॥ रक्षो रक्षसं प्रधानभूतं मारीचं बाणेन निरास वायव्यास्त्रेण दूरं निक्षिप्तवानित्यर्थः ॥

जग्मुः प्रसादं द्विर्जमानसानि

द्यौर्विषुका पुष्पचयं बभूव ।

निर्व्याजमिज्या ववृते वचश्च

भूयो^३ बभाषे मुनिना कुमारः ॥ ३७ ॥

३७. जग्मुरिति ॥ मुनीनां मानसानि प्रसादं प्रसन्नतां जग्मुः । द्यौरन्तरिक्षं पुष्पचयं वर्षुका कुसुमराशेर्वर्षित्री ॥ “लषपत—” इत्यादिना उकञ् ॥ “न लोक—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात्कर्मणि द्वितीया ॥ बभूव । इज्या यागः ॥ “व्रजयजोर्भावे क्यप्” ॥ निर्व्याजं निरुपद्रवं यथा तथा ववृते प्रवृत्ता । मुनिना विश्वामित्रेण कुमारो रामो भूयः पुनर्वचश्च वक्ष्यमाणं बभाषे भाषितः । दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः ॥

१ पृतनां निरास T., G., Com.
प्रधनान्निरास T₂, T₃, T₄

२ मुनिमानसानि T., G., Com.

३ भूयः कुमारो मुनिना बभाषे E₁

महीय्यमाना भवतातिमात्रं

सुराध्वरे घस्मरजित्वरेण ।

दिवोऽपि वज्रायुधभूषणाया

ह्विणीयते वीरवती न भूमिः ॥ ३८ ॥

३८. महीय्यमानेति ॥ सुराणामध्वरे यज्ञे । तदर्थ इत्यर्थः । घस्मराः सर्वभक्षकाः । ‘भक्षको घस्मरोऽन्नरः’ इत्यमरः ॥ “सुघस्यदः कमरच्” ॥ तेषां जित्वरेण जैत्रेण ॥ “इणनशजि—” इत्यादिना करप् ॥ भवता अतिमात्रं महीय्यमाना पूज्यमाना । कण्डादियगन्तात्कर्मणि लटि पुनर्यकि अतो लोपे शानचि मुक् । वीरवती वीरस्वामिका च सतीत्यर्थः । प्रशंसायां मतुप् । भूमिर्वज्रायुधभूषणायाः वज्रपाणिस्वामिकाया अपीत्यर्थः । दिवः स्वर्गादपि न घृणीयते न जिह्मेति । प्रत्युत तामेव हूपयतीत्यर्थः ‘हियां ह्रीच्छति जिह्मेति लज्जते च घृणीयते’ इति भट्टमल्लः ॥ घृणिङ् महिङ् इति कण्डादिषु छित्करणादवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य भवतीति न्यायात्तङ् ॥ “अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः” ॥

बलिर्वबन्धे जलधिर्ममन्थे

जह्रेऽमृतं दैत्यबलं विजिग्ये ।

कल्पान्तदुःस्था वसुधा तथोहे

येनैष भारोऽति गुरुर्न तस्य ॥ ३९ ॥

३९. पुनः स्तौति बलिरिति ॥ हे राम येन भवता बलिर्वैरोचनिर्वबन्धे वामनेन सता बद्धः । सर्वत्र कर्मणि लिट् । जलधिर्ममन्थे कूर्मरूपेण मथितः । बन्ध बन्धने । मन्थ विलोडने । क्रयादिकौ ॥ “असंयोगात्—” इति लिटोऽकित्वान्नानुनासिकलोपः । अमृतं जह्रे हृतम् । दैत्यबलं विजिग्ये स्त्रीमायया जितं वञ्चितमित्यर्थः ॥ “सन्लिटोर्जेः” इति कुत्वम् । कल्पान्ते दुःखेन तिष्ठतीति दुःस्था ॥ “आतश्चोपसर्गे” इति कर्तरि

कः ॥ तथा तेन प्रकारेण वसुधा भूमिर्वराहात्मना ऊहे ऊढा सागरा-
दुद्धृतेत्यर्थः । वहेर्यजादित्वात्संप्रसारणम् । तस्य तव एष भारः मख-
त्राणरूपः अतिगुरुर्न । बलिबन्धाद्यपेक्षया कियानयं भार इति भावः ॥

इति ब्रुवाणो मधुरं हितं च
तमाञ्जिह्वमैथिलयज्ञभूमिम् ।

रामं मुनिः प्रीतमतिर्मखान्ते

यशांसि राज्ञां निजिघृक्षयिष्यन् ॥ ४० ॥

४०. इत्यमिति ॥ इत्थं मधुरं प्रियं हितं श्रेयस्करं च ब्रुवाणो मुनिः
मखान्ते प्रीतमतिः सन् तुष्टमनाः सन् राज्ञां यशांसि निजिघृक्षयिष्यन्
निग्रहीतुमेषयिष्यन् । रामस्य धनुर्भङ्गेन राजयशःसंजिहीर्षामुत्पादयि-
ष्यन्नित्यर्थः । ग्रहेः सनि ण्यन्तात् “लट्ः सद्वा” इति सत्रादेशः ॥
“रुद्विद—” इत्यादिना सनः कित्वात् “ग्रहिज्यावयि—” इत्यादिना
संप्रसारणे भष्मावादि । तं रामं मिथिलाया राजा मैथिलो जनकः ॥
‘तस्य राजन्यपत्यवत्’ इत्यतिदेशादप्प्रत्ययः । तस्य यज्ञभूमिमा-
ञ्जिह्व आजीगमत् । अहि गतौ इति धातोरिदित्वाच्नुमि णौ चङि
“द्विर्वचनेऽचि” इति णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् “अजादेद्वितीयस्य”
इति “नन्द्राः—” इति निषेधान्नकारवर्जितस्य हिशब्दस्य द्विर्भावे
अभ्यासकार्ये आङ्बुद्धिः ॥ “गतिबुद्धि—” इत्यादिना अणि कर्तुः
कर्मत्वम् ॥

इतः स्म मित्रावरुणौ किमेतौ

किमश्विनौ सोमरसं पिपासू ।

जनं समस्तं जनकाश्रमस्थं

रूपेण तावौजिहतां नृसिंहौ ॥ ४१ ॥

१ इत्थं T₃, T., G., Com.

२ मियं T., G.

३ प्रीतमुखो c.

प्रीतमना C., N., E₁, B.

४ एतौ स्म E₁, D.

इतः सुमि° E₂.

इति स्म T₂, T₄.

एतौ सु° T₃.

४१. इत इति ॥ सोमरसं पातुमिच्छू पिपासू । पिबतेः सन्नन्तादुप्र-
 स्त्रयः ॥ “न लोक—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । मित्रश्च
 वरुणश्च मित्रावरुणौ ॥ “देवताद्वन्द्वे च” इत्यानङादेशः ॥ इतः स्म
 किं प्राप्तः स्म किम् । इणः कर्त्तरि “लट् स्मे” इति भूते लटि तस् ।
 अश्विनावेतावागतौ किम् । आङ्पूर्वादिणः कर्त्तरि क्तः । इतीति शेषः ।
 इति तौ नरौ सिंहाविव नृसिंहौ पुरुषश्रेष्ठौ । उपमितसमासः । रूपेण
 सौन्दर्येण । “रूपं स्वभावे सौन्दर्ये” इति विश्वः । जनकाश्रमे तिष्ठ-
 तीति तत्स्थम् ॥ “सुपि स्थः” इति कः । समस्तं जनमौजिहतां
 समस्तजनेन इत्यूहमकारयतामित्यर्थः । ऊह वितर्कः । णौ चङि तस-
 स्तामादेशः । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् “अजादेद्वितीयस्य” इति
 हिशब्दस्य द्विर्भावः । चुत्वम् । किं मित्रावरुणावश्विनौ वेति शुद्धसं-
 देहात् संदेहभेदोऽलंकारः ॥

अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तद्
 येनार्दिदद् दैत्यपुरं पिनाकी ।

जिज्ञासमानो बलमस्य बाह्वो-

र्हसन्नभाङ्क्षीद्रघुनन्दनस्तत् ॥ ४२ ॥

४२. अजिग्रहदिति ॥ जनकोऽस्य रामस्य बाह्वोर्बलं जिज्ञासमानो
 ज्ञातुमिच्छन् । जानातेः सन्नन्तात् “ज्ञाश्रुस्मृदशां सनः” इत्यात्मने-
 पदे लटः शानजादेशः । रामं तद्धनुरजिग्रहत् ग्राहयामास । द्विद-
 ण्यदिषु ग्राहिमोदीत्यादिजिग्रभृतय इति वचनात् ग्रहेद्विकर्मक-
 त्वम् । ग्रहेणौ चङ्युपधाह्रस्वः । आदेः सन्वत्कार्यं च । येन धनुषा
 पिनाकी महादेवः दैत्यानां पुरो दैत्यपुरः । तिस्रोऽपीत्यर्थः । समासा-
 न्तविधेरनित्यत्वात् “ऋक्पूर—” इति नाकारप्रत्ययः । दैत्यपुरमिति
 पाठे समासान्तः । एकवचनमतन्त्रम् । दैत्यपुराणीत्यर्थः । ‘स्वार्थिकाः
 प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते’ इति नपुंसकनिर्देशः । आर्दिदत्

अर्दयामास संजहरेत्यर्थः । अर्दोहिंसार्थात् चौरादिकाण्यौ चडि रेफ-
वर्जितद्विर्भावादि । रघुनन्दनो रामः हसन् तत् धनुरभाङ्क्षीत् बभञ्ज ।
भञ्जेर्लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥ “अस्तिसिचोऽपृक्ते” इति
ईटि कुत्वषत्वे ॥

ततो नदीषणान्पथिकान् गिरिज्ञा-

नाह्वयकान्भूमिपतेरयोध्याम् ।

दित्सुः सुतां योधहरैस्तुरङ्गै-

र्व्यसर्जयन्मैथिलमर्त्यमुख्यः ॥ ४३ ॥

४३. तत इति ॥ ततो धनुर्भङ्गानन्तरं सुतां सीतां दित्सुः रामाय
दातुमिच्छुः । ददातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । मैथिलो जनकः स एव
मर्त्यमुख्यो नरेन्द्रः नद्यां स्नान्तीति नदीषणान् नदीतरणे कुशलानि-
त्यर्थः ॥ “सुपि स्थः” इत्यत्र सुपीति योगविभागात्कः । “निनदीभ्यां
स्नातेःकौशले” इति षत्वम् । पथिषु नाना मार्गेषु कुशलान्पथिकान् ॥
“तत्र कुशलः पथः” इति ठक् ॥ “इगुपधञा—” इति कप्रत्ययः ।
गिरि वाचि ज्ञान् वचनकुशलान् इति च गम्यते । एतावता संदर्भेण
अविलम्बगामित्वमुक्तम् । भूमिपतेर्दशरथस्य आह्वयकान् आह्वानम् ।
ह्वयतेर्बुलि युगागमः । योधान् हरन्तीति योधहरैः योधवद्योग्यवयस्कै-
रित्यर्थः ॥ “वयसि च” इत्यचप्रत्ययः ॥ तुरङ्गैः साधनैरयोध्यां प्रति
तामुद्दिश्येत्यर्थः । अत एव गम्यमानोद्देशक्रियां प्रति कर्मत्वम् । यथाहुः
‘न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारकभावस्य किन्तु गम्यमानापि’
इति । व्यसर्जयत् प्रेषितवान् । सृजेश्चौरादिकालुङ् ॥

क्षिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गयायी

यविष्ठवद्भृद्धतमोऽपि राजा ।

आख्यायकेभ्यः श्रुतसूनुवृत्ति-

रग्लानयानो मिथिलामगच्छत् ॥ ४४ ॥

४४. क्षिप्रमिति ॥ ततो वार्त्ताहरप्राप्त्यनन्तरमाख्यायकेभ्यः आख्या-
तृभ्यः वार्त्ताहारिभ्य इत्यर्थः । ख्यातेर्बुलि युक् । श्रुता सूतोः रामस्य
वृत्तिः धनुर्भङ्गादिव्यापारो येन सः । अध्वानमलंगामिनः अध्वन्याः
शीघ्रगा इत्यर्थः ॥ “अध्वनो यत्खौ” इति यत्प्रत्ययः ॥ “ये चाभाव-
कर्मणोः” इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । तैः तुरङ्गैर्यातीति तुरङ्गयायी ॥
“सुप्यजातौ—” इत्यादिना णिनिः ॥ राजा दशरथः वृद्धतमोऽपि वृद्धः-
सन्नापि यविष्ठवद्युवतमवत् ॥ “तेन तुल्यम्—” इत्यादिना वतिप्रत्ययः ॥
युवशब्दादिष्ठनि “स्थूलदूरयुव—” इत्यादिना यणादि परलोपः पूर्व-
गुणश्च ॥ म्लानं म्लानिः । भावे निष्ठा । अम्लानं श्रमरहितं यानं वाहन-
मश्वदिकं यस्य स सन् । मिथिलां जनकपुरीं क्षिप्रमगच्छत् । गमे-
ल्लङ् ॥ “इषुगमियमां छः” ॥

वृन्दिष्ठमार्चोद्गुधाधिपानां

तं प्रेष्ठमेतं गुरुवद्गरिष्ठम् ।

सदृङ् महान्तं सुकृताधिवासं

बंदिष्ठकीर्त्तिर्यशसा वरिष्ठम् ॥ ४५ ॥

४५. वृन्दिष्ठमिति ॥ सदृक् समानोऽनुरूपइत्यर्थः । ‘समानान्ययोश्च’
इत्युपसङ्ख्यानात्समानशब्दोपपदाद् दृशेः क्तिप् प्रत्ययः ॥ “हृद्दशव
तुषु” इति समानशब्दस्य सभावः ॥ इह कर्तुर्दर्शनक्रियानन्वयाद्यथा
कथंचित्तैलपायिकादिवद्दृशिब्द इत्याहुः । अथवा समान इव दृश्यते
स्वयमेवेति कर्मकर्त्तरि व्युत्पत्त्या निर्वाहः । तदा भाष्यम् । ‘कर्मदर्शन-
कर्त्ता यान्तमिव पश्यन्ति जनाः सोऽयं स इव दृश्यमानस्तमिवात्मानं
पश्यन्ति’ इति । बंदिष्ठकीर्त्तिर्बहुलतरकीर्त्तिः स जनकः वसुधाधिपानां
राज्ञां मध्ये वृन्दिष्ठं वृन्दारकतमं श्रेष्ठमित्यर्थः । ‘वृन्दारकः सुरश्रेष्ठे
मनोज्ञे पुनरन्यवत्’ इति विश्वः । प्रेष्ठं प्रियतमं गुरुवद्गरिष्ठं गुरुतमं
पूज्यतममित्यर्थः । महान्तं प्रभुं सुकृताधिवासं धर्मनिलयम् । वसेरधि-

करणेघप्रत्ययः । यशसा वरिष्ठमुखतममधिकमित्यर्थः । एतमागतम् ।
आङ्पूर्वादिणः कर्त्तरि क्तः । तं दशरथमार्चार्चितवान् । अर्चतेर्भौ-
वादिकालुङि “इट ईटि” इति सलोपः । वृन्दिष्ठादौ वृन्दारकादिभ्य
इष्टानि “प्रियस्थिर—” इत्यादिना वृन्दाद्यादेशः ॥

त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्त-

मध्यासयन्नासनमेकमिन्द्रः ।

विवेकदृष्टत्वमगात्सुराणां

तं मैथिलो वाक्यमिदं बभाषे ॥ ४६ ॥

४६. त्रिवर्गीति ॥ मैथिलो जनकः तं दशरथमिदं वाक्यं बभाषे । ब्रुवी-
त्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकत्वम् । किं तद्वाक्यं तदाह । हे राजन् ! असा-
विन्द्रः त्रयाणां धर्मादीनां वर्गः त्रिवर्गः । ‘त्रिवर्गो धर्मकामार्थौ’ इत्य-
मरः । तस्य पारीणं पारगामिनं परिपूर्णमित्यर्थः । “अवारपार—”
इत्यादिना खप्रत्ययः । भवन्तमेकमासनमध्यासयन् अधितिष्ठापयन्
अर्धासनमधिगम्येत्यर्थः ॥ “अधिशीङ्स्थासां कर्म” इत्यधिकरणस्य
कर्मत्वम् ॥ “गतिबुद्धि—” इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥ सुराणां
मध्ये विवेकदृष्टत्वं विवेकदर्शित्वम् । “दृशेः क्निप्” ॥ अगात् प्रापत् ॥
“इणो गा लुङि” ॥ “गातिस्था—” इत्यादिना सिचो लुक् ॥ मान्यमा-
ननाद्विवेकिता भवेदन्यथा मूढता स्यादिति भावः ॥

हिरण्मयी शाललतेव जङ्गमा

च्युता दिवः स्थास्नुरिवाचिरप्रभा ।

शशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः

सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥ ४७ ॥

४७. हिरण्मयीति ॥ हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयी ॥ “दाण्डिनायन—”
इत्यादिना निपातनात्साधुः । जङ्गम्यते इति जङ्गमा चरिष्णुः । गमेर्यङि
नुगागमे पचाद्यचि “यङोऽचि च” इति यङो लुक् । शाललता वृक्ष-

शाखेवेत्युत्प्रेक्षा । दिवश्च्युता स्थास्तुः स्थिरा ॥ “ग्लजिस्थश्च गस्तुः” ॥
अचिरप्रभा विद्युलतेवेत्युत्प्रेक्षा । शशाङ्कान्तेश्चन्द्रिकाया अधिदेवता
तस्या आकृतिरिवाकृतिः स्वरूपं यस्याः सा इत्युपमा । सुता दुहिता
मैथिली तस्य दशरथस्य सुताय रामाय ददे दत्ता । कर्मणि लिट् । उप-
लक्षणमेतत् । लक्ष्मणादिभ्योऽप्यूर्मिलादयो दत्ता इत्यनुसंधेयम् ॥

लब्धां ततो विश्वजनीनवृत्ति—

सत्मात्मनीनामुदबोढ रामः ।

सद्रत्नमुक्ताफलभर्मशोभां

संबंहयन्तीं रघुवर्ग्यलक्ष्मीम् ॥ ४८ ॥

४८. लब्धामिति ॥ ततो दानानन्तरं विश्वस्मै जनाय हिता विश्वज-
नीना वृत्तिर्यस्य स रामः आत्मने हितामात्मनीनाम् ॥ “आत्मन्विश्व-
जनभोगोत्तरपदात्त्वः” ॥ शोभनानां रत्नानां पद्मरागादीनां मुक्तफ-
लानां भर्मणः सुवर्णस्य भूषाः भूषणानि यस्यास्ताम् । ‘गाङ्गेयं भर्म
कर्बुरम्’ इति सुवर्णपर्यायेष्वमरः । रघुवर्गे भवां रघुवर्ग्याम् । वर्गा-
न्तात् “अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्” इति यत्प्रत्ययः । लक्ष्मीं शोभां
संबंहयन्तीं सम्यग्बहुलीकुर्वतीम् । संपूर्वाद्बहुलशब्दात् । “तत्करोति—”
इत्यादिना ण्यन्तालुटः शतरि डीप् । णाविष्टवद्भावात् “प्रियस्थिर—”
इत्यादिना बहुलशब्दस्य बंध्यादेशः । तां सीतामुदबोढ ऊढवान् ।
उद्वाहो विवाहः । वहेर्लुङि तङि “सहिवहोरोदवर्णस्य” इत्योत्वे
ढत्वादिकार्यम् ॥

सुप्रातमासादितसंमदं तदू

वन्दारुभिः संस्तुतमभ्ययोध्यम् ।

अंश्वीयराजन्यकहस्तिकाढ्य—

मगात् सराजं बलमध्वनीनम् ॥ ४९ ॥

१ समुद्र T₂.

२ भूषां C., Com, G., T., B., E₂.

३ वंश B., E₂.

वंदय C., C.

४ प्राग् T₃, T., G., Com.

५ आश्वीय D., T., G., Com.

४९. सुप्रातमिति ॥ शोभनं प्रातरस्य सुप्रातं सुप्रभातम् ॥ “सुप्रातः सुश्व—” इत्यादिना बहुव्रीहौ निपातनादच् समासान्तष्टिलोपश्च ॥ आसादितसंमदं प्राप्तहर्षम् ॥ “प्रमदसंमदौ हर्षे” इति निपातितः । प्राक् पुरतः वन्दारुभिः बन्दिभिः संस्तुतम् ॥ “शृवन्द्योराहः” ॥ अध्वानां समूहः आश्वीयम् ॥ “केशाश्वभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्” इति छप्रत्ययः ॥ राजन्यकम् ॥ “गोत्रोक्ष—” इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः ॥ हस्तिनां समूहो हास्तिकम् ॥ “अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्” इति ठक् ॥ तेषां सेनाङ्गत्वात् द्वन्द्वैकवद्भावः । तेनाढ्यं संपन्नम् । अध्वानमलंगा-
म्यध्वनीनम् ॥ “अध्वनो यत्खौ” इति यत्प्रत्ययः ॥ “आत्माध्वानौ खे” इति प्रकृतिभावः । तद्वलं सैन्यं सह राज्ञा सराजम् । यौगप-
द्येऽव्ययीभावः ॥ “अनश्च” इति समासान्तष्टच् ॥ “नस्तद्धिते” इति टिलोपः ॥ अश्वयोध्यमयोध्यामभि ॥ “लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये” इत्यव्ययीभावः ॥ अगात् अगमत् ॥

विशङ्कटो^१ वक्षसि बाणपाणिः

सम्पन्नतालद्वयसः पुरस्तात् ।

भीष्मो धनुष्मानुपजान्वरत्रि-

रैति^२ स्म रामं पथि जामदग्न्यः ॥ ५० ॥

५०. विशङ्कट इति ॥ विशङ्कटे विशाले ॥ “वेः शालच्छङ्कटचौ” इति शङ्कटच्छप्रत्ययः ॥ वक्षसि बाणः पाणौ यस्य वक्षोनिहितबाणयुक्त-
पाणिरित्यर्थः ॥ “प्रहरणार्थेऽश्वः परे निष्ठासप्तम्यौ” इति पाणिश-
ब्दस्य परनिपातः ॥ संपन्नोऽखण्डस्तालः तालवृक्षः स प्रमाणमस्य सः
संपन्नतालद्वयसः । महातालप्रांशुरित्यर्थः ॥ “प्रमाणे—” इत्यादिना द्वय-
सच् प्रत्ययः ॥ विश्वत्यस्मादिति भीष्मः भयङ्करः ॥ “भियःषुग्व”

१ विशङ्कटे वक्षसि B₁.

विशङ्कटो B₂.

विशङ्कटे वक्षसि T₂, T₁, G., Com.

२ एति स्म G., T., Com.

३ रामः T₃, T₄.

इत्यौणादिको मक्प्रत्ययः ॥ “भीमादयोऽपादाने” इत्यपादानार्थे
साधुः ॥ धनुष्मान्धन्वी । संसर्गे प्रशंसायां मतुप् । जानुनोः समीप-
मुपजानु । समीपार्थेऽव्ययीभावः तत्रारत्निलक्षणया बाहुयस्य सः
आजानुबाहुरित्यर्थः । जमदग्नेरपत्यं पुमान् जामदग्न्यः परशुरामः ।
गर्गादिपाठादपत्येऽपि गोत्रत्वारोपात् यञ् । साक्षादपत्यत्वविव-
क्षायां त्वृष्यणि जामदग्नो भवति । पथि मार्गे पुरस्तात् पुरोऽग्रे ॥
“अस्ताति च” इति पूर्वशब्दात्सप्तम्यर्थादस्तातिप्रत्ययः पूर्वस्य पुरा-
देशश्च ॥ एति स्म इतवान् प्राप्त इत्यर्थः ॥ “लट् स्मे” इति इणो भूते
लट् ॥

उच्चैरसौ राघवमाह्वतेदं

धनुः सबाणं कुरु मातियासीः ।

पराक्रमज्ञः प्रियसंततिस्तं

नम्रः क्षितीन्द्रोऽनुनिनीषुरूचे ॥ ५१ ॥

५१. उच्चैरिति ॥ असौ जामदग्न्यो राघवं रामं एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण
उच्चैस्तारमाह्वत सस्पर्धमाह्वतवान् । ह्वेओ लुङि “स्पर्धायामाङः”
इति तङ् ॥ “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इति च्लेरङादेशः ॥ “आतो
लोप इटि च” इत्याकारलोपः । तं प्रकारमेवाह । धनुश्चापं सबाणं
कुरु मया सह युध्यस्वेत्यर्थः । मातियासीः अतिक्रम्य मागा इत्यर्थः ।
यातेः “माङि लुङ्” ॥ “न माङ्योगे” ॥ “यमरमनमातां सक् च”
इति सगिटौ ॥ “इट ईटि” इति सलोपः । पराक्रमं जामदग्न्यसामर्थ्ये
जानातीति तज्ज्ञः ॥ “आतोऽनुपसर्गे कः” ॥ प्रिया संततिर्यस्य सोऽपत्य-
वत्सलः क्षितीन्द्रो दशरथः तं जामदग्न्यं नम्रः प्रणतः अनुनिनीषुः
अनुनेतुमिच्छुः । नयतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । ऊचे उवाच । ब्रुवः कर्त्तरि
लिट् । वचिरादेशः ॥

अनेकशो निर्जितराजकस्त्वं
पितृनताप्सीर्नृपरक्ततोयैः ।

संक्षिप्य संरम्भमसद्विपक्षं
कास्थार्भकेऽस्मिस्तव राम रामे ॥ ५२ ॥

५२. अनेकश इति ॥ हे जामदग्न्य ! त्वमेकैकवारमेकशः ॥ “संख्यैकव-
चनाच्च वीप्सायाम्” इति शस्त्रप्रत्ययः ॥ ततो नञ्समासे अनेकशो
बहुवारमित्यर्थः । निर्जितानि राजकानि राजसमूहाः येन स सन् ॥
“गोत्रोक्ष—” इत्यादिना वुञ् ॥ नृपरक्तैरेव तोयैः पितृनताप्सीः तर्पित-
वानसि । तृप प्रीणने इति धातोर्लुङि “स्पृशमृशकृषतृपदृपां” सिज्वा
वक्तव्यः” इति विकल्पात्सिचि “अनुदात्तस्य चर्तुपधस्यान्यतर-
स्याम्” इति अमभावपक्षे रूपमित्युक्तं प्राक् । तस्मादसद्विपक्षमविद्य-
मानप्रतिपक्षं निर्विषयमिति यावत् । संरम्भं कोपम् । ‘संरम्भः संभ्रमे
कोपे’ इति विश्वः । संक्षिप्य संहर । क्षिपेदैवादिक्कालोऽपि सिपि
‘अतो हेः’ इति हिलोपः । अर्भके डिम्भे । ‘पोतः पाकौऽर्भको डिम्भः’
इत्यमरः । “अर्भकपृथुकपाका घयसि” इत्यौणादिको निपातः ।
अस्मिन् रामे मत्पुत्रे तव का आस्था कोऽभिनिवेशः । नायं बालस्ते
कोपस्य लक्ष्यमित्यर्थः ॥

अजीगणद् दाशरथं न वाक्यं
यदा स दर्पेण तदा कुमारः ।

धनुर्व्यकाक्षीर्दं गुरुबाणगर्भं
लोकानलावीद्विजितांश्च तस्य ॥ ५३ ॥

५३. अजीगणदिति ॥ यदा स जामदग्न्यो दर्पेण दशरथस्येदं दाशरथं
वाक्यं नाजीगणत् न गणितवान् । गण संख्याने इति धातोः स्वार्थ-
ण्यन्तालुङि “ई च गणः” इत्यभ्यासस्य वैभाषिक ईकारः । तदास्मिन्

काले कुमारो रामः उरुर्बाणो गर्भे यस्य तद् धनुर्जामदग्न्यच्चार्यं व्यका-
क्षीत् विकृष्टवान् चकर्षेत्यर्थः । पूर्ववत् “स्पृशमृशकृषतृप—” इत्या-
दिना पक्षे सिच्यमभावे रूपम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥ “षढोः
कः सि” इति कत्वम् । शेषं पूर्ववत् । विजितान् तपोजितान् तस्य
जामदग्न्यस्य लोकान् पुण्यलोकानलावीत् । निस्पृहस्य तस्य अनुज्ञयैव
चिच्छेद चेत्यर्थः । रामबाणस्यामोघवर्षित्वादिति भावः ॥

जिते नृपारौ सुमनीभवन्ति

शब्दायमानान्यशनैरशङ्कम् ।

वृद्धस्य राज्ञोऽनुमते बलानि

जगाहिरेऽनेकमुखानि मार्गान् ॥ ५४ ॥

५४. जित इति ॥ नृपारौ क्षत्रियान्तके जामदग्न्ये जिते सति असुमनांसि
सुमनांसि संपद्यमानानि भवन्ति सुमनीभवन्ति ॥ “अरुमनश्चक्षुः—”
इत्यादिना च्चौ अन्त्यस्य लोपे “अस्य च्चौ” इतीकारः ततो लटः
शत्रादेशे नपुंसके जसि नुमागमश्च ॥ अत एवाशनैरमन्दमशङ्कं निःशङ्कं
शब्दायमानानि शब्दं कुर्वाणानि क्ष्वेडमानानीत्यर्थः ॥ “शब्दवैर—”
इत्यादिना क्यङन्ताल्लटः शानजादेशः ॥ बलानि सैन्यानि वृद्धस्य
राज्ञो दशरथस्य अनुमतेरनुज्ञानात् अनेकमुखानि बहुमुखानि सन्ति
मार्गान् नानापथान् जगाहिरे प्रविविशुः ॥

अथ पुरुजवयोगान्नेदयद् दूरसंस्थं

दवयदातिरयेण प्राप्तमुर्वीविभागम् ।

कृमरहितमचेतनीरजीकारितक्ष्मां

बलमुपहितशोभां तूर्णमायादयोध्याम् ॥ ५५ ॥

१ नृपाले T₃.

२ नुमतेर्बे T., G., Com.

३ मुखांश्च D.

४ पुरजव D., T₃.

गुरुजव E₁.

५ बलमभिहित T₃.

५५. अथेति ॥ अथ नानापथगमनानन्तरं पुरुर्महान् । पूर्यतेः पृणार्तेर्वा
 औणादिकुप्रत्ययः । तादृजवयोगात् । दूरे संस्था संस्थितिर्यस्य
 दूरसंस्थं वस्तु ॥ “आतश्चोपसर्गे” इत्यङ् ॥ प्रत्ययान्तोत्तरपदबहु-
 व्रीहिः । नेदयत् अन्तिकस्थं कुर्वत् । अन्तिकशब्दात् “तत्करोति” इति
 ण्यन्ताल्लुटः शत्रादेशः । णाबिष्टवद्भावात् ॥ “अन्तिकबाढयोर्नेद-
 साधौ” इति नेदादेशः ॥ तथा प्राप्तमासन्नमुर्वीविभागमतिरयेण
 दवयत् दूरीकुर्वत् । दूरशब्दात् “तत्करोति” इति ण्यन्ताल्लुटः
 शत्रादेशः । णाबिष्टवद्भावात् “स्थूलदूर—” इत्यादिना यणादिपरलोपः
 पूर्वगुणश्च । क्लमरहितमक्लममखेदमचेतत् इयद्दूरं गतमित्यजानत् ।
 चिती संज्ञाने इति धातोर्लुटः शत्रादेशः । बलं सैन्यम् । अनीरजा
 नीरजा संपद्यमाना कारिता नीरजीकृता । सुमनीवत्प्रक्रिया । तादृशी
 क्षमा भूर्यस्यास्तामुपहितशोभां ध्वजपताकादिभिराहितश्रीकामयोध्यां
 तूर्णं त्वरितम् ॥ “रुप्यमत्वरसंघुषास्वनाम्” इति विकल्पपादानिट्पक्षे
 “ज्वरत्वर—” इत्यादिना वकारोपधयोरुद् ॥ “रदाभ्याम्” इति
 निष्ठानत्वम् ॥ णत्वम् । आयात् प्राप्तं यातमित्यर्थः । यातेर्लङ् ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे सीतापरिणयो
 नाम द्वितीयः सर्गः ।

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारिणमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरि-
 विरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ तृतीयः सर्गः

वधेन सङ्ख्ये पिशिताशनानां

क्षत्रान्तकस्याभिभवेन चैव ।

आढ्यं भविष्णुर्यशसा कुमारः

प्रियं भविष्णुर्न स यस्य नासीत् ॥ १ ॥

१. वधेनेति ॥ सङ्ख्ये युद्धे पिशिताशनानां कौशिकमखध्वंसिनां क्रव्यादां वधेन क्षत्रान्तकस्य जामदग्न्यस्य अभिभवेन च । एवकारः पाद-
पूरणे । उभयत्र कृद्योगे कर्मणि षष्ठी । यशसा अनाढ्य आढ्यो भव-
तीत्याढ्यं भविष्णुः रक्षोवधजामदग्न्यविजयसंजातकीर्तिसंपन्न इत्यर्थः ॥
“आढ्यसुभग—” इत्यादीनामनुवृत्तौ “कर्तरि भुवः खिष्णुच्छुक्कजौ”
इति खिष्णुच् प्रत्ययः । एवंभूतः कुमारो रामः यस्य । अप्रियः प्रियो
भवतीति प्रियं भविष्णुः । पूर्ववत्प्रक्रिया । सोऽप्रियरामो जनो नासीत् ।
रामस्य सर्वप्रियं करत्वादिति भावः । एतेनास्य यौवराज्याभिषेकहेतु-
र्जनानुराग उक्तः ॥

ततः सुचेतीकृतपौरभृत्यो

राज्येऽभिषेक्ष्ये सुतमिखनीचैः ।

आघोषयन्भूमिर्पतिः समस्तं

भूयोऽपि लोकं सुमनीचकार ॥ २ ॥

२. तत इति ॥ ततो जनानुरागानन्तरम् । सुचेतीकृताः सम्यक्पाल-
नेनानुरक्तचिन्तीकृताः पौराः पौरजनाः भृत्याश्च येन सः भूमिपतिर्द-
शरथः सुतं रामं राज्येऽभिषेक्ष्ये अभिषेक्ष्यामि । सिचः कर्त्तरि लृट्
तङ् । अनीचैरुच्चैः प्रकाशमाघोषयन् भूयोऽपि पुनरपि समस्तं लोकं

सुमनीचकार संतुष्टचित्तं चकार ॥ “अरुर्मनश्चक्षुः—” इत्यादिना
सुचेती सुमनी साधुः ॥ रामाभिषेकवार्त्ता सर्वलोकानन्दकरी जाते-
त्यर्थः ॥

आदिक्षदादीप्तकृशानुकल्पं

सिंहासनं तस्य सपादपीठम् ।

सन्तप्तचामीकरवल्गुवज्रं

विभागविन्यस्तमहार्घरत्नम् ॥ ३ ॥

३. आदिक्षदिति ॥ तस्य रामस्य आदीप्तकृशानुकल्पं सौवर्णत्वात्प्र-
ज्वलिताग्निसवर्णम् । ईषदसमाप्तौ कल्पप् । किं च संतप्तं यच्चाामीकरं
सुवर्णं तद्वद्वल्गूनि वज्राणि यस्य तत् । विभागेषु तत्तत्प्रदेशेषु विन्य-
स्तानि महार्घाणि महापूज्यानि रत्नानि पद्मरागादीनि यस्मिन् तत् ।
सपादपीठं पादपीठसहितं सिंहासनमादिक्षत् सज्जीक्रियतामित्यादि-
ष्टवान् । दिशेर्लुङि “शल इगुपधादिनटः कसः” ॥

प्रास्थापयत्पूगकृतान् स्वपोषं

पुष्टान्प्रयत्नाद् दृढगात्रबन्धान् ।

सैभर्मकुम्भान्पुरुषान् समन्तात्

पत्काषिणस्तीर्थजलार्थमाशु ॥ ४ ॥

४. प्रास्थापयदिति ॥ अपूगाः पूगाः कृतान् सङ्घीकृतान् । श्रेण्यादिषु
छव्यर्थवचनात् “श्रेण्यादयः कृतादिभिः” इति छव्यर्थसमासः । स्वेन
धनेन पुष्टान् स्वपोषं पुष्टान् । “स्वे पुषः” इति णमुल् ॥ “अमैवाव्य-
येन” इति समासः । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । दृढगात्रबन्धान्
दृढगात्रसंघीन् भारवहने योग्यानित्यर्थः । सहेमकुम्भान् सुवर्णकल-
शयुक्तान् ॥ “तेन सह—” इति बहुव्रीहिः ॥ “वोपसर्जनस्य” इति
सहस्य सभावः ॥ पादौ कषन्तीति पत्काषिणः ॥ “सुग्यजातौ—”

१ वर्णं D., वर्णवस्त्रं T₂, वर्णवस्त्रं E₁.

२ महार्घं C., महार्घ्यं B.

३ स्व B., C.

४ हेम D., T₂, T₃, T., G., Com.,

इति ताळ्छील्ये णिनिः ॥ “हिमकाषिहतिषु च” इति पादशब्दस्य
यदादेशः । पुरुषान् तीर्थजलार्थं तदानयनार्थमित्यर्थः । समन्तादाशु
प्रयत्नादुत्साहात् प्रास्थापयत् प्रस्थापितवान् । तिष्ठतेर्ण्यन्ताल्लुट् ॥
“अर्त्तिह्री—” इत्यादिना पुगागमः ॥

उक्षांप्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान् ।

ध्वजान्वबन्धुर्मुमुचुः खधूपान् ।

दिशश्च पुष्पैश्चकरुर्विचित्रै-

रर्थेषु राज्ञा निपुणौ नियुक्ताः ॥ ५ ॥

५. उक्षामिति ॥ अर्थेषु कर्त्तव्यार्थेषु निपुणाः दक्षाः राज्ञा नियुक्ताः
अधिकृताः पुरुषाः नगरस्य मार्गान् उक्षांप्रचक्रुः धूलिप्रशमनार्थं निषि-
षिचुः । उक्ष सेचने लिट् ॥ “इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” इत्याम्प्रत्यये
कृजोऽनुप्रयोगः ॥ “कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि” इत्यत्र अनुग्रहणस्य व्यव-
हितविपर्ययनिषेधार्थत्वात् व्यवहितप्रयोगस्यासाधुत्वेऽपि उक्षांचक्रु-
रित्यत्र अनुप्रयोगवदुपसर्गाणामपि “ते प्राग्धातोः” इति व्यवहित-
विपर्यस्तपूर्वप्रयोगनियमाद् धात्वर्थाभिव्यञ्जकत्वादिना धात्वक्षर-
प्रायत्वाच्च प्रोपसर्गस्य न व्यवधायकत्वमिति नासाधुत्वम् । “तं
पातयां प्रथममास” “प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार” इत्यादावुपसर्गंतरस्य
व्यवधानादसाधुत्वमेव । यत्तु पदमञ्जर्यामुभयमप्यसाधुत्वेनोदाहृतं
तदनास्थेयमित्यवगन्तव्यम् । यत्तु जयमङ्गलाकारेण व्यवधानमयात्
“गुरोश्च हलः” इत्यकारप्रत्यये ततो मत्वर्थीयाकारे च ‘उक्षान् उक्षा-
घतः सेकवतः’ इति शसन्तं पाठं परिकल्प्य व्याख्यातं तदतिप्रसि-
द्धपाठत्यागादत्यन्ताप्रसिद्धपाठकल्पनाच्च साहसमेवेत्युपेक्ष्यमेवेत्यलं
प्रसक्तानुप्रसक्त्या । ध्वजान् बबन्धुः उदनीनमन्नित्यर्थः । खं व्यापिनो
धूपान् खधूपान्मुमुचुः प्रसारयामासुरित्यर्थः । दिशश्चविचित्रैर्नाना-
विधैः पुष्पैः चकरुः दिक्षु पुष्पाणि विचिक्षिपुरित्यर्थः । सर्वशक्तियो-

गित्वात् वैवक्षिकी कारकोत्पत्तिः । तदुक्तम् ॥ ‘अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः । सर्वदा सर्वथाभावात्कचित्किञ्चिद्विवक्ष्यते’ इति ॥

मातामहावासमुपेयिवांसं

मोहादपृष्ट्वा भरतं तदानीम् ।

तत्केकयी सोढुमशकुवाना

ववार रामस्य वनप्रयाणम् ॥ ६ ॥

६. मातामहेति ॥ तद्रामाभिषेचनं सोढुमशकुवाना अशकनशीला ॥ “शक्तिवृषि—” इत्यादिना सहेस्तुमुन्प्रत्ययः । शक्नोतेरात्मनेपदत्वाभावात्ताच्छील्ये चानश्प्रत्ययः । श्रोतृवङ्गादेशः । प्रथमसर्गे केकयी व्याख्याता । तदानीं वरप्रार्थनाकाले । मातुः पिता मातामहः ॥ “पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः” इति डामहच्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ तस्या वसत्यस्मिन्नित्यावासमावसथम् । अधिकरणेऽर्थे घञ् । उपेयिवांसमुपगतम् ॥ “उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च” इति क्स्वन्तो निपातः ॥ भरतं मोहान्मौढ्यात् । अपृष्ट्वा एवं करिष्यामीत्यननुयुज्य रामस्य कर्तुः वनाय प्रयाणं गमनं वनप्रयाणम् ॥ “गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ—” इत्यादिना कृद्योगषष्ठ्यपवादेन चतुर्थी ॥ “चतुर्थी” इति योगविभागात्समासः । ववार वरमयाचतेत्यर्थः । वृणोतेर्लिट् ॥

कर्णेजपैराहिंतराज्यलोभा

स्त्रैणेन नीता विकृतिं लघिम्ना ।

रामप्रवासे व्यमृशन्न दोषं

जनापवादं सनरेन्द्रमृत्युम् ॥ ७ ॥

७. कर्णेजपैरिति ॥ कर्णेजपैः उपांशु सूचयन्तीति कर्णेजपाः पिशुनाः । ‘कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनः’ इत्यमरः । तैराहितराज्यलोभा जनित-

१ मोहादपृष्ट्वा T₂, T₃.

२ केकयी D., T₃, T₄, E₁.

३ प्रवासम् T₂, T₄.

४ राहत T₂.

५ व्यमृशन् C., B.

६ जनापरागं T₂, T₃, T₄.

७ न E₄.

राज्यनृणां स्त्रैरेण स्त्रीसंबन्धना । 'स्त्रीणां पुंसां च यत्किञ्चित्स्त्रैणं
पौत्रमिति क्रमात्' इत्यमरः ॥ "स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्यजौ भवनात्"
इति नञ्प्रत्ययः ॥ लघिन्ना तुच्छत्वेन । पृथ्वादीमनिचि टिलोपः ।
विकृतिं प्रकृतिवैपरीत्यं नीता कैकयी रामप्रवासे सति सनरेन्द्रमृत्युं
दशरथमरणसहितं जनापवादं लोकनिन्दापवादं लोकनिन्दारूपं दोषं
न व्यमृशत् न व्यचारयत् । मृशेर्लङ् ॥

वसूनि^१ देशाश्च निवर्तयिष्यन्

रामं नृपः सङ्गिरमाण एव ।

तयावजज्ञे भरताभिषेको

विषादशङ्कुश्च मतौ निचखने ॥ ८ ॥

८. वसूनीति ॥ नृपो राजा रामं निवर्तयिष्यन् वनगमनान्निवर्तयितु-
काम इत्यर्थः ॥ "लट् शेषे च" इति चकारात्क्रियोपपदे लट् ॥ वसूनि
धनानि देशान् जनपदांश्च संगिरमाण एव देव्येतानि ते दास्यामीति
प्रतिजानान एव । गिरतेस्तौदादिकात् "समः प्रतिज्ञाने" इत्यात्मने-
पदे लट् : शानजादेशः ॥ "ऋत इद्धाबोः" इति रेफपरं इकारः ॥ तया
देव्या अवजज्ञे रामविवासनेन अवज्ञात इत्यर्थः । जानातेः कर्मणि
लिट् । किं च भरताभिषेक एव विषादशङ्कुः शोकशल्यं च मतौ
मनसि निचखने निखातः । खनतेः कर्मणि लिट् ॥ "गमहन—" इत्या-
दिना उपधालोपः ॥ रामविवासनं भरताभिषेचनं चेति वरद्वयमया-
चतेत्यर्थः ॥

ततः प्रवित्राजयिषुः कुमार-

मादिसदस्याभिर्गमं वनाय ।

सौमित्रिसीतानुचरस्य राजा

सुमन्त्रनेत्रेण रथेन शोचन् ॥ ९ ॥

१ वसूनिदेव्याश्च T₃.

२ निजज्ञे T₃.

३ दस्यागमने T₃.

९. तत इति ॥ ततो वरप्रार्थनानन्तरं राजा दशरथः कुमारं रामं प्रव्राजयितुं प्रवासयितुमिच्छुः प्रविव्राजयिषुः सन् । व्रजतेर्ण्यन्तात्सनि उप्रत्ययः । सुमित्रायाः अपत्यं पुमान् सौमित्रिः लक्ष्मणः ॥ “बाह्यादि-
ज्यश्च” इति इञ्प्रत्ययः ॥ स च सीता च सौमित्रिसीतम् । ‘सर्वो
द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति’ इति वचनादेकवद्भावः । अन्यथानुचरशब्दः
पचादिषु चरडिति टित्करणात् स्त्रियां ङीपि “नद्यृतश्च” इति कप्-
प्रसंगात् । समासान्तानित्यत्वेऽपि पुंवद्भावानुपपत्तेरिति । तदनुचरं
यस्य तस्य तथोक्तस्य रामस्य । कर्तरि षष्ठी । सुमन्त्रो नेत्रो नेता
सारथिर्यस्य । नयतेरौणादिकष्टन् । बाहुलकात्कर्त्तर्यर्थे । ‘नेत्रं मथि-
गुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने । नेत्रं रवे च नाड्यां च नेत्रो नेतारि
भेद्यवत्’ इति विश्वः । रथेन वनाय ॥ “गत्यर्थकर्मणि—” इत्यादिना
चतुर्थी ॥ अभिगमोऽभिगमनं प्रयाणम् ॥ “ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च” इत्य-
प्रत्ययः ॥ शोचन् रुदन् आदिक्षन्नादिष्टवानाज्ञापितवान् । दिशेर्लुङि
“शल इगुपधादनिटः क्सः” ॥

केचिन्निनिन्दुर्नृपमप्रशान्तं

विचुकुशुः केचन सास्त्रमुच्चैः ।

ऊचुस्तथान्ये भरतस्य मायां

धिक् केकयीमिसपरो जगाद ॥ १० ॥

१०. केचिदिति ॥ एवं रामप्रव्राजनादेशे केचिज्जनाः अप्रशान्तं नैर्घृ-
ण्यात्क्रूरं नृपं निनिन्दुः निन्दितवन्तः । णिदि कुत्सायां लिट् । इदित्वा-
न्नुमागमः । केचन सास्त्रं सबाष्पमुच्चैस्तारं विचुकुशुः हा राम रामेति
चक्रन्वुः । क्रोशतेर्लिट् । तदा अस्य भरतस्य मायामूचुः स्वयमपसृत्य
मातृमुखेनेदं कपटनाटकमाचरतीत्यूचुः । अपरे केकयीं धिगिति
जजल्पुः व्यक्तमूचुः । अतिपापिष्ठेयमिति निनिन्दुरित्यर्थः ॥ ‘धिङ्भिर्भ-

१ नृपति प्रकाशं T₂, T₄.

२ स्तदा T., G., Com.

३ केकयी D., T₃, T₄, E₁.

४ त्वपरे जजल्पुः T₂, T₄, T., G., Com.

त्संननिन्दयोः' इति विश्वः ॥ धिग्योगे द्वितीया । जल्प व्यक्तायां
वाचि । लिट् ॥

गतो^१ वनं श्वो भवितेति रामः

शोकेन देहे जनतातिमात्रम् ।

धीरास्तु तत्र च्युतमन्यवोऽन्ये

दधुः कुमारानुगमे मनांसि ॥ ११ ॥

११. गत इति ॥ जनानां समूहो जनता ॥ “ग्रामजन—” इत्यादिना
समूहार्थे तत्प्रत्ययः ॥ रामः श्वः परेहि वा वनं गतो भविता भवि-
ष्यति ॥ “अनद्यतने लुट्” ॥ अत्र धातुसंबन्धे प्रत्यया इति वचना-
त्कृतः गतः श्वो भवितेति भूतभविष्यतोर्विशेषणविशेष्यभावेन संबन्धः
साधुः । विशेषणस्य विशेष्यकालानुरोधित्वात् इति । शोकेनातिमात्रं
देहे दग्धा । दहतेः कर्मणि लिट् ॥ “अत एकहल—” इत्यादिना एत्वा-
भ्यासलोपौ ॥ तत्र जनतायामन्ये कतिचिद्धीराः धैर्यवन्तस्तु च्युत-
मन्यवः वीतशोकाः सन्तः । ‘मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्’ इत्यमरः ।
कुमारानुगमे रामानुव्रजने मनांसि दधुः निदधुः राममनुगन्तुमीषु-
स्त्यर्थः । अतस्तेषां रामवियोगाभावाच्च्युतमन्यव इत्युक्तम् ॥

प्रस्थास्यमानावुपसेदुषस्तौ

शोशुच्यमानानिदमूचतुस्तौ^१ ।

किं शोचतेहाभ्युदये बतास्मान्

नियोगलाभेन पितुः कृतार्थान् ॥ १२ ॥

१२. प्रस्थास्यमानाविति ॥ प्रस्थास्यमानौ प्रयास्यन्तौ ॥ “समवप्रविभ्यः
स्थः” इत्यात्मनेपदम् ॥ “लटः सद्वा” इति शानजादेशः ॥ तौ राम-
लक्ष्मणौ उपसेदुषः उपसन्नान् ॥ “भाषायां सदवसश्चुवः” इति सदे-
लिटः कसुरादेशः ॥ शोशुच्यमानान् भृशं शोचतः । शोचतेर्यङन्ता-

१ वनं गतः D., E2.

२ °स्तौ T2, T4, T., G.

३ °स्तान् T2, T4, T., G.

लुटः शानजादेशः । तान् जनानिदं वक्ष्यमाणमूचतुः । ब्रुवि शास्तीति
द्विकर्मकता । तदेवाह हे जनाः पितुर्नियोगलाभेन आज्ञाकरणलाभेन
कृतार्थान् कृतकृत्यानस्मान् अशोच्यानित्यर्थः । इहास्मिन्नभ्युदये गुर्वा-
ज्ञाकरणमहोत्सवे किमर्थं शोचत न शोचितव्यमित्यर्थः । अधीष्टे लोद् ।
बतेत्याश्चर्ये । संतोष्ट्ये शोचनादाश्चर्यम् ।

असृष्ट यो यश्च भयेष्वरक्षीद्

यः सर्वदास्मान्पुषत्स्वपोषम् ।

महोपकारस्य किमस्ति तस्य

तुच्छेन यानेन वनस्य मोक्षः ॥ १३ ॥

१३. असृष्टेति ॥ किं च यः पिता अस्मान्सृष्ट सृष्टवान् । प्रथमं ताव-
द्विदं शरीरं तद्वत्तमित्यर्थः । सृजेस्तौदादिकस्य परस्मैपदित्वाद्देवादि-
कात्कर्त्तरि लुङि तङ् ॥ “झलो झलि” इति सलोपः ॥ वश्चादिना
षत्वम् । घुत्वम् । यो भयेष्वापत्सु अरक्षीत् रक्षितवान् । रक्षेर्लुङि
“इट ईटि” इति सलोपः । यः सर्वदा स्वेन पुष्टान् स्वपोषम् । गतमे-
तत् । अपुषत् पुष्टवान् । पुष्यतेर्लुङ् । पुषादित्वाच्चैरडादेशः । तस्य
पितुः संबन्धिनो महोपकारस्य ऋणभूतस्येति भावः । तुच्छेनात्य-
ल्पेन वनस्य यानेन तदाज्ञया वनगमनेन मोक्षो निवृत्तिरानुण्यमस्ति
किम् । नास्त्येवेत्यर्थः ॥

विद्युत्प्रणाशं स वरं^१ प्रणष्टो

यद्वोर्ध्वशोषं तृणवद्विशुष्कः ।

अर्थे दुरापे^२ किमुत प्रवासे

न शासनेऽवास्थित यो गुरुणाम् ॥ १४ ॥

१४. विद्युदिति ॥ उत किं च प्रवासे अत्यल्पे वनप्रवासे किं किन्तु
दुरापे दुःशङ्केऽपि । कृच्छ्रार्थे खलप्रत्ययः । अर्थे कर्त्तव्यार्थे विषये यो
गुरुणा शासने वा नावास्थित नावस्थितः । अवपूर्वात् तिष्ठतेर्लुङि

१ नरः E1, T3, T4.

२ प्रनष्टो N., O., E1.

३ तरु T3.

४ दुरापेऽपि किमु T2, T3, T4.

“समवप्रविभ्यः स्थः” इत्यात्मनेपदे “स्थाच्चोरिच्च” इति कित्वमित्वं च ॥ “ह्रस्वादङ्गात्” इति सिचो लोपः ॥ सः विद्युदिव प्रणाशं विद्युत्प्रणाशं वरं प्रणष्टः सद्य एव मृतप्राय इत्यर्थः ॥ “उपमाने कर्मणि च” इति चकारात्कर्त्तर्युपमानोपपदे णमुल्प्रत्ययः ॥ कषादित्वादनुप्रयोगः ॥ “उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य” इत्युभयत्रापि णत्वम् ॥ यद्वा तृणवदूर्ध्वं शुषित्वा ऊर्ध्वशोषम् ॥ “ऊर्ध्वं शुषिपूरोः” इति कर्त्तर्यूर्ध्व उपपदे णमुल्प्रत्ययः ॥ पूर्ववदनुप्रयोगः । विशुष्कः ॥ “शुषः कः” इति निष्ठातकारस्य कः । शुष्कतृणवन्निःसार इत्यर्थः ॥

पौरा निवर्त्तध्वमिति न्यगादीत्

तातस्य शोकापनुदा भवेत् ।

मा दर्शतान्यं भरतं च मत्तो

निवर्त्तयेत्याह रथं स्म सूतम् ॥ १५ ॥

१५. पौरा इति ॥ हे पौराः निवर्त्तध्वं प्रतियात । विधौ लोट् । तातस्य पितुः शोकमपनुदन्तीति शोकापनुदः दुःखापहर्त्तारः ॥ “तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः” इति कप्रत्ययः ॥ “आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्” ॥ भवेत् । विधौ प्रार्थनायां वा लिङ् । भरतं मत्तोऽन्यं मा दर्शत न पश्यत । दशेर्माङि लुङ् ॥ “हरितो वा” इति विकल्पाच्चेरङ्गादेशः ॥ “ऋदशोऽङि गुणः” इति गुणः ॥ इति न्यगादीत् निगदितवान् । गदेर्लुङि “अतो हलादेर्लघोः” इति वृद्धिः ॥ “इट ईटि” इति सलोपः ॥ सूतं च रथं निवर्त्तयेत्याह स्म उक्तवान् ॥ “लट् स्मे” ॥ “ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः” ॥

ज्ञात्वेङ्गितैर्गत्वरतां जनाना-

मेकां शयित्वा रजनीं सपौरः ।

रक्षन् वनेवासकृताद् भयात्तान्

प्रातश्छलेनापजगाम रामः ॥ १६ ॥

१६. ज्ञात्वेति ॥ रामः इङ्गितैश्चेष्टितैः जनानां पौरजनानां गत्वरतां सहगन्तृत्वम् ॥ “गत्वरश्च” इति करबन्तो निपातः ॥ ज्ञात्वा सपौरः पौरजनसहितः एकां रजनीम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तान् पौरजनान् वने वासो वनेवासः ॥ “शयवासवासिष्वकालात्” इत्यलुक् । तेन कृतात् संभावितात् भयात् सिंहव्याघ्रादिभयाद्रक्षन् ॥ “भीत्रार्थानाम्” इत्यपादानत्वम् ॥ शयित्वा सुप्त्वा ॥ “न क्त्वा सेट्” इति कित्वप्रतिषेधात् गुणयादेशौ ॥ प्रातः प्रभाते छलेन संमानादिव्याजेन अपजगाम अपगतः ॥

अस्त्राक्षुरस्त्रं करुणं रुवन्तो

मुहुर्मुहुर्न्यश्वसिषुः कवोष्णम् ।

हा राम हा कष्टमिति ब्रुवन्तः

पराङ्मुखैस्ते^१ न्यवृतन्मनोभिः ॥ १७ ॥

१७. अस्त्राक्षुरिति ॥ ते पौराः करुणं दीनं रुवन्तो विलपन्तः । रौतेर्लटः शत्रादेशः । अस्त्रं बाष्पमस्त्राक्षुरमुञ्चन् । सृजेस्तौदादिकालुङि ॥ “सृजि-
दृशोः—” इत्यमागमः ॥ हलन्तलक्षणा वृद्धिः । कुत्वादिकार्यम् । मुहुर्मुहुः पुनः पुनः कवोष्णमीषदुष्णं यथा तथा ॥ “कवं चोष्णे” इति कोः कवा-
देशः ॥ न्यश्वसिषुः निश्वसितवन्तः । श्वसेर्लुङि ॥ “ह्यन्तक्षणश्वस—” इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः । हा राम हा कष्टमिति ब्रुवन्तः क्रन्दन्तः परा-
ङ्मुखैर्बाहिर्मुखैर्येन गतो रामस्तेन गतैरित्यर्थः । मनोभिरुपलक्षिताः न्यवृतन्निवृत्ताः ॥ “द्युद्भ्यो लुङि” इति परस्मैपदम् ॥ द्युतादित्वादङ् ॥

सूतोऽपि गङ्गासलिलैः पवित्वा

सहाश्वमात्मानमनल्पमन्युः ।

सतीतयो राघवयोरधीयन्

श्वसन् कर्दुष्णं पुरमाविवेश ॥ १८ ॥

१ °रात्रं T₂, T₃, T₄.

२ रुदन्तो B., E₁, E₂, T₃.

३ °स्तेर्न्यवृतन् E₁.

४ कवोष्णं B.

५ पुरमाजगाम T₃.

पुरराजगाम T₂, T₄.

१८. सूत इति ॥ सूतः सारथिः सुमन्त्रोऽपि सहाश्वं साश्वम् ॥ “वोप-
सर्जनस्य” इति विकल्पात्सहस्य सभावः ॥ आत्मानं गङ्गासलिलैः
पवित्वा पूत्वा शोधयित्वेत्यर्थः ॥ “पूङ्श्च” इति विकल्पादिद् ॥ अन-
ल्पमन्युः प्रभूतशोकः सन् ससीतयोः सीतासहितयोः राघवयोः अधी-
यन् रामलक्ष्मणौ सीतां च संस्मरन्नित्यर्थः । इक् स्मरणे इति धातोः
शतरि इयङादेशः ॥ “अधीगर्थ—” इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी ॥
कदुष्णमीषदुष्णं श्वसन् ॥ “कवं चोष्णे” इति चकारात्कोः कदादेशः ॥
पुरमयोध्यामाविवेश ॥

प्रतीय सां पूर्ददशे जनेन
द्यौर्भानुशीतांशुनिर्नाकृतेव ।

राजन्यनक्षत्रसमन्वितापि

शोकान्धकारक्षतसर्वचेष्टा ॥ १९ ॥

१९. प्रतीयति ॥ जनेन रामानुयायिना प्रतीय प्रत्येत्य । ईङ् गतौ इति
धातोः क्त्वो ल्यपि रूपम् । न त्विणः । तस्य “षत्वतुकोरसिद्धः” इत्ये-
कादेशस्यासिद्धत्वात् तुकि प्रतीयेति स्यात् । प्रतीयुषेति पाठान्तरे
“उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च” इति उपोपसर्गस्यातन्त्रत्वात् अत्र इणो
लिटः क्सुप्रत्ययो निपातितः । राजन्यैः क्षत्रियैरेव नक्षत्रैः समन्वितापि
शोकेनैवान्धकारेण क्षतसर्वचेष्टा निरस्तसर्वव्यापारा सा पूरयोध्या
भानुशीतांशुविनाकृता रामलक्ष्मणवियोगादक्रेणन्दुना वियोजिता
द्यौरिव ददशे तद्वदशोभतेत्यर्थः । कर्मणि लिट् । रूपकोपमयोः संकरः ॥

विलोक्य रामेण विना सुमन्त्र-

मच्योष्ट सत्त्वानृपतिश्च्युताशः ।

मधूनि नैषीद् व्यलिपन्न गन्धै-

र्मनोरमे^१ न व्यवसिष्ट वस्त्रे ॥ २० ॥

१ प्रतीयुषा C, T₂, T₄.

प्रतीय पूः संददशे D.

२ विनाकृतेव D₁, T₂, T₄, T., G., Com.

३ च्युत D.

क्षित T₃.

४ मनोहरे T₂, T₄.

१०. विलोक्येति ॥ नृपतिर्दशरथो रामेण विना ॥ “पृथग्विना—”
 इत्यादिना तृतीया ॥ सुमन्त्रं विलोक्य च्युताशः रामागमने निराशः
 सन् सत्त्वात्स्वभावात् । ‘सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः’
 इति विश्वः । अच्योष्ट च्युतः । धैर्याद् भ्रष्ट इत्यर्थः । व्यवतेरनिटो
 लुङि तङि च्लेः सिच् । किं च मधूनि मद्यानि नैषीत् नैच्छत् । इषे-
 र्लुङि “नेटि” इति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः । आङ्गुष्ठिः ॥ “इट ईटि”
 इति सिज्जलोपः ॥ गन्धैः कुङ्कुमचन्दनादिभिः । ‘गन्धस्तु सुरभे मृत्यौ
 गन्धने गर्वलेक्षयोः । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः’ इति
 वचनाद्बहुवचनम् । न व्यलिपत् न समालब्धः ॥ “लिपिसिचिह्नश्च”
 इति च्लेरङादेशः ॥ मनोरमे वस्त्रे न व्यवसिष्ट नाच्छादितवान् ।
 वसेराच्छादनार्थालुङि सिचीट् । अतिशोकादरत्यपरनामा विषयद्वेषो
 जात इत्यर्थः ॥

आसिष्ट नैकत्र शुचा व्यरंसीत्

कृताकृतेभ्यः क्षितिपालभाग्यः ।

सर्वचन्दनोशीरमृणालदिग्धः

शोकाग्निनागाद् द्युनिवासभूयम् ॥ २१ ॥

२१. आसिष्टेति ॥ चन्दनैरुशीरैर्नलदैर्मृणालैश्च दिग्धः दाहशान्त्यर्थं
 लिप्तः । दिहेः कर्मणि क्तः । घत्वादिकार्यम् । स राजा शुचा शोकेन
 एकत्र नासिष्ट नोपविष्टः । तेनानघस्थालक्षणरूपः शोकानुभाव उक्तः ।
 आसेर्लुङि तङि सिचीडागमः । क्षितिपालभाग्यः राजार्हैभ्यः ॥
 “भजो ण्विः” ॥ कृतानि चाकृतानि च ॥ “केन नञ्विशिष्टेनानञ्”
 इति समानाधिकरणसमासः ॥ तेभ्यः कृताकृतेभ्यः हेमरूप्येभ्यः तन्म-
 यभूषणभजानादिभ्य इत्यर्थः । ‘हेमरूप्ये कृताकृते’ इत्यमरः । “जुगु-
 प्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्” इत्यपादानत्वम् ॥ “अपादाने
 पञ्चमी” ॥ व्यरंसीत् विरतः विरक्तोऽभूदित्यर्थः । रमेर्लुङि “व्याङ्-

परिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् ॥ “यमरमनमातां सक् च” इति
सगिटौ ॥ “नेटि” इति वृद्धिप्रतिषेधः । किं बहुना शोकाग्निना दिवि
निवासो यस्य तस्य भावं द्युनिवासभूयं देवभूयमगात् स्वर्गं गत
इत्यर्थः ॥ “भुवो भावे” इति क्यप् ॥

विचुक्रुशुर्भूमिपतेर्महिष्यः

केशौलुलुञ्चुः स्ववपूंषि जघ्नः ।

विभूषणान्युन्मुमुचुः क्षमायां

पेतुर्बभञ्चुर्वलयानि चैव ॥ २२ ॥

२२. विचुक्रुशुरिति ॥ अथ भूमिपतेर्दशरथस्य महिष्यो दाराः विचु-
क्रुशुः हा नाथेत्याजुहुवुः रुद्रुश्चेत्यर्थः । कुश आह्वाने रोदने च । लिट् ।
केशान् शिरोरुहान् लुलुञ्चुः चिच्छिदुः । स्ववपूंषि जघ्नः ताडयामासुः ।
विभूषणान्युन्मुमुचुः तत्यजुः । क्षमायां भुवि पेतुः पतिताः ॥ “अत
एकहल्—” इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ । वलयानि कटकानि बभ-
ञ्चुश्च । एवकारः पादपूरणे । क्रियासमुच्चयोऽलंकारः ॥

ताः सान्त्वयन्ती भरतप्रतीक्षा

तं बन्धुता न्यक्षिपदाशु तैले ।

दृतांश्च राजात्मजमानिनीषून्

प्रास्थापयन्मन्त्रिमतेन यूनः ॥ २३ ॥

२३. ता इति ॥ अथ बन्धुता बन्धुसमूहः ॥ “ग्रामजनबन्धु—” इत्या-
दिना सामूहिकस्तत्प्रत्ययः ॥ भरतं प्रतीक्षते संस्कारार्थमिति भरत-
प्रतीक्षा सती ॥ “ईक्षिक्षमिभ्यां च” इत्युपसंख्यानान्कर्मण्यण्प्रत्ययः ।
ता राजमहिषीः सान्त्वयन्ती आश्वासयन्ती तं नृपमाशु तैले
तैलद्रोण्यामित्यर्थः । ‘आहिताग्निं जनाः प्रमीतं तैलद्रोण्यामवधाय

शकटेनाहरन्ति' इति दूरमृतस्य कर्तृप्राप्तिपर्यन्तं तद्विधानात् ।
न्यक्षिपत् निक्षिप्तवती अविक्रियार्थमित्यर्थः । क्षिपेर्लङ् । तथा राजा-
त्मजं भरतमानिनीपुरानेतुमिच्छुः सती । आनिनीषूनिनि पाठे दूत-
विशेषणम् । यथानियोगकारिण इत्यर्थः । दूतान्संदेशहरान् मन्त्रिणां
मतेनानुमत्या प्रास्थापयत् प्रस्थापितवती च । तिष्ठतेर्ण्यन्ताल्लङ् ॥
“अर्त्तिही—” इत्यादिना पुगागमः ॥

सुप्तो नभस्तः पतितं निरीक्षां—

चक्रे विवस्वन्तमधः स्फुरन्तम् ।

आख्यद्वसन्मातृकुले सखिभ्यः

पश्यन्प्रमादं भरतोऽपि राज्ञः ॥ २४ ॥

२४. सुप्त इति ॥ अथ मातृकुले मातुलगृहे निवसन् । 'कुलं जनपदे
गृहे' इति विश्वः । भरतोऽपि सुप्तो निद्राणः सन् नभस्तः नभसः ॥
“पञ्चस्यास्तसिल्” ॥ पतितं अष्टमधो भूतले स्फुरन्तं विवस्वन्तं
सूर्यं निरीक्षांचक्रे स्वप्ने अद्राक्षीदित्यर्थः । ईक्षतेः कर्त्तरि लिट् ॥ “इजा-
देश्च गुरुमतोऽनृच्छः” इत्याम्प्रत्ययः ॥ अथ राज्ञः सूर्यकल्पस्य
प्रमादमनर्थं पश्यन् प्रेक्षमाणः सखिभ्य आख्यत् तं दुःस्वप्नमचक-
थत् । ख्यातेर्लुङि “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्” ॥

अशिश्रवन्नात्ययिकं तमेत्य

दूता यदार्थं^१ प्रयियासयन्तः ।

आंहिष्ट जाताजिहिषस्तदासां^३—

वुत्कण्ठमानो भरतो गुरुणाम् ॥ २५ ॥

२५. अशिश्रवन्निति ॥ यदा दूताः एत्यागत्य तं प्रयियासयन्तः प्रयातु-
मेषयन्तः जिगमिषयन्त इत्यर्थः । यातेः सन्नन्ताणिचि लटः शत्रा-

१ आख्यान्द° E१.

२ यदा तं C.

तमर्थं T२, T४.

३ स्तदानीमुत्क° E४.

देशः । तं भरतमात्ययिकमत्ययमात्रफलकम् ॥ “प्रयोजनम्” इति
ठञ् ॥ तमर्थं कैकेयीवृत्तान्तं नाशिश्नवन् न श्रावयन्ति स्म । अनर्थम-
श्रावयित्वैव मिषान्तरेण जिगमिषामजीजनन्नित्यर्थः । तदा अश्रवण-
काले गुरुणां तातपादानामुत्कण्ठमानः अनर्थशङ्कया सशोकं स्मर-
न्नित्यर्थः । कठि शोके । उपसर्गवशात् स्वार्थं विना भूतार्थान्तरता ॥
“अधीगर्थ—” इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी ॥ असौ भरतः अंहितु-
मिच्छा अञ्जिहिषा । अहि गतौ इति धातोर्भौवादिकात्सन्नन्तादप्रत्यये
इट् । इदित्वाच्नुम् ॥ “नन्द्राः—” इति नकारवर्जमजादित्वाद्वितीयै
काचो द्वित्वम् । चुत्वादिकार्यम् । सा जाता यस्य सः जाताञ्जिहिषः
जातजिगमिषः सन् । उपसर्जनह्रस्वः । आंहिष्ट अगमत् । जातजिग-
मिषो गत इत्यर्थः । तस्मादेव धातोर्लुङि सिचि आङ्बृद्धिः ॥

बन्धूनशङ्किष्ट समाकुलत्वा—

दासेदुषः स्नेहवशादपायम् ।

गोमायुसारङ्गगणाश्च सम्यक्

नायासिषुर्भीममरासिषुश्च ॥ २६ ॥

२६. बन्धूनिति ॥ समाकुलत्वात् दुःस्वप्नदूतागमनादिना व्याकुल-
चित्तत्वात्स्नेहवशाच्च बन्धून् पित्रादीनपायमनर्थमासेदुषः प्राप्तान् ॥
“भाषायां सदवस—” इत्यादिना कसुः ॥ अशङ्किष्ट शङ्कितवान् ।
शकेर्लुङि तङि सिचीट् । ‘प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि’ किमुतात्र पद
इति भावः । गोमायवः क्रोष्टारः सारङ्गा हरिणाः तेषां तस्य वा
गणाश्च ॥ “विभाषा वृक्षमृग—” इत्यादिना वैभाषिकैकवज्रावात् ॥
सम्यगनुकूलं नायासिषुः नागमन् । यातेर्लुङि सगिटौ । शृगालाः प्रद-
क्षिणं मृगाश्च सव्यमित्यर्थः । भीमं प्रतिकूलमरासिषुः रसितवन्त
इत्यर्थः । रसतेः शब्दकर्मणो लुङ् ॥ “अतो हलादेः—” इति सिचि
वृद्धिः ॥

स प्रोषिवानेस पुरं प्रवेक्ष्यन्
शुश्राव घोषं न जनौघजन्यम् ।

आकर्णयामास न वेदनादान्

न चोपलेभे वणिजां पणार्यान् ॥ २७ ॥

२७. स इति ॥ स भरतः प्रोषिवान् इत्यन्त्यहानि प्रोषितः सन् ॥
“भाषायां सदवसश्रुवः” इति कसुः । यजादित्वात्संप्रसारणम् ॥ “वस्वे-
काजाद्धसाम्” इतीद् ॥ एत्यागत्य पुरमयोध्यां प्रविश्य जनौघजन्यं
जनसंघजातम् ॥ “भव्यगेय—” इत्यादिना कर्त्तरि निपातः ॥ “अचो
यत्” इत्यत्र “तकिशसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानम्” इति केचित् ।
घोषं न शुश्राव वेदनादान् नाकर्णयामास नाकर्णितवान् । ‘प्रातिपदि-
काद् धात्वर्थे’ इति ण्यन्ताह्निद् । तथा वणिजां व्यवहारिणां पणानां
कार्षापणादीनामायान् लाभांश्च । ‘पणो वराटमाने स्यात् मूल्ये
कार्षापणे ग्लहे’ इति विश्वः । पणायामिति टाब्रन्तपाठे वणिजां पणायां
परस्परव्यवहारस्तुतिकौशलं चेत्यर्थः ॥

चक्रन्दुरुच्चैर्नृपतिं सैमेत्य

तं मातरोऽभ्यर्णमुपागतास्त्राः ।

पुरोहितामासमुखाश्च योधां

विवृद्धमन्युप्रतिपूर्णमन्याः ॥ २८ ॥

२८. चक्रन्दुरिति ॥ मातरः कौसल्यादयः पुरोहितामात्यौ मुखं प्रधानं
येषां ते । पुरस्कृतपुरोहितामात्या इत्यर्थः । अमात्यस्याजाद्यदन्त-
त्वेऽपि पुरोहितस्याभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः । युध्यन्ते इति योधाः
वीरभटाश्च । पचाद्यच् । अभ्यर्णमविदूरमासन्नमित्यर्थः । अभिपूर्वादर्थः

१ प्रविश्य T₂, T₄, T., G., Com.

प्रविष्टः D.

२ वादान् T₃, T₄, E₁.

वादं D.

३ न चोपलेभे C.

४ पणायाः C.

पणायाम् E₁, E₂, E₃.

५ तमेत्य C.

६ तन्मातरो C. B.

७ यौरा T₂, T₄.

कर्त्तरि कः ॥ “अभेश्चाविदूयै” इतीदृप्रतिषेधात् “रदाभ्यां—” इति निष्ठानत्वम् ॥ णत्वम् । तं भरतं समेत्य प्राप्य । विवृद्धाभ्यां मन्युभ्यां पितृशोकमातृक्रोधाभ्याम् ॥ ‘मन्युः स्यात्क्रोधशोकयोः’ इति शाश्वतः । प्रतिपूर्णा कोष्ठवायुपीडनादस्पन्दपुटिता मन्या ग्रीवापृष्ठसिरा येषां ते । “पश्चाद्ग्रीवा सिरा मन्या” इत्यमरः ॥ “संज्ञायां समजनि—” इत्यादिना क्यप् ॥ उपागतास्त्राः उदीर्णबाष्पाश्च सन्तः उच्चैर्नृपतिं चक्रन्दुः हा नाथ क्व गतोऽसीति चुकुशुरित्यर्थः ॥

दिदक्षमाणः परितः ससीतं

रामं यदा नैक्षत लक्ष्मणं च ।

रोरुद्यमानः स तदाभ्यपृच्छद्

यथावदाख्यन्नथ वृत्तमस्मै ॥ २९ ॥

२९. दिदक्षमाण इति ॥ स भरतः परितो दिदक्षमाणः द्रष्टुमिच्छन् पश्यन्नदृष्ट्वा पुनः पुनः द्रष्टुमिच्छन्निवेत्यर्थः ॥ “ज्ञाश्रुस्मृदशां सनः” इति दृशेः सन्नन्तादात्मनेपदम् । शानच् । “हलन्ताच्च” इति सनः क्त्वात् “सृजिदृशोः—” इत्यम् न भवति “अकिति” इति प्रतिषेधात् । यदा ससीतं रामं लक्ष्मणं च नैक्षत नापश्यत् । ईक्षतेर्लङ्घ्याङ् वृद्धिः । तदा रोरुद्यमानः भृशं रुदन् । रुदेर्यङन्तालुटः शानजादेशः । अभ्य-पृच्छत् । कैते गता इत्यप्राक्षीदित्यर्थः । अस्मै भरताय । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । वृत्तं भूतमर्थं यथावत् यथार्हमित्यर्थः ॥ “तदर्हम्” इति वतिप्रत्ययः ॥ आख्यन् कैकेयीदुश्चेष्टमेतदित्याचख्युरित्यर्थः ॥ “अस्य-तिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्” ॥

आबद्धभीमभ्रुकुटीविभङ्गः

शेथीर्यमानारुणरौद्रेत्रः ।

उच्चैरुपालब्ध स कैकेयीं च

शोके मुहुश्चाविरतं न्यमाङ्क्षीत् ॥ ३० ॥

३०. आवद्धेति ॥ स भरतः भ्रुवोः कुटी कौटिल्यं भ्रुकुटी भ्रूमङ्गः । कुट कौटिल्ये इति धातोरौणादिक इकारः ॥ “कृदिकारात्” इतीकारः ॥ “इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य” इति विकल्पात्पूर्वस्येको ह्रस्वः ॥ आबद्धः संबद्धः भीमो भयंकरो भ्रुकुट्येव विभङ्गो विकारो येन स सन् । शोश्वीयमाने अतिरोदनात् भृशं शूने उच्छूने इति यावत् । श्वय-
तेर्यङन्तालुटः शानजादेशः ॥ “विभाषा श्वेः” इति विकल्पात् असं-
प्रसारणपक्षे रूपम् ॥ “गुणो यङ्गुकोः” इति दीर्घश्च ॥ अरुणे अतिरोद-
नादतिकोपाच्च रक्ते रौद्रे रोषाद्भयंकरे नेत्रे यस्य स सन् केकयीं मुहु-
रूपालब्ध च । अयि पापिष्ठे किं कृतमिति मुहुरारुक्षच्च । लभतेर्लुङि
तङि “झलो झलि” इति सलोपः । धत्वादिकार्यम् । इह मुहुदशब्दस्य
निमज्जनवाक्यस्थस्यापि योग्यत्वादुपालम्भेन संबन्धः । निमज्जनसं-
बन्धे अविरतत्वविरोधात् । शोके शोकसागरे इत्यर्थः । निमज्जनलि-
ङ्गात् । अविरतं न्यमाङ्क्षीत् निमग्नश्च । मस्जेर्लुङि सिचि “मस्जिनशो-
झलि” इत्यन्तात्पूर्वं नुम्विधानात् संयोगादिलोपानुषङ्गसिद्धिश्च ।
हलन्तलक्षणा वृद्धिः । हल्ग्रहणस्य समुदायप्रतिपत्त्यर्थत्वात् कुत्वष-
त्वानुस्वारादिपरसवर्णादिकार्यम् । केकयी व्याख्याता ॥

नृपात्मजौ चिक्लिशतुः ससीतौ

ममार राजा विधवा भवत्यः ।

शोच्या वयं भूरनृपा लघुत्वं

केकय्युपज्ञं वत बह्वनर्थम् ॥ ३१ ॥

३१. उपालम्भमेवाह नृपेति ॥ ससीतौ सीतासहितौ ॥ “तेन सह—”
इति बहुव्रीहौ उपसर्जनह्रस्वत्वम् ॥ नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ चिक्लिशतुः
वनवासादिना क्लिष्टावित्यर्थः । क्लिश्यतेरकर्मकाल्लिट् । राजा ममार
मृतः ॥ “प्रियतेर्लुङ्लिटोश्च” इति नियमात्परस्मैपदम् । भवती च
एताश्च भवत्यः । त्यदाद्येकशेषः । विधवाः स्थ । न केवलं त्वमेव

किन्वेता अपि त्वया हता इत्यर्थः । वयं शोच्याः निन्दाभाजनत्वा-
दितिभावः । भूरनृपा शोच्या । 'शोच्यं राज्यमराजकम्' इति न्यायात् ।
त्वमपि शोच्येत्यर्थः । केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी ॥ "जनपदशब्दा-
त्क्षत्रियादञ्" इति केकयशब्दावप्रत्ययः ॥ "केकयमित्रयुप्रलयानां
यादेरियः" इतीयादेशे गुणः ॥ उपज्ञायत इत्युपज्ञा ॥ "आतश्चोपसर्गे"
इति कर्मण्यङ् प्रत्ययः ॥ कैकेय्याः उपज्ञा कैकेय्युपज्ञम् । कृद्योगषष्ठी-
समासः । कैकेय्या प्रथममुपज्ञातमित्यर्थः ॥ "उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचि-
ख्यासायाम्" इति नपुंसकत्वम् ॥ बहवोऽनर्थाः पूर्वोक्ताः यस्मिन् तत्
लघुत्वमत्यन्तायुक्तकारित्वलक्षणं तुच्छत्वमित्यहो महदसाधारण्यं
संपादितं पापिष्ठेत्युपालम्भार्थः ॥

नैतन्मतं मत्कमिति ब्रुवाणः

सहस्रशो^१ऽसौ शपथानशप्यत् ।

उद्वाश्यमानः पितरं सरामं

लुठ्यन् सशोको भुवि रोरुदावान् ॥ ३२ ॥

३२. तं प्रति स्वापरार्थं परिहरति नेति ॥ सशोकः असौ भरतः सरामं
पितरमुद्वाश्यमानः हा तात हा रामेति उभावपि नामग्रहमुच्चैः क्रोश-
न्नित्यर्थः । वाशृ शब्दे इति दैवादिकात्कर्तरि लटः शानजादेशः । भुवि
लुठयन् । लुठेदैवादिकाल्लटः शत्रादेशः । रोरुदा भृशं रोदनम् । रुदे-
र्यङन्तात् ॥ "अप्रत्ययात्" इत्यप्रत्ययः । अल्लोपयलोपौ । तद्वान् भृशं
रुदन्नित्यर्थः । एतत्कैकेय्यनुष्ठितं मतं पक्षः । अहं ग्रामणीरस्य मत्कं
मत्कर्तृकं न ॥ "स एषां ग्रामणीः" इति कन्प्रत्ययः ॥ "प्रत्ययोत्तरपद-
योश्च" इत्यस्मदो मपर्यन्तस्य मादेशः ॥ इति ब्रुवाणः सहस्रशः अनेक-
वारं शपथान् विश्वासवचनानि अशप्यदकरोदित्यर्थः । स तपोऽतप्य-

१ सहस्रश T₂, T₄.

२ नशाप्सीत् T₃.

३ उद्वाश्यमानः B., E₁, E₂.

४ लुठन् T₂.

५ सशोकं C.

तेतिवत् निर्देशात् । शपेदेवादि कालङ् । 'शपते शप्यति शपत्याक्रौ-
शत्यपि शप्यते' इति भट्टमल्लः ॥

तं सुस्थयन्तः सचिवा नरेन्द्रं
दिधक्षयन्तः समुदूहुरारात् ।

अन्त्याहुतिं हावयितुं सविप्रां-

श्विचीषयन्तोऽध्वरपात्रजातम् ॥ ३३ ॥

३३. तमिति ॥ अथ सचिवास्तं भरतं स्वस्थयन्तः सुखस्थं प्रकृ-
तिस्थं कुर्वन्तः आश्वासयन्त इत्यर्थः । 'तत्करोति' इति ण्यन्ताल्लटः
शत्रादेशः । नरेन्द्रं दशरथं दिधक्षयन्तः दग्धुमेषयन्तः । दहेः सन्न-
न्ताणिचि लटः शत्रादेशः । घत्वादिकार्यम् । सविप्राः विप्रसहिताः
सन्तः अन्त्याहुतिं प्रेताहुतिं हावयितुमग्नौ प्रक्षेपयितुम् । जुहोतेर्ण्यन्तात्
“तुमुन्णुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्” इति तुमुन् । अध्वरपात्रजातं
जुह्वादियज्ञपात्रसमूहं चिचीषयन्तो यजमानाङ्गेषु यथाविधि चेतुं
निधातुमेषयन्तः । चिनोतेः सन्नन्ताणिचि शतृप्रत्ययः । आरान्नगरस्य
नातिदूरे समुदूहः । अन्तर्भावितण्यर्थो निर्देशः । उद्वाहयामासुः । चिता-
मारोपयन्नित्यर्थः । वहेलिट् । यजादित्वात्संप्रसारणम् ॥

उदक्षिपन् पट्टदुकूलकेतू-

नवादयन् वेणुमृदङ्गकांस्यम् ।

कम्बूश्च तारानधमन् समन्ता-

त्तथानयन् कुङ्कुमचन्दनानि ॥ ३४ ॥

३४. उदेति ॥ पट्टदुकूलानि ब्राह्मणपरिव्राजकवस्त्रनिर्देशः । तेषां केतून्
ध्वजानुदक्षिपन् उत्क्षिप्तवन्तः । वेणुरिति वंशादिसुषिरवाद्योपल-
क्षणम् । मृदङ्ग इति मुरजाद्यानामुपलक्षणम् । कंसोयस्य विकारः

१ स्वस्थयन्तः D., T₂, T₃, E₁, T.,
G., Com.

२ सविप्राभिः T., G., Com.

३ कांस्यम् C., कांस्यं T₂, T₃, वाद्यम् E₁.

४ सयन् T., G., Com., अथानयन् T₄.

कांस्य इति तालादिवाधोपलक्षणम् ॥ “कंसीयपरशव्ययोर्यञ्जौ
लुक् च” इति यञ्प्रत्ययः छस्य लुक् च । तेषाम् ॥ “जातेरप्राणि-
नाम्” इति द्वन्द्वैकवद्भावः । न तूर्याङ्गत्वात् । मार्दङ्गिकपाणविकादिव-
न्मृदङ्गादितूर्याणां तूर्याङ्गताभावात् । अवादयन् वादितवन्तः । तारां-
स्तारध्वनीन् कम्बून् शंखांश्चाधमन् अपूरयन् ॥ “पाघ्रा—” आदिना
ध्मो धमादेशः । तथा समन्तात् कुङ्कुमचन्दनानि आसयन् अकिर-
न्वित्यर्थः । सर्वत्र लङ् ॥

श्रोत्राक्षिनासावदनं सरुक्मं

कृत्वाजिने प्राक्छिरसं निधाय ।

संचित पात्राणि यथाविधान-

मृत्विग्जुहाव ज्वलितं चिताग्निम् ॥ ३५ ॥

३५. श्रोत्रेति ॥ ऋतुमृतावृतुप्रयुक्तो वा यजतीति ऋत्विक् संस्कृतां
भरतः ॥ “ऋत्विग्—” इत्यादिना किञ्चन्तो निपातः । अजिने कृष्णा-
जिने प्राक्छिरसं विधाय । ‘रज्जुषु चैव कृष्णाजिने चैव चोत्तानः
शेते’ इति शास्त्रात् तथा कृत्वा । सर्वेषु संवेशनेषु दक्षिणाशिरस-
मिति शास्त्रे सति प्राक्छिरस्त्वाभिधानं चिन्त्यम् । शास्त्राभेदाद्वा
समाधेयम् । श्रोत्रे अक्षिणी नासा वदनं च तथोक्तम् । प्राण्यङ्ग-
त्वादेकवद्भावः । सरुक्ममाधाय । प्राणायतनेषु हिरण्यशकलं
कृत्वा । पात्राणि यज्ञपात्राणि तथाविधानं, संचित्य । ‘पात्राणि
चिनोति सर्वाण्यनुलोमानि ध्रुवावर्जं तस्य दक्षिणे हस्ते स्तुवं जुह्वं च
निदधाति सव्य उपभृतमुरसि ध्रुवामरणीं च मुखेऽग्निहोत्रहवर्णीं
नासिकयोः स्तुवादि’ इत्यादि ‘स एष यज्ञो युधि यजमानोऽजसा
स्वर्गलोकमेति’ इत्यन्तशास्त्रोक्तविधानात् तत्तदवयवेषु निधायेत्यर्थः ।
ज्वलितं चिताग्निं जुहाव आहुतिभिरताप्सीदित्यर्थः ॥

कृतेषु पिण्डोदकसञ्चयेषु

हित्वाभिषेकं प्रकृतं प्रजाभिः ।

प्रत्यानिनीषुर्विनयेन रामं

प्रायादरण्यं भरतः सपौरः ॥ ३६ ॥

३६. कृतेष्विति ॥ अथ भरतः पिण्डश्च उदकं च संचयोऽस्थिसंचयः
तेषु कृतेषु सत्सु । श्राद्धसमाप्तावित्यर्थः । प्रजाभिरमात्यादिभिः
प्रकृतं प्रक्रान्तम् ॥ “आदिकर्मणि कः कर्त्तरि च” इति चकारात्कर्मणि
कः ॥ अभिषेकं पट्टबन्धनं हित्वा परिहृत्य रामं प्रत्यानिनीषुः अभिषे-
काय प्रत्यानेतुमिच्छुः । नयतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । सपौरः पौरस-
हितः । तैरप्यानाययितुमिति भावः । अरण्यं विनयेन प्रायात् ।
अन्यथा रामस्याविश्वासादिति भावः । यातेर्लङ् ॥

शीघ्रायमाणैः ककुभोऽश्रुवानै-

र्जनैरपन्थानमुपेत्य सृष्टैः ।

शोकादभूषैरपि भूश्चकासा-

ञ्चकार नागेन्द्ररथाश्वमिश्रैः ॥ ३७ ॥

३७. शीघ्रायमाणैरिति ॥ अशीघ्रैः शीघ्रैर्भवद्भिः शीघ्रायमाणैः । रामद-
र्शनोत्कण्ठयेति भावः । भृशादिक्यङन्ताल्लुटः शानजादेशः । ककुभः
अश्रुवानैः आनन्त्यादिशो व्याभुवद्भिः । अश्रोतेः शानचि उवडादेशः ।
अत एव अपन्थानमपर्याप्तत्वादपन्थानमुपेत्य ॥ “पथो विभाषा” इति
पाक्षिकः समासान्ताभावः । सृष्टैः प्रसर्पद्भिरित्यर्थः । सृष्टेः कर्त्तरि कः ।
शोकादभूषैः भूषारहितैरपि नागेन्द्ररथाश्वेन हस्तिरथाश्वेन मिश्रैः ॥
“पूर्वसदृश—” इत्यादिना तृतीयासमासः । बहुष्वनियमाद्धस्तिनां
प्राधान्याच्च बहुचोऽपि नागेन्द्रस्य पूर्वनिपातः । जनैर्हेतुभिः । भूश्चकासा-
ञ्चकार विरेजे । स्वयमभूषितत्वेऽपि भुवनभूषायमाणहस्त्यादियो-
गात्तैरभूष्येव भूरिति भावः । ‘कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्’ इति
लिटि चकासेराम्प्रत्ययः ॥ “आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य” इत्यत्र
पूर्ववद्ग्रहणानुवृत्तेश्चकास्तिवत्कर्त्रभिप्रायेऽपि कृजः परस्मैपदम् ॥

उच्चिक्यरे पुष्पफलं वनानि

ससुः पितृन् पिप्रियुरापगासु ।

आरेमुँरित्वा पुलिनान्यशङ्कं

छायां समाश्रित्य विशश्रमुँश्च ॥ ३८ ॥

३८. उदिति ॥ किं च ते जनाः वनानि पुष्पाणि फलानि च पुष्प-
फलम् ॥ “जातिरप्राणिनाम्” इत्येकवद्भावः ॥ उच्चिक्यरे अपचि-
क्यरे । चिनोतेः कर्त्तारि लिटि जित्वात्तङ् ॥ “विभाषा चेः” इति
कुत्वम् ॥ “एरनेकाचः—” इति यण् ॥ ‘दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षि-
चिआम्—’ इति द्विकर्मकत्वम् । अपां समूहः आपम् ॥ “तस्य
समूहः” इत्यण् ॥ तेन गच्छन्तीत्यापगाः नद्यः ॥ “डोऽन्यत्रापि दृश्यते” ॥
तासु ससुः स्नातवन्तः । स्नातेर्लिट् । झेरस् ॥ “उस्यपदान्तात्” इति
पररूपत्वम् । पितृन् पिप्रियुः निवापाञ्जलिभिः प्रीणयामासुः । प्रीणाते-
र्लिट्शुसि इयडादेशः । पुलिनानि सैकतानि इत्वा गत्वा । इणः
क्त्वाप्रत्ययः । अशङ्कं विस्त्रब्धमारेमुराक्रीडन् ॥ “व्याङ्परिभ्यो रमः”
इति परस्मैपदम् ॥ “अत एकहल्—” इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ ॥
छायां समाश्रित्य विशश्रमुः श्रान्ताः ॥

संप्राप्य तीरं तर्मसापगाया

गङ्गाम्बुसंपर्कविशुद्धिभाजः ।

विगाहितुं यामुनमम्बु पुण्यं

ययुर्निरुद्धश्रमवृत्तयस्ते ॥ ३९ ॥

३९. संप्राप्येति ॥ ते जनाः गच्छतीति गङ्गा भागीरथी ॥ “गन्ता-
म्यद्योः” इति गमेरौणादिक गन्प्रत्ययः । तदम्बुसंपर्केण विशुद्धिभाजोऽ-
तिपवित्रायास्तमसापगायाः तमसानद्यास्तीरं संप्राप्य निरुद्धश्रमवृ-

१ पुष्पफले E1.

२ बलानि E2.

३ आरेदु N.

४ छायाः समाश्रित्य T3.

५ विशश्रमुँश्च E2.

६ तरसा D., E1, also noticed by c.

क्षयः निरस्तखेदसंक्रान्तयः सन्तः । पुनातीति पुण्यं यामुनमम्बु यमु-
नाजलं विगाहितुं ययुः ॥

इयुर्भरद्वाजमुनेर्निकेतं

यस्मिन्विशश्राम समेत्य रामः ।

च्युताशनायः फलवद्विभूत्या

व्यसन्नद्वन्द्यां शिशिरैः पयोभिः ॥ ४० ॥

४०. इयुरिति ॥ ते जनाः भरद्वाजमुनेर्निकेतमाश्रममीयुः जग्मुः । एते-
र्लिङ् । “इणो यण्” इति यणादेशः ॥ “दीर्घ इणः किति” इत्यभ्यास-
दीर्घः ॥ यस्मिन्नाश्रमे रामः समेत्यागत्य विशश्राम विश्रान्तः । अतस्तेऽ-
पि तत्र सोत्कण्ठास्तस्थुरिति भावः । अथ फलवतां फलवृक्षाणां
विभूत्या संपदा च्युताशनायाः निवृत्तक्षुधाः सन्तः शिशिरैः पयोभि-
रुद्वन्द्यां पिपासाम् ॥ “अशनायोदन्यधनायाबुभुक्षापिपासागर्धेषु” इति
निपातः । व्यास्यन् अपानयन् । अस्यतेर्लङ्चाङ् वृद्धिः ॥

वाचंयमान्स्थण्डिलशायिनश्च

युयुक्षमाणाननिशं मुमुक्षून् ।

अध्यापयन्तं विनयात्प्रणेमुः

पद्मा भरद्वाजमुनिं सशिष्यम् ॥ ४१ ॥

४१. वाचंयमानिति ॥ अथ वाचं यच्छन्तीति वाचंयमान् मौनव्रतिनः ॥
“वाचि यमो व्रते” इति खच् ॥ “वाचंयमपुरन्दरौ च” इति निपातना-
न्मुमागमः । स्थण्डिले शेरत इति स्थण्डिलशायिनः । तद्व्रतिनश्चेत्यर्थः ।
अनिशं युयुक्षमाणान् योक्तुमिच्छतः । योगाभ्यासिन इत्यर्थः । युजेः
सन्नन्ताल्लुटः शानजादेशः । मुमुक्षून् योक्तुमिच्छन् । विरक्तानित्यर्थः ।
मुचेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । विनयादध्यापयन्तम् । ब्रह्मविद्यां ग्राहयन्त-
मित्यर्थः ॥ “क्रीड्जीनां णौ” इत्यात्वे पुगागमः ॥ सशिष्यं भरद्वाज-

मुनिम् । पादाभ्यां गच्छन्तीति पद्माः पादचारिणः सन्तः । ‘डोऽन्य-
त्रापि दृश्यते’ इति गमेर्ङप्रत्ययः ॥ “पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु”
इति पादशब्दस्य पदादेशः ॥ विनयात्प्रणमुः प्रणताः । नमोर्लिटि
“अत एकहल्—” इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ ॥

आतिथ्यमेभ्यः परिनिर्विवत्सोः

कल्पद्रुमा योगबलेन फेलुः ।

धामप्रथिन्नो म्रदिमान्वितानि

वासांसि च द्राघिमवन्त्युदूहुः ॥ ४२ ॥

४२. आतिथ्यमिति ॥ एभ्यो भरतानुगमेभ्यः । संप्रदाने चतुर्थी ।
अतिथ्यर्थमातिथ्यमतिथिसत्कारम् ॥ “अतिथेर्ज्यः” ॥ परिनिर्विवत्सोः
निर्वस्तुं परिकल्पयितुमिच्छोः । वसेर्निवासार्थकात्सन्नन्तादुप्रत्ययः ।
उपसर्गवशादर्थान्तरत्वम् ॥ “सः स्यार्थधातुके” इति सकारस्य तकारः ॥
धामप्रथिन्नः तेजोराशेर्मुनेरित्यर्थः । तेजोविशेषद्योतनार्थं ‘तेजसां हि
न वयः समीक्ष्यते’ इति वत् तेजस्तद्वतोरभेदेन व्यपदेशः । योगबलेन
योगमहिम्ना कल्पद्रुमाः संकल्पोपनताः कल्पवृक्षाः फेलुः भक्ष्यभोज्या-
दिकम् । फलतेर्लिट् ॥ “तृफलभजत्रपश्च” इत्येत्वाभ्यासलोपौ ॥ तथा
म्रदिमान्वितानि मृदुत्वमुपगतानि द्राघिमवन्ति दैर्घ्ययुक्तानि वासांसि
वस्त्राणि च उदूहुः उद्वहन्ति स्म । यजादित्वात्संप्रसारणम् । पृथुमृदु-
दीर्घशब्देभ्यः तस्य भावः इत्यर्थे पृथ्वादिभ्यः इमनिच् । पृथुमृदुश-
ब्दयोः ॥ “र ऋतो हलादेर्लघोः” इति रादेशः ॥ दीर्घशब्दस्य “प्रिय-
स्थिर—” इत्यादिना द्राघादेशः ॥ पश्चान्मनुप् ॥

आज्ञां प्रतीर्षुर्विनयादुपास्थु-

र्जगुः सरागं ननृतुः सहावम् ।

सविभ्रमं नेमुरुदारमूचु-

स्तिलोत्तमाद्या वनिताश्च तस्मिन् ॥ ४३ ॥

४३. आहामिति ॥ तस्मिन् तत्काले तिलोत्तमाद्या वनिता अप्सरसः
 आह्नां भरतानुगादेशं प्रतीषुः अग्रहीषुः यथोक्तं चक्रुरित्यर्थः । इषे-
 लिटि द्विर्भावादिकार्ये सवर्णदीर्घादिकार्यम् । विनयादुपास्थुः असेवन्त
 इत्यर्थः । तिष्ठतेर्लुङि “गातिस्था—” इत्यादिना सिचो लुक् ॥ “आतः”
 इति श्लेर्जुस् ॥ “उस्यपदान्तात्” इति पररूपत्वम् । सरागं रागबन्ध-
 युक्तं जगुरगायन् । गातेर्लिटि द्विर्भावे “कुहोश्रुः” पररूपत्वं च ॥
 सभावं गृङ्गारचेष्टायुक्तं ननृतुः अनृत्यन् । नृतेर्लिटि “उरत्” इत्यभ्या-
 सङ्गकारस्यात्वम् । “असंयोगात्—” इति लिटः कित्वाञ्च गुणः ॥
 सविभ्रमं सविलासं नेमुः प्रणेमुः । नमेर्लिटि “अत एकहल्—” इत्ये-
 त्वाभ्यासलोपौ । उदारं गंभीरमूचुः व्याजहुः । वचेर्ब्रूआदेशस्य लिटि
 संप्रसारणे द्विर्भावे सवर्णदीर्घः ॥

वस्त्रान्नपानं शयनं च नाना

कृत्वावकाशे रुचिसंप्रकृतम् ।

तान् प्रीतिभानाह मुनिस्ततः स्म

निवध्वमाध्वं पिबतात्त शोधम् ॥ ४४ ॥

४४. वस्त्रेति ॥ अथ मुनिर्भरद्वाजः वस्त्राणि अन्नानि पानानि च
 वस्त्रान्नपानम् । ‘सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति’ इत्येकवद्भावः ।
 शयनं च ॥ जातावेकवचनम् । नानावकाशे यथाभिमते पृथक्पृथक्-
 प्रदेशे रुचिरं मनोज्ञं यथा तथा प्रकृतं सज्जं कृत्वा प्रीतवान् दृष्टः सन् ।
 प्रीञः प्रीत्यर्थाद् दैवादिकादकर्मकात्कर्त्तरि निष्ठा । तान् भरतानुगा-
 नाह स्म उक्तवांश्च । किं तत् । तदाह । हे जनाः अस्मिन्नाश्रमे निवध्वं
 यथेच्छं वस्त्राणि परिधत्त । वसेराच्छादनार्थाल्लोटि ध्वमि धातुसका-
 रस्य ॥ “झलां जश् झशि” इति जश्त्वम् ॥ आन्तरतम्याच्चकारः ।

१ रुचिरं प्रकृतम् B., T₃, E₁, T., G.,
 Com.

२ प्रीतवान् T., G., Com.

३ मुनिःस्म तस्मिन् T₂, T., Com.
 मुनिस्ततोऽस्मिन् G.
 मुनिस्तु तस्मिन् T₃.

आध्वमुपविशत । आस उपवेशने । सर्वं पूर्ववत् । पिबत पेयजातं
यथेच्छं धयत । पा पाने । तस्य तादेशः ॥ “पाप्मा-” इत्यादिना पिबा-
देशश्च । अत्त सुष्ठु भक्ष्याणि भक्षयत । अदेर्लोटि तस्य तादेशः । शेध्वं
विस्रब्धं संविशत । शीङो लोटि ध्वमि शपो लुक् ॥ “शीङः सार्वधा-
तुके गुणः” इति गुणः । सर्वत्र “प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च”
इत्यतिसर्गे लोट् । अतिसर्गः कामचाराभ्यनुज्ञा । अत्र सर्वत्र विधौ
लोडिति पूर्वव्याख्यातारस्तदसत् । न तावत्किञ्चिदत्र ज्योतिष्टोमादि-
वत्किञ्चिदप्यपूर्वं विधेयमस्ति रागत एवैषां प्राप्तत्वात् । नाप्यत्रतौ
जायामुपेयादितिवन्नियम्यते तदनिच्छतामकरणे प्रत्यवायाभावात् ।
नापि स्थानान्तरविहारपरिसंख्यापरत्वमिति वाच्यम् । पञ्चेतरपञ्चन-
खभक्षणवत् स्थानान्तरविहारे दोषाभावात् । दोषत्रयदुष्टत्वादस्मदु-
क्तमेव युक्तम् ॥

ते भुक्तवन्तः सुसुखं वसित्वा

वासांस्युषित्वा रजनीं प्रभाते ।

द्रुतं समध्वा रथवाजिनागै-

र्मन्दाकिनीं रम्यवनां समीयुः ॥ ४५ ॥

४५. त इति ॥ ते जनाः भुक्तवन्तः वासांसि वसित्वा आच्छाद्य वसे-
राच्छादनार्थात् क्त्वाप्रत्ययः । वलादित्वादिट् । सुष्ठु सुखं यथा भवति
तथा सुसुखं रजनीमुषित्वा स्थित्वा । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । “वसति-
क्षुधेरिट्” ॥ यजादित्वात्संप्रसारणम् । प्रभाते संप्राप्ता अध्वानं समध्वाः
अध्वगता इत्यर्थः । प्रादिसमासः ॥ “उपसर्गादध्वनः” इति समा-
सान्तष्टच्प्रत्ययः । द्रुतं रथवाजिना युक्तैर्नागै रथवाजिनागैः । मध्य-
मपदलोपिसमासाश्रयणेन सेनाङ्गद्वन्द्वैकवद्भावं वारयन्ति । रम्यवनां
मन्दाकिनीं नाम चित्रकूटनिकटस्थां कांचन नदीं न तु गङ्गामित्यारण्य-

काण्डे द्रष्टव्यम् । समीयुः । इणो लिटि श्लेषसि “इणो यण्” ॥
 “दीर्घ इणः किति” इत्यभ्यासदीर्घः ॥

वैखानसेभ्यः श्रुतरामवार्त्ता-

स्ततो विशिञ्जानपतैत्रिसङ्गम् ।

अभ्रंलिहाग्रं रविमार्गभङ्ग-

मानंहिरेऽद्रिं प्रति चित्रकूटम् ॥ ४६ ॥

४६. वैखानसेभ्य इति ॥ ततो मन्दाकिनीगमनानन्तरं वैखानसेभ्यो
 वानप्रस्थेभ्यः । ‘वैखानसवनेवासिवानप्रस्थाश्च तापसाः’ इति यादवः ॥
 “आख्यातोपयोगे” इत्यपादानत्वम् । श्रुता रामवार्त्ता चित्रकूटगमन-
 वृत्तान्तो यैस्ते सन्तः । विशेषेण शिञ्जानपतङ्गसङ्गं कूजत्पक्षिकुलम् ।
 शिञ्जेर्लटः शानजादेशः । अभ्रं लिहन्तीत्यभ्रंलिहानि अभ्रं कषाणि ॥
 “वहाभ्रे लिहः” इति खचि मुमागमः ॥ तान्यग्राणि शिखराणि यस्य
 तम् । अत एव रविमार्गस्य भङ्गः प्रतिरोधोऽस्यास्तीति तथोक्तम् ।
 मत्वर्थीयोऽकारः । चित्रकूटमद्रिं प्रति आनंहिरे जग्मुः । अहि गतौ
 इति धातोर्लिट् ॥ “अत आदेः” इत्यभ्यासदीर्घः ॥ “तस्मान्नुद्भि-
 हलः” इति जुडागमः ॥

दृष्टोर्णुवानान् ककुभो बलौघान्

वितस्य शार्ङ्गं कवचं पिनह्य ।

तस्थौ सिसंग्रामयिषुः शितेषुः

सौमित्रिरक्षिध्रुवमुर्जिहानः ॥ ४७ ॥

४७. दृष्टेति ॥ सुमित्राया अपत्यं पुमान् सौमित्रिः । बाह्वादित्वादित् ।
 ककुभो दिशः ऊर्णुवानान् व्याप्नुवतः । ऊर्णोतेः शानच् उवडादेशश्च ।
 बलौघान् सेनासमूहान् दृष्ट्वा शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं धनुः वितत्य

१ वृत्ता° T₂, T₄.

२ ततोऽवशिञ्जान T₃, विशिञ्जान D,
 E₁, E₂.

३ पतङ्ग T₃, T₄, T, G., Com.

४ दृष्टोर्णुवानान् E₃.

५ वनौघान् C.

६ °माजिहानः T₃, T₄.

विस्तार्य सज्जं कृत्वेत्यर्थः । तनोतेः समासे क्तवो ल्यप् । तुक् । अनुनासिकलोपः । कवचं वर्म पिनह्य । नहेल्यप् । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्यो-
रुपसर्गयोः' इति विकल्पादल्लोपः । सिसंग्रामयिषुः संग्रामयितुं योद्धु-
मिच्छुः । संग्राम युद्धे इति धातोश्चुरादिण्यन्तात् सन्नन्तादुप्रत्ययः ।
अत एव शितेषुः निशितबाणः सन् । अक्षिणी च भुवौ च अक्षिभुवम् ॥
“अचतुर—” इत्यादिना निपातनात्साधुः । उज्जिहानः उद्गमयन् ।
णिजर्थगर्भो निर्देशः । जहातेः कर्त्तरि लट् : शानजादेशः । तस्थौ स्थित-
वान् । प्रतिपक्षभ्रान्त्या सन्नद्ध इत्यर्थः ॥

शुक्लोत्तरासङ्गभृतो विशस्त्रान्

पादैः शनैरापततः समन्यून् ।

औहिष्ठं तान् वीतविरुद्धबुद्धीन्

विवन्दिषून् दाशरथिः स्ववर्ग्यान् ॥ ४८ ॥

४८. शुक्रेति ॥ अथ दाशरथी रामः शुक्लोत्तरासङ्गभृतः शुक्लोत्तरीय-
धारिणः न तु कवचभृतः । किप् । विशस्त्रान् निरायुधान् न तूद्यता-
युधान् । पादैः शनैरापतन्तः आगच्छतः न तु यानैस्तूर्णम् । प्रमन्यून्
प्रभूतशोकान् रुदत इत्यर्थः । नतु क्ष्वेडमानान् । भरतानुगान् वीतविरु-
द्धबुद्धीन् विगतवैराभिसन्धीन् । किं तु विवन्दिषून् वन्दितुं प्रणन्तुमि-
च्छून् । स्ववर्ग्यान् स्ववर्गे भवान् स्वपक्षपातिन इत्यर्थः ॥ “वर्गान्ताच्च” ॥
“अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्” इति यत्प्रत्ययः ॥ औहिष्ठ ऊहितवान् ।
ऊहतेर्लुङि सिच्याङ्बुद्धिः । अनुद्धतवेषलिङ्गेन सुहृद्भावेनागताग्नि-
श्रिकायेत्यर्थः ॥

समूलकापं चकषू रुदन्तो

रामान्तिकं बृंहितमन्युवेगाः ।

आवेदयन्तः क्षितिपालमुच्चैः—

कारं मृतं रामवियोगशोकात् ॥ ४९ ॥

४९. समूलेति ॥ अथैते बृंहितमन्युवेगाः प्रवृद्धशोकवेगाः अत एव रुदन्तः क्षितिपालं दशरथं रामवियोगशोकान्मृतम् उच्चैःकारमुच्चैः कृत्वा आवेदयन्तः पुत्रशोकान्मृत इत्युच्चैः कथयन्त इत्यर्थः ॥ “अव्ययेऽ-यथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ” इति णमुलप्रत्ययः । नीचैराख्ये-यस्यानिष्टस्य उच्चैराख्यानमेवात्र अयथाभिप्रेताख्यानम् । रामान्तिकं रामसमीपदेशं समूलकाषं स्वशरीरलुण्ठनैः पतनैः समूलं कषित्वा चकषुः । आमूलाच्चकषुरित्यर्थः ॥ “निमूलसमूलयोः कषः” इति णमुलप्रत्ययः ॥ “कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः” ॥

चिरं रुदित्वा करुणं सशब्दं

गोत्राभिधायं सरितं समेख ।

मध्ये जलाद्राघवलक्ष्मणाभ्यां

प्रत्तं जलं द्व्यञ्जलमन्तिकेऽपाम् ॥ ५० ॥

५०. चिरमिति ॥ अथ राघवः रामः लक्ष्मणसाहचर्यात् । तथा च रामलक्ष्मणाभ्यामित्यर्थः । चिरं करुणं दीनं सशब्दं सध्वानं च यथा तथा रुदित्वा परिदेव्य सरितमेत्य नदीं गत्वा मध्ये जलस्य मध्येजलं तस्माज्जलमध्यादित्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तत्र स्नात्वा निर्गत्येत्यर्थः ॥ “पारे मध्ये षष्ठ्या वा” इत्यव्ययीभावः । “अपञ्चम्याः” इति निषेधान्न लुगम्भावौ । अपामन्तिके तीरे । द्वौ अञ्जली समाहृतौ द्व्यञ्जलम् ॥ “तद्वितार्थ—” इत्यादिना समाहारे द्विगुः ॥ “द्वित्रिभ्यामञ्जलेः” इति समासान्तष्टच् ॥ द्व्यञ्जलमिति लक्षणया द्व्यञ्जलिगृहीतमित्यर्थः । अन्यथा घटः पट इति वत् द्व्यञ्जलं जलमिति सामानाधिकरण्यायो-गात् । न तु द्व्यञ्जलिः प्रमाणमस्येति सामानाधिकरण्यसिद्धिः ॥ “द्विगो-र्लुगनपत्ये” इति प्रमाणतद्वितलुकि समासान्तानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तत्र “अतद्वितलुकि” इत्यनुवृत्तेरिति । किं चात्र द्व्यञ्जलमिति साध-नद्वित्वमुच्यते । द्वयोः कर्त्रोरञ्जल्योरपि द्वित्वात् । न तु देयजलाञ्जलि-त्वम् । अतो न तत्रित्वैकोत्तरवृद्धिः विधायकशास्त्रविरोध इति सर्वे

समीहितम् । ईदृज्जलं गोत्रमभिधाय गोत्राभिधायं नामग्राहम् 'गोत्रं
नास्ति कुलेऽचले' इति यादवः ॥ "द्वितीयायां च" इति णमुल्प्रत्ययः ॥
"आतो युक्चिण्कृतोः" इति युक् ॥ प्रत्तं दत्तम् । प्रपूर्वाद्दातेः कर्मणि
क्तः ॥ "अच उपसर्गात्तः" इति ददस्तकारादेशः ॥

अरण्ययाने सुकरे पिता मां
प्रायुङ्क्त राज्ये बतं दुष्करे त्वाम् ।
मागाः शुचं वीरं भरं वहामु—
माभाषि रामेण वचः कनीयान् ॥ ५१ ॥

५१. अथ रामो राज्याय भरतमनुयन्नाह अरण्येति ॥ हे वत्स पिता दशरथो
मां प्रगल्भमपीति भावः । सुकरेऽरण्ययाने वनवासे प्रायुङ्क्त नियुक्त-
वान् ॥ "प्रोपाश्यां युजेः" इत्यात्मनेपदम् ॥ त्वां बालमपीति भावः ।
दुष्करे राज्ये प्रायुङ्क्त । बतेत्यनौचित्यार्थे । हे धीर धैर्यसंपन्न शुचं
मद्वनवासनिमित्तं शोकं मा गाः मा गमः । सुकरत्वात्तस्येति भावः ॥
"इणो गा लुङि" ॥ "न माङ्योगे" ॥ किन्त्वमुं भरं पितृदत्तं राज्यभरं
दुर्वहमपीति भावः । भृ भरणे इति धातोः क्र्यादिकात् "ऋदोरप्" ।
वह संपादय । विधौ लोट् । पित्राज्ञाया दुर्लङ्घ्यत्वादिति भावः ।
रामेण कनीयाननुज इत्यर्थः ॥ "युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्" इति
कनादेशः ॥ पूर्वोक्तमाभाषि भाषितः । ब्रुवेरर्थग्रहणाद्विकर्मकत्वम् ।
'अप्रधाने दुहादीनाम्' इत्यप्रधाने कर्मणि लुङ् ॥

कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमां—
स्त्वं पैतृकं चेद्वचनं न कुर्याः ।
विच्छिद्यमानेऽपि कुले परस्य
पुंसः कथं स्यादिह पुत्रकाम्या ॥ ५२ ॥

१ आरण्य E२.

२ प्रायुक्त D.

३ च सुदुष्करे E१.

४ धीर E१, T., G., Com.

५ वहानुभारं C.

६ माभाषि D., T३, T४.

५३. कृतीति ॥ किं च वत्स वृद्धमतेषु ज्ञानवृद्धाचारेषु श्रुतमनेन श्रुती कृतमनेन कृती । तेषां श्रोता अनुष्ठाता चेत्यर्थः ॥ “इष्टादिभ्यश्च” इति इनिप्रत्ययः ॥ “क्तस्येन्विषयस्य कर्मणि सप्तमी वक्तव्या” । धीमान् त्वं पितुरिदं पैतृकम् ॥ “पितुर्यच्च” इति चकाराट्ठञ् ॥ वचनं न कुर्याश्चेत् न पालयेश्चेत् । इह लोके परस्यान्यस्यापि पुंसः कुले विच्छिद्यमानेऽप्युत्साद्यमानेऽपि पुत्रकाम्या आत्मनः पुत्रेच्छा । पुत्रशब्दात्काम्यजन्तादप्रत्यये टाप् । कथं स्यात् न कथंचिदपि स्यादित्यर्थः । अविधेयपुत्रादपि कुलोच्छेद एव वरमिति न कोऽपि पुत्रकामः स्यादिति भावः ॥

अस्माकमुक्तं बहुमन्यसे चे-

द्यदीशिषे त्वं न मयि स्थिते च ।

जिह्वेष्यतिष्ठन्यादि तातवाक्ये

जहीहि^१ शङ्कां व्रज शाधि पृथ्वीम् ॥ ५३ ॥

५३. अस्माकमिति ॥ अस्माकमुक्तमस्मद्वचनं बहु मन्यसे चेत् पितृ-समो ज्येष्ठ इति मानयसि चेत् । मयि ज्येष्ठे स्थिते त्वं नेशिषे न प्रभवस्यपि यदि किं तु मत्परतन्त्रोऽसि मदाज्ञाकरोऽसि चेदित्यर्थः । तथा तातवाक्ये पितृशासने अतिष्ठन् अस्थितः सन् जिह्वेषि यदि लज्जसे चेत् । झीलज्जायाम् “श्लौ” इति द्विर्भावः । गुणः । शङ्कामनुशयं जहीहि ॥ “ई हल्यघोः” इतीकारः ॥ व्रजायोध्यां गच्छ पृथ्वीं शाधि पालय ॥ “शा हौ” इति शाभावस्यासिद्धत्वात् “हुसलभ्यो हेर्धिः” ॥

वृद्धौरसां^२ राज्यधुरां प्रवोढुं

कथं कनीयानहमुत्सहेयं^३ ।

मां मां प्रयुक्थाः^४ कुलकीर्तिलोपे

प्राह स्म रामं भरतोऽपि धर्म्यम् ॥ ५४ ॥

१ जहाहि E1.

शङ्कां जहीहि E2.

२ वृद्धौरसे E1.

३ राज्यधुरं T2.

४ मुत्सहेयम् C., D., T2, T4.

५ मां मा E2.

मा मा B., T3, T4.

६ प्रयुक्थाः C., C., T1.

७ कोपे T2, T3, T4.

नासे E.

५४. अथ भरतो रामं प्रत्याह वृद्धेति ॥ उरसा निर्मितः औरसः उदर्यः पुत्रः ॥ “उरसोऽण् च” इत्यणप्रत्ययः ॥ वृद्धो ज्येष्ठ औरसो यस्यास्तां राज्यस्य धुरां राज्यधुराम् ॥ “ऋक्पूर्—” इत्यादिना समासान्तोऽप्रत्ययः ॥ परवल्लिङ्गतायां स्त्रियां टाप् । प्रवोदुम् ॥ “शकधृष—” इत्यादिना तुमुन् ॥ “सहिवहोरोदवर्णस्य” इत्योकारः ॥ ढत्वादिकार्यम् । कनीयान् कनिष्ठोऽहं कथमुत्सहेय रोचयेय । गर्हितमेतदित्यर्थः ॥ “विभाषा कथमि लिङ् च” इति गर्हायां सहेर्लिङि तङि “इटोऽत्” ॥ कुलकीर्त्ति लुम्प-त्युच्छिनत्तीति तल्लोपम् ॥ “कर्मण्यण्” ॥ तस्मिन्कर्मणि मां मा प्रयुक्ताः मा नियुङ्क्ष्व । युजोर्लुङि तङि सिचि ॥ “झलो झलि” इति सिजलोषः ॥ इति भरतोऽपि रामं धर्म्यं धर्मादनपेतं वाक्यम् ॥ “धर्मपथ्यर्थन्याय—” इत्यादिना यत्प्रत्ययः ॥ प्राह स्म ॥ “लट् स्मे” इति भूते लट् ॥

ऊर्जस्वलं हस्तितुरङ्गमेत-

दमूनि रत्नानि च राजभाञ्जि ।

राजन्यकं चैतदहं क्षितीन्द्र-

स्त्वयि स्थिते स्यामिति शान्तमेतत् ॥ ५५ ॥

५५. ऊर्जस्वलमिति ॥ ऊर्क् बलं तद्वदूर्जस्वलम् ॥ “ज्योत्स्नातमिस्रा—” इत्यादिना निपातनात्साधुः ॥ हस्तितुरङ्गम् ॥ सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । एतत् राजभाञ्जि राजार्हाणि रत्नानि चामूनि । राजन्यानां समूहो राजन्यकं चैतदिति पुरोवर्तिनिर्देशः ॥ “गोत्रोक्ष—” इत्यादिना वुञ् । त्वयि स्थिते अहं क्षितीन्द्रः स्यामिति एतत्पापं शान्तं निरस्तमस्तु । तदेतदुच्चारणमपि नार्हतीति भावः ॥

इति निगदितवन्तं राघवस्तं जगाद

ब्रज भरत गृहीत्वा पादुके त्वं मदीये ।

च्युतनिखिलविशङ्कः पूज्यमानो जनौघैः

सकलभुवनराज्यं कारयास्मन्मतेन ॥ ५६ ॥

१ स्यादिति T₂.

E₃.

२ मदीये पादुके त्वं गृहीत्वा T₂, T₃, T₄, ३ सकलविशङ्कं T₂, T₄.

५६. इतीति ॥ राघवो रामः इति निगदितवन्तमुक्तवन्तं भरतं जगाद् ।
 किमिति । हे भरत त्वं मदीये पादुके गृहीत्वा व्रज गच्छ । च्युतनि-
 खिलविशङ्को निरस्तसमस्तातङ्कः तथा जनौघैः पूज्यमानः सन् अस्म-
 न्मतेनास्मदनुमत्यैव सकलभुवनराज्यं सर्वलोकाधिपत्यं कारय पादु-
 काभ्यां प्रयोज्याभ्यामित्यर्थः ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे रामप्रवासो^१ नाम
 तृतीयः सर्गः ।

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरि-
 विरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाख्याने तृतीयः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ चतुर्थः सर्गः ।

निवृत्ते भरते धीमानत्रे रामस्तपोवनम् ।

प्रपेदे पूजितस्तस्मिन् दण्डकारण्यमीयिवान् ॥ १ ॥

१. निवृत्त इति ॥ धीमान् पुनः पौराः मा गमन्निति बुद्धिमान् रामः भरते निवृत्ते सति अत्रेरत्रिमहर्षस्तपोवनं प्रपेदे प्राप्तः । अत्रात्रिवने पूजितः शीताङ्गरागादिनां सत्कृतः सन् दण्डकारण्यं दण्डकाख्यवन-मीयिवान् प्राप्तः ॥ “उपेयिवान्—” इति कस्वन्तनिपातने उपोपसर्गा-भ्यासस्यातन्त्रत्वादन्योपसृष्टोऽनुपसृष्टो वा साधुरेव ॥

अटाढ्यमानोऽरण्यानीं ससीतः सहलक्ष्मणः ।

बलाद्बुभुक्षुणोत्क्षिप्य जहे भीमेन रक्षसा ॥ २ ॥

२. अटाढ्यमान इति ॥ सहसीतः सलक्ष्मणः ॥ “तेन सह—” इति बहु-व्रीहिः । “वोपसर्जनस्य” इति सहशब्दस्य सभावविकल्पादुभयत्रापि प्रयोगः ॥ अरण्यानीं महारण्यम् । ‘कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् । देशश्चाकर्मकाणां च कर्मसंज्ञा भवेदिह’ ॥ इति वचना-देशस्याप्यरण्यान्याः कर्मत्वम् । “इन्द्रवरुण—” इत्यादिना “हिमार-ण्ययोर्महत्त्वे” इति ङीपानुगागमश्च ॥ अटाढ्यमानो भृशमटन् । यद्धिधाने “सूचिसूत्रिमूत्र्यत्यर्त्यशूर्णोतीनामनेकाजहलाद्यर्थमुपसंख्या-नम्” इत्यटतेर्यङन्तालुटः शानजादेशः ॥ “दीर्घोऽकितः” इत्यभ्यास-दीर्घः ॥ रामो बुभुक्षुणा भोक्तुमिच्छुना क्षुधितेनेत्यर्थः । भुजेः सन्नन्तादु-प्रत्ययः । विध्यत्यस्मादिति भीमेन भयंकरेण रक्षसा विराधाख्येन बलादुत्क्षिप्य ऊर्ध्वं क्षिप्त्वा जहे हतः । यद्यपि सीता हृता न रामः ‘स जहार तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणे’ इति दर्शनात् । तथापि तद्भरणस्यात्महरणप्रायत्वात्तथाव्यपदेशः ॥

अवाक्शिरसमुत्पादं कृतान्तेनापि दुर्दमम् ।

भङ्क्त्वा भुजौ विराधाख्यं तं तौ भुवि निचखन्तुः ॥ ३ ॥

३. अवागिति ॥ ततस्तौ रामलक्ष्मणौ अवाक्छिरसमधोमस्तकमुत्पाद-
मूर्ध्वचरणं कृतान्तेनान्तकेनापि दुर्दमं दुर्हरणं विराधाख्यं तं राक्षसं
भुजौ भङ्क्त्वा ॥ “जान्तनशां विभाषा” इति नलोपाभावपक्षे रूपम् ।
वसुधायां निचखन्तुः निखातवन्तौ । खनतेर्लिट् । तसोऽनुसि “गम-
हन—” इत्यादिना उपधालोपः ॥

आंहिषातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततैः ।

अध्यासितं श्रिया ब्राह्मया शरण्यं शरणैषिणाम् ॥ ४ ॥

४. आंहिषातामिति ॥ ततो विराधवधानन्तरं रघू लक्षणया तौ राघवौ
व्याघ्राविव रघुव्याघ्रौ रघुश्रेष्ठौ । उपमितसमासः । रघुपदस्य जनप-
दावाचित्वेन अतद्राजकत्वात् बहुष्वपि तावत्तद्धितलुक् चिन्त्यः द्वयोः
का वार्त्ता । तेन लाक्षणिको रघुशब्द इति सुप्रूक्तं रघू व्याघ्राविवेति ।
ब्राह्मया ब्रह्मसंबन्धिन्या वैदिक्या श्रिया । सम्बन्धादणि ङीप् ॥ “ब्राह्मोऽ-
जातौ” इति व्यतिरिक्तार्थे निपातनाट्टिलोपः ॥ अध्यासितमधिष्ठितं
शरणैषिणां शरणार्थिनाम् । इषेस्ताच्छील्ये णिनिः । शरणे रक्षणे
साधुं शरण्यम् । ‘शरणं रक्षणे गृहे’ इति विश्वः । “तत्र साधुः” इति
यत्प्रत्ययः ॥ शरभङ्गनाम्नो मुनेराश्रममांहिषातां गतवन्तौ । अहि गतौ
इति धातोर्लुङि तङि सिचीद् । आङ्ङिः ॥

पूरो रामस्य जुहवाञ्चकार ज्वलने वपुः ।

शरभङ्गः प्रदिश्यारात् सुतीक्ष्णमुनिकेतनम् ॥ ५ ॥

१ दुर्दमम् C., E₂, E₃.

२ भुजैर्विराधाख्यं विभुवि तं निचखन्तुः E₁.

३ विराधस्य D.

४ ततो T₂, T₃, T₄.

५ आहिषातां E₁.

६ प्रति E₃.

७ पुरा T₃.

८ प्रदिश्यारात् D., प्रदिश्याशु T₂, T₄.

९ सुतीक्ष्णस्य निकेतनम् T₃.

५. पुर इति ॥ अथ शरभङ्गः आरात्समीपे सुतीक्ष्णस्य मुनेर्निकेतन-
माश्रमं प्रदिश्य रामस्य निवासत्वेनादिश्य । स्वाश्रमस्यानन्तरमेव
स्वप्रयाणे शून्यभावित्वादिति भावः । रामस्य पुरः वपुः स्वशरीरं
ज्वलने अग्नौ जुह्वांचकार आजुहाव ॥ “भीहीभृदुवां श्रुवच्च” इति
विकल्पादाम्प्रत्ययः ॥ श्रुवत्कार्यं द्विर्भावश्च ॥

यूयं समैष्यथेसस्मिन्नासिष्महि वयं वने ।

दृष्टाः स्थ स्वस्ति वो यामः स्वपुण्यविजितां गतिम् ॥ ६ ॥

६. यूयमिति ॥ हे राघव यूयं तेषां त्रित्वाद्बहुवचनम् । समैष्यथ समा-
गमिष्यथ । समाङ्पूर्वादिणो लट् ॥ “एत्येधत्यूहसु” इति वृद्धिः ॥ इति
हेतोर्वचनम् ॥ “अस्मदो द्वयोश्च” इति चकारादेकत्वे बहुवचनम् ॥
अस्मिन्वने आसिष्महि आस्थाम । आसेर्लुङि महिङि सिचिद् । स्थिति-
फलं च सिद्धमित्याह । यूयं दृष्टाः स्थ भवथ । साक्षाद्विष्णुसाक्षात्का-
रात्कृतार्थोऽस्मीति । अस्तेर्लटि थे ॥ “असोरल्लोपः” ॥ वो युष्मभ्यम् ॥
“बहुवचनस्य वक्षसौ” ॥ स्वस्ति कल्याणम् ॥ “नमःस्वस्ति—” इत्या-
दिना चतुर्थी ॥ स्वपुण्यविजितां स्वधर्माजितां गतिं लोकं यामो
यास्यामः । वर्त्तमानसामीप्ये लट् । इति चोक्त्वाजुहावेति योज्यम् ॥

तस्मिन्कृशानुसाद्भूते सुतीक्ष्णमुनिसंनिधौ ।

उवास पर्णशालायां भ्रमन्ननिशमाश्रमान् ॥ ७ ॥

७. तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् शरभङ्गे कृशानुसाद्भूते भस्मीभूते संती-
त्यर्थः ॥ “विभाषा साति कात्स्न्ये” इति सातिप्रत्ययः ॥ अनिशमाश्र-
मान् भ्रमन् संरक्षणार्थमाश्रमेषु पर्यटन् । ‘देशश्चाकर्मकाणाम्’ इति
वचनादाश्रमाणां कर्मत्वम् । सुतीक्ष्णमुनिसंनिधौ पर्णशालायामुवास
उषितवान् । वसेर्लटि “लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्” इत्यभ्यासस्य
संप्रसारणम् ॥

१ समैष्यथे° T₃, E₁.

२ सुपुण्य° D. सपुण्य° E₂.

T₂, and T₄, omit 6th verse
and the 1st half of the 7th.

वनेषु वासतेयेषु निर्वसन् पर्णसंस्तरः ।

शय्योत्थाय मृगान्विध्यन्नातिथेयो विचक्रमे ॥ ८ ॥

८. वनेष्विति ॥ वसतौ साधुषु वासतेयेषु वसतियोग्येषु वनेषु ॥
“पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ्” ॥ संस्तीर्यते इति संस्तरः तल्पम् ॥
“ऋदोरप्” ॥ तस्मिन् पर्णानां संस्तरे पर्णतल्पे निवसन् निषीदन् ।
शेरतेऽस्यामिति शय्या ॥ “संज्ञायां समज—” इत्यादिना क्यप् ॥
तस्याः सत्वरमुत्थाय शय्योत्थायम् ॥ “अपादाने परीप्सायाम्” इति
णमुल् । युक् । परीप्सा त्वरा । मृगान्विध्यन् प्रहरन् । व्यधेः शतरि
“ग्रहिज्या—” इत्यादिना संप्रसारणम् । अतिथिषु साधुरातिथेयः
सन् । न तु कुक्षिभरिः सन्नित्यर्थः । वासतेयवत् ढञ् । विचक्रमे
विचचार ॥ “वेः पादविहरणे” इत्यात्मनेपदम् ॥

ऋग्यजुषमधीयानान् सामन्यांश्च समर्चयन् ।

बुभुजे देवसात्कृत्वा शूल्यमुख्यं च होमवान् ॥ ९ ॥

९. ऋग्यजुषमिति ॥ सः रामः शूले काष्ठाग्रे उखायां स्थाल्यां संस्कृतं
मांसं शूल्यमुख्यं च ॥ “शूलोखाद्यत्” ॥ देवसात् देवाधीनं देयं
देवसात्कृत्वा ॥ “देये प्रा च” इति चकारात्सातिप्रत्ययः ॥ होमवान्
नित्यहोमी सन् । ऋचश्च यजूंषि च ऋग्यजुषमधीयानान् सामन्यांश्च
सामाध्येतृश्चेत्यर्थः ॥ “तत्र साधुः” इति यत्प्रत्ययः ॥ समर्चयन् मांसेन
सम्मानं कुर्वन् बुभुजे भुक्तवान् ॥ “भुजोऽनवने” इति तङ् ॥ देवब्रा-
ह्मणदुतशिष्टं भुङ्क्ते नात्मार्थम् । ‘न पचेदन्नमात्मनः’ इति निषेधादिति
भावः ॥

वसानस्तन्त्रकनिभे सर्वाङ्गीणे^३ तरुत्वचौ ।

काण्डीरः खाङ्गिकः^४ शार्ङ्गी रक्षन् विप्रांस्तनुत्रवान् ॥ १० ॥

१ शयानः पर्णसंस्तरे T₂, T₄.
निवसन् पर्णसंस्तरे E₁, T., G., Com.
२ सामगांश्च E₃.

३ सर्वाङ्गीने N., C., T., c., D., B., E₃.
४ खाङ्गिकः T₃, T., G., Com.

१०. अथ युग्मेनाह वसान इति ॥ तन्त्रात् तन्तुवायपरिच्छेदादचिरापहत-
स्तन्त्रपटस्तन्त्रकं प्रत्यग्रपटः ॥ “तन्त्रादचिरापहते” इति कन्प्रत्ययः ।
‘तन्त्रः स्वराष्ट्रचिन्तायां तन्तुवायपरिच्छेदे’ इति यादवः । तन्निमे
तत्तुल्ये । सर्वाङ्गं व्याप्तु इति सर्वाङ्गीणे ॥ “तत्सर्वादेः—” इत्यादिना
खप्रत्ययः । तरुत्वचौ बलकले वसानः आच्छादयन् । वस आच्छादने
शानच् । काण्डीरः बाणवान् । ‘काण्डोऽस्त्री दण्डबाण—’ इत्यमरः ॥
“काण्डाण्डादीरन्नीरचौ” इति मत्वर्थीय ईरन्प्रत्ययः ॥ खङ्गिकः
खङ्गी । मत्वर्थीयः छन् । खाङ्गिक इति पाठे “प्रहरणम्” इति ठक् ।
शाङ्गी धन्वी । मत्वर्थीय इनिः । तनुं त्रायत इति तनुत्रम् ॥ “आतोऽनु-
पसर्गे कः” ॥ तद्वान् कवची विप्रान् रक्षन् ॥

हित्वाशितङ्गवीनानि फलैर्येष्वशितम्भवम् ।

तेष्वसौ दन्दशूकारिर्वनेष्वानभ्र निर्भयः ॥ ११ ॥

११. हित्वेति ॥ दन्दशूकानां हिंसाणामरिः ॥ “यजजप—” इत्यादिना
उकञ् प्रत्ययः ॥ असौ रामः । आशिताः आशितवत्यो गावः एष्विति
आशितङ्गवीनानि गोभक्षितकुशपलालादिकानि इत्यर्थः ॥ “अष-
डक्षाशितङ्गवलंकर्म—” इत्यादिना स्वार्थे खप्रत्ययः ॥ एतस्मा-
देव निपातनात्पूर्वपदस्य मुमागमः । तानि हित्वा । येषु वनेषु फलैरा-
शितानामाशितवतां च भवनमाशितम्भवं मृष्टाशित्वं संभवतीति
शेषः ॥ “आशिते भुवः करणभावयोः” इति भावे खच् ॥ मुमागमः ।
तेषु वनेषु निर्भयः सन् आनभ्र बभ्रामेत्यर्थः । अभ्र गतौ इति धातो-
लिट् ॥ “अजादेः—” इति द्वित्वे “अत आदेः” इत्यभ्यासदीर्घः ॥
“तस्मान्नुद् द्विहलः” इति नुडागमः ॥ रिक्तानि वनानि हित्वा पूर्णेषु
विजहारेत्यर्थः ॥

व्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः सुत्वनः परिपूजयन् ।

पर्षद्वलान् महाब्रह्मैराट नैकटिकाश्रमान् ॥ १२ ॥

१ दीप्ता° E1, E2.

२ सुन्वतः E2.

३ परिषद्वलान् E1, E2, noticed also.
by c, C, T1.

४ ब्राह्मै° T2, T4.

१२. व्रातीनेति ॥ नानाजातीयाः अनियतवृत्तयः उत्सेधजीविनो व्राताः
 तत्कर्म व्रातं तेन जीवन्तीति व्रातीनाः ॥ “व्रातेन जीवति” इति खड्गप्र-
 त्ययः ॥ तेषां स्वशरीरायासजीविनां वनवर्त्तिनां ये व्यालाः हिंसाः
 तेषु दीप्रास्त्रः तीक्ष्णास्त्रः सन् । सुन्वन्ति सोममिति सुत्वानः
 सोमसुतः सोमयाजिनः ॥ “सुयजोर्द्ध्व निष्” ॥ तुगागमः । तान्
 सुत्वनः ॥ “न संयोगाद्वमन्तात्” इत्यल्लोपनिषेधः ॥ तान् सुत्वनः
 परिपूजयन् सत्कुर्वन् । महान्तो ब्रह्माणो महाब्रह्माः महाब्राह्मणाः
 ब्राह्मणोत्तमाः ॥ “कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्” इति समासान्तष्टच् ॥
 तैर्महाब्रह्मैः । परितः सीदन्तीति परिषत् सभा । क्तिप् । ‘पर्षत्रैविध्यमेव’
 इत्यादिप्रयोगः इकारपरिहारेण पर्षदित्यप्युच्यत इति गमयितव्यः ।
 तथा च पर्षद्वलान् पर्षद्वतः उत्तमब्राह्मणसभावत इत्यर्थः ॥ “रजः
 कृष्यासुतिपरिषदो वलच्” इति मत्वर्थीयो वलच्प्रत्ययः । निकटे
 वर्त्तिनो नैकटिकाः तेषां तान् वा आश्रमान् आट तेषु विचचारेत्यर्थः ।
 ‘देशश्चाकर्मकाणाम्’ इति वचनात् आश्रमाणां कर्मत्वम् । अटेलिट् ॥
 “अत आदेः” इत्यभ्यासदीर्घः ॥

परेद्यव्यद्य पूर्वेद्युरन्येद्युश्चापि चिन्तयन् ।

वृद्धिक्षयौ मुनीन्द्राणां प्रियम्भावुकतामगात् ॥ १३ ॥

१३. परेद्यवीति ॥ परस्मिन्नहनि परेद्यवि । अस्मिन्नहन्यद्य । पूर्वस्मि-
 न्नहनि पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युश्चापि सर्वदा इत्यर्थः ॥ “सद्यः
 परत्—” इत्यादिना निपातनात्सर्वत्र साधुत्वम् ॥ “तद्धितश्चासर्ववि-
 भक्तिः” इत्यव्ययत्वम् । मुनीन्द्राणां वृद्धिक्षयौ हानिवृद्धी चिन्तयन्
 ध्यायन् प्रियम्भावुकतां तेषामेव प्रियीभूतत्वम् ॥ “आढ्यसुभग—”
 इत्याद्यनुवृत्तौ “कर्त्तरि भुवः खिण्णुच्खुकञौ” इत्यभूततद्भावे कर्त्तरि
 खुकञ् प्रत्ययः । मुमागमः । अगात् प्राप्तः । सर्वदा तद्योगक्षेमानुस-
 न्धानात् तेषामहरहरतिप्रियोऽभूदित्यर्थः ॥

आतिष्ठद् जपन्सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।

प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन् रविम् ॥ १४ ॥

१४. आतिष्ठदिति ॥ रामः पतत्रिभ्यः कुकुटादिपक्षिभ्यः प्रातस्तराम-
तिप्रभाते ततोऽप्यत्यन्तपूर्वकाले प्रबुद्धः सन् ॥ “पञ्चमी विभक्ते” इति
पञ्चमी ॥ प्रातस्तरामित्यव्ययादाम्प्रत्ययः । आयत्यो दोहाय गोचरा-
दागच्छन्त्यो गावो यस्मिन्काले स काल आयतीगवम् । तिष्ठद्गुप्रभृति-
त्वादव्ययीभावः । तस्मिन्काले ॥ “तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्” इति
सप्तम्या अम्भावः । प्रक्रान्तां प्रवृत्ताम् । सम्यक् ध्यायन्ते अस्यामिति
सन्ध्या ॥ “आतश्चोपसर्गे” इति अङ्प्रत्ययः ॥ रात्रिन्दिवं सन्धौ भवा
वा सन्ध्या । भवार्थे यत्प्रत्ययः । तां तस्यामित्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्दोहायेति तिष्ठद्गु ॥ “तिष्ठद्गुप्रभृतीनि
च” इत्यव्ययीभावनिपातनात्साधुः । तत्पर्यन्तमातिष्ठद्गु ॥ “आङ् मर्या-
दाभिविध्योः” इति पुनरव्ययीभावः ॥ जपन् गायत्रीजपं कुर्वन् रविं
प्रणमन् । अपररात्रे आयतीगवकालमारभ्य तिष्ठद्गुकालपर्यन्तं तिष्ठन्नेव
सावित्रीं जपन् सूर्योदये तं प्रणतः । ‘जपन्नासीत् सावित्रीं प्रत्यगाता-
रकोदयात् । संध्यां प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात्’ ॥ इति
स्मरणादिति भावः ॥

ददृशे पर्णशालायां राक्षस्याभीक्याऽथ सः ।

भार्योऽहं तमवज्ञाय तस्थे सौमित्रयेऽसकौ ॥ १५ ॥

१५. ददृशे इति ॥ अथ सूर्योपस्थानानन्तरं स रामः पर्णशालायामभी-
क्या कामुक्या ॥ “अनुकाभिकाभीकः कमिता” इति निपातः ॥
राक्षस्या रावणावरजया कामरूपिण्या शूर्पणखया ददृशे दृष्टः । कर्मणि
लिट् । असका कुत्सिता असौ राक्षसी ॥ “अव्ययसर्वनमामकच् प्राक्

१ प्राणमद्विम् D.

B. adds युगम् after the 14th
verse.

२ °भिक्या C.

३ °सका T., G., Com.

टेः” ॥ भार्योढमूढभार्यम् ॥ “वाहिताग्न्यादिषु” इति निष्ठायाः पर-
निपातः ॥ तं राममवज्ञाय सापत्न्यादवधीर्य सौमित्रये लक्ष्मणाय ॥
“श्लाघहुङ्स्थाशर्पां ह्रीप्स्यमानः” इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ तस्थे
स्वाभिप्रायं प्रकाशयन्ती स्थिता । तिष्ठतेः कर्मकर्त्तरि लिट् ॥ “प्रकाश-
नस्थेयाख्ययोश्च” इति प्रकाशने तङ् ।

दधाना वलिभं मध्यं कर्णजाहविलोचना ।

वाक्त्वचेनातिसर्वेण चन्द्रलेखेव पक्षतौ ॥ १६ ॥

१६. अथास्या रूपं वर्णयति श्लोकत्रयेण दधानेत्यादिता ॥ वलिभं त्रिवलीमत् ॥
“तुन्दिवलिवटेर्भः” इति मत्वर्थीयो भप्रत्ययः । मध्यमवलग्नं दधाना ।
कर्णयोर्मूले कर्णजाहे ॥ “तस्य पाकमूले पीलवादिकर्णादिभ्यः कुण-
ब्जाहचौ” इति जाहचप्रत्ययः ॥ तयोर्विलोचने यस्याः सा कर्णजाह-
विलोचना कर्णान्तलोचनेत्यर्थः ॥ सप्तमीपूर्वपदो बहुव्रीहिः । अतिक्रा-
न्तेन सर्वमतिसर्वेण सर्वोत्कृष्टेनेत्यर्थः ॥ “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्विती-
यया” इति समासः ॥ “एकविभक्ति चापूर्वनिपाते” इति प्रतिषेधात्
उपसर्जनस्यापि सर्वशब्दस्य न पूर्वनिपातः । वाक् च त्वक् च वाक्-
त्वचम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ “द्वन्द्वाच्चुदपहान्तात्समाहारे” इति
टचप्रत्ययः । तेनोपलक्षिता । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । मृदुभाषिणी
मृद्वङ्गी चेत्यर्थः । पक्षतौ पक्षमूले प्रतिपादि चन्द्रलेखेव स्थितेत्युपमा-
लंकारः ॥ “पक्षात्तिः” इति तिप्रत्ययः । ‘पक्षातिर्गुरुतो मूले द्वयोः
प्रतिपदोरपि’ इति यादवः ॥

सुपाद् द्विरदनासोरुर्मृदुपाणितलाङ्गुलिः ।

प्राथिमानं दधानेन जघनेन घनेन सा ॥ १७ ॥

१७. सुपादिति ॥ शोभनौ पादौ यस्याः सा सुपात् ॥ “संख्यासुपू-
र्वस्य” इति समासान्तलोपः ॥ “पादोऽन्यतरस्याम्” इति विकल्पा-
दनीकारः । द्विरदनासा करिकर इव उरू यस्याः सा द्विरदनासोरुः

तद्वद्धृत्तानुपूर्वोरुत्तरार्थः ॥ “ऊरुत्तरपदादौपम्ये” इत्युङ् प्रत्ययः ।
मदुनी पाणितले अङ्गुलयश्च यस्याः सा तथोक्ता । नपुंसकैकशेषपूर्व-
पदो बहुव्रीहिः । तलशब्दस्याप्राण्यङ्गवाचित्वात् न द्वन्द्वैकवद्भावः ।
अङ्गुलिशब्दस्यालपाच्चतरत्वेऽपि पूर्वनिपातव्यभिचारः । “समुद्राभ्राद्धः”
इति सौत्रव्यभिचारलिङ्गात् । प्रथिमानं दधानेन पृथुलेन घनेन निबि-
डेन जघनेन उपलक्षिता सा राक्षसी तस्थे इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

उन्नसं दधती वक्त्रं शुद्धदल्लोककुण्डलम् ।

कुर्वाणा पश्यतः शंयून् स्रग्विणी सुहसानना ॥ १८ ॥

१८. उन्नसमिति ॥ उन्नसमुन्नतनासिकम् ॥ “उपसर्गाच्च” इति नसा-
देशः ॥ शुद्धाः शुभ्राः दन्ताः यस्य तत् शुद्धदत् ॥ “अग्रान्तशुद्ध—”
इत्यादिना दन्तादेशः ॥ लोलकुण्डलं वक्त्रं दधती पश्यतः प्रेक्षमाणान्
जनान् । शं सुखमेषामस्तीति शंयून् सानन्दान् कुर्वाणा ॥ “कंशंभ्यां
घमयुस्तितुतयसः” इति युस्प्रत्ययः ॥ स्रग्विणी माल्यवती ॥ “अस्मा-
यामेधास्रजो विनिः” ॥ सुहसं सुस्मितमाननं यस्याः सा ॥ “स्वनह-
सोर्वा” इति विकल्पादप्प्रत्ययः ॥

प्राप्य चञ्चूर्यमाणासौ^१ पतीयन्ती रघूत्तमम् ।

अनुका प्रार्थयाञ्चक्रे प्रियाँ^२कर्तुं प्रियंवदा ॥ १९ ॥

१९. प्राप्येति ॥ अनुका कामुकी ॥ “अनुकाभिक—” इत्यादिना
निपातः ॥ अत एव पतीयन्ती पतिमात्मन इच्छन्ती ॥ “सुप आत्मनः
क्यच्” ॥ “अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः” ॥ शतरि ङीप् । चञ्चूर्यमाणा
इतस्ततो गर्हितं चरन्ती ॥ “लुपसद—” इत्यादिना भावगर्हायां चरे-
र्यङि “चरफलोश्च” इत्यभ्यासस्य जुक् ॥ “उत्परस्यातः” इत्युत्वम् ॥
“वोरुपधाया दीर्घ इकः” ॥ “हलि च” इति दीर्घः । रघूत्तमं लक्ष्मणं
प्राप्य प्रियं वदतीति प्रियंवदा सती ॥ प्रियवशे वदः खचि मुमागमः ।

प्रियाकर्तुमनुलोमयितुमित्यर्थः ॥ “सुखप्रियादानुलोम्ये” इति डाच् ॥
प्रार्थयाश्चक्रे प्रार्थितवती ॥ “कास्प्रत्ययाद्—” इत्याम्प्रत्ययः ॥

सौमित्रे मामुपायंस्थाः कैम्राभिच्छुर्वशंवदाम् ।

स्वभोगीनां सहचरीमशङ्कः पुरुषायुषम् ॥ २० ॥

२०. प्रार्थनाप्रकारमेवाह सौमित्रे इति ॥ सौमित्रे कम्प्रां कामयित्रीम् । ‘कम्प्राः कामयिताभीकः’ इत्यमरः ॥ “नमिकम्पि—” इत्यादिना रप्रत्ययः ॥ वशंवदां वशवर्त्तिनीम् ॥ “प्रियवश—” इत्यादिना वदेः खच् ॥ मुमागमः । स्वभोगाय हितां स्वभोगीनाम् ॥ “आत्मन्विश्वजनभोग—” इत्यादिना खप्रत्ययः ॥ चरतीति चरी । ‘पचादिषु चरद्’ इति टित्करणात् ङीप् । तेन सहशब्दस्य “सुप्सुपा” इति समासः ॥ केचित्तु सहचरतीति सहचरी ॥ “मिक्षासेनादायेषु च” इति चकाराट्टप्रत्यय इत्याहुः । तां सहचरीं सर्वानुगामिनीमित्यर्थः । ईदृशीं मामिच्छुरमिलाषुकः सन् ॥ “विन्दुरिच्छुः” इति निपातः ॥ “न लोक—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं यावज्जीवम् ॥ “अचतुर—” इति निपातः ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । उपायंस्थाः उपयच्छस्वेत्यर्थः ॥ “उपाद्यमः स्वकरणे” इत्यात्मनेपदम् ॥ स्वकरणं विवाहः ॥ “आशंसायां भूतवच्च” इति भूतवत्प्रत्ययो लुङ् ॥ “विभाषोपयमने” इति पक्षे कित्वाभावान्नानुनासिकलोपः ॥

तामुवाच स गौष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणे ।

असूर्यपश्यरूपा त्वं किमभीरुरार्यसे ॥ २१ ॥

२१. तामिति ॥ लक्ष्मणस्तां राक्षसीमुवाच किमित्यपेक्षिते सप्तभिराह । अयि मुग्धे । न सूर्यं पश्यतीत्यसूर्यपश्या सूर्यकिरणासंस्पृष्टेत्यर्थः ॥ “असूर्यललाटयोर्दशितपोः” इत्यसूर्यशब्दोपपदात् दृशेः खश्प्रत्यये मुमागमः ॥ “पाघ्रा—” इत्यादिना दृशेः पश्यादेशः ॥ असूर्यपश्येत्यस-

मर्थसमासोऽयं दृशिना नञः संबन्धात् । अन्यथा अविवाक्षितार्थप्र-
संगात् । तथापि गमकत्वादिष्यते । एतद्व्रपा कोमलाङ्गी त्वं भूतपूर्वं
गोष्ठे गौष्ठीने इदानीं व्यालाक्रान्ते । ‘गौष्ठीनं भूतपूर्वकम्’ इत्य-
मरः ॥ “गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वं” इति खञ्प्रत्ययः ॥ स्त्री च पुमांश्च
स्त्रीपुंसौ मिथुनम् ॥ “अचतुर—” इत्यादिना निपातः ॥ तयोर्भीषणम् ।
स्तनादिवज्जातौ द्विवचनम् । तद्वद्भुत्वस्येहाविवाक्षितत्वात् । द्वन्द्वान्तेन
समासैकशेषेण स्त्रीपुंसानां भीषणमिति किमु वक्तव्यमिति भावः ।
नन्धादिल्युप्रत्ययान्तः । कर्त्तरि ल्युङिति व्याख्याने ‘भीषणां तामयो-
जयत्’ इति टाबन्तप्रयोगविरोधः । तस्मिन्वने किं किमर्थमभीरु-
भीता सती ॥ “भियः कृक्कुकनौ” इति कृक्प्रत्ययः ॥ अरार्यसे अटा-
ट्यसे । ऋ गतौ ॥ “सूचिसूत्रि—” इत्यादिना यङ् ॥ “यङि च” इत्यर्त्त-
गुणः ॥ “न न्द्रा—” इति प्रतिषेधापवादेन सरेफस्यैव द्वितीयैकाचो
द्विर्भावे हलादिशेषे “दीर्घोऽकितः” इत्यभ्यासदीर्घः ॥

मानुषानभिलष्यन्ती रोचिष्णुर्दिव्यधर्मिणी ।

त्वमप्सरायमाणेह स्वतन्त्रा कथमञ्चसि ॥ २२ ॥

२२. मानुषानिति ॥ दिव्यानां देवतानां धर्माः रूपलावण्यादयः तद्वती
तद्धर्मिणी । अत एवाप्सरा इवाचरन्तीत्यप्सरायमाणा अप्सरःकल्पा ॥
“कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च” इति क्यङन्ताल्लटः शानजादेशः । ‘ओजसो-
ऽप्सरसोनित्यम्’ इति नित्यं सलोपः । त्वमिहारण्ये स्वतन्त्रा एका-
किनी मानुषान् नीचानिति भावः अभिलष्यन्ती अभिलषन्ती ॥ “वा
आश—” इत्यादिना श्यन्वा ॥ कथमञ्चसि अटसि ॥

उग्रम्पश्याकुलेऽरण्ये शालीनत्वविवर्जिता ।

कामुकप्रार्थनापट्वी पतिवन्त्री कथं न वा ॥ २३ ॥

२३. उग्रम्पश्येति ॥ उग्रं पश्यन्तीत्युग्रंपश्याः हिंसाः ॥ “उग्रम्पश्येर-
म्मदपाणिन्धमाश्च” इति निपातः ॥ तैराकुले सङ्कीर्णैरण्ये शालीन-

त्वविवर्जिता अधार्ष्ट्यरहिता धृष्टा सतीत्यर्थः ॥ “शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः” इति अधार्ष्ट्ये शालाशब्दात्खञन्तो निपातः ॥ कामुकः कामी ॥ “लषपत—” इत्यादिना उक्ञप्रत्ययः ॥ तस्य प्रार्थनासु अनुनयेषु पट्टी चतुरा त्वम् । पतिरस्या अस्तीति पतिवत्नी जीवत्पतिकेत्यर्थः ॥ “अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्” इति गर्भभर्तृसंयोगे निपातनादर्थविशेषलाभः । मतोर्वत्त्वं निपात्यते । अत्र सूत्रे उगित्वादेव ङीप्-सिद्धिः । ‘अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् मतुब्बत्वे निपातनात् । गर्भिण्यां जीवत्पत्यां च वा च च्छन्दसि नुग्विधिः’ ॥ इति वचनात् । कथं न वा कथं न किमित्यर्थः । पतिवत्याः कथमयं कामचार इति भावः ॥

राघवं पर्णशालायामिच्छानुरहसं पतिम् ।

यः स्वामी मम कान्तावानौपकर्णिकलोचनः ॥ २४ ॥

२४. राघवमिति ॥ अथ सर्वथा पतिं वरयसि चेत् अनुरहसं रहसि ॥ “अन्ववतसाद्रहसः” इत्यच् समासान्तः ॥ पर्णशालायां राघवं रामं पतिमिच्छ वृणुष्वेत्यर्थः । अथ प्ररोचानार्थं सार्धश्लोकत्रयेण रामं स्तौति । यो रामो ममापि स्वामी ईशिता संभवति राजसम्बन्धेनेति भावः ॥ “स्वामिन्नैश्वर्ये” इति निपातः ॥ कान्तावान् रागीति भावः । सौन्दर्यादिगुणाढ्यश्चायमित्याह । उपकर्णमिति समीपार्थेऽव्ययीभावः । तत्र प्रायभवे औपकर्णिके ॥ “उपजानूपकर्ण—” इति ठक् ॥ उपकर्णादयस्त्रयः सामीप्ये । ते लोचने यस्य सः । कर्णान्तविश्रान्तलोचन इत्यर्थः ॥

वपुश्चान्दनिकं यस्य कर्णवेष्टनिकं मुखम् ।

संग्रामे सर्वकर्मीणौ पाणी यस्यौपजानुकौ ॥ २५ ॥

२५. वपुरिति ॥ यस्य वपुश्चन्दनेन संपाद्यवश्यं संपन्नमुत्कृष्टं भवतीति चान्दनिकम् । मुखं कर्णवेष्टनाभ्यां कुण्डलाभ्यां संपादि कर्णवेष्टनिकम् ॥

उभयत्रापि “संपादिनि” इति ठञ् ॥ यस्य पाणी संग्रामे सर्वाणि कर्माणि धनुराकर्षणादीनि व्याप्तुतः इति सर्वकर्मीणौ सर्वकर्मक्षमा-
वित्यर्थः ॥ “तत्सर्वादेः—” इत्यादिना खप्रत्ययः ॥ उपजानु जानुस-
मीपे भवौ औपजानुकौ आजानुलम्बिनावित्यर्थः । एतेन शौर्यभाग्यसं-
पत्तिरुक्ता ॥ “उपजानू—” इत्यादिनैव ठक् ॥ “इसुसुक्तान्तात्कः” ॥

बद्धो दुर्बलरक्षार्थमसिर्येनौपनीविकः ।

यश्चापमाश्मनप्रख्यं सेषु धत्तेऽन्यदुर्वहम् ॥ २६ ॥

२६. बद्ध इति ॥ येन रामेण असिः दुर्बलानां रक्षार्थं दुर्बलघातुकशि-
क्षार्थं न तु दुर्बलघातार्थमित्यर्थः । उपनीवि नीवीसमीपे भवः औपनी-
विकः । स एव ठक् । बद्धः कटिनिबद्ध इत्यर्थः । यो रामः अश्मैव
आश्मनम् । स्वाथेऽणप्रत्ययः । “अश्मनो विकारे उपसंख्यानम्” इति
विकारे एव टिलोपविधानान्न टिलोपः । प्रख्याति प्रकाशयति इति
प्रख्यं सदृशम् । ‘प्रख्यप्रतिनिधी अपि’ इति सदृशार्थेषु दण्डी ॥
“आतश्चोपसर्गे” इत्यङ् प्रत्ययः ॥ आश्मनप्रख्यमश्मवद् दृढमित्यर्थः ।
सेषु सबाणमन्यैर्दुर्वहं चापं धत्ते । महाधानुष्क इत्यर्थः ॥

जेता यज्ञद्रुहां संख्ये धर्मसन्तानसूर्वने ।

प्राप्य दारगवाणां यं^३ मुनीनामभयं सदा ॥ २७ ॥

२७. जेत्येति ॥ संख्ये युद्धे । यज्ञेभ्यो द्रुह्यन्तीति यज्ञद्रुहो राक्षसाः ॥
“सत्सूद्विष—” इत्यादिना क्प्रत्ययः ॥ तेषाम् । कर्मणि षष्ठी । जेता ।
तृच् । अत एवात्र धर्मसन्तानं धर्मपरंपरां सूते इति तत्सूः निरन्तरध-
र्मकारीत्यर्थः । पूर्ववत्किप् । किं च यं रामं प्राप्य शरणमासाद्य मुनीनां
वानप्रस्थानां तेषां धाराभिपरिग्रहसंभवात् । शेषषष्ठीयम् । दाराश्च गावो
होमधेनवश्च दारगवम् ॥ “अचतुर—” इत्यादिना निपातः । दारग-
वाणामिति कर्मणि षष्ठी ॥ “कुमति च” इति णत्वम् ॥ मुनिबहुत्वे

१ °यस्यैप° T₂, T₃, T₄.

२ दारगवादीनां c. दारगवानां यो T₄,

दारगवानां यं N., C., T₁, T₂, T₃,

B., D., E₁, E₂, E₃.

३ तं T₃.

तद्वद्वत्त्वात् ॥ “सरूप—” इत्येकशेषः ॥ सदा अभयं भयवर्जनमप्र-
सनमिति प्राप्त्यभययोः समानकर्तृकता ॥

ततो वावृत्तमानासौ रामशालां न्यविक्षत ।

मामुपायंस्त रामेति वदन्ती सादरं वचः ॥ २८ ॥

२८. तत इति ॥ ततो लक्ष्मणवाक्यानन्तरमसौ राक्षसी वावृत्तमाना
रामं वृण्वाना वरिष्यन्ती सतीत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमान-
वत्प्रत्ययः । वावृतु वरणे इति धातोर्देवादिकात्कर्त्तरि लटः शानच् ।
हे राम मामुपायंस्त परिणयतु भवान् । शेषविवक्षार्यां प्रथमपुरुषः ॥
“उपाद्यमःस्वकरणे” इत्यात्मनेपदम् ॥ इति सादरं वचः वदन्ती
रामस्य शालां न्यविक्षत ॥ “शल इगुपधादनिटः क्सः” ॥

अस्त्रीकोऽसावहं स्त्रीमान् स पुष्यतितरां तव ।

पतिरित्यब्रवीद्रामस्तमेव व्रज मा मुचः ॥ २९ ॥

२९. अस्त्रीक इति ॥ असौ लक्ष्मणः अस्त्रीकः अविद्यमानभार्यः ॥
“नघृतश्च” इति कप् ॥ “न कपि” इति केऽणो ह्रस्वप्रतिषेधः ।
तस्यैव सन्निहितत्वात् । उपसर्जनह्रस्वस्य स्त्रीप्रत्ययान्तविषयस्य
इह समासार्थोपपद एव कपि सति पश्चात्समासे कबन्तप्रातिपदि-
कस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादेव निवृत्तेरिति । अहं स्त्रीमान् सभार्यः ।
प्रशंसायां मतुप् । स एव तव पतिर्भर्त्ता भविष्यतितरां सम्पत्स्यते-
तरामित्यर्थः ॥ “किमेत्तिङ्—” इत्यादिना तिङ् आम्प्रत्ययः ॥ तं
लक्ष्मणमेव व्रज गच्छ । मा मुचः न त्यज । मुचेर्लुङि लृदित्वादङ् ॥
“न माङ्योगे” ॥ इति तां रामोऽब्रवीत् ॥

लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती महोक्षं गौरिवागमत् ।

र्मन्मथायुधसम्पातव्यथ्यमानैर्मर्तिः पुनः ॥ ३० ॥

१ भविष्यतितरां T., G., Com.

२ ‘वदशाम’ E1.

३ तद्वद्वगमत् D.

४ कुसुमायुध B.

५ व्यथमान T., G., Com.

६ मतिस्ततः T3., T4., Com.

३०. लक्ष्मणमिति ॥ ततो रामवाक्यानन्तरं । वृषमात्मन इच्छतीति वृषस्यन्ती ॥ “सुप आत्मनः क्यच्” ॥ ततो लटः शतरि डीप् ॥ “अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि” इत्यसुगागमः ॥ “अश्व-वृषयोर्मैथुनेच्छायाम्” । अत एव मन्मथायुधसंपातेन मदनशरपातेन व्यथमानमतिः दूयमानमानसा राक्षसी । महानुक्षा महोक्षः महावृ-षभः । अचतुरादिना निपातः । तं गौरिव लक्ष्मणमगमत् आससाद् ॥

तस्याः सासद्यमानाया लोलूयावात्रघूत्तमः ।

असिं कौक्षेयमुद्यम्य चकारापनसं मुखम् ॥ ३१ ॥

३१. तस्या इति ॥ रघूत्तमो लक्ष्मणः सासद्यमानायाः गर्हितं सीदन्त्याः आसीदन्त्याः ॥ “लुपसदचर—” इत्यादिना सदेर्यङि लटः शानच् । राक्षस्याः मुखम् । लोलूया भृशलवनम् । लुनातेर्यङन्तादप्रत्यये टाप् । तद्वान् । तद्युक्तः सन्नित्यर्थः । अत एव कुक्षौ भवं कौक्षेयं लोहविशेष-प्रभवम् ॥ “दतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्” ॥ असिं खड्गमुद्यम्य । अप-गता नासिका यस्य तत् अपनसं नासिकारहितं चकार ॥ “उपस-गाञ्च” इति नासिकाशब्दस्य बहुव्रीहिसमासान्तो नसादेशः ॥

अहं शूर्पणखां नाम्ना नूनं नाज्ञायिषि त्वया ।

दण्डोऽयं क्षेत्रियो येन मय्यपैपातीति साब्रवीत् ॥ ३२ ॥

३२. अहमिति ॥ अहं नाम्ना शूर्पणखा ॥ “नखमुखात्संज्ञायाम्” इति डीप्प्रतिषेधः ॥ “पूर्वपदात्संज्ञायामगः” इति णत्वम् ॥ किं तु त्वया नाज्ञायिषि शूर्पणखेति न ज्ञातास्मि । जानातेः कर्मणि लुङि तङि सिचि चिण्वदिटि युक् । स्वाज्ञाने लिङ्गमाह । येन अज्ञानेन अज्ञेन त्वया वा अयं नासाछेदरूपः क्षेत्रियः परक्षेत्रे चिकित्स्यः प्रतिसमा-धेय इत्यर्थः ॥ “क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः” इति परशब्दलोपो घप्रत्ययश्च निपात्यते । क्षेत्रियो नाम परत्र जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्यो

मरणान्तिकव्याधिः । अयं दण्डोऽपि छिन्नस्याङ्गस्य पुनः प्ररोहासंभ-
वात् तत्प्राय इति तथा व्यपदिष्टः । दण्डो दमो मयि अपाति पातितः ।
मत्स्वरूपज्ञाने तु नेदं घटत इति तात्पर्यम् । पततेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङि
च्लेश्चिणादेशो णिलोपश्च । इति सा तमब्रवीत् । तदेतदुल्मुकेन शिरः-
कण्डूयनं तव भविष्यतीति भावः ॥

पर्यशाप्सीद् दिविष्ठासौ संदर्श्य भयदं वपुः ।

अपिस्फवच्च बन्धूनां निनङ्क्षुर्विक्रमं मुहुः ॥ ३३ ॥

३३. परीति ॥ अथ असौ राक्षसी दिवि आकाशे तिष्ठतीति दिविष्ठा
सती ॥ “सुपि स्थः” इति कः ॥ “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इत्यलुक् ॥
“अम्बाम्ब—” इत्यादिना षत्वे घृत्वम् ॥ भयं ददातीति भयदं भयंक-
रम् ॥ “आतोऽनुपसर्गे कः” ॥ वपुर्निजशरीरं प्रदर्श्य पर्यशाप्सीत् तर्ज-
नाभिराकुक्षत् । शप आक्रोशे । लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । किं
च । निनङ्क्षुः नङ्क्षुमिच्छुः सतीत्यर्थः । विनाशकाले विपरीतबुद्धिः
सतीत्यर्थः । नशेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ “मस्जिनशोर्झलि” इति नुम् ॥
मुहुरसकृत् बन्धूनां खरादीनां विक्रमं शौर्यमपिस्फवत् वाचा अवी-
वृधत् । बलवदद्वेषोद्धाटनेन भीषितवतीत्यर्थः । स्फायी ओष्यायी
वृद्धौ इति धातोर्णिचि ॥ “स्फायो वः” ॥ णौ चङ्युपधाह्रस्वः ।
द्विर्भावः । अभ्यासकार्यं चत्वर्यम् ॥

खरदूषणयोभ्रात्रोः पर्यदेविष्ट सा पुरः ।

विजिग्राहयिषू रामं दण्डकारण्यवासिनोः ॥ ३४ ॥

३४. खरेति ॥ सा राक्षसी भ्रात्रोः खरदूषणयोः पुरः अग्रे । तयो-
स्तदा नेदिष्टत्वादिति भावः । दण्डकारण्यवासिनं समानदेशस्थमि-
त्यर्थः । रामं विजिग्राहयिषुः विरोधयितुमिच्छुः सती । ग्राह्यतेः
सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ “रो रि” इति रेफलोपः ॥ “ढ्रलोपे पूर्वस्य

दीर्घोऽणः” ॥ पर्यदेविष्ट विललाप । ‘विलापः परिदेवनम्’ इत्यमरः ।
देव देवने इति धातोर्देवादिकाल्लुङि तङि सिचीट् ॥

कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ ।

पित्रा दौर्भागिनेयौ यौ पश्यतं चेष्टितं तयोः ॥ ३५ ॥

३५. अथ त्रिभिः । परिदेवनप्रकारमेवाह कृत इत्यादि ॥ दुर्भगायाः निर्भा-
ग्यायाः अपत्ये पुमांसौ दौर्भागिनेयौ । अन्यथा कथमिदं निर्वा-
सनमिति भावः ॥ “स्त्रीभ्यो ढक्” इति ढकि “कल्याणादीनामिन्ङ्”
इति इनडादेशः ॥ “हृद्ग—” इत्यादिना उभयपदवृद्धिः । यौ द्वौ ।
सुभगाया अपत्यं पुमान् सौभागिनेयः । अन्यथा कथमाकस्मिको
राज्यलाभ इति भावः । तस्य भरतस्य कृते कार्याय । संपदादि-
क्विबन्ताच्चतुर्थी । तादर्थ्येऽव्ययमिति केचित् । पित्रा विवासितौ तयोः
पापिष्ठयोश्चेष्टितं स्वनासाच्छेदनव्यापारं पश्यतम् । प्रार्थनायां लोट् ॥

मम रावणनाथाया भगिन्या युवयोः पुनः ।

अयं तापसकाद् ध्वंसः क्षमध्वं यदि वः क्षमम् ॥ ३६ ॥

३६. ममेति ॥ रावणनाथायाः रावणस्वामिकायाः पुनर्विशेषतः
युवयोः भगिन्याः स्वसुर्मम तापसकात्कुत्सिततापसात् । कुत्सितार्थे
कन् प्रत्ययः । अयं ध्वंसः वैरूप्यम् । क्षमध्वं सहध्वमुपेक्षध्वमित्यर्थः ।
यदि वो युष्माकम् ॥ “युष्मदि गुरावेकेषाम्” इति बहुवचननिर्देशः ।
अत एव अपिस्फवच्च बन्धूनामित्युक्तम् । क्षमं युक्तं यदि । सर्वबन्धु-
साधारणोऽयमवमानो नोपेक्षणीय इत्यर्थः ॥

असंस्कृत्रिमसंव्यानावर्नुष्विमफलाशिनौ ।

अभृत्रिमपरीवारौ पर्यभूतां तथापि माम् ॥ ३७ ॥

३७. असंस्कृत्रिमेति ॥ संस्कारेण कुविन्दव्यापारेण निर्वृत्तं संस्कृ-
त्रिममतत्संव्यानौ वल्कले वसानावित्यर्थः । पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिम-

मतत्फलाशिनौ अकृष्टपच्यफलाशिनावित्यर्थः । भरणेन निर्वृत्तौ भृत्रिमः अतत्परिवारौ अभृतपरिजनौ मृगमात्रपरिवारावित्यर्थः । अत एव “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्” इत्युपसर्गस्य दीर्घः । सर्वत्र “ङितः क्रिः” ॥ “कर्मम् नित्यम्” ॥ तथाप्यतिनीचावपि मां पर्यभूताम् । कथमेतत्सह्यमिति भावः ॥

श्वःश्रेयसमवाप्तासि भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि सा ।

प्राणिवस्तव मानार्थं व्रजाश्वसिहि मा रुदः ॥ ३८ ॥

३८. अथ श्लोकद्वयेन प्रत्युत्तरमाह श्वःश्रेयसमिति ॥ सा शूर्पणखा भ्रातृभ्यां स्वरदूषणाभ्यां प्रत्यभाणि प्रत्युक्ता । भणतेः कर्मणि लुङि चिणि वृद्धिः । तदेवाह वत्से शोभनं श्रेयः श्वःश्रेयसमुत्कृष्टं श्रेय इत्यर्थः । ‘अत्र श्वः शब्द उत्तरपदार्थप्राशस्त्यवाची’ इति काशिका । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । “श्वसो वसीयः श्रेयसः” इति समासान्तः । अवाप्तासि अवाप्स्यसि । आप्नोतेरनद्यतने भविष्यति लुटि सिपि तासिप्रत्ययः ॥ “तासस्त्योलोपः” इति सकारलोपः ॥ तव मानार्थमेव प्राणिवः जीवावः । अन प्राणने । लट् । वस् । शपो लुक् ॥ “रुदादिभ्यः सार्वधातुके” इतीद् ॥ “अनितेः” इति णत्वम् ॥ श्वसिहि आश्वसिहि । श्वस प्राणने । लोट् । पूर्ववदिट् । सेहिंरादेशः । मा रुदः मा रोदीः । रुदेर्लुङि सिपि ॥ “इरितो वा” इति च्लेरङादेशः । व्रज गच्छ । मार्गं प्रदर्शयेत्यर्थः ॥

जक्षिमोऽनपराधेऽपि नरान्नक्तन्दिवं वयम् ।

कुतस्त्यं भीरु यत्तेभ्यो द्रुहद्भ्योऽपि क्षमामहे ॥ ३९ ॥

३९. यदुक्तं क्षमध्वमिति तत्रोत्तरमाहतुः जक्षिम इति ॥ वयं सर्वे राक्षसा इत्यर्थः । त्यदादिपरैकशेषः । अनपराधे अपराधाभावेऽपि । ‘क्वचित्प्रतिषेधेऽपि समास इष्यते’ । नरान्मानुषान् । नक्तं च दिवा च नक्तन्दि-

वम् । अचतुरादिना सप्तम्यर्थवृत्त्योरव्यययोर्द्वन्द्वसमासान्तनिपातः ।
जक्षिमो भक्षयामः । जक्ष भक्ष हसनयोरिति धातोर्लट् । मस् । शपो
लुक् । रुदादित्वात्सार्वधातुके इट् । हे भीरु भयशीले । संज्ञापूर्वो
विधिरनित्य इति न गुणः । द्रुह्यद्भ्योऽपराधभाग्भ्यो नरेभ्यः क्षमामहे
मृष्यामहे इति यत् तत् कुतस्त्यं कुत आगतम् ॥ “अव्ययात्त्यप्” ॥
न क्षमामहे इत्यर्थः । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी ॥

तौ चतुर्दशसाहस्रधनौ निर्ययतुस्ततः ।

पारश्वधिकधानुष्कशाक्तीकप्रासिकान्वितौ ॥ ४० ॥

४०. ताविति ॥ ततः शूर्पणखासमाश्वासनानन्तरं चतुर्दशसहस्राणि
परिमाणमस्य इत्यस्मिन्नर्थे “शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्” ।
“प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि” इति तदन्तविधिः ॥
“संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च” इति उत्तरपदवृद्धिः ॥ तावद्वलं
सैन्यं ययोस्तौ खरदूषणौ । परश्वधः कुठारः प्रहरणमेषां पारश्वधिकाः ॥
“परश्वधाट्टञ्च” ॥ “ठस्येकः” ॥ धनुः प्रहरणमेषामस्तीति धानुष्काः ॥
“प्रहरणम्” इति ठक् ॥ “इसुसुक्तान्तात्कः” ॥ शक्तिः प्रहरणमेषां
शाक्तीकाः ॥ “शक्तियष्ट्योरीकक्” ॥ प्रासः कुन्तः प्रहरणमेषां प्रासिकाः ।
स एव ठक् । तैरन्वितौ सन्तौ निर्ययतुः । यातोर्लिटि ॥ “आतो लोप
इटि च” इत्याकारलोपः ॥

अथ संपततो भीमान् विशिखै रामलक्ष्मणौ ।

बहुमूर्ध्नो द्विमूर्ध्नाश्च त्रिमूर्ध्नाश्चाहतां मृधे ॥ ४१ ॥

४१. अथेति ॥ अथ रामलक्ष्मणौ संपततः संमुखमागच्छतः भीमान्
भयङ्करान् बहुमूर्ध्नो बहुशिरस्कान् द्विमूर्ध्नां द्विशिरस्कान् त्रिमूर्ध्नां

१ पारश्वधिक D., E₁, E₂.

२ शाक्तिक C., N., B., T₁, T₂, T₄,

शाक्तीक E., याष्टीक D.

३ संपाततो E₁.

४ * मृधे इतान् T₂, T₄.

त्रिशिरस्कांश्च ॥ “द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः” इति समासान्तः षप्रत्ययः ॥
मृधै रणे विशिखैर्वाणैः अहतां हतवन्तौ । हन्तेर्लुङि तसस्तामादेशः ॥
“अनुदात्तोपदेश—” इत्यनुनासिकलोपः ॥

तैर्वृक्णरुग्णसंभुगृक्षुण्णभिन्नविपन्नकैः ।

निमग्नोद्विगसंहीणैः पत्रै^१ दीनैश्च मेदिनी ॥ ४२ ॥

४२. तैरिति ॥ वृक्णैस्तीक्ष्णैः । ब्रश्चेरोदित्वाभिष्ठानत्वम् । तस्यासिद्ध-
त्वात् “चोः कुः” इति कुत्वम् ॥ “ग्रहिज्यावयि—” इत्यादिना संप्र-
सारणम् ॥ “स्काः संयोगाद्योरन्ते च” इति सकारलोपः ॥ “ऋवर्णा-
द्येति वक्तव्यम्” इति णत्वम् । रुग्णैर्भुग्नैः संभुग्नैः प्रहारवेदनया कुटि-
लिताङ्गैः । उभयत्रापि पूर्ववभिष्ठानत्वं कुर्व च । क्षुण्णैश्चूर्णितैः भिन्नैः
विदारितैः विपन्नकैः कुत्सितं विपन्नैः मृतैः ॥ “कुत्सिते” इति कप्रत्ययः ॥
त्रिष्वपि “श्दाभ्यां—” इति निष्ठानत्वम् ॥ निमग्नैर्भूमौ मग्नैः आविग्नै-
र्भीतैः । उभयत्रापि “ओदितश्च” इति निष्ठानत्वे तस्यासिद्धत्वात्कुत्वम् ।
संहीणैः सम्यगलज्जितैः ॥ “नुदविद्—” इत्यादिना निष्ठानत्वम् ॥
सर्वत्र स्वतन्त्रार्थत्वाद् द्वन्द्वः । दीनैः क्षीणबलैश्च । स्वादित्वाभिष्ठान-
त्वम् । एवं नानाभूतैः तैः राक्षसैः मेदिनी वज्रे आवृता । वृज् वरणे ।
कर्मणि लिट् ॥

केचिद्वेपथुमासेदुरन्ये दवथुमुत्तमम् ।

सरक्तं वमथुं केचिद् भ्राजथुं न च केचन ॥ ४३ ॥

४३. केचिदिति ॥ केचिद् वेपथुं कम्पमासेदुः प्रापुः । अन्ये उत्तमं
महान्तं दवथुं परितापमासेदुः । केचित् सरक्तं वमथुं वमनमासेदुः
रक्तमवमन्नित्यर्थः । भ्राजथुं दीप्तिं तु केचनापि नासेदुः । सर्वत्र
“द्वितोऽथुच्” इत्यथुच् ॥

१ शुच E1.

२ निमग्नविग्न T., G., Com., D., T3, T4.

३ वज्रे T., G., Com.

४ नैव केचन D., न तु केचन T3, T4.

मृगयुमित्र मृगोऽथ दक्षिणेर्मा
दिशमिव दाहवर्ती मराबुदन्यन् ।
रघुतेनयमुपाययौ त्रिमूर्धो
विषभृदिवोग्रमुखं पतत्रिराजम् ॥ ४४ ॥

४४. मृगयुमिति ॥ अथास्मिन्नवसरे दक्षिणे ईर्मे व्रणोऽस्यास्तीति दक्षिणेर्मा व्याधेन व्रणितदक्षिणाङ्ग इत्यर्थः । 'दक्षिणाङ्गुलुब्धयोगादक्षिणेर्मा कुरङ्गकः' । 'व्रणोऽस्त्रियाप्तीर्मरुः' इति चासरः ॥ "दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे" इत्यनिच्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ स मृगः मृगान्यातीति मृगयुं व्याधमिव । 'व्याधो मृगवधाजीवी' इत्यमरः । 'मृगय्वादयश्च' इत्यौणादिकः कुप्रत्ययान्तो निपातः । मरौ निर्जलदेशे । 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः । उदकमिच्छन्नुदन्यन् पिपासुर्जन्तुः ॥ "अशनायोदन्यधनायाबुभुक्षापिपासागर्धेषु" इति क्यजन्तधाताबुदन्यादेशनिपातः ॥ तस्माल्लुटः शत्रादेशः । दाववर्ती दावानलवर्ती दिशमिव । विषं विभर्त्तीति विषभृदाशीविषः उग्रमुखं पतत्रिराजं गरुडमिव त्रयो मूर्धानो यस्य त्रिमूर्धः त्रिशिरा नाम राक्षसः । त्रिमूर्धो व्याख्यातः । रघुतनयं राममुपाययौ । मालोपमालङ्कारः । अनेनोपमात्रयेणास्य राक्षसः सद्योमरणं व्यज्यते इति अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥

शितविशिखनिकृत्तकृत्स्नवक्त्रः
क्षितिभृदिव क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः ।
भयमुपनिदधे स राक्षसाना—
मखिलकुलक्षयपूर्वलङ्घितुल्यः ॥ ४५ ॥

४५. शितेति ॥ शितैर्विशिखैः निकृत्तकृत्स्नवक्त्रः छिन्नसर्वमूर्धा अत एव क्षितिकम्पेन औत्पातिकभूकम्पेन कीर्णशृङ्गो विकीर्णशिखरः क्षिति-

१ दाव T₃, E₁, T., G., Com.

२ रघुवृषभ c.

३ विषभृगिव D.

४ रुषं c.

५ शीर्णं T₂, T₄.

भृत् पर्वत इव स्थितः किं च अखिलकुलस्य कृत्स्नरक्षःकुलस्य क्षये
विनाशे पूर्वलिङ्गं प्रथमावेदकनिमित्तं तत्तुल्यः तथा प्रतीयमान इत्यर्थः ।
स राक्षसः राक्षसानामवशिष्टानां च भयमुपनिदधे जनयामासेत्यर्थः ।
औत्पातिकपर्वतोपमानेन कुलक्षयसूचनात्सर्वराक्षसानां महाभयमुत्पन्न-
मिति भावः ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे^१ चतुर्थः सर्गः ।

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरि-
विरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाव्याने चतुर्थः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ पञ्चमः सर्गः ।

निराकरिष्णू वर्त्तिष्णू वर्धिष्णू परितो रणम् ।

उत्पतिष्णू सहिष्णू च चेरतुः खरदूषणौ ॥ १ ॥

१. निराकरिष्णू इति ॥ अथ त्रिशिरःपातानन्तरं खरदूषणौ निराकरिष्णू प्रतिपक्षनिराकरणशीलौ । वर्धिष्णू वर्धनशीलौ रणोत्साहिनावित्यर्थः । वर्त्तिष्णू अतिप्रहारेऽपि वर्त्तनशीलौ । स्थायिनावित्यर्थः । उत्पतिष्णू ऊर्ध्वमुत्पतनशीलौ । सहिष्णू प्रहारसहनशीलौ च सन्तौ । सर्वत्र “अलंकृञ्—” इत्यादिना ताच्छीलिक इष्णुच् प्रत्ययः । रणं परितः रणे सर्वतः ॥ “पर्यभिभ्यां च” इति सर्वार्थे तसिलप्रत्ययः ॥ “अभितः परितः—” इत्यादिना द्वितीया ॥ चेरतुः बभ्रमतुः । चरेर्लिटि तसोऽ-तुस् ॥ “अत एकहल्—” इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ ॥ क्रियासमुच्चयालंकारः ॥

तौ^२ खड्गमुशैलप्रासचक्रबाणगदाकरौ ।

अर्कोर्ष्टामायुधच्छांयं रजःसन्तमसे रणे ॥ २ ॥

२. ताविति ॥ खड्गादयः करे ययोस्तौ तत्करौ । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः” इति परनिपातः । अत्र खड्गादीनां जातिवचनत्वेऽपि जातिप्राधान्यन्यङ्कारेण नियतद्रव्यविवक्षया निर्देशाद्ददरामलकानि तिष्ठन्तीत्यादिवत् “जातिरप्राणिनाम्” इत्येकवद्भावो न कृतः । कृते वा नपुंसकलिङ्गप्रसङ्गात्स्त्रीलिङ्गनिर्देशो न स्यादिति । तौ खरदूषणौ रक्षांस्येव सन्तमसं विषूचीनं तमो यत्र तस्मिन् । रजःसन्तमसमिति पाठान्तरम् । ‘विष्वक् सन्तमसम्’ इत्यमरः ॥ “अवसमन्धेभ्यस्त-

१ वर्धिष्णू वर्त्तिष्णू T₂, T₄, T., G., Com.

२ तत्खड्ग T₃.

३ मुषल C., T₁, E₂; मुसल T., G., Com.

४ आर्कोर्ष्ट° E₁, E₃.

५ °च्छायरजः° T₃.

६ रक्षःसन्त° T., G., Com.

मसः” इति समासान्तोऽच् ॥ रणे आयुधानां छाया आयुधच्छायम् ॥
 “छाया बाहुल्ये” इति पूर्वपदार्थबाहुल्ये नपुंसकत्वम् ॥ अकार्षा-
 मायुधैश्छादितवन्तावित्यर्थः । करोतेः कर्त्तरि लुङि तसस्तामादेशः ।
 सिचि वृद्धिः ॥

अथ तीक्ष्णायसैर्बाणैरधिमर्म रघूत्तमौ ।

व्याधं व्याधममूढौ तौ यमसाच्चक्रतुर्द्विषौ ॥ ३ ॥

३. अथेति ॥ अथ राक्षसविक्रमानन्तरं रघूत्तमौ रामलक्ष्मणौ । अमू-
 ढावप्रमत्तौ सन्तौ द्विषौ द्वेषिणौ खरदूषणौ ॥ “सत्सूद्विष—” इत्या-
 दिना क्तिप् ॥ तीक्ष्णायसैस्तीक्ष्णफलैर्बाणैः । अधिमर्म मर्मसु । विभक्त्यर्थेऽ-
 व्ययीभावः । व्याधं व्याधमभीक्ष्णं विद्धा ॥ “आभीक्ष्ण्ये णमुल्लच” इति
 णमुलि चाद्विर्भावश्च ॥ यमसादन्तकाधीनम् ॥ “तदधीनवचने” इति
 सातिप्रत्ययः ॥ चक्रतुरहतामित्यर्थः ॥

हतवन्धुर्जगामासौ ततः शूर्पणखा वनात् ।

पारेसेमुद्रं लङ्कायां वसन्तं रावणं गतिम् ॥ ४ ॥

४. हतेति ॥ अथ हतवन्धुर्हतभ्रातृका असौ शूर्पणखा ततस्तस्मा-
 द्ब्रनाज्जनस्थानात् मध्ये समुद्रस्य मध्येसमुद्रम् । “पारे मध्ये षष्ठ्या
 वा” इत्यव्ययीभावः ॥ लङ्कायां वसन्तं रावणं गतिं शरणं जगाम ।
 तद्वधोऽपि प्रारम्भीति भावः ॥

संप्राप्य राक्षससभं चक्रन्द क्रोधविह्वला ।

नामग्राहमरोदीत्सा भ्रातरौ रावणान्तिके ॥ ५ ॥

५. संप्राप्येति ॥ क्रोधविह्वला क्रोधान्धा सा शूर्पणखा । राक्षसानां
 सभा राक्षससभम् ॥ “सभाराजामनुष्यपूर्वा” इत्यमनुष्यपूर्वकत्वा-

१ तु T₂.

२ तत्र T₂, T₄.

३ शूर्पणखा D., E₂ शूर्पणखा c. शूर्पणखा
C., B., E₁. T₁.

४ बलात् c.

५ मध्येसं T₂, T₄, T., G., Com.

६ पतिम् N., C., T₁, E₂, E₃, B., c.

७ रौदीच E₃.

अपुंसकत्वम् ॥ संप्राप्य रावणान्तिके ॥ “सप्तम्यधिकरणे च” इति
‘चकारादूरान्तिकार्थेभ्यश्च सप्तमी’ इति काशिका । भ्रातरौ खरदू-
षणौ नाम गृहीत्वा नामग्राहम् ॥ “नाम्यादिशिग्रहोः” इति णमुल् ॥
चक्रन्द चुक्रोश ॥

दण्डकानध्यवात्तां यौ वीर रक्षःप्रकाण्डकौ ।

नृभ्यां संख्येऽकृषातां तौ सभृत्यौ भूमिवर्धनौ ॥ ६ ॥

६. दण्डकामिति ॥ हे वीर यौ प्रकाण्डावेव प्रकाण्डकौ । स्वार्थे कन्प्र-
त्ययः । ‘स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते’ इति नपुंसक-
प्रकृतित्वेऽपि पुल्लिङ्गता । रक्षसी प्रकाण्डकौ रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्त-
राक्षसौ । रुढशब्दानामादिष्टलिङ्गत्वेन स्वस्वल्लिङ्गानामेव सामानाधि-
करण्यम् । ‘मतल्लिकामर्चिकाप्रकाण्डमुद्धतलजौ । प्रशस्तवाचकान्य-
मूनि’ इत्यमरः । अथवा ‘अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात्’ इति प्रकाण्ड-
शब्दः स्कन्धवचनः । रक्षसी प्रकाण्डाविवेत्युपमितसमासः । तद्वद्भुरंध-
रावित्यर्थः । दण्डो नाम कश्चिद्राजा तत्पालितो देशोऽपि दण्ड इत्युपच-
र्यते । स च शुक्रशापादिदानीमरण्यभूतत्वेन कुत्सितत्वेन “कुत्सिते”
इति कप्रत्यये दण्डकेति दण्डका इति चोच्यते लोकतो लिङ्गवचनानिय-
मादिति । तदुक्तं रामायणे । ‘तस्यायं दण्डविषयो विन्ध्यशैवल्योर्नृपः ।
शप्तो ब्रह्मर्षिणा तेन पुरा वैधर्म्यं के कृते ॥ ततः प्रभृति काकुत्स्थ दण्डकार-
ण्यमुच्यते । तपस्विनः स्थिता यत्र जनस्थानमतोऽभवत् ॥’ तां दण्डकां
तान् दण्डकान्वा अध्यवात्ताम् । तत्रोषितावित्यर्थः ॥ “उपान्वध्याङ्-
वसः” इति कर्मत्वम् ॥ वसेरनिटो लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥
“सः स्यार्धधातुके” इति धातुसकारस्य तकारः ॥ “झलो झलि” इति
सिचो लोपः ॥ तौ खरदूषणौ सभृत्यौ । नृभ्यां मनुष्याभ्यां संख्ये
युद्धे । वर्धयत इति वर्धनौ भूमेर्वर्धनौ । नन्द्यादित्वाल्लुङ् । स्वशरीरेण
मृद्भूतेन पूरकौ मृतावित्यर्थः । अकृषातां कृतौ । करोतेः कर्मणि लुङि
आतामि सिचि पक्षे चिण्वदिडभावाद्भृङ्भावः ॥

विग्रहस्तव शक्रेण बृहस्पतिपुरोधसा ।

सार्धं कुमारसेनान्या शून्यश्चासीति को नयः ॥ ७ ॥

७. अथ रावणमुपालभमाना षोडशभिः सिञ्चमन्त्रयते विग्रह इत्यादिभिः ॥ हे स्वामिन् । बृहस्पतिः पुरोधीयत इति पुरोधाः मन्त्री यस्य तेन । पुरोधसोऽपि मन्त्राधिकारत्वात् । तदुक्तं मनुना । ‘सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता । मन्त्रयेत परं मन्त्रं राजा षाङ्गुण्यसंयुतः’ ॥ इति । कुमारः स्कन्दः सेनानीः सेनापतिर्यस्य तेन शक्रेण सार्धं विग्रहः प्रबलविरोधो नित्यानुषक्त इति शेषः । तथापि शून्यो निरुद्योगश्चासि । अस्तेर्लटि सिपि “तासस्त्योर्लोपः” इति सलोपः । इतीदमौदासीन्यं को नयः का नीतिः । बलवद्विरोधग्रस्तस्य जिगीषोरौदासीन्यमनर्थानुबन्धीति भावः ॥

यद्यहं नाथ नायास्यं विनसा हतबान्धवा ।

नाज्ञास्यस्त्वमिदं सर्वं प्रमाद्यश्चौरदुर्बलः ॥ ८ ॥

८. यदीति ॥ हे नाथ स्वामिन् । विगता नासा नासिका यस्याः सा विनासेति नासान्तो बहुव्रीहिः । ‘घोणा नासा च नासिका’ इत्यमरः । नासिकान्तत्वे “उपसर्गाच्च” इति नसादेशं बाधित्वा “वेप्रो वक्तव्यः” इति आदेशे विग्रेति स्यादिति । हतबान्धवा हतभ्रातृकाहं नायास्यं यदि नागच्छेयं चेत् । प्रमाद्यन्निति वर्तमाननिर्देशान्नित्यप्रमत्त इत्यर्थः । चरतीति चरः । पचाद्यच् । स एव चारो गूढचारः । प्रज्ञादित्वाद्ण् । तेन दुर्बलः तच्छून्यः । साक्षाद्दृष्ट्वा चारदृष्ट्वा वा न किञ्चिद्दृष्टवानित्यर्थः । एवं गर्वान्धस्त्वं सर्वमिदमनर्थजातं नाज्ञास्यः न जानीयाः ॥ “लिङ्गिमित्ते लङ्गियातिपत्तौ” इति यातेर्जानातेश्च क्रियातिपत्तौ लङ् । कुतश्चिद्वैगुण्यात्क्रियाया अनभिनिर्वृत्तिः क्रियातिपत्तिः । स्वस्यानागमे ज्ञातव्यज्ञानानभिनिर्वृत्तिरिह क्रियातिपत्तिः ॥

करिष्यमाणं विज्ञेयं कार्यं किं नु कृतं परैः ।

अपकारे कृतेऽप्यज्ञो विजिगीषुर्न वा भवान् ॥ ९ ॥

९. करिष्यमाणमिति ॥ परैः शत्रुभिः करिष्यमाणं कार्यं किं कृतं च किञ्च तद्विज्ञेयम् । एतदुभयं विजिगीषुणावश्यं विज्ञेयम् । एवं स्थिते भवांस्तु अपराधे द्रोहे कृते परैराचरितेऽपि अज्ञः । ज्ञानमेव नास्ति प्रतीकारस्तु दूरापास्त इति भावः । अथवा भवान् त्वं विजिगीषुर्नासि अन्यथा कथमिदमनात्मज्ञत्वमिति भावः ॥

वृत्तस्त्वं पात्रेसमितैः खट्वारूढः प्रमादवान् ।

पानशौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः ॥ १० ॥

१०. अज्ञतामेवाह वृत्त इति ॥ त्वं तु पात्रेसमितैः भोजनमात्रसङ्गतैर्वृतः न तु मन्त्रसंगतैरित्यर्थः ॥ “पात्रेसमितादयश्च” इति क्षेपे समासनिपातः । खट्वारूढः खट्वारूढः परतल्पगतः उत्पथप्रस्थित इत्यर्थः ॥ “खट्वा क्षेपे” इति क्षेपे क्तान्तेन द्वितीयासमासः ॥ प्रमादवान् नित्यप्रमादयुक्तः । नित्ययोगे मतुप् । पाने शौण्डो मत्तः पानशौण्डः पानव्यसनीत्यर्थः “सप्तमी शौण्डैः” इति समासः ॥ ‘मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः’ इत्यमरः । उन्मनाः उत्सुकचित्तः विषयासक्त इत्यर्थः । श्रियं लक्ष्मीम् । अत्यन्तीनत्वमत्यन्तगामित्वं केवलात्मगामित्वमित्यर्थः ॥ “अवारपार—” इत्यादिना खप्रत्ययः । नेता प्रापणशीलो नासि । ताच्छील्ये वृत् ॥ “न लोक—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । नयतिर्द्विकर्मकः । त्वच्चेष्टितानि सर्वथा राज्यभ्रंशकारीणीत्यर्थः ॥

अध्वरेष्वग्निचित्वत्सु सोमसुत्वत आश्रमान् ।

अचुं माँहेन्द्रियं भागमैति दुश्चर्यवनोऽधुना ॥ ११ ॥

१ न E2.

२ परैः कृतम् T2, T3, T4, E2, E3, B.

३ अपराधे T., G., Com.

४ वृत्तोऽसि E1, वृत्तस्तु T3, T4.

५ पात्रेसमितैः T., G., Com.

६ नात्यन्तीनां त्व° D.

७ माँहेन्द्रियं T2.

८ दुश्चर्यवनो E2.

११. अध्वरेष्विति ॥ अधुना अस्मिन् काले ॥ “अधुना” इत्यधुनाप्र-
त्ययान्तो निपातः । दुष्टं च्यवते परदारेषु रेतश्चोतते दुःखेन च्यवते
रणादिति वा दुश्च्यवनः दिवस्पतिः ॥ “चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्” ॥
महाकाव्ये दुश्च्यवनशब्दप्रयोगनिषेधेऽप्यत्र तद्दोषोद्घाटनार्थमनुवा-
दान्न दोषः । अग्निं चितवन्तोऽग्निचितः ॥ “अग्नौ चेः” इति क्तिप् ॥
तद्वत्सु अग्निचित्वत्सु तत्कर्तृकेष्वित्यर्थः ॥ “तसौ मत्वर्थे” इति
भत्वात्तकारस्य जश्त्वस्याभावः । एकसंज्ञाधिकारात् “ज्ञयः” इति
मतोर्वत्वम् । अध्वरेषु यज्ञेषु महेन्द्रियं महेन्द्रदेवताकम् । “महेन्द्रा-
द्वाणौ च” इति घप्रत्ययः ॥ भागमत्तुं भक्षयितुं सोमं सुतवन्तः सोम-
सुतः ॥ “सोमे सुजः” इति क्तिप् ॥ तद्वतः सोमसुत्वतः सोमयाजि-
मतः । भत्वादि पूर्ववत् । आश्रमानृष्याश्रमान् पेति आगच्छति । आङ्-
पूर्वादिणो लिट् ॥ “एत्येधत्यूट्सु” इति वृद्धिः ॥ अशस्त्रवधस्तवाय-
माज्ञाभङ्ग इति भावः ॥

आमिक्षीयं दधिक्षीरं पुरोडाश्यं तथौषधम् ।

हविर्हैयङ्गवीनं च नाप्युपगन्ति राक्षसाः ॥ १२ ॥

१२. आमिक्षीयमिति ॥ तप्ते पयसि दध्यानयति सामिक्षा तदर्थ-
मामिक्षीयम् । दधि च क्षीरं च दधिक्षीरम् ॥ “विभाषा वृक्षमृगतृण-”
इत्यादिना वैभाषिको व्यञ्जनद्वन्द्वः ॥ तथा पुरोडाश्यं पुरोडाशार्थ-
मोषधिरैवौषधं व्रीहियवादि ॥ “ओषधेरजातौ” इति स्वार्थेऽणप्रत्ययः ॥
आमिक्षापुरोडाशयोर्हविष्ठात् ॥ “विभाषा हविरपूपादिभ्यः” इति
वैभाषिकौ प्राक्क्रीतीयौ यथाक्रमं छयतौ ॥ हैयङ्गवीनं ह्योगोदोहवि-
कारं घृतं च । ‘तत्तु हैयङ्गवीनं यद्धयोगोदोहोद्भवं घृतम्’ इत्यमरः ॥
“हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्” इति ह्योगोदोहशब्दस्य हियङ्गवादेशः खञ्जन्तो
निपातः । हविः पूर्वोक्तं त्रिविधं हविरपि राक्षसाः नोपगन्ति न
लुपन्ति । सर्वत्र राक्षसां विघ्नम्भविहारप्रतिबन्ध इत्यर्थः ॥

युवजानिर्धनुष्पाणिभूमिष्ठः खविचारिणः ।

रामो यज्ञद्रुहो हन्ति कालकल्पशिलीमुखः ॥ १३ ॥

१३. युवेति ॥ किं च युवतिर्जाया यस्य सः युवजानिः तरुणभार्यः
तथापि निःशङ्क इति भावः ॥ “जायाया निङ्” इति बहुव्रीहिसमा-
सान्तो निङादेशः ॥ “लोपो व्योर्वलि” इति यकारलोपः ॥ “स्त्रियाः
पुंवत्—” इत्यादिना पुंवद्भावः ॥ धनुः पाणौ यस्य सः धनुष्पाणिः ॥
“प्रहरणार्थेभ्यः—” इति सप्तम्याः परनिपातः ॥ “नित्यं समासेऽनुत्त-
रपदस्थस्य” इति नित्यं षत्वम् ॥ भूमौ तिष्ठतीति भूमिष्ठः ॥ “सुपि स्थः”
इति कप्रत्ययः ॥ “अम्बाम्ब—” इति षत्वे शुत्वम् ॥ खविचार एषाम-
स्तीति खविचारिणः खचरानित्यर्थः । मत्वर्थीय इतिप्रत्ययः । न तु
“सुप्यजातौ—” इति णिनिः । पुनः सुब्रह्मणेनोपसृष्टात्तन्निषेधात् ।
यज्ञेभ्यो द्रुहन्तीति यज्ञद्रुहो राक्षसान् ॥ “सत्सूद्विष—” इति क्तिप् ॥
कालकल्पैरन्तकप्रख्यैः । शिली शल्यं मुखं येषां तैः शिलीमुखैः बाणैः
हन्ति । न चास्य कश्चित्प्रतिपक्ष इति भावः ॥

मांसान्योष्ठावलोप्यानि सार्धनीयानि देवताः ।

अश्रन्ति रामाद्रक्षांसि बिभ्यंत्यश्रुवते दिशः ॥ १४ ॥

१४. मांसानीति ॥ ओष्ठाभ्यामेवावलोप्तुमत्तुमर्हाणि ओष्ठावलोप्यानि
अतिमृदूनीत्यर्थः ॥ “ऋहलोर्ण्यत्” ॥ “कृत्यैरधिकार्थवचने” इति
करणे तृतीयासमासः । सवनाय हितस्तदर्थं वा पशुः सवनीयः ।
प्राक्क्रीतीयश्छप्रत्ययः । तदीयानि सावनीयानि । साधनीयानीति
पाठे यज्ञसाधनीयार्थानि यज्ञार्थं संपाद्यानि वा । मांसानि देवताः
अश्रन्ति । रक्षांसि राक्षसास्तु रामाद्विभ्यति भीतानि सन्ति । बिभेतेः
शतरि ॥ “नाभ्यस्ताच्छतुः” ॥ “वा नपुंसकस्य” इति नुम्प्रतिषेधवि-
कल्पात्पाठद्वयेऽपि साधुत्वम् । दिशोऽश्रुवते व्याप्नुवन्ति पलायन्त

१ कालकल्पैः शिलीमुखैः T., G., Com.

३ बिभ्यन्त्य° T2, T3, T4.

२ सावनीयानि E1, T2, T3, T., G., Com.

इत्यर्थः । पूर्वं राक्षसाः यज्ञेष्व्वाच्छिद्य मांसान्यश्नन्ति देवता दिशोऽश्रु-
वते । अधुना तद्विपरीतं वर्त्तत इत्यर्थः ॥

कुरु बुद्धिं कुशाग्रीयामनुकामीनतां खज ।

लक्ष्मीं परम्परीणां त्वं पुत्रपौत्रीणतां नय ॥ १५ ॥

१५. कुर्विति ॥ कुशाग्रीयां कुशाग्रमिव सूक्ष्माग्रमित्यर्थः ॥ “कुशा-
ग्राच्छः” इति इवार्थे छप्रत्ययः ॥ बुद्धिं कुरु । सूक्ष्मदर्शी भवेत्यर्थः ।
अनुकामं गामी अनुकामीनः यथेष्टं गन्ता ॥ “अवारपार—” इत्यादिना
खप्रत्ययः ॥ तत्तां त्यज यथेष्टचारी मा भूरित्यर्थः । परांश्च परतरांश्च
अनुभवतीति परम्परीणा पितृपितामहादिक्रमागत्येत्यर्थः ॥ “परोवरप-
रम्परपुत्रपौत्रमनुभवति” इति खप्रत्ययः ॥ तत्संनियोगात्परपरतरश-
ब्दयोः परम्परादेशनिपातनात् तत्तत्प्रकृतिकश्चायं प्रत्ययः । न तु लोक-
प्रसिद्धपरंपराशब्दप्रकृतिकः । सूत्रे टाबन्तनिर्देशाभावादिति । तां लक्ष्मीं
त्वम् । पुत्रांश्च पौत्रांश्च अनुभवतीति पुत्रपौत्रीणा । पूर्वोक्त एव प्रत्ययः ।
तत्तां नय । पूर्वपुरुषवदुत्तरोत्तरपुरुषगामिनीं च कुरु । न तूपेक्षया
त्वन्मात्रावसितां कुर्वित्यर्थः । नयतिर्द्विकर्मक इत्युक्तम् ॥

सहायवन्त उद्युक्ता बहवो निपुणाश्च याम् ।

श्रियमाशासते लोलां तां हस्तेकृत्य माश्वसीः ॥ १६ ॥

१६. ननु मन्त्रस्तगतायाः लक्ष्म्याः कथं विपर्ययकथेत्याशङ्क्याह सहायेति ॥
लोलामस्थिरां यां श्रियं सहायवन्तः कोशदण्डसम्पन्नाः प्रभुश-
क्तिमन्त इत्यर्थः । उद्युक्ता उत्साहशक्तियुक्ता इत्यर्थः । निपुणाः
मन्त्रकुशला इत्यर्थः । तेऽपि बहवो बहुमन्त्रियुक्ता विदुषोऽप्येकस्या-
निर्णायकत्वादित्यर्थः । एवं शक्तित्रयोपेता अपि आशासते लब्धाम-
प्यलब्धवदनुपालयन्तीत्यर्थः । आङ्गः शासु इच्छायामित्यात्मने-
पदम् । शपो लुक् ॥ “आत्मनेपदेष्वनतः” इति झस्यादादेशः । तां श्रियं
हस्तेकृत्य उपयम्येत्युपचारः । स्वायत्तीकृत्यापीत्यर्थः ॥ “नित्यं हस्ते

पाणावुपयमने” इति हस्तेशब्दस्य गतित्वात् समासे क्त्वो ल्यप् ।
माश्वसीः मा विश्वसीः । आङ्पूर्वात् श्वसेर्लुङि सिचि “ह्यन्त—”
इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः ॥ “इट ईटि” इति सिञ्जलोपः ॥

लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः कुलटेव कुतूहलात् ।

अन्तिकेऽपि स्थिता पत्युश्छलेनान्यं निरीक्षते ॥ १७ ॥

१७. अनाश्वासकारणमाह लक्ष्मीरिति ॥ लक्ष्मीः कुलटा स्वैरिणीव कुतू-
हलात् पुंसा पुंस्त्ववता योगमाशंसुरभिलषन्ती । “सनाशंसभिक्ष उः” ॥
“न लोक—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ पत्युरन्तिके स्थितापि छलेन
वञ्चनेनान्यं पुरुषं पुरुषान्तरं निरीक्षते । ईषत्प्रमादेऽप्यन्यमुपगच्छ-
तीत्यर्थः ॥

योषिद्वन्दारिका तस्य दयिता हंसनादिनी ।

दूर्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥ १८ ॥

१८. लक्ष्मीस्तावदास्तामतिलक्ष्मीः कापि कान्ता तदन्तिके चकास्तीति श्लोकपञ्च-
केनाह योषिदित्यादिना ॥ वृन्दं गुणवृन्दमस्या अस्तीति वृन्दारिका मुख्या ।
‘वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ’ इत्यमरः । “शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः” ।
कात्पूर्वस्येत्वम् । योषिच्च सा वृन्दारिका च योषिद्वन्दारिका ॥ “वृन्दा-
रकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्” इति समासः ॥ तस्य रामस्य दयिता ।
हंसवद्गच्छतीति हंसगामिनी ॥ “कर्त्तर्युपमाने” इति णिनिः ॥ दूर्वाकाण्ड-
मिव श्यामा । एतच्च पुराणान्तरे द्रष्टव्यम् कल्पभेदेन वा । अन्यथा
रामायणविरोधात् । न्यग्रोधपरिमण्डला वटपत्रवद्वृत्तानुपूर्वोदरेत्यर्थः ।
एतदेवाभिप्रेत्योक्तं सामुद्रे । ‘काककुक्षिस्तु या कन्या न्यग्रोधपरिम-
ण्डला । एकं जनयते पुत्रं स च राजा भविष्यति’ ॥ इति ॥

नास्यं पश्यति यस्तस्या निस्ते दन्तच्छन्दं न वा ।

संगृणोति न चोक्तानि मिथ्यासौ विहितेन्द्रियः ॥ १९ ॥

१९. नेति ॥ यो युवा तस्या आस्यं मुखं न पश्यति । छाद्यते अनेन
इति छदः दन्तानां छदो दन्तच्छदोऽधरः ॥ “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण”
इति घप्रत्ययः ॥ “छादेर्घेऽद्वयुपसर्गस्य” इति द्वस्वत्वम् ॥ तं न निस्ते
न चुम्बति वा । णिसि चुम्बने । लटि तङ् । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
इदित्वाञ्चुम् । उक्तानि सूक्तानि न संशृणोति न समाकर्णयति च ।
सकर्मकत्वात् “समो गम्यृच्छि—” इति नात्मनेपदम् । तस्याकर्मका-
धिकारात् । असौ पुमान् मिथ्या वृथैव विहितेन्द्रियः निर्मितकरणः ।
निष्फलैव तस्येन्द्रियसृष्टिरित्यर्थः ॥

सारोऽसाविन्द्रियार्थानां यस्यासौ तस्य नन्दथुः ।

तल्पे कान्तान्तरैः सार्धं मन्येऽहं धिङ् निमज्जथुम् ॥ २० ॥

२०. सार इति ॥ असौ स्त्री इन्द्रियार्थानां रूपरसादिविषयाणां सम्ब-
न्धी सारः एकत्र संगृहीतस्सर्वविषयसारः । अथवा इन्द्रियार्थानां
मध्ये असौ सारः उत्कृष्ट इन्द्रियार्थः । अत एवासौ यस्य सम्बन्धिनी
तस्य नन्दथुः आनन्दः । किं च कान्तान्तरैः एतस्यां सत्यां स्थन्तरैः सार्धं
तल्पे शयनीये निमज्जथुं निमज्जनं शयनं धिक् कष्टमहं मन्ये । धिग्योगे
द्वितीया । उभयत्र “द्वितोऽथुच्” ॥

न तं पश्यामि यस्यासौ भवेन्नोदेजया मतेः ।

त्रैलोक्येनापि विन्दस्त्वं तां क्रीत्वा सुकृती भव ॥ २१ ॥

२१. नेति ॥ असौ स्त्री यस्य यूनो मतेर्मानसस्य । उदेजयते कम्प-
यतीत्युदेजया कम्पनी ॥ “अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द—” इत्यादिना शप्र-
त्ययः । एतेनैव विन्दोऽपि व्याख्यातः । न भवेत् तं न पश्यामि । तादृ-
ग्धीरो नास्त्येवेत्यर्थः । अतः त्वं तां सुन्दरीम् । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् ।
चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे व्यञ्ज्यप्रत्ययः । स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गवच-
नातिक्रमः । तेनापि तां क्रीत्वा । त्रैलोक्यस्यापि तव स्वत्वात् तस्य

रत्नस्य तावन्मूल्याहर्त्वाच्चेति भावः । विन्दतीति विन्दः क्रयेण लब्धा सन्नित्यर्थः । सुकृती भव सुष्ठु कृतकृत्यो भव । लोकोत्तरस्त्रीरत्नलाभादिति भावः ॥

नैवेन्द्राणी नै रुद्राणी न मनावी न रोहिणी ।

वरुणानी नै नाग्रायी तस्याः सीमन्तिनी समौ ॥ २२ ॥

२२. ननु शच्यादिषु जाग्रतीषु केयमुद्धोष्यते अत आह न चेति ॥ इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी शची तस्याः सीतायाः ॥ “तुल्यार्थैः—” इत्यादिना विकल्पात्षष्ठी ॥ समा सीमन्तिनी तुल्य स्त्री न । एवं रुद्रस्य स्त्री रुद्राणी पार्वती । सा च न तस्याः समा सीमन्तिनीति सर्वत्र योज्यम् । सर्वत्र “पुंयोगादाख्यायाम्” इति ङीप् । तत्सन्नियोगात् “इन्द्रवरुण—” इत्यादिना यथायोगमानुगागमः । मनोः स्त्री मनावी ॥ “मनोरौ वा” इति विकल्पात् औकारे तस्यावादेशः ॥ एवमग्नेः स्त्री अग्नायी ॥ “वृषाकप्यग्नि—” इत्यादिना ऐकारे तस्यायादेशः ॥

प्रत्यूचे राक्षसेन्द्रस्तामाश्वसिहि विभेषि किम् ।

सज नक्तंचरि क्षोभं वाचाटे रावणो ह्यहम् ॥ २३ ॥

२३. प्रत्यूच इति ॥ राक्षसेन्द्रो रावणः तां शूर्पणखां प्रत्यूचे प्रत्युवाच । प्लुवः कर्त्तरि लिटि तङ् । किमित्यपेक्षायामाह । हे नक्तंचरि राक्षसि ॥ “चरेष्टः” ॥ टित्वान्ङीप् । सम्बुद्धौ नदीह्रस्वः । हे वाचाटे बहुभाषिणीति तदुपालम्भासहिष्णुतया सोल्लुण्ठनमामन्त्रितम् । समाश्वसिहि । श्वसेल्लोटि सिपि “रुदादिभ्यः सार्वधातुके” इतीट् । सेहिरादेशः । ‘अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं न कारयेत्’ इति शास्त्रादुच्छास्त्रपाठे दीर्घ इति केचित् । अमात्रावृत्तत्वादक्षरसंख्ययैवालं यथा ऋग्य-

१ न चेन्द्राणी T₂, T₄.

२ मनावी वा न रुद्राणी न रोहिणी T₃, E₁.

३ न नाग्रायी C., T₁, E₁, B., न नाग्रायी

T₃.

४ समाः E₃.

५ वाचाले D.

जुषमधीयाना इत्यादावित्यन्ये । किं विभेषि मा भैषीरित्यर्थः । क्षोभं क्रोधं त्यज । अहं रावणो हि रावयति लोकानिति रावणः ख्यातः खल्वित्यर्थः ॥

मामुपास्तं दिदृक्षावान् याष्टीकव्याहतो हरिः ।

आज्ञालाभोन्मुखो दूरात् काक्षेणानादरेक्षितः ॥ २४ ॥

२४. यदुक्तं विप्रहस्तव शक्रेणेति तत्रोत्तरमाह मामित्यादि ॥ द्रष्टुमिच्छा दिदृक्षा । दृशेः सन्नन्तात्स्त्रियामप्रत्यये टाप् । तद्वान् दिदृक्षावान् दिदृक्षुः । यष्टिः प्रहरणमेषां याष्टीकाः वेत्रपाणयः ॥ “शक्तियष्टचोरीकक्” ॥ तैर्व्याहतो द्वारि प्रतिबद्धो हरिरिन्द्रः । आज्ञादाने दर्शनाभ्यनुज्ञाने उत्सुक उत्कण्ठितः सन् ॥ “प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च” इति सप्तम्या “सप्तमी” इति योगविभागात्समासः । दूरात् काक्षेण कुदृष्ट्या अप्रसन्न-दृष्ट्या इत्यर्थः । इन्द्रियवाचिना अक्षशब्देन तद्विशेषश्चक्षुर्लक्ष्यते । ‘अथाक्षमिन्द्रियम्’ इत्यमरः । “का पथ्यक्षयोः” इति कुशब्दस्य तत्पुरुषे कादेशः । केचित्तु न्यासकारेण तत्पुरुषाधिकारभङ्गेन बहुव्रीहिसमासान्तत्वेनापि व्याख्यानादिहापि कुतिसतमक्षि यस्य तेन काक्षेण मयेति व्याचक्षते । अनादरेणोक्षितः सन् मामुपास्त आसेवत । आसेर्लुङि तङ् । शपो लुक् । ईदृगवस्थः शक्र उपेक्षमाणमपि मां किं करिष्यतीति भावः ॥

विरुग्णोदग्रधाराग्रः कुलिशो मम वक्षसि ।

अभिन्नं शतधात्मानं मन्यते बलिनं बली ॥ २५ ॥

२५. विरुग्णेति ॥ किं च बली बलवान् दृढः कुलिशो वज्रः । ‘अस्त्रियां वज्रकुलिशौ’ इति यादवः । मम वक्षसि विरुग्णानि भग्नानि उदग्राण्युच्चतराणि धाराणां कोटीनामग्राणि मुखानि यस्य सः । कुण्ठितमुखः

१ °मुपास्ते c.

२ °लाभोत्सुको T₄, T₄, T., G., °दानो-

सुको Com.

सन्नित्यर्थः । किं तु शतधा अभिन्नमविदीर्णमात्मानं बलिनं बलिष्ठं मन्यते न तु मद्रक्षोविदारणेनेत्यर्थः ॥

कृत्वा लङ्काद्रुमालानमहमैरावतं गजम् ।

बन्धनेऽनुपयोगित्वान्न तं तृणवदस्रजम् ॥ २६ ॥

२६. कृत्वेति ॥ किं चाहमैरावतं गजं लङ्काद्रुम एव आलानं यस्य तं कृत्वा तत्र बद्धेत्यर्थः । बन्धनेऽनुपयोगित्वादिच्छापनेयत्वादिति भाषः । तमैरावतं तृणवन्नात्यजं नात्याक्षं किमिति काकुः ॥

आहोपुरुषिकां पश्य मम सैद्रवकान्तिभिः ।

ध्वस्तान्धकारेऽपि पुरे पूर्णेन्दोः सन्निधिः सदा ॥ २७ ॥

२७. आहोपुरुषिकामिति ॥ किं च मम । ‘अहो पुरुष इति यस्यां क्रियायां सा आहोपुरुषिका’ इति काशिका । मत्वर्थीयषष्ठ्यप्रत्ययः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । तामाहोपुरुषिकां पश्य । स्वपुरुषकारं पश्येत्यर्थः । केचित्तु ‘आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि’ इत्यत्र क्षीरस्वामिनो व्याख्यानानुसारेणाहोपुरुषस्य भावः आहोपुरुषिका आश्चर्यपुरुषत्वम् । मनोज्ञादित्वाद्भुजिति व्याचक्षते । किं तु मनोज्ञादिषु मृग्यमेतत् । यद्यस्माद्रत्नकान्तिभिरेव ध्वस्तान्धकारे निरस्ततमस्केऽपि पुरे सदा पूर्णेन्दोः सन्निधिः सन्निधानम् । तमोनि-
रासानुपयुक्तस्यापि चन्द्रस्य तत्रापि पूर्णस्य सदा पुरे निवसनं केव-
लाज्ञासिद्धयर्थमेवेत्यहो मे दृश्यतामाहोपुरुषिकेति भावः । अत्र रत्न-
कान्तिभिर्ध्वस्तान्धकार इति समृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः ।
‘समृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तम्’ इति लक्षणात् ॥

१ मन्वानोऽनु° T₃, मन्वानोऽनुपयोगं किं T₂, T₄.

२ किं न तं तृणमत्यजम् T₃.

३ यद्रत्नकान्तिभिः T₂, T₃, E₁, D., T., G., Com.

४ पुरे ध्वस्तान्धकारेऽपि E₃.

हृतरत्नश्च्युतोद्योगो रक्षोभ्यः करदो दिवि ।

पूतक्रतायीमभ्येति सत्रपः किं न गोत्रभित् ॥ २८ ॥

२८. हतेति ॥ हृतानि रत्नान्युत्कृष्टवस्तूनि यस्य सः । 'रत्नं श्रेष्ठम-
णावपि' इति यादवः । अत एव च्युतोद्योगो नष्टोत्साहः अत एव
रक्षोभ्योऽस्मभ्यं करदः बलिप्रदः गोत्रभित्पर्वतच्छेदी देवेन्द्रः सत्रपः
सन् दिवि स्वर्गे । पूतक्रतोः स्वस्य स्त्रीं पूतक्रतायीं शचीम् ॥ "पूत-
क्रतोरै च" इति डीप्सन्नियोगादैकारे तस्यायादेशः । नान्वेति किमन्वे-
त्येव । लज्जयान्तः पुरे निलीय तिष्ठतीत्यर्थः ॥

अतुल्यमहसा सार्धं^३ रामेण मम विग्रहः ।

त्रपाकरस्तथाप्येष यतिष्ये तद्विनिग्रहे ॥ २९ ॥

२९. अतुल्येति ॥ अतुल्यमहसा असमानबलेन रामेण सार्धं विग्रहो
विरोधो मम त्रपाकरो लज्जावहः ॥ "कृञो हेतु—" इत्यादिना ताच्छी-
लिकष्टप्रत्ययः ॥ तथाप्येषोऽहं तस्य रामस्य विनिग्रहे हिंसने यतिष्ये
त्वत्कृते इति भावः ॥

उत्पत्य खं दशग्रीवो मनोयायी शितास्त्रभृत् ।

समुद्रसविधावासं मारीचं प्रति चक्रमे ॥ ३० ॥

३०. उत्पत्येति ॥ अथ मनोवद्यातीति मनोयायी मनोवेगीत्यर्थः ॥
"कर्त्तर्युपमाने" इति णिनिप्रत्ययः ॥ शितास्त्रभृत् निशितास्त्रधारी
दशग्रीवः खमुत्पत्य समुद्रस्य सविधः समीपमावासो निवासो यस्य
तं समुद्रतीरवासिनं मारीचं प्रति तमुद्दिश्य चक्रमे जगाम ॥ "अनुप-
सर्गाद्वा" इति क्रमेर्लिटि तङ् ॥

१ °मन्वेति T₂, T₃, E₁, T₄, T., G.,
Com.

२ किल T₂, T₄.

३ साकं T₂, T₃, T₄, E₁.
साकं मम रामेण E₃.

४ शता° T₃.

संपत्य तत्सनीडेऽसौ तं वृत्तान्तमशिश्रवत् ।

त्रस्तुनाथ श्रुतार्थेन तेनागादि दशाननः ॥ ३१ ॥

३१. संपत्येति ॥ असौ रावणस्तस्य मारीचस्य सनीडे समीपे ।
'समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत्' इत्यमरः । संपत्य निपत्य ।
तं शूर्पणखोक्तं वृत्तान्तमशिश्रवत् श्रावयति स्म । शृणोते: "णौ
चङ्चुपधाया ह्रस्वः" इति ह्रस्वः । सन्वद्भावे "स्रवतिशृणोति—"
इत्यादिना विकल्पादभ्यासस्येत्वम् । अथ श्रवणानन्तरं श्रुतार्थेन श्रुत-
वृत्तान्तेन अत एव त्रस्तुना भीरुणा ॥ "त्रसिगृधि—" इत्यादिना
क्लृप्त्ययः ॥ तेन मारीचेन दशाननो रावणः अगादि गदितः ॥

अन्तर्धत्स्व रघुव्याघ्रात्तस्मात्त्वं राक्षसेश्वर ।

सै रणे दुरुपस्थानो हस्तरोधं दधद्भुः ॥ ३२ ॥

३२. यद्वदितं तदाह अन्तरिति ॥ हे राक्षसेश्वर त्वं तस्मात् प्रसिद्धाद्र-
घुव्याघ्रात् रघूत्तमाद्रामात् । गतमेतत् ॥ "अन्तर्धौ येनादर्शनमि-
च्छति" इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । अन्तर्धत्स्व अन्तर्हितो भव नात्मानं
दर्शयेत्यर्थः । दधाते: कर्त्तरि लोटि तङि "थासः से" ॥ "सवाभ्यां
वामौ" ॥ "इनाभ्यस्तयोरातः" इत्याकारलोपः ॥ "दधस्तथोश्च"
इत्यभ्यासस्य भङ्भावः । "श्रदन्तरोरुपसर्गवद्भृत्तिर्वक्तव्या" इत्युपसर्ग-
वद्भावादन्तःशब्दस्य धातोः प्राक् प्रयोगः । तथाहि रणे हस्तेन रोधः
पीडनं यस्य तद्धस्तरोधं ददमुष्टिगृहीतमित्यर्थः ॥ "सप्तम्यां चोपपीड-
रुधकर्षः" इति णमुल् । उपोपसर्गव्यभिचारश्चिन्त्यः व्याकरणान्तरे
वा द्रष्टव्यः । धनुः दधत् दधानः ॥ "नाभ्यस्ताच्छतुः" इति जुम्प्र-
तिषेधः ॥ स रामो दुःखेनोपस्थीयत इति दुरुपस्थानो दुरासदः ॥
"आतो युच्" इति खलर्थे युच् ॥

भवन्तं कार्त्तवीर्यो' यो हीनसंधिमचीकरत् ।

जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्वलौकिकः ॥ ३३ ॥

३३. दुरासदत्वं व्यनक्ति भवन्तमिति ॥ यः कृतवीर्यस्यापत्यं पुमान् कार्त्त-
वीर्यः हेहयपतिः भवन्तं हीनं निकृष्टं संधिमाज्ञाकरत्वलक्षणं सन्धा-
नमचीकरत् भवता कारितवानित्यर्थः । करोतेणौचङ्ग्युपधाङ्गस्वः ॥
“दीर्घो लघोः” इत्यभ्यासदीर्घः ॥ “हक्रोरन्यतरस्याम्” इत्यणि कर्त्तुः
कर्मत्वम् । तस्य कार्त्तवीर्यस्य । कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी । हन्तारं जाम-
दश्यं यो रामो जिगाय जितवान् । जौलिटि “सन्लिटोर्जेः” इत्यभ्यासा-
त्परस्य धातुजकारस्य कृत्वम् । स रामः सार्वलौकिकः सर्वस्मिन्
लोके विदितः । नाप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ “लोकसर्वलोकादृञ्” इति
ठञ् ॥ “अनुशतिकादीनां च” इत्युभयपदवृद्धिः ॥ ३३ ॥

यमास्यदृश्वरी तस्य ताडका वेत्ति विक्रमम् ।

शूरम्मन्यो रणोच्चाहं निरस्तः सिंहनर्दिना ॥ ३४ ॥

३४. यमेति ॥ किं च यमास्यमन्तकमुखं दृष्टवती यमास्यदृश्वरी
रामेण यमलोकं गमितेत्यर्थः । भूतार्थे कर्मोपपदात् “दशोः कनिप्” ॥
“वनो र च” इति डीप् रेफादेशश्च ॥ ताडका तस्य रामस्य विक्रमं वेद
वेत्ति ॥ “विदो लटो वा” इति तिपो णलादेशः ॥ सिंहवन्नर्दति सिंह-
नर्दीं सिंहनादी ॥ “कर्त्तर्युपमाने” इति णिनिः ॥ तेन रामेण रणाभि-
रस्तः । शूरमात्मानं मन्यत इति शूरम्मन्यः शूरमानी ॥ “आत्ममाने
खश्च” इति मन्यतेः खश्प्रत्ययः ॥ अहं च वेदेत्यनुषङ्गः । वेद्नीत्यर्थः ।
मिपो णलादेशः । रामप्रधर्षणे तवाप्येषैव गतिरिति भावः ॥ ३४ ॥

न त्वं तेनान्वभाविष्ठा नान्वभावि त्वयाप्यसौ ।

अनुभूतो मया चासौ तेन चान्वभविष्यहम् ॥ ३५ ॥

१ कार्त्तवीर्योऽसौ T₄.

E₁, omits verses 33 and 34.

२ सार्वलौकिकम् N., D.

३ ताडका T., G., Com.

४ वेद T., G., Com.

५ बला° c.

६ वासौ T₄.

३५. नेति ॥ त्वं तेन रामेण नान्वभाविष्ठाः समरे साक्षान्नाज्ञायिष्ठाः
न ज्ञात इत्यर्थः । भुवः कर्मणि लुङि थासि सिचि चिण्वदिटि वृद्धिः ।
त्वयाप्यसौ रामो नान्वभावि नानुभूतः । पूर्ववच्चिण्वदिटि चिणि वा
चिणो लुक् । अतस्तच्छक्तिं त्वं न जानासीत्यर्थः । मया चासावनु-
भूतः तेन चाहमन्वभाविषि । चिण्वदिङभावे इटि सिचि गुणः । अत-
स्तच्छक्तिमहं जानामीत्यर्थः ॥

अध्यङ् शस्त्रभृतां रामो न्यञ्चस्तं प्राप्य मद्विधाः ।

स कन्याशुल्कमभनङ्गिथिलायां मखे धनुः ॥ ३६ ॥

३६. असंभवावधृतमर्थे निष्कृष्याह अध्यङ्किति ॥ रामः शस्त्रभृतां वीराणाम् ।
अध्यञ्चत्युपरि वर्त्तते इत्यध्यङ् सर्वाधिक इत्यर्थः ॥ “ऋत्विग्—” इति
क्विन् ॥ अनुस्वारपरसवर्णादिकार्ये ॥ “क्विन्प्रत्ययस्य कुः” इति कुत्वम् ॥
मद्विधा मादृशाः तं रामं प्राप्य योद्धुमासाद्य । नीचमञ्चन्तीति न्यञ्चः
अधरीणाः । पूर्ववत्क्विन् । प्राप्यभावात्कुत्वाद्यभावः । सर्वाधिक्यं
व्यनक्ति । स रामो मिथिलायां जनकनगरे मखे यज्ञान्ते कन्याशुल्कं
शुल्कभूतं सर्वगर्वनिर्वापणमिति भावः । धनुरभनक् बभञ्ज । अतः
सर्वाधिक इति भावः । भञ्जेर्लङि “श्चान्नलोपः” । कुत्वचत्वे ॥

संवित्तः सहयुध्वानौ तच्छक्तिं खरदूषणौ ।

यज्वानश्च ससुत्वानो यानगोपीन्मखेषु सः ॥ ३७ ॥

३७. संवित्त इति ॥ किं च सह योधितवन्तौ सहयुध्वानौ ॥ “सहे च”
इति युधेः क्तिप् । खरदूषणौ तस्य रामस्य शक्तिं संवित्तः ।
सकर्मकत्वात् ‘समो गम्यृच्छि—’ इत्यादिना न तङ् । तस्याकर्म-
काधिकारात् । सम्यग्जानीतः । वेत्तेर्लटि तसि शपो लुक् । ससुत्वानः
सोमसुत्सहिताः यज्वानः आहिताग्नयश्च तच्छक्तिं संविदन्तीति वचन-
विपरिणामेनानुषङ्गः । स रामो यान् यज्वनो मखेष्वगौप्सीत् येषां मखा-

नगौप्सीदित्यर्थः । वनेष्वस्मद्रक्षतीति तद्रोपनादेव ते गुप्ता भवन्तीति भावः । गुपू रक्षणे । ऊदित्वादिडभावपक्षे सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥

सुखजातः सुरापीतो नृजग्धो माल्यधारयः ।

अधिलङ्कं स्त्रियो दीव्यं मारब्धा बलिविग्रहम् ॥ ३८ ॥

३८. किं तर्हीदानीमुचितं तदाह सुखेति ॥ सुखजातो जातसुखः सुरापीतः पीतसुरः । नरो जग्धा येन सः नृजग्धः जग्धनृको भक्षितमनुष्य इत्यर्थः ॥ “अदो जग्धिर्ल्यसि किति” इत्यदो जग्धिरादेशः ॥ आहिताभ्यादित्वात्सर्वत्र वैकल्पिको निष्ठायाः परनिपातः । माल्यानां धारयो धारयिता माल्यधारयः ॥ “अनुपसर्गाद्विम्पविन्द—” इत्यादिना धारेः कर्तरि शप्रत्यये गुणायादेशौ ॥ ईदृशः सन् । अधिलङ्कं लङ्कायाम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । स्त्रियो दीव्य । स्त्रीभिः करणैः क्रीडस्वेत्यर्थः ॥ “दिवः कर्म च” इति करणस्य कर्मसंज्ञा ॥ बलिविग्रहं प्रबलविरोधं मारब्धाः मा कृथाः । अन्यथा मरिष्यसीत्यर्थः । रमेराङ्पूर्वान्माडि लुङि थासि “झलो झलि” इति सिचो लोपः ॥ “झस्तथोर्ध्वोऽधः” ॥ “झलां जश् झशि” इति जश्त्वम् ॥

तं भीतङ्कारमाकुश्य रावणः प्रत्यभाषत ।

यातयामं विजितवान् स रामं^३ यदि किं ततः ॥ ३९ ॥

३९. तमिति ॥ रावणस्तं मारीचं भीतं कृत्वा भीतङ्कारम् ॥ “कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्” इति खमुञ् । आकुश्य भीरुस्त्वमिति निर्भत्स्येत्यर्थः । प्रत्यभाषत । तदेवाह । स राघवो यातयामं वृद्धत्वाद्वतरसम् । ‘यातयामं गतरसम्’ इत्यभिधानात् । रामं जामदग्न्यं विजितवान् यदि ततः किम् । वृद्धपीडनात्क उत्कर्ष इत्यर्थः ॥

अघानि ताडकौ तेन लज्जाभयविभूषणा ।

स्त्रीजने यदि तच्छ्लाघ्यं धिग्लोकं क्षुद्रमानसम् ॥ ४० ॥

१ भारकः T₂.

२ दीव्यन्मार° E₂.

३ रामो T₂.

४ अघानि E₂.

५ ताटका G., T., Com.

६ धिगजनं E₂.

४०. अधानीति ॥ लज्जा च भयं च विभूषणं यस्याः सा न शौर्यशालिनी सा ताडका स्त्री तेन रामेणाघानि हता । हन्तेः कर्मणि लुङि चिणो लुक् ॥ “हो हन्तेः—” इति कुत्वम् ॥ स्त्रीजने कृतं तद्धननं स्त्रीहत्या श्लाघ्यं भूषणं यदि तर्हि क्षुद्रमानसं लघुचित्तमीदृग्गर्हिततमं कर्म बहु मन्यमानं लोकं धिक् ॥ निन्द्य इत्यर्थः । धिग्योगे द्वितीया ॥

यद्गेहेनर्दिनमसौ शरैर्भीरुमभाययत् ।

कुब्रह्मयज्ञके रामो भवन्तं पौरुषं नै तत् ॥ ४१ ॥

४१. यदिति ॥ असौ रामो गेह एव नर्दतीति गेहेनर्दी गृहेशूरः । ‘गेहेनर्दी गृहेशूरः पिण्डमारश्च कथ्यते’ इति हलायुधः ॥ “पात्रे-सम्मितादयश्च” इति समासः ॥ तं भीरुं भवन्तम् । कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः ब्राह्मणाभासो विश्वामित्रः । आगन्तुकब्राह्मण्यत्वादिति भावः ॥ “कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्” इति समासान्तष्टच् ॥ तस्य यज्ञके कुयज्ञे ॥ “कुत्सिते” इति कप्रत्ययः ॥ शरैः करणैः अभाययत् । अत एव हेतुभयप्रयुक्तयोः पुगात्मनेपदयोरभावः । बिभेर्ण्यन्ताल्लुङि शपि वृद्धयायादेशौ । तद्भीरुत्रासनं पुरुषस्य कर्म पौरुषं पुरुषकारो न । युवादित्वाद् ॥ शूरत्रासनं पुरुषकारो न भीरुत्रासनमिति भावः ॥

चिरकालोषितं जीर्णं कीटानिष्कुषितं धनुः ।

किं चित्रं यदि रामेण भग्नं क्षत्रियकान्तिके ॥ ४२ ॥

४२. चिरेति ॥ चिरकालमुषितं चिरकालोषितं पुराणमित्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ “अत्यन्तसंयोगे च” इति समासः ॥ “वस-तिक्षुधोरिट्” ॥ अत एव जीर्णं निःसारम् । जू वयोहानौ ॥ “ऋत इच्छातोः” इतीकारे “हलि च” इति दीर्घः ॥ “रषाभ्याम्—” इति नस्य णत्वम् ॥ कीटानिष्कुषितं घुणक्षतम् ॥ “निरः कुषः” ॥ “इष्णिष्ठा-याम्” इतीट् ॥ धनुरैशं चापं रामेण । क्षत्रियकः क्षत्रियाभासः जनः

आत्रहीन इति भावः । कुत्सायां कन् । तस्यान्तिके ॥ “दूरान्तिकार्यैः
षष्ठ्यन्यतरस्याम्” इति षष्ठ्यां “षष्ठी” इति षष्ठीसमासः ॥ “सप्तम्यधि-
करणे च” इति चकारेण दूरान्तिकार्थग्रहणादन्तिक इति सप्तमी ॥ भग्नं
यदि भग्नं चेत् । किं चित्रं न किञ्चिच्चित्रम् । जीर्णकाष्ठभङ्गस्य सुकर-
त्वादिति भावः । अत्राचित्रत्वस्य विशेषणगत्या चिरकालोषितादिप-
दार्थहेतुकत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । ‘हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे
काव्यलिङ्गमुदाहृतम्’ इति लक्षणात् ॥

वनतापसके वीरौ विपक्षे गलितादरौ ।

किं चित्रं यदि सावज्ञौ मम्रतुः खरदूषणौ ॥ ४३ ॥

४३. वनेति ॥ वने तापसके तापसाभासे । कुत्सायां कन् । विपक्षे
शत्रौ विषये गलितादरौ निष्प्रयत्नौ किं तु सावज्ञौ कियानयं क्षुद्र
इति सावधीरणौ अगणितवन्तावित्यर्थः । वीरौ खरदूषणौ मम्रतुर्यदि
मृतौ चेत् ॥ “म्रियतेर्लुङ्ङिडोश्च” इति नियमाल्लिटि न तङ् ॥ किं
चित्रम् । प्रमत्तवधस्य सुकरत्वादिति भावः । पूर्ववदलङ्कारः ॥

त्वं नु भीरुश्च दुर्बुद्धे नित्यं शरणकाम्यसि ।

गुणांश्चापहृषेऽस्माकं स्तौषि शत्रूश्च नैः सदा ॥ ४४ ॥

४४. एवं मारीचोक्तान् रामपराक्रमानन्यथाकृत्य संप्रति श्लोकद्वयेन तन्निग्रहान्यथा-
कारपूर्वकमनन्तरकार्यं तं नियच्छति त्वमित्यादिना ॥ हे दुर्बुद्धे त्वं तु भीरुः । अत
एव नित्यं शरणकाम्यसि शरणमात्मन इच्छसि च न त्वेकवीरः । अत-
स्त्वन्निरहोऽपि न पराक्रम इति भावः ॥ “काम्यश्च” इति काम्यचि
तदन्ताल्लिटि सिप् ॥ किं चास्माकं गुणानपहृषे च ॥ “थासः से” ॥

१ स्मलिता° D.

२ को दोषो T₂, T₃, T₄.

३ त्वं च भीरुः सुदुर्बुद्धे N., C., T₁.,

त्वं भीरुश्चासि दुर्बुद्धे T₂.

त्वं च भीरुश्च दुर्बुद्धे E₂.

त्वं तु भीरुः सुदुर्बुद्धे T.

४ नित्यं च रणकाम्यसि C., C., T₁.

नित्यं मरणकाम्यसि E₂.

५ नस्तथा T., G., Com.

शपो लुक् । तथा नोऽस्माकं शत्रून् स्तौषि प्रशंससे च । स्तौतेर्लटि
सिषि शपो लुक् ॥ “उतो वृद्धिर्लुकि हलि” इति वृद्धिः ॥

शीर्षच्छेद्यमतोऽहं त्वां करोमि क्षितिवर्धनम् ।

कारायिष्यामि वा कृत्यं निजिघृक्षुर्वनौकसौ ॥ ४५ ॥

४५. शीर्षेति ॥ अतोऽस्मादपराधात् शीर्षच्छेद्यं शीर्षच्छेदाहम् ॥
“शीर्षच्छेदाद्यञ्च” इति यत्प्रत्ययः । त्वां क्षितिवर्धनं मृतम् । नन्द्या-
दित्वाल्हयुरित्युक्तम् । करोमि करिष्यामि । सामीप्ये वर्त्तमानप्रत्ययः ।
अथवा वनमोकः स्थानं ययोस्तौ वनौकसौ राज्यभ्रष्टौ रामलक्ष्मणौ
निजिघृक्षुः निग्रहीतुमिच्छुरहम् । ग्रहेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ “सनि
ग्रहगुहोश्च” इतीदृप्रतिषेधः । संप्रसारणभ्रष्टभावदत्वकुत्वषत्वानि । कृत्यं
तन्निग्रहौपयिकं कर्म ॥ “विभाषा कृवृषोः” इति क्यप् ॥ त्वां त्वया
कारायिष्यामि ॥ “हृक्क्रोरन्यतरस्याम्” इत्यणि कर्त्तुः कर्मत्वम् ॥

तमुद्यतनिशातासिं प्रत्युवाच जिजीविषुः ।

मारीचोऽनुनयंस्त्रासादभ्यमिश्रयो भवामि ते ॥ ४६ ॥

४६. तमिति ॥ अथ जिजीविषुर्जीवितुमिच्छुः । जीवेः सन्नन्तादुप्र-
त्ययः । मारीचः उद्यतनिशातासिमुत्क्षिप्तनिशितखड्गम् । श्यतेर्निष्ठा-
याम् “आदेच उपदेशेऽशिति” इत्यात्वम् ॥ “शाच्छोरन्यतरस्याम्”
इति विकल्पादित्वाभावः ॥ तं रावणं त्रासादनुनयन् प्रार्थयमानः ते
तवाभ्यमिश्रयोऽभ्यमित्रमलंगामी त्वदमित्राभिगामी ॥ “अभ्यमित्राच्छ
च” इति चकाराद्यत्प्रत्ययः ॥ भवामीति प्रत्यवादीत् । सद्योमरणाद्वर-
मशुभस्य कालहरणमेवेति बुद्ध्वा तथा प्रवृत्त इत्यर्थः ॥

हरामि रामसौमित्री मृगो भूत्वा मृगद्युवौ ।

उद्योगमभ्यमित्रिणो यथेष्टं त्वं च सन्तनु ॥ ४७ ॥

१ निशातासिः T₃.

D. reverses the 2nd and 4th
Pādas.

२ भ्यमित्रिणो E₃.

३ तु T₂, T₃, T₄, Com.

४७. ईरामीति ॥ मृगैर्वीक्ष्यत इति मृगद्युवौ मृगयासक्तौ । दिवः
किप् ॥ “च्छोः छडनुनासिके च” इति वकारस्य ऊठादेशो यणादेशो-
वडादेशौ ॥ रामसौमित्री रामलक्ष्मणौ मृगो भूत्वा हरामि अन्यत
आकर्षामि । सामीप्ये वर्त्तमानप्रयोगः । त्वं तु अभ्यमित्रमभिसपत्न-
मलंगामी अभ्यमित्रिणः सन् ॥ “अभ्यमित्राच्छ च” इति चकारात्
खप्रत्ययः । यथेष्टमुद्योगं प्रयत्नं सन्तनु कुरुष्वेत्यर्थः । तनोतेर्लोडि
सिपि “उतश्च प्रत्ययात्—” इति हेर्लुक् ॥

ततश्चित्रीयमाणोऽसौ हेमरत्नमयो मृगः ।

यथामुखीनः सीतायाः पुपुवे बहु लोभयन् ॥ ४८ ॥

४८. तत इति ॥ ततो रावणानुनयानन्तरमसौ मारीचः रत्नानां
हेम्नश्च विकारो रत्नहेममयो मृगः सन् ॥ “मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्या-
च्छादनयोः” इति मयट्प्रत्ययः ॥ अत एव चित्रीयमाणश्चित्रीभवन् ॥
“नमोवरिवश्चित्रङ्गः क्यच्” ॥ चित्रङ् आश्चर्यं । ‘अवयवे कृतलिङ्गं
समुदाये पर्यवस्यति’ इति क्यजन्तादात्मनेपदम् । शानच् । सीताया
यथामुखं दर्शनं यस्मिन् यथामुखीनः संमुखीनः सन् ॥ यथामुखमिति
निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः । तस्मात् “यथामुखसंमुखस्य दर्शनः
खः” इति खप्रत्ययः । बहु भूयिष्ठं लोभयन् प्रलोभयन् पुपुवे पुतानि
चकार ॥

तेनादुष्टृषयद्रामं मृगेण मृगलोचना ।

मैथिली विपुलोरस्कं प्रावुवूर्ध्वमृगाजिनम् ॥ ४९ ॥

४९. तेनेति ॥ मृगलोचना मैथिली सीता मृगाजिनं पूर्वोक्तचित्रमृग-
चर्म प्रावुवूर्ध्वः प्रावरितुमिच्छुः सती । प्राङ्पूर्वादृजः सन्नन्तादुप्र-
त्ययः ॥ “इट् सनि वा” इति विकल्पादिङभावपक्षे “अज्ज्ञनगमां
सनि” इति दीर्घे “उदोष्ठ्यपूर्वस्य” इति दन्त्योष्ठ्यस्यापि ग्रहणादुत्वे
“वोरूपघाया दीर्घ इकः” । ततो द्विर्वचनादि । विपुलोरस्कं विशालच-

क्षसं कर्मक्षमदेहसंपन्नमित्यर्थः ॥ “उरःप्रभृतिभ्यः कप्” इति कप् ॥
रामं तेन मृगेण करणेनादुद्यूषयत् देवितुमैषयत् । दीव्यतेः सनि “सनी-
घन्तर्ध—” इत्यादिना विकल्पादनिट्पक्षे ऊठादेशे यणादेशः । ततः
सन्नन्ताणिचि लङ् । मृगवधे प्रावर्त्तयदित्यर्थः ॥

योगक्षेमकरं कृत्वा जानक्या लक्ष्मणं ततः ।

मृगस्यानुपदी रामो जगाम गजविक्रमः ॥ ५० ॥

५०. योगेति ॥ ततो दुद्यूषानन्तरं गजविक्रमो गजगती रामो लक्ष्मणं
सीतायाः जानक्याः योगक्षेमौ स्थितिरक्षणे करोतीति तत्करं कृत्वा ॥
“कृजो हेतु—” इत्यादिना हेत्वर्थे टप्रत्ययः ॥ “क्षेमप्रियमद्रेऽण्व”
इत्यण्वग्रहणस्य तद्वाधकत्वेऽपि ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधि-
निषेधात्तदप्रवृत्तेरिति । मृगस्यानुपदी अन्वेष्टा सन् । संबन्धसामान्ये
षष्ठी । कृद्योगाभावाद्ग्रस्यमानान्वेषणक्रियापेक्षया कर्मणि षष्ठी वा ।
तदपेक्षयापि कारकोत्पत्तिशासनात् । जगाम ॥

स्थायं स्थायं कचिद्यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं कचित् ।

वीक्षमाणो मृगं रामश्चित्रवृत्तिं विसिष्मिये ॥ ५१ ॥

५१. स्थायं स्थायमिति ॥ कचिद्व्यप्रदेशे स्थायं स्थायं पुनः पुनः स्थित्वा ॥
“आभीक्ष्ये णमुल्च” इति णमुल् ॥ द्विर्वचनं चोपसंख्यानात् । पौनः-
पुन्यमाभीक्ष्यम् । यान्तं प्लवमानं कचित्क्रान्त्वा क्रान्त्वा उत्प्लुत्यो-
त्प्लुत्य । णमुल्चेति चकारात् क्त्वाप्रत्ययः । स्थितं तिष्ठन्तमत एव
चित्रवृत्तिमद्भुतव्यापारं मृगं वीक्षमाणो रामो विसिष्मिये विस्मित-
वान् । स्मयतेर्ङित्वालिटि तङ् ॥

चिरं क्लिशित्वा मर्माविद्रामो विलुभितप्लवम् ।

शब्दायमानमव्यात्सीद्भयदं क्षणदाचरम् ॥ ५२ ॥

१ सीताया N., C., T., G., T₁, Com.

२ गत्वा गत्वा E₁, स्थित्वा स्थित्वा कचि-
त्कचित् E₂.

३ कचित्स्थितम् T₂, T₄.

४ स्तत्र चित्रं D.

चित्रवृत्तं E₁.

५ विलुभित C.

६ भुतम् E₁, E₂.

५१. चिरमिति ॥ मर्म विध्यतीति मर्मावित् मर्मभेदी । विध्यतेः क्विप् ॥
 “नहिवृत्ति—” इत्यादिना पूर्वस्य दीर्घः ॥ रामश्चिरं चिरकालम् ।
 अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । क्लिशित्वा क्लिष्टा प्रयस्येत्यर्थः ॥ “क्लिशः
 क्तवानिष्ठयोः” इति क्लिश्यतोर्विकल्पादिडागमः ॥ विलुभिता विमो-
 हिताः चिरप्रयासाद् व्याकुलिताः प्लवाः प्लुतानि यस्य तम् ॥ “लुभो
 विमोहने” इतीट् ॥ शब्दायमानं शब्दं कुर्वाणं हा लक्ष्मणेत्युच्चैः क्रन्द-
 न्तमित्यर्थः ॥ “शब्दचैर—” इत्यादिना क्यङ् ॥ भयदं भयंकरं शब्द-
 विशेषणं वा । क्षणदाचरं मारीचमव्यात्सीत् विध्यति स्म । व्यध ताडने
 लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥

श्रुत्वा विस्फूर्जथुप्रख्यं निनादं परिदेविनी ।

मत्वा कष्टश्रितं रामं सौमित्रिं गन्तुमैजिहत् ॥ ५३ ॥

५३. श्रुत्वेति ॥ अथ सीता विस्फूर्जथुप्रख्यं वज्रघोषकल्पम् । ‘स्फूर्ज-
 थुर्वज्रनिर्घोषः’ इत्यमरः ॥ “द्वितोऽथुच्” ॥ निनादं निनदं ॥ “नौ गव्-
 नद्—” इत्यादिना पक्षे घञ् ॥ श्रुत्वा रामं कष्टश्रितं कृच्छ्रगतिमापन्नं
 मत्वा । ‘स्यात्कृच्छ्रं कष्टमाभीलम्’ इत्यमरः ॥ “द्वितीया श्रितातीत—”
 इत्यादिना द्वितीयासमासः ॥ परिदेवने विलपतीति परिदेविनी सती ।
 देवृ देवने इति धातोर्भौवादिकात् “संपृच—” इत्यादिना घिनुणप्र-
 त्ययः ॥ सौमित्रिं लक्ष्मणं गन्तुमैजिहत् रामं प्रति गन्तुमीहयामास ॥
 “समानकर्तृकेषु तुमुन्” ॥ ईहतेणौ चङि “द्विर्वचनेऽचि” इति
 णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् “अजादेद्वितीयस्य” इति हेर्द्विर्भावे
 चुत्वाद्यभ्यासकार्यम् ॥

एष प्रावृषिजाम्भोदनादी भ्राता विरौति ते ।

ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे भयात् त्रायस्व राघवम् ॥ ५४ ॥

५४. एष इति ॥ हे सौमित्रे प्रावृषि जातः प्रावृषिजः ॥ “प्रावृद्दशर-
 त्कालदिवां जे” इति सप्तम्या अलुक् ॥ स चासावम्भोदश्च स इव

नदतीति तत्रादी ॥ “कर्त्तर्युपमाने” इति णिनिः ॥ एष ते भ्राता रामो विरौति क्रोशति । ज्ञातेः कर्म ज्ञातेयं ज्ञात्युचितं कुरु ॥ “कपिज्ञात्यो-
र्दृक्” ॥ तदेवाह । राघवं रामं भयाद्भयहेतोस्त्रायस्व रक्ष ॥ “भीत्रा-
र्थानां भयहेतुः” इत्यपादानात्पञ्चमी ॥

रामसंघुषितं नैतन्मृगस्यैव विवञ्चिषोः ।

रामस्वनितसङ्काशः स्वान इत्यवदत्स ताम् ॥ ५५ ॥

५५. रामेति ॥ हे आर्ये एतद्रामस्य संघुषितं संघुष्टं स्वरो न भवति ।
भावे क्तः । किन्तु वञ्चितुं प्रलोभयितुमिच्छोः विवञ्चिषोः । वञ्च
गताविति भौवादिको धातुरनेकार्थत्वाद्धातूनां प्रलोभने प्रयुक्तः ।
वञ्चु प्रलोभने इति चौरादिकाद्वा । तेषां नित्यणिच्कत्वादिति । मृगस्यैव
रामस्वनितसङ्काशो रामस्वरसदृशः स्वानः स्वरः ॥ “स्वनहसोर्वा”
इति विकल्पाद्धञ् ॥ इति लक्ष्मणस्तां सीतामवदतुक्तवान् ॥

आप्यानस्कन्धकण्ठांसं रुषितं सहितुं रणे ।

प्रोर्णुवन्तं दिशो बाणैः काकुत्स्थं भीरु कः क्षमः ॥ ५६ ॥

५६. आप्यानेति ॥ हे भीरु कातरे । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्न
गुणः । आप्यानं स्थूलं ॥ प्यै वृद्धावितिधातोरात्वे “संयोगादेरातो
धातोर्यण्वतः” इति निष्ठानत्वम् । ओप्यायी वृद्धौ इत्यस्य तु “ओदि-
तश्च” इति निष्ठानत्वम् । यलोपः । ‘आङ्पूर्वस्यान्धूधसोर्नित्यम्’ इति
नियमात् “प्यायः पी” इति पीभावोऽपि न भवति । स्कन्धः ककुत्प्र-
देशः स च कण्ठश्च अंसः भुजशिखरं च । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ।
तदाप्यानं यस्य तं कर्मक्षमाङ्गमित्यर्थः । रुषितं रुष्टम् ॥ “रुष्यमत्वरसं-
घुषास्वनाम्” इति विकल्पादिद् ॥ बाणैर्दिशः प्रोर्णुवन्तमाच्छादय-
न्तम् । ऊर्णोतेः शतरि उवडादेशः । काकुत्स्थं रामं रणे सहितुं सोढुं

पर्यवस्थातुमित्यर्थः ॥ “तीषसहस्रभरुषरिषः” इति विकल्पादिद् ॥
कः क्षमः शक्तः । क्षमेः शक्त्यर्थत्वात् ॥ “शकधृष—” इत्यादिना
तुमुन् ॥

देहं विभ्रक्षुरस्त्राग्नौ मृगः प्राणैर्दिदेविषन् ।

ज्याघृष्टकठिनाङ्गुष्ठं राममायान्मुमूर्षया ॥ ५७ ॥

५७. देहमिति ॥ किं तु मृग एवास्त्राग्नौ शराग्नौ देहं स्वाङ्गं विभ्रक्षुः
अष्टं पक्षुमिच्छुर्विभ्रक्षुः । भ्रस्जेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । इडागमरमाग-
माभावपक्षे “स्कोः संयोगाद्योः—” इति सलोपे व्रश्चादिना षत्वे
“षदोः—” इति कत्वे “आदेशप्रत्यययोः” इति षत्वम् ॥ प्राणैः ॥
“दिवः कर्म च” इति चकारात्करणत्वम् ॥ दिदेविषन् देवितुं क्रीडि-
तुमिच्छन् ॥ “सनीवन्त—” इत्यादिना विकल्पादिद् ॥ मुमूर्षया मर्त्तु-
मिच्छया । मृङ्कः सन्नन्तादुप्रत्यये टाप् । बुबूषुवत्प्रक्रिया । ज्याघृष्टेन
मौर्वीघर्षणेन । भावे कः । कठिनाङ्गुष्ठं तत्र क्षुण्णमित्यर्थः । राममाया-
दायातः । यातेराङ्पूर्वाल्लङ् । रणे रामामियायिनो मरणं न तु राम-
स्येत्यर्थः ॥

शत्रून्भीषयमाणं तं रामं विस्मापयेत कः ।

मा स्म भैषीस्त्वयाद्यैव कृतार्थो द्रक्ष्यते पतिः ॥ ५८ ॥

५८. शत्रूनिति ॥ किं च शत्रून्भीषयमाणं त्रासयन्तं न तु स्वयं कुत-
श्चिद्भिज्यतमित्यर्थः ॥ “भियो हेतुभये षुक्” ॥ “भीस्म्योर्हेतुभये”
इत्यात्मनेपदम् ॥ शानच् । तं रामं कोऽन्यो विस्मापयेत विजयेन
विस्मितं कुर्यात् कस्तं जेष्यतीत्यर्थः ॥ “भीस्म्योः—” इति हेतुस्मय
आत्मनेपदम् ॥ “नित्यं स्मयतेः” इत्यात्वे पुगागमः ॥ मा स्म भैषीः मा
बिभीहि ॥ “स्मोत्तरे लङ् च” इति चकाराल्लुङि सिचि वृद्धिः ॥ अद्यै-
वाधुनैव त्वया कृतार्थः कृतकृत्यः पतिः प्रियो द्रक्ष्यते दर्शय्यते । इशे-
र्लटि चिण्वादिङभावपक्षे व्रश्चादिना षत्वे कत्वम् । स्यसकारस्य षत्वं च ॥

यायास्त्वमिति कामो मे गन्तुमुत्सहसे न चे ।

इच्छुः कामयितुं त्वं मामिदसौ जगदे तया ॥ ५९ ॥

५९. याया इति ॥ त्वं यायाः रामान्वेषणाय गच्छेः इति मे कामोऽभि-
प्रायः ॥ “कामप्रवेदनेऽकञ्चित्” इत्यकञ्चित्युपपदे कामप्रवेदने
स्वाभिप्रायाविष्करणापराधे लिङ् । त्वं तु गन्तुं नोत्सहसे नेच्छसि ॥
“शकधृष—” इत्यादिना तुमुन् । ततस्त्वं मां कामयितुं कामिनीं कर्तुं
कलत्रिकर्तुमिच्छुरभिलाषुकः । कामिनीशब्दात् तत्करोतीति ण्यन्तात्
“समानकर्तृकेषु तुमुन्” । णाविष्टवद्भावात् “तसिलादिष्वाकृत्वसुचः”
इति पुंवद्भावः ॥ “टेः” इति टिलोपश्च ॥ “विन्दुरिच्छुः” इति
निपातः ॥ इतीत्थं तया सीतया असौ लक्ष्मणो जगदे गदितः । कर्मणि
लिट् ॥

मृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्यवद्यो रघूत्तमः ।

निरगाच्छत्रुहस्तं त्वं यास्यसीति शपन् वशी ॥ ६० ॥

६०. मृषोद्यमिति ॥ वशो वशीकरणम् । “वशिरण्योरुपसंख्यानम्”
इत्यप् । सोऽस्यास्तीति वशी जितेन्द्रियः पूर्वोक्तशङ्कानर्ह इत्यर्थः
सत्यवद्यं सत्यवादः ॥ “वदः सुपि क्यप् च” इति चकाराद्यत् ॥
तद्वान् सत्यवद्यः सत्यवादी । मत्वर्थीयोऽकारः । रघूत्तमो लक्ष्मणः
मृषोद्यं त्वं मां कामयसे इति मृषावादम् ॥ “राजसूय—” इत्यादिना
क्यबन्तो निपातः ॥ प्रवदन्तीं तां सीतां त्वं शत्रुहस्तं यास्यसीति शपन्
अनिष्टागमोक्त्या निगृह्णन्निरगान्निर्गतः ॥

गते तस्मिन् जलशुचिः शुद्धदन्तं रावणः शिखी ।

जङ्गमूकोऽक्षमालावान् धारयो मृदलाबुनः ॥ ६१ ॥

६१. अथास्मिन्नन्तरे रावणप्रवेशं चतुर्भिराह गत इत्यादिभिः ॥ तस्मिन् लक्ष्मणे
गते सति जलशुचिः स्नानपूत इत्यर्थः । शुद्धदन्तं शुभ्रदन्तः ॥ “अग्रा-

१ कामेन हन्तुं T₃.

२ च न T₁.

न चेत् E₃.

३ शुद्धदन्तवान् E₁.

४ धारयन् C.

न्तशुद्ध—” इत्यादिना दन्तशब्दस्य विभाषा दन्त्रादेशः । शिखी शिखा-
वान् । नित्ययोगे ब्रीह्यादित्वादिनिः । जङ्गपूकः मायावित्वात् गर्हित-
जापी ॥ “लुपसदचर—” इत्यादिना भावगर्हायां यङ् ॥ “जपजभ—”
इत्यादिना अभ्यासस्य नुगागमः ॥ “यजजपदर्शा यङ्” इत्यूकप्र-
त्ययः ॥ अक्षमालावान् जपमाली । संसर्गे मतुप् । अलाब्धाः विकारः
फलमलाबु ॥ “ओरञ्” ॥ “फले लुक्” ॥ नपुंसकह्रस्वत्वम् । मृत्
द्वारकामृत्तिका सा चालाबु च मृदलाबु ॥ “जातिरप्राणिनाम्” इति
द्वन्द्वैकवद्भावः ॥ तस्य धारयो धारयिता । कर्मणि षष्ठी ॥ “अनुपस-
र्गाल्लिम्प—” इत्यादिना शप्रत्ययः ॥

कमण्डलुकपालेन शिरसा च मृजावता ।

संवलय लाक्षिके वस्त्रे मात्राः संभाण्ड्य दण्डवान् ॥ ६२ ॥

६२. कमण्डल्विति ॥ कमण्डलुरेव कपालं कर्परं जीर्णकमण्डलुरित्यर्थः ।
तेन मृजा शुद्धिः ॥ “षिद्धिदादिभ्योऽङ्” ॥ तद्वता शिरसा । खल्वाट-
त्वात्स्निग्धेनेत्यर्थः । तेन शिरसा चोपलक्षितः । लाक्षया रक्ते लाक्षिके ॥
“लाक्षारोचनाट्ठक्” इति ठक् ॥ वस्त्रे संवलय समाच्छाद्य ॥ “मुण्डमि-
श्र—” इत्यादिना “वस्त्रात्समाच्छादने” णिजन्तात्कत्वो ल्यप् । मात्रां पूर्वो-
क्तानुक्तालाबुशिक्यादिपरिकरम् । ‘मात्रा परिच्छदेकेशे’ इति यादवः ।
संभाण्ड्य समाचित्य समाहृत्येत्यर्थः ॥ “पुच्छभाण्डचीवर—” इत्या-
दिना “भाण्डात्समाचयने” इति णिङन्तात्कत्वो ल्यप् ॥ समागत्येत्यु-
त्तरेण सम्बन्धः । दण्डवान् त्रिदण्डीत्यर्थः । अत एव शिखीत्युक्तम् ।
एकदण्डिनः शिखाभावात् ॥

अधीयन्नात्मविद्विधां धारयन्मस्करिव्रतम् ।

वदन्बहुलुस्फोटं भूक्षेपं च विलोकयन् ॥ ६३ ॥

१ मात्रां D., B., E1, T., G., Com.

२ नात्मविद्विधां T3, Com.

३ भूविक्षेपं च लोकयन् T3, T4.

भूविक्षेपं विलोकयन् T., G., Com., T3.

६३. अधीयन्निति ॥ एवंभूतो रावणः आत्मवतां विद्यामुपनिषदमधी-
यन्नकृच्छ्रेणाधीयानः मस्करिव्रतं परिव्राजकनियमम् ॥ “मस्करमस्क-
रिणौ वेणुपरिव्राजकयोः” इति निपातनात्सुद ॥ धारयन्नकृच्छ्रेण
दधानः ॥ “इङ्धार्योः शत्रुकच्छिणि” इत्युभयत्र शतृप्रत्ययः । बहु
प्रचुरं यथा तथा अङ्गुलिस्फोटमङ्गुलिं चालयित्वा वदन् । प्रायेणाङ्गु-
लिसंज्ञयैव जल्पन्नित्यर्थः । भ्रुवं विक्षिप्य भ्रूविक्षेपम् । चक्षुषि पतितां
भ्रुवं हस्तेनापक्षिप्येत्यर्थः । उभयत्रापि “स्वाङ्गेऽभ्रुवे” इति णमुल्प्र-
त्ययः । विलोकयन् पश्यंश्च ॥

संदिदर्शयिषुः साम निजुहूषुः क्षपाटताम् ।

चङ्कमावान् समागम्य सीतामूचे सुखाभेव ॥ ६४ ॥

६४. समिति ॥ साम सान्त्वं संदिदर्शयिषुः संदिदर्शयितुमिच्छुः ।
दर्शयतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । क्षपाटतां निशाचरत्वं निजुहूषुः निहोतु-
मिच्छुः । निजं क्रौर्यमाच्छाद्य शान्तिं नाटयन्नित्यर्थः ॥ “अञ्जनगमां
सनि” इति दीर्घः ॥ कुटिलं क्रमणं गतिः चङ्कमा ॥ “नित्यं कौटिल्ये
गतौ” इति यङि “नुगतोऽनुनासिकान्तस्य” इत्यभ्यासस्य नुक् ॥
“अ प्रत्ययात्” इत्यप्रत्यये टाप् ॥ “अतो लोपः” ॥ “यस्य हलः”
इति यकारलोपः ॥ तद्वान् चङ्कमावान् । जरानादितकेन कुटिलं गच्छ-
न्नित्यर्थः । एवंभूतः समागम्य सीतां सुखाकुरु अस्मच्चित्ताराधनं
कुर्वित्यूचे ॥ “सुखप्रियादानुलोभ्ये” इति सुखशब्दात्कृद्योगे ङाच्प्र-
त्ययः । स्वाम्यादिचित्ताराधनमानुलोभ्यम् ॥

सायन्तनीं तिथिप्रणयः पङ्कजानां दिवातनीम् ।

कान्तिं कान्त्सा सदातन्या ह्रेपयन्ती शुचिस्मिता ॥ ६५ ॥

६५. सायमिति ॥ हे शुचिस्मिते सीते । तिथीः शुक्लकृष्णपक्षतिथीः
प्रणयति पञ्चदशानामपि कलानामेकैकवृद्धिहासक्रमेण पञ्चदश पञ्च-

१ समागत्य N., C., T₁, E₂, E₃, c.

२ सुखाकुरु T., G., Com.

B. adds कुलकम् after 64th

verse.

३ सनातन्या T₃, T., G., Com.

४ शुचिस्मिते T., G., Com.

दश प्रवर्त्तयतीति तिथिप्रणीश्चन्द्रः ॥ “सत्सूद्विष—” इति क्विप् ॥
 “उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य” इति णत्वम् ॥ तस्य तिथिप्रण्य-
 श्चन्द्रस्य ॥ “एरनेकाचः—” इति यणादेशः ॥ साये सायं वा भवा
 सायन्तनी । सायशब्दात्स्यतेर्घञन्तादस्मादेव निपातनान्मान्तात्सायं-
 शब्दाद्वा अव्ययात् “सायंचिरम्—” इत्यादिना द्युप्रत्यये तुद् । तां
 कान्तिं पङ्कजानां दिवाभवां दिवातनीं कान्तिं सदा भवा सनातनी ।
 स एव प्रत्ययः । तथा कान्त्या ह्येपयन्ती त्रपयन्ती । कादाचित्का-
 त्सनातनस्योत्कृष्टत्वादिति भावः । अत एवोपमानादुपमेयस्याधिक्य-
 कथनात् व्यतिरेकालङ्कारः । ‘भेदप्रधानं सामान्यमुपमानोपमेययोः ।
 आधिक्यालपत्वकथनाद्व्यतिरेकः स उच्यते” ॥ इति लक्षणात् ॥

का त्वमेकाकिनी भीरु निरन्वयजने^१ वने ।

श्रुध्यन्तोऽप्यघसन् व्यालास्त्वामपालां कथं न वा ॥ ६६ ॥

६६. का त्वमिति ॥ हे भीरु त्रसन्नो एकाकिन्यसहाया ॥ “एकादाकि-
 निञ्चासहाये” ॥ “ऋन्नेभ्यो ङीप्” ॥ निरन्वयाः निरनुप्रवेशाः नराः
 यस्मिस्तस्मिन् मनुष्यसंचारशून्ये वने का त्वम् । श्रुध्यन्तो बुभुक्ष-
 माणाः व्यालाः श्वापदाः । ‘व्यालः श्वापदसर्पयोः’ इति विश्वः ।
 पालयतीति पालः । पचाद्यच् । अपालामरक्षकां त्वां कथं वा नाघस-
 न्नपि नाभक्षयन्नपि । अहो महच्चित्रमिति भावः । अपिः संभावनायाम् ॥
 “लुङ्सनोर्घस्लृ” इत्यदेर्घस्लादेशो लृदित्वादङ् ॥

हृदयङ्गममूर्त्तिस्त्वं सुभगम्भावुकं वनम् ।

कुर्वाणा भीममप्येतद्गदाभ्यैः केन हेतुना ॥ ६७ ॥

६७. हृदयङ्गमेति ॥ हे सौम्ये हृदयं गच्छन्ती हृदयङ्गमा हृद्या मूर्त्ति-
 र्यस्याः सा ॥ “गमश्च” इति खचि मुम् ॥ त्वं भीमं भयङ्करमप्येतद्व-
 नम् । असुभगं सुभगं भवतीति सुभगम्भावुकं सौम्यं कुर्वाणा ॥

“कर्त्तरि भुवः—” इत्यादिना च्ययर्थे भुवः खुकञ् ॥ मुमागमः । केन हेतुना अभ्यैरभ्यगच्छः । इणो लङ्चाड्वृद्धिः । चद ॥

सुकृतं प्रियकारी त्वं कं रहस्युपतिष्ठसे ।

पुण्यकृचाटुकारस्ते किङ्करः सुरतेषु कः ॥ ६८ ॥

६८. सुकृतमिति ॥ हे सुभगे त्वं रहस्येकान्ते प्रियं करोतीति प्रिय-
कारी प्रियकरा अनुकूलवर्तिनी सती ॥ “क्षेमप्रियमद्रेऽण् च” इत्यणि
ङीप् ॥ कं सुकृतं साधुकारिणम् ॥ “सुकर्मपाप—” इत्यादिना किप् ॥
उपतिष्ठसे संगच्छसि । उपात्संगतिकरणे आत्मनेपदम् । किं च सुर-
तेषु ते तव चाटुकारः प्रियवादी ॥ “न शब्दश्लोक—” इत्यादिना टप्र-
तिषेधात् “कर्मण्यण्” ॥ किमपि करोत्यानुकूल्येनेति किङ्करो दासः ॥
“कृजो हेतु—” इत्यादिनानुलोम्ये टप्रत्ययः ॥ पुण्यकृत् कः । अकृतपु-
ण्येन दुर्लभत्वादीदृक्फलस्येति भावः ॥ “सुकर्म—” इत्यादिनैव किप् ।
कस्ते भर्त्तेति प्रश्नार्थः । एतेन समानराग उक्तः । अन्यथा रसाभास-
प्रसङ्गात् । किङ्कर इत्यत्र हेत्वाद्यर्थविवक्षायां “कृजो हेतु—” इत्यादिना
ट एव । जातिः किङ्करीत्यादिङीबन्तप्रयोगदर्शनात् । तदविवक्षायां तु
“दिवा—” इत्यादि सूत्रप्राप्तप्रत्ययबाधेन ‘कियत्तद्गुणु कृजोऽज्विधा-
नम्’ इत्यजेव । किङ्करा यत्करेत्यादिटाबन्तप्रयोगदर्शनात् । यत्तु
“दिवा—” आदिनैव टप्रत्ययः अज्विधानं तु स्त्रीलिङ्गमात्रविषयम् इति
जयमङ्गलाकारव्याख्यानं तद्वृत्तावच्छ्रित्ययान्तत्वाभिव्यक्त्यर्थं किङ्करा
यत्करेति टाबन्तोदाहरणदर्शनाद्भ्रान्तमित्युपेक्ष्यम् ॥

परिपर्युदधे रूपमाद्युलोकाच्च दुर्लभम् ।

भावत्कं दृष्टवत्स्वेतदस्मास्वधि सुजीवितम् ॥ ६९ ॥

६९. परिपरीति ॥ उदधेः परिपरि उदधिं, वर्जयित्वा स्थितमिति
शेषः । तत्रापि दुर्लभमित्यर्थः ॥ “परेर्वर्जने” ॥ ‘असमासे वा’ इत्यस-
मासपक्षे विकल्पाद्विर्वचनम् ॥ “अपपरी वर्जने” इति कर्मप्रवचनीय-
त्वाद्वितीयाप्राप्तौ “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” इति तदपवादिनी पञ्चमी ॥

आद्यलोकादास्वर्गाच्च दुर्लभम् । भूवत्स्वर्गेऽपि दुर्लभमित्यर्थः ॥
 “आङ्मर्यादाभिविध्योः” इति विकल्पादसमासः ॥ “आङ् मर्यादाव-
 चने” इति वचनग्रहणादभिविधावापि कर्मप्रवचनीयत्वेऽपि पूर्ववत्प-
 ञ्चमी । भवत्या इदं भावत्कं भवदीयम् ॥ “भवतष्टकछसौ” इति ठकि
 ठक्छसौरुपसङ्ख्यानात्पुंवद्भावे “इसुसुक्तान्तात्कः” ॥ एतद्रूपं दृष्टव-
 त्स्वस्मासु अधि अस्मदधिकरण इत्यर्थः । “अधिपरी अनर्थकौ” इति
 कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः गत्युपसर्गसंज्ञानिवृत्तिमात्रार्थत्वात् तद्योगेऽपि
 न द्वितीया । विभक्त्यर्थमात्रद्योतकत्वमानर्थक्यम् । ‘तिङ्कृत्तद्धितादि-
 ष्वपरिगणनात्तद्योतितेऽप्यर्थे भवत्येव विभक्तिः’ इति न्यासकारः ।
 सुजीवितमिति वर्त्तत इति शेषः । त्वद्रूपदर्शनादस्मज्जीवितं सुजीवि-
 तमित्यर्थः ॥

प्रपीतमधुका भृङ्गैः सुदिवेवारविन्दिनी ।

सत्परिमललक्ष्मीका नापुंस्कासीति मे मतिः ॥ ७० ॥

७०. आपीतेति ॥ भृङ्गैरापीतमधुका निष्पीतमकरन्दा । वैभाषिकः
 शौषिकः कप् । शोभना दिवा दिनं यस्याः सा सुदिवा । अर्ककरसम्पर्क-
 शालिनीत्यर्थः ॥ “सुप्रातसुश्वसुदिव—” इत्यादिना समासान्तनिपातः ॥
 अरविन्दिनी कमलिनीव स्थिता । सती परिमललक्ष्मीर्विमर्दगन्धसंप-
 त्तिर्यस्याः सा सत्परिमललक्ष्मीका । ‘विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जन-
 मनोहरे’ इत्यमरः । एकवचनान्तस्य लक्ष्मीशब्दस्योरःप्रभृतिषु
 पाठात् “उरःप्रभृतिभ्यः कप्” इति बहुव्रीहौ समासान्तः कप् । छन्दो-
 भङ्गवहनं तु पूर्ववत् । ईदृशी त्वमपुंस्का अविद्यमानपुंस्का । अविद्यमा-
 नपुरुषसम्पर्केत्यर्थः । लक्ष्मीशब्दवत्पुंशब्दस्यैकवचनस्य उरःप्रभृ-
 तिपाठात्कप् ॥ “पुमः स्वर्यम्परे” इति पुंसो रत्वे विसर्जनीयस्य
 “संपुंकानां सो वक्तव्यः” इति २कपापवादी सः ॥ नासि न भवसि ।
 किं तु भुक्तपूर्वैवेति मे मतिर्मम प्रतिपत्तिः ॥

मिथ्यैव श्रीः श्रियम्मन्या श्रीमन्मन्यो मृषा हरिः ।

साक्षात्कृत्साभिमन्येऽहं त्वां हरन्तीं श्रियं श्रियम् ॥ ७१ ॥

७१. मिथ्येति ॥ श्रियो लक्ष्म्याः श्रियं शोभां हरन्तीं ततोऽधिकशोभा-
मित्यर्थः । त्वां साक्षात्कृत्य प्रत्यक्षीकृत्य ॥ “साक्षात्प्रभृतीनि च” इति पक्षे
गतित्वात्समासे क्त्वो ल्यप् ॥ अहं श्रियमात्मानं मन्यमाना श्रियम्मन्या ॥
“आत्ममाने खश्च” ॥ “दिवादिभ्यः श्यन्” ॥ “इच एकाचोऽम्प्रत्यय-
वच्च” इत्यमागमे तस्याम्प्रत्ययवद्भावात् “न विभक्तौ तुस्माः” इति
मलोपप्रतिषेधः । किबन्तानां धातुत्वानपायादियडादेशः । श्रीर्मिथ्यैव
न श्रीरित्यर्थः । श्रीमन्तमात्मानं मन्यमानः श्रीमन्मन्यः । पूर्ववत्त्वश्च ।
हरिर्मृषैव । न श्रीमानित्यर्थः । किं तु त्वमेव श्रीः त्वदीय एव श्रीमा-
निति भावः । इत्यभिमन्ये ॥

नोदकण्ठिष्यतासर्थं त्वामैक्षिष्यत चेत्स्मरः ।

खेलायन्ननिशं नापि सज्जुःकृत्य रतिं वसेत् ॥ ७२ ॥

७२. नेति ॥ स्मरः त्वामैक्षिष्यत चेत् ईक्षेत चेत् रतिं प्रति अत्यर्थं
नोदकण्ठिष्यत किंचिदपि नोत्कण्ठेतेत्यर्थः । क्रियातिपत्तौ लृङ् । किंचा-
निशं खेलायन् क्रीडन् । कण्डूादियगन्तालुटः शत्रादेशः । रतिं सज्जुःकृत्य
सहचरीकृत्यापि । ‘सज्जुःकरोत्यात्मनेऽपि साह्ये सत्राकरोति च’ इति
भट्टमल्लः । ऊर्यादित्वेन गतित्वात्समासे क्त्वो ल्यप् । न वसेत् ॥

वल्लूयन्तीं विलोक्य त्वां स्त्री न मन्तूयतीहका ।

कान्तिं नाभिमनायेत को वा स्थाणुसमोऽपि ते ॥ ७३ ॥

७३. वल्लूयन्तीमिति ॥ वल्लूयन्तीं मनो हरन्तीं त्वां विलोक्य इहा-
स्मिन् लोके का स्त्री न मन्तूयति न कुप्यति नेर्ष्यतीत्यर्थः । उभयत्र
धातोः कण्डूादित्वाद्यक् ॥ “अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः” किं च स्थाणु-

समः काष्ठतुल्योऽत्यन्तमूढोऽपि रुद्रतुल्योऽपि वा कस्ते तव कान्ति
लावण्यं विलोक्य नाभिमनायेत नोत्सुकायेत । भृशादित्वात् क्यङ्
सलोपश्च । संभावनायां लिङ् ॥

दुःखायते जनः सर्वः स एवैकः सुखायते ।

यस्योत्सुकायमाना त्वं न प्रतीपायसेऽन्तिके ॥ ७४ ॥

७४. दुःखायत इति ॥ सर्वो जनो दुःखायते दुःखमनुभवति । किं तु स
एक एव सुखायते सुखमनुभवति ॥ “सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्”
इत्युभयत्रापि क्यङ् ॥ यस्यान्तिके त्वमुत्सुकायमाना उत्सुकाभवन्ती
न प्रतीपायसे न प्रतीपा अप्रतिकूला भवसि । उभयत्रापि भृशादि-
त्वात्क्यङ् ॥

कः पण्डितायमानस्त्वामादायामिषसन्निभाम् ।

त्रस्यन् वैरायमाणेभ्यः शून्यमन्ववसद्वनम् ॥ ७५ ॥

७५. क इति ॥ अपण्डितः पण्डितो भवन् पण्डितायमानो दुर्बुद्धिः
कः । भृशादित्वात्क्यङ् । आमिषसन्निभां मांसपिण्डकल्पां तद्वन्मृद्व-
ङ्गीमित्यर्थः । त्वामादायानीय वैरायमाणेभ्यो वैरं कुर्वणेभ्यः ॥ “शब्द-
चैर—” इत्यादिना क्यङि शानच् ॥ “भोत्रार्थानाम्—” इत्यपादानत्वा-
त्पञ्चमी ॥ त्रस्यन् शून्यं वनमन्ववसत् । वने उषितवानित्यर्थः ॥ “उपा-
न्वध्याङ्कुसः” इत्यधिकरणस्य कर्मत्वम् ॥

ओजायमाना तस्यार्घ्यं प्रणीयै जनकात्मजा ।

उवाच दशमूर्धानं सादरौ गद्गदं वचः ॥ ७६ ॥

७६. ओजायमानेति ॥ ओज इवाचरन्ती ओजायमाना । मूर्त्तमोज इव
स्थितेत्यर्थः ॥ “कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” इति क्यङ् नित्यं सलोपश्च ।

“ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया” इति वचनात् । जनका-
त्मजा सीता तस्य रावणस्य । सम्प्रदानत्वेऽपि संबन्धसामान्ये षष्ठी ।
अर्ध्यमर्घार्थं जलम् ॥ “पादार्घ्याभ्यां च” इति यत्प्रत्ययः ॥ प्रदाय दत्त्वा
सादरा सती दशमूर्धानं रावणं गद्वदं भयात्किञ्चित्कण्ठं यथा तथा वच
उवाच । “ब्रुविशासि—” इति वचनात् द्विकर्मकत्वम् ॥

महाकुलीन ऐक्ष्वाके वंशे दाशरथिर्मम ।

पितुः प्रियङ्करो भर्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम् ॥ ७७ ॥

७७. यत्पृष्ठं सुकृतं प्रियकारीत्यत्र कस्ते भर्तेति तत्रोत्तरमाह महाकुलीन इति ॥ महा-
कुलस्यापत्यं पुमान् महाकुलीनः ॥ “महाकुलादञ्खञौ” इति विक-
ल्पादनुवृत्तः खप्रत्ययः । आदिवृद्धिपाठे सौत्रः खञ्प्रत्ययः । इक्ष्वाकू-
णामयमैक्ष्वाकः ॥ “दाण्डिनायन—” इति निपातनादुकारलोपः ।
तस्मिन्वंशे दाशरथिर्दाशरथसुतः ॥ “अत इञ्” ॥ मम भर्ता । कथं-
भूतः । पितुः प्रियङ्करः प्रियकारी । तपस्विनां क्षेमकारः क्षेमङ्करः ॥
“क्षेमप्रियमद्रेऽण् च” इति यथाक्रमं खजणौ ॥

निहन्ता वैरकाराणां सतां बहुकरः सदा ।

पारश्वधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥ ७८ ॥

७८. निहन्तेति ॥ वैरकाराणां वैरायितृणाम् ॥ “न शब्द—” इत्यादिना
टप्रतिषेधे “कर्मण्यण्” ॥ कर्मणि षष्ठी । निहन्ता । तृच् । सदा सतां
बहुकरो बहुपकर्त्ता ॥ “कृञो हेतु—” इत्यादिना ताच्छील्ये टप्रत्ययः ॥
शेषं किङ्करवत् । परश्वधः प्रहरणमस्य पारश्वधिकः ॥ “परश्वधा-
दञ्च” इति ठक् ॥ तस्य रामस्य परशुरामस्य । ‘द्वयोः कुठारः
स्वधितिः परशुश्च परश्वधः’ इत्यमरः । शक्तेः सामर्थ्यस्य रणे अन्त-
करो नाशकरः ॥ “दिवाविभा—” इत्यादिना टप्रत्ययः ॥

अध्वरेष्विष्टिनां पाता पूर्वार्त्तं कर्मसु सर्वदा ।

पितृनियोगाद्राजत्वं हित्वा योऽभ्यागमद्वनम् ॥ ७९ ॥

७९. अध्वरेष्विति ॥ अध्वरेषु यागेषु इष्टमेभिरिष्टिनः । अध्वरानिष्ट-
वन्त इत्यर्थः ॥ “इष्टादिभ्यश्च” इतीनिप्रत्ययः । “क्तस्येन्विषयस्य
कर्मणि सप्तमी वक्तव्या” । तेषां पाता रक्षिता । सर्वदा पूर्वकर्मसु
खातश्राद्धादिकर्मसु पाता तेषामपि रक्षक इत्यर्थः । यो रामः पितृनि-
योगाद्राजत्वं राज्यं हित्वा वनमभ्यगमत् । गमेर्लुङि लुदित्वादङ् ॥

पतत्रिक्रोष्टुजुष्टानि रक्षांसि भयदे वने ।

यस्य बाणैर्निकृत्तानि श्रेणीभूतानि शेरते ॥ ८० ॥

८०. पतत्रीति ॥ भयदे वने यस्य बाणैर्निकृत्तानि भिन्नानि रक्षांसि ।
पतत्रिभिः पक्षिभिः क्रोष्टुभिः शृगालैश्च जुष्टानि भाक्षितानीत्यर्थः ।
अश्रेणयः श्रेणयो भूतानि श्रेणीभूतानि राशीभूतानीत्यर्थः । “श्रेण्या-
दिषु च्व्यर्थवचनम्” इति च्व्यर्थानामच्च्व्यन्तानां “श्रेण्यादयः कृता-
दिभिः” इति समासः । च्व्यन्तानां तु “ऊर्यादिच्चिडाचश्च” इति
गतित्वात् “कुगतिप्रादयः” इति समासः । शेरते दीर्घं निद्रान्ती-
त्यर्थः ॥ “शीङो रुट्” इति रुडागमः ॥

दीव्यमानं शितान्बाणानस्यमानं महागदाः ।

निघ्नानं शात्रवान्नामं कथं त्वं नावगच्छसि ॥ ८१ ॥

८१. दीव्यमानमिति ॥ शितान् बाणान् शितैर्बाणैः ॥ “दिवः कर्म च”
इति करणस्य कर्मत्वम् ॥ दीव्यमानं देवनशीलम् । देवनं क्रीडा विजि-
गीषा वा । महागदाः अस्यमानं क्षेपमाणम् । तद्योग्यवयस्कमित्यर्थः ।
शत्रून्नेव शात्रवान् । स्वार्थेऽण् । निघ्नानं निहननशक्तम् ॥ “गमहन—”
इत्यादिना उपधालोपः । क्रमात् त्रिषु “ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु
चानश्” इति चानश् । तं रामं कथं नावगच्छसि न वेत्सि ॥

१ पूर्वकर्मसु T₃, T₄, T., G., Com.

२ “अभ्यगमद्वनम्” T₃, E₁, T., G., Com.

३ रणे E₂.

४ बाणैर्निकृत्तानि B., E₂.

भ्रातरि न्यस्य यातो मां मृगाविन्मृगयामसौ ।

एषितुं प्रेषितो यातो मया तस्यानुजो वनम् ॥ ८२ ॥

८२. भ्रातरीति ॥ मृगान्विध्यतीति मृगावित् । क्विप् ॥ “नहिवृति—”
इत्यादिना पूर्वस्य दीर्घः ॥ असौ रामो मां भ्रातरि लक्ष्मणे न्यस्य रक्ष-
णार्थमर्पयित्वा मृगयामाखेटम् । ‘आखेटो मृगया स्त्रियाम्’ इत्यमरः ।
परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाख्यानामुपसंख्यानाच्छप्रत्ययान्तो निपातः ।
यातो गतः । तं राममेषितुमन्वेतुम् । इष्यतेर्गत्यर्थत्वान्नित्यमिडागमः ।
तस्य रामस्यानुजो लक्ष्मणो मया वनं प्रति प्रेषितः । पूर्ववदिडागमः ।
यातः ।

अथायस्यन् कषायाक्षः स्यन्नस्वेदकणौलवणः ।

संदर्शितान्तराकूतस्तामर्वादीदृशाननः ॥ ८३ ॥

८३. अथेति ॥ अथ सीतावाक्यश्रवणानन्तरमायस्यन् प्रयस्यन् क्रोधा-
दुञ्चलन्नित्यर्थः । यसु प्रयत्ने दैवादिकः ततो लटः शत्रादेशः । कषायाक्षो
रोषरक्ताक्षः । ‘रागे काथे कषायोऽस्त्री’ इति यादवः । क्रोधादेव
स्विन्नः अत एव स्वेदकणैरुण्वणः प्रचुरः दृशाननः संदर्शितमान्तर-
माकूतमभिप्रायो येन स सन् । तां सीतामवादीत् ॥ “वदवज्र—”
इति सिचि वृद्धिः ॥

कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयं विवासितम् ।

को नगमुषितप्रख्यं बहु मन्येत राघवम् ॥ ८४ ॥

८४. कृत इति ॥ कानिष्ठिनेयस्य कनिष्ठापुत्रस्य भरतस्य कृते कार्यो-
र्थम् । संपदादित्वात्क्विप् । अव्ययमिति केचित् । विवासितं प्रवासि-
तम् । अत एव नगमुषितप्रख्यम् । मुषितो हतवस्त्रः अत एव नग्नः ॥
“पूर्वकाल—” इत्यादिना समासे राजदन्तादित्वात्पूर्वकालस्य परनि-

१ सचितुं T₂.

२ रामं E₃.

३ स्विन्नः स्वेदं T₄, T., G., Com.

स्यन्दत्स्वेदं E₂.

४ “मगादीदृ” B.

५ ज्यैष्ठिनेयो विवासितः D.

पातः ॥ तत्प्रख्यं तत्तुल्यम् । ज्यैष्ठिनेयं ज्येष्ठापुत्रं ज्येष्ठमिति भावः ।
उभयत्र “कल्याणादीनामिन्द्र” इतीन्द्रादेशः । राघवं रामं को बहु
मन्येत पूजयेत् । न कोऽपीत्यर्थः । बह्विति क्रियाविशेषणम् ॥

राक्षसान्बदुयज्ञेषु पिण्डेशूरान् निरस्तवान् ।

यद्यसौ कूपमाण्डूकि तवैतावति कः स्मयः ॥ ८५ ॥

८५. यदुक्तमध्वरेष्वाष्टिनां पातेति तदाभासीकरोति राक्षसानिति ॥ असौ रामो
बदुयज्ञेषु कुब्रह्मयज्ञकेषु पिण्डेशूरान्नशूरान् न तु रणशूरान् । ‘गेहे-
नदीं गृहेशूरः पिण्डेशूरश्च कथ्यते’ इति हलायुधः । पात्रेसम्मितादि-
त्वात्समासः । सः राक्षसान्निरस्तवान्यदि हतवांश्चेत् । हे कूपमाण्डूकि
तत्तुल्यबुद्धे ॥ “ढक् च मण्डूकात्” इति चकारादपत्याणि ङीप् । तवै-
तावत्येतावन्मात्रे कः स्मथो विस्मयः । यथा कूपमाण्डूकी कूपमेव
सर्वाधिकं मन्यते न तु समुद्रादिकं तथा त्वमपि राममेव बहु मन्यसे
नास्मान् जानासीति तात्पर्यार्थः ॥

मत्पराक्रमसंक्षिप्तराज्यभोगपरिच्छदः ।

ममैव युक्तं किं वक्तुं दरिद्राति यथा हरिः ॥ ८६ ॥

८६. मदिति ॥ मम पराक्रमेण संक्षिप्ताः सुहृताः राज्यभोगपरिच्छदाः
हस्त्यश्वादिराज्योपभोगसाधनानि यस्य सः । मदपहतसर्वस्व इत्यर्थः ।
हरिरिन्द्रो यथा दरिद्राति निःस्वो भवति । दरिद्रा दुर्गतौ । लटि शपो
लुक् । तन्ममैव वक्तुं युक्तं किम् । न युक्तमित्यर्थः । आत्मश्लाघायाः
लोकवेदगर्हितत्वादितिभावः ।

निर्लङ्को विमदः स्वामी धनानां हृतपुष्पकः ।

अध्यास्तेऽन्तर्गिरं यस्मात् कस्तन्नावैति कारणम् ॥ ८७ ॥

१ बहु° D.

२ पिण्डेशूरान् T., G., Com.

३ युक्तं ममैव किं वक्तुम् N., C., c., E₃,

T₁, T.,

४ नितङ्को E₃.

५ रावणम् T₃, E₁.

८७. निर्लङ्क इति ॥ यस्मान्मद्विक्रमलक्षणात् कारणात् धनानां स्वामी कुबेरः । निष्क्रान्तो लङ्कायाः निर्लङ्कः सन् । ‘निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या’ इति गतिसमासः । द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परलिङ्गताप्रतिषेधाद्विशेष्यलिङ्गता ॥ “एकविभक्ति चापूर्वनिपाते” इति लङ्काशब्दस्योपसर्जनत्वात् “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” इत्युपसर्जनद्वस्वत्वम् । हृतपुष्पकोऽपहतविमानश्च । अत एव विमदो वीतदर्पः सन् । गिरावन्तर्गिरं कैलासमित्यर्थः । अध्यास्ते । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ “गिरेश्च सेनकस्य” इति विकल्पादव्ययीभावसमासान्तष्टच् ॥ “अधिशीङ्स्थासां कर्म” इति कर्मत्वात् द्वितीया ॥ “अव्ययीभावश्च” इत्यव्ययत्वम् ॥ तत्कारणं मद्विक्रमलक्षणं को नावैति न वेत्ति । सर्वोऽपि वेत्त्येवेत्यर्थः ॥

भिन्ननौक इव ध्यायन् मत्तो विभ्यद्यमः स्वयम् ।

कृष्णिमानं दधानेन मुखेनास्ते निरुद्यतिः ॥ ८८ ॥

८८. भिन्नेति ॥ किं च यमोऽन्तकः स्वयं मत्तो मत्सकाशाद्विभ्यत्त्रस्यन् भिन्ननौको मध्येजलं विशीर्णतरणिरिव । ‘स्त्रियां नौस्तरणिस्तरीः’ इत्यमरः । कप् । ध्यायन् का गतिरिति चिन्तयन् कृष्णिमानं मालिन्यं दधानेन मुखेनोपलक्षितः । विवर्णमुखः सन्नित्यर्थः । निरुद्यतिर्निरुद्योगः सन् । यमेः स्त्रियां क्तिन् । अनुनासिकलोपः । आस्ते न तु किञ्चिद्व्याप्रियत इत्यर्थः ॥

समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधिसका पुरी ।

रत्नपारायणं नाम्ना लङ्केति मम मैथिलि ॥ ८९ ॥

८९. समुद्रेति ॥ हे मैथिलि समुद्रस्योपत्यका आसन्ना समुद्रपरिवेत्यर्थः । पर्वतासन्नवाचकेनासन्नमात्रं लक्ष्यते । पर्वतस्य त्रिकूटाद्रेरधित्यका । लक्षणया उपरि स्थितेत्यर्थः । गिरिर्दुर्गं चेत्यर्थः । ‘उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरुर्ध्वमाधित्यका’ इत्यमरः ॥ “उपाधिभ्यां त्यकन्ना-

सन्मारुढयोः” इति त्यक्प्रत्ययः । प्रतिषेधे त्यक्न उपसंख्याना
त्वात्पूर्वस्येत्वाभावः । हेम्नो विकारो हैमी हेममयी ॥ “प्राणिरजता-
दिभ्योऽञ्” ॥ “नस्तद्धिते” इति टिलोपः ॥ रत्नानां पारस्य समासे-
रयनं स्थानं सर्वरत्नानामाकर इत्यर्थः । नाम्ना लङ्केति प्रसिद्धा मम
पुरीति प्ररोचनापि यथार्थैव ॥

आवासे सिक्तसंमृष्टे गन्धैस्त्वं लिप्तवासिता ।

अर्पितोरुगुग्गुन्धिस्रक् तस्यां वस मया सह ॥ ९० ॥

९०. आवास इति ॥ हे सीते तस्यां पुर्यां सिक्तसंमृष्टे पूर्वं गन्धोदकैः
सिक्ते पश्चाच्छोधनीभिः संमृष्टे शोधिते । स्नातानुलिप्तवत् ॥ “पूर्व-
काल—” इत्यादिना समासः ॥ आवासे गृहे त्वं गन्धैर्यक्षकर्मदादिभि-
र्लिप्ता अनुलिप्ता पश्चाद्वासिता अगुरुधूपादिभिरधिवासिता । पूर्ववत्स-
मासः । अर्पिताः न्यस्ताः उरवः प्रभूताः सुगन्धयः शोभनगन्धाः
स्त्रजो यस्याः सा सती ॥ “गन्धस्येदुत्पृतिसुसुरभिभ्यः” इति समा-
सान्त इकारः ॥ मया सह वस । प्रार्थनायां लोट् ॥

संगच्छ पौंस्त्रि स्त्रैणं मां युवानं तरुणी शुभे ।

राघवः प्रोष्यपापीयान् जहीहि तमकिञ्चनम् ॥ ९१ ॥

९१. संगच्छेति ॥ हे शुभे शोभने । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । हे पौंस्त्रि
पुंहिते पुमर्हे वा पौंस्त्रि । एवं स्त्रीभ्यो हितमर्हे वा स्त्रैणम् । नञ्प्रो-
रुपसंख्यानादीकारः । युवानं तरुणं मां मा तरुणी युवतिः । तरुणस्यो-
पसंख्यानान्डीप् । त्वं संगच्छ प्राप्तुहि । सकर्मकत्वात् “समो गम्यु-
च्छि—” इत्यादिना नात्मनेपदम् । राघवो रामः प्रोष्य राज्यात्प्रभ्रश्य
अत एवातिशयेन पापो निकृष्टः पापीयान् अभाग्य इत्यर्थः । ‘अथ
त्रिषु द्रव्ये पुण्यपापसुखानि च’ इति विशेष्यलिङ्गत्वात् पापशब्दादी-
यसुनि तदुत्तरपदस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादित्वात्साधुः । नास्ति किञ्च-
नास्येत्यकिञ्चनं निःस्वम् । मयूरव्यंसकादिषूच्चावचोच्चनीचाचोपचाच-
पराचनखप्रचनिश्चप्रचाकिञ्चनाकुतोभयानीति पाठात्साधुः । तं रामं

जहीहि त्यज । जहातेः प्राप्तकाले लोट् । सेहित्वे “आच हौ” इति चकाराद्वैकल्पिक ईकारः ॥

अश्रीतपिबतीयन्ती प्रसिता स्मरकर्मणि ।

वशेकृत्य दशग्रीवं मोदस्व वरमन्दिरे ॥ ९२ ॥

९२. अश्रतेति ॥ अश्रीत पिबतेति सातत्येन यस्यां क्रियायां सा अश्रीतपिबता गृहे सर्वनियामकत्वं स्वाम्यमिति यावत् । मयूरव्यं-सकादिषु ‘आख्यातमाख्यातेन समस्यते क्रियासातत्ये’ इति वचना-त्समासः । तामात्मन इच्छन्ती अश्रीतपिबतीयन्ती स्वामिनी सती-त्यर्थः ॥ “सुप आत्मनः क्यच्” ॥ ततः लट् शतरि ङीप् । स्मरकर्मणि प्रसिता सुरतासका सती । ‘तत्परे प्रसितासकौ’ इत्यमरः । दश-ग्रीवं वशीकृत्य वरमन्दिरे रम्यगृहे मोदस्व आनन्देत्यर्थः ॥

मा स्म भूग्राहिणी भीरु गन्तुमुत्साहिनी भव ।

उद्गासिनी च भूत्वा नो^१ वक्षःसम्पदिनी भव ॥ ९३ ॥

९३. मास्मेति ॥ हे भीरु ग्राहिणी आग्राहिणी प्रतिकूला मा स्म भूः ॥ “स्मोत्तरे लङ् च” इति चकारालुङ् ॥ गन्तुं प्रस्थातुम् । उत्सहत इत्युत्साहिनी भव । उद्गासत इति उद्गासिनी भूत्वा नोऽस्माकं वक्षः-सम्पदिनी वक्षसः पीडयित्रीति षष्ठीसमासः । अनुपपदाधिकारात् । भव । आलिङ्ग्येत्यर्थः । सर्वत्र “नन्दिग्रहि—” इत्यादिना णिनिः ॥

तां प्रातिकूलिकीं मत्वा जिहीर्षुर्भीमविग्रहः ।

बाहूपपीडमाश्लिष्य जर्गाहे द्यां निशाचरः ॥ ९४ ॥

९४. तामिति ॥ निशाचरो रावणस्तां सीतां प्रतिकूलं वर्त्तत इति प्रातिकूलिकीं प्रतिकूलवर्त्तिनीमनुनयासाध्याम् ॥ “तत्प्रत्यनुपूर्वमी-पलोमकूलम्” इति ठक् ॥ मत्वा निश्चित्य जिहीर्षुर्बलादपहर्तुमिच्छुः

१ प्रसूता E1.

२ वशीकृत्य T2, T4, D., T., G., Com.

३ मे C., N., T1, T., T4, E3, c.

४ प्रातिकूलिकीं T2.

५ विक्रमः T2, E2.

६ जगाम T3.

भीमविग्रहो भयोत्पादनाय प्रकटीकृतनिजाकारः सन् । बाहुभ्यामुप-
पीड्य बाहूपपीडम् । “सप्तम्यां चोपपीड—” इत्यादिना णमुल् ॥
आश्लिष्य द्यां दिवमाकाशं जगाहे जगाम । दिवशब्दादन्य ओकारान्तो
द्योशब्दः तस्यामि “औतोऽम्शसोः” इत्यात्वम् ॥

त्रस्यन्तीं तां समादाय यातो रात्रिञ्चरालयम् ।

तूष्णींभूय भयादासाञ्चकिरे मृगपक्षिणः ॥ ९५ ॥

९५. त्रस्यन्तीमिति ॥ त्रस्यन्तीं तद्रूपदर्शनाद्विभ्यतीं तां सीतां समा-
दाय गृहीत्वा । रात्रौ चरन्तीति रात्रिञ्चराः राक्षसाः ॥ “चरेष्टः” ॥
“रात्रेः कृति विभाषा” इति पक्षे मुमागमः ॥ तेषामालयं लङ्कां यातो
गच्छतो रावणात् । यातेः शत्रन्तात् “भीत्रार्थानां भयहेतुः” इत्यपा-
दानत्वात्पञ्चमी । भयाद्भयादिवेत्यर्थः । व्यञ्जकाप्रयोगाद्भूम्योत्प्रेक्षा ।
मृगाश्च पक्षिणश्च मृगपक्षिणः तूष्णींभूय तूष्णीं भूत्वा मोनीभूयेत्यर्थः ।
‘मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्’ इत्यमरः ॥ “तूष्णीमि भुवः” इति पक्षे
क्त्वाप्रत्ययः ॥ “क्त्वा च” इति पक्षे समासे क्त्वो ल्यबादेशः आसाञ्च-
किरे आसितवन्तः । न तु न्यवारयन्नित्यर्थः । तेन निवारकान्तराभावो
व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः । आसौर्लिङ् ॥ “दयायासश्च”
इत्याम्प्रत्ययः ॥

उच्चै रारस्यमानां तां कृपणां रामलक्ष्मणौ ।

जटायुः प्राप पक्षीन्द्रः परुषं रावणं वदन् ॥ ९६ ॥

९६. उच्चैरिति ॥ उच्चैस्तारं रामलक्ष्मणौ रारस्यमानां हा राम हा
लक्ष्मणेति भृशं क्रोशन्तीम् । रसतेः शब्दकर्मणो यङन्तात् लटः
शानचि टाप् । कृपणां दीनां तां सीतां जटायुर्नाम पक्षीन्द्रो गृध्राजो
रावणं परुषं रे रे चोर दुरात्मन् क यासीत्यादिनिष्ठुरं वदन् प्राप । वत्से
मा भैषीरित्याश्वासयन्नागत इत्यर्थः ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

अतः परं टाधिकारः ।

द्विषन्वनेचराग्र्याणां त्वमादायचरो वने ।

अग्रेसरो जघन्यानां मा भूः पूर्वसरो मम ॥ ९७ ॥

९७. एवं प्रकीर्णकाण्डं समाप्याधिकारकाण्डमन्तरान्तरा प्रकीर्णकसंकीर्णमारभमाणः प्रथमं तावत् टप्रत्ययाधिकारमारभते द्विषन्नित्यादिना ॥ हे द्विषन्नमित्र ॥ “द्विषोऽमित्रे” इति शतृप्रत्ययः ॥ वनेऽस्मिन्नरण्ये । वने चरन्तीति वनेचरास्तापसाः ॥ “चरेष्टः” इति टप्रत्ययः ॥ तेष्वग्र्याणां श्रेष्ठानाम् । कर्मणि षष्ठी । आदाय गृहीत्वा चरति भक्षतीत्यादायचरः आच्छिद्य भक्षकः ॥ “भिक्षासेनादायेषु च” इति टः ॥ जघनमिव जघन्या नीचाः ॥ “शाखादिभ्यो यः” ॥ तेषामग्रे सरतीति अग्रेसरोऽधमाधमस्त्वम् ॥ “पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तैः” इति टः ॥ मम पूर्वः सरतीति पूर्वसरोऽग्रयायी प्रष्टो मा भूः ॥ “पूर्वे कर्त्तरि” इति टप्रत्ययः ॥ ममाग्रे निर्भीकः कथं चरसीत्यर्थः ॥

यशस्करसमाचारं ख्यातं भुवि दयाकरम् ।

पितुर्वाक्यकरं रामं धिक् त्वां दुन्वन्तमत्रपम् ॥ ९८ ॥

९८. यशस्करेति ॥ यशः करोतीति यशस्करः यशोहेतुः समाचारश्चरित्रं यस्य तम् ॥ “अतः कृकमि—” इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ अत एव भुवि ख्यातं प्रसिद्धम् । दयां करोति ताच्छील्येनेति दयाकरं पितुर्वाक्यकरमाज्ञाकरमनुकूलवर्तिनमित्यर्थः ॥ “कृञो हेतु—” इत्यादिना क्रमात् हेत्वाद्यर्थेषु टः ॥ एवंविधं रामं दुन्वन्तं परितापयन्तम् । दुनोतेः शतृप्रत्ययः । अत्रपं निर्लज्जं त्वां धिक् निन्दाम इत्यर्थः ॥

अहमन्तकरो नूनं ध्वान्तस्येव दिवाकरः ।

तव राक्षस रामस्य नेयः कर्मकरोपमः ॥ ९९ ॥

९९. अहमिति ॥ हे राक्षस । रामस्य कर्म करोतीति कर्मकरो भृत्यः ॥ “कर्मणि भृतौ” इति टः ॥ तदुपमस्तत्तुल्यः अत एव नेयो नेतव्यः

विधेयः अहं ध्वान्तस्य दिवाकरो दिनकर इव तव । अन्तं करोतीत्य-
न्तकरो नाशकरः नूनम् । उभयत्र दिवादिसूत्रणे टः ॥

सतामरुष्करं पक्षी वैरकारं नराशिनम् ।

हन्तुं कलहकारोऽसौ शब्दकारैः पपात खम् ॥ १०० ॥

१००. सतामिति ॥ सतां सज्जनानामरुष्करं व्रणकरं पीडाकरमि-
त्यर्थः । दिवादिना टः । वैरकारं सीताहरणेन वैरायमाणं शब्दकारं
सिंहनादकरं नराशिनं राक्षसं हन्तुं कलहकारो युद्धकरः सन्नसौ पक्षी
जटायुः खमाकाशमुत्पपात उज्जगाम । सर्वत्र वैरकारादौ “न शब्द-
श्लोक—” इत्यादिना टप्रतिषेधात् “कर्मण्यण्” । “शब्दकारमित्यत्र
“द्वितीयायां च” इति णमुल्’ इति केचित् । पक्षी शब्दकारं सिंहनादं
कृत्वा खमुत्पपातेति साधीयानेवायमर्थः ॥ किन्तु न शब्देत्यादिसूत्रो-
दाहरणप्रक्रमभङ्गदोषः सोढव्यः स्यात् ॥

अतः परं प्रकीर्णकाः ।

धुन्वन् सर्वपथीनं खे वितानं पक्षयोरसौ ।

मांसशोणितसंदर्शं तुण्डघातमयुध्यत ॥ १०१ ॥

पुनःप्रकीर्णमेव श्लोकत्रयेणाह धुन्वन्नित्यादिना ॥ असौ पक्षी । सर्वान् पथः
सर्वपथान् व्याप्नोतीति सर्वपथीनम् । “पूर्वकाल—” इति समासः ॥
“ऋक्पूर—” इति समासान्तः ॥ “तत्सर्वादेः—” इत्यादिना खप्र-
त्ययः ॥ तं प्रसिद्धं पक्षयोर्वितानं धुन्वन् । विततौ पक्षौ धुन्वन्नित्यर्थः ।
साकल्येन मांसशोणिते संदर्श्य मांसशोणितसंदर्शम् ॥ “कर्मणि
दृशिविदोः साकल्ये” इति णमुल् ॥ दृशिरन्तर्हितण्यर्थः ॥ “अमैवा-
व्ययेन” इति समासः ॥ तुण्डेन घातो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथेति

१ वैरकारं तपस्विनाम् E₂.

२ नराशनम् B., D., E₁, T₃.

३ शब्दकारं T., G., Com.

शब्दपातं T₂, T₃, E₁.

४ तं T., G., Com.

घञन्तोत्तरपदो बहुव्रीहिः ॥ “करणे हनः” इति णमुलन्तत्वे पादघातं हन्तीतिवत् “कषादिषु—” इति यथाविध्यनुप्रयोगः स्यात् । न च “हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्” इति णमुल् । अनुप्रयोगस्य युधेर-कर्मकत्वेन समानकर्मकत्वाभावात् । अयुध्यत युद्धं कृतवान् । युधे-दैवादिकाल्लुङि तङ् ॥

न विभाय न जिह्राय न चक्लाम न विव्यथे ।

आघ्नानो विध्यमानोऽपि रणान्निववृते न च ॥ १०२ ॥

१०२. नेति ॥ आघ्नानः स्वयमेव परं घ्नन् ॥ “आङो यमहनः” इत्य-कर्मकाद्धन्तेस्तङ् ॥ “गमहन—” इत्यादिनोपधालोपः ॥ विध्यमानो व्याहन्यमानश्च । विध्यतेः कर्मणि यकि संप्रसारणम् । न विभाय नाभैषीत् । शूरत्वादिति भावः । न जिह्राय न लज्जितवान् । अपराजित-त्वादिति भावः । भीहीभ्यां लिटि तिपो णलि वृद्ध्यायादेशौ । न चक्लाम न क्लान्तवान् । जितश्रमत्वादिति भावः । न विव्यथे न व्यथां गतवान् । मनस्वित्वादिति भावः । न चातिव्यायामादुपरतिरपी त्याह रणान्निववृते न च नोपरराम च । अनिवृत्तिविधानात् । अनि-वृत्तिश्च विजयावधिकः प्राणावधिको वा व्यापार इति स्मरणादिति भावः । सर्वत्र लिट् ॥

पिशाचमुखधौरेयं सञ्छत्रकवचं रथम् ।

युधि कद्रथवद्भीमं बभञ्ज ध्वजशालिनम् ॥ १०३ ॥

१०३. पिशाचेति ॥ किं चायं पक्षी युधि । पिशाचस्य मुखमिव मुखं येषां तादृशाः धुरं वहन्तीति धौरेया अश्वाः यस्य तम् ॥ “धुरो यङ्कौ” इति ढक् ॥ सह छत्रकवचाभ्यां सञ्छत्रकवचम् ॥ “तेन सहेति तुल्ययोगे” इति बहुव्रीहिः ॥ ध्वजेन शालते इति तच्छालिनं तच्छोभिनम् । भीमं भयंकरं रथम् । महान्तमपीति भावः । कुत्सितः

क्षुप्रो रथः कद्रथः ॥ “रथवदयोश्च” इति कोः कदादेशः ॥ तेन तुल्यं तद्वत् ॥ “तेन तुल्यम्—” इति वतिप्रत्ययः । बभञ्ज ॥

इति प्रकीर्णकाः ।

अतः परमामधिकारः ।

सन्त्रासयाञ्चकारारिं सुरान् पिप्राय पश्यतः ।

सन्त्याजयाञ्चकाराथ सीतां विंशतिबाहुना ॥ १०४ ॥

१०४. पुनः प्रकृतमधिकारकाण्डमेव ब्रुवन् आम्रप्रत्ययाधिकारं तावदाह सन्त्रासया-
मिति ॥ अरिं रावणं सन्त्रासयाञ्चकार भीषयाञ्चके । अथ सन्त्रासनान-
न्तरं विंशतिबाहुना दशाननेन सीतां सन्त्याजयाञ्चकार त्याजितवान् ॥
“कास्प्रत्ययात्—” इत्यादिना आम्रप्रत्ययः ॥ “अयामन्त—” इत्या-
दिना णेरयादेशः । कृओऽनुप्रयोगः । पश्यतः स्वपौरुषमालोकमानान्
सुरान् पिप्राय प्रीणयामास । प्रीणातोर्लिट् । तिपो णलि वृद्धयायादेशौ ॥

असीतो रावणः कासाञ्चके शस्त्रैर्निराकुलः ।

भूयस्तं बेभिदाञ्चके नखतुण्डायुधः खगः ॥ १०५ ॥

१०५. असीत इति ॥ अथासीतस्त्यक्तसीतको रावणः शस्त्रैः साधनैः
शस्त्रबलेनेत्यर्थः निराकुलोऽनाकुलः सन् कासाञ्चके रे मूर्खे अण्डजा-
धम हतोऽसीत्येवं कुत्सितं शब्दापयामास प्रललापेत्यर्थः । कासु शब्द-
कुत्सायाम् । लिट् । “कास्प्रत्ययात्—” इत्याम्प्रत्ययः ॥ खे गच्छतीति
खगः पक्षी ॥ डोऽन्यत्रापि च दृश्यत इति गमेर्डेप्रत्ययः । नखास्तुण्डं
मुखं च तन्नखतुण्डमेवायुधं यस्य स सन् । भूयः पुनरपि तं रावणं
चेच्छिदाञ्चके भृशं चिच्छेद । छिदेर्यङन्ताह्रिड् । “कास्प्रत्ययात्—”
इत्याम्प्रत्ययः । यङो छित्वात्तडि तद्वदनुप्रयोगात्कृओऽपि तङ् ॥ “गुणो
बहुकोः” इत्यभ्यासस्य गुणः ॥ अलोपयलोपौ ॥

हन्तुं क्रोधवशादीहाञ्चक्राते तौ परस्परम् ।

न वा पलायाञ्चके विर्दयाञ्चके न राक्षसः ॥ १०६ ॥

१०६. हन्तुमिति ॥ तौ पक्षिराक्षसौ क्रोधवशात् क्रोधपारवश्यात् परस्परं हन्तुमीहाञ्चक्राते तथा व्यापृतवन्तावित्यर्थः । ईह चेष्टायाम् । लिट् ॥ “इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” इत्याम्प्रत्ययः ॥ वयतीति विः पक्षी वा । ‘विविष्किरपतत्रिणः’ इत्यमरः ॥ “वेजो ज्जिच्च” इतीप्प्रत्यये टिलोपः ॥ न पलायाञ्चके न पलायितश्च । राक्षसो रावणश्च न दया-ञ्चके नानुचकम्पे । अयतेर्दयतेश्च लिट् ॥ “दयायासश्च” इत्याम्प्र-त्ययः ॥

उपासाञ्चकिरे द्रष्टुं देवगन्धर्वकिन्नराः ।

छलेन पक्षौ लोलूयाञ्चके क्रव्यात्पतत्रिणः ॥ १०७ ॥

१०७. उपासामिति ॥ देवगन्धर्वकिन्नराः द्रष्टुं युद्धदर्शनार्थमुपासाञ्च-किरे समीपे स्थिता इत्यर्थः । आसेर्लिट् ॥ “दयायासश्च” इत्याम्प्र-त्ययः ॥ क्रव्यमत्तीति क्रव्याद्राक्षसः भलेन बाणविशेषेण । ‘स्नुही-दलफलो भलः’ इति यादवः । पतत्रिणः पक्षौ पतत्रे लोलूयाञ्चके भृशं लुलाव । लुनातेर्यङन्ताल्लिटि “कास्पत्ययात्—” इत्याम्प्रत्ययः ॥

प्रलुठितमवनौ विलोक्य कृत्तं

दशवदनः खचरोत्तमं प्रहृष्यन् ।

रथवरमाधिरुह्य भीमधुर्य्यं

स्वपुरमगात्परिगृह्य रामकान्ताम् ॥ १०८ ॥

१०८. प्रलुठितमिति ॥ अथ दशवदनः कृत्तं छिन्नपक्षमत एवावनौ प्रलु-ठितं निपत्य लुठन्तम् । खे चरन्तीति खेचराः खगाः ॥ “चरेष्टः” ॥ तेषू

१ न विः पलायाञ्चके वा D.

२ भवेन T₂, T., G., Com.

३ युग्यं T₂, T₃, T₄, T., G., Com.

४ रामाम् T₂, T₃, T₄, D₂

क्षमं जटायुषं विलोक्य प्रहृष्यन् रामस्य कान्तां सीतां परिगृह्यादाय ।
 भीमा भयंकराः युगं वहन्तीति युग्याः अश्वा यस्य तम् ॥ “तद्वहति
 रथयुगप्रासङ्गम्” इति यत्प्रत्ययः ॥ रथवरं रथश्रेष्ठमधिरुह्य स्वपुरं
 लङ्कानगरमगात् गतवान् । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । ‘अयुजि नयुगरेफतो
 यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा’ इति लक्षणात् ॥

इति भट्टिकाव्ये सीताप्रहरणो नाम

पञ्चमः सर्गः ।

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचल

मल्लिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने

सर्वपथीनाख्याने पञ्चमः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ षष्ठः सर्गः ।

ओषाञ्चकार कामाग्निर्दशवक्त्रमहर्निशम् ।

विदाञ्चकार वैदेहीं रामादन्यनिरुत्सुकाम् ॥ १ ॥

१. अथाम्प्रत्ययमेवाधिकृत्य श्लोकचतुष्टयेन रावणवृत्तान्तमेवाह ओषाञ्चकारेति ॥
काम एवाग्निः कामाग्निरिति रूपकम् । दाहलिङ्गात् । दशग्रीवं रावणम् ।
अहश्च निशा च अहर्निशम् । सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीत्येकवद्भावः ।
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ओषाञ्चकार उवोष ददाहेत्यर्थः । उष दाह
इत्यस्माल्लिट् ॥ “उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्” इति विकल्पा-
दाम्प्रत्ययः ॥ ततो लघूपधगुणः । दाहे कारणमाह । तथाहि रावणः
वैदेहीं सीतामन्यस्मिन् रामातिरिक्तपुरुषे निरुत्सुकामनुत्सुकामननु-
रक्तां विदाञ्चकार विवेद । तद्वेदनादेवेयं विरहवेदना जातेति भावः ॥
“उषविद—” इत्याम्प्रत्ययः ॥ अत्र विदेरदन्तत्वान्न लघूपधगुणः ।
तथाच काशिका ‘आमोऽमित्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा । आस्का-
सोराभिवधानाच्च पररूपं कतन्तवत् ॥” इति ॥

प्रजागराञ्चकारारेरीहास्वनिशमादरात् ।

प्रविभयाञ्चकारासौ काकुत्स्थादभिशाङ्कितः ॥ २ ॥

२. प्रजागरामिति ॥ किं चासौ रावणः काकुत्स्थाद्रामादभिशाङ्कितः ।
बलवद्विरोधस्य दुरन्तत्वादनिष्ठागममुत्प्रेक्षमाण इत्यर्थः । ‘अनिष्ठा-
भ्यागमोत्प्रेक्षां शङ्कामाचक्षते बुधाः’ इति लक्षणात् । अरेः रामस्य ई-
हासु चेष्टासूद्योगेषु विषये अनिशमादरादभिनिवेशात्प्रजागराञ्चकार ।
अप्रमत्तः स्थित इत्यर्थः ॥ “उषविद—” इत्यादिना विकल्पादाम्प्र-
त्ययः ॥ विभयाम्प्रचकार अतिमात्रं बिभाय चेत्यर्थः ॥ “भीहीभृहुवां

श्रुवच्च” इति विकल्पादाम्प्रत्ययः ॥ “श्रौ” इति द्विर्भावश्च ॥ प्रोपस-
र्गव्यवधानं तूक्ष्णाम्प्रचकुरितिवत्समाधेयम् । प्रविभयाञ्चकारेति पाठे
पूर्ववच्छन्दोभङ्गः सोढव्यः ॥

न जिह्याञ्चकाराथ सीतामभ्यर्थ्य तर्जितः ।

नाप्यूजं^१ विभरामास वैदेह्यां प्रसितो भृशम् ॥ ३ ॥

३. नेति ॥ किं चायं रामाङ्गीतोऽपि सीतामभ्यर्थ्यानुनीय तर्जितो
भर्त्सितो निरस्त इत्यर्थः । तथापि न जिह्याञ्चकार न जिह्याय । वैदेह्यां
भृशं प्रसितः आसक्तः सन्पूजं बलं पुष्टिं न विभरामास न बभार । किं
तु काश्यं गत इत्यर्थः । अत्रोभयत्रापि “भीही—” इत्यादिना पूर्वव-
त्प्रक्रिया ॥

विदाङ्कुर्वन्तु रामस्य वृत्तमिषवदत्स्वकान् ।

रक्षांसि रक्षितुं सीतामौशिषञ्च प्रयत्नवान् ॥ ४ ॥

४. विदाङ्कुर्वन्त्विति ॥ किं च रामस्य वृत्तं व्यापारं विदाङ्कुर्वन्तु जान-
न्त्वित्यर्थः । विध्यर्थे लोट् ॥ “विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्” इति विदे-
लोट्थाम्प्रत्ययगुणाभावादिनिपातनात्साधुः ॥ इति स्वकान् स्वकी-
यान् शुकसारणादीन् गूढपुरुषानवदत् । विदित्वोच्यतामिति चारा-
न्नियुक्तवानित्यर्थः । प्रयत्नवानवहितः सन् तां रक्षितुं गोपायितुं रक्षांसि
राक्षसानशिषदादिष्टवान् । शासेर्लुङि “सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च” इति
च्लेरडादेशः ॥ “शास इदङ्हलोः” इतीकारः ॥ “शासिवसिघ-
सीनां च” इति षत्वम् ॥ योषिद्वृन्दारिकेत्यादिना एतदन्तेन सन्द-
र्भेण दशावस्थासून्मादादर्वाचीनाः सप्तापि सुव्यक्तमुक्ता यथायोग-
मुन्नेयाः ॥ “इङ्मनःसङ्गसंकल्पौ जागरः कृशता रतिः । ह्रीत्या-
गोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश” ॥

१ नाप्यूजं T₂, D., T., G., Com.

२ वृत्तिमित्याह राक्षसान् T₂, T₃.

३ °माशिषञ्च D., T., G., Com.

°मादिदेश E₂.

अथ प्रकीर्णकाः ।

रामोऽपि हतमारीचो निवत्स्यन् खरनादिनः ।

क्रोष्टून् समशृणोत्क्रूरान् रसतोऽशुभशंसिनः ॥ ५ ॥

५. पुनस्त्रिभिः प्रकीर्णकमनुक्रामत्रामवृत्तान्तमेवाह रामोऽपीति ॥ रामः हतमा-
रीचः सन् निवत्स्यन् निवर्त्तिष्यमाणः ॥ “वृद्धयः स्यसनोः” इति
पाक्षिकं परस्मैपदम् । “लटः सद्वा” इति शत्रादेशः ॥ “न वृद्ध्यश्च-
तुभ्यः” इतीदृप्रतिषेधः ॥ खरवन्नदन्तीति खरनादिनः परुषाराविण
इत्यर्थः ॥ “कर्त्तर्युपमाने” इति णिनिः ॥ क्रूरान्भीमान् अत एव अशुभ-
शंसिनोऽनिष्टसूचकान् रसतः क्रोशतः क्रोष्टून् शृगालान् समशृणो-
दाकर्णयत् । सकर्मकत्वात् “समो गम्यृच्छि—” इत्यस्येदं प्रत्युदाह-
रणं तत्राकर्मकाधिकारात् । शंसः श्रूयत इतिवत् शब्दधर्मस्तद्वत्युप-
चरितः ॥

आशङ्कमानो वैदेहीं खादितां निहतां मृताम् ।

स शत्रुघ्नस्य सोदर्यमोरादायान्तमैक्षत ॥ ६ ॥

६. आशङ्कमान इति ॥ वैदेहीं सीतां खादितां व्याघ्रादिभिर्भक्षितां
निशाचरैर्मरितां मृतां स्वत एवायुःक्षयात्परेतामाशङ्कमानः पूर्वोक्त-
दुर्निमित्तादुत्प्रेक्षमाणः स रामः आरादुरादायान्तमागच्छन्तं शत्रु-
घ्नस्य समानोदरे शयितं सोदर्यं लक्ष्मणम् ॥ “सोदराद्यः” ॥ “विभा-
षोदरे” इति समानस्य सभावः ॥ ऐक्षत अपश्यत् ॥

सीतां सौमित्रिणा यक्तां सध्रीचीं त्रस्नुमेकिकाम् ।

विज्ञायामंस्त काकुत्स्थः क्षये क्षेमं सुदुर्लभम् ॥ ७ ॥

७. सीतामिति ॥ काकुत्स्थो रामः सहाञ्चतीति सध्रीचीं सहचरीम् ॥
ऋत्विगादिना किन् ॥ “सहस्य सध्रिः” इति सध्र्यादेशः ॥ “अचः”
इत्यकारलोपः ॥ “चौ” इति दीर्घः । “अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्” इति

ङीप् । अक्षुं भीरुमेकिकामेकाकिनीम् । “एकादाकिनिच्चासहाये” इति चकारात्कन् ॥ कात्पूर्वस्येत्वम् । सीतां सौमित्रिणा त्यक्तां विज्ञाय तस्यैकाकिन आगमनादनुमाय । क्षयन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षये गृहे ॥ ‘निवासः शरणं क्षयः’ इति गृहपर्यायेष्वमरः । क्षिनिवास-गत्योः । तौदादिकः ॥ “एरच्” ॥ क्षेमं कुशलं सुदुर्लभमत्यन्तदुर्लभ-ममस्त निश्चितवानित्यर्थः । मन्यतेरनिटो लुङि सिच् ॥

अतः परं दुहादिः ।

सोऽपृच्छलक्ष्मणं सीतां याचमानः शिवं सुरान् ।

रामं यथास्थितं सर्वं भ्राता ब्रूते स्म विह्वलः ॥ ८ ॥

८. अथाधिकारकाण्डे दुहादीनाह ॥ स इत्यादिना ॥ स रामः सुरान् शिवं शुभं याचमानो भिक्षमाणः लक्ष्मणं सीतामपृच्छत् अनुयुक्तवान् । ‘प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च’ इत्यमरः । भ्राता लक्ष्मणो विह्वलश्चकितः सन् सर्वं रामं यथास्थितं यथावृत्तं । यथार्थेऽव्ययीभावः । ब्रूते स्म रामायाख्यदित्यर्थः ॥

संदृश्य शरणं शून्यं भिक्षमाणो वनं प्रियाम् ।

प्राणान्दुहन्निवात्मानं शोकं चित्तमवारुधत् ॥ ९ ॥

९. संदृश्येति ॥ शरणं गृहं शून्यं सीताविरहितं संदृश्य दृष्ट्वा वनम-रण्यं प्रियां भिक्षमाणः वैदेहीं देहीति याचमानः आत्मानं देहम् । ‘आत्मा जीवे धृतौ देहे’ इति यादवः । प्राणान्दुहन् प्रपूरयन्निव । प्रपूरणं रिक्तीकरणम् । प्राणशून्यं कुर्वन्निवेत्यर्थः । शोकं चित्तमवारुधत् । चित्ते शोकमरौत्सीदित्यर्थः । रुधेलुङि “इरितो वा” इति विकल्पाच्चे-रडादेशः ॥

गता स्यादवैचिन्वाना कुसुमान्याश्रमदुमान् ।

अर्धं यत्र तापसान्धर्मं सुतीक्ष्णः शास्ति तत्र सा ॥ १० ॥

१ याचमानं C.

२ विह्वलः N., C., T₁, B.

३ वैचिन्वाना T., G., Com.

४ अर्धं C.

५ धर्मान् T., G., Com.

१०. गतेति ॥ सां सीता आश्रमद्रुमान् कुसुमान्यपचिन्वाना अव-
च्छिन्दती ॥ चिनोतेः शानच् । गता वा स्यात् । अथवा सुतीक्ष्णः
सुतीक्ष्णाख्यो मुनिः यत्र तापसान्मुनीन् धर्मान् शास्ति उपदिशति तत्र
गता स्यात् । आ इति स्मृतौ । 'आ प्रगृह्यस्मृतौ वाक्ये' इत्यमरः ।
अत्र सोऽपृच्छदित्यादिश्लोकत्रये सर्वत्र सीतादीनां प्रधानकर्मणामी-
प्सितकर्मत्वं लक्ष्मणादीनामप्रधानकर्मणामकथितकर्मत्वं च द्रष्टव्यम् ॥
'बुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशा-
सिगुणेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना' ॥ इति वचनात् ॥

अतः परं प्रकीर्णकाः ।

आः कष्टं बत ही चित्रं हूं मातर्देवतानि धिक् ।

हा पितः कासि हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप सः ॥ ११ ॥

११. पुनः पञ्चभिः प्रकीर्णकमेवोदाहरन् रामस्य शोकानुभवं प्रलापमाह आः कष्ट-
मित्यादिभिः । स रामः एवमाःकष्टमित्यादिप्रकारेण बहु विललाप ।
आः इति पीडायाम् । 'आस्तु स्यात्कोपपीडयोः' इत्यमरः । कष्टं
कृच्छ्रं प्राप्तमित्यर्थः । 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' इत्यमरः । बतेति
खेदे । हीति विषादे । चित्रं स्वहस्तगतापि क गतेति चित्रीयत इत्यर्थः ।
ब्रुमित्यपकारिणि क्रोधे । मातरित्यापदि स्मृताया मातुरामन्त्रणम् ।
देवतानि धिगिति शोकातिरेकाद्देवनिन्दा । हा पितरिति मातृवदेवाम-
न्त्रणम् । हे सुभ्रु कासि क गतासीत्यगत्या प्रश्नः । 'ऊकारादप्यूङ्
वक्तव्यः' इति ऊङन्तत्वात्सुभ्रुशब्दस्य नदीत्वात्संबुद्धौ नदीह्रस्व
इति प्रपञ्चितमन्यत्र ॥

इहासिष्टाशयिष्टेह सा सखेलमितोऽगमत् ।

अग्लंसीत्संस्मरन्नित्यं मैथिल्या भरताग्रजः ॥ १२ ॥

१२. इहेति ॥ सा सीता इह प्रदेशे आसिष्ट उपविष्टा । इह अशयिष्ठ शयिता । आसेः शीङ्श्च लुङि तङि सिचीद् । इतोऽस्मादेशात् सखेलं सलीलमगमत् गता । गमेर्लुङि लुदित्वाञ्छलेरङादेशः । इत्थं मैथिल्याः संस्मरन् मैथिलीं स्मरन् । “अधीगर्थ—” इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी ॥ भरताग्रजो रामोऽग्लासीत् ग्लानवान् । ग्लायतेरनिटो लुङि “आदेच—” इत्यात्वे सगिटौ ॥

इदं नक्तन्तनं दाम पौष्पमेतद्विवातनम् ।

शुचेवोद्ध्व्य शाखायां प्रग्लायति तथा विना ॥ १३ ॥

१३. इदमिति ॥ इदं नक्तं भवं नक्तन्तनं पौष्पं पुष्पमयं दाम माल्यम् । तदिदं दिवा भवं दिवातनं दाम ॥ “सायंचिरम्—” इत्यादिना टद्युप्रत्ययः । तथा सीतया विना शुचा शोकेन शाखायामुद्ध्व्येव उद्ध्वन्नेन मृत्वेवेत्युत्प्रेक्षा । प्रग्लायति । ग्लायतेर्लटि शपः शित्वेनात्वाभावादायादेशः ॥

ऐक्षिष्महि मुहुः सुप्तां यां मृताशङ्कया वयम् ।

अकाले दुर्मरमहो यज्जीवामस्तया विना ॥ १४ ॥

१४. ऐक्षिष्महीति ॥ वयं सुप्तां यां सीतां मृताशङ्कया मृतेत्याशङ्कया मुहुरेक्षिष्महि पुनः पुनः स्पर्शनादिना परीक्षाञ्चक्रमहे । अस्थानशङ्काकरत्वात्प्रेमातिरेकस्य । ईक्षतेर्लुङि तङि महीङि सिच इट् । तथा विना यज्जीवामः तज्जीवनमकाले आयुषोऽक्षये दुर्मरं मर्तुमशक्यमयोग्यं च आत्महत्याया निषिद्धत्वादिति भावः ॥ प्रियतेर्भावे खल्वप्रत्ययः । अहो कष्टं वर्तत इत्यर्थः ॥

अक्षेमैः परिहासोऽयं परीक्षां मा कृथा ममै ।

मत्तो मान्तर्धिथाः सीते मा रंस्था जीवितेन नैः ॥ १५ ॥

१ प्रग्लायति B., T₂, E₂, E₃, T., G., Com.

२ अक्षेमपरि° T₃.

३ मयि T., G., Com.

४ ना° C.

५ मे B.

१५. अक्षेम इति ॥ हे सीते अयं परिहासोऽन्तर्धानकेलिरक्षेमः
अहितः । मयि विषये परीक्षां वियोगासहत्वपरीक्षणं मा कृथाः
मा कार्षीः । करोतेर्लुङि तङि थासि “ह्रस्वादङ्गात्” इति सलोपः ।
मत्तः मत्सकाशात् ॥ “पञ्चम्यास्तसिल्” ॥ “अन्तर्धौ येनादर्शनमि-
च्छति” इत्यपादानत्वम् ॥ मान्तर्धिताः अन्तर्हिता मा भूरित्यर्थः ।
दधातेर्लुङि तङि थासि “स्थाच्चोरिच्च” इतीकारादेशे “ह्रस्वादङ्गाद्”
इति सिचो लोपः । नोऽस्माकं जीवितेन प्राणैर्मा रंस्थाः मा क्रीडीः ।
अन्तर्धानक्रीडया प्राणान्मापहरेत्यर्थः । रमेरनिटो लुङि सिचोऽकि-
त्वाच्चानुनासिकलोपः ॥

अथ सिजधिकारः ।

अहं न्यवधिषं भीमं^१ राक्षसं क्रूरविक्रमम् ।

मा घुक्षः पत्युरात्मानं मा न श्लिक्षः प्रियं प्रिये ॥ १६ ॥

१६. अथ सिजधिकारः अहमिति ॥ हे प्रिये अहं भीमं भयंकरं क्रूरविक्रमं
राक्षसं मारीचं न्यवधिषममीमरम् । हन्तेः “लुङि च” इति वधादेशे
अदन्तात्सिच इडागमः । आत्मानं पत्युर्मे । संबन्धसामान्ये षष्ठी ।
मा घुक्षः मा संवृणु । गुह्य संवरणे । लुङ् ॥ “शल इगुपधादनिटः
कसः” इति च्लेः कसादेशः ॥ “हो ढः” ॥ भभावकत्वषत्वानि । प्रियं
मा न श्लिक्षः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः । आलिङ्ग्येत्यर्थः । ‘संभाव्य-
निषेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधौ’ इति वामनः । श्लिष्यतेर्लुङि “श्लिष
आलिङ्गने” इत्यालिङ्गनार्थे च्लेः कसः । कत्वषत्वे ॥

मा स्म द्राक्षीमृषा दोषं भक्तं मां मार्तिचिह्निशः ।

शैलं^३ न्वशिश्रियद्रार्मा नैदीं नु प्रसदुद्रुवत ॥ १७ ॥

१ क्रूरं राक्षसं भीमविक्रमम् E2.

२ मा विचिह्निशः T., G., Com.

३ शैलान् T., G., Com.

४ द्रामा c., T., G., Com.

५ नु नदी c.

१७. मास्मेति ॥ हे प्रिये मृषा अविद्यमानं दोषमपराधं मा स्म द्राक्षीः
मा स्म विद्यमानं मंस्थाः इत्यर्थः ॥ “स्मोत्तरे लङ् च” इति चकारा-
लुङि “न दशः” इति कसप्रतिषेधः ॥ “इरितो वा” इति विकल्पादङ्-
भावपक्षे “सृजिदशोर्ज्ञल्यमकिति” इत्यमागमे हलन्तलक्षणा वृद्धिः ।
ब्रश्वादिना षत्वे कत्वम् । भक्तं सेवकं मां मा विचिक्षिहः न विक्लेशय ।
क्लिश्यतेर्णौ चङ्युपधाह्रस्वः । सर्वत्र “न माङ्योगे” इत्यङ्भावः ।
अथवा रामा सीता शैलानशिथ्रियन्तु श्रिता वा नदीं प्रत्यदुदुवन्तु
अभिद्रुता वा ॥ “णिश्चि—” इत्यादिना श्रिद्रुभ्यां लुङि चङ्गि द्विर्भावे
इयङुवङादेशौ ॥ नुशब्दः संशये ॥

ऐ^१ वाचं देहि धैर्यं नस्तव हेतोरसुस्रुवत् ।

त्वं नो मतिमिवाधासीर्नष्टा प्राणानिवादधः ॥ १८ ॥

१८. हे इति ॥ है भो इति संबोधने निपातः । वाचं देहि संभाषस्वे-
त्यर्थः । ददातेः प्रार्थनायां लोट् ॥ “ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च” इत्य-
भ्यासलोपः एकारश्च । तव हेतोस्त्वयि निमित्ते ॥ “षष्ठी हेतुप्रयोगे” ॥
नोऽस्माकं धैर्यमसुस्रुवत् स्रुतम् । पूर्ववत् णिश्चीत्यादि कार्यम् । त्वं नष्टा
अदर्शनं गता सती नो मतिं बुद्धिमधासीरिव अपा इव । धेटो लुङि
सिपि “विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः” इति सिचो लुगभावपक्षे “आदेच—”
इत्यात्वे “यमरमनमातां सकच” इति सगिडागमौ ॥ “इट ईटि” इति
सलोपः ॥ किं च प्राणानदध इव पीतवतीव । मत्प्राणैः सह नष्टासीति
भावः ॥ “विभाषा घेट्द्व्योः” इति चङ्पक्षे द्विर्वचनम् ॥ “आतो
लोप इटि च” इत्याकारलोपः ॥

रुदतोऽशिथ्रियञ्चक्षुरास्यं चार्थं तवाश्वयीत् ।

त्रियेऽहं^२ मां निरास्थश्चेन्मा न वोचश्चिकीर्षितम् ॥ १९ ॥

१ है T., G., Com.

अयि D.

२ रसुस्रुवत् B., T., D.

३ हेतो स्तवा° N., C., T., E.

तेऽर्थे ममा° D.

४ त्रिये त्वं मां T.

१९. रुदत इति ॥ तवार्थे त्वत्कृते रुदतस्त्वद्दिदक्षया बाष्पायमाणस्य मे चक्षुरशिश्नियत् उच्छूनमभूत् । श्वयतेर्लुङि “विभाषा धेदृश्वयोः” इति पक्षे चङि द्विर्वचने इयङादेशः । आस्यं मुखं चाश्वयीत् । चङङो-
वैकल्पिकत्वादुभयाभावपक्षे सिचि इडागमे “ह्यन्तक्षण—” इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः ॥ “इट ईटि” इति सलोपः ॥ गुणयादेशौ । मां निरा-
स्थश्चेत् निरस्तवती चेत् । अस्यतेर्लुङि “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यो-
ऽङ्” ॥ “अस्यतेस्थुक्” ॥ म्रिये मरिष्यामि । वर्त्तमानसामीप्ये सामा-
न्ये लट् ॥ “रिङ् शयग्लिङ्” इति रिङादेशः ॥ कर्तुमिष्टं चिकी-
र्षितं मा न वोचः । किं तु ब्रूहेवेत्यर्थः । उक्ते तत्करिष्यामीति भावः ।
वक्तेर्लुङि ब्रूआदेशाद्वा “अस्यतिवक्ति—” इत्यङ् ॥ “वच उम्” इत्युमागमः ॥ मा न श्लिष्य इतिवन्नञ्द्वयं व्याख्येयम् ॥

लक्ष्मणाचक्ष्व यद्याख्यत् सा किञ्चित्कोपकारणम् ।

दोषे प्रतिसमाधानमज्ञाते क्रियतां कथम् ॥ २० ॥

२०. लक्ष्मणेति ॥ हे लक्ष्मण सा सीता किञ्चित्कोपकारणं व्याख्य-
घादि तुभ्यमाख्यातवती चेत् । ख्यातेर्लुङि पूर्ववदङ् ॥ “आतो लोप
इटि च” इत्याकारलोपः ॥ आचक्ष्व कथय । चक्षिङो लोटि थासि
रूपम् । तथाहि दोषे अपराधे अज्ञाते सति कथं प्रतिसमाधानं प्रती-
कारः क्रियतां क्रियेत न शक्यमित्यर्थः । अतः कारणं कथ्यतां येन
प्रतिविधास्यामीति भावः ॥

इह सा ऎयलिपद्गन्धैः स्नान्तीहाभ्यषिचज्जलैः ।

इहाहं द्रष्टुमाहं तां स्मरन्नेवं मुमोह सः ॥ २१ ॥

२१. इहेति ॥ सा सीता इह प्रदेशे गन्धैश्चन्दनादिगन्धद्रव्यैः । गन्ध-
शब्दस्य द्रव्यवाचित्वे बहुत्वमुक्तं प्राक् । अन्वलिपदनुलिसवती । इह

१ यद् व्याख्यत् T., G., Com.
Between the two halves of
this verses T., adds.

तन्प्रमाख्यः करिष्यामि तस्य भुत्वा प्रति-

क्रियाम् ।

२ सान्वलिपद् T., G. Com.

३ जलम् T.

४ स्मरन्नेव E.

स्नान्ती स्नानं कुर्वती । स्नातेः शतरि ङीप् ॥ “आच्छीनघोः—” इति विकल्पाश्रुम् ॥ जलैरभ्यषिचत् मामिति शेषः । इहाहं तां द्रष्टुमाहमाकारयम् ॥ “लिपिसिचिह्नश्च” इति सर्वत्र च्लेरङादेशः ॥ “आतो लोप इटि च” इति ह्यतेराकारलोपः ॥ एवमित्थं स्मरन्नेव स रामो मुमोह मुमुच्छ ॥

तस्यालिपत शोकाग्निः स्वान्तं काष्ठमिव ज्वलन् ।

अलिप्तैवानिलः शीतो वने तं^३ न त्वजिह्वदत् ॥ २२ ॥

२२. तस्येति ॥ ज्वलन् दीप्यमानः शोक एवाग्निः शोकाग्निः तस्य रामस्य स्वान्तं चित्तं काष्ठमिवालिपत । लेपो व्याप्तिः दाह इति यावत् ॥ “लिपिसिचिह्नश्च” इत्यनुवृत्तौ “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इति च्लेरङ् ॥ शीतो वने अनिलः वनवायुः तं राममालिप्तैव तथा गाढमस्पृक्षदित्यर्थः । अङ्भावपक्षे “श्लो शलि” इति सलोपः ॥ किन्तु न व्यजिह्वदत् न हृदयति स्म प्रत्युत सोऽपि ददाहैवेत्यर्थः । ह्लादेर्णौ चङ्युपधाह्रस्वः ॥

स्नानैभ्यषिचताम्भोऽसौ रुदन् दयितया विना ।

तथाभ्यषिक्त वारीणि पितृभ्यः शोकमूर्छितः ॥ २३ ॥

२३. स्नान इति ॥ दयितया सीतया विना शोकमूर्छितः शोकमूढः सन् रामः स्नाने प्राप्ते रुदन् अम्भोभिर्नेत्रजलैरेवाभ्यषिचत आत्मानमभिषिक्तवान् । तथा तर्पणे प्रसक्ते पितृभ्यो वारीण्यश्रुजलान्येवाभ्यषिक्त क्षरितवान् । दत्तवानित्यर्थः । सिञ्चतेः क्षरणमात्रपरत्वे जलानां कर्मत्वं सेकपरत्वे करणत्वं चेति विवेकः । अत्रापि पूर्ववद्विकल्पादङ्भावपक्षे “श्लो शलि” इति सिज्जलोपः ॥

१ °मिवोज्वलः T₂, T₄.

२ अलिप्तैवा° T., G., Com.

३ न तमजिह्वदत् D.

४ व्यजिह्वदत् T., G., Com.

५ स्नानेऽभ्यषिचताम्भोभी T., G., Com.

तथा^१र्त्तोऽपि क्रियां धर्म्या^२ स कालेनामुचत्कचित् ।
महतां हि क्रिया नित्या छिद्रे^३ नैवावसीदति ॥ २४ ॥

२४. तथेति ॥ तथा तेन प्रकारेणार्त्तोऽपि स रामो धर्म्या धर्मादन-
पेतां विहितामित्यर्थः ॥ “धर्मपथ्यर्थ—” इत्यादिना यत्प्रत्ययः ॥
क्रियामनुष्ठानं कचिदपि काले नामुचत् न त्यक्तवान् ॥ “पुषादि—”
इत्यादिना लृदित्वादङ् ॥ तथाहि महतां सतां छिद्रे व्यसनेऽपि नित्या
क्रिया नियतानुष्ठानं नावसीदत्येव न लुप्यत एव । सामान्येन विशे-
षसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

आह्वास्त स मुहुः शूरान्^४ मुहुराहृत राक्षसान् ।
एत सीताद्रुहः संख्ये प्रत्यर्थयत राघवम् ॥ २५ ॥

२५. आह्वास्तेति ॥ स रामो मुहुः शूरान् शूराभिमानिनः आह्वास्त
स्पर्धया आहृतवान् । तथा राक्षसानपि मुहुराहृत ॥ “स्पर्धायामाङः”
इत्यात्मनेपदे पूर्ववद्विकल्पात्सिजङौ ॥ हे सीताद्रुहः एत आगच्छत ।
आङ्पूर्वादिणः कर्त्तरि लोटि थस्य तादेशः । संख्ये युद्धे राघवं रामं
प्रत्यर्थयत प्रत्यर्थिनं कुरुत योधयध्वमित्यर्थः । प्रत्यर्थिनशब्दात्
तत्करोतीतिण्यन्तात् लोटि थस्य तादेशः । णाविष्टवद्भावाद्विलोपः ।
अर्थयतेस्तु नित्यात्मनेपदित्वात् परस्मैपदविरोधः ॥

स्वपोषमपुष्युष्मान् या पक्षिमृगशावकाः ।
अद्युतच्चेन्दुना सार्धं तां^५ प्रब्रूत गता यतः ॥ २६ ॥

२६. स्वपोषमिति ॥ हे पक्षिमृगाणां शावकाः शिशवः या सीता
युष्मान् स्वेन धनेन पुष्पा स्वपोषम् ॥ “स्वे पुषः” इति णमुलप्रत्ययः ॥
अपुषत् । कषादित्वादनुप्रयोगः । पुषादित्वादङ् । इन्दुना सार्धमद्युतत्

१ तथार्त्तोऽपि कचिद्रामो न धर्म्याममुचत्कि-
याम्. T₃.

२ धर्म्या E₃.

३ कच्छे E₂.

४ आह्वास्त स मुहुः रामः शूरानाहृत राक्ष-
सान् T₂.

५ शूरं T₂.

६ शावकान् T₂.

७ यातां ब्रूत D.

इन्दुसाम्येन व्यद्योतिष्ठेत्यर्थः ॥ “द्युद्भयो लुङि” इति विकल्पात्पर-
स्मैपदम् ॥ द्युतादित्वादङ् । तां सीतां प्रब्रूत कथयत यतो गता यत्र
गता तद्ब्रूतेत्यर्थः ॥

गिरिमन्वसृपद्रामो लिप्सुर्जनकसंभवाम् ।

तस्मिन्नायोधनं वृत्तं लक्ष्मणायाशिषन्महत् ॥ २७ ॥

२७. गिरिमिति ॥ रामो जनकसंभवां जानकीं लिप्सुर्लब्धुमिच्छुः सन् ॥
“सनि मीमा—” इत्यादिना इकारेऽभ्यासलोपः ॥ गिरिमन्वसृपत्
अभ्यगमत् । लृदित्वादङ् । तस्मिन्गिरौ वृत्तं पुराभूतं महदायोधनं
युद्धं लक्ष्मणाय । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । अशिषत् अवोचत् ॥ “सत्ति-
शास्त्यत्तिभ्यश्च” इत्यङ् ॥ “शास इदङ् हलोः” इतीकारे षत्वम् ॥

सीतां जिघांसू सौमित्रे राक्षसावारतां ध्रुवम् ।

इदं शोणितमभ्यग्रं संप्रहारेऽच्युततयोः ॥ २८ ॥

२८. सीतामिति ॥ हे सौमित्रे लक्ष्मण सीतां जिघांसू हन्तुमिच्छू ।
हन्तेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ “अज्ज्ञनगमां सनि” इति दीर्घः ॥ राक्षसा-
वारतामागतौ ध्रुवम् । ऋ गतौ । लुङि “सत्तिशास्त्यत्तिभ्यश्च”
इत्यङ् ॥ “आडजादीनाम्” ॥ तथाहि तयोः संप्रहारे युद्धे इदमभ्यग्रं
प्रत्यग्रं शोणितमश्नुतत् क्षरितम् । श्रुतिर् क्षरणे । लुङि “इरितो वा”
इत्यङ् । एतच्च युद्धानुमापकं लिङ्गमित्यर्थः ॥

इदं कवचमच्योतीत् साध्वोऽयं चूर्णितो रथः ।

एह्यमुं गिरिमन्वेष्टुमवगाहावहे द्रुतम् ॥ २९ ॥

२९. इदमिति ॥ इदं कवचं यमं अश्नोतीत् अपसत् ॥ “इरितो वा”
इत्यङ् भावपक्षे रूपम् ॥ सिचि “नेटि” इति हलन्तलक्षणा वृद्धिप्रति-

१ °मत्यर्थे E₂.

२ °अुततयोः T., G., Com.

°अ्युततयोः E₂.

३ °मश्नोतीत् D., G., T., Com.

°मश्नोतीत् E₂.

४ साध्वो E₂.

वेधे लघूपधगुणः । अयं साश्वो रथश्चूर्णितः । अन्वेष्टुं सीतां गवेषितु-
ममुं गिरिमवगाहावहे प्रवेक्ष्यावहे । द्रुतमेह्यागच्छ ॥

मन्युर्मन्ये ममास्तम्भीद्विषादोऽस्तभदुद्यतिम् ।

अजारीदिव च प्रज्ञा बलं शोकार्त्तथाजरत् ॥ ३० ॥

३०. मन्युरिति ॥ हे लक्ष्मण मम मन्युः शोकोऽस्तम्भीत् । अतिदुःखो
निर्दुःख इति न्यायात् स्तब्धोऽभूदिति मन्ये । उन्मस्तकः शोक इति
भावः ॥ “जृस्तम्भु—” इति विकल्पादङभावे सिचि “इट ईटि” इति
सलोपः ॥ विषादो मनोभङ्गः । ‘विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशनैः’
इति लक्षणात् । उद्यतिमुद्यममस्तभत् तस्तम्भ । अङ्पक्षेऽनुनासिक-
लोपः । प्रज्ञा बुद्धिश्च अजारीत् जीर्णव ॥ “जृस्तम्भु—” इत्येवाङभावे
सिचि वृद्धिः “इट ईटि” इति सलोपश्च ॥ तथा प्रज्ञावदेव बलं चाज-
रत् जीर्णम् । अङ्पक्षे “ऋदृशोऽङि गुणः” ॥

गृध्रस्येहाश्वतां पक्षौ कृत्तौ^३ वीक्षस्व लक्ष्मण ।

जिघत्सोर्नूनमापादि ध्वंसोऽयं तां निशाचरात् ॥ ३१ ॥

३१. गृध्रस्येति ॥ हे लक्ष्मण इह प्रदेशे कृत्तौ छिन्नौ गृध्रस्य पक्षौ
अश्वतां शूनौ । श्वयतेर्लुङि ॥ “जृस्तम्भु—” इत्यङि “श्वयतेरः”
इत्यकारे “अतो गुणे” इति पररूपता ॥ वीक्षस्व पश्य । तां सीतां घस्तु-
मर्त्तुं वा इच्छोर्जिघत्सोः बिभक्षयिषोरस्य गृध्रस्येति शेषः । घसेरदेर्वा
सन्नन्तादुप्रत्ययः । अदेरपि “लुङ्सनोर्घस्त्व” । अयं ध्वंसः पक्षच्छेदो
निशाचराद्राक्षसादापादि आपन्नः आगत इत्यर्थः । पद्यते कर्त्तरि
लुङि “चिण् ते पदः” इति च्लेश्रिणादेशः ॥ “चिणो लुक्” इति तश-
ब्दस्य लुक् ॥

क्रौद्धोऽदीपि रघुव्याघ्रो रक्तनेत्रोऽजनि क्षणात् ।

अबोधि दुःस्थं त्रैलोक्यं दीप्तैरापूरि भानुवत् ॥ ३२ ॥

१ अजारी वचनं प्रज्ञा T₃.

२ शोकादिवाजरत् T₂, T₄.

३ भूमौ E₃.

४ जिघांसो° O., c., T₁, E₂ T₂, T₄,

५ क्रुद्धो° T₃.

६ रापदि O., T₁.

३२. क्रुद्ध इति ॥ रघुव्याघ्रो रघुश्रेष्ठो रामः क्रुद्धः सन्नदीपि दिदीपे ।
 क्रोधादग्निरिव जज्वालेत्यर्थः । क्षणाद्रक्तनेत्रोऽजनि जातः ॥ “जनि-
 वध्योश्च” इति चिणि वृद्धिप्रतिषेधः । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातु-
 र्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । दुःखेन तिष्ठतीति दुःस्थं दुरवस्थम् ॥
 “भातश्चोपसर्गे” इति कर्त्तरि कप्रत्ययः ॥ अबोधि बुद्धवान् । सर्वे
 संहनिष्यामीत्यमन्यतेत्यर्थः । भानुवत् भानुना तुल्यं दीप्तैर्दीप्तिभिः ।
 भावे क्तः । आपूरि आपूर्णः । स तिग्मभानुरिव दुर्दर्शोऽभूदित्यर्थः ।
 सर्वत्र कर्त्तरि लुङि तङि “दीपजन—” इत्यादिना च्लेश्चिणादेशे
 “चिणो लुक्” ॥

अताय्यस्योत्तमं सत्वमप्यायि कृतकृत्यवत् ।

उपाचायिष्ठ सामर्थ्यं तस्य संरम्भिणो महत् ॥ ३३ ॥

३३. अतायीति ॥ कृतकृत्यवत् कृतकर्त्तव्यस्येव सर्वं कृतप्रायं मन्य-
 मानस्य । तथा तद्वधे व्यग्रस्येत्यर्थः । तस्य रामस्य सत्त्वं शरीरबल-
 मतायि सन्ततमविच्छिन्नमभूदित्यर्थः । तथाप्यायि अर्वाधिष्ठ । तायू
 संतानपालनयोः । प्यायी वृद्धौ ॥ इत्याभ्यां कर्त्तरि लुङि पूर्ववत्
 “दीपजन—” इत्यादिना च्लेश्चिणादेशः । किं च संरम्भिणः संभ्रा-
 न्तस्य कुपितस्य वा । ‘संरम्भः संभ्रमे कोपे’ इति विश्वः । तस्य
 रामस्य सामर्थ्यमन्तःशक्तिः महदधिकमुपाचायिष्ठ स्वयमेवोपा-
 चायि ववृधे ॥ “अचः कर्मकर्त्तरि” इति चिनोतेर्लुङि च्लेश्चिणभाव-
 पक्षे सिचि चिण्वदिटि वृद्धिः ॥

अदोहीव विषादोऽस्य समरुद्धेव विक्रमः ।

समभावि च कोपेन न्यैश्वसीचायतं मुहुः ॥ ३४ ॥

३४. अदोहिति ॥ अस्य रामस्य विषादः प्रागनुवर्त्तमानो मनःखेदः
 अदोहीव स्वयमेव दुग्धः क्षारित इव तथा गत इत्यर्थः । दुहः कर्म-

१ °माप्यायि T₂, T₃, E₃.

२ समतप्त T., G., Com.

३ तेन न्यैश्वसि चायतम् T., G., Com.

कर्त्तरि लुङि तङि “दुहश्च” इति विकल्पात् च्लेश्चिणादेशः । विक्रमः समरुद्धेव स्वयमेवावरुद्ध इव एकत्र राशीभूय स्थित इत्यर्थः । रुधः कर्मकर्त्तारि लुङि तङि कर्मवत् भावेन प्राप्तस्य चिणः “न रुधः” इति प्रतिषेधे सिच् । सकारस्य “झलो झलि” इति लोपे तङि स्थानि-
वद्भावाच्च लघूपधगुणः । धत्वजश्त्वे । किं च कोपेन समतप्त च कष्टं कालेनाज्ञासिषमनेन वञ्चितोऽस्मीत्यन्वतप्त च पश्चात्तापं गमित इत्यर्थः । तपेः कर्मणि “तपोऽनुतापे च” इति चिणः प्रतिषेधः ॥ “झलो झलि” इति सलोपः ॥ तेन रामेणायतं दीर्घं न्यश्वासि निश्वासितं च । श्वसे-
र्भावे लुङि “चिणभावकर्मणोः” इति च्लेश्चिणादेशः । एतेन रौद्रस्था-
यिना क्रोधेन शोकस्तिरस्कृतः ॥

अथ श्रमधिकारः ।

अथालम्ब्य धनू रामो जगर्ज गजविक्रमः ।

रुणध्मि सवितुर्मार्गं भिनन्नि कुलपर्वतान् ॥ ३५ ॥

३५. अथेति ॥ अथ क्रोधप्रादुर्भावानन्तरं गजविक्रमो गजपराक्रमो रामो धनुरालम्ब्यावष्टभ्य जगर्ज उच्चैर्बहु भीषणं च बभाषे इत्यर्थः । धनू राम इत्यत्र “दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” । ‘एवं वदन् दाशरथिः’ इत्यतः प्राग्गर्जनप्रकारमेव प्रपञ्चेनाह । सवितुर्मार्गं रुणध्मि आवरिष्यामी-
त्यर्थः ॥ रुधिर आवरणे । लटि मिपि “रुधादिभ्यः श्रम्” । सामीप्ये वर्त्तमानप्रत्ययः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । कुलपर्वतान् भिनन्नि विदारयिष्यामि ॥

रिणन्नि जलधेस्तोयं विविनन्नि दिवः सुरान् ।

क्षुणन्नि सर्पान्पाताले छिनन्नि क्षणदाचरान् ॥ ३६ ॥

१. सीताविरहदुःखार्तः कोपरक्कान्तलोचनः D., c., B.

२ c. and B. read the verse as follows:—

रुणध्मि सवितुर्मार्गं &c.

रिणन्नि जलधेस्तोयं &c.

D. reads it as under:—

रुणध्मि सवितुर्मार्गं &c.

क्षुणन्नि सर्पान् पाताले &c.

३६. रिणचमीति ॥ जलधेस्तोयं रिणचमि रेचयिष्यामि । रिचिर्विरे-
चने । सुरान् दिवः स्वर्गाद्विविनचमि पृथक् करिष्यामि । अपनेष्यामी-
त्यर्थः । विचिर् पृथग्भावे । पाताले सर्पान् क्षुणञ्चि चूर्णयिष्यामि ।
क्षुदिर् संचूर्णने । क्षणदाचरान् राक्षसान् छिनञ्चि छेत्स्यामि । छिदिर्
द्वैधीकरणे ॥

यमं युनज्मि कालेन समिन्धानोऽस्त्रकौशलम् ।

शुष्कपेषं पिनष्म्युर्वीमखिन्दानः स्वतेजसा ॥ ३७ ॥

३७. यममिति ॥ अस्त्रकौशलं समिन्धानो दीपयन् । जीहन्धी दीप्तौ ।
शानच् ॥ “आन्नलोपः” इति धातुनकारलोपः ॥ “असोरलोपः”
इति प्रत्ययाकारलोपः । यममन्तकं कालेन मृत्युना युनज्मि योक्ष्यामि ।
किमुतान्यमिति भावः । अखिन्दानोऽश्राम्यन् । खिद् दैन्ये । पूर्ववच्छा-
नचि “असोरलोपः” । स्वतेजसा स्वप्रतापेनोर्वीं शुष्कं पिष्ट्वा शुष्क-
पेषं पिनश्मि संचूर्णयिष्यामि । शुष्कं पिनष्मीत्यर्थः ॥ “शुष्कचूर्णरूक्षेषु
पिषः” इति कर्मोपपदे णमुल्प्रत्ययः । कषाद्यनुप्रयोगः ॥

भूर्ति^२ तृणञ्चि यक्षाणां हिनस्मीन्द्रस्य विक्रमम् ।

भनज्मि सर्वमर्यादास्तनचमि व्योम विस्तृतम् ॥ ३८ ॥

३८. भूतिमिति ॥ यक्षाणां भूर्ति कुबेरसंपदमित्यर्थः । तृणञ्चि हिनस्मि ।
तृदि हिंसायाम् । इन्द्रस्य विक्रमं हिनस्मि नाशयिष्यामीत्यर्थः ।
हिसि हिंसायाम् । सर्वमर्यादाः व्यवस्थाः भनज्मि भङ्क्ष्यामी-

१ c. and B. read the verse as

क्षुणञ्चि सर्पान् पाताले &c.

यमं युनज्मि कालेन &c.

Es. reads it as under:—

यमं युनज्मि कालेन &c.

विनज्मि धाम सर्वेषां तृणेक्षि सकलं
जगत् ॥

२ C. and B. read the following
as the 38th verse.

विनज्मि धाम सर्वेषां तृणेक्षि सकलं
जगत् ।

{ शुष्कपेषं पिनष्म्युर्वी &c.

{ भूर्ति तृणञ्चि यक्षाणां &c., is given
in c. and B. as the 39th
verse.

Es. reads thus:—

शुष्कपेषं पिनष्म्युर्वी &c.

भूर्ति तृणञ्चि यक्षाणां &c.

३ विस्तृतम् T., G., Com.

त्यर्थः । भञ्जो आमर्दने । व्योम्नो विस्तृति महत्ताम् । स्तृञ् आच्छा-
दने इति ह्रस्वान्तात्सौवादिकात् स्त्रियां किन् । न तु क्रैयादिका-
द्दीर्घान्तात् । तस्य स्तीर्णीरिति स्यात् । तनच्मि संकोचयिष्यामि ।
तञ्चू संकोचने ॥ “श्रान्नलोपः” ॥

न तृणेह्यीति लोकोऽयं मां विन्ते निष्पराक्रमम् ।

एवं वदन् दाशरथिरपृणग्धनुषा शरम् ॥ ३९ ॥

३९. नेति ॥ न तृणेह्यि अद्यापि न हन्मि । तृह हिंसायाम् । लटि
मिपि श्रमि “तृणह इम्” इतीम् । गुणः । इति हेतोः अयं लोको मां
निष्पराक्रमं विन्ते विचारयति । पौरुषहीनं मन्यत इत्यर्थः । विद्
विचारणे लटि तङ् ॥ “असोरलोपः” ॥ टेरेत्वम् । दाशरथिः रामः
एवं वदन् गर्जन् धनुषा शरमपृणक् अयुनक् । पृची संपर्के । लङि
तिपि श्रम् । “हल्—” आदिना लोपः ॥

अथ पुनः प्रकीर्णकाः ।

न्यवर्त्तयत्सुमित्राभूस्तं चिकीर्षु जगत्क्षयम् ।

तेजैः क्षात्रं विवृण्वन्तं दिधक्षन्तमिवानलम् ॥ ४० ॥

४०. न्यवर्त्तयदिति ॥ सुमित्रायां भवतीति सुमित्राभूः सौमित्रिः ॥
“क्विप् च” इति क्विप् ॥ क्षत्रस्येदं क्षात्रं तेजःप्रतापं विवृण्वन्तं पूर्वो-
क्तगर्जनेन प्रकटयन्तम् । अत एव दिधक्षन्तं दग्धुमिच्छन्तम् । दहेः
सन्नन्ताल्लुटः शत्रादेशः । घत्वादिकार्यम् । अनलमग्निमिव स्थितं

१ विन्ते मां D., c.

E₃, reads thus:—

भनञ्मि सर्वं मर्यादा &c.

न तृणेह्यीति लोकोऽयं &c.

२ The second line of this verse

is not found in C., N., B.,

E₂, and E₃. It is found in T.,

G., Com. D., T₂, T₃, and T₄.

C., N., B., E₂, read thus:—

न्यवर्त्तयत् सुमित्राभू &c.

ऐक्षेतामाभमादारा &c. (l. 1 v. 41).

E₃, reads thus:—

एवं वदन् दाशरथि &c.

न्यवर्त्तयत् सुमित्राभू &c.

ऐक्षेतामाभमादारा &c.

१ क्षात्रं तेजो D., T.

२ विवृण्वानं T₂, T₃.

विचिन्वानं D.

जगतः क्षयं जगत्संहारं चिकीर्षुं कर्तुमिच्छन्तं रामं न्यवर्त्तयत्
न्यवारयत् ॥

ऐक्षेतामाश्रमादाराद्विरिकल्पं पतत्रिणम् ।

तं सीताघातिनं मत्वा हन्तुं रामोऽभ्यधावत ॥ ४१ ॥

४१. ऐक्षेतामिति ॥ अथ तौ राघवौ आश्रमादारादाश्रमस्य समीपे ॥
“अन्यारात्—” इति पञ्चमी ॥ गिरिकल्पं पर्वतप्रख्यम् । ईषदसमाप्तौ
कल्पम् । ‘कल्पदेशीयदेश्यादिप्रख्यप्रतिनिधी अपि’ इति सादृश्य-
वाचकेषु दण्डी । पतत्रिणं पक्षिणं जटायुषमैक्षेतामपश्येताम् ।
रामस्तं जटायुषं सीताघातिनं सीतां हतवन्तं मत्वा ॥ “कर्मणि हनः”
इति हन्तेः कुत्सितार्थे भूतो णिनिः । स्त्रीवधस्य निन्दितत्वादिति ।
हन्तुम् ॥ “तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्” इति तुमुन् ॥ अभ्य-
धावत अभ्यगच्छत् । स्वरितेत्वात्तङ् ॥

मावधिष्ठौ जटायुं मां सीतां रामाहमौक्षिषि ।

उपास्थितैवमुक्ते तं सखायं राघवः पितुः ॥ ४२ ॥

४२. मेति ॥ हे राम मावधिष्ठः मा वधीरित्यर्थः । अत्राङ्प्रश्नेषा-
दाङ्पूर्वाङ्न्तेरकर्मकात् “आङो यमहनः” इत्यात्मनेपदम् ॥
“आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इति वधादेशः ॥ अवध्यत्वे हेतुमाह ।
मां जटायुषं विद्धीति शेषः । यस्ते पितृसखो न त्वन्य इति भावः ।
हिंसार्थो वधिरयं प्रकृत्यन्तरमिति पक्षेऽप्यात्मनेपदं चिन्त्यम् । मा

१ c., E₃, E₂, B., read as follows:—

तं सीताघातिनं मत्वा &c . . . ।

श्रोवाच स तदा पक्षी भयाद्भवेण तर्जितः ॥

N. and C. read:—

तं सीताघातिनं मत्वा &c . . . ।

मावधिष्ठ जटायुं मां &c. . . . ॥

२ N. and C. read as under a

verse of 3 lines:—

उपास्थितैवमुक्ते तं &c.

पप्रच्छ जानकीवार्त्ता संग्रामं च पतत्रिणम्
ततो रावणमाख्याय &c. (l. 1 v. 43).

c. reads as under:—

मा वधीस्त्वं जटायुं मां &c.

उपास्थितैवमुक्ते तं &c.

पप्रच्छ जानकीवार्त्ता संग्रामं च पत-
त्रिणम् ॥

३ ‘वधीस्त्वं’ E₂, c.

४ मा E₃.

बाधिष्ठा इति पाठान्तरकल्पनं च साहसमेव । मा बन्धिष्ठा इति जय-
मङ्गलाकारकल्पितपाठस्तु पापिष्ठः । बध्नातेरनात्मनेपदित्वादध्वविरो-
धाच्चेति । अहं सीतामैक्षिषि अद्राक्षम् । ईक्षतेः कर्त्तरि लुङि तङि
सिच इट् । एवं पक्षिणोक्ते राघवो रामः पितुः सखायं तं जटायुषमुपा-
स्थित सङ्गतः ॥ “उपादेवपूजा—” इत्यादिना संगतकरणे तङ् ॥
“स्थाच्चोरिच्च” ॥ “ह्रस्वादङ्गात्” इति सलोपः ॥

ततो रावणमाख्याय द्विषन्तं पततां वरः ।

व्रणवेदनया ग्लायन् ममार गिरिकन्दरे ॥ ४३ ॥

४३. तत इति ॥ ततो रामसमागमानन्तरं पततां पक्षिणां वरो जटायुः
रावणं द्विषन्तं द्रोहिणं सीताहर्त्तारमाख्याय व्रणवेदनया प्रहारव्यथया
ग्लायन् ग्लानः सन् । ग्लैधातोः शतरि शण्यात्वाभावादायादेशः ।
गिरेः कन्दरे दूर्यो ममार ॥ “भ्रियतेर्लुङ्ङिडोश्च” इति नियमाल्लिटि
न तङ् ॥

तस्याभ्यम्बुक्रियां कृत्वा प्रतस्थाते पुनर्वनम् ।

विषादमीयिवांसौ तौ विचिन्वानावितस्ततः ॥ ४४ ॥

४४. तस्येति ॥ तौ रामलक्ष्मणौ तस्य जटायोरभ्यम्बुनोः क्रियामग्नि-
दाहमुदकदानं च कृत्वा विषादं खेदमीयिवांसौ प्राप्ता ॥ “उपेयि-
वान्—” इति निपातः ॥ पुनर्भूय इतस्ततो विचिन्वानौ सीतामन्वि-
ष्यन्तौ वनं प्रति प्रतस्थाते प्रस्थितौ । तिष्ठतेर्लिट् ॥ “समवप्रविभ्यः
स्थः” इति तङ् ॥

१ N. and O. read as under:—

व्रणवेदनया ग्लायन् &c.

तस्याभ्यम्बुक्रियां कृत्वा &c. (l. 1 v. 44).

E₂, E₃, B. पप्रच्छ जानकीवार्त्ता &c.

ततो रावणमाख्याय &c.

२ माचख्यौ.

३ c. reads 3 lines as under:—

तस्याभ्यम्बुक्रियां &c.

सत्त्वानजस्त्रं घोरेण &c. (l. 1 v. 45).

क्षुध्यता जगृहाते तौ &c. (l. 2 v. 45).

B. reads as follows:—

व्रणवेदनया ग्लायन् &c.

तस्याभ्यम्बुक्रियां &c.

विराधं प्रापिवांसौ तां &c.

सत्त्वानजस्त्रं घोरेण &c.

सत्वानजस्रं घोरेण वनाकर्षं समश्रता ।

क्षुध्यता जगृहाते तौ रक्षसा दीर्घबाहुना ॥ ४५ ॥

४५. सत्वानिति ॥ क्षुध्यता बुभुक्षमाणेन अत एव अजस्रं सत्वान् जन्तून् । 'सत्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः । वनात्त्वरयाकृष्य वनाकर्षम् ॥ "अपादाने परीप्सायाम्" इति णमुल् ॥ परीप्सा त्वरा । समश्रता भुञ्जानेन घोरेण भयंकरेण दीर्घबाहुना योजनबाहुनेत्यर्थः । रक्षसा कबन्धाख्येन राक्षसेन जगृहाते युगपद्रुहीतावित्यर्थः ॥

भुजौ चकृततुस्तस्य निस्त्रिंशाभ्यां रघूत्तमौ ।

सै छिन्नबाहुरपतद्विह्वलो हलयन्भुवम् ॥ ४६ ॥

४६. भुजाविति ॥ रघूत्तमौ तस्य कबन्धस्य भुजौ । त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निष्क्रान्तौ निस्त्रिंशौ खड्गौ । "डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं । निस्त्रिंशाद्यर्थम्" इति डच्प्रत्यये टिलोपः । ताभ्यां चकृततुः कृतवन्तौ । कृती छेदने । लिटि तसोऽनुसादेशः । छिन्नबाहुः स कबन्धः विह्वलो विभ्रान्तः सन् भुवं हलयन् कम्पयन् । हल चलने चुरादौ । मित्वाङ्गस्वः । अपतत् ॥

अथ कृत्याधिकारः ।

प्रष्टव्यं पृच्छतस्तस्य कथनीयमवीवचत् ।

आत्मानं वनवासं च जये चारिं रघूत्तमः ॥ ४७ ॥

४७. अथ कृत्याधिकारः । ते च प्राङ्मुलीयास्तव्यादयः । तानेवोदाहरति । प्रष्टव्यमिति ॥ रघूत्तमो रामः कस्त्वं किमीयः कुतो वनवासः किं

१ बलापकर्षमश्रता N., O., c., B., T₁.

घोरेणापकर्षं चाश्रता वनात् D.

B. reads:—क्षुध्यता जगृहातेतौ.

भुजौ चकृततुस्तस्य.

२ रघूद्वहौ T₃.

३ सन्निभं T₃, T₃.

४ ज्वलयन् B.

B. has स छिन्नबाहुरपत &c. as the first line. The second line is not given.

५ वज्रतः T₃.

ते कार्यमिति यत्प्रष्टव्यम् । वञ्चादिना षत्वे घृत्वम् । तत्सर्वं पृच्छतोऽनु-
युञ्जानस्य देवभूयं गतस्य तस्य कबन्धस्य कथनीयं वक्तव्यम् ॥
“तव्यत्तव्यानीयरः” इति क्रमात्तव्यानीयरौ प्रत्ययौ ॥ आत्मानं रामं
दाशरथिमित्यर्थः । पित्रादेशाद्वनवासम् । जेयं जेतव्यम् ॥ “अचो
यत्” इति यत्प्रत्ययः ॥ अरिं सीताहारिणं च अवीवचदवोचत् । वच
परिभाषणे इति धातोश्चौरादिकात् स्वार्थण्यन्ताण्यौ अङ्थुपधाह्रस्वः ॥

लभ्या कथं नु वैदेही शक्यो द्रष्टुं कथं रिपुः ।

सह्यः कथं वियोगश्च गद्यमेतत्त्वया मम ॥ ४८ ॥

४८. लभ्येति ॥ वैदेही कथं नु लभ्या प्राप्या ॥ “पोरबुपधात्” इति
यत्प्रत्ययः ॥ हरिः सुग्रीवः कथं द्रष्टुं शक्यः । वियोगश्च कथं सह्यः ॥
“शकिसहोश्च” इति यत्प्रत्ययः ॥ एतत्सर्वं त्वया मम गद्यं वाच्यम् ॥
“गद्यमद—” इत्यादिना यत्प्रत्ययः ॥ ममेति कर्मणः शेषत्वविवक्षायां
षष्ठी । इयं च प्रार्थना । कस्त्वं किंनिमित्तं च ते राक्षसत्वं कथं च तद्वि-
मोक्ष इत्यादि प्रश्नान्तरमप्युत्तरानुसाराद्ब्रूयम् ॥

अहं राम श्रियः पुत्रो मद्यपीत इव भ्रमन् ।

पापचर्यो मुनेः शापाज्जात इत्यवदत्स तम् ॥ ४९ ॥

४९. अथ त्वं क इति पृष्ठे अस्य नवमिहस्तरमाहाहमित्यादिभिः ॥ हे राम अहं
श्रियः पुत्रः । मद्यन्त्यनेनेति मद्यं मदिरा ॥ “कृत्यल्युटो बहुलम्”
इति करणार्थे यत्प्रत्ययः ॥ मद्यपीतः पीतमद्य इव । वाहिताग्न्यादित्वा-
न्निष्ठायाः परनिपातः । भ्रमन्नैश्वर्यमदाद् भ्रान्तः सन् । अन्यायवर्त्ती
सन्नित्यर्थः । मुनेः स्थूलशिरोनामकस्य शापात् । पापं चर्यं चरणीयं
यस्य स पापचर्यः क्रूरकर्मा जातोऽस्मीति स कबन्धः तं राममवदत् ॥

तैव प्रयातो यम्यत्वं शस्त्रपूतो ब्रवीमि ते ।

रावणेन हता सीता नीता लङ्कां सुरारिणा ॥ ५० ॥

१ रिपुः कथम् B.

२ हरिः T., G., Com.

३ द्रुतम् T₂, T₃, T₄.

४ प्रयातस्तव N., C., D., T₁.

५ लङ्कां नीता N., C., T.

६ सुदुर्गमाश्च T₂, T₃, T₄.

५०. त्वेति ॥ संप्रति तव यम्यत्वं प्रयातः त्वया दण्डितोऽस्मीत्यर्थः । गद्यादि यम्यान्ते “गदमद—” इत्यादिना यत्प्रत्ययः । शस्त्रेण त्वच्छ-
स्त्रपातेन पूतो निष्पापः सन्नित्यर्थः । ‘राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा
पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा’ ॥
इति मनुस्मरणादिति भावः । शापावसाने ज्ञानोदयात् ते तुभ्यं
ब्रवीमि सर्वं स्पष्टं कथयामीत्यर्थः । कथयति । सुरारिणा रावणेन
सीता हता सती लङ्कां नीता । ‘प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्म-
णाम्’ इति तत्रैव क्तः ॥

ऋष्यमूकेऽनवद्योऽस्ति पण्यभ्रातृवधः कपिः ।

सुग्रीवो नाम वर्योऽसौ भवता चारुविक्रमः ॥ ५१ ॥

५१. सीतावृत्तान्तमुक्त्वा सुग्रीवसमागमोपायं ब्रुवन्नवद्यपण्येत्यादिनिपातत्रयं क्रमे-
णोदाहरति ऋष्यमूक इति ॥ ऋष्यमूके ऋष्यमूकाद्रौ । वदितुमनर्हमवद्यं
गर्ह्यं पापमिति यावत् । वदेर्नञ्पूर्वात् क्यबपवादी गह्वार्थे यत्प्रत्य-
यान्तो निपातः । अनवद्योऽगह्वो निष्पापः । वालिनः स्वयमद्रोहित्वा-
दिति भावः । पण्यः पणितव्यः त्वया प्रत्युपकारेण विनिमेतव्यः भ्रातु-
र्वालिनः स्वदारहरस्याततायिनो वधो यस्य सः तथोक्तः । ‘नातता-
यिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन’ इति स्मरणादिति भावः । पण
व्यवहारे । पणितव्यार्थे ण्यदपवादी पूर्ववद्यत्प्रत्ययान्तो निपातः ।
सुग्रीवो नाम कपिः अस्ति । चारुविक्रमः श्लाघ्यपौरुषः प्रत्युपकारस-
मर्थ इति भावः । असौ सुग्रीवो भवता वर्यः मित्रत्वेनाप्रतिबन्धं वर-
णीय इत्यर्थः । अनिरोधेऽर्थे वृजः पूर्ववत् ण्यदपवाद्येव यत्प्रत्ययान्तो
निपातः । किन्तु स्त्रियामस्य निपातनात्पुंसि प्रयोगः कवेः स्वात-
न्त्र्यात् । यद्वा वार्य इति ण्यदन्तपाठः प्रत्युदाहरणार्थः । तेनार्था-
दुदाहरणस्य सुज्ञानत्वादिति भावः ॥

तेन वह्नेन हन्तासि त्वमर्थं पुरुषाशिनाम् ।

राक्षसं क्रूरकर्माणं शक्रारिं दूरवासिनम् ॥ ५२ ॥

५२. तेनेति ॥ हे राम त्वम् । वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम् ॥ “वह्यं करणम्” इति ण्यदपवादेन यत्प्रत्ययान्तो निपातः । इह वह्येन करणेन सहायभूतेन तेन सुग्रीवेण पुरुषाशिनां रक्षसामर्थ्यं स्वामिनं बलाधिक-
मित्यर्थः । ऋ गतौ इत्यस्मात् “अर्थः स्वामिवैश्ययोः” इति पूर्ववद्यत्प्र-
त्ययान्तो निपातः । क्रूरकर्माणं निष्कृपमित्यर्थः । शक्रारिमप्रतिद्वन्द्वि-
नमित्यर्थः । दूरवासिनं समुद्रवर्त्तितया दुरासदमित्यर्थः । राक्षसं
जात्यापि क्रूरं रावणं हन्तासि । दुर्धर्ममपि सुग्रीवसहायो हनिष्यसी-
त्यर्थः । हन्तेर्लुटि सिपि “स्यतासी लृलुटोः” इति तास्प्रत्ययः ॥

आस्ते स्मरन् स कान्ताया हृताया वालिना कपिः ।

वृषो यथोपसर्याया गोष्ठे गोर्दण्डताडितः ॥ ५३ ॥

५३. अथ सुग्रीवस्य वालिवधे कारणमाह आस्त इति ॥ स कपिः सुग्रीवः गोष्ठे
व्रजे दण्डताडितो दण्डघातेन वारितप्रवृत्तिवृषो वृषभः उपसर्या
उपसंक्रमणीया प्राप्तगर्भग्रहणकालेत्यर्थः ॥ ‘काल्योपसर्या प्रजने’
इत्यमरः ॥ “उपसर्या काल्या प्रजने” इति सत्त्वरूपपूर्वाद्यत्प्रत्ययान्तो
निपातः ॥ तस्याः गोः यथा तां गामिव वालिना हृतायाः कान्तायाः
भार्यायाः स्मरन् कान्तां स्मरन् ॥ “अधीगर्थ—” इत्यादिना कर्मणि शेषे
षष्ठी ॥ आस्ते निवृत्तव्यापारान्तरस्तिष्ठतीत्यर्थः । दारहरोऽपि भ्रातापि
पापिष्ठत्वाद्ब्रह्म इति भावः ॥

तेन सङ्गतमार्येण रामाज्यं कुरु द्रुतम् ।

लङ्कां प्राप्य ततः पापं दशग्रीवं हनिष्यसि ॥ ५४ ॥

५४. तेनेति ॥ हे राम आर्येण अर्तुमर्हेण संगत्यर्हेण । ऋ गतौ ॥
“ऋहलोर्ण्यत्” ॥ अर्यस्येदं प्रत्युदाहरणम् । तेन सुग्रीवेण । न जीर्य-
तीति जयमनपायि ॥ “अजयं संगतम्” इति संगतविषये जीर्यतेर्नञ्पूर्-
वात्कर्त्तरि यत्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ संगतं संगतिं सख्यमित्यर्थः ।
भावे कः । द्रुतं क्षिप्रं कुरु । ‘अजयमार्यसंगतम्’ । ‘अजयं नोऽस्तु संग-

तम्' । 'अजरिता कम्बलः' इति वृत्तौ उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्विशेषण-
विशेष्यभावावगमात् अजर्यं सङ्गतमिति तथैव प्रयुक्तम् । कालिदासेन
तु पर्यायत्वदृष्ट्या 'मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टम्' इति कैवल्येन प्रयुक्तम् ।
अथवा तत्रापि सङ्गतमिति शेष इत्यास्तां तावत् । ततः सुग्रीवसं-
गत्या लङ्कां प्राप्य पापं क्रूरं दशग्रीवं हनिष्यसि ॥

अनृतोद्यं न तत्रास्ति सखवद्यं ब्रवीम्यहम् ।

मित्रभूयं गतस्तस्य रिपुहत्यां करिष्यसि ॥ ५५ ॥

५५. न चायं कृतम्र इत्याह अनृतेति ॥ तत्र सुग्रीवे अनृतोद्यमनृतवचनं
नास्ति ॥ "वदः सुपि क्यप् च" इति भावे क्यपि संप्रसारणम् । अहं
सत्यवद्यं संत्यवचनं ब्रवीमि । अत्रैव सूत्रे चकाराद्यत् । तस्य सुग्री-
वस्य मित्रभूयं मित्रभावं गतः सन् ॥ "भुवो भावे" इति क्यप् ।
रिपुहत्यां शत्रुवद्यं करिष्यसि ॥ "हनस्त च" इति हन्तेः क्यप् ॥
तकारश्चान्तादेशः ॥

आदित्यस्तेन वृत्तेन स्तुत्यो जुष्येण सङ्गतः ।

इत्यः शिष्येण गुरुवद्गृध्यमर्थमवाप्स्यसि ॥ ५६ ॥

५६. आदित्य इति ॥ किं च वृत्त्येन त्वया मित्रत्वेन वरणीयेनेत्यर्थः ।
जुष्येण हनूमदादिना सेव्येन परिवारवतेत्यर्थः । तेन सुग्रीवेण
संगतस्त्वमादित्यः तेषां सुग्रीवादीनामादरणीयः सत्करणीयः स्तुत्यः
स्तोतव्यश्च तथा शिष्येण शासनीयेनान्तेवासिना ॥ "शास इदङ्-
हलोः" इतीकारः ॥ गुरुवद्गुरुव इत्य एतव्योऽनुगम्यश्च सन् ॥ "एति-
स्तुशास्त्वृदजुषः क्यप्" इति सर्वत्र क्यपि यथायोगं तुगागमो गुणप्र-
तिषेधश्च द्रष्टव्यः । गृध्यमभिकाङ्क्ष्यमर्थं रावणवधसीताप्राप्तिलक्षण-
मीप्सितार्थम् ॥ "ऋदुपधाञ्चाकृपिचृतेः" इति क्यप् ॥ अवाप्स्यसि
प्राप्स्यसि ॥

नाखेयः सागरोऽप्यन्यस्तस्य सद्रुतशालिनः ।

मन्युस्तस्य त्वया मार्ग्यो मृज्यः शोकश्च तेन ते ॥ ५७ ॥

५७. नेति ॥ सन्तः कार्यक्षमाः भृत्या भर्त्तव्याः कर्मकराः ॥ “भृजोऽ-
संज्ञायाम्” इति क्यपि तुक् ॥ तैः शालत इति तच्छालिनस्तस्य सुग्री-
वस्य ॥ “कृत्यानां कर्त्तरि वा” इति षष्ठी ॥ अन्यो द्वितीयोऽपि
सागरः । अपिः संभावनायाम् । न खेयोऽखेयः खनितुमशक्यो न ।
अयं तु कियानस्येति भावः ॥ “ई च खनः” इति क्यपीकारश्चान्ता-
देशः । प्रश्लिष्टदीर्घनिर्देशात् “ये विभाषा” इत्यात्वाभावः । किन्तु
तस्य मन्युः शोकस्त्वया मार्ग्यो मार्जनीयः । तेन च तव शोको मृज्यो
मार्ष्टव्यः । परस्पररोपकारादुभाभ्यामपि कृतार्थाभ्यां भवितव्यमित्यर्थः ॥
“मृजेर्विभाषा” इति क्यपि मृज्यः ण्यति मार्ग्यः ॥ “मृजेर्वृद्धिः”
“चजोः कु घिण्यतोः” इति कुत्वम् ॥

स राजसूययाजीव तेजसा सूर्यसंनिभः ।

अमृषोद्यं वदन् रुच्यो जगाहे द्यां निशाचरः ॥ ५८ ॥

५८. अथ राजसूयादिसूत्रोक्तान् क्यबन्तनिपातान् सपादश्लोकद्वयेनोदाहरति स
इत्यादिना ॥ स निशाचरः । राज्ञा सूयते इति राजसूयः क्षत्रियाधिकारः
क्रतुविशेषः । सुनोतेः क्यबन्तो निपातः । तेनेष्टवान् राजसूययाजी ॥
“करणे यजः” इति भूतार्थे णिनिः ॥ स इव तेजसा सूर्यसंनिभः ।
सरति सुवतीति वा सूर्यः । पूर्ववन्निपातः । तत्सन्निभः । मृषोद्यं मृषा
वदनं न भवतीत्यमृषोद्यं सत्यवादं वदन् मृषापूर्वाद्भदः “वदः सुपि
क्यप् च” इति पक्षे यति प्राप्ते नित्यं क्यबेव निपातितः । रोचत इति
रुच्यो रोचमानः सन् । कर्त्तरि निपातः । द्यां दिवं जगाहे जगाम ॥

अर्कृष्टपच्याः पश्यन्तौ ततो दाशरथी लताः ।

रत्नान्नपानकुप्यानामाटतुर्नष्टसंस्मृती ॥ ५९ ॥

५९. अकृष्टेति ॥ ततः कबन्धगमनानन्तरं दाशरथी रामलक्ष्मणौ ।
कृष्टे पच्यन्त इति कृष्टपच्याः । कर्मकर्त्तरि निपातनात् क्यपि ततो
नञ्समासः । अकृष्टपच्या लताः पश्यन्तौ तत्फलशालिनौ सन्तावि-
त्यर्थः । अत एव रत्नान्नपानकुप्यानां नष्टसंस्मृती नष्टरत्नादिसंस्म-
रणौ विस्मृतराजभोगौ सन्तावित्यर्थः । ‘रतेर्गृहीतानुनयेन’ इत्या-
दिवत्सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । गोप्यत इति गुप्यं हेमरूप्या-
तिरिक्तं धनम् । गुपेः क्यपि निपातनाद्भस्य कः । आटतुः चेरतुः ॥

समुत्तरन्तावव्यथ्यौ नदान् भिद्योद्धयसंनिभान् ।

सिध्यतारामिव ख्यातां शबरीमापतुर्वने ॥ ६० ॥

६०. समुत्तरन्ताविति ॥ अव्यथ्यावव्यथमानावश्चान्तावित्यर्थः । नञ्पू-
र्वाद् व्यथेः तत एव निपातनात्कर्त्तरि क्यप् । भिनत्ति कूलमिति भिद्यः
उज्झत्युदकमित्युद्धयश्च नदौ ॥ “भिद्योद्ध्यौ नदे” इति क्यप् उज्झे-
र्यत्वं च ॥ तत्संनिभान्नदान् पुंप्रवाहान् समुत्तरन्तौ । सिध्यन्त्यस्मि-
न्नर्था इति सिध्यः पुष्यः ॥ “पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे” इत्यधिकरणे निपा-
तनात्क्यप् ॥ स एव तारा नक्षत्रं तामिव ख्यातां शबरीं नाम कांचि-
त्तापसीं वने कचिदाश्रमे आपतुः प्राप्तौ ॥

वसानां बल्कले शुद्धे विपूयैः कृतमेखलाम् ।

क्षामामञ्जनपिण्डाभां दण्डिनीमजिनास्तराम् ॥ ६१ ॥

६१. अथ श्लोकत्रयेण तामेव विशिषन्नाह वसानामित्यादिना ॥ शुद्धे बल्कले
वसानामाच्छादयन्तीम् । विपूयन्त इति विपूयाः मुञ्जाः ॥ “विपूय-
विनीय—” इत्यादिना विपूर्वात्पवतेर्मुञ्जार्थे कर्मणि क्यबन्तो निपातः ॥
तैः कृतमेखलां कृतमौञ्जीकां क्षामां तपःकृशामञ्जनखण्डाभां कृष्णवर्णां
दण्डिनीं धृतदण्डामजिनमास्तरस्तल्पं यस्यास्ताम् ॥

प्रगृह्य पदवत् सार्ध्वी स्पष्टरूपामविंक्रियाम् ।

अगृह्णां वीतकामत्वादेवगृह्यामनिन्दिताम् ॥ ६२ ॥

६२. प्रगृह्येति ॥ पुनः ॥ “ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्” इत्यादि सूत्रैर्यत्कृतसंज्ञं तत्प्रगृह्यपदं तद्वत्साध्वीं सद्रृत्ताम् । अन्यत्र सौशब्द्यात्प्रयोगार्हम् । स्पष्टरूपां स्वच्छमूर्तिम् । अन्यत्र संहितायां प्रकृतिभावात् पदान्तरासंकीर्णरूपम् । अविक्रियां विरुद्धचेष्टारहिताम् । अन्यत्र सन्धिप्रयुक्तवर्णविकाररहितम् । किं च वीतकामत्वान्निःस्पृहत्वात् । गृह्या अस्वैरिणी परतन्त्रा अगृह्यां स्वतन्त्राम् । देवगृह्यां देवपक्ष्याम् । अनिन्दितामर्गहितां प्रत्युत प्रशस्यामित्यर्थः । सर्वत्र “पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च” इति पदाद्यर्थेषु कथम् ॥

धर्मकृत्यरतां नित्यमवृष्यफलभोजनाम् ।

दृष्ट्वा ताममुचद्रामो युग्यायात इव श्रमम् ॥ ६३ ॥

६३. धर्मेति ॥ नित्यं धर्मकृत्यरतां धर्मकार्यसक्ताम् अवृष्याण्यनिन्द्रियवर्धनानि प्रत्युत शोषणानीत्यर्थः ॥ “विभाषाकृष्टवृषोः” इत्युभयत्र कथम् ॥ ह्रस्वस्य तुक् । तानि फलानि भोजनमाहारो यस्यास्ताम् । तां शबरीं दृष्ट्वा रामो । युग्यं पत्रं वाहनम् ॥ “युग्यं च पत्रे” इति कथयन्तो निपातः ॥ तेनायातः प्रयात इव श्रमममुचत् । तद्दर्शनादाह्लादं गत इत्यर्थः । मुचेर्लुङि लृदित्वादङ् ॥

स तामूचेऽथ कञ्चित्त्वममावास्यासमन्वये ।

पितृणां कुरुषे कार्यमपाक्वैः स्वादुभिः फलैः ॥ ६४ ॥

६४. स इति ॥ अथ स रामस्तां शबरीमूचे । यदूचे तदेव सप्तभि-
राह । हे भद्रे । अमा सह वसतोऽस्यां सूर्याचन्द्रमसावित्यमावस्या
अमावास्या ॥ “अमावस्यदन्यतरस्याम्” इत्यमाशब्दपूर्वाद्विसेः विक-
ल्पेन निपातनादधिकरणार्थे ण्यत् । तस्याः समन्वये समागमे अपाक्वैर-
पचनीयैरनभिपक्वैरित्यर्थः ॥ “ऋहलोर्ण्यत्” ॥ “चजोः कु—” इति

१ युग्यायात D., T₂, T₃, T₄.

२ °ममावस्या° T., L., Com.

३ समुन्नये O., c.

४ °मवाच्यैः D., B.

५ सधुभिः T₂.

वारिभिः T₂.

कुत्वम् ॥ स्वादुभिः रुच्यैः फलैः पितृणां कार्यं पितृकृत्यं श्राद्धकर्म ।
पूर्ववर्ण्यत् । कुरुषे कञ्चित् ॥

अवश्यपाव्यं पवसे कञ्चित्त्वं देवभागधविः ।

आसाव्यमध्वरे सोमं द्विजैः कञ्चिन्नमस्यसि ॥ ६५ ॥

६५. अवश्येति ॥ हे पुण्ये त्वमवश्यपाव्यमवश्यशोध्यम् । पूजो
भौवादिकात् “ओरावश्यके” इति ण्यत् ॥ मयूरव्यंसकादित्वात्स-
मासः । ‘लुम्पेदवश्यमः कृत्ये’ इति मकारलोपः । देवभाक् देवताहं
हविराज्यादिकं पवसे कञ्चित्पुनासि किम् । तस्मादेवधातोर्लटि
“थासः से” । अध्वरे ऋतौ द्विजैरासाव्यमभिषोतव्यम् । आङ्पूर्वा-
त्सुनोतेः “आसुयुवपि—” इत्यादिना ण्यत् । सोमं नमस्यसि नमस्क-
रोषि कञ्चित् ॥ “नमो वरिवश्चित्रङः क्यच्” ॥ ततो लटि सिप् ॥

आचाम्यं सन्ध्ययोः कञ्चित् सम्यक् ते न प्रहीयते ।

कञ्चिदग्निमिवानाय्यं काले संमन्यसेऽतिथिम् ॥ ६६ ॥

६६. आचाम्यमिति ॥ हे कल्याणि सन्ध्ययोः सायंप्रातःकालयोः
ते तवाचाम्यमाचमनकर्म ॥ “आसुयुवपि” इत्येव ण्यत् ॥ न प्रहीयते
न लुप्यति कञ्चित् । काले प्राप्तमतिथिं गार्हपत्यान्नित्यादानीय प्रणीय-
तेऽग्निरनित्य आनाय्यो दक्षिणाग्निः । ‘यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः
प्रणीयते । तस्मिन्नानाय्य—’ इत्यमरः । “आनाय्योऽनित्ये” इत्यनित्या-
न्नावाङ्पूर्वाङ्प्रत्ययतेर्ण्यदायादेशनिपातः । तमग्निमिव संमन्यसे मानयसि
कञ्चित् ॥

न प्रणाय्यो जनः कञ्चिन्निकाय्यं तेऽधितिष्ठति ।

देवकार्यविघाताय धर्मद्रोही महोदये ॥ ६७ ॥

६७. नेति ॥ हे महोदये पुण्ये धर्माय द्रुह्यतीति धर्मद्रोही धर्मविघा-
तकः ॥ “प्रणाय्योऽसंमतौ” इति निपातः ॥ देवकार्यविघाताय ते तव

निकाय्यं निवासम् ॥ “पाय्यसांनाय्य—” इत्यादिना वासायै निपातः ॥
‘निकाय्यनिलयालयाः’ इत्यमरः । नाधितिष्ठति कञ्चित् ॥

कुण्डपाय्यवतां कञ्चिदग्निचित्यावतां तथा ।

कथाभी रमसे नित्यमुपचाय्यवतां शुभे ॥ ६८ ॥

६८. कुण्डेति ॥ हे शुभे शोभने कुण्डैः पीयते सोमोऽस्मिन्निति कुण्ड-
पाय्यः क्रतुविशेषः ॥ “क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ” इति स्वरार्थं यत्प्र-
त्यान्तो निपातः ॥ तद्वतां तद्याजिनामित्यर्थः । तथा उपचाय्यश्चि-
त्याग्निविशेषः ॥ “अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूहाः” इति चिनोते-
र्ण्यदायादेशनिपातः ॥ तद्वतामग्निचित्याग्निचयनम् ॥ “चित्याग्निचित्ये
च” इति चिनोतेः स्वरार्थं भावे यकारस्तुक् च निपातितौ । तद्वताम-
ग्निचितां च कथाभिः पुण्यकथाभिः नित्यं रमसे सन्तुष्यसि कञ्चित् ॥

इति कृत्याधिकारः ।

वर्धते ते तपो भीरु व्यजेष्ठा विघ्ननायकान् ।

अजैषीः कामसंमोहौ संप्राप्या विनयेन वा ॥ ६९ ॥

६९. अथ श्लोकत्रयेण प्रकीर्णकानाह वर्धत इति ॥ हे भीरु भयशीले । संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् न गुणः । ते तव तपो वर्धते कञ्चिदिति
सर्वत्रानुषङ्गः । विघ्ननायकान् तपोविघ्नकारिण इन्द्रियदोषान् व्यजेष्ठाः
विजितवत्यसि कञ्चित् । जेर्लुङि “विपराभ्यां जेः” इत्यात्मनेपदम् ।
कामसंमोहौ । उपलक्षणमेतत् । अरिषड्वर्गमजैषीः किमित्यर्थः ।
जेर्लुङि सिचि वृद्धिः । विनयेनानौद्धत्येन संप्राप्याः प्राप्तासि किम् ।
आप्नोतेः कर्मणि लुङि थासि “झलो झलि” इति सलोपः ॥

नायस्यासि तपस्यन्ती गुरुन्सम्यगतूतुषः ।

यमान्नोदविजिष्ठास्त्वं निजाय तपसेऽतुषः ॥ ७० ॥

७०. नेति ॥ हे पुण्ये त्वं तपस्यन्ती तपश्चरन्ती ॥ “कर्मणो रोमस्थ-
तपोभ्यां वर्त्तिचरोः” इति क्यङ् ॥ “तपसः परस्मैपदं वक्तव्यम्” ।
तस्माल्लुटः शतरि ङीप् । नायस्यसि न क्लिश्यसि किम् । यसु प्रयत्ने ।
लटि सिपि इयन् । गुरुन् सम्यगतूतुषः शुश्रूषया तोषितवत्यसि ।
तुष्यतेर्णौ चङथुपधाद्भस्वः । अभ्यासदीर्घः । यमादन्तकान्नोदविजिष्ठाः
नोद्विष्णासि नामैषीः किमित्यर्थः । कृतकृत्यानां मृत्युभयायोगादिति
भावः । ओविजी भयचलनयोः । लुङि तङि थासि इद् ॥ “विज इद्”
इति डित्वान्न गुणः । निजाय नित्याय । ‘निजमात्मीयनित्ययोः’ इति
विश्वः । तपसे तपश्चरणाय अतुषः । नित्यं तपसि त्वमुत्सुकासि किमि-
त्यर्थः । पुषादित्वादङ् ॥

अथार्घ्यं^१ मधुपर्काद्यमुपनीयादरादसौ ।

अर्चयित्वा फलैरर्च्यौ सर्वत्राख्यदनामयम् ॥ ७१ ॥

७१. अथेति ॥ अथ कुशलप्रश्नानन्तरमसौ शबरी । अर्घार्थं जलमर्घ्यं
तन्मधुपर्कश्चाद्यं यस्य तदर्चासाधनमुपानीय अर्च्यौ पूज्यौ तावादरा-
त्फलैरर्चयित्वा सर्वत्र सर्वेषु पृष्ठार्थेषु अनामयं क्षेममाख्यदवोचत् ॥
“अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्” ॥

अथ कृदधिकारः ।

सख्यस्य तव सुग्रीवः कारकः कपिनन्दनः ।

द्रुतं द्रष्टासि मैथिल्याः सैवमुक्त्वा तिरोऽभवत् ॥ ७२ ॥

७२. कृत्सु कृत्यान्भावकर्मार्थानुक्त्वा कर्त्रर्थान् ण्वुलादीन्निरूपपदानधिकृत्याह सख्य-
स्येति ॥ हे राम कपीनां नन्दनो नन्दयिता । नन्द्यादित्वाल्लुथुः । सुग्रीव-
स्तव सख्यस्य सखित्वस्य ॥ “सख्युर्यः” ॥ कर्मणि षष्ठी । कारकः
कर्त्ता सख्यं करिष्यतीत्यर्थः । द्रुतं क्षिप्रमेव मैथिल्याः सीतायाः द्रष्टा
पश्यन् असि भविष्यसीत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये लट् । कृदशिक्ष्यां

क्रमात् “ण्वुल्लुचौ” इति ण्वुल्लुचौ । इत्युक्त्वा सा शबरी तिरोऽभव-
त्तिरोभूता ॥

नन्दनानि मुनीन्द्राणां रमणानि वनौकसाम् ।

वनानि भेजतुर्वीरौ ततः पाम्पानि राघवौ ॥ ७३ ॥

७३. नन्दनानीति ॥ ततः शबरीतिरोधानानन्तरं वीरौ राघवौ मुनी-
न्द्राणां नन्दनानि नन्दकानि वनौकसां वनवासिनां प्राणिनां रमणानि
मनोरमाणि । उभयत्रापि नन्द्यादित्वाल्हयुः । कर्मणि षष्ठी । पम्पाया
अदूरभवानि पाम्पानि ॥ “अदूरभवश्च” इत्यण् ॥ वनानि भेजतुः
प्रापतुः । भजेर्लिट् ॥ “तृफलभजत्रपश्च” इत्येत्वाभ्यासलोपौ ॥

भृङ्गालीकोकिलकुङ्किर्वाशनैः पश्य लक्ष्मण ।

रोचनैर्भूषितां पम्पामस्माकं हृदयाविधम् ॥ ७४ ॥

७४. भृङ्गेति ॥ हे लक्ष्मण वाश्यन्त इति वाशनैः कूजद्भिः रोचन्त इति
रोचनैः रोचमानैः । उभयत्रापि नन्द्यादित्वाल्हयुः ॥ भृङ्गालिभिः
कोकिलैः कुङ्किः क्रौञ्चैश्च । ‘कुङ् क्रौञ्चः’ इत्यमरः । ऋत्विगादिना
कुञ्चतेः किन्प्रत्ययः । निपातसाहचर्यान्नानुनासिकलोपः ॥ “संयोगा-
न्तस्य लोपः” ॥ “किन्प्रत्ययस्य कुः” ॥ भूषितामत एवोद्दीपकत्वाद-
स्माकं हृदयं विध्यतीति हृदयावित् । किप् । ग्रह्यादिना संप्रसारणम् ॥
“नहिवृति—” इत्यादिना दीर्घः ॥ तां पम्पां पम्पासरः पश्य ॥

परिभावीनि^१ ताराणां पश्य मन्थीनि चेतसाम् ।

उद्गासीनि जलेजानि दुर्बन्सदयितं जनम् ॥ ७५ ॥

७५. परीति ॥ ताराणां नक्षत्राणां परिभावीनि तिरस्कारीणि । ततोऽपि
रमणीयानीत्यर्थः । चेतसां विरहिचित्तानां मन्थन्तीति मन्थीनि प्रमा-
थीनि । मन्थेर्भावादिकस्येदित्वाच्चागमः । उद्गासीनि विकासीनि ।

१ पम्पानि C., T.

२ भृङ्गालि T., G., Com.

३ परिभावीनि N., C.

४ दुर्बन्स C.

सर्वत्र “नन्दिग्रहि—” इत्यादिना ग्रह्यादित्वाणिनिः । जले जातानि ॥ जलेजानि ॥ “सप्तम्यां जनेर्ङः” ॥ “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इत्यलुक् ॥ अदयितं दयिताविरहिणं जनं दुन्वन्ति तपन्ति । टुदु उपतापे । लद् । स्वादिभ्यः श्रुः ।

सर्वत्र दयिताधीनं सुव्यक्तं रामणीयकम् ।

येन जातं प्रियापाये कद्वदं हंसकोकिलम् ॥ ७६ ॥

७६. सर्वत्रेति ॥ सर्वत्र सर्वेष्वपि वस्तुषु रामणीयकं रमणीयत्वम् ॥ “योपधाद्गुरुपोत्तमाद्गुञ्” ॥ दयिताधीनं सुव्यक्तम् । कुतः । येन कारणेन प्रियापाये प्रियाविरहे । हंसाश्च कोकिलाश्च हंसकोकिलम् ॥ “विभाषा वृक्षमृग—” इत्यादिना शकुनिद्वन्द्वः ॥ कुत्सितं वदतीति कद्वदमसह्यमपि जातम् । वदेः पचाद्यच् ॥ “रथवदयोश्च” इति कोः कदादेशः ॥ यत्पूर्वं प्रियासहचरस्य मे सुखावहं तत्सर्वमिदानीमसह्यं जातमिति तात्पर्यम् ॥

पक्षिभिर्वितृदैर्यूनां शाखिभिः कुसुमोत्किरैः ।

अङ्गो यो यस्य वा नास्ति प्रियैः प्रग्लो भवेन्न सः ॥ ७७ ॥

७७. पक्षिमिरिति ॥ यो न जानातीत्यङ्गो विषयरसानभिज्ञः । अङ्गस्य वा यस्य । प्रीणयतीति प्रियः प्रीतिकरः प्रेमास्पदीभूतः । जनो नास्ति स एव यूनां तरुणानाम् । कर्मणि षष्ठी । वितृन्दन्तीति वितृदाः हिंसकाः । इगुपधलक्षणः कः प्रत्ययः । तैः पक्षिभिः कोकिलादिभिः । उत्किरन्ति विक्षिपन्तीत्युत्किराः ॥ सर्वत्र “इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः” ॥ कुसुमानामुत्किराः पुष्पवर्षिणः । कर्मणि षष्ठीसमासः । तैः शाखिभिः वृक्षैश्च । ग्रीह्यादित्वादिनिः । प्रकर्षेण ग्लायत इति प्रग्लः प्रग्लानः क्षीणहर्षो न भवेत् । अभिज्ञः प्रियजनवांश्च ग्लायत्येवैतैरित्यर्थः ॥ “आतश्चोपसर्गे” इति कप्रत्ययः ॥

ध्वनीनामुद्धमैरेभिर्मधूनामुद्धयैर्भृशम् ।

आजिघ्रैः पुष्पगन्धानां पतङ्गैर्ग्लपिता वयम् ॥ ७८ ॥

७८. ध्वनीनामिति ॥ ध्वनीनां शब्दानाम् । उद्धमन्तीत्युद्धमाः उत्पा-
दकाः ध्वनन्त इत्यर्थः । तैर्मधूनां मकरन्दानाम् । उद्धयन्तीत्युद्धयाः
पातारः । तैः पुष्पगन्धानाम् । आजिघ्रन्तीत्याजिघ्राः आघ्रातारः । तैः ।
सर्वत्र “पाघ्रा—” इत्यादिना शप्रत्यये कर्मणि षष्ठी । साप्तमेन “पाघ्रा—”
इत्यादिना घ्राध्मोजिघ्रधमादेशौ । घेटस्त्वयादेशः । एभिः पतङ्गैः पक्षि-
विशेषैः भृङ्गैः । विशेषणैस्तद्धर्माभिधानात्सामान्यशब्देन विशेषलक्षणा ।
वयं ग्लपिताः पीडिताः । ग्लायतेर्ण्यन्तात्करणे “अर्त्तिही—” इत्या-
दिना पुगागमः ॥ “ग्लान्नावनुवमां च” इति मित्वाङ्गस्वत्वम् ॥

धारयैः कुसुमोर्मीणां पारयैर्बाधितुं जनान् ।

शाखिभिर्हा हतां भूयो हृदयानामुदेजयैः ॥ ७९ ॥

७९. धारयैरिति ॥ कुसुमोर्मीणां पुष्पपरंपराणाम् । धारयन्तीति धारयैः
धारकैः । जनान् विरहिजनान् बाधितुम् । पारयन्तीति पारयैः शकैः
हृदयानाम् । उदेजयन्तीत्युदेजयैरुत्कम्पनैः ॥ “अनुपसर्गाह्लिम्प—”
इत्यादिना सर्वत्र शप्रत्ययः । कर्मणि षष्ठी च । शाखिभिर्वृक्षैर्भूयो हतोऽ-
स्मि । हेति खेदे ॥

ददैर्दुःखस्य मादृग्भ्यो धायैरामोदमुत्तमम् ।

लिम्पैरिव तनोर्वार्तैश्चेतयः स्याज्ज्वलो न कः ॥ ८० ॥

८०. ददैरिति ॥ मादृग्भ्यो मादृशेभ्यः वियोगिभ्यः । त्यदादिसूत्रे चकारा
हृशेः किन्प्रत्ययः । दुःखस्य । ददतीति ददैर्दायकैः ॥ “ददतिदधात्योर्वि-
भाषा” इति विकल्पात्कर्त्तरि शप्रत्ययः । उत्तममुत्कृष्टमामोदं सौरभम् ।
दधतीति धायैः दधानैः ॥ “ददातिदधात्योः—” इति शाभावपक्षे

१ ग्लपिता c.

२ जनम् T₂, T₃, T₄.

३ हतो T., G., Com.

४ स्याज्जनो न कः E₃.

आकारान्तत्वात् “श्याद्यध—” इत्यादिना णप्रत्यये युगागमः ॥
 “कर्तृकर्मणोः कृति” इत्यत्र शेषत्वविवक्षायामेव षष्ठीविधानादिह
 तदविवक्षायामामोदमिति कर्मणि द्वितीया । तनोर्देहस्य । लिम्पन्तीति
 लिम्पैरिव तनुं लिम्पद्भिरिव स्थितैः ॥ “अनुपसर्गालिम्प—” इत्यादिना
 शप्रत्ययः । वातैः कः । चेतयतीति चेतनः प्राणी ॥ “अनुपसर्गात्—”
 इत्यादिनैव चेतयतेः शप्रत्ययः । ज्वलयतीति ज्वलः प्रज्वलनात्मको न
 स्यात् । सर्वोऽपि स्यादेवेत्यर्थः ॥ “ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः” इति
 णविकल्पात्पचाद्यच् ॥

अवश्यायकणास्त्रावाश्चारुमुक्ताफलत्विषः ।

कुर्वन्ति चित्तसंस्त्रावं चलत्पर्णाग्रसंभृताः ॥ ८१ ॥

८१. अवश्यायेति ॥ चलत्सु पर्णाग्रेषु संभृताः संचिताः अत एव चारुणां
 मुक्ताफलानां त्विष इव त्विषो येषां ते तत्कल्पा इत्यर्थः । अवश्यायत
 इत्यवश्यायो हिमम् । तस्य कणास्त एव आस्रवन्तीत्यास्त्रावाः
 निष्यन्दाः । निष्यन्दमानहिमबिन्दव इत्यर्थः । चित्तम् । संस्रवतीति
 संस्त्रावं द्रवम् । कुर्वन्ति । द्रावयन्तीत्यर्थः ॥ “श्याद्यध—” इत्या-
 दिना श्यायतेरवपूर्वात्कर्त्तरि णप्रत्ययः

अवसायो भविष्यामि दुःखस्यास्य कदा न्वहम् ।

न जीवस्यावहारो मां करोति सुखिनं यमः ॥ ८२ ॥

८२. अवसायेति ॥ अहं कदा अस्य अवस्यतीत्यवसायोऽवसायकः
 समापको भविष्यामि । यमोऽन्तकोऽपि जीवस्य प्राणस्यापहरतीत्य-
 पहारो हर्त्ता सन् मां सुखिनं न करोति । अस्मज्जीवनान्मरणमेव वर-
 मिति भावः । श्यादिनैवावापपूर्वात्स्यतेर्हरतेश्च णप्रत्ययः ॥

दह्येऽहं मधुनो लेहैर्दावैरुग्रैर्यथा गिरिः ।

नायः को नु स येन स्यां बताहं विगतज्वरः ॥ ८३ ॥

१ चित्तं सं° T., G., Com.,

२ संभृताः E₂.

संस्थिताः E₃.

३ °स्यापहारो T., G., T₂, Com.

४ कोऽपि N., C., E₂, E₃, C., T₁, T.

५ येनाहं बत स्यां विगत° T₂, T₃, T₄.

८३. दृष्ट इति ॥ अहं मधुनो मकरन्दस्य लिहन्तीति लेहैर्मधुलिङ्गिः ॥
 “इयाद्वयध—” इति लिहेर्णः ॥ उग्रैः क्रूरैः दुन्वन्तीति दावैः दवानलैः
 गिरिर्यथा गिरिरिव दह्ये । दहेः कर्मणि लटि मिप् । येनोपायेनाहं
 विगतज्वरः स्यां सः नयतीति नायः उपायः ॥ “दुन्योरनुपसर्गे”
 इति णः ॥ को नु न कोऽपीत्यर्थः । बतेति खेदे ॥

समाविष्टं ग्रहेणेव ग्राहेणैवात्तमर्णवे ।

दृष्ट्वा गृहान्स्मरस्येव वनान्तान्मम मानसम् ॥ ८४ ॥

८४. समिति ॥ मम मानसं वनान्तान्वनप्रदेशान् स्मरस्य गृह्णन्तीति
 गृहान् गेहानिव तथोद्दीपकानित्यर्थः ॥ “गेहे कः” इति कप्रत्ययः ॥
 दृष्ट्वा ग्रहेण कुजादिक्रूरखेटेन समाविष्टमाक्रान्तमिव अर्णवे ग्राहेण
 नक्रेण आत्तं गृहीतमिव भवतीति शेषः ॥ “विभाषा ग्रहः” इति व्यव-
 स्थितविभाषया जलचरे कर्त्तरि णः ज्योतिषि पचाद्यच् ॥

वाताहतिचलच्छाखा नर्त्तका इव शाखिनः ।

दुःसहा ही^१ परिक्षिप्ताः कणद्भिरलिगाथकैः ॥ ८५ ॥

८५. वातेति ॥ वातेनाहताः अत एव चलन्त्यः शाखाः लताः बाह-
 वश्च येषां ते । ‘शाखा वेदप्रभेदेषु बाहुपार्श्वद्रुमाङ्गयोः’ इति यादवः ।
 कणद्भिर्गुञ्जद्भिरलिभिरेव गाथकैर्गायकैः ॥ “गस्थकन्” इति गायतेः
 शिल्पिनि थकन् प्रत्ययः ॥ परिक्षिप्ताः परिवृताः शाखिनो वृक्षाः नृत्य-
 न्तीति नर्त्तकाः लासका इव ॥ “शिल्पिनि च्चुन्” ॥ हा कष्टम् । दुःसहा
 असह्याः । सहेः खल् ॥

एकहायनशार्ङ्गगती रघुकुलोत्तमौ ।

लवकौ शत्रुशक्तीनामृष्यमूकमगच्छताम् ॥ ८६ ॥

१ ग्राहेणैवा° T₄.

२ वाताहत E₂, T₄, T., G., Com.

३ हा E₂, T., G., Com.

४ सारङ्ग N., B., E₂, T., G., Com.

५ लवकौ D.

६ मृष्यमूक° T₂, T₄, T., G., Com.

८६. एकेति ॥ जिहीते भावानिति हायनः संवत्सरः ॥ “हश्च व्रीहिकालयोः” इति जहातेर्जिहीतेश्च तन्त्रेणोपादानाद्यथासंख्यं व्रीहिकालयोर्ल्युट्प्रत्यये युगागमः । एकहायनस्य प्रथमवयसः सारङ्गस्य गजस्येव गतिर्ययोस्तौ । ‘सारंगश्चातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे’ इति विश्वः । शत्रुशक्तीनां लवकौ साधुच्छेदनौ ॥ “मृसृलवः समभिहारे वुन्” इति लुनातेः समभिहारे लक्षणया साधुकारित्वे वुन्प्रत्ययः । रघुकुलोत्तमौ रामलक्ष्मणौ ऋश्यमूकमगच्छतां प्राप्तौ ॥

तौ वालिप्रणिधी मत्वा सुग्रीवोऽचिन्तयत्कपिः ।

बन्धुना विगृहीतोऽहं भूयांसं जीवकः कथम् ॥ ८७ ॥

८७. ताविति ॥ अथ सुग्रीवः कपिस्तौ राघवौ वालिनः प्रणिधी चारौ मत्वा बन्धुना भ्रात्रा विगृहीतः एवं प्रच्छन्नं पीडितः सन् अहं कथं जीवको जीव्यासमित्यर्थः ॥ “आशिषि च” इति धातुमात्रादाशीरर्थे वुन्प्रत्ययः ॥ भूयासमिति तस्यैव स्फुटार्थमनुवादः । इत्यचिन्तयत् ॥

स शत्रुलावौ मन्वानो राघवौ मलयं गिरिम् ।

जगाम संपरीवारो व्योममायमिवोत्थितम् ॥ ८८ ॥

८८. अथ सोपपदाधिकारः ॥ स इति ॥ स सुग्रीवः राघवौ शत्रून् लुनीत इति शत्रुलावौ शत्रुघातिनौ ॥ “कर्मण्यण्” ॥ मन्वानो निश्चिन्वन् संपरीवारो हनूमदादिसहितः । कपीनाममनुष्यत्वात् “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्” इति दीर्घः । व्योम मिमीत इति व्योममायः ॥ “ह्वावामश्च” इति माङ्गः कर्मण्यणि युक् ॥ तमिवोत्थितं नभः परिच्छेत्तुमिवोच्छ्रितमित्यर्थः । मलयं गिरिं जगाम । तत्पादमृश्यमूकं विहाय तमेवारूढ इत्यर्थः ॥

शर्मदं मारुतिं दूतं विषमस्थः कपिद्विर्षम् ।

शोकापनुदमव्यग्रं प्रायुङ्क्त कपिकुञ्जरः ॥ ८९ ॥

८९. शर्मदमिति ॥ विषमे तिष्ठतीति विषमस्थ आपन्नः ॥ “सुपि स्थः” इति कप्रत्ययः ॥ कपिः कुञ्जरः इव कपिकुञ्जरः सुग्रीवः । उपमितसमासः । शर्मं सुखं ददातीति शर्मदं हितकारिणमित्यर्थः । अन्यथा सुखाहरणवाचिना शोकापनुदशब्देन पौनरुक्त्यापत्तेः ॥ “आतोऽनुपसर्गे कः” ॥ अत एव शोकमपनुदतीति शोकापनुदं सुखाहर्त्तारमित्यर्थः ॥ “तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः” इत्यत्र “आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्” इत्यर्थविशेषे कविधानात् । अव्यग्रं विमृश्यकारिणमित्यर्थः कपिद्विपं कपिश्रेष्ठम् । गम्भीरस्वभावमित्यर्थः । द्वाभ्यां पीबतीत्यर्थे “सुपि” इति योगविभागात्कः । मारुतस्यापत्यं पुमांसं मारुतिं हनूमन्तम् ॥ “अत इह” ॥ द्रुतं प्रायुङ्क्त । इदानीमियमेव नीतिरिति निश्चित्य संधित्सुः प्रेषितवानित्यर्थः ॥

विश्वासप्रदवेशोऽसौ पथिप्रज्ञः समाहितः ।

चित्तसंख्यो जिगीषूणामुत्पपात नभस्तलम् ॥ ९० ॥

९०. विश्वासेति ॥ विश्वासं प्रददातीति विश्वासप्रदो वेषो यस्य सः भिक्षुवेषधारीत्यर्थः । रामायणे तथैवोक्तेः । पन्थानं प्रजानातीति पथिप्रज्ञः पथि कुशल इत्यर्थः ॥ “प्रे दाज्ञः” इति ददातेर्जानातेश्च प्रोपस्थात्कर्मोपपदात्कः ॥ समाहितोऽप्रमत्तः जिगीषूणां चित्तानि संचष्टे संख्यातीति वा चित्तसंख्यः चित्तज्ञः ॥ “समि ख्यः” इति संपूर्वात्ख्यातेश्च क्षिडादेशाच्च कर्मोपपदात्कः ॥ असौ मारुतिः नभस्तलमुत्पपात ॥

सुरापैरिव घूर्णाद्भिः शाखिभिः पवनाहतैः ।

ऋष्यमूकमगाद्भृङ्गैः प्रगीतं सामगैरिव ॥ ९१ ॥

९१. सुरापैरिति ॥ पवनेनाहतैराकम्पितैरत एव सुरां पिबन्तीति सुरापाः मद्यपास्तैरिव घूर्णाद्भिस्तद्वद्भृङ्गमद्भिः शाखिभिर्वृक्षैरुपलक्षितम् । किं च भृङ्गैः सामानि गायन्तीति सामगास्तैरिव प्रगीतमुपगीतमृश्य-

मूकमगात् गतः ॥ “गापोष्ठक्” इति गायतेः पिबतेश्च टक् ॥ सुरापै-
रित्यत्र “सुराशीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यम्” इति धातूपपदनियमः ॥

तं मनौहरमागम्य गिरिं वर्महरौ कपिः ।

वीरौ सुखाहारोऽवोचद्भिक्षुर्भिक्षार्हविग्रहः ॥ ९२ ॥

९२. तमिति ॥ भिक्षुः परिव्राट्वेषधारी । ‘भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी’
इत्यमरः । तत्रापि भिक्षामर्हतीति भिक्षार्हो विग्रहो यस्य सः भिक्षा-
कालोचितवेष इत्यर्थः ॥ “अर्हः” इत्यर्हतेः कर्मोपपदादच्प्रत्ययः ॥
कपिर्हमूमान् । मनो हरतीति मनोहरम् ॥ “हरतेरनुद्यमनेऽच्” ॥ तं
गिरिमागम्य प्राप्य वर्म हरत इति वर्महरौ कवचधारणवयस्कौ ॥
“वयसि च” इत्यच् ॥ वीरौ राघवौ । सुखमाहर्तुं शीलमस्यास्तीति
सुखाहरः आनन्दकरः सन् ॥ “आङि ताच्छील्ये” इत्यच् ॥ अवोचत् ॥

बलिनावमुमद्रीन्द्रं युवां स्तम्बेरमाविव ।

आचक्षाथामिथः कस्माच्छङ्करेणापि दुर्गमम् ॥ ९३ ॥

९३. बलिनाविति ॥ हे वीरौ स्तम्बे रमेते स्तम्बेरमौ हस्तिनाविव ॥
“स्तम्बकर्णयो रमिजपोः” इत्यत्र “हस्ति सूचकयोरिति वक्तव्यम्”
इति हस्तिन्यच्प्रत्ययः ॥ बलिनौ बलाढ्यौ युवां शङ्करेणेश्वरेणापि ॥
“शमिधातोः संज्ञायाम्” इत्यच् ॥ दुर्गमममुमद्रीन्द्रमृश्यमूकं कस्मा-
त्कारणादिथः प्राप्तुथः । इणो वर्त्तमानसामीप्ये भूते लटि थस् । आच-
क्षाथां कथयतम् । चक्षिडो लोट् आथाम् ॥

व्याप्तं गुहाशयैः क्रूरैः क्रव्याद्भिः सनिशाचरैः ।

तुङ्गशैलैतरुच्छन्नं मानुषाणामगोचरम् ॥ ९४ ॥

९४. व्याप्तमिति ॥ पुनर्गुहासु शेरत इति गुहाशयैः ॥ “अधिकरणे शेतैः”
इत्यच्प्रत्ययः ॥ क्रूरैर्हिंस्रैर्निशासु चरन्तीति निशाचराः ॥ “चरेष्टः”
इति टः ॥ सह तैः सनिशाचरैः क्रव्यमदन्तीति क्रव्याद्भिः राममांसभ-

क्षकैः सिंहव्याघ्रादिभिः व्यासम् ॥ “क्रव्ये च” इत्यक्षेरणबाधेन विद-
प्रत्ययः ॥ तुङ्गशृङ्गः उच्चशिखरः स चासौ तदुच्छन्नश्च तमत एव
मानुषाणामगोचरममुमद्रीन्द्रमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

अथ खशादिप्रत्ययाधिकारः ।

सत्वमेजयसिंहाढ्यान् स्तनन्धयसमत्विषौ ।

कथं नाडिन्धमान्मार्गानागतौ विषमोपलान् ॥ ९५ ॥

९५. सत्वमेजयेति ॥ सत्वान् प्राणिनः एजयन्ति कम्पयन्तीति सत्व-
मेजयाः सर्वप्राणिभीषणाः ॥ “एजेः खश्” ॥ “अर्द्धिषदजन्तस्य
मुष्” इति मुमागमः ॥ तैः सिंहैराढ्यान् पूर्णान् विषमोपलान् निम्नो-
न्नतपाषाणान् अत एव नाडीः सिराः धमन्त्युपलोत्पीडनादापूरयन्तीति
नाडिन्धमान् । ‘नाडी तु धमनिः सिरा’ इत्यमरः ॥ “नाडीषुष्ट्योश्च”
इति खश्प्रत्यये मुमागमः ॥ “खित्यनव्ययस्य” इति ह्रस्वः ॥ मार्गान् ।
स्तनं धयतीति स्तनन्धयो बालः ॥ “नासिकास्तनयोर्ध्माधेट्रोः” इति
धेटः खश्ययादेशः ॥ पूर्ववन्मुमागमः । तत्समत्विषौ तद्वत्कोमलाङ्गा-
वित्यर्थः । युवां कथमागतौ प्राप्तौ ॥

उत्तीर्णौ वा कथं भीमाः सरितः कूलमुद्रहाः ।

आसादितौ कथं ब्रूतं न गजैः कूलमुद्रजैः ॥ ९६ ॥

९६. उत्तीर्णाविति ॥ किं च कूलान्युद्रहन्त्युत्क्रम्य वहन्तीति कूलमुद्रहाः
अत एव भीमाः भीषणाः सरितो नदीः कथमुत्तीर्णौ तीर्णवन्तौ । मारुतिः
सागरं तीर्ण इतिवत्कर्त्तरि कः । कूलान्युद्रजन्तीति कूलमुद्रजाः कूल-
भञ्जकाः ॥ “उदि कूले रुजिवहोः” इत्युभयत्रापि खशि मुमागमः ॥
तैर्गजैः कथं नासादितौ नास्कन्दिता ब्रूतम् ॥

रामोऽवोचद्धनूमन्तमावामभ्रंलिहं गिरिम् ।

एव विद्वन्पितुः कामात्पान्तावल्पम्पचान्मुनीन् ॥ ९७ ॥

१७. राम इति ॥ अथ रामः हनू कपोलपार्श्वे । 'गण्डौ कपोलौ तत्परा हनुः' इत्यमरः । तद्वन्तं हनूमन्तम् । निन्दार्थं मतुप् । भग्नहनुरयमिति प्रसिद्धः ॥ "अन्येषामपि हृदयते" इति हशिग्रहणसामर्थ्यात्पाक्षिको दीर्घः ॥ अवदत् । किमिति । हे विद्वन् वेषानुरूपमामन्त्रितम् । आवां पितुः कामात् काममभिप्रायमनुसृत्येत्यर्थः ॥ ल्यब्लोपे पञ्चमी । अल्पं पचन्तीत्यल्पम्पचान् मितम्पचानल्पसंतुष्टानित्यर्थः ॥ "मितनखे च" इति मितशब्दस्यार्थपरत्वादनुक्तसमुच्चयाच्चकाराद्वा अल्पशब्दोपपदात्पचः खशित्याहुः । मुनीन्पान्तौ रक्षन्तौ सन्तौ । पातेर्लटः शत्रादेशः । अभ्रं लेढीत्यभ्रंलिहमत्युन्नतम् ॥ "वहाम्ने लिहः" इति खशि मुम् ॥ गिरि-
मृश्यमूकमैव आगतौ । आङ्पूर्वादिणो लङि वसि सलोपः । आङ्ङिः ॥

अमितम्पचमीशानं सर्वभोगीणमुत्तमम् ।

आवयोः पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं भुवि ॥ १८ ॥

१८. अथ कस्ते पिता तमाह अमितम्पचमिति ॥ मितं पचतीति मितम्पचः ॥ "मितनखे च" इति खश् ॥ नञ्समासे अमितम्पचं बहुव्रीह्यादमित्यर्थः । ईशानमीशितारं न त्वन्येनेत्यमानम् । सर्वभोगाय हितं सर्वभोगीणं महाभोगिनमित्यर्थः ॥ "आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः" ॥ णत्वम् ॥ उत्तममुत्तमपुरुषं भुवि ख्यातं दशरथमावयोः पितरं विद्धि जानीहि ॥ "इसलभ्यो हेर्धिः" ॥

छलेन दयितारण्याद्रक्षसारुन्तुदेन नः ।

असूर्यम्पश्यया मूर्खा हृतां तां मृगयावहे ॥ १९ ॥

१९. अथर्शमूकप्राप्तौ कारणमाह छलेनेति ॥ अरुः तुदतीत्यरुन्तुदेन मर्मभेदिना ॥ "विध्वरुषोस्तुदः" इति खश् ॥ "अरुर्द्विषत्—" इत्यादिना मुमागमे संबोगान्तलोपः ॥ रक्षसा रावणेन सूर्यं न पश्यतीत्यसूर्यपश्या किमुतान्यमित्यतिगोप्येत्यर्थः । नञः सूर्यसंबन्धे वैरस्यादसमर्थस-

मासेऽपि दृशिनैवेष्यते ॥ “असूर्यललाटयोर्दृशितपोः” इति खशि
मुमागमः ॥ पाद्मादिना दृशेः पश्यादेशः । तथा मूर्त्या उपलक्षिता
नोऽस्माकं दयिता छलेन मायया मृगच्छन्ना अरण्याद्धृता । तां मृग-
यावहे अन्विष्यावहे । मृग अन्वेषणे । स्वार्थण्यन्तः ॥

प्रत्यूचे मारुती राममस्ति वालीति वानरः ।

शमयेदापि संग्रामे यो ललाटन्तपं रविम् ॥ १०० ॥

१००. प्रतीति ॥ अथ मारुतिः हनूमान् रामं प्रत्यूचे प्रत्युवाच ।
किमिति । नाम्ना वालीति प्रसिद्धो वानरोऽस्ति । यो वालिः संग्रामे रणे
ललाटं तपतीति ललाटन्तपः सर्वोत्तरः ॥ “असूर्यललाटयोः—”
इत्यादिना खशि मुम् । तं रविमपि शमयेदवसादयेत् । शमयितुं शक्नो-
तीत्यर्थः ॥ “शकि लिङ् च” इति शक्त्यर्थे लिङ् ॥

उग्रम्पश्येन सुग्रीवस्तेन भ्रात्रा निराकृतः ।

तस्य मित्रीयतो दूतः संप्राप्तोऽस्मि वशंवदः ॥ १०१ ॥

१०१. उग्रम्पश्येति ॥ उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पश्यः पापदर्शी ॥ “उग्र-
म्पश्य—” इत्यादिना निपातनादण्बाधेन खशि मुम् पश्यादेशश्च ॥ तेन
भ्रात्रा तेन वालिना सुग्रीवो निराकृतः हतदारो निरस्त इत्यर्थः । मित्र-
मात्मन इच्छतो मित्रीयतः त्वया मैत्रीमिच्छत इत्यर्थः ॥ “सुप आत्मनः
क्यच्” ॥ ततो लटः शत्रादेशः । तस्य सुग्रीवस्य वशं वदतीति वशं-
वदोऽनुकूलचारी ॥ “प्रियवशे वदः खच्” ॥ एवंभूतः संप्राप्तोऽस्मि ॥

प्रियंवदोऽपि नैवाहं ब्रुवे मिथ्या परन्तप ।

सख्या तेन दशग्रीवं निहन्तासि द्विषन्तपम् ॥ १०२ ॥

१०२. प्रियवंद इति ॥ × × × × × हे राम द्विषतः परांस्तापयतीति
द्विषन्तपं महावीरमपीत्यर्थः । पूर्ववत्खचि मुमागमे संयोगान्तलोपः ।
दशग्रीवं निहन्तासि हनिष्यासि । निपूर्वाद्धन्तेर्लुटि सिप् ॥ “जासिनि-
प्रहण—” इत्यत्र संघातविगृहीतविपर्यस्तग्रहणेऽपि शेषत्वविवक्षाया-
मेव षष्ठीविधानादिह तदविवक्षायां कर्मणि द्वितीयैव ॥

वाचंयमोऽहमनृते सख्यमेतद्व्रवीमि ते ।

एहि सर्वसहं मित्रं सुग्रीवं कुरु वानरम् ॥ १०३ ॥

१०३. वाचंयम इति ॥ अहमनृते विषये वाचं यच्छतीति वाचंयमो मौनव्रती ॥ “वाचि यमो व्रते” इति खच् ॥ “वाचंयमपुरन्दरौ च” इति निपातनान्मुमागमः ॥ सत्यमेव ते तुभ्यं व्रवीमि । पद्यागच्छ । सर्वं सहत इति सर्वसहं सर्वकार्यक्षमम् ॥ “पूःसर्वयोद्धारिसहोः” इति खचि मुम् ॥ सुग्रीवं नाम वानरं मित्रं कुरु । यतस्ते हस्तस्था कार्यसिद्धिरिति भावः ॥

सर्वङ्कषयशःशाखं रामकल्पतरुं कपिः ।

आदायाभ्रङ्कषं प्रायान्मलयं फलशालिनम् ॥ १०४ ॥

१०४. सर्वङ्कषेति ॥ ततः कपिः हनूमान् सर्वं कषन्तीति सर्वङ्कषाणि सर्वव्यापीनि यशांस्येव शाखा यस्य तं राममेव कल्पतरुमादाय गृहीत्वा पृष्ठमारोप्येत्यर्थः । अभ्रं कषतीत्यभ्रङ्कषम् ॥ “सर्वकूल—” इत्यादिनोभयत्रापि खचि मुम् ॥ फलेन चूतादिना कार्यसिद्ध्या च शालत इति फलशालिनं मलयं मलयाद्रिं प्रायात् प्रयातः । अत्र यशः-शाखं रामकल्पतरुमिति सावयवरूपकम् ॥

मेघङ्करमिवायान्तमृतुं रामं कृमान्वितः ।

दृष्ट्वा मेने न सुग्रीवो वालिभानुं भयङ्करम् ॥ १०५ ॥

१०५. मेघङ्करमिति ॥ कृमान्वितो वालिभानुसंतापात्कृान्तः सुग्रीवः मेघान् करोतीति मेघङ्करम् ॥ “मेघान्तिभयेषु कृजः” इति खचि मुम् ॥ एतेन भयङ्करो व्याख्यातः । तमृतुं वर्षर्तुमिवायान्तं रामं दृष्ट्वा । वालि-भानुस्त्वित्युपमितसमासः । ऋतुमिवेति लिङ्गात् । तं भयं करोतीति भयङ्करं न मेने । वालिभयं मुमोचेत्यर्थः ॥

उपागम्यकुरुतां सख्यमन्योन्यस्य प्रियङ्करौ ।

शेमङ्कराणि कार्याणि पर्यालोचयतां ततः ॥ १०६ ॥

१०६. उपासीति ॥ अन्योन्यस्य प्रियं कुरुतः इति प्रियङ्करौ परस्परो-
पकारकौ सन्तौ तौ रामसुग्रीवौ अग्नेः समीपे उपासि । सामीप्येऽन्य-
यीभावः । सख्यं मैत्रीम् ॥ “सख्युर्यः” अकुरुताम् । अग्निसाक्षिकां
मैत्रीं चक्रतुरित्यर्थः । ततः सख्यानन्तरं क्षेमं कुर्वन्तीति क्षेमङ्कराणि ॥
“क्षेमप्रियमद्रेऽण् च” इति चकारादुभयत्रापि खचि मुम् ॥ कार्याण्य-
नन्तरकर्त्तव्यानि पर्यालोचयतां पर्यालोचितवन्तौ । लुचेश्चौरादिकात्क-
र्त्तरि लङि तसस्तामादेशः ॥

आशितम्भवमुत्क्रुष्टं वलिगतं शयितं स्थितम् ।

बह्वमन्यत काकुत्स्थः कपीनां स्वेच्छया कृतम् ॥ १०७ ॥

१०७. आशितम्भवमिति ॥ कपीनां कपिसंबन्धि स्वेच्छया कृतम् ।
आशित इत्याङ्पूर्वादश्नातेरविवक्षिते कर्मणि कर्त्तरि क्तः । आशितस्य
भावः आशितम्भवः ॥ “आशिते भुवः करणभावयोः” इति भावे
खचि मुमागमः ॥ तमाशितम्भवमाशितमशनं भोजनमिति यावत् ।
उत्क्रुष्टमुच्चैः क्रोशनं श्वेडितमित्यर्थः । वलिगतं वलग्नं शयितं शयनं
स्थितं स्थितिम् । सर्वत्र भावे क्तः । हृष्टा काकुत्स्थो रामो बह्वमन्यत ।
चिरात्स्वप्रसादलब्धं तेषां स्वच्छन्दचारं हृष्टा सन्तुष्ट इत्यर्थः ॥

ततो बलिन्दमप्रख्यं कपिर्विश्वम्भराधिपम् ।

सुग्रीवः प्राब्रवीद्रामं वालिनो युधि विक्रमम् ॥ १०८ ॥

१०८. तत इति ॥ ततः कपिचेष्टादर्शनानन्तरं कपिः सुग्रीवः बलिं
दमयतीति बलिन्दमो बलिध्वंसो विष्णुः तद्वत्प्रख्याति प्रकाशत इति
तत्प्रख्यम् ॥ “आतश्चोपसर्गे” इति कः ॥ विश्वं बिभर्त्तीति विश्वम्भरा
भूः । उभयत्रापि “संज्ञायां भृतृवृजि—” इत्यादिना खच् । तस्या
अधिकं पातीत्यधिपः । पूर्ववत्कः । रामं वालिनो युधि विक्रमं प्राब्र-
वीत् रामाख्य प्रोवाचेत्यर्थः । अकथितकर्मत्वविवक्षायां द्वितीया ॥

वसुन्धरायां कृत्स्नायां नास्ति वालिसमो बली ।

हृदयङ्गममेतत्त्वां^१ ब्रवीमि न पराभवम् ॥ १०९ ॥

१०९. वसुन्धरायामिति ॥ कृत्स्नायां वसूनि धारयतीति वसुन्धरा भूः । पूर्ववत्खचि “खचि ह्रस्वः” । तस्यां वालिसमो बली बलाढ्यो नास्ति । हृदयं गच्छतीति हृदयङ्गमं हृदयतम् ॥ “गमश्च” इति संज्ञायां खच् ॥ हृदयतस्येयं संज्ञेति मन्यते । एतद्वालिबलं त्वां ब्रवीमि तुभ्यं ब्रवीमीत्यर्थः । पूर्ववद्विकर्मकत्वम् । पराभवं न ब्रवीमि । तदुत्कर्षेण न ते पराभवं ब्रवीमि । तव सर्वोत्कृष्टत्वात् । किन्तु हृदयतं वाच्यमित्युच्यत इत्यर्थः ॥

इति खशाधिकारः ॥

दूरगैरन्तर्गैर्बाणैर्भवानसन्तर्गः श्रियः ।

अपि संक्रन्दनस्य स्यात् क्रुद्धः किमुत वालिनः ॥ ११० ॥

११०. रामोत्कर्षमेवाह दूरगैरिति ॥ हे राम क्रुद्धो भवान् दूरगैर्दूरगामिभिः अन्तर्गैर्लक्ष्यपातिभिः अमोघैरित्यर्थः बाणैः साधनैरत्यन्तगा अतिभूमि गता श्रीयस्य ॥ “अन्तात्यन्त—” इत्यादिना सर्वत्र गमेर्ङः ॥ तस्य सङ्क्रन्दनस्य इन्द्रस्यापि । नन्द्यादित्वाहयुः । स्यात् प्रत्यर्थीभवितुं शक्त्यादित्यर्थः ॥ “शकि लिङ् च” इति शक्त्यर्थे लिङ् । शेषे प्रथमः । वालिनः किमुत तज्जस्य कपेरिति भावः ॥

वरेणै तु मुनेर्वाली सजातो दस्युहो रणे ।

अवार्यप्रसरः प्रातरुद्यन्निव तमोपहः ॥ १११ ॥

१११. तथापि वालिबलं विचिन्त्य शङ्कते मे हृदयमित्याह श्लोकद्वयेन वरेणेत्यादिना ॥ असि त्वं महावीरः किंतु वाली रणे दस्युहः दस्यून् शत्रून् वध्यात् । ‘दस्युशात्रवशत्रवः’ इत्यमरः ॥ “आशिषि हनः” इत्याशीरर्थे हन्तेर्ङप्रत्ययः ॥ इति मुनेर्बह्वणो वरेणानुग्रहेण प्रातर्दिनादौ

१ °मेतच्चा N., C., T₁, T₂, T₃, T₄.

२ °त्यन्त गभिः Com.

३ वरेणात्र T₃.

उद्यन्नुदयमानः । उत्पूर्वादिणो लटः शत्रादेशः । तमांस्यपहन्तीति तमो-
पहः सूर्यः ॥ “अपेः क्लेशतमसोः” इति हन्तेरपपूर्वात् डप्रत्ययः ॥ स
इवावार्यप्रसरो दुर्वारगतिः सञ्जातः ॥

अतिप्रियत्वान्न हि मे कातरं प्रतिपद्यते ।

चेतो वालिवधं राम क्लेशापहमुपस्थितम् ॥ ११२ ॥

११२. ततः किमत आह अतिप्रियत्वादिति ॥ हे राम क्लेशानपहन्तीति
क्लेशापहं सर्वदुःखोच्छेदकम् । पूर्ववत् डः । उपस्थितं त्वत्सामर्थ्या-
दासन्नं वालिवधमतिप्रियत्वात् वालिवधस्येप्सिततमत्वात् कातरं
व्यग्रमत्यौत्सुक्याच्चरमाणं मे चेतो न प्रतिपद्यते न प्रत्येति । वालिव-
लानुभवितृत्वान्न विश्वसिति हीत्यर्थः ॥

इति डाधिकारः ॥

शीर्षघातिनमायांतमरीणां त्वां विलोकयन् ।

पतिघ्नैलक्षणेपेतां मन्येऽहं वालिनः श्रियम् ॥ ११३ ॥

११३. तर्हि मामून्नेत्याह शीर्षेति ॥ हे राम अहं रिपूणां शीर्षाणि हन्तीति
शीर्षघातिनं शीर्षच्छेदिनम् ॥ “कुमारशीर्षयोर्णिनिः” इति हन्तेर्णिनिप्र-
त्ययः ॥ आद्यान्तं त्वां विलोकयन् वालिनः स्त्रियं पत्नीं पतिं हन्तीति
पतिघ्नम् ॥ “लक्षणे जायापत्योष्टक्” इति हन्तेष्टक् ॥ “गमहन—”
इत्यादिना उपधालोपः ॥ “हो हन्तेः—” इति कुत्वम् ॥ तेन लक्षणेन
पाणिरेखादिना उपेतां मन्ये । वालिनं हतं मन्ये इत्यर्थः । उभयबल-
पर्यालोचनया मे मन उभयतो डोलायते इति भावः ॥

शत्रुघ्नान् युधि हस्तिघ्नो गिरीन्क्षिप्यन्नकृत्रिमान् ।

शिल्पिभिः पार्णिधैः क्रुद्धस्त्वया जय्योऽभ्युपायवान् ॥ ११४ ॥

१ “मायान्तं” D., T₃, T₄, Com.

२ “प्रातं रिपूणां त्वा” T₂, T₃, T₄, Com.
reads रिपूणां त्वां.

३ पतिघ्नी T₁, T₃, N., C., B., E₂, E₃.

४ वालिनि श्रियम् T₃.

५ श्रियम् T., G., Com.

६ पाणिघ्नैः Com.

७ जय्योऽभ्युपायवान् Com.

जय्योऽभ्युपायवान् noticed by c.

११४. पुनःश्लोकत्रयेण वालिबलमेव प्रकटयन्नाह शत्रुघ्नानिति ॥ युधि हस्तिनो हन्तुं शक्तो हस्तिघ्नः ॥ “शक्तौ हस्तिकपाटयोः” इति टक् ॥ कुत्वो-
पधालोपौ । शत्रून् घ्नन्तीति शत्रुघ्नान् ॥ “अमनुष्यकर्तृके च” इति टाकि
शेषं पूर्ववत् । अकृत्रिमानमानुषनिर्मितान् गिरीन् पाणीन्घ्नन्तीति
पाणिघ्नैः पाणिवादकैः शिल्पिभिस्तद्विदैः सह । उत्साहार्थं पाणिवाद्यं
कुर्वद्भिः सहेत्यर्थः । ‘वृद्धो यूना’ इतिवत् सहार्थे तृतीया ॥ “पाणिघता-
ङ्घौ शिल्पिनि” इति निपातनात् टाकि टिलोपकुत्वे । क्षिप्यन् क्षिपन् ।
क्षिपेद्वैवादिनात् लटः शत्रादेशः । उपायवान् बहूपायसंपन्नः । भूम्नि
मतुप् । कृद्धो वाली त्वया जय्यो हि जेतुं शक्य इति काकुः ॥ “क्षय्य-
जय्यौ शक्यार्थे” इति निपातनात्साधुः ॥

आढ्यङ्करणविक्रान्तो महिषस्य सुरद्विषः ।

प्रियङ्करणमिन्द्रस्य दुष्करं कृतवान्वधम् ॥ ११५ ॥

११५. आढ्यङ्करणेति ॥ किं च अनाढ्य आढ्यः क्रियतेऽनेनेत्याढ्यङ्कर-
णमाख्यातिकरं विक्रान्तं विक्रमो यस्य स वाली इन्द्रस्य अप्रियं प्रियं
क्रियतेऽनेनेति प्रियङ्करणम् ॥ “आढ्यसुभग—” इत्यादिनोभयत्र ह्युन्प्र-
त्ययः ॥ दुष्करमशक्यं महिषस्य महिषरूपस्य सुरद्विषोऽसुरस्य दुन्दु-
भिनामकस्य वधं कृतवान् ॥

प्रियम्भावुकतां यातस्तं क्षिपन् योजनं मृतम् ।

स्वर्गे प्रियम्भविष्णुश्च कृत्स्नं शक्तोऽप्यवाधयन् ॥ ११६ ॥

११६. प्रियम्भावुकतामिति ॥ किं च मृतं तं महिषं योजनं योजनदूरं
क्षिपन् किरन् अप्रियः प्रियो भवन् प्रियम्भावुकः तस्य भावस्तत्तां
यातः । किं च शक्तोऽपि कृत्स्नमवाधयन् किञ्चिदप्यपीडयन् । बाधे-
श्रौरादिकाल्लटः शत्रादेशः । स्वर्गे अप्रियः प्रियो भवन् प्रियम्भविष्णुः
प्रियो जात इत्यर्थः ॥ “आढ्यसुभग—” इत्यनुवृत्तौ “कर्त्तारि भुवः
स्त्रिष्णुच् खुकजौ” इति भवतेः कर्त्रर्थे यथायोगमुभौ प्रत्ययौ ॥

जिज्ञासोः शक्तिमस्त्राणां रामो न्यूनधियः कपेः ।

अभिनत्प्रतिपत्त्यर्थं सप्त व्योमस्पृशस्तरून् ॥ ११७ ॥

११७. जिज्ञासोरिति ॥ अथ रामोऽस्त्राणां शक्तिं जिज्ञासोर्ज्ञातुमिच्छो-
रत एव न्यूनधियोऽल्पबुद्धेः । स्थाने अविश्वासादिति भावः । कपेः
सुग्रीवस्य प्रतिपत्त्यर्थं प्रत्ययार्थं व्योमस्पृशोऽभ्रङ्कषान् सप्त तरून्भि-
नद्व्यदारयत् । भिदेर्लङ् । 'विभेद च पुनः सालान्तसप्तैकेन महेषुणा'
इति दर्शनात् ॥

ततो वालिपशौ वध्ये रामत्विग्जितसाध्वसः ।

अभ्यभून्निलयं भ्रातुः सुग्रीवो निनदन् दधृक् ॥ ११८ ॥

११८. तत इति ॥ ततस्तदभेदनानन्तरं वालिन्येव पशौ वध्ये आलभ्ये
सति । राम एव ऋतुमृतावृतुप्रयुक्तो वा यजतीति ऋत्विग्याजको
यस्य स रामत्विक् । अत एव जितसाध्वसो निर्भीकः धृष्णोतीति
दधृक् धृष्टश्च ॥ “ऋत्विग्दधृक्—” इत्यादिना द्वावपि किन्प्रत्य-
यान्तौ ॥ निपातनादेव दधृगिति द्विर्वचनम् ॥ “किन्प्रत्ययस्य कुः”
इति कुत्वम् ॥ सुग्रीवो यजमान इति भावः । निनदन् सिंहनादं कुर्वन् ।
यजमानपाठश्च गम्यते । भ्रातुर्वालिनो निलयमालयमभ्ययादभियातः ।
पशुमानेतुमित्यर्थः । अभ्यभूदिति पाठेऽप्यभियानमेवाभिभवः ॥

गुहाया निरगाद्वाली सिंहो मृगमिव द्युवन् ।

भ्रातरं युङ् भियः संख्ये घोषेणापूरयन्दिशः ॥ ११९ ॥

११९. गुहाया इति ॥ संख्ये युद्धे भियो भयस्य युङ् योक्ता शत्रुभी-
षण इत्यर्थः । कर्मणि षष्ठी ॥ “ऋत्विक्—” इत्यादिना युजेः किन् ॥
“युजेरसमासे” इति नुमि संयोगान्तलोपः । कुत्वे नकारस्य डकारः ।
वाली सिंहो मृगमिव भ्रातरं सुग्रीवं द्युवन्नभिगमिष्यन् । द्यु अभिगमने
इति धातोर्वर्त्तमानसामीप्ये लटि शपो लुक् । लटेः शतर्युवडादेशः ।

घोषेण सिंहनादेन दिशः । “ऋत्विक्—” इत्यादिना किन्नन्तो निपातः ॥
आपूरयन् गुहाया निरगान्निर्गतः ॥

व्यायच्छमानयोर्मूढो भेदे सदृशयोस्तयोः ।

बाणमुद्यतमायंसीदिक्ष्वाकुकुलनन्दनः ॥ १२० ॥

१२०. व्यायच्छमानयोरिति ॥ इक्ष्वाकुकुलनन्दनो रामः व्यायच्छमान-
योर्व्याप्रियमाणयोः युध्यमानयोरित्यर्थः ॥ “आडो यमहनः” इति यमे-
राङ्पूर्वादकर्मकत्वादात्मनेपदम् । सदृशयोः समानयोः समरूपयोः ॥
“त्यदादिषु—” इत्यत्र समानान्ययोरुपसंख्यानात्समानोपपदाद्दृशेः
कञ्प्रत्ययः ॥ “हृद्दशवतुषु” इति समानस्य सभावः । तयोर्वालिसु-
ग्रीवयोर्भेदे मूढोऽयमसाविति विवेकुमशक्तः सन्नित्यर्थः । उद्यतं
तूणादुद्धृतं बाणमायंसीत् उपसंहृतवान् । यमेराङ्पूर्वाङ्गुलिं सगिडा-
गमौ ॥ “नेटि” इति प्रतिषेधान्न हलन्तलक्षणा वृद्धिः । अकर्त्रभिप्राय-
त्वात् “समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे” इति नात्मनेपदम् । सकर्मकत्वात्
“आडो यमहनः” इति न तङ् ॥

ऋष्यमूकमगात् क्लान्तः कपिमृगसदृग् द्रुतम् ।

किष्किन्धाद्रिसदात्यर्थं निष्पिष्टः कोष्णमुच्छ्वसन् ॥ १२१ ॥

१२१. ऋष्यमूकमिति ॥ कपिः सुग्रीवः किं किं दधातीति किष्किन्धा
गुहा ॥ “आतोऽनुपसर्गे कः” ॥ स्त्रीत्वाद्वाप् । पारस्करादित्वात्सुडा-
दिनिपातः । तस्या अद्रिः तत्र सीदति इति तत्सदा तद्वासिना
वालिना ॥ “सत्सूद्विष—” इति क्तिप् ॥ अत्यर्थं निष्पिष्टो निष्पीडितः
अत एव क्लान्तः श्रान्तः अत एव कोष्णमीषदुष्णं यथा तथा ॥ “कवं
चोष्णे” इति कोः कादेशः ॥ उच्छ्वसन् मृगेण सदृक् सदृशं यथा
तथा । पूर्वोपसंख्यानादेव समानोपपदाद्दृशेः किन् । शेषं सर्वं पूर्ववत् ।
द्रुतं क्षिप्रमृश्यमूकमगात् ॥

१ वावयमानयो° D.

२ ऋष्यमूक° T., G., Com.

३ गतः D.

४ °न्धाद्रिं C.

कृत्वा वालिद्रुहं रामो मालया सविशेषणम् ।

अङ्गदस्वं पुनर्हन्तुं कपिनाह्वाययद्रणे ॥ १२२ ॥

१२२. कृत्वेति ॥ अथ रामो वालिने द्रुह्यतीति वालिद्रुहं वालिविरो-
धिनं सुग्रीवम् ॥ “सत्सूद्विष—” इत्यादिना किप् ॥ मालया लतानि-
मितया सविशेषणं सचिह्नं कृत्वा । अङ्गदं सूत इत्यङ्गदसूः अङ्गद-
जनकः । तेनैव किप् । तमङ्गदस्वं वालिनम् ॥ “ओः सुपि” इति यणा-
देशः ॥ हन्तुं कपिना सुग्रीवेण पुनराह्वाययत् सस्पर्धमाह्वाययामास ।
ह्यतेराङ्पूर्वाण्यन्ताल्लङि “शाच्छासाह्वा—” इत्यादिना युक् । अक-
र्त्रभिप्रायत्वात् “णिचश्च” इति नात्मनेपदम् ॥

तयोर्वानरसेनान्योः संप्रहारे तनुच्छिदम् ।

वालिनो दूरभाग्रामो बाणं प्राणादमत्यजत् ॥ १२३ ॥

१२३. तयोरिति ॥ वानरसेनान्योर्वानरपरिवृढयोः । नयतेः “सत्—”
आदिना किप् ॥ “परनेकाचः—” इति यणादेशः ॥ तयोर्वालिसुग्रीवयोः
संप्रहारे संयुगे सति । ‘संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः’ इत्य-
मरः । रामो दूरभागदूरगत एव सन् ॥ “भजो णिवः” ॥ वालिनस्तनु-
च्छिदं शरीरच्छेदिनम् । “सत्—” आदिनैव किप् । प्राणानत्तीति प्राणादं
प्राणहारिणम् ॥ “अदोऽनन्ने” इति विट् ॥ बाणमत्यजत् मुमोच ॥

अथ बाणेन जविना तेन विद्धो महाकपिः ।

क्रव्यान्नासकरं नादं कुर्वन्कामदुघोऽर्थिनाम् ॥ १२४ ॥

अग्रेगावा च शूराणामभिभूः सर्वविद्विषाम् ।

शंस्थरूपः स्थिरप्रज्ञः पपात सहसा भुवि ॥ १२५ ॥

१२४-१२५. अथ युग्मेन वालिपातमाह अथ बाणेनेति अग्रेगावेति च ॥ अथ
बाणमोक्षानन्तरमर्थिनां कामान् दोग्धीति कामदुघः ॥ “बुहःकब्धश्च”

इति कपि घकारश्चान्तादेशः । शूराणामग्रे गच्छतीत्यग्रेगावा अग्र-
गामी ॥ “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” इति गमेर्वनिष् ॥ “विड्बुनोरनुनासिक-
स्याऽऽत्” इत्यात्वम् ॥ सर्वविद्विषाम् । कर्मणि षष्ठी । अभिभवतीत्यभि-
भूरभिभविता ॥ “क्विप् च” इति भवतेः क्विप् ॥ शमि सुखे तिष्ठतीति
शंस्थः सुखैकवृत्तिः ॥ “स्थः क च” इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः । तद्रूपं
स्वरूपं यस्य सः शंस्थरूपः सुखपरायण इत्यर्थः । स्थिरप्रज्ञः स
महाकपिः वाली जविना वेगवता तेन बाणेन विद्धः सन् क्रव्यम-
दन्तीति क्रव्यादो मांसभक्षकाः गृध्रगोमायुप्रभृतयः ॥ “क्रव्ये च”
इति विट्प्रत्ययः ॥ तेषां त्रासकं भयकरं यथा तथा नादं कुर्वन् उच्चैः
क्रोशन् सहसा भुवि पपात ॥

वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरा रिपुघातिनम् ।

बान्धवक्रोशिनो भेजुरनाथाः ककुभो दश ॥ १२६ ॥

१२६. वालिनमिति ॥ रिपून्हन्तीति रिपुघातिनम् ॥ “सुप्यजातौ—”
इति ताच्छील्ये णिनिः । पतितं वालिनं दृष्ट्वा । वानरास्तदुपजीविनः
कपयः बन्धव एव बान्धवाः पुत्रकलत्रादयः त इव क्रोशन्तीति बान्ध-
वक्रोशिनः तद्वद्विलपन्तः ॥ “कर्त्तर्युपमाने” इति णिनिः ॥ अनाथाः
सन्तो दश ककुभो दिशो भेजुरपलायन्तेत्यर्थः ।

धिग्दाशरथिमित्यूचुर्मुनयो वनवर्तिनः ।

उपेयुर्मधुपायिन्यः क्रोशन्त्यस्तं कपिस्त्रियः ॥ १२७ ॥

१२७. धिगिति ॥ वने वर्त्तन्ते शास्त्रतो नियमादिति वनवर्त्तिनः ॥
“व्रते” इति णिनिः ॥ मुनयः तत्रत्याः वानप्रस्थाः । दाशरथिं रामं
धिगित्यूचुः । निरपराधवधात्करुणया निनिन्दुरित्यर्थः । मधु पिबन्त्य-
भीक्ष्णमिति मधुपायिन्यो नित्यभोगिन्यः दुःखलेशानभिज्ञा इत्यर्थः ॥
“बहुलमाभीक्ष्ण्ये” इत्याभीक्ष्ण्ये णिनिः ॥ कपिस्त्रियो वाल्यवरोधा-
ङ्गनाः क्रोशन्त्यो विलपन्त्यस्तं वालिनमुपेयुः उपसेदुरित्यर्थः ॥

राममुच्चैरुपालब्ध शूरमानी कपिप्रभुः ।

व्रणवेदनया ग्लायन् साधुम्मन्यमसाधुवत् ॥ १२८ ॥

१२८. राममिति ॥ शूरमात्मानं मन्यत इति शूरमानी ॥ “आत्ममाने खश्च” इति चकारान्मन्यतेर्णिनिः ॥ कपिप्रभुः वाली व्रणवेदनया प्रहारव्यथया ग्लायन् क्षीणः सन् साधुमात्मानं मन्यत इति साधुम्मन्यम् । तेनैव खशि दिवादित्वाच्छयन् । राममसाधुना तुल्यमसाधुवत् ॥ “तेन तुल्यम्—” इति वतिः । उच्चैस्तारमुपालब्ध निःशङ्कमशपत् । लभेरनिटो लुङि “झलो झलि” इति सलोपे धत्वजश्त्वे ॥

मृषासि त्वं हविर्याजी राघव छद्मतापसः ।

अन्यव्यासक्तघातित्वाद्ब्रह्मघ्नां पापसम्मितः ॥ १२९ ॥

१२९. अत्राष्टाभिरुपालम्भमाचष्टे मृषेत्यादिभिः ॥ हे राघव त्वं छद्मतापसः कपटतापसः किं च मृषा मिथ्यैव हविषा इष्टवान् हविर्याजी दाम्भिकः इत्यर्थः ॥ “करणे यजः” इति भूते णिनिः ॥ किं चान्येन योधा व्यासक्तं हतवानन्यव्यासक्तघाती ॥ “कर्मणि हनः” इति भूते णिनिः ॥ तत्त्वात् ब्रह्माणं हतवतां ब्रह्मघ्नाम् ॥ “ब्रह्मभूणवृत्रेषु किप्” ॥ पापेन संमितः सङ्गतः । न परेण समायुक्तमिति निषिद्धवधाचरणात् त्वं ब्रह्महत्यापापभागसीत्यर्थः ॥

पापकृतसुकृतां मध्ये राज्ञः पुण्यकृतः सुतः ।

मामपापं दुराचार किं निर्हंसाभिधास्यसि ॥ १३० ॥

१३०. पापकृदिति ॥ हे राम दुराचार पुण्यकृतः पुण्यं कृतवतो राज्ञो दशरथस्य सुतस्तथापि पापकृत् पापं कृतवांस्त्वमपापमनपराधं मां निहत्य सुकृतां साधुकारिणां मध्ये ॥ “सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः” इति सर्वत्र भूते किप् ॥ किमभिधास्यसि । अकार्यकारिणः सभामध्ये वक्तुं जिह्वा कथं प्रवर्त्ततेत्यर्थः ॥

अग्निचित्सोममुद्राजा रथचक्रचिदादिषु ।

अनलेष्विष्टवान् कस्मान्न त्वयापेक्षितः पिता ॥ १३१ ॥

१३१. अग्निचिदिति ॥ हे राम अग्नि चितवानग्निचित् अङ्ग्यर्थमिष्टका-
चयनं कृतवानित्यर्थः ॥ “अग्नौ चेः” इति क्तिप् ॥ सोमं सुतवान् सोम-
सुत् सोमयाजीत्यर्थः ॥ “सोमे सुञः” इति क्तिप् ॥ रथचक्रमिव चीयत
इति रथचक्रचित् रथचक्रविधोऽङ्ग्यर्थ इष्टकाचय इत्यर्थः ॥ “कर्म-
ण्यङ्ग्याख्यायाम्” इति धातूपपदप्रत्ययसमुदायेनाङ्ग्याख्यायां रुढ्या-
ङ्ग्याधारेष्टकाचयनविशेषाख्यायां चिनोतेः क्तिप् ॥ स आदिर्येषां तेषु
इयेनकङ्कचिदादिष्वनलेष्वनलाधारेष्टकाचितावेदिष्विष्टवान् कृतयागः ।
यजेः क्तवतुप्रत्ययः । पिता ते जनको राजा दशरथः परमधार्मिकः
कस्मात्त्वया नापेक्षितो न विचारितः । तादृशस्य पितुरयशस्करोऽसी-
त्यर्थः ॥

मांसविक्रयिर्णः कर्म व्याधस्यापि विगर्हितम् ।

मां घ्नता भवताकारि निःशङ्कं पापदृश्वना ॥ १३२ ॥

१३२. मांसेति ॥ पापं दृष्टवान् तेन पापदृश्वना निरन्तरपापचिन्त-
केनेत्यर्थः ॥ “दृशेः क्तिप्” ॥ अत एव मां निःशङ्कं घ्नता अनपराधवधं
भीवर्जं मारयता भवता मांसं विक्रीतवान् मांसविक्रयानिकृष्टकर्म-
कारीत्यर्थः ॥ “कर्मणीनि विक्रियः” इति क्रीणातेः कुत्सायामिनि-
प्रत्ययः । तस्य व्याधस्य मृगवधाजीविनोऽपि विगर्हितं जुगुप्सितं
कर्म अकारि कृतम् । करोतेः कर्मणि लुङि चिणि वृद्धिः ॥

बुद्धिपूर्वं ध्रुवैर्न त्वां राजकृत्वा पिता खलम् ।

सहयुध्वानमन्येन योऽहिनो मामनागसम् ॥ १३३ ॥

१ अनले सृष्टवान् T₂.

२ कस्मात्त्वयानापे° D., c., E₃.

३ त्वयावेष्टितोऽनलः T₂, T₄,

४ विक्रयिणस्तस्य T₂, T₄.

५ ध्रुवन् T., G., Com.

खलं न त्वां D.

६ त्वां D., E₁, T., G., Com.

७ ध्रुवन् D.

१३३. बुद्धीति ॥ हे राम पिता दशरथस्त्वां खलं द्रवन् जानन् । द्रु गता-
विति धातोस्तौदादिकाच्छतयुवङादेशः । गत्यर्थत्वात् ज्ञानार्थत्वम् ।
बुद्धिपूर्वमेव राजकृत्वा राजानं कृतवान्नाभूत् राजानं न कृतवानि-
त्यर्थः ॥ “राजनि युधि कृजः” इति कृजः कनिप् । ध्रुवमिति पाठे त्वां
राजकृत्वेति योजनायां कृद्योगषष्ठ्यां त्वामिति द्वितीया न स्यात् ।
खलत्वे हेतुमाह । यस्त्वमन्येन योधान्तरेण सहयुध्वानं सह युद्धव-
न्तम् ॥ “सहे च” इति युधेः कनिप् । अत एवानागसं तवानपराधिनं
मामहिनः हिसितवान् । हिनस्तेर्लङि सिपि श्रमि नलोपः । हल्ङया-
दिलोपे “सिपि धातो र्वा” इति धातुसकारस्य रुत्वविसर्गौ ॥

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ये प्रोक्ताः कृतजैर्द्विजैः ।

कौशल्याज शशादीनां तेषां नैकोऽप्यहं कपिः ॥ १३४ ॥

१३४. अथ मांसलोभान्मामवधीस्तदपि न योग्यमित्याह पञ्चेति ॥ कृते कृतयुगे
जातैः कृतजैः ॥ “सप्तम्यां जनेर्ङः” ॥ द्विर्जातैर्द्विजैर्महर्षिभिः ॥ “अन्ये-
ष्वपि दृश्यते” इति ङः ॥ ये पञ्च पञ्चनखाः भक्ष्याः प्रोक्ताः । ‘शशकः
शल्यको गोधा खङ्गी कूर्मश्च पञ्चमः’ इति भक्ष्यत्वेनोक्ताः । हे कौस-
ल्यायाः जात कौशल्याज राम ॥ “पञ्चम्यामजातौ” इति ङः ॥ तेषां
शशकादीनां कपिरहमेकोऽन्यतमोऽपि न प्रत्युत निषिद्ध एवेत्यर्थः ॥

कथं दुष्टुः स्वयं धर्मे प्रजास्त्वं पालयिष्यसि ।

आत्मानुजस्य जिह्रेषि सौमित्रेस्त्वं कथं न वा ॥ १३५ ॥

१३५. कथमिति ॥ स्वयं धर्मे दुष्टु तिष्ठतीति दुःस्थः अप्रतिष्ठितः ॥
“आतश्चोपसर्गे” इति कर्त्तरि कप्रत्ययः । त्वं प्रजाः जनान् ॥
‘प्रजा स्यात्सन्ततौ जने’ इत्यमरः ॥ “उपसर्गे च संज्ञायाम्” इति
जनेर्ङः ॥ कथं पालयिष्यसि । स्वयमधार्मिकः स्वप्रतिबन्धैवोच्छृङ्ख-
लवृत्तीः प्रजाः कथं नियन्तुं शक्नुयादित्यर्थः । किं चात्मानमनुजातः
आत्मानुजः ॥ “अनौ कर्मणि” इति ङः ॥ तस्य सौमित्रेर्लक्ष्मणस्य

वा कथं न जिह्वेऽपि लक्ष्मणात्कथं न लज्जस इत्यर्थः । संबन्धसामान्ये षष्ठी ॥

मन्ये किञ्चमहं घ्नन्तं त्वामक्षत्रियजे रणे ।

लक्ष्मणाधिज दुर्वृत्तं प्रयुक्तमनुजेन नः ॥ १३६ ॥

१३६. “अन्येष्वपि दृश्यते” इत्यस्योदाहरणान्याह मन्य इति ॥ तत्रापि-
शब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् तथैव प्रयुक्ते । अधिजातोऽ-
धिजः अग्रज इत्यर्थः ॥ “उपसर्गे च संज्ञायाम्” इत्यस्य व्यभिचारः
प्रजेतिवदसंज्ञत्वात् । हे लक्ष्मणाधिज नोऽस्माकमनुजातेनानुजेन
सुग्रीवेण ॥ “अनौ कर्मणि” इत्युक्तं तस्य व्यभिचारः सोमविक्रयी-
त्यादिवत् कर्माश्रवणात् । प्रयुक्तं प्रेरितं दुर्वृत्तं दुराचारम् । तदेवाह ।
क्षत्रियाज्जातं क्षत्रियजम् ॥ “पञ्चम्यामजातौ” इत्यस्य व्यभिचारः ।
क्षत्रियशब्दस्य जातिवाचित्वात् अक्षत्रियजे क्षत्रियजप्रतियोगिके रणे
घ्नन्तमनपराधिनि मयि वानरे प्रच्छन्नप्रहारिणं त्वामहं किञ्चं कुतोऽपि
जातं मन्ये न तु दशरथजमित्यर्थः ॥ “सप्तम्यां जनेर्ङः” इत्युक्तस्य
सप्तमीव्यभिचारः ॥

अथानुपपदाधिकारः ।

प्रत्यूचे वालिनं रामो नाकृतं कृतवानहम् ।

यज्वभिः सुत्वभिः पूर्वैर्जरद्भिश्च कपीश्वर ॥ १३७ ॥

१३७. प्रत्यूच इति ॥ रामो वालिनं प्रत्यूचे । किमिति । हे कपीश्वर
पूर्वैः पुरातनैर्यज्वभिः विधिवदिष्टवद्भिः सुत्वभिः सोमं सुतवद्भिः ॥
“सुयजोर्ङ्निप्” ॥ जरद्भिर्वृद्धैः । ‘प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो
जरन्नापि’ इत्यमरः ॥ “जीर्यतेरतृन्” ॥ अकृतमहं न कृतवान् अपि
तु तत्कृतमेवाकार्षमित्यर्थः ॥ “निष्ठा” इति क्तवत् ॥

ते हि जालैर्गले पाशैस्तिरश्चामुपसेदुषाम् ।

ऊषुषां परदारैश्च सार्धं निधनमैषिषुः ॥ १३८ ॥

१३८. किं तैः कृतं तदाह ॥ ते हीति ॥ ते वृद्धाः मन्वादयः उपसेदु-
षामुपसन्नानामुपसद्योपद्रवकारिणामित्यर्थः । तिरश्चां भवादृशां पर-
दारैः परस्त्रीभिः सार्धमूषुषां सहोषितवतां च भवादृशमेव ॥
“भाषायां सदवसश्रुवः” इत्युभयत्रापि कसुः ॥ यजादित्वाद्वसेः संप्र-
सारणम् । जालैर्वागुराभिर्गले कण्ठे पाशैर्बन्धविशेषैश्च निधनं वधमै-
षिषुः अमंसतेत्यर्थः । इषेर्लुङि क्षेरुसादेशः । वृद्धानामपि परोपद्रव-
कारिणस्तिर्यञ्चोऽपि दण्ड्या एवेत्यर्थः ॥

अहं तु शुश्रुवान् भ्रात्रा स्त्रियं भुक्तां कनीयसा ।

उपेयिवाननूचानैर्निन्दितस्त्वं लतामृग ॥ १३९ ॥

१३९. अस्तु मया किमपराद्धमत आह अहं त्विति ॥ हे लतामृग
अहं तु कनीयसा भ्रात्रा भुक्तां स्त्रियं तत्कलत्रमित्यर्थः उपेयिवान् संज-
ग्मिवानिति शुश्रुवानश्रौषम् ॥ “भाषायाम्—” इत्यादिना कसुः ॥
तस्मात्त्वमनूचानैर्वेदवृद्धैः निन्दितस्तस्मात्पारदारिकस्त्वमाततायि-
त्वाद्वध्यं एवेत्यर्थः । ‘अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः’
इत्यमरः ॥ “उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च” इतीण्वचिभ्यां कसुकान-
जन्तौ निपातितौ ॥

अन्वनैषीत्ततो वाली त्रपावानिव राघवम् ।

न्यक्षिपच्चाङ्गदं यत्नात्काकुत्स्थे तनयं प्रियम् ॥ १४० ॥

१४०. भूतार्थे कृदन्तानुदाहृत्य सूत्रक्रमेण तिङन्तानुदाहरति ॥ अन्विति ॥
ततो रामवाक्यानन्तरं वाली त्रपावानिव किञ्चिल्लज्जितः सन्नित्यर्थः
राघवमन्वनैषीत् अज्ञोऽयं जनः क्षम्यतामित्यनुनीतवानित्यर्थः । नयतेः
“लुङ्” इति भूते लुङि च्लेः सिचीट् ॥ प्रियं तनयमङ्गदं यत्नादभिनिवेशा-
त्काकुत्स्थे रामे न्यक्षिपत् रक्ष्योऽयमिति हस्ते न्यस्तवानित्यर्थः ।
अनद्यतनभूते लङ् ॥

त्रियमाणः स सुग्रीवं प्रोचे सद्भावमागतः ।

संभविष्याव एकस्यामभिजानासि मातरि ॥ १४१ ॥

१४१. त्रियमाण इति ॥ स वाली त्रियमाणः प्राणांस्त्यजन् सद्भावं साधुभावं सौजन्यमागतः सन् सुग्रीवमूचे किमिति । हे वत्स एकस्यां मातरि संभविष्यावः संभूतावित्यर्थः । अभिजानासि स्मरसि ॥ “अभिज्ञावचने लट्” इत्यभिज्ञावचन उपपदे भूतानद्यतने लट् । अभिजानासीत्येतदभिज्ञावचनम् । अभिज्ञा स्मृतिः ॥

अवसाव नगेन्द्रेषु यत्पास्यावो मधूनि च ।

अभिजानीहि तत्सर्वं बन्धूनां समयो ह्ययम् ॥ १४२ ॥

१४२. अवसावेति ॥ वत्साभिजानासि यन्नगेन्द्रेष्ववसाव उषितवन्तौ । अत्र वासमात्रप्रत्यभिज्ञावचनमुपपदम् । तस्य यच्छब्दयोगात् “न यदि” इति लृष्णिषेधाल्लङेव । अथ मधूनि च यत्पास्यावः । चकारो वानुकर्षार्थः तथा च नगेन्द्रेषु यद्वत्स्यावः तत्र मधूनि च पास्यावः तत्सर्वमभिजानासीति योज्यम् ॥ “विभाषा साकाङ्क्षे” इतिपक्षे यच्छब्दसहिते साकाङ्क्षे प्रत्यभिज्ञावचने उपपदे विकल्पाद्भते लट् । एवं यदवसाव अपिबाव चेति लङि च द्रष्टव्यम् । केवलपक्षेऽपि यच्छब्दवर्जमेत एवोदाहरणे । आकाङ्क्षा चात्र प्रयोक्तुर्लक्ष्यलक्षणयोः संबन्धविवक्षा । वासेन पानं लक्ष्यते । किं च बन्धूनामयं समयो हि । आपदि बन्धुभिः स्थातव्यमित्यर्थः ॥

दैवं न विदधे नूनं युगपत्सुखमावयोः ।

शश्वद्भूव तदुःस्थं यतो नै इति हाकरोत् ॥ १४३ ॥

१४३. न चेदं श्मशानवैराग्यमिति मन्तव्यं दैवस्य दुरतिक्रमत्वादित्याह दैवमिति ॥ नूनमवश्यं दैवमेवावयोः युगपत्सुखं सहोपभोगसुखं न विदधे ॥

“परोक्षे लिट्” ॥ तथाहि तद्वैवं शश्वत् सदा दुस्थं प्रतिकूलं बभूव
अभवत् ॥ “हशश्वतोर्लङ् च” इति चकाराच्छश्वच्छब्द उपपदे भूता-
नद्यतनपरोक्षे लिट् ॥ यतो यस्मान्नावावामिति हाकरोत् एवंप्रयुक्तौ
चकार ह । तेनैव हशब्द उपपदे तस्मिन्नेव अर्थे लङ् ॥

ददौ स दयितां भ्रात्रे मालां चाग्र्यां हिरण्मयीम् ।

राज्यं संदिश्य भोगाश्च ममार व्रणपीडितः ॥ १४४ ॥

१४४. ददाविति ॥ स वाली भ्रात्रे सुग्रीवाय दयितां तत्कान्तां
तथाग्र्यां श्रेष्ठां हिरण्मयीं मालां हेमाब्जमालां च ददौ । “परोक्षे लिट्” ।
राज्यं भृत्यांश्च संदिश्य साधु पालयेत्युपदिश्य व्रणपीडितः प्रहारव्य-
थितो ममार ॥

तस्यै निर्वर्त्य कर्त्तव्यं सुग्रीवो राघवाज्ञया ।

किष्किन्धाद्रिगुहां गन्तुं मनः प्रणिदधे द्रुतम् ॥ १४५ ॥

१४५. अस्येति ॥ सुग्रीवोऽस्य वालिनः कर्त्तव्यमौर्ध्वदैहिकं निर्वर्त्य
राघवाज्ञया वर्षापगमे आगच्छ इति राघवाज्ञया रामादेशाद्भुतं
किष्किन्धाख्यामद्रिगुहां गन्तुं मनः प्रणिदधे गन्तुमैच्छदित्यर्थः ॥

नामग्राहं कपिभिरशनैः स्तूयमानः समन्ता-

दन्वग्भावं रघुवृषभयोर्वानरेन्द्रो विराजन् ।

अभ्यर्णेऽम्भःपतनसमये पैर्णलीभूतसानुं

किष्किन्धाद्रिं न्यविशत मधुक्षीवर्गुञ्जद्विरेफम् ॥ १४६ ॥

१४६. नामेति ॥ वानरेन्द्रः सुग्रीवः समन्तात् कपिभिः हनूमदादिभिः
नामग्राहं नाम गृहीत्वा ॥ “नाम्न्यादिशिग्रहोः” इति णमुत्प्रत्ययः ॥
अशनैरमन्दं स्तूयमानः प्रशस्यमानः । स्तौतेः कर्मणि लटि “लक्षण-
हेत्वोः क्रियायाः” इति शानच् ॥ रघुवृषभयो रामलक्ष्मणयोरन्वग्भाव-

१ भृत्यांश्च D., T., G., Com.

२ अस्य Com., तस्यापि कृत्वा D.

३ वर्णली° T., G., Com.

पस्वली° noticed by c.

४ कूजङ्घि° T., G., Com.

मन्वग्भूत्वा अनुकूलीभूयेत्यर्थः ॥ “अन्वच्यानुलोम्ये” इति भवतेः
 णमुल्प्रत्ययः ॥ अत एव विराजन् दीप्यमानः । लक्षणे शत्रादेशः ।
 अम्भःपतनसमये वर्षाकाले अभ्यर्णे आसन्ने सति वर्णलाः वर्णवन्तः ॥
 “सिध्मादिभ्यश्च” इति मत्वर्थे लच् ॥ ततश्चिवः । वर्णलीभूताः सानवो
 यस्य तं मधुक्षीबाः मकरन्दमत्ताः कूजन्तो गुञ्जन्तः द्विरेफाः यस्य तं
 किष्किन्धाद्रिं तदाश्रयमद्रिं न्यविशत प्राविशत् प्रविष्टः । निपूर्वाद्विशो-
 र्लङि “नेर्विशः” इति तङ् । मन्दाक्रान्ता वृत्तमेतत् ॥

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डे वालिवधो नाम

षष्ठः सर्गः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरि-

विरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाख्याने षष्ठः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ सप्तमः सर्गः ।

ततः कर्ता वनाकम्पं ववौ वर्षाप्रभञ्जनः ।

नभः पूरयितारश्च समुन्नेपुः पयोधराः ॥ १ ॥

१. अथ “आक्रेस्तच्छील—” इत्युक्तताच्छीलिकादिप्रत्ययाधिकारः । तत इति ॥ ततः सुप्रावप्रस्थानानन्तरं वनानामाकम्पमीषत्कम्पं कर्त्ता तत्साधु-
कारी । तृन् ॥ “आक्रेः—” इत्यादिना तृन् प्रत्ययः ॥ “न लोक—”
इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ वर्षाप्रभञ्जनः प्रावृण्मारुतो ववौ वाति स्म ।
वा गतिगन्धनयोः । लिट् । तथा नभोऽन्तरिक्षं पूरयितारस्तद्व्यापिन
इत्यर्थः । पूर्ववत्प्रक्रियार्थौ । पयोधरा मेघास्समुन्नेमुखद्वभूवुः ।
विरहिदुःसहाः प्रावृद्धर्माः प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥

तर्पणं प्रजनिष्णूनां संस्यानाममलं पयः ।

रोचिष्णवः सविस्फूर्जा मुमुचुर्भिन्नवद्भनाः ॥ २ ॥

२. तर्पणमिति ॥ रोचिष्णवो दीप्राः सविस्फूर्जाः सनिर्घोषा गर्जन्तो
घनाः मेघाः भिन्नैर्विदीर्णैः तुल्यं भिन्नवत् ॥ “तेन तुल्यम्—” इत्यादिना
वतिप्रत्ययः ॥ प्रजनिष्णूनां प्रादुर्भावुकानां संस्यानाम् । कृद्योगात्क-
र्मणि षष्ठी । तर्पणं तृप्तिकरणम् । करणे ल्युट् । अमलं पयो जलं मुमु-
चुर्ववृषुरित्यर्थः । सर्वत्र “अलंकृञ्—” इत्यादिना इष्णुच् प्रत्ययः ॥

निराकरिष्णवो भानुं दिवं वर्त्तिष्णवोऽभितः ।

अलङ्करिष्णवो भान्तस्तडित्वन्तश्चरिष्णवः ॥ ३ ॥

३. घनानेष विशिनष्टि । निरिति । भानुं निराकरिष्णवस्तिरस्कर्तारः ॥ “न
लोक—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ दिवमभितः समन्ताद्वर्त्तिष्णवः
स्थायुकाः ॥ “अभितःपरितः—” इत्यादिना द्वितीया ॥ तडित्वन्तो

विद्युत्वन्तः ॥ “ज्ञयः” इति मतोर्वत्वम् ॥ तडिद्योगादेवालङ्कारिष्णुवत्
आत्मानं दिशो वा अलंकर्तार इव भान्तः दीप्यमानाः । भातेः शत्रन्तः ।
चरिष्णवो भ्रमणशीलाः । सर्वत्र पूर्ववदिष्णुच् ॥

तान्विलोक्यासहिष्णुः सन् विललापोन्मदिष्णुवत् ।

वसन् माल्यवति ग्लास्नु रामो जिष्णुरधृष्णुवत् ॥ ४ ॥

४. तानिति ॥ माल्यवति पर्वते वसन् रामः तान् घनान् विलोक्यास-
हिष्णुवदुन्मादशीलवत् । उभयत्रापि पूर्ववदिष्णुच् । किं च जिष्णुर्ज-
यशीलोऽपि ग्लास्नुः ग्लानिं गतः । “ग्लाजिस्थश्च ग्लुः” इति ग्लुः ॥
अधृष्णुवदधीरवत् ॥ “त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्लुः” इति क्लुः ॥ विल-
लाप परिदेवितवान् ॥

भ्रमी कदम्बसंभिन्नः पवनः शमिनामपि ।

क्लमित्वं कुरुतेऽत्यर्थं मेघशीकरशीतलः ॥ ५ ॥

५. विलापप्रकारमेव प्रपञ्चेनाह भ्रमीति ॥ भ्रमी भ्रमणशीलः न तु धाव-
तीति मान्द्योक्तिः । कदम्बसंभिन्नः सुरभिरित्यर्थः । मेघशीकरशीतलः
पवनः शमिनां शान्तिशीलानां विरक्तानामपीत्यर्थः । अत्यर्थं क्लमित्वं
क्लमशीलत्वं कुरुते । किमुत विरहिणामित्यर्थः ॥ “शमित्यष्टाभ्यः—”
इत्यादिना भ्रमिशमिक्लमिभ्यो घिनुष्प्रत्ययः ॥ “नोदात्तोपदेशस्य—”
इत्यादिना निषेधान्नोपधावृद्धिः ॥

संज्वारिणेव मनसा ध्वान्तमायासिना मया ।

द्रोहि खद्योतसंपर्कि नयनामोषि दुःसहम् ॥ ६ ॥

६. अथ श्लोकपञ्चकेन “संपृच—” आदिसूत्रोक्तघिनुष्प्रत्ययानुदाहरति । संज्वारिणेति ॥
संज्वारिणा संज्वरशीलेन ज्वररोगिणेत्यर्थः । मया कर्त्रा आयासिना
यातायातप्रयासशीलेन मनसा करणेन । द्रुह्यतीति द्रोही जिघांसुः
खद्योतैर्ज्योतिकीटैः । ‘खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः’ इत्यमरः । संपर्कि
संसर्गि । नयनयोरामोषि संहारि ध्वान्तं मेघान्धकारं दुःसहमसहम् ॥

कुर्वन्ति परिसारिण्यो विद्युतः परिदेविनम् ।

अभ्याघातिभिरामिश्राश्चातकैः परिरादिभिः ॥ ७ ॥

७. कुर्वन्तीति ॥ परिसारिण्यः परिनृत्वर्यः अभ्याघातिभिरभिघातकैः परिरादिभिः परिक्रन्दनशीलैः । रट् शब्दे । चातकैस्तोककैः । 'अथ सारङ्गस्तोककश्चातकः समाः' इत्यमरः । आमिश्राः मिलिताः विद्युतः परिदेविनं विलापिनम् । देविरियं भौवादिकः । कुर्वन्ति मामिति शेषः । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः ॥

संसर्गी परिदाहीव शीतोऽप्याभाति शीकरः ।

सोढुमाक्रीडिनोऽशक्याः शिखिनः परिवादिनः ॥ ८ ॥

८. संसर्गीति ॥ संसर्गी संसर्जनशीलः शीकरो वर्षाम्बुकणः शीतोऽपि परिदाही परिदग्धेवाभाति तथा भासते । किं चाक्रीडिनः आक्रीडनशीलाः नस्त्तितारः परिवादिनः परिवादनशीलाः कूजन्त इत्यर्थः । शिखिनः शिखण्डिनः सोढुमशक्याः । सर्वदा सर्वेऽपि मां मारयिष्यन्तीत्यर्थः ॥

एता दैवानुरोधिण्यो द्वेषिण्य इव रागिणम् ।

पीडयन्ति जनं धाराः पतन्त्योऽनपचारिणम् ॥ ९ ॥

९. एता इति ॥ दैवस्यानुरोधिण्योऽनुवर्त्तनशीलाः तद्वत्प्रतिकूलवर्त्तिन्य इत्यर्थः । पतन्त्य एता धारा वर्षधाराः द्वेषिण्यो द्वेषणशीलाः वैरिण्य इव अनपचारिणमतच्छीलमनपराधिनमित्यर्थः । रागिणं रागशीलजनं कामिजनम् । संपृचादिसूत्रे रज्जेति निपातनादेव रञ्जेरनुवासिकलोपः । पीडयन्ति बाधन्ते ॥

कुर्याद्योगिनमप्येष स्फूर्जवान् परिमोहिणम् ।

सागिनं सुखदुःखस्य परिक्षेप्यम्भसामृतुः ॥ १० ॥

१ अभिघातिमि° D.

अभ्याघातिभिर्मिश्राः T₂.

२ परिदाही च भाति शीतोऽपि शीकरः D.

३ °प्यायाति B.

४ अनपचारिणम् C., N., c. c. notices

°अनपचारिणम् also.

५ परिमोहिणम् C., N., T₁, T₂, T₃, E₃.

१०. कुर्यादिति ॥ स्फूर्जान् गर्जान् । मिदाद्यङन्तान्मतुप् । एषोऽ-
म्भसां परिक्षेपी तच्छीलो मोका ऋतुर्वर्षतुः सुखदुःखस्य सुख-
दुःखयोः ॥ “विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि” इति विकल्पादेकव-
द्भावः । त्यागिनं त्यागशीलं निःस्पृहमित्यर्थः । योगी योगशीलः तमपि
परिमोहिणं तच्छीलं कुर्यात् किमुतान्यमितिभावः । परिमोहिणमित्यत्र
“कृत्यचः” इतीनि नकारस्य णत्वम् । ‘अनमानानीयरनीन्निष्ठादेशाः
प्रयोजनम्’ इति वचनात् ॥

विकल्पी याचते प्रत्तमविश्रम्भी मुहुर्जलम् ।

पर्जन्यच्चातकः पर्क्षी निकृन्तन्निव मानसम् ॥ ११ ॥

११. विकल्पीति ॥ विकल्पी विकल्थनशीलः पर्जन्यादन्यं न याचते
इत्यात्मश्लाघाशील इत्यर्थः । अत एव मानसं निकृन्तन्निव छिन्दन्निव
तथोद्वेगकारीत्यर्थः । चातकः पर्जन्यं पर्णे पत्रे प्रत्तं दत्तं न तु भूमिप-
तितं तस्य चातकानां विषप्रायत्वादिति भावः । जलं मुहुर्विश्रम्भी न
भवतीत्यविश्रम्भी मानित्वात्सङ्कुचन्नेव याचते । “वौ कषलसकत्थ-
स्त्रम्भः” इत्युभयत्रापि घिनुणप्रत्ययः ॥

प्रलापिनो भविष्यन्ति कदा न्वेतेऽपलापिणः ।

प्रमाथिनो वियुक्तानां हिंसकाः पापदर्दुराः ॥ १२ ॥

१२. प्रलापिन इति ॥ प्रलापिनः प्रलपनशीलाः अनर्थावाविण इत्यर्थः ।
प्रमाथिनः प्रमथनशीलाः कर्णकठोरत्वात्प्राणिमात्रपीडका इत्यर्थः ।
उभयत्र “प्रे लपसृदुमथवदवसः” इति घिनुण् । वियुक्तानां तु हिंसकाः
घातुकाः ॥ “निन्दहिंस—” इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः ॥ एते पापदर्दुराः
दुष्टभेकाः । ‘दर्दुरस्तोयदे भेके’ इति विश्वः ॥ कदा नु अपलापिणोऽप-
लपणशीला वृथाभाषिणो भग्नकामाः भविष्यन्ति । लष कान्तौ ॥ “अपे
च लषः” इति घिनुणप्रत्ययः ॥

१ °मविश्रम्भी E₃, T., G., Com.

२ पुनर्जलम् E₂, E₃.

३ पर्णे T., G., Com.

°तको व्योचि B., D., E₃.

४ ह्येते E₃.

५ भविष्यन्ति T₄.

निन्दको रजनिम्मन्यं दिवसं क्लेशको निशाम् ।

प्रावृष्यनैषीत्काकुत्स्थः कथंचित्परिदेवकः ॥ १३ ॥

१३. निन्दक इति ॥ काकुत्स्थो रामः प्रावृषि वर्षर्तौ रजनिमात्मानं मन्यते मेघान्धकारादिति रजनिम्मन्यम् ॥ “आत्ममाने खश्च” इति खशि मुमागमः ॥ दिवसं तथा निशां च निन्दकः धिगिमौ मारकाविति निन्दिता सन् । क्लेशकः ताच्छील्येन क्लिश्यन् ॥ “निन्दहिंसक्लिशखाद—” इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः ॥ परिदेवको विलपिता च सन् ॥ “देविकुशोश्चोपसर्गे” इति देवतेर्बुञ् ॥ कथंचिदनैषीत् अतिदुःखेन वार्षिकदिवसान्नीतवानित्यर्थः ॥

अथोपशरदेऽपश्यत् क्रौञ्चानां चेष्टनैः कुलैः ।

उत्कण्ठावर्धनैः शुभ्रं रवणैरम्बरं ततम् ॥ १४ ॥

१४. अथेति ॥ अथ वर्षापनयनानन्तरं रामः उपशरदे शरत्समीपे शरदारम्भ इत्यर्थः । समीपार्थेऽव्ययीभावः । “अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः” इति समासान्तः ॥ “तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्” इति विकल्पादमभावः ॥ चेष्टनैश्चलनैः रवणैः शब्दनैः । ‘रवणः शब्दनो नान्दी’ इत्यमरः । क्रमात् “चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्” इति युच्प्रत्ययः । उत्कण्ठाया औत्सुक्यस्य वर्धनैरुद्दीपकैः ॥ “अनुदात्तेतश्च हलादेः” इति ताच्छील्ये कर्त्तरि युच् ॥ क्रौञ्चानां कुलैः सङ्घैः ततं व्याप्तं शुभ्रं मेघापगमादमलमम्बरमपश्यत् । तदा शरदागमनमज्ञासीदित्यर्थः ॥

विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनोऽवदत् ।

पश्य दन्द्रमणान् हंसानरविन्दसमुत्सुकान् ॥ १५ ॥

१५. विलोक्येति ॥ द्योतनं साधु द्योतमानम् ॥ “अनुदात्तेत—” इत्यादिनैव युच्प्रत्ययः ॥ चन्द्रं विलोक्य शोचनः शोकशीलः सन् । शोचनादयो गर्धनान्ताः “जुचङ्क्रम्य—” इत्यादिना युजन्ताः ।

लक्ष्मणमवदत् । दन्द्रम्यन्त इति दन्द्रमणान् कुटिलगमनशीलान् ।
द्रमु पादविक्षेपे इत्यस्मात् “नित्यं कौटिल्ये गतौ” इति यङि “नुगतो-
ऽनुनासिकान्तस्य” इति नुक् अल्लोपयलोपौ ॥ अरविन्देषु समुत्सुकान्
कातुकिनः ॥ “प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च” इति सप्तम्याः “सप्तमी”
इति योगविभागात्समासः । हंसान् पश्य । शरदागमं पश्येत्यर्थः ॥

कपिश्रङ्क्रमणोऽद्यापि नासौ भवति गर्धनः ।

कुर्वन्ति कोपनं तारा मण्डना गगनस्य माम् ॥ १६ ॥

१६. कपिरिति ॥ असौ कपिः सुग्रीवः गर्धनो विषयगृध्रः सन्
अद्यापि शरदागमेऽपि चङ्क्रमणः क्रमणप्रवणो न भवति । अद्यापि
न यातीत्यर्थः । दन्द्रमणवद्रूपनयः । गगनस्य मण्डयन्तीति मण्डनाः
भूषणास्तारास्तारका मां क्रुध्यतीति क्रोधनं कोपनं कुर्वन्ते ॥ “क्रुधमण्डा-
थैऽयश्च” इत्युभयत्र ताच्छील्ये कर्त्तरि युच् ॥

नावैत्याप्यायितारं किं कमलानि रविं कैपिः ।

दीपितारं दिनारम्भे निरस्तध्वान्तसञ्चयम् ॥ १७ ॥

१७. नेति ॥ कपिः सुग्रीवः कमलान्याप्यायितारं साधु आप्याय-
यन्तम् ॥ “न यः” इति यकारान्ताद्युच्प्रतिषेधे तृन् ॥ “न लोक—”
इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया ॥ किं च दिनारम्भे दीपितारं
दीप्रम् ॥ “सूददीपदीक्षश्च” इति युच्प्रतिषेधात् तृन् ॥ दीप्रत्वादेव
विरुद्धध्वान्तसञ्चयं निरस्ततमस्काण्डं रविं नावैति नावगच्छति किम् ।
अहो प्रमत्त इति भावः ॥

अतीते वर्षुके काले प्रमत्तः स्थायुको गृहे ।

गामुको ध्रुवमध्वानं सुग्रीवो वालिना गतम् ॥ १८ ॥

१ कुर्वन्ते Com.

२ क्रोधनं T. G. Com.

३ तारा मण्डनं c., E₂.

४ गगनस्य c.

५ दिशः T₂, T₄.

६ निरुद्धं T₃, T₄, D., E₂.

विरुद्ध T., G., Com.

१८. अतीत इति ॥ वर्षुके वर्षणशीले काले वर्षर्त्तावतीते प्रमत्तो मदान्धः सन् गृह एव स्थायुकः स्थितिशीलः सुग्रीवो वालिना गतं क्रान्तमध्वानं गामुको गन्ता भ्रुवम् । अन्यथा कथमद्यापि नागच्छतीति भावः । सर्वत्र “लषपत—” इत्यादिना उक्त्प्रत्ययः ॥ “न लोक—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधाद्वितीया ॥

जल्पाकीभिः सहासीनः स्त्रीभिः प्रजविना त्वया ।

गत्वा लक्ष्मण वक्तव्यो जयिना निष्ठुरं वचः ॥ १९ ॥

१९. जल्पाकीभिरिति ॥ हे लक्ष्मण प्रजविनातिजविना ॥ “प्रजोरिनिः” इति जवतेरिनिप्रत्ययः ॥ जयिना जयशीलेन ॥ “जिहृक्षि—” इत्यादिना जयतेरिनिप्रत्ययः ॥ त्वया गत्वा जल्पाकीभिः वाचालाभिः ॥ “जल्पभिक्ष—” इत्यादिना षाक्प्रत्ययः ॥ “षिद्रौरादिभ्यश्च” इति ङीष् ॥ स्त्रीभिः सहासीनः स्त्रीमध्यगत एव सुग्रीवो निष्ठुरं वचो वक्तव्यः । अन्यथा लज्जानुदयादिति भावः । ‘अप्रधाने दुहादीनाम्’ इति वचनादप्रधाने कर्मणि तव्यप्रत्ययः ॥

शैले' विश्रयिणं क्षिप्रमनादरिणमभ्यमी ।

न्याय्यं परिभवी ब्रूहि पापमव्यथिनं कपिम् ॥ २० ॥

२०. शैल इति ॥ शैले किष्किन्धाद्रौ विश्रयिणमाश्रयणशीलमनादरिणमगणनाशीलमव्यथिनमभीरुमचलं वा अत एव पापमनाचारिणं कपिं क्षिप्रमभ्यमी अभिगन्ता । अम गत्यादौ । परिभवी परिभावुकः सन् न्याय्यं न्यायादनपेतं ब्रूहि सर्वत्र “जिहृक्षि—” इत्यादिना ङिप्रत्ययः ॥

स्पृह्यालुं कपिं स्त्रीभ्यो निद्रालुमदयालुवत् ।

श्रद्धालुं भ्रामरं धारुं सद्रुमद्रौ वद द्रुतम् ॥ २१ ॥

२१. स्पृह्यालुमिति ॥ स्त्रीभ्यः स्पृह्यालुं स्त्रीकामुकम् ॥ “स्पृहेरीप्सितः” इति संप्रदानत्वम् ॥ “स्पृहिगृहि—” इत्यादिना सर्वत्रा-

लुच् प्रत्ययः ॥ निद्रालुं स्त्रीभिः सह शयालुमनन्तरकर्त्तव्येष्वजागरूकं वा । श्रद्धालुं विषयाभिलाषिणम् । ‘श्रद्धास्तिक्याभिलाषयोः’ इति यादवः । भ्रमरैः कृतं भ्रामरं क्षौद्रम् ॥ “क्षुद्राभ्रमर—” इत्यादिना संज्ञायामञ् ॥ “न लोक—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ धयतीति धारुं धातारं पातारमित्यर्थः । अद्रौ सीदतीति सद्रुं सत्तारं स्थातारमित्यर्थः ॥ “दाधेदसिदसदो रुः” इति धेटः सदेश्च रूप्रत्ययः । कपिं सुग्रीवं द्रुतमदयालुवन्निर्दयेन तुल्यं वद ॥

सुमरोऽभङ्गुरप्रज्ञो गृहीत्वा भासुरं धनुः ।

विदुरो जित्वरः प्राप लक्ष्मणो गत्वरान् कपीन् ॥ २२ ॥

२२. सुमर इति ॥ सुमरः साधुसरणशीलः ॥ “सृघस्यदः कमरच्” इति कमरच्प्रत्ययः ॥ अभङ्गुरप्रज्ञः स्थिरधीः ॥ “भञ्जभासमिदो घुरच्” इति घुरच्प्रत्ययः ॥ विदुरो ज्ञाता । ‘ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः’ इत्यमरः ॥ “विदिभिदिच्छिदेः कुरच्” इति कुरच्प्रत्ययः ॥ जित्वरो जयशीलः ॥ “इणनशजिसर्त्तिभ्यः करप्” इति करप्प्रत्ययः ॥ एवंभूतो लक्ष्मणो भासुरं भासनशीलम् ॥ “भञ्जभास—” इत्युक्तम् ॥ धनुर्गृहीत्वा गत्वरान् भयात्प्रतिदिशं गन्तृन् ॥ “गत्वरश्च” इति करबन्तो निपातः ॥ कपीन् प्राप प्राप्तवान् ॥

तं जागरूकः कार्येषु दन्दशूकरिपुं कैपिः ।

अकम्पं मारुतिर्दीपं नम्रः प्रावेशयद्गुहाम् ॥ २३ ॥

२३. तमिति ॥ दन्दशूकाः हिंसा ॥ “यजजपदशां यङः” इति दंशे-र्यङन्तादृकप्रत्ययः ॥ तेषां रिपुं हन्तारमकम्पमकम्पसंस्थिरं दीपं दीप्यमानम् ॥ “नमिकम्पि—” इत्यादिना सर्वत्र रप्रत्ययः ॥ तं लक्ष्मणं कार्येषु स्वामिकृत्येषु जागरूकमप्रमत्तम् ॥ “जागरूकः” इत्यृकप्रत्ययः ॥ मारुतिर्वायुनन्दनो हनूमान् नम्रः प्रणतः सन् गुहां किष्किन्धाख्यां

प्रावेशयत् प्रवेशितवान् । विशेषेणेतुमण्यन्तालुङ् । प्रवेशनस्य गति-
विशेषत्वात् “गतिबुद्धि—” इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥

कम्प्राभिरावृतः स्त्रीभिराशंसुः क्षेममात्मनः ।

इच्छुः प्रसादं प्रणमन् सुग्रीवः पार्वदवृणम् ॥ २४ ॥

२४. कम्प्राभिरिति ॥ कम्प्राभिः कमनाभिः । ‘कम्प्रः कामयिताभीकः
कमनः कामनोऽभीकः’ इत्यमरः ॥ “नमिकम्पि—” इत्यादिना रप्र-
त्ययः ॥ स्त्रीभिरावृतः । अनुकम्पार्थं तत्पुरःसर इत्यर्थः । आत्मनः
क्षेममनपायमाशंसुरिच्छुः ॥ “सनाशंसमिक्ष उः” इत्युप्रत्ययः ॥
प्रसादमनुग्रहमिच्छुः ॥ “विन्दुरिच्छुः” ॥ इत्युप्रत्ययान्तो निपातः ॥
सुग्रीवो नृपं लक्ष्मणं प्रणमन्प्रावदत्योवाच ॥

अहं स्वप्नक् प्रसादेन तेव वन्दारुभिः सह ।

अभीरुवसं स्त्रीभिर्भासुराभिरिहेश्वरैः ॥ २५ ॥

२५. अहमिति ॥ हे ईश्वर स्वामिन् अहं तव प्रभावेन महिम्ना वन्दा-
रुभिः वन्दनशीलाभिः ॥ “शृवन्द्योराहः” इत्यारुप्रत्ययः ॥ भास्व-
राभिः ॥ “स्थेशभास—” इत्यादिना वरच्प्रत्ययः ॥ स्त्रीभिः सह
स्वप्नक् । जिष्वप् शये ॥ “स्वपितृषोर्नजिङ्” इति नजिङ्प्रत्ययः ॥
अभीरुर्निर्भीकः सन् ॥ “भियः कुक्कुनौ” इति कुप्रत्ययः ॥ इहावसमु-
षितवान् ॥

विद्युन्नाशं रवेर्भासं विभ्राजं शशलाञ्छनम् ।

रामप्रत्तेषु भोगेषु नाहमज्ञासिषं रतः ॥ २६ ॥

२६. विद्युदिति ॥ हे नाथ । अहं रामेण प्रत्तेषु दत्तेषु ॥ “अच उपसर्गात्तः”
इति घोस्तः ॥ भोगेषु विषयेषु रतः सक्तः सन् विद्युन्नाशं विद्युतामु-

१ कम्प्राभिः प्रावृतः E₃.

२ प्रावृणीवृ° D., c.

३ प्रभावेन T., G., Com.

४ तेन T₂, T₄.

५ दीप्राभिर° T₂, T₄.

६ °भास्वराभि° T₃, D., B., T., E₂,
G., Com.

७ °हेश्वर T., G., Com., E₂.

८ रवेर्भासो T., G., Com., E₂, D.

परमं रवेर्भोसः प्रकाशान् । विभ्राजते इति विभ्राट् ॥ “भ्राजभास—”
इत्यादिना सर्वत्र ताच्छील्ये किप् ॥ तं शशलाञ्छनं च नाज्ञासिषम् ।
वर्षापगमं शरदागमं च न ज्ञातवानस्मि । ‘मोहं विधत्ते विषयाभि-
लाषः’ इति भावः ॥

एष शोकच्छिदो वीरान् प्रभो सम्प्रति वानरान् ।

धरासमुद्रशैलानामन्तगान्प्रहिणोम्यहम् ॥ २७ ॥

२७. एष इति ॥ हे प्रभो एषोऽहं सम्प्रति शोकस्य छिदः । भ्राजादि-
सूत्रादनुपपदे किप्यनुवृत्ते “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति ताच्छील्ये
किप् । वीरान् शूरान् धरायाः शैलानां समुद्राणां चान्तगान् पार-
गान् ॥ “अन्तात्यन्त—” इत्यादिना उप्रत्ययः ॥ वानरान् प्रहिणोमि
प्रहेष्यामि । प्रेषयिष्यामीत्यर्थः । हि गतौ । वर्त्तमानसामीप्ये लट् ॥
“हिनुमीना” इति णत्वम् ॥

इति ताच्छीलिकाः ॥

राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुङ्गवः ।

सर्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशत् ॥ २८ ॥

२८. अथोणादिपदोक्तप्रत्ययाधिकारः ॥ राघवस्येति ॥ ततो लक्ष्मणानुनया-
नन्तरं पुमान्गौः पुङ्गवः वृषभः ॥ “गोरतद्धितलुकि” इति समासा-
न्तष्टच् ॥ तेनोपमितसमासे वानरपुङ्गवः सुग्रीवो राघवस्य कार्यं प्रयो-
जनम् । करोतीति कारुः कर्त्ता सन् ॥ “कृवापाजि—” इत्यादिना
उणप्रत्ययः ॥ सर्ववानरसैन्यानामाश्वागमनं शीघ्रागमनमादिशदादिष्ट-
वान् । कारुवदाशुशब्दः ॥

वयमद्यैव गच्छामो रामं द्रष्टुं त्वरान्विताः ।

कारका मित्रकार्याणि सीतालाभाय सोऽब्रवीत् ॥ २९ ॥

१ सतिस्सुद्रं B.

२ शैलसमुद्राणां D., E₂, E₃, N., T.,
G., Com.

३ कुर्याद्वा T₂, T₄.

४ सैन्यानां T₃, T., G., Com.

१९. पुनः स एवाह वयमिति ॥ सीतालाभाय सीतां लब्धुम् ॥ “भाव-
वचनाश्च” इति तुमर्थे घञ् ॥ “तुमर्थाच्च भाववचनात्” इति चतुर्थी ॥
मित्रकार्याणि मित्रकृत्यानि कारकाः करिष्यन्तः कर्तुमित्यर्थः ॥ “तुमु-
नृण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्” इति ण्वुल्प्रत्ययः ॥ “अकेनोर्भविष्य-
दाधमर्ण्ययोः” इति षष्ठीप्रतिषेधः । रामं द्रष्टुम् ॥ “तुमुनृण्वुलौ—”
इत्यनेनैव तुमुन् ॥ त्वरया अन्विताः सन्तः वयमद्यैव गच्छामः इति
सः सुग्रीवोऽब्रवीत् ॥

ततः कपीनां सङ्घाता हर्षाद्राघवभूतये ।

पूरयन्तः समाजग्मुर्भयदाया दिशो दश ॥ ३० ॥

३०. तत इति ॥ आदेशानन्तरं कपीनां संघाताः संघाः हर्षात्स्वाम्या-
वेशसन्तोषाद्राघवस्य भूतये भूतिमभ्युदयं कर्तुम् ॥ “भाववचनाश्च”
इति तुमर्थे क्तिन् ॥ “तुमर्थाच्च भाववचनात्” इति चतुर्थी ॥ दश दिशः
पूरयन्तः व्याप्नुवन्त इत्यर्थः । भयं दास्यन्तो भयदायाः ॥ “अण् कर्मणि
च” इति कर्मोपपदाद्दातेर्भविष्यदर्थे अण्प्रत्ययः ॥ समाजगमुरागताः ॥

सुग्रीवान्तिकमासेदुः साधयिष्याम इक्षारिम् ।

करिष्यन्त इवाकस्माद्भुवनं निर्दशाननम् ॥ ३१ ॥

३१. सुग्रीवेति ॥ अकस्मादतर्कितं भुवनं जगन्निर्दशाननमरावणं करि-
ष्यन्त इव ॥ “लट् शेषे च” इति शेषार्थे लट् ॥ “लटः सद्वा” इति
शत्रादेशः ॥ तथा अरिं साधयिष्याम इति सुग्रीवान्तिकमासेदुः साध-
यितुमासन्ना इत्यर्थः ॥ “लट् शेषे च” इति चकारात्क्रियार्थक्रि-
योपपदे लट् ॥ आसदनस्य साधनार्थत्वादिति भावः ॥

अथ घञाधिकारः ।

कर्त्तास्मि कार्यमायातैरेभिरिष्यर्वगम्य सः ।

काकुत्स्थपादपच्छायां शीतस्पर्शमुपागमत् ॥ ३२ ॥

१ हर्षाद्रामविभूतये B.

२ साधयिष्याम B., D., E₃, N.

३ इत्यपीन् T₂, T₃, T₄.

४ °त्यभिगम्य E₂.

३२. कर्त्तास्मीति ॥ आयातैरागतैरेभिर्वानरैः साधनैः कार्यं रामप्र-
योजनं कर्त्तास्मि करिष्यामि ॥ “अनद्यतने लुट्” इत्यनद्यतनभवि-
ष्यति लुट् ॥ इत्यवगम्य । कार्यसिद्धिं निश्चित्येत्यर्थः । शीतस्पर्शमाहा-
दिकामित्यर्थः । काकुत्स्थ एव पादपः तस्य छायामुपागमत् । रामा-
न्तिकं गत इत्यर्थः ॥ “पदरुजविशस्पृशो घञ्” इति पादस्पर्शौ
घञन्तौ ॥

कार्यं सारनिभं दृष्ट्वा वानराणां समागमम् ।

अवैत्राशं दशास्यस्य निर्वृत्तमिव राघवः ॥ ३३ ॥

३३. कार्येति ॥ राघवः कार्यस्य सीताप्राप्तिरूपस्य । सरति कालान्त-
मिति सारः स्थिरांशः । ‘सारो बले स्थिरांशे च’ इत्यमरः ॥ “सु स्थिरे”
इति घञ्प्रत्ययः ॥ तन्निभं तत्सङ्काशं वानराणां समागमं दृष्ट्वा दशा-
स्यस्य नाशं विनाशम् ॥ “भावे” इति घञ् ॥ निर्वृत्तमिवावैत् अवग-
तवान् सिद्धप्रायममन्यतेत्यर्थः ॥ इणो रुडि तिपि शपो लुकि गुणः ।
आङ्बुद्धिः

ततः कपिसमाहारमेकनिश्चायमागतम् ।

उपाध्याय इवायामं सुग्रीवोऽध्यापिपदिशाम् ॥ ३४ ॥

३४. तत इति ॥ ततः कपिसमागमनानन्तरं सुग्रीवः । निष्कृष्य
चीयत इति निश्चायो राशिः ॥ “परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः” इति चिनो-
तेर्घञ् ॥ एकनिश्चायमेकराशीभूतमागतम् । एकशब्दस्य “पूर्वकाल—”
इत्यादिना समासः । कपिसमाहारं कपिसङ्घम् ॥ “अकर्त्तरि च कारके
संज्ञायाम्” इति घञि वृद्धिः । उपेत्याधीयतेऽस्मादित्युपाध्यायो गुरु-
रिव ॥ “इङश्च” इति घञ् ॥ दिशामायामं विस्तारकृतिम् । परिमा-
णाख्यायां घञ् । अध्यापिपत् बोधितवानित्यर्थः ॥ “गतिबुद्धि—”
इत्यादिना अणि कर्त्तुः कर्मत्वम् । इङो णौ चङि “क्रीङ्जीनां णौ”
इत्यात्वे “अस्तिह्री—” इत्यादिना पुगागमः ॥

सजलाम्भोर्दसंरावं हनूमन्तं सहाङ्गदम् ।

जाम्बवन्नीलसहितं चारुसन्द्रावमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

३५. सजलेति ॥ सजलाम्भोदस्येव संरावो यस्य तम् ॥ “उपसर्गे रुवः” इति घञ् ॥ सहाङ्गदमङ्गदसहितं जाम्बवता नीलेन च सहितम् । केचिदकारान्तत्वमाश्रित्य नीलसहितं जाम्बवं चेति व्याचक्षते तच्चिन्त्यम् । चारुसन्द्रावं श्लाघ्यगतिम् ॥ “समि युद्रुदुवः” इति घञ् ॥ हनूमन्तमब्रवीत् ॥

यात यूयं यमेश्रायं दिशं नायेनं दक्षिणाम् ।

विक्षावैस्तोयविश्रावं तर्जयन्तो महोदधेः ॥ ३६ ॥

३६. यदब्रवीत्तेदेव नवाभिराह ॥ यातादिभिः ॥ यूयम् । श्रीयते इति श्रायः । यमस्य श्रायमाश्रयं स्थानं दक्षिणां दिशम् । नीयन्त इति नायेनी-
तिभिरुपायैरित्यर्थः ॥ “श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे” इत्युभयत्रापि कर्मणि घञ् ॥ विक्षावैः सिंहनादैः । टुक्षुशब्दे । महोदधेस्तोयानां विश्रूयते इति विश्रावं शब्दम् ॥ “वौ क्षुश्रुवः” इत्युभयत्रापि कर्मणि घञ् । तर्ज-
यन्तस्तिरस्कुर्वन्तो यात गच्छत ॥

उन्नायानधिगच्छन्तः प्रद्रावैर्वसुधाभृताम् ।

वनाभिलावान् कुर्वन्तः स्वेच्छया चारुविक्रमाः ॥ ३७ ॥

३७. उन्नायानिति ॥ हे चारुविक्रमाः श्लाघ्यपराक्रमाः वसुधाभृतां गिरीणामुन्नायानुत्सेधान् ॥ “अवोदोर्नियः” इति घञ् ॥ प्रद्रावैः प्रकृ-
ष्टगतिभिः ॥ “प्रेद्रुस्तुस्रुवः” इति घञ् ॥ अधिगच्छन्तः आरोहन्तः स्वेच्छया वनानामभिलावानुत्सेधान्कुर्वन्तः सर्वत्र यातेति पूर्व-
णान्वयः ॥

१ सजलाम्भोधि° B.

२ हनूमन्तं N.

३ जाम्बवं N., D.

४ यमाश्रायं E₂.

५ नायेन दक्षिणां दिशम् E₂.

६ नायैश्च T., G., Com.

सदोद्गारसुगन्धीनां फलानामलमाशिताः ।

उत्कारेषु च धान्यानामनभीष्टपरिग्रहाः ॥ ३८ ॥

३८. सदेति ॥ सदोद्गारो निरन्तरसंस्त्रावः ॥ “उद्गयोर्ग्रः” इति गिर-
तेर्घञ् ॥ तेन सुगन्धीनां हृद्यगन्धानाम् ॥ “गन्धस्य—” इतीत्वम् ॥
फलानामलं पर्याप्तमाशिताः आशितवन्तः ॥ “आशितः कर्त्ता” इति
निपातनादात्पूर्वादश्चातेः कर्त्तरि क्तः ॥ आशितशब्दस्य सुहितार्थ-
त्वात् “पूरणगुणसुहित—” इत्यादिना षष्ठीसमासप्रतिषेधः ॥ एत-
स्मादेव ज्ञापकात्षष्ठी । तथा धान्यादीनां व्रीहियवादीनामुत्कारेषु
राशिषु च ॥ “कृ धान्ये” इति किरतेर्घञ् । अनभीष्टपरिग्रहास्तत्स्वी-
कारनिस्पृहा इत्यर्थः ॥

संस्तौवमिव शृण्वन्तश्छन्दोगानां महाध्वरे ।

शिञ्जितं मधुलेहानां पुष्पप्रस्तारशायिनाम् ॥ ३९ ॥

३९. संस्तावमिति ॥ महाध्वरे छन्दोगानां सामगानां संस्तावं संभूय
स्तवनमिव ॥ “यज्ञे समि स्तुवः” इति घञ् ॥ पुष्पाणां प्रस्तारा
राशयः ॥ “प्रे स्त्रोऽयज्ञे” इति घञ् ॥ तेषु शेरत इति तच्छायिनाम् ॥
“सुप्यजातौ—” इत्यादिना णिनिः ॥ मधुलेहानां मधुलिहाम् ॥ “कर्म-
ण्यण्” इत्यण् ॥ शिञ्जितं कूजितं शृण्वन्तः ॥

आलोचयन्तो विस्तारमम्भसां दक्षिणोदधेः ।

स्वादयन्तः फलरसं मुष्टिसंग्राहपीडितम् ॥ ४० ॥

४०. आलोचयन्त इति ॥ दक्षिणोदधेरम्भसामुदकानां विस्तारं परि-
णाहम् ॥ “प्रथने वावशब्दे” इति घञ् ॥ आलोचयन्त इयानिति
रूपयन्तः । मुष्टीनां संग्राहः सम्यग्रहणम् ॥ “समि मुष्टौ” इति ग्रह-
ेर्घञ् ॥ तेन पीडितं निःसारितं फलरसं स्वादयन्तः ॥

१ उत्कारेषु C.

२ संभाव° T₈.

३ °छान्दोगानां C.

४ छन्दोगानामिवाध्वरे T₃, T₈, T₄.

५ शिञ्जितं D.

६ आलोचयन्तो C.

न्याय्यं यद्यत्र तत्कार्यं पर्यायेणाविरोधिभिः ।

निशोपशायः कर्त्तव्यः फलोच्चायश्च संहतैः ॥ ४१ ॥

४१. न्याय्यमिति ॥ अविरोधिभिः परस्परमविहन्धानैः किं तु संह-
तैरैकमत्यं गतैर्युष्मामिर्यत्र यज्याय्यं न्यायादनपचारेण यथाप्राप्तकर-
णलक्षणादभ्रेषादनपेतम् ॥ “परिन्योर्नीणोर्धूताभ्रेषयोः” इत्यभ्रेषार्थे
निपूर्वादिणो घञ् ॥ ततः “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते” इति यत्प्रत्ययः ॥
तत्कार्यम् । निशोपशायो निशायां पर्यायशयनम् । ईशोपशाय इति
पाठे राजोपशाय इत्यर्थः ॥ “व्युपयोः शेतेः पर्याये” इत्युपपूर्वात्
शीङो घञ् ॥ कर्त्तव्यः । किं च पर्यायेणानुपात्ययेन तवोपशायो ममोप-
शाय इति क्रमेणेत्यर्थः ॥ “परावनुपात्यय इणः” इति परिपूर्वादिणो
घञ् ॥ फलोच्चायः क्षुन्नवृत्त्यर्थमासन्नफलादानम् । स च कर्त्तव्यः ॥
“हस्तादाने चेरस्तेये” इति चिनोतेर्घञ् हस्तादानमिति प्रत्यास-
त्युपलक्षणम् ॥

सीता रक्षोनिकायेषु स्तोककायैश्छलेन च ।

मृग्या शत्रुनिकायानां व्यावहासीमनाश्रितैः ॥ ४२ ॥

४२. सीतेति ॥ रक्षोनिकायेषु राक्षसनिवासेषु स्तोककायैरल्पशरीरैः
तथा शत्रुनिकायानां शत्रुसंघानां व्यावहासी मिथोहासव्यवहारः ॥
“कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्” इति हसतेर्णच् ॥ “णच्ः स्त्रियामञ्”
इत्यञ् ॥ “टिड्ढाणञ्—” इत्यादिना डीप् ॥ तामनाश्रितैरग्रमतैर्भवद्भिः
सीता छलेन छद्मना मिषान्तरेण मृग्या ॥ “निवासचितिशरीरोपस-
माधानेष्वादेश्च कः” इति निकायादिषु निवासाद्यर्थेषु चिनोतेर्घञ्
आदेश्चकारस्य ककारः ॥

साराविणं न कर्त्तव्यं यावन्नायाति दर्शनम् ।

संदृष्टायां तु वैदेह्यां निग्राहो वोऽर्थवानरेः ॥ ४३ ॥

४३. सांराविणमिति ॥ किं च वैदेही यावद्दर्शनं नायाति तावत्समन्ता-
द्रावः कलकलः सांराविणम् ॥ “अभिविधौ भाव इनुण्” इति संपूर्वा-
द्रौतेरिनुण्प्रत्ययः ॥ “अणिनुणः” इति ततोऽण् ॥ “इनण्यनपत्ये”
इति प्रकृतिभावात् “नस्तद्धिते” इति न टिलोपः ॥ न कर्त्तव्यम् । वैदे-
ह्यां संदृष्टायां तु वो युष्माकं संबन्धी अरेः । कर्मणि षष्ठी । निग्राहः
आक्रोशः शपनमर्थवान् सफलो भवति ॥ “आक्रोशोऽवन्योर्ग्रहः” इति
निपूर्वाद्ग्रहेर्घञ् ॥

प्रग्राहैरिव पात्राणामन्वेष्ट्या मैथिली^१ कृतैः ।

ज्ञातव्या चेङ्गितैर्धर्म्यैर्ध्यायन्ती राघवागमम् ॥ ४४ ॥

४४. प्रग्राहैरिति ॥ मैथिलीकृतैः सीताकृतैः सीतालिप्सया कलिप्तैः
पात्राणां प्रग्राहैर्भिक्षापात्रस्वीकारैः ॥ “प्रे लिप्सायाम्” इति प्रपूर्वा-
द्ग्रहेर्घञ् ॥ इवशब्दोऽपारमार्थिकत्वे । अन्वेष्ट्या भिक्षुवेषैरन्वेष्टव्येत्यर्थः ।
किं च राघवागमं ध्यायन्ती रामागमनमेव चिन्तयन्ती सा सीता
धर्म्यैर्धर्मादनपेतैः ॥ “धर्मपथ्यर्थ—” इत्यादिना यत् ॥ इङ्गितैः पति-
व्रताचेष्टितैः ज्ञातव्या च ॥ ‘प्रोषिते मलिना कृशा’ इत्यादिशास्त्रोक्त-
कार्ष्यादिलिङ्गैरवगन्तव्या चेत्यर्थः ॥

वेदिवत्सपरिग्राहा यज्ञियैः संस्कृता द्विजैः ।

दृश्या मासतमादहः प्रागनिन्दितवेषभृत् ॥ ४५ ॥

४५. वेदिवदिति ॥ किं च वेद्या तुल्यं वर्त्तते वेदिवत् सपरिग्राहा
स्थण्डिलशयनादिव्रतपरिग्रहवती । अन्यत्र ‘वसवस्त्वापरिगृह्णन्तु’
इत्यादिमन्त्रसाध्यपूर्वोत्तरपरिग्रहाख्यसंस्कारवती ॥ “परौ यज्ञे” इति
परिपूर्वाद्ग्रहेर्घञ् ॥ यज्ञियैर्यज्ञाहैः ॥ “यज्ञात्विग्भ्यां घञञौ” इति घप्र-
त्ययः ॥ द्विजैर्याज्ञिकैः संस्कृता जातकर्मादिभिः प्रोक्षणादिभिश्च योग्य-
त्वमापादिता । ‘संपूर्वस्य कचिदभूषणेऽपीष्यते’ इति सुडागमः । अनि-
न्दितवेषभृत् पतिव्रतोचितवेषधारिणी सा मासस्य पूरणात् मासत-

१ The Com. takes मैथिलीकृतैः as
one word.

२ वेष D., T., G., Com.

मात् ॥ “नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च” इति डटस्तमडा-
देशः । एतस्मादेव ज्ञापकादसंख्यावाचिनोऽपि डट् । अहः प्राग्दद्या
द्रष्टव्या । तदतिक्रमे दण्ड्या इति भावः ॥

नीवारफलमूलाशानृषीनप्यतिशेरते ।

यस्या गुणा निरुद्धावास्तां द्रुतं यात पश्यत ॥ ४६ ॥

४६. नीवारेति ॥ निरुद्धावा निश्चापलाः स्थिरा इत्यर्थः ॥ “उदि श्रय-
तियौतिपूद्रुवः” इत्युत्पूर्वाद्वतेर्घञ् ॥ यस्या गुणाः नीवाराः अकृष्ट-
पच्या व्रीहयः ॥ “नौ वृ धान्ये” इति निपूर्वाद्वृजो घञ् ॥ “उपसर्गस्य
घञि—” इत्यादिना नेर्दीर्घः । तान् फलानि मूलानि चाश्रन्तीति
तदाशाः ॥ “कर्मण्यण्” इत्यणप्रत्ययः ॥ तानृषीनप्यतिशेरते तां सीतां
पश्यत द्रुतं यात गच्छत ॥

उच्छ्रायवान् घनारावो वानरं जलदारवम् ।

दूराप्लवं हनूमन्तं रामः प्रोचे गजाप्लवः ॥ ४७ ॥

४७. उच्छ्रायवानिति ॥ उच्छ्रायवानुन्नतिमान् ॥ “उदि श्रयति—”
इत्यादिना घञ् ॥ महारावो गम्भीरध्वनिः गजाप्लवो गजगमनो रामः
जलदारवं मेघगम्भीरघोषं दूराप्लवं दूराप्लुतं हनूमन्तं नाम वानरं प्रोचे
प्रोवाच ॥ “विभाषाङि रुपुवोः” इत्याङ्पूर्वाद्वौतेः प्लुतेश्च विकल्पा-
द्धञ् ॥ तदभावे “ऋदोरप्” इत्यणप्रत्ययः ॥

अवग्राहे यथा वृष्टिं प्रार्थयन्ते कृषीवलाः ।

प्रार्थयध्वं तथा सीतां यात सुग्रीवशासनात् ॥ ४८ ॥

४८. अवग्राह इति ॥ अवग्राहे वर्षाभावे ॥ “अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे”
इति विकल्पाद्धञ् ॥ यथा कृषीवलाः कर्षकाः ॥ “रजःकृषि—” इत्या-

१ यात पश्यत द्रुतम् E₂.

२ महारावो T., G., Com.

३ गजाप्लवो T., G., Com.

दूराप्लवं D.

दूराप्लवं E₃, T₂.

४ दूराप्लवम् T., G., Com.

५ अवग्राहे T₂, T₄.

६ प्रार्थयन्ति C.

७ यात सीतां T₄.

दिना मत्वर्थीये वलचि “वले” इति पूर्वस्य दीर्घः ॥ वृष्टिं प्रार्थयन्ते
आशंसन्ते तथा सीतां प्रार्थयध्वम् सुग्रीवशासनाद्यात् ॥

वाणिक् प्रग्राहवान् यद्वत् काले चरति सिद्धये ।

देशापेक्षास्तथा यूयं यातादायाङ्गुलीयकम् ॥ ४९ ॥

४९. वणिगिति ॥ प्रगृह्यतेऽनेनेति प्रग्राहस्तुलासूत्रम् ॥ “प्रे वणिजाम्”
इति घञ् ॥ तद्वान् तुलाहस्तो वणिक् यद्वद्यथा काले व्यवहारकाले
सिद्धये लाभाय देशापेक्षः समृद्धदेशापेक्षश्चरति तथा यूयमङ्गुली
भवमङ्गुलीयं तदेवाङ्गुलीयकम् ॥ “जिह्वामूलाङ्गुलेऽङ्गुलः” इति छप्र-
त्ययः ॥ आदाय देशापेक्षाः सीताधिष्ठितदेशापेक्षाः सन्तः ॥ “कर्म-
ण्यण्” इत्यण् ॥ यात गच्छत ॥

अभिज्ञानं गृहीत्वा ते समुत्पेतुर्नभस्तलम् ।

वाजिनः स्यन्दने भानोर्विमुक्तप्रग्रहा इव ॥ ५० ॥

५०. अभीति ॥ ते वानराः अभिज्ञानं चिह्नमङ्गुलीयकं गृहीत्वा भानोः
स्यन्दने रथे विमुक्ताः शिथिलिताः प्रग्रहाः रश्मयः संयमनरज्जवो येषां
ते ॥ “रश्मौ च” इति प्रपूर्वाद्भहेः घञभावपक्षे “ग्रहविद्रुनिश्चिगमश्च”
इत्यण् ॥ वाजिनोऽश्वा इव नभस्तलं समुत्पेतुः ॥

उदक् शतबलिं कोट्या मुषेणं पश्चिमां तथा ।

दिशं प्रास्थापयद्राजा वानराणां कृतत्वरः ॥ ५१ ॥

५१. उदगिति ॥ राजा सुग्रीवः कृतत्वरः सन् शतबलिं नाम कञ्चन
कपियूथपं वानराणां कोट्या सह उदक् उदीचीं दिशं प्रतीत्यर्थः ।
उदीचीशब्दात्प्रथमान्तात् “दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः—”
इत्यादिना अस्तातिप्रत्यये तस्य “अञ्चेलुक्” इति लुकि “लुक् तद्धित-
लुकि” इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि भसंज्ञाभावात् “उद ईत्” इती-
त्वेऽपि निवृत्ते “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः” इत्यव्ययत्वात्पश्चादुत्पन्नायाः

१ देशापेक्षा E₂.

२ °याङ्गुलीयकम् C, c, E₂, E₃.

३ नभस्तले C.

४ विमुक्त E₂.

५ This latter half is not found
in T₃.

द्वितीयायाः “अव्ययादाप्सुपः” इति लुकि सर्वमवदांतम् ॥ प्रास्थापयत्
प्रस्थापितवान् । तथा तद्वत्कोट्या सहैव सुषेणं पश्चाद्भवां पश्चिमां
प्रतीचीं दिशं प्रति प्रास्थापयत् ॥ “अग्रादिपश्चाद्धिमच्” इति
डिमच् ॥

प्राचीं तावद्भिरव्यग्रः कपिभिर्विनतो ययौ ।

अप्रग्राहैरिवादिसो वाजिभिर्दूरैरपातिभिः ॥ ५२ ॥

५२. प्राचीमिति ॥ विनतो नाम कश्चिद्यूपः तावद्भिः कोटिसंख्या-
कैरेव कपिभिः सह अप्रग्राहैः शिथिलितप्रग्रहैरित्यर्थः ॥ “रश्मौ च”
इति विकल्पात्प्रपूर्वाद्ग्रहेर्घञ् ॥ अत एव दूरपातिभिर्दूरगामिभिः वाजि-
भिरश्वैरादित्य इव अव्यग्रः सन् प्राचीं दिशं प्रति ययौ ॥

ययुर्विन्ध्यं शरन्मेघैः प्रावारैः प्रवरैरिव ।

प्रच्छन्नं मारुतिप्रष्टाः सीतां^१ द्रष्टुं पुवङ्गमाः ॥ ५३ ॥

५३. ययुरिति ॥ प्रतिष्ठत इति प्रष्टोऽग्रगामी ॥ “आतश्चोपसर्गे” इति
तिष्ठतेः प्रोपसृष्टात्कर्त्तरि कः ॥ “प्रष्टोऽग्रगामिनि” इति षत्वनिपातः ॥
मारुतिप्रष्टाः हनूमत्पुरोगाः पुवैर्गच्छन्तीति पुवङ्गमाः वानराः । खशि
मुम् । सीतां द्रष्टुं प्रवरैः श्रेष्ठैः ॥ “ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च” इत्यप् ॥
प्रावारैरुत्तरासङ्गैरिव । ‘द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ’ इत्यमरः ॥ “वृणोते-
राच्छादने” इति घञ् ॥ “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्” इति दीर्घः ॥
शरन्मेघैः प्रच्छन्नं विन्ध्यं ययुः ॥

परिभावं मृगेन्द्राणां कुर्वन्तो नर्गमूर्धसु ।

विन्ध्ये तिग्मांशुमार्गस्य चेरुः परिभवोपमे ॥ ५४ ॥

५४. परिभावमिति ॥ नगमूर्धसु विन्ध्याद्रिशिखरेषु मृगेन्द्राणां सिंहाणां
परिभावमवज्ञानं कुर्वन्तः ॥ “परौ भुवोऽवज्ञाने” इति पक्षे घञ् ॥ तिग्मां-

१ अप्रग्रहैः T₃.

२ दूरयायिभिः D., T₂, T₄.

३ द्रष्टुं सीतां T₂, T₃, T₄.

४ गिरिमूर्धसु T₃.

गिरिमूर्धनि T₂, T₄.

शुमार्गस्य सूर्यमार्गस्य यः परिभवो निरोधः । घञभावपक्षे “ऋदोरप्” इत्यप् ॥ तस्य उपमापयतीत्युपमे सदृशे । मूर्त्तः परिभव इव स्थित इत्यर्थः ॥ “आतश्चोपसर्गे” इति कः ॥ तस्मिन्विन्ध्ये चेरुः परिभ्रेमुः ॥

भ्रेमुः शिलोच्चयान्भीमांनुत्तेरुतरान् नदान् ।

आशंसवो लवं शत्रोः सीतायाश्च विनिश्चयम् ॥ ५५ ॥

५५. भ्रेमुरिति ॥ शत्रोर्लवमुच्छेदनम् ॥ “ऋदोरप्” इत्यप् ॥ सीताया विनिश्चयं स्थाननिर्णयं च ॥ “ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च” इत्यप् ॥ आशंसव इच्छवः । “सनाशंसमिक्ष उः” इत्युप्रत्ययः ॥ ते वानराः भीमान् भयङ्करान् शिलोच्चयान् शिलोत्करान् गिरीन् । उत्पूर्वाच्चिनोतेः “परच्” इत्येरच् । भ्रेमुस्तेषु बध्नमुरित्यर्थः । “देशकालाध्वभावानां कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्” इति कर्मत्वम् ॥ “वा जृभ्रमुत्रसाम्” इति विकल्पाङ्गमेलिङ्येत्वाभ्यासलोपौ ॥ अतरानविद्यमानतरणान् दुस्तरानित्यर्थः ॥ “ऋदोरप्” इत्यप् ॥ नदान्प्रवाहान् तेरुहृत्तीर्णवन्तः ॥ “तृफलभजत्रपश्च” इत्येत्वाभ्यासलोपौ ॥

आदरेणै गमं चक्रुर्विषमेष्वप्यसङ्घसाः ।

व्याप्नुवन्तो दिशो न्यादान् कुर्वन्तः सव्यधौन्हरीन् ॥ ५६ ॥

५६. आदरेणेति ॥ विषमेषु विषमस्थलेष्वप्यसङ्घसाः अविद्यमानसम्यग्ग्रासाः ॥ “उपसर्गेऽद्” इत्यदेरुपसृष्टादप् ॥ “घञपोश्च” इति घस्लादेशः ॥ दिशो व्याप्नुवन्तः हरीन् सिंहान् सव्यधान् ससंप्रहारान् ॥ “व्यधजपोरनुपसर्गे” इत्यप् ॥ न्यादान् निराहारांश्च ॥ “नौ ण च” इत्यदेर्णप्रत्ययः ॥ कुर्वन्तः आदरेण गमं गमनं चक्रुः । ग्रहादिनैवोभयत्राप्यप् ॥

संचेरुः सहसाः केचिदस्वनाः केचिदादिषुः ।

संयामवन्तो यतिवन्निगदौनपरेऽमुचन् ॥ ५७ ॥

१ शिलोच्चयांस्तुङ्गा° N., C., T., B.

शिलोच्चयान्भीमांस्ते तेरु° T., G., Com.

२ The verse is not found in T₃.

३ आदरेणागमं T₄.

४ सव्यथा° D.

५ निनादा° C., T₄, T., G., Com.

५७. संचेरिति ॥ केचिद्वानराः सहसास्सहासाः संचेरुः । केचिद्व-
स्वनाः निःशब्दाः आटिषुः पर्यटितवन्तः । अटतेर्लुङ् ॥ “स्वनहसोर्वा”
इत्युभयत्र विकल्पादप् ॥ अपरे यतिवत् संयामवन्तो नियमवन्तः ॥
“यमः समुपनिविषु च” इति विकल्पाद्वञ् ॥ निनादान् वाचः ॥ “नौ
गदनद—” इत्यादिना विकल्पादेव घञ् ॥ अमुचन् । वाचो निजगदु-
रित्यर्थः । मुचेर्लुङि लुदित्वादङ् ॥

अथ क्लृमादनिक्काणा नराः क्षीणपणा इव ।

अमदाः सेदुरेकस्मिन् नितम्बे निखिला गिरेः ॥ ५८ ॥

५८. अथेति ॥ अथानन्तरं क्लृमात् परिभ्रमणश्रमात् । क्लृमेर्भावे घञ् ॥
“नोदात्तोपदेशस्य—” इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः ॥ अनिक्काणाः
निःशब्दाः “कणो वीणायां च” इति निपूर्वात्कणतेः वीणायां वा घञ् ॥
क्षीणपणाः क्षीणवित्ताः नरा इव ॥ “नित्यं पणः परिमाणे” इति पणतेः
परिमाणार्थे अप्रत्ययः । इह वित्तमात्रं लक्ष्यते । अमदाः निर्मदाः ॥
“मदोऽनुपसर्गे” इत्यप् ॥ निखिलाः वानराः एकस्मिन्गिरेर्नितम्बे कटके
सेदुर्निषेदुः ॥

ततः ससंमर्दास्तत्र निरैक्षन्त पतत्रिणः ।

गुहाद्वारेण निर्यातः समजेन पशूनिव ॥ ५९ ॥

५९. तत इति ॥ ततो निषदनानन्तरं तत्राद्रिकटके ससंमदान् सह-
र्षान् ॥ “प्रमदसंमदौ हर्षे” इत्यप्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ गुहाद्वारेण
निर्यातो निर्गच्छतः । यातेः शतरि शस् । पतत्रिणः पक्षिणः समजेन
सङ्गेन ॥ “समुदोरजः पशुषु” इति संपूर्वादजेरप् ॥ निर्यातः पशूनिव
निरैक्षन्त अपश्यन् । ईक्षतेर्लुङि “होऽन्तः” इत्यन्तादेशः ॥

१ क्लृमेन C., T₃, D.

क्लृमेन E₃.

२ अनिक्काणाः N., C., T₁.

३ सममदां T₂.

पतत्रिणस्त° D.

४ ससंमदास्तत्र Com.

५ सममदाः D.

६ समाजेन C.

ग्लहमक्षेषु कुर्वाणान्छन्नानां कितवानिव ।

मलिम्लुचानिवापश्यञ्शकुन्तानागतान्गिरेः ॥ ६० ॥

६०. ग्लहमिति ॥ अक्षेषु पाशकेषु विषये छन्नानां कपटेन ग्लहं पणं कुर्वाणान् । ‘पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते’ इत्यमरः । “अक्षेषु ग्लहः” इति ग्रहेरबन्तो लत्वार्थं निपातः । कितवानक्षदेवकानिव । ‘धूर्त्तोऽक्षदेवी कितवः’ इत्यमरः । गिरेरागतान् मलिम्लुचान् पाटच्चरानिव । ‘पाटच्चरमलिम्लुचौ’ इत्यमरः । गिरेरागतान् शकुन्तान् पक्षिणोऽपश्यन् ॥

वीनामुपसरं दृष्ट्वा तेऽन्योन्योपहवा गुहाम् ।

प्राविशन्नाहवप्रज्ञा आहावमुपलिप्सवः ॥ ६१ ॥

६१. वीनामिति ॥ वीनां पतत्रिणां । ‘विविष्किरपतत्रिणः’ इत्यमरः । उपसरः प्रजनो गर्भाधानाय वृषभाणां गोषूपगमनमिति यावत् । “प्रजने सत्तेः” इत्यप् ॥ इह लक्षणयोपसरमिवोपसरं संभ्रमोपसर्पणं दृष्ट्वा । पक्षिसंचारादुदकसत्तां निश्चित्येत्यर्थः । अन्योन्यमुपहवः आह्वानं येषां ते अन्योन्योपहवाः ॥ “हः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु” इति ह्यतेरप् संप्रसारणं च ॥ आह्वयन्ते सस्पर्धमाकारयन्त्यस्मिन्नित्याहवो युद्धम् ॥ “आङ्घ्रि युद्धे” इत्यप् संप्रसारणं च । तत्र प्रज्ञाः प्रौढाः ते वानराः आहावं निपानाख्यं जलाशयम् । ‘आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये’ इत्यमरः ॥ “निपानमाहावः” इति निपातनात्साधुः ॥ उपलिप्सवः पिपासोपशमार्थं लिप्सवो गुहां प्राविशन् ॥

कुर्वन्तो हवमाप्तानां पिपासावधकाङ्क्षिणः ।

द्वारं तमोधनप्रख्यं गुहायाः प्राविशन् द्रुतम् ॥ ६२ ॥

६२. कुर्वन्त इति ॥ आप्तानां सुहृदां हवमाह्वानम् ॥ “भावेऽनुपसर्गस्य” इत्यप्संप्रसारणं च ॥ कुर्वन्तः पिपासाया वधो निवृत्तिः ॥ “हनश्च

वधः” इति हन्तेरव्वधादेशश्च ॥ तत्काङ्क्षिणः सन्तः तमसो घनो मूर्तिः
कठिनत्वं संघात इति यावत् ॥ “मूर्त्तो घनः” इति निपातः ॥ तत्प्रख्यं
तत्सन्निभं गाढान्धकारं गुहायाः द्वारं द्रुतं प्राविशन् ॥

तस्मिन्नन्तर्घने^१ पश्यन्प्रघणे सौधसन्ननः ।

लौहोद्धनघनस्कन्धा ललितापघनां स्त्रियम् ॥ ६३ ॥

६३. तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्विले अन्तर्हन्यते गम्यते इत्यन्तर्घनोऽन्तर्घणो
वा । बाह्यिकेषु देश इति काशिका । अत्राभ्यन्तरावकाशमात्रं लक्ष्यते ॥
“अन्तर्घनो देशे” इति हन्तेरप्प्रत्ययो घनादेशश्च । तस्मिन्नन्तर्घनेऽव-
काशे सौधस्य सन्ननः प्रघणेऽल्लिन्दे । ‘प्रघाणप्रघणाल्लिन्दा बहिर्द्वारप्रको-
ष्ठकः’ इत्यमरः । “अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च” इति प्रपूर्वाद्धन्तेर-
प्प्रत्ययान्तो निपातः । उद्धन्यतेऽस्मिन्नित्युद्धनो हन्यमानस्य तप्तायः
पिण्डादेराधारभूतोऽत्याधानाख्यो लोहकूटः ॥ “उद्धनोऽत्याधानम्”
इति हन्तेरुत्पूर्वादप्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ लौहोद्धनवद्धनाः निबिडाः
स्कन्धाः येषां ते वानराः ललितापघनां कोमलाङ्गाम् ॥ “अपघनो-
ऽङ्गम्” इत्यपपूर्वाद्धन्तेरप्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ स्त्रियमपश्यत् ॥

द्रुघणोद्भिन्नकल्पाग्रास्तरसा तरुसंहतीः ।

अव्याध्यपृच्छन्कुर्वाणास्तां तेऽयोघनमुष्टयः ॥ ६४ ॥

६४. द्रुघणेति ॥ अयो हन्यते एभिरित्ययोघनाः लोहघण्टास्त इव
मुष्टयो येषां ते । तद्वन्निबिडमुष्टय इत्यर्थः । अत एव तरसा तरुसंहतीः
द्रुर्द्रुमो हन्यतेऽनेनेति द्रुघणः कुठारादिः ॥ “करणेऽयोविद्रुषु” इत्यु-
भयत्रापि करणार्थे हन्तेरप्प्रत्ययो घनादेशश्च ॥ अरिहणादिपाठात्
“पूर्वपदात्संज्ञायामगः” इति वा द्रुघण इति णत्वम् । तेनोद्भिन्नक-
ल्पानि तत्प्रायाण्यग्राणि यास्यां ताः कुर्वाणास्ते वानरास्तां स्त्रियम् ।

१ °न्तर्घणे N., C., D., E₂.

२ प्रघाणे N., C., B.

प्रघाणे C., E₂.

३ The verse 64 in found only in
T., G., Com.

व्याधेरभावोऽव्याधि अनामयमित्यर्थः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । अपृ-
च्छन् कुशलमपृच्छन्नित्यर्थः ॥

सा स्तम्बघ्नपदन्यासान् विघनेन्दुसमद्युतिः ।

परिघोरुभुजानाह हसन्ती स्वार्गतं कपीन् ॥ ६५ ॥

६५. सेति ॥ विहन्यते तमस्तेजोऽन्तरं वानेनेति विघनः । पूर्ववत्
“करणेऽयोविद्रुषु” इत्यप् । तेनेन्दुना समद्युतिः सा स्त्री स्तम्बाः गुल्माः
हन्यन्त एभिरिति स्तम्बघ्नाः । ‘अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ’ इत्यमरः ॥
“स्तम्बे क च” इति स्तम्बोपपदाद्धन्तेः करणे कप्रत्ययः ॥ “गमहन—”
इत्यादिना उपधालोपः ॥ ते पदन्यासा येषां तान् । परिहन्यतेऽनेनेति
परिघोर्गुला ॥ “परौ घः” इत्यप्प्रत्ययो घादेशश्च ॥ तद्वदुरवो भुजाः
येषां तान् कपीन् हसन्ती स्वागतमाह । स्मितपूर्वं स्वागतमपृच्छ-
दित्यर्थः ॥

पिप्रायाद्रिगुहोपघ्नानुद्धान् सङ्घसमागतान् ।

फलैर्नार्नारसैश्चित्रैः स्वादुशीतैश्च वारिभिः ॥ ६६ ॥

६६. पिप्रायेति ॥ अद्रिगुहोपघ्नान् तदाशयान् स्वाश्रयं गतानित्यर्थः ॥
“उपघ्न आश्रये” इति हन्तेरप्प्रत्यये उपधालोपनिपातः । उद्धान् प्रश-
स्तान् सङ्घशो गणश आगतान् ॥ “सङ्घोद्घौगणप्रशंसयोः” इति समु-
त्पूर्वाद्धन्तेरप्प्रत्यये घादेशनिपातः ॥ कपीन् नानाविधैर्बहुविधैः
चित्रैरद्भुतैः फलैः स्वादुशीतैः मधुराशिशिरैः वारिभिश्च पिप्राय सन्त-
पयामास । प्रीणातेर्लिटि वृद्धथायादेशौ ॥

निघानिघतरुच्छन्ने तस्मिंस्ते लब्धिभयैः फलैः ।

तृप्तास्तां भ्राजथुमतीं पप्रच्छुः कस्य पूरियम् ॥ ६७ ॥

६७. निघेति ॥ निघाः निमिताः समसंस्थानाः अनिघाः विपरीताः ॥
“निघो निमितम्” इति निपूर्वाद्धन्तेरप्प्रत्यये घादेशनिपातः । तैरुभयै-

१ परिघाभभुजा° T₃, T₄.

२ सादरं noticed by c.

३ सङ्घश आगतान् T., G., Com.

४ नानाविधै° T., G., Com.

५ ते तस्मिन् D.

स्तस्मिन्श्च तस्मिन् बिले ते वानराः लब्धिमैर्लब्धैः । “द्वितः क्रिः”
इति क्रिः ॥ फलैस्त्वताः सन्तः भ्राजथुमर्तो दीप्तिमतीम् ॥ “द्वितोऽ-
थुच्” इत्यथुच्प्रत्ययान्तः ॥ तां स्त्रियमियं कस्य पूरिति पप्रच्छुः ॥

रक्षणं करोषि कस्मात्त्वं यत्नेनाख्यायतां शुभे ।

स्वप्ने निधिवदाभाति तव संदर्शनं हि नः ॥ ६८ ॥

६८. रक्षणमिति ॥ हे शुभे कस्मात्कारणात्त्वं यत्नेन रक्षणं रक्षणं
करोषि ॥ “यजयाचयत—” इत्यादिना यतिरक्षिभ्यां भावे नङ्प्रत्ययः ॥
नोऽस्मभ्यमाख्याहि । तव संदर्शनं नोऽस्माकं स्वप्ने स्वप्नावस्थायाम् ॥
“स्वपो नन्” इति नन् ॥ निधिवत् निधिरिव ॥ “उपसर्गे घोः क्रिः” ॥
आभाति प्रतिभाति ॥

ततो जलधिगम्भीरान्वानरान्प्रत्युवाच सा ।

इयं दानवराजस्य पूः सृष्टिर्विश्वकर्मणः ॥ ६९ ॥

६९. तत इति ॥ ततः प्रश्नानन्तरं सा स्त्री जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति
जलधिः समुद्रः ॥ “कर्मण्यधिकरणे च” इति घोः क्रिः ॥ तद्वद्गम्भी-
रान् वानरान्प्रत्युवाच । किमिति । इयं दानवराजस्य दानवेन्द्रस्य पूः
पुरी विश्वकर्मणः । कृद्योगात्कर्त्तरि षष्ठी ॥ सृज्यत इति सृष्टिः । तेन
सृष्टेत्यर्थः । कर्मणि “स्त्रियां क्तिन्” इति क्तिन् ॥

निहतश्च स्थितिं भिन्दन् दानवोऽसौ बलद्विषा ।

दुहिता मेरुसावर्णेरेहं नाम्ना स्वयंप्रभा ॥ ७० ॥

७०. निहत इति ॥ असौ दानवः स्थितिं मर्यादाम् ॥ “स्थागापापचो
भावे” इत्यङ्प्रत्ययेन क्तिन् ॥ “द्यतिस्यतिमास्थामिति किति” इती-

१ रक्षं B.

२ कस्माद्वा T₃, T₄.

३ °नाख्याहि नः शुभे D., T₃, T₄, Com.

४ सृष्टिः पूर्वार्थे D., E₂.

५ बलिदुहा T., G., Com.

बलिद्विषा B.

बलदुहा T₃.

त्वम् ॥ भिन्दुत्सादयन् बलिद्रुहा बलिध्वंसिना दैत्यारिणा निहतश्च ।
अहं मेहसावर्णेनाम तस्य दानवेन्द्रस्य दुहिता नाम्ना स्वयंप्रभा ॥

जूतिमिच्छथ चेत्तूर्णं कीर्त्तिं वा पातुमात्मनः ।

करोमि वो बहिर्यूतीन् पिधद्ध्वं पाणिभिर्दशः ॥ ७१ ॥

७१. जूतिमिति ॥ तूर्णं जूतिं बहिर्गतिं तदा आत्मनो मम कीर्त्तिं युष्म-
त्राणजनितं यशः पातुं वा त्रातुं चेत्यर्थः ॥ 'वा स्याद्विकल्पोपमयो-
रेवार्थे च समुच्चये' इति विश्वः । इच्छथ चेत् । वो युष्मान् बहिर्गुहा-
बहिर्देशे यूतिर्मिश्रणं मेलनं येषां तान् बहिर्यूतीन् करोमि । युष्मानभ्र-
ष्टयूथान् बहिः स्थापयिष्यामीत्यर्थः ॥ "ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकी-
र्त्तयश्च" इति निपातनात् जूतियूत्योर्जवतेयौतेश्च दीर्घनिपातः कीर्त्त-
यतेः कीर्त्तिः । पाणिभिर्दशः पिधद्ध्वं छादयत । अपिपूर्वाद्धाजो लोटि
तङि ध्वमि "दधस्तथोश्च" इत्यभ्यासस्य भभावे "आभ्यस्तयो-
रातः" इत्याकारलोपः । 'वष्टि भागुरिरलोपम्' इत्यपेरलोपः ॥

व्रज्यावती निरुद्धाक्षान् विधेवानुष्ठितक्रियान् ।

निरचिक्रमदिच्छातो वानरांश्चङ्कमावतः ॥ ७२ ॥

७२. व्रज्येति ॥ व्रज्यावती प्रशस्तगतिमती ॥ "व्रजयजोर्भावे क्यप्"
इति क्यप् ॥ ततः प्रशंसायां मतुप् । ततो ङीप् । सा स्त्री विधेव काचि-
न्मन्त्रविधेव ॥ "संज्ञायां समज—" इत्यादिना विदेः क्यप् ॥ निरुद्धा-
क्षान् पाणिपिहितदृष्टीन् अनुष्ठितक्रियान् कृतोचितव्यापारान् ॥ "कृजः
श च" इति स्त्रियां शप्रत्यये रिङादेशः ॥ चङ्कमावतः कुटिलगति-
मतः ॥ "नित्यं कौटिल्ये गतौ" इति क्रमेर्यङन्तात् "अ प्रत्ययात्"
इति स्त्रियामकारप्रत्यये टाप् । ततो मतुपि शस् । वानरानिच्छात-
स्तदिच्छानुसारतः ॥ "इच्छा" इतीषेः शप्रत्यये यगभावो निपातितः ॥
निरचिक्रमत् निष्क्रामितवती । क्रमेणौ चङि "सन्त्यतः" इत्यभ्यास-
स्येत्वम् । तस्यालघुत्वान्न दीर्घः ॥

निष्क्रम्य शिक्षया तस्यास्त्रपावन्तो रसातलात् ।

ज्ञात्वा मासमतिक्रान्तं व्यथामवललम्बिरे ॥ ७३ ॥

७३. निष्क्रम्येति ॥ तस्याः स्त्रियाः शिक्षयोपदेशेन ॥ “गुरोश्च हलः” इत्यप्रत्यये टाप् ॥ रसातलाद्विलान्निष्क्रम्यात् एव स्त्रीशरणागमात् त्रपावन्तः । त्रपूष्णित्वात् “षिद्धिदादिभ्योऽङ्” इत्यङ् । ततो मतुप् । कालं स्वामिकृतं मासकालमतिक्रान्तं ज्ञात्वा व्यथां भयम् । व्यथ भयसंचलनयोः । भिदादित्वादङ् । अवललम्बिरे प्राप्ताः ॥

चिन्तावन्तः कथां चक्रुरुपधाभेदभीरवः ।

अकृत्वा नृपतेः कार्यं पूजां लप्स्यामहे कथम् ॥ ७४ ॥

७४. चिन्तावन्त इति ॥ उपधानमुपधा सम्यक् परीक्षा । ‘उपधा सुपरीक्षापि’ इति यादवः ॥ “आतश्चोपसर्गे” इत्यङ् ॥ तया तज्जन्या सिद्धिर्लक्ष्यते । तद्भेदात् तद्भङ्गाद्भीरवः अत एव चिन्तावन्तः इति-कर्त्तव्यतामूढाः किमपि ध्यायन्तः नृपतेः स्वामिनः कार्यमकृत्वा कथं पूजां संमानं लप्स्यामहे इति कथाः संलापांश्चक्रुः । सर्वत्र “चिन्ति-पूजिकथिकुम्बिचर्चश्च” इत्यङ् ॥

प्रायोपासनया शान्तिं मन्वानो वालिसंभवः ।

युक्त्वा योगं स्थितः शैले विवृण्वंश्चित्तवेदनाम् ॥ ७५ ॥

७५. प्रायेति ॥ वालिसंभवोऽङ्गदः प्रायोपासनया प्रायोपवेशनेन अनशनस्थित्येत्यर्थः । ‘प्रायश्चानशने मृत्यौ’ इति विश्वः । उपपूर्वादासेः “ण्यासश्चन्थो युच्” इति युच् । शान्तिं सर्वारिष्टनिवृत्तिं मन्वानो निश्चिन्वन् योगं चित्तनिरोधं युक्त्वा अवलम्ब्य चित्तवेदनां मनोव्यथाम् । “घट्टिवन्दिविदिभ्यो युज्वक्तव्यः” इति विदेर्युच् । विवृण्वन् प्रकाशयन् शैले स्थितः ॥

प्रस्कन्दिकामिव प्राप्तो ध्यात्वा ब्रूते स्म जाम्बवान् ।

धिक् शालभञ्जिकाप्रख्यान् विषयान् कल्पनारुचीन् ॥ ७६ ॥

७६. प्रस्कन्दिकामिति ॥ अथ जाम्बवान् ध्यात्वा किं त्वं करिष्यसीति प्रश्नस्योत्तरमालोच्येत्यर्थः । प्रस्कन्दिकां प्रस्कन्दनिरोगं प्राप्त इव तथा गद्गदः सन्नित्यर्थः ॥ “रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्” इति स्कन्देः प्रपूर्वा-
ब्रोगाख्यायां स्त्रियां ण्वुल् ॥ ब्रूते स्म । तदेवाह सार्धश्लोकेन धिगि-
त्यादिना । शालभञ्जिकाः दारुदन्तवस्त्रादिनिर्मिताः क्रीडासाधन-
भूताः पुत्रिकाः । ‘पाञ्चालिकादिवस्त्रादिपुत्रिका शालभञ्जिका’ इति
यादवः ॥ “संज्ञायाम्” इति ण्वुल् ॥ “नित्यं क्रीडाजीविकयोः” इति
समासः ॥ तत्प्रख्यास्तत्प्रायान् अपारमार्थिकानित्यर्थः । अत एव
कल्पनातोऽभिमानतो रुचिरिच्छा येषु तान् स्वभावतः स्पृहणीयानि-
त्यर्थः । विषयान् शब्दादीन् धिक् ॥

यां कारिं राजपुत्रोऽयमनुतिष्ठति तां क्रियाम् ।

अहमप्यनुतिष्ठामि सोऽप्युक्त्वैवमुपाविशत् ॥ ७७ ॥

७७. यामिति ॥ अयं राजपुत्रोऽङ्गदः यां कारिं क्रियामनुतिष्ठति ॥
“विभाषा ख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च” इति करोतेरिञ्प्रत्ययः । चकारात्तां
क्रियामित्यत्र शप्रत्ययः । अहमप्यनुतिष्ठामीत्येवमुक्त्वा जाम्बवान-
प्युपाविशदुपविष्टः । प्रायोपवेशनं कृतवानित्यर्थः ॥

उवाच मारुतिवृद्धे सन्यासिन्यत्र वानरान् ।

अहं पर्यायसंप्राप्तां कुर्वे प्रायोपवेशिकाम् ॥ ७८ ॥

७८. उवाचेति ॥ अथ मारुतिर्हनुमान् अत्रास्मिन्पर्वते वृद्धे जाम्बवति
सन्यासिनि सर्वसङ्गपरित्यागिनि सति अहं पर्यायसंप्राप्तामङ्गदजाम्ब-
वदानन्तर्यप्राप्तां प्रायोपवेशिकां प्रायोपवेशनम् ॥ “पर्यायार्हणोत्प-
त्तिषु ण्वुच्” इति पर्यायार्थे ण्वुच् ॥ कुर्वे इति वानरानुवाच ॥

अभावे भवतां योऽस्मिन् जीवेत्तस्यास्त्वजीवनिः ।

इत्युक्त्वा सर्व एवास्थुर्बद्धा योगासनानि ते ॥ ७९ ॥

७९. अभाव इति ॥ अस्मिन् शैले भवतामभावे मरणे सति यो जीवेत्तस्य अजीवनिरस्तु अजीवनमेवास्तु । धिक् तस्य जीवनमिति भावः ॥ “आक्रोशे नञ्यनिः” इत्याक्रोशे जीवेरनिप्रत्ययः ॥ इत्युक्त्वा ते सर्वे एव सर्वेऽपि योगासनानि स्त्रस्तिकपद्मकादीन्यासनानि बद्धा अस्थुरनशने स्थिताः । तिष्ठतेर्लुङि “गातिस्था—” इत्यादिना सिचो लुक् ॥ “आतो लोप इटि च” इत्याकारलोपः ॥

अक्लेश्यमसिनाश्यन्तं कबन्धवधमभ्यधुः ।

धिङ् नः प्रपतनं घोरं क्लेदान्तत्वमनाथवत् ॥ ८० ॥

८०. अक्लेश्यमिति ॥ असिना खड्गेन कृतमिति शेषः । अत एवाक्लेश्यमक्लेशकरमाशुभावादिति भावः ॥ “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति कर्त्तरि कृत्यः । किं चाश्यन्तमग्निसंस्कारान्तं तत्रापि रामहस्तकृतमिति भावः कबन्धवधमभ्यधुरभिहितवन्तः प्रशंसितवन्त इत्यर्थः । घोरं दारुणं नोऽस्माकं प्रपतनं शरीरपातं धिक् । अशस्त्रवधत्वादिति भावः । किं चानाथवदनाथानामिव क्लेदः पूतीभावः तदन्तत्वम् । अग्निसंस्काराभावादिति भावः ॥

ततो मन्दगतः पक्षी तेषां प्रायोपवेशनम् ।

अशनीयमिवाशंमुर्महानायादशौभनः ॥ ८१ ॥

८१. तत इति ॥ ततस्तेषां प्रायोपवेशनानन्तरं मन्दगतो मन्दगमनः ॥ “नपुंसके भावे क्तः” इति क्तः ॥ महान्महाकायः न शोभत इत्यशौभनः अमङ्गलरूपः ॥ “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति कर्त्तरि ल्युट् ॥ पक्षी संपातिर्नाम जटायोभ्राता गृध्रस्तेषां प्रायोपवेशनं मरणव्रतम् । भावे ल्युट् ।

पयःपानं क्षीरपानमिव भक्ष्यलाभात्तद्वच्छरीरसुखकरमित्यर्थः ॥
 “कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम्” इति कर्मोपपदात्पिबते-
 र्भावे ल्युट् ॥ आशंसुरभिलाषुकः सन् ॥ “सनाशंसमिक्ष उः” इत्युः ॥
 आयादायातः ॥

देहव्रश्चनतुण्डाग्रं तं विलोक्याशुभाकरम् ।

पार्पगोचरमात्मानमशोचन् वानरा मुहुः ॥ ८२ ॥

८२. देहेति ॥ वृश्चयते भिद्यतेऽनेनेति व्रश्चनम् । “करणाधिकरण-
 योश्च” इति करणे ल्युट् ॥ देहस्य व्रश्चनं देहव्रश्चनम् ॥ “कृद्योगादि-
 षष्ठी समस्यते” इति समासः इध्मप्रव्रश्चनवत् । तादृक् तुण्डाग्रं यस्य
 तम् । अशुभाकरममङ्गलालयम् ॥ “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण” इति
 घः ॥ तं गृध्रं विलोक्य वानराः पापगोचरं पापाश्रयम् ॥ “गोचर-
 संचर—” इत्यादिना घप्रत्ययान्तो निपातः ॥ आत्मानं मुहुरशोचन् ॥

जटायुः पुण्यकृत्पक्षी दण्डकारण्यसंचरः ।

कृत्वा राघवकार्यं यः स्वराखण्डोऽग्निसंस्कृतः ॥ ८३ ॥

८३. जटायुरिति ॥ संचरत्यस्मिन्निति संचरः संचारस्थानम् ॥ “गोच-
 रसंचर—” इत्यादिना अधिकरणार्थे घान्तो निपातः ॥ दण्डकारण्य-
 मेव संचरोऽस्येति सः जटायुर्नाम पक्षी गृध्रः पुण्यकृत् पुण्यं कृतवान् ॥
 “सुकर्म—” इत्यादिना भूते क्तिप् ॥ तथाहि यः जटायुः राघवकार्यं
 रामप्रयोजनं कृत्वा अग्निसंस्कृतो रामेण कृताग्निसंस्कारः सन् स्वः
 स्वर्गमाखण्डः ॥

नरकस्यावतारोऽयं प्रसक्षोऽस्माकमागतः ।

अचेष्टा यदिहान्यायादनेनात्स्यामहे वयम् ॥ ८४ ॥

८४. स्वयं तु पापकृदित्याहुः नरकस्येति ॥ अस्माकमयं प्रत्यक्षो नरकस्य
 रौरवादेरवतारोऽवतरणमार्गः ॥ “अवे तृस्त्रोर्घञ्” इति करणे घञ् ॥

आगतः प्राप्तः यद्यस्मादिहाद्रौ अचेष्टाः निश्चेष्टाः वयमन्यायादकार-
णात् ॥ “अध्यायन्याय—” इत्यादिना निपूर्वादिणः करणे घञन्तो
निपातः ॥ अनेनात्स्यामहे भक्षिष्यामहे । अतो दुर्मरणहेतुत्वादस्माक-
मयं प्रत्यक्षं नरकद्वारमित्यर्थः । अदेः कर्मणि लृटि तङ् ॥

हृदयोदङ्कसंस्थानं कृतान्तानायसंनिभम् ।

शरीराखनतुण्डाग्रं प्राप्यामुं शर्म दुर्लभम् ॥ ८५ ॥

८५. हृदयेति ॥ हृदयस्य उदञ्चयते उद्विज्यतेऽनेनेत्युदङ्क उद्धरणी ॥
“उदङ्कोऽनुदके” इत्युत्पूर्वादञ्चतेः करणे घञन्तो निपातः ॥ तस्येव
संस्थानं संनिवेशो यस्य तं हृदयोद्धारकोदङ्कवद्भयङ्करमित्यर्थः ॥ कृता-
न्तस्यान्तकस्य आनीयते आकृष्यतेऽनेनेत्यानायो जालं जलजन्तुबन्ध-
नम् । ‘आनायः पुंसि जालं स्यात्’ इत्यमरः ॥ “जालमानायः” इत्या-
ङ्पूर्वात्रयतेः करणे घञन्तो निपातः ॥ तत्संनिभं तत्सदृशं तद्वत्प्रा-
णाकर्षकमित्यर्थः । शरीरस्य आखन्यतेऽनेनेत्याखनं विदारणं क्रक-
चादिकम् ॥ “खनो घ च” इत्याङ्पूर्वात्खनतेः करणे घप्रत्ययः ॥
तदिव तुण्डाग्रं चञ्चुकोटिर्यस्य तममुं गृध्रं प्राप्य शर्म सुखं दुर्लभं जीवनं
नास्तीत्यर्थः ॥ “न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्” इति निषेधात् “उपस-
र्गात्खल्वग्नोः” इति नुन्न भवति । अत्रामुमिति पुल्लिङ्गनिर्देशात्तुण्डा-
ग्रधर्म उदङ्कादिसाम्यमवयवतद्वतोरभेदोपचारात्पक्षिगतत्वेनोक्त इत्य-
नुसन्धेयम् ॥

ईषदाढ्यङ्करोऽप्येष न परत्रांशुभक्रियः ।

अस्मान्तुमितोऽभ्येति परिग्लानो बुभुक्षया ॥ ८६ ॥

८६. ईषदिति ॥ किं च एष वानरगणः परत्राप्यकृच्छ्रेण सुखेनानाढ्यः
आढ्यः कृतो विधात्रा ईषदाढ्यङ्करो न । इह तावदास्तां दैवेन पर-
त्रापि सुखभाक् न कृत इत्यर्थः ॥ “कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः” इति
करोतेः कर्मणीषदादौ चोपपदे खल्वप्रत्ययः ॥ तथाहि अशुभक्रियः

पापकर्मा बुभुक्षया भोक्तुमिच्छया क्षुधा । भुजेः सन्नन्तात्स्त्रियामप्र-
त्यये टाप् । परिग्लायतीति परिग्लानः परिक्षीणः । बहुलग्रहणात्क-
र्त्तरि ल्युट् । निष्ठायां वा “संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः” इति नत्वम् ।
एष पक्षीत्यनुवर्त्तते । अस्मान्तुं भक्षयितुमितोऽभ्येतीत आगच्छति ।
दुर्मरणदोषात्परलोकोऽपि नास्माकमस्तीत्यर्थः ॥

इति कृदधिकारः ॥

संप्राप्य वानरान् पक्षी जगाद मधुरं वचः ।

के यूयं दुरूपस्थाने मनसाप्यद्रिमूर्धनि ॥ ८७ ॥

८७. संप्राप्येति ॥ अथ पक्षी वानरान्संप्राप्य मधुरं वचो जगाद ।
तदेवाह । मनसापि दुरूपस्थाने दुष्प्रापे गिरिमूर्धनि पर्वताग्रे यूयं के
किमर्थमागताः किमिदमिह क्रियत इति शेषः ॥

आत्मनः परिदेवध्वे कुर्वन्तो रामसंकथाम् ।

समानोदर्यमस्माकं जटायुं च स्तुथादरात् ॥ ८८ ॥

८८. अथ पुनः प्रकीर्णकाधिकारः । आत्मन इति ॥ यूयं के रामसंकथाः राम-
संबन्धिनीः कथाः कुर्वन्तः आत्मनः ॥ “न संयोगाद्भ्रमन्तात्” इति
निषेधाच्छसि नाल्लोपः ॥ परिदेवध्वे शोचथ । देवृ देवने । भौवादिका-
ल्लुटि ध्वमि टेरेत्वम् । किंचास्माकं समानोदरे शयितं समानोदर्यमेको-
दरभ्रातरम् ॥ “समानोदरे शयित ओ चोदात्तः” इति यत्प्रत्ययः ॥
“विभाषोदरे” इति समानस्य विकल्पेन सभावाभावः । जटायुमा-
दरात्स्तुथ च प्रशंसथ च । स्तौतेर्लुटि श्रे शपो लुक् ॥

शङ्काधवित्रवर्चनं प्रत्यूचुर्वानराः खगम् ।

वयं शत्रुलवित्रेषोर्दृता रामस्य भूपतेः ॥ ८९ ॥

१ मनसा नगमूर्धनि T₂, T₃, T₄.
मनसा गिरिमूर्धनि T., G., Com.
२ संकथाः T., G., Com.

३ जटायुं च कथं स्तुथ E₂.
जटायुं प्रस्तुथादरात् D.
४ वचनमित्यूचुर्वा T₂.

६९. शङ्केति ॥ वानराः धूयतेऽनेनेति धवित्रं विधूननम् । “अत्तिलूधू-
सूखनसहचर इत्रः” इति करणे धुनातेरित्रप्रत्ययः ॥ शङ्काधवित्रं
हिंस्रत्वशङ्कानिराकरणं वचनं यस्य तं विश्वसनीयमित्यर्थः । खर्गं पक्षिणं
वयं शत्रूणां लूयन्ते एभिरिति लवित्रादछेदकाः । पूर्ववद्विप्रप्रत्ययः ।
त इषवो यस्य तस्य रामस्य भूपतेः स्वामिनो दूता इति प्रत्यूचुः ॥

केनापि दौष्कुलेयेन कुल्यां माहाकुलीं प्रियाम् ।

हृतां माहाकुलीनस्य तस्य लिप्सामहे वयम् ॥ ९० ॥

९०. के यूयमित्यत्रोत्तरमुक्त्वा किमर्थमागता इत्यत्रोत्तरमाह केनापीति ॥ केनापि
दौष्कुलेयेन दुष्कुलापत्येन ॥ “दुष्कुलाड्ढक्” इति ढक् ॥ हृतां
कुल्याम् । अहार्थे साध्वर्थे वा यत् । माहाकुलीं महाकुलापत्यं महाकु-
लीनस्य महाकुलापत्यस्य ॥ “महाकुलादञ्खञौ” इति क्रमादञ्खञौ ॥
तस्य रामस्य प्रियां सीतां वयं लिप्सामहे लब्धुमिच्छामः । लभेः
सन्नन्ताल्लुटि “सनि मीमा—” इत्यादिना इसादेशे “पूर्ववत् सनः”
इति तङ् ॥

त्रिंशत्तममहैर्यातिं मत्वा प्रत्यागमावधिम् ।

अकृतार्था विषीदन्तः परलोकमुपास्महे ॥ ९१ ॥

९१. अथ किमिदमिह क्रियत इत्यत्रोत्तरमाचक्षते त्रिंशत्तममिति ॥ प्रत्यागमस्य
प्रत्यागमनस्यावधिमवधीकृतं त्रिंशतोऽह्नां पूरणं त्रिंशत्तमम् ॥ “तस्य
पूरणे ङट्” इति ङट् ॥ “विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्” इति ङट-
स्तमडागमः ॥ अहर्दिनमतीतमतिक्रान्तं मत्वा ज्ञात्वा । अत्राहोतीत-
मिति सन्धिश्चिन्त्यः । “रोऽसुपि” इति रेफादेशे अहरतीतमिति
भाव्यमिति । अकृतार्थाः मासात्प्रागेवाकृतप्रयोजनाः अत एव विषी-
दन्तो भङ्गोत्साहाः सन्तः । ‘विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशनैः’
इति लक्षणात् । परलोकमुपास्महे उपसीदामः ॥

१ महाकुलीं B.

२ महाकुं B, c, T., G., Com.

३ अहोऽतीतं T₃, T., G., Com.

अहो यातं T₄.

त्रियामहे न गच्छामः कौशल्यायनिवल्लभाम् ।

उपलम्भ्यामपश्यन्तः कौमारीं पततां वर ॥ ९२ ॥

९२. त्रियामहे इति ॥ हे पततां पक्षिणां वर । अनूढपूर्वायाः स्त्रियाः चोढा कौमारः तस्य स्त्री कौमारी ॥ “कौमारापूर्ववचने” इति पाणि-
ग्रहणापूर्वत्वेऽणप्रत्ययान्तनिपाते ङीप् ॥ तां कौमारीं कोसलानां राजा
कोसलस्तस्यापत्यं कौसल्यायनिरुत्तरकोसलेश्वरापत्यं दाशरथी
रामः ॥ “कौसल्यकामार्याभ्यां च” इति परमप्रकृतेः कोसलशब्दाद-
पत्यार्थे फिञ्प्रत्ययः । तत्सन्नियोगात्कोसलशब्दस्य कौसल्यभाव-
निपातः । अत एव भाष्यवार्तिकयोरपि “कोसलकर्मार—” इत्यादिना
मूलप्रकृतेरेव प्रत्ययो दर्शितः । कौसल्याया अपत्यमित्यस्मिन्नर्थे
फिजिति जयमङ्गलादयस्तदसत् । तदा स्त्रीभ्यो ढकि कौसलेय इति
स्यादित्यास्तां तत् । तस्य वल्लभां दयितामुपलम्भ्यां प्रशस्ततया
सर्वथा द्रष्टव्यामित्यर्थः ॥ “उपात्प्रशंसायाम्” इति लभेर्यकारादि-
प्रत्ययविषये जुमागमः ॥ अत एव प्रत्ययात्पूर्वं जुमि सत्यदुपधत्वा-
भावाद्यतो प्राप्तौ “ऋहलोर्ण्यत्” इतिण्यत् । यण्णतोः स्वरे विशेषः ।
अपश्यन्तोऽनुपलभमानाः । हेतौ शतृप्रत्ययः । त्रियामहे न गच्छामः ।
सामीप्ये लट् ॥

इति प्रकीर्णकाः ॥

अथातिदेशिकडिदधिकारः ।

जगाद वानरान् पक्षी नाध्यगीढं ध्रुवं स्मृतीः

यूयं संकुटितुं यस्मात् कालेऽस्मिन्नध्यवस्यथ ॥ ९३ ॥

९३. जगादिति ॥ पक्षी संपातिर्वानरान् जगाद । किमिति यूयं ध्रुवं
स्मृतीः धर्मशास्त्राणि नाध्यगीढं नाधीतवन्तः । इणो लुङि “विभाषा
लङ्लङोः” इति गाडादेशः “गाङ्कुट—” इत्यादिना सिचो ङित्वे

“धुमास्था—” इत्यादिना ईकारः ॥ “धि च” इति सिचसलोपः ॥
 “इणः षीध्वं—” इत्यादिना मूर्धन्यादेशः ॥ यस्मादस्मिन्काले व्यापार-
 काले संकुटितुमवसत्तुम् । कुट कौटिल्ये ॥ “गाङ्कुट—” इत्यादिना
 डित्त्वान्न गुणः ॥ अध्यवस्यथ यतध्वे । स्यतेर्लटि यप्रत्ययः ॥

नायमुद्विजितुं कालः स्वामिकार्याद्वाद्दशाम् ।

हृतभार्ये ऋयुते राज्याद्रामे पर्युत्सुके भृशम् ॥ ९४ ॥

९४. नेति ॥ रामे स्वरूपत एवोपास्य इत्यर्थः राज्याऋयुते राज्यभ्रष्टे
 एकाकिनीत्यर्थः तत्रापि हृतभार्ये अत एव भृशं पर्युत्सुके विरहदुः-
 खिते सति भवादृशां प्रतीकारसमर्थानां स्वामिकार्यादुद्विजितुम् ।
 ओविजी भयचलनयोः ॥ “विज इट्” इतीटो डित्त्वान्नोपधागुणः ॥
 अयं कालो न । निर्गुणं चापि भर्त्तारमापत्सु न परित्यजेदिति धर्मशास्त्र-
 नादित्यर्थः किं पुनरीदृशं गुणाढ्यमिति भावः ॥

यत्रं प्रोर्णवितुं तूर्णं दिशं कुरुत दक्षिणाम् ।

प्रोर्णुवित्रीं दिवस्तत्र पुरीं^१ द्रक्ष्यथ काञ्चनीम् ॥ ९५ ॥

९५. यत्नमिति ॥ किं तु दक्षिणां दिशं प्रोर्णुवितुमाच्छादयितुम् ॥
 “विभाषोर्णोः” इतीटो डित्त्वपक्षे गुणप्रतिषेधादुवडादेशः । तूर्णं यत्नं
 कुरुत कुरुध्वम् ॥ “सार्वधातुकमपित्” इति डित्त्वाद्विकरणस्य गुणा-
 भावः ॥ धातोर्गुणे सति “अत उत्सार्वधातुके” इत्युकारः ॥ तत्र
 दक्षिणस्यां दिशि दिवोऽन्तरिक्षस्य । कर्मणि षष्ठी । प्रोर्णवित्रीं स्वका-
 न्त्याच्छादयित्रीम् । ऊर्णोतेस्तृचि ङीप् । इटो डित्त्वाभावपक्षे गुणा-
 वादेशौ । काञ्चनस्य विकारं काञ्चनीं हिरण्यमीम् ॥ “प्राणिरजता-
 दिभ्योऽञ्” इत्यञ् ॥ पुरं पुरीं द्रक्ष्यथ ॥

१ प्रभु° E₃.

२ प्रोर्णवितुं C., D., E₂, E₃, T., G.,
 Com.

३ प्रोर्णवित्रीं T., G., Com., B.

४ पुरं Com.

अथ किदधिकारः ।

लङ्का नाम्ना गिरेर्मूर्ध्नि राक्षसेन्द्रेण पालिताम् ।

निर्जित्वा शक्रमानीता ददृशुर्या सुरस्त्रियः ॥ ९६ ॥

९६. लङ्केति ॥ सा पुरी नाम्ना लङ्केति प्रसिद्धिरुक्ता । गिरेस्त्रिकूटा-
द्रेर्मूर्ध्नि इति दुर्गत्वमुक्तम् । किं च राक्षसेन्द्रेण पालितेति स्वामि-
लमुक्तम् । यां पुरीं शक्रं निर्जित्यानीता आहताः सुरस्त्रियो ददृशुः
शक्रपुरीं विस्मृत्याद्राक्षुरित्यर्थः । दशोल्लिङ्गि “असंयोगालिङ्गं कित्” इति
कित्वाद्गुणाभावः ॥

बभूव याधिशैलेन्द्रं मृदित्वेवेन्द्रंगोचरम् ।

कुपित्वा जगतां सारं सैकां शङ्के कृता भुवि ॥ ९७ ॥

९७. बभूवेति ॥ या पुरी अधिशैलेन्द्रं त्रिकूटादौ । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः । इन्द्रगोचरमिन्द्रालयममरावतीं मृदित्वा निष्पेक्ष्य कृतेव बभू-
वेत्युत्प्रेक्षा ॥ “इन्धिभवतिभ्यां च” इति लिटः कित्वाच्च गुणः ।
अथवा जगतां सारं कुपित्वोत्कृष्योद्धृत्येत्यर्थः सा एका भुवि कृता
निर्मिता शङ्के इत्यपरोत्प्रेक्षा । इवशङ्के शब्दावुत्प्रेक्षायाम् ॥ “मृडमृद-
गुथकुपक्लिशवदवसः क्त्वा” इति क्त्वः कित्वाच्च मृदिकुष्योर्गुणः ॥

अमृडित्वा सहस्राक्षं क्लिशित्वा कौशले निजे ।

उदित्वालं चिरं यत्नात् सैका धात्रा विनिर्मिता ॥ ९८ ॥

९८. अमृडित्वेति ॥ सहस्राक्षममृडित्वा असुखयित्वा तन्नगरादुत्कृष्ट-
निर्माणेन तस्य दुःखमुत्पाद्येत्यर्थः । मृड सुखन इति धातोः क्त्वाप्र-
त्यये नञ्समासः । ‘अनञ्पूर्वे’ इति निषेधान्न क्त्वो ल्यबादेशः । निजे
स्वकीये कौशले च विषये चिरं क्लिशित्वा परिश्रम्य चिरमभ्यस्ये-
त्यर्थः । अलमुदित्वोक्त्वा एवं करिष्यामीत्युद्बोध्येत्यर्थः यत्नात् सा

१ लङ्का T., G., Com.

२ नाम T₃.

३ पालिता T., G., Com.

४ मानीतां T₄.

५ °न्द्रगोपुरम् B.

६ कुपित्वा D.

७ सैषा T₂, T₃.

८ कौशलैर्निजेः N., D.

पुरी एका अद्वितीया धात्रा विनिर्मिता । उत्प्रेक्षा । व्यञ्जकाप्रयोगात्
गम्या ॥ “मृडमृद—” इत्यादिना सर्वत्र क्त्वः कित्त्वान्न गुणः ॥

मुषित्वा धनदं पापो यां गृहीत्वावसद्विषन् ।

तां रुदित्वेव शक्रेण यात लङ्कामुपेक्षिताम् ॥ ९९ ॥

९९. मुषित्वेति ॥ पापः क्रूरः । ‘नृशंसो घातुकः क्रूरः पापः’ इत्यमरः ।
द्विषन्नमित्रो रावणः ॥ “द्विषोऽमित्रे” इति शतृप्रत्ययः । यां लङ्कां
धनदं कुबेरं मुषित्वा चोरयित्वा गृहीत्वादाय । ‘जिदण्डिकृषिकृष्ण-
ण्डिनीहन्मुषिवहिग्रहाम् । द्विकर्मसु पचादीनां चोपसंख्यानमिष्यते’
इति मुषिग्रहोर्द्विकर्मकत्वम् । अवसत् यस्यामवसदित्यर्थः । ‘देश-
कालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्’ इति वसेः सकर्मकत्वम् ।
पूर्वं लङ्का कौबेरी रावणेनाच्छिद्य गृहीतेति कथात्रानुसंधेया । अथ शक्रे-
णापि रुदित्वा शोचित्वेवोपेक्षितामसाध्यतयावधीरितां लङ्कां यात
मच्छत ॥ सर्वत्र “रुदविद—” इत्यादिना क्त्वः कित्त्वान्न गुणः ॥

विदित्वा शक्तिमात्मीयां रावणं विजिघृक्षवः ।

उक्तं पिपृच्छिषूणां वो मा स्म भूत सुषुप्सवः ॥ १०० ॥

१००. विदित्वेति ॥ आत्मीयां शक्तिं विदित्वा रावणं विजिघृक्षवः
विग्रहीतुं विरोद्धुमिच्छवो यूयं स्वसुमिच्छवः सुषुप्सवः प्रमत्ताः मा
स्म भूत किं तु जागरूकाः स्तेत्यर्थः ॥ “स्मोत्तरे लङ् च” इति चका-
रालुङ् ॥ पिपृच्छिषूणां प्रधुमिच्छूनां जिज्ञासूनामित्यर्थः ॥ “किरञ्च
पञ्चभ्यः” इति प्रच्छेः सनीडागमः । वो युष्माकमुक्तमुपदिष्टम् ।
‘नापृष्ठः कस्य चिद्रूपात्’ इति भावः । अत्रापि “रुदविद—” इत्या-
दिना क्त्वासनोः कित्त्वाद्विदादीनां गुणाभावः प्रच्छेः स्वपेश्च संप्र-
सारणम् ॥

नाविविदिषुमभ्येति सम्पद्विरुदिषुं नरम् ।

किं मुमुषिषुवद्यात द्विषो नापचिकीर्षया ॥ १०१ ॥

१०१. अभ्येतीति ॥ अविचिदिषुं कार्याकार्यमजिह्वासुमविवेकिनमित्यर्थः । रुदिषुं रोदितुमिच्छुमनुद्योगिनमित्यर्थः । ईदृशं नरं पुरुषं संप्लुक्ष्मीर्नाभ्येति नोपैति । 'निवसन्ति पराक्रमाश्रयानविषादेन समं समृद्धयः' इति भावः । मोषितुमिच्छुर्मुमुषिषुः स्तेनस्तद्वत्तथा रन्धान्वेषिणः सन्त इत्यर्थः । द्विषः शत्रोरपचिकीर्षया अपकर्तुमिच्छया ॥ "इको हल" इति सनः कित्त्वान्न गुणः ॥ "अज्जनगमां सनि" इति दीर्घः । अन्यत्र पूर्ववत् "रुदविद—" इत्यादिना सनः कित्वादगुणः ॥ किं न यात न गच्छत शीघ्रं गच्छतेत्यर्थः । विधौ लोट् ॥

बुभुत्सवो हुतं सीतां भुत्सीध्वं प्रब्रवीमि वः ।

मा चै भुद्वं मृषोक्तं नः कृषीद्वं स्वांमिने हितम् ॥ १०२ ॥

१०२. बुभुत्सव इति ॥ भ्रुवं सत्यं सीतां बुभुत्सवो बोद्धुमिच्छवस्ते इत्यर्थः ॥ "हलन्ताच्च" इति बुधः सनः कित्त्वान्न लघूपधगुणः ॥ "एकाचो बशः—" इत्यादिना भग्भावः ॥ "खरि च" इति धकारस्य चत्वंम् ॥ भुत्सीध्वं जानीध्वमन्विष्य पश्यतेत्यर्थः । आशीरर्थो न विवक्षितः ॥ "लिङ्गिचावात्मनेपदेषु" इति लिङः कित्त्वान्न गुणः ॥ "लिङः सीयुद्" इति सीयुट् ॥ यलोपः । शेषं पूर्ववत् । वो युष्मभ्यं प्रब्रवीमि हितमुपदिशामीत्यर्थः । नोऽस्माकमुक्तमुक्तिं मृषानृतं मा स्म भुद्वं न जानीध्वमित्यर्थः ॥ "स्मोत्तरे लङ् च" इति चकारालुङ् । "लिङ्-सिचौ—" इत्यादिना सिचः कित्त्वान्न लघूपधगुणः ॥ "धि च" इति सलोपः ॥ भग्भावश्च । स्वामिने रामाय हितम् । हितयोगे चतुर्थी । कृषीद्वं कुरुध्वमित्यर्थः । अत्राप्याशीरर्थो न विवक्षितः ॥ "उश्च" इति लिङः कित्त्वान्न गुणः ॥ "लिङः सीयुट्" इति सीयुट् ॥ "इणः षीध्वम्—" इत्यादिना मूर्धन्यादेशः ॥

समगध्वं पुरः शत्रोर्मोदयध्वं रघूत्तमम् ।

नोपायध्वं भयं सीतां नोपायंस्त दशाननः ॥ १०३ ॥

१०३. समगध्वमिति ॥ शत्रोः पुरः समगध्वं संगस्यध्वे संगताः
स्थास्यध्व इत्याशास्मह इत्यर्थः ॥ “समो गम्यच्छि—” इत्यादिना
संपूर्वाद्रमेरकर्मकालुङि तङ् ॥ “आशंसायां भूतवच्च” इति भवि-
ष्यदर्थे भूतवत्प्रत्ययः ॥ “वा गमः” इति सिचः कित्वात् “अनुदात्तो-
पदेश—” इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥ “ह्रस्वादङ्गात्” इति सलोपः ॥
रघूत्तमं रामं मोदयध्वं सीतान्वेषणेनानन्दयत । मुद हर्षे । ण्यन्ता-
लोदि “णिचश्च” इति तङ् । सुबोधिनीकारस्तु मोदाहध्वमिति पाठं
दृष्ट्वा किदधिकारलोभात्तथैव व्याचष्ट । रघूत्तमं मोदाहध्वं प्रायोप-
वेशनेन सीतावार्त्तालोडनाद्रामं मा वधिष्ठ । उदाङ्पूर्वाद्धन्तेर्लुङि
“आङो यमहनः” इति तङि ध्वमि “हनः सिच्” इति सिचः कित्वा-
दनुनासिकलोपे “ह्रस्वादङ्गात्” इति सलोपः । ‘आहध्वं मा रघू-
त्तमम्’ इति क्वचित्पाठः । अत्राकर्मकाधिकारस्य भट्टिकविनानुमत-
त्वात् सकर्मकत्वे न तङित्यन्ये तु साहसभीरवोऽधिकारभ्रंशेऽपि पूर्व-
पाठमेवाश्रिता इत्यास्तां तत् । भयं मोपायध्वं धातूनामनेकार्थत्वान्मा
गन्धयतेत्यर्थः । गन्धनं सूचनमाविष्करणमिति यावत् ॥ “आङो
यमहनः” इत्याङ्पूर्वाद्यमेर्लुङि सकर्मकत्वादात्मनेपदं चिन्त्यम् ॥
“यमो गन्धने” इति सिचः कित्वादनुनासिकलोपे सलोपः । तथा
दशाननः सीतां मोपायंस्त न स्वीकरोतु तस्य दौरात्म्यादिति भावः ॥
“उपाद्यमः स्वकरणे” इति उपपूर्वाद्यमेरात्मनेपदम् ॥ “विभाषोप-
यमने” इति सिचः पक्षे कित्वाभावान्नानुनासिकलोपो नापि सलोपः ॥
उभयत्रापि “न माङ्योगे” इत्यङ्भावः ॥

ततः प्रास्थिषताद्रीन्द्रं महेन्द्रं वानरा द्रुतम् ।

सर्वे किलौकिलायन्तो धैर्यं चाधिषताधिकम् ॥ १०४ ॥

१ मादयध्वं T₃.

२ रघूत्तमौ E₂.

३ मोपायध्वं T₂, T₃, T., G., Com.

४ मोपायंस्त T., G., Com.

५ किलिकिला T₂, T₃, T₄.

१०४. तत इति ॥ ततः संपातिवाक्यश्रवणानन्तरं सर्वे वानराः किल-
 किलायन्तः किलकिलशब्दं कुर्वाणाः ॥ “अव्यक्तानुकरणात्—” इत्या-
 दिना डाचि “लोहितादिडाज्भ्यः क्यप्” इति क्यपि “वा क्यप्ः” इति
 पक्षे परस्मैपदम् । महेन्द्रं महेन्द्राख्यमद्रीन्द्रं प्रति द्रुतं प्रास्थिषत
 प्रस्थिताः ॥ “समवप्रविभ्यः स्थः” इति तिष्ठतेर्लुङि तङ् ॥ अधिकं
 धैर्यं चाधिषत दधिरे ॥ “स्थाव्वोरिच्च” इत्युभयत्रेत्वं सिचः कित्त्वं
 च तस्मान्न गुणः ॥

निकुञ्जे तस्य वर्त्तित्वा रम्ये प्रक्ष्वेदिताः परम् ।

मणिरन्नाधिशयितं प्रत्युदैक्षन्त तोयधिम् ॥ १०५ ॥

१०५. निकुञ्ज इति ॥ रम्ये तस्य गिरेर्निकुञ्जे गृहकल्पे तरुषण्डे ।
 ‘निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे’ इत्यमरः । वर्त्तित्वा स्थित्वा
 विद्वत्यर्थः ॥ “न क्त्वा सेट्” इति कित्त्वप्रतिषेधाद्गुणः ॥ परमत्यन्तं प्रक्ष्वे-
 दिताः कृतसिहनादाः । श्विदः कर्त्तरि क्तः ॥ “निष्ठा शीङ्स्विदिमिदि-
 श्विदिधृषः” इति निष्ठायां कित्त्वप्रतिषेधाद्गुणः ॥ मणीनां पद्मरागादीनां
 रत्नानां स्वजातिश्रेष्ठवस्तूनां च । ‘रत्नं स्वजातिश्रेष्ठे च’ इत्यमरः ।
 अधिशेरतेऽत्रेत्यधिशयनमधिष्ठानम् ॥ “कोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्र-
 त्यवसानार्थेभ्यः” इति शेतेर्ध्रौव्यार्थादकर्मकापराख्यादधिकरणे क्तः ॥
 “निष्ठा शीङ्—” इत्यादिना कित्त्वप्रतिषेधाद्गुणः ॥ तोयधिं समुद्रं प्रत्यु-
 दैक्षन्त कियानयं कीदृशो वेति समन्तादवैक्षन्तेत्यर्थः ॥

अमर्षितामिव घ्नन्तं तटाद्रीन् सलिलोर्भिभिः ।

श्रिया समग्रं द्युतितं मदेनेव प्रलोठितम् ॥ १०६ ॥

१०६. अथैनं चतुर्भिर्विशिनष्टि अमर्षितमित्यादिभिः ॥ सलिलानामूर्भिभिस्त-
 टाद्रीन् तटस्थान्पर्वतान् घ्नन्तं ताडयन्तमत एवामर्षितं कुपितमिव
 स्थितमित्युत्प्रेक्षा । मृषेः कर्त्तरि क्तः ॥ “मृषस्तितीक्षायाम्” इति

किंत्वप्रतिषेधाद्गुणः ॥ ततो नञ्समासः । श्रिया रत्नादिसम्पदा समग्रं
द्युतितं द्योतनं यस्य तं समग्रद्युतिमित्यर्थः । द्युतेर्भावे क्तः ॥ “उदुपधा-
द्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्” इति पक्षे किंत्वाद्विधाभावः ॥ मदेनेवेति
हेतूत्प्रेक्षा । प्रलोठितं प्रघूर्णितम् । लुठेः आदिकर्मणि क्तः ॥ “उदुप-
धात्—” इत्यादिना किंत्वाभावपक्षे गुणः ॥

पूतं शीतैर्नभस्वाद्विः ग्रन्थित्वेव स्थितं रुचः ।

गुम्फित्वेव निरस्यन्तं तरङ्गान् सर्वतो मुहुः ॥ १०७ ॥

१०७. पूतमिति ॥ पुनः शीतैः शीतलैर्नभस्वद्भिर्वायुभिः । हेतौ कर्त्तरि
वा तृतीया । पूतं पवित्रं हृद्यमित्यर्थः । पूडः कर्त्तरि कर्मणि वा क्तः ॥
“पूडश्च” इति विकल्पादिङभावे “पूडः क्त्वा च” इति सेटोरेव क्त्वा-
निष्ठयोः किंत्वनिषेधादनिटोः किंत्वान्न गुणः । पुनः रुचो दीप्तीः
ग्रन्थित्वा सन्दर्भ्यैव स्थितं तेजःस्रजमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । पुनस्त-
रङ्गान् गुम्फित्वेव एकत्र क्रोडीकृत्येव मुहुः सर्वतो निरस्यन्तं क्षिपन्तम् ।
ग्रन्थिगुम्फयोर्नकारोपधयोः “नोपधात्थफान्ताद्वा” इति विकल्पात्कि-
त्वाभावपक्षे “अनिदिताम्—” इत्यादिना नोपधानकारलोपः ॥

वञ्चित्वाप्यम्बरं दूरं स्वस्मिस्तिष्ठन्तमात्मनि ।

तृपित्वेवानिशं स्वादु पिवन्तं सरितां पयः ॥ १०८ ॥

१०८. वञ्चित्वेति ॥ पुनः अम्बरमाकाशं दूरं यथा तथा वञ्चित्वापि
लङ्घित्वापि ॥ “वञ्चिलुञ्चयृतश्च” इति वञ्चेः क्त्वायाः किंत्वप्रति-
षेधान्नोपधानकारलोपः ॥ स्वस्मिन्नात्मनि पुनः स्वरूपे तिष्ठन्तम् ।
निरन्तरं पतनोत्पतने कुर्वन्तमित्यर्थः । पुनः तृपित्वा पिपासित्वेवेत्यु-
त्प्रेक्षा ॥ “तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य” इति क्तवः पक्षे किंत्वान्न लघू-
पधगुणः । स्वादुं मधुरं सरितां गङ्गादीनां पयो जलमनिशं पिवन्तं
स्वयं लवणोदत्वादिति भावः ॥

द्युतित्वा शशिना नक्तं रश्मिभिः परिवर्धितम् ।

मेरोर्जेतुमिवाभोगमुच्चैर्द्विद्योतिषु मुहुः ॥ १०९ ॥

१०९. द्युतिर्वेति ॥ शशिना कर्त्रा नक्तं द्युतित्वा द्योतित्वा अत एव
रश्मिभिः किरणैः परिवर्धितं पुनः मेरोराभोगं विस्तारमौन्नत्यमित्यर्थः
जेतुमतिशयितुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । मुहुरुच्चैरुर्ध्वं दिद्योतिषुं द्योतिषुं
वर्धितुमिच्छुमित्यर्थः । द्युतः सन्नन्तादुप्रत्ययः । तस्योदुपधत्वात् ॥
“रलो व्युपधाद्गलादेः संश्च” इति क्त्वासनोः सेटोः पक्षे क्त्वाद्
द्युतिर्वेत्यत्र न लघूपधगुणः दिद्योतिषुमित्यत्र गुणः ॥

विलोक्य सलिलोच्चयानधिसमुद्रमभ्रंलिहान्
भ्रमन्मकरभीषणं समधिगम्य चाधः पयः ।

गमागमसहं द्रुतं कपिवृषाः परिप्रेषयन्

गजेन्द्रगुरुविक्रमं तरुमृगोत्तमं मारुतिम् ॥ ११० ॥

११०. विलोक्येति ॥ कपिवृषाः कपिपुङ्गवाः अधिसमुद्रं समुद्रे ।
विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अभ्रं लिहन्तीत्यभ्रंलिहानभ्रङ्गणान् ॥ “वहाभ्रे
लिहः” इति खशि मुमागमः ॥ सलिलोच्चयान् जलोच्छ्रयान् ॥ “परच्”
इत्येरच् ॥ तथा भ्रमद्भिर्मकरैर्भीषणं भयङ्करम् । नन्द्यादित्वालयुः ।
उच्चैरुन्नम्रं पयश्च विलोक्य गजेन्द्रः ऐरावणः तद्गुरुविक्रममप्रतिहत-
गतिमत एव तरुमृगेषु कपिपूत्तमं श्रेष्ठं मारुतिं हनूमन्तं गमागमयो-
र्गमनागमनयोः सहं क्षमम् । पचाद्यच् । समधिगम्य निश्चित्य द्रुतं
परिप्रेषयन् प्रेषितवन्तः । इषु गतौ । ण्यन्तालुङ् ॥ पृथ्वीवृत्तम् । ‘जसौ
जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः’ इति लक्षणात् ॥

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डे सीतान्वेषणो नाम

सप्तमः सर्गः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचल

मल्लिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने

सर्वपथीनाख्याने सप्तमः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथाष्टमः सर्गः ।

अर्गाधत ततो व्योम हनूमानुरुविग्रहः ।

असशेरत तद्वेगं न सुपर्णार्कमारुताः ॥ १ ॥

१. अगाहतेति ॥ ततः कपिवराभ्यऽनुज्ञानन्तरमुरुविग्रहोऽब्धिलङ्घनो-
चितमहाकायो हनूमान् व्योमाकाशमगाहत प्राविशत् । तस्य हनूमतो
वेगं सुपर्णार्कमारुताः नात्यशेरत तेऽप्येनमतिशयितुं न शेकुरित्यर्थः ।
गाहेः शीडश्च लङि क्रमात् “अनुदात्तङित आत्मनेपदम्” ॥ “शीडो
रुद्” इति रुडागमः ॥

अभायत यथार्केण सुप्रातेन शरन्मुखे ।

गम्यमानं न तेनासीदगतं क्रामता पुरः ॥ २ ॥

२. अभायतेति ॥ तेन हनूमता शरन्मुखे शरदारम्भे शोभनं प्रातर्यस्य
तेन सुप्रातेन निर्मेघोदयेनार्केण यथार्केणैवाभायत अदीप्यत । कुतः ।
यत्पुरः क्रामता आक्रामता तेन गम्यमानमगतं गन्तव्यं च नासीत् ।
गतिवेगेन सर्वं गतमेव भवतीत्यर्थः । भातेर्गमेश्च क्रमात् “भाव-
कर्मणोः” इत्यात्मनेपदम् ॥ अगतस्यैकदागतत्वासंबन्धेऽपि संबन्धोक्ते-
रतिशयोक्तिभेदोऽलङ्कारः ॥

वियति व्यसतन्वातां मूर्त्तिं हरिपयोनिधी ।

व्यसैतां चोत्तमं मार्गमर्केन्द्रेन्दुनिषेवितम् ॥ ३ ॥

३. वियतीति ॥ हरिपयोनिधी हनूमत्सागरौ वियत्याकाशे मूर्त्तिं
शरीरे व्यसतन्वातां मिथो मत्सराव्यतिहारेणावर्धयतामित्यर्थः ।
तनोतेर्लङि “कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे” इति तङ् । परस्परकरणं कर्म-

व्यतिहारः । किं चोत्तममत्युन्नतमर्केन्द्रेन्दुभिर्निषेवितं मार्गं तत्संचारपथं व्यत्यैतामन्योन्यमत्यक्रामताम् । इणो गत्यर्थात्कर्मव्यतिहारे ळङि तसस्तामादेशः ॥ “न गतिर्हिंसार्थेभ्यः” इति निषेधान्न तङ् ॥

व्यतिजिग्ये समुद्रोऽपि न धैर्यं तस्य गच्छतः ।

अगच्छच्चास्य न गतं प्रचण्डोऽपि प्रभञ्जनः ॥ ४ ॥

४. व्यतीति ॥ गच्छतस्तद्रतिप्रतिबन्धाय वर्धमानमात्मानं विजित्य लङ्घयतस्तस्य मारुतेः धैर्यमुत्साहं समुद्रोऽपि न व्यतिजिग्ये स्वजयिनं तं प्रतिजेतुं न शशाकेत्यर्थः ॥ “कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे” इति जयतेर्लिटि तङ् ॥ किं च गच्छत आत्मानमतीत्य धावतस्तस्य गतं गतिं च प्रचण्डः प्रभञ्जनोऽपि चण्डमारुतोऽपि न व्यत्यगच्छत् न व्यतिचक्राम ॥ “न गतिर्हिंसार्थेभ्यः” इति प्रतिषेधात्कर्मव्यतिहारेऽपि न गमेरात्मनेपदम् ॥

व्यतिघ्नतीं व्यतिघ्नन्स राक्षसीं पवनात्मजः ।

जघानाविश्य वदनं निर्यान् भित्त्वोदरं द्रुतम् ॥ ५ ॥

५. व्यतिघ्नतीमिति ॥ स पवनात्मजो हनूमान् व्यतिघ्नतीं घाते घातं कुर्वतीम् । व्यतिपूर्वाद्धन्तेः शतरि ङीप् । व्यतिशब्दः कर्मव्यतिहारद्योतनार्थः । राक्षसीं समुद्रादुत्थितां काञ्चन सिंहिकाख्यां नक्तंचरीं व्यतिघ्नन् स्वयमपि घाते घ्नन्नेव । पूर्ववद्धन्तेः शतृप्रत्ययः ॥ “उगिदचाम्—” इत्यादिना शतुर्नुमागमः ॥ “न गतिर्हिंसार्थेभ्यः” इति निषेधादुभयत्र कर्मव्यतिहारेऽपि नात्मनेपदम् ॥ वदनमाविश्य द्रुतमुदरं भित्त्वा निर्यान्निर्गच्छन् । यातेः शतृप्रत्ययः । जघान हतवान् ॥

अन्योन्यं स्म व्यतियुतः शब्दान् शब्दैस्तु भीषणान् ।

उदन्वांश्चानिलोद्धूतो म्रियमाणो च राक्षसी ॥ ६ ॥

१ व्यत्यगच्छत् च N., T₂, T₄, T., G.,
Com.

अस्यागच्छत् न गतं T₃.

२ व्यतिघ्नन्तां D.

व्यतिघ्नन्तं E₂.

पथि घ्नन्तं B., E₃, T₁, N., C.

३ शब्दैः शब्दान्भीषणान् T₂, T₃, T₄.

४ म्रियुषी च निशाचरी T₂, T₃, T₄, T.,
G., Com.

६. अन्योन्यमिति ॥ अनिलोद्धूतः उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्नित्युदन्वान्
उदधिश्च ॥ “उदन्वानुदधौ च” इति दधात्यर्थे मताबुदन्नादेशनिपातः ॥
प्रेयुषी प्रेता मृता सती ॥ “उपेयिवान्—” इत्यादिना कसन्तनिपातने
ङीप् । निशाचरी राक्षसी चान्योन्यमन्योन्यस्येत्यर्थः ॥ “कर्मव्यति-
हारे सर्वनाम्नो द्वे भवतः समासवच्च बहुलम् । बहुलग्रहणाद्यदा न
समासवत्ता तदा पूर्वपदस्य प्रथमैकवचनमुत्तरपदस्याम्भाव इति
वक्तव्यम्” । विभीषणानतिभयङ्करान् । नन्द्यादित्वाह्युः । शब्दान्
घोषान् शब्दैर्घोषैः सह । अत्रापि विभीषणैरिति विभक्तिपरिणामेन
योज्यम् । व्यतियुतः स्म मिश्रीकुरुतः स्म । यु मिश्रण इति धातोः
“लट् स्मे” इति भूते लट् अत्रापि कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदस्य “इतरे-
तरान्योऽन्योपपदाच्च” । इति प्रतिषेधः ॥

न्यविक्षत महाग्राहसङ्कुलं मकरालयम् ।

सैका बहूनां कुर्वाणां नक्राणां स्वाशितम्भवम् ॥ ७ ॥

७. न्यविक्षतेति ॥ एका सती बहूनां नक्राणां जलग्राहाणामाशिताः
भुक्तवन्तः । आङ्पूर्वादश्नातेः कर्तरि क्तः । आशितानां भवनमाशि-
तम्भवमाशितत्वम् ॥ “आशितेः भुवः करणभावयोः” इति खचि मुमा-
गमः ॥ तं कुर्वाणा एकापि बहुभोजनपर्याप्तेति तस्याः कायाधिक्य-
मुक्तम् । सा राक्षसी । गृह्णन्तीति ग्राहाः जलचराः ॥ “विभाषा ग्रहः”
इति ग्रहेर्जलचरे कर्तरि णप्रत्ययः ॥ महद्भिस्तैः संकुलं मकरालयं समुद्रं
न्यविक्षतं प्राविक्षत् । विशेर्लुङि “नेर्विशः” इत्यात्मनेपदम् ॥ “शल
इगुपधादनिटः कसः” इति कसः ॥

कृतेनोपकृतं वायोः परिक्रीणानमुत्थितम् ।

पित्रा संरक्षितं शक्रात्स मैनाकाद्रिमैक्षत ॥ ८ ॥

८. कृतेनेति ॥ सः हनूमान् पित्रा स्वजनकेन वायुना शक्राद्भोत्रभिदः
सकाशात्संरक्षितं पक्षच्छेदकाले वेगादादाय समुद्रे गुप्तमत एव वायोः
कर्तुरूपकृतमुपकारं पूर्वोक्तं रक्षणरूपं कृतेन प्रत्युपकारेण विश्रामदान-
रूपेण । उभयत्र भावे क्तः । परिक्रीणानं विनिमिन्वन्तम् । उपकारस्य
प्रत्युपकारं कुर्वाणमित्यर्थः ॥ “परिव्यवेभ्यः क्रियः” इति क्रीणाते-
रात्मनेपदम् ॥ शानच् । उत्थितं प्रत्युपकारार्थमेव समुद्रादुद्भूतं
मैनाकाद्रिमैक्षताद्राक्षीत् ॥

खं पराजयमानोऽसावुन्नया पवनात्मजम् ।

जगादाद्रिविजेषीष्ठा मयि विश्रम्य वैरिणम् ॥ ९ ॥

९. खमिति ॥ उन्नत्या निजौन्नत्येन खमाकाशं पराजयमानः परिभव-
न्नाच्छादयन्नित्यर्थः ॥ “विपराभ्यां जेः” इत्यात्मनेपदम् ॥ असाव-
द्रिमैनाकः पवनात्मजं हनूमन्तं जगाद । किमिति । हे सौम्य मयि
विश्रम्य श्रान्तिमपनीय वैरिणं रावणं विजेषीष्ठाः विजयस्व विजेतुं
गच्छेत्यर्थः । विपूर्वाजयतेराशीर्लिङ् । पूर्ववत्तङ् ॥

फलान्यादत्स्व चित्राणि परिक्रीडस्व सानुषु ।

साध्वनुक्रीडमानानि^१ पश्य^२ वृन्दानि पक्षिणाम् ॥ १० ॥

१०. पुनरष्टमिस्तदेवाह फलानीत्यादिभिः ॥ हे सौम्य चित्राणि विविधानि
फलान्यादत्स्व गृहाण । आङ्पूर्वाद्दातेर्लोटि थासि “आङो दोऽना-
स्यविहरणे” इत्यात्मनेपदम् । सानुष्वनुक्रीडमानानां विहरतां पक्षिणां
वृन्दानि पश्यन् साधु परिक्रीडस्व विहर ॥ “क्रीडोऽनुसंपरिभ्यञ्च”
इत्यात्मनेपदम् ॥

क्षणं भद्रावतिष्ठस्व ततः प्रस्थास्यसे पुनः ।

न तत्संस्थास्यते कार्यं दक्षेणोरीकृतं त्वया ॥ ११ ॥

१ °क्रीडमानानां T., G., Com.

२ पश्यन् T., G., Com., T₂.

३ प्रस्थास्यते T₂.

४ च सं° D., E₃.

न सं° T₄, T., G., Com.

११. क्षणमिति ॥ हे भद्र मङ्गलमूर्त्ते क्षणमवतिष्ठस्व विश्राम्येत्यर्थः । ततो विश्रामानन्तरं पुनः प्रस्थास्यसे प्रयास्यसे । दक्षेण क्षिप्रकारिणा त्वया उरीकृतमङ्गीकृतं कार्यं सीतान्वेषणकृत्यं कर्तुं । न न संस्थास्यते न समाप्तं भविष्यतीति न किं तु भविष्यत्येवेत्यर्थः । 'संस्था व्यवस्था-प्रणिधिसमाप्त्याकारमृत्युषु' इति यादवः । पतावता दक्षस्य ते न कोऽपि कार्यप्रतिबन्ध इत्यर्थः । 'संभाव्यनिषेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधौ' इति वामनः । संपूर्वात्तिष्ठतेः कर्त्तरि लट् । सर्वत्र "समवप्रविभ्यः स्थः" इति तङ् "

त्वयि नस्तिष्ठते प्रीतिस्तुभ्यं तिष्ठामहे वयम् ।

उत्तिष्ठमानं मित्रार्थे कस्त्वां न बहु मन्यते ॥ १२ ॥

१२. त्वयीति ॥ हे प्राज्ञ नोऽस्माकं प्रीतिः प्रीतियुक्ता चित्तवृत्ति-स्त्वयि तिष्ठते सर्वकार्यसंशयेषु स्थेये निर्णेतारि त्वयि तिष्ठते त्वद्वाक्ये वर्त्तत इत्यर्थः । इति वयं तुभ्यं तिष्ठामहे स्वाभिप्रायं प्रकाशयामः ॥ "प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च" इति यथायोगमुभयत्रात्मनेपदम् ॥ किं च मित्रार्थे मित्रप्रयोजने उत्तिष्ठमानमुद्युञ्जानम् ॥ "उदोऽनूर्ध्वकर्मणि" इत्यात्मनेपदम् ॥ त्वां को न बहु मन्यते पितृवत्त्वमपि मित्रोपकारि-त्वात्तद्वदेव सर्वमान्य इत्यर्थः ॥

ये सूर्यमुपतिष्ठन्ते मन्त्रैः संध्यात्रयं द्विजाः ।

रक्षोभिस्तापितास्तेऽपि सिद्धिं ध्यायन्ति तेऽधुना ॥ १३ ॥

१३. य इति ॥ ये द्विजाः संध्यात्रयं त्रिसंध्यम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मन्त्रैः सूर्यमुपतिष्ठन्ते उपासते ॥ "उपान्मन्त्रकरणे" इत्यात्मनेपदम् ॥ रक्षोभिस्तापिताः उपद्रुतास्ते द्विजा अप्यधुना ते तव सिद्धिं रक्षो-विजयकार्यसिद्धिं ध्यायन्ति निरन्तरं चिन्तयन्ति ॥

अव्यग्रमुपतिष्ठस्व वीरं वायोरहं सुहृत् ।

रविर्वितपतेऽस्यार्थमाश्वस्य मयि गम्यताम् ॥ १४ ॥

१४. अव्यग्रमिति ॥ हे वीर अव्यग्रमसहसा उपतिष्ठस्व संनिधत्स्व ॥
 “अकर्मकाच्च” इत्युपतिष्ठतेरात्मनेपदम् ॥ अहं वायोः सुहृत् तवाहं
 पितृसख इत्यर्थः । रविरत्यर्थं वितपते तीव्रं प्रतपति ॥ “उद्विभ्यां
 तपः” इति विपूर्वात्तपतेरकर्मकादात्मनेपदम् ॥ मय्याश्वस्य विश्रम्य
 गम्यतामीषदातपं नीत्वा गच्छेत्यर्थः ॥

तीव्रमुत्तपमानोऽयमंशक्यः सोढुमातपः ।

आघ्नान इव संदीप्तैरलातैः सर्वतो^१ मुहुः ॥ १५ ॥

१५. तीव्रमिति ॥ संदीप्तैः प्रज्वलितैः सर्वतोमुखैर्विषूचीनैरलातैरुल्मुकै-
 राघ्नानस्ताडयन्निवेत्युत्प्रेक्षा ॥ “आडो यमहनः” इत्याङ्पूर्वाङ्गन्तेरक-
 र्मकादात्मनेपदम् ॥ “गमहन—” इत्यादिना उपधालोपः ॥ “हो
 हन्तेः—” इत्यादिना कुत्वम् ॥ तीव्रं तीक्ष्णमुत्तपमानः प्रदीप्यमानः ।
 पूर्ववत् “उद्विभ्याम्—” इत्यादिना आत्मनेपदम् ॥ अयमातपः सोढु-
 मशक्यः ॥

संशृणुष्व कपे मत्कैः संगच्छस्व वनैः शुभैः ।

समारन्त ममाभीष्टाः संकल्पास्त्वय्युपागते ॥ १६ ॥

१६. संशृणुष्वेति ॥ हे कपे संशृणुष्व आकर्णय ॥ “समो गम्यच्छि—”
 इत्यादिना शृणोतेः संपूर्वादकर्मकादात्मनेपदम् ॥ कौमुद्यां तु समो
 गम्यच्छिभ्यामिति पाठः । तदा तत्रत्यवार्त्तिकेनात्मनेपदम् । अहमेषां
 ग्रामणीः मत्कानि मत्स्वामिकानीत्यर्थः ॥ “स एषां ग्रामणीः” इति
 कन्प्रत्ययः ॥ “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इत्यस्मदो मपर्यन्तस्यैकवचने
 मदादेशः ॥ तैः शुभैः वनैः संगच्छस्व तानि संगच्छ तेषु विहरेत्यर्थः ।
 संपूर्वाद्विभेः पूर्ववत्तङ् । त्वय्युपागते सति ममाभीष्टाः प्रियाः संकल्पा
 मनोरथाः समारन्त सम्यगृताः सत्या बभूवुरित्यर्थः । संपूर्वादत्तेर्लुङि

१ °यं न शक्यः D.

२ °रालातैः D.

३ सर्वतोमुखैः T₃, T., G., Com.

४ बलैः B.

५ °य्युपासते T₄.

पूर्ववत्तडि “सत्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च” इति छलेरङादेशः । आङ्गुलिश्च
रपरा ॥

के न संविद्रते वायोमैनाकाद्रिर्यथा सखा ।

यन्नादुर्पह्ये प्रीतः संहयस्व विवक्षितम् ॥ १७ ॥

१७. क इति ॥ हे कपे यथा मैनाकाद्रिर्वायोः सखा तथा के न संवि-
द्रते न विदन्ति । तत्सर्वेऽपि विदन्तीत्यर्थः । पूर्ववत्संपूर्वाङ्गिदेरकर्मका-
त्तड् । शपो लुकि झेरदादेशः ॥ “वेत्तेर्विभाषा” इति रुडागमः ॥ अतः
प्रीतो यन्नादुर्पह्ये त्वामाह्वयामि । अकर्मकादिति निवृत्तम् । सामा-
न्येन विधानम् । विवक्षितमभिप्रेतं संहयस्व कथयेत्यर्थः ॥ “निसमुप-
विभ्यो हः” इति ह्यतेस्तड् ॥

द्यामिवाह्वयमानं तमवोचद्रूधरं कपिः ।

उपकुर्वन्तमस्यर्थं प्रकुर्वाणोऽनुजीविवत् ॥ १८ ॥

१८. द्यामिति ॥ कपिर्हनूमान् द्यामाकाशमाह्वयमानं महत्त्वेन सस्पर्ध-
माकारयन्तमिव । तादृङ्महिमानमित्यर्थः । अत्यर्थमुपकुर्वन्तं विश्रा-
मदानेनाद्रियमाणं तं भूधरं मैनाकमनुजीविवत् भृत्यवत् प्रकुर्वाणः
सेवमानस्तथानुनयन्नित्यर्थः ॥ “गन्धनावक्षेपण—” इत्यादिना कृञः
सेवने तड् ॥ अवोचत् ॥

कुलभार्या प्रकुर्वाणमहं द्रष्टुं दशाननम् ।

यामि त्वरावान् शैलेन्द्र मा कस्यचिदुपस्कृथाः ॥ १९ ॥

१९. कुलेति ॥ हे शैलेन्द्र अहं कुलभार्या कुलाङ्गनां प्रकुर्वाणं सहसा
संगृह्णाम् ॥ “गन्धनाव—” इत्यादिना साहसिक्ये आत्मनेपदम् ॥
दशाननं द्रष्टुं त्वरावान् दुततरो यामि गच्छामि । कस्यचिन्मोपस्कृथाः
अध्वश्रमार्थं न किञ्चित्खाद्यपेयादिकमुपस्कृत्तव्यमित्यर्थः । कस्यचि-
दित्यत्र “कृञः प्रतियत्ने” इति कर्मणि षष्ठी । सतो गुणान्तराधानं

प्रतियत्नः । कृथा इति करोतेर्लुङि “गन्धन—” इत्यादिना प्रतियत्ने तङि थासि “ह्रस्वादङ्गात्” इति सलोपः ॥ “उपात्प्रतियत्न—” इत्यादिना सुडागमः ॥ “न माङ्योगे” इत्यङभावः ॥

योऽपचक्रे वनात्सीतामधिचक्रे न यं हरिः ।

विकुर्वाणः^१ स्वरानद्य बलं तस्य निहन्म्यहम् ॥ २० ॥

२०. य इति ॥ यो रावणो वनात्सीतामपचक्रे अवक्षिप्तवान् भर्त्सितवान् अवक्षिप्य जहारेत्यर्थः । अन्यथा वनादित्यपादाननिर्देशायोगात् ॥ “गन्धन—” इत्यादिनैव अवक्षेपणे तङ् ॥ यं रावणं हरिरिन्द्रोऽपि नाधिचक्रे न प्रसेहे नाभिबभूव अभिभवितुं नाशकदित्यर्थः ॥ “अधेः प्रसहने” इत्यात्मनेपदम् ॥ ‘प्रसहनमभिभवः’ इति काशिका । अद्याहं स्वरान् विकुर्वाणो विविधं शब्दान् कुर्वाणः श्वेडमान इति यावत् ॥ “वेः शब्दकर्मणः” इत्यात्मनेपदम् ॥ तस्य रावणस्य बलं निहन्मि संहारिष्यामीत्यर्थः । “जासिनिप्रहण—” इत्यादिना शेषे कर्मणि षष्ठीविधानादशेषे कर्मणि द्वितीया ॥

विकुर्वे नगरे तस्य पापस्योद्य रघुद्विषः ।

विनेष्ये वा प्रियान् प्राणानुदानेष्येऽथवा यशः ॥ २१ ॥

२१. विकुर्वे इति ॥ अद्य रघुद्विषो रघुकुलद्रोहिणः अत एव पापस्य पापकर्मणः तस्य रावणस्य नगरे विकुर्वे विविधं चेष्टिष्ये । यथेष्टं पराक्रमिष्यामीत्यर्थः । विपूर्वात्करोतेः “अकर्मकाच्च” इति तङ् । अथवा प्रियान् प्राणान्विनेष्ये सम्मानयिष्यामि ॥ “संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः” इति विपूर्वाभ्रयतेः संमानने तङ् ॥ स्वाम्यर्थे प्राणानां क्लेशनं संमानने पर्यवस्यति । अथवा यश उदानेष्ये उत्संजयिष्यामि शत्रुविजयेन कीर्त्तिमुच्चैः करिष्यामीत्यर्थः । तेनैवोत्संजने तङ् ॥

१ योऽपचक्रे E₃.

२ बलात्सी° E₃, B.

३ विकुर्वाणं D., E₃.

४ पापस्यास्य T₃.

विनेष्ये क्रोधमर्थं वा क्रममाणोऽरिसंसदि ।

इत्युक्त्वा खे पराक्रंस्त तूर्णं सूनुर्नभस्वतः ॥ २२ ॥

२२. विनेष्य इति ॥ किं बहुना अधुनेदानीमेव अरिसंसदि शत्रुसमाजे क्रममाणोऽप्रतिबन्धं विजृम्भमाणः ॥ “वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः” इति वृत्तावप्रतिबन्धे तद्ध ॥ क्रोधं विनेष्ये ॥ “कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि” इति नयतेस्तद्ध ॥ क्रोधः कर्तृस्थं कर्म । शरीरं तदेकदेशो वा न भवतीतिभावः । इत्युक्त्वा नभस्वतः सूनुर्वायुनन्दनस्तूर्णं खेऽन्तरिक्षे पराक्रंस्त अप्रतिबन्धेनोत्साहेन वा जगामेत्यर्थः ॥ “उपपराभ्याम्” इति परापूर्वात्कमेवृत्तौ सर्गे वा तद्ध । वृत्तिरप्रतिबन्धः सर्ग उत्साहः ॥

परीक्षितुमुपाक्रंस्त राक्षसी तस्य विक्रमम् ।

दिवमाक्रममाणेव केतुतारा भयप्रदा ॥ २३ ॥

२३. परीक्षितुमिति ॥ दिवमाकाशं प्रत्याक्रममाणा उद्गच्छन्ती ॥ “आङ् उद्गमने” इति क्रमेराङ्पूर्वादात्मनेपदम् ॥ अत एव केत्वाख्या तारा ज्योतिः केतुतारा औत्पातिको धूमकेतुरिव भयप्रदा भीषणा ॥ “प्रे दाज्ञः” इति कः ॥ राक्षसी सुरसा नाम नागमाता देवप्रेरिता काचिन्नागलोकनिवासिनी तस्य हनूमतो विक्रमं पौरुषं परीक्षितुमुपाक्रंस्त उत्सेहे उद्युक्त्यर्थः । पूर्ववत् “उपपराभ्याम्” इति क्रमेर्लुङि तङि सिचि “लुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते” इति निषेधान्नेडागमः ॥

जले विक्रममाणाया हनूमान् शतयोजनम् ।

आस्यं प्रविश्य निरगादणूभूयाँप्रचेतितः ॥ २४ ॥

२४. जल इति ॥ अथ हनूमान् जले जलस्योपरीत्यर्थः ॥ विक्रममाणायाः पादाभ्यां विहरन्त्याः गतिविशेषान्कुर्वत्या इत्यर्थः ॥ “वेः पाद-

१ मधुना T₂, T₃, T₄, Com.

The 2nd half not found in T₃.

२ सूनुस्तूर्ण D.

३ भयङ्करा D., T₂, T₄.

The 1st half not found in T₃.

४ याप्रचोदितः D., T₃.

याप्रचेतितम् T₂.

विहरणे” इति विपूर्वात्क्रमेः पादविक्षेपार्थादपि धातूनामनेकार्थत्वादात्मनेपदम् ॥ तस्याः राक्षस्याः शतं योजनानि प्रमाणमस्य शतयोजनम् ॥ “प्रमाणे लः” । “द्विगोर्नित्यम्” इति प्रमाणतद्धितस्य मात्रचो लुक् । आस्यं प्रविश्य अणूभूयातिसूक्ष्मो भूत्वा अत एवाप्रचेतितोऽप्रज्ञातः सन्निरगान्निर्गतः ॥

द्रष्टुं प्रक्रममाणोऽसौ सीतामम्भोनिधेस्तटम् ।

उपाक्रंस्ताकुलं घोरैः क्रममाणैर्निशाचरैः ॥ २५ ॥

२५. द्रष्टुमिति ॥ सीतां द्रष्टुं प्रक्रममाणः आरभमाणोऽसौ हनूमान् घोरैर्भयङ्करैः क्रममाणैरितस्ततः संचरद्भिः ॥ “अनुपसर्गाद्वा” इत्यात्मनेपदम् ॥ निशाचरैराकुलं संकीर्णमम्भोनिधेस्तटमुपाक्रंस्त क्रमितुमारब्धवान् ॥ “प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्” इत्युभयत्राप्यात्मनेपदम् ॥

आत्मानमपजानानः शशमात्रोऽनयद्दिनम् ।

ज्ञास्ये रात्राविति प्राज्ञः प्रसंज्ञासीत्क्रियापटुः ॥ २६ ॥

२६. आत्मानमिति ॥ प्राज्ञः प्रज्ञावान् क्रियापटुः कर्मदक्षः स हनूमानात्मानं स्वस्वरूपमपजानानोऽपह्वानः ॥ “अपह्ववे ज्ञः” इति जानातेरपोपसृष्टादपह्ववेऽर्थे आत्मनेपदम् ॥ शशमात्रः शशप्रमाणकः सन् ॥ “प्रमाणे—” इत्यादिना मात्रच् ॥ दिनं नयन् रात्रौ ज्ञास्ये भोत्स्ये अनुसंधास्यामीति ॥ “अकर्मकाच्च” इति तड् ॥ प्रत्यज्ञासीत् आध्यातवान् चिन्तितवान् विचारितवानिति यावत् ॥ “संप्रतिभ्यामनाध्याने” इत्याध्याने निषेधान्न तड् ॥

संजानानान् परिहरन् रावणानुचरान् बहून् ।

लङ्कां समाविशद्रात्रौ वदमानोऽरिदुर्गमाम् ॥ २७ ॥

१ प्रत्यज्ञास्त N., C., T₁, E₂.

२ क्रियापरः T₂, T₃, T₄.

३ परिभवन् T₄.

४ रावणार्थेच° T., G., Com.

रावणार्थे चरान् T₃.

रावणाधिष्ठितान् T₂.

२७. समिति ॥ संजानानान् स्वर्परान् परामृशतः ॥ “संप्रतिभ्याम-
नाध्याने” इत्यात्मनेपदम् ॥ बहूनेकान् रावणस्य अर्थेषु कृत्येषु
चरन्तीति तच्चरान्नगररक्षकानित्यर्थः परिहरन् दूरात्यजनं वदमानो
वदितुं जानानः ॥ “भासन—” इत्यादिना ज्ञाने वदेरात्मनेपदम् ॥
सोऽरिभिर्दुर्गमां दुरासदां लङ्कां रात्रौ समाविशत् प्रविष्टः ॥

किञ्चिन्नोपावदिष्टासौ केनचिद्वददिष्ट न ।

शृण्वन्संप्रवदमानाद्रावणस्य गुणान् जनान् ॥ २८ ॥

२८. किञ्चिदिति ॥ असौ हनूमान् किञ्चिन्नोपावदिष्ट नोपसंभाषित-
वान् । उपसान्त्वनवादमपि केनचिन्नाकरोदित्यर्थः ॥ “भासन—”
इत्यादिनैव उपसंभाषायामुपसान्त्वनापराधायामात्मनेपदम् ॥ केन-
चिन्न व्यवदिष्ट विवादं च नाकरोदित्यर्थः । तेनैव विमतौ तड् । किं च
रावणस्य गुणान् प्रवदमानान् संभूय कथयतः ॥ “व्यक्तवाचां समुच्चा-
रणे” इत्यात्मनेपदम् ॥ अभिवदनव्यवहारसमर्था मनुष्यादयो व्यक्त-
वाचः । जनान् संशृण्वन् सम्यगाकर्णयन्नित्यर्थः । ‘शङ्खः श्रूयते’ । ‘भेरी
श्रूयते’ इतिवत्प्रयोगः । सकर्मकत्वात् “समोगम्यृच्छि—” इत्यादिना
संश्रूयतेर्न तड् । प्रविष्ट इति शेषः ॥

जल्पितोत्कुष्टसङ्गीतमनृतस्मितवल्गितैः ।

घोषस्यान्ववदिष्टेव लङ्का पूतक्रतोः पुरः ॥ २९ ॥

२९. जल्पितेति ॥ लङ्का लङ्कापुरी जल्पितैर्व्याहारैरुत्कुष्टैरुच्चैःक्रोशनै-
राह्वानैः संगीतैः सम्यग्गानैः प्रनृत्यैर्नर्तनैः स्मितैर्लक्षणयाट्टहासै-
र्वल्गितैर्वल्गनैश्चैवंरूपैः प्रजाकलकलैरित्यर्थः । सर्वत्र भावे क्तः । पूत-
क्रतोरिन्द्रस्य पुरोऽमरावत्याः संबन्धिनो घोषस्य प्रजाकलकलस्य ।
संबन्धसामान्ये षष्ठी । अन्ववदिष्टेव अनुचकारेव । इन्द्रनगरे यादृशी

१ किञ्चिन्नो° N., E₂, E₃.

२ संशृण्वन्प्रवदमानान् रावणस्य गुणान् जनान्
T., G., Com.

संशृण्वन्प्रवदमानांस्तान् रावणस्य गुणान्

जनान् T₂, T₃, T₄.

३ जल्पिताकुष्ट D.

४ समयजुग्मितैः T₄.

प्रजासमृद्धिस्तादृशी लङ्कायामित्यर्थः । अनुपूर्वाददतेर्लुङ् ॥ “अनोर-
कर्मकात्” इति तङ् ॥

ऐद्विप्रवदमानैस्तां संयुक्तां ब्रह्मराक्षसैः ।

तथावगिरमाणैश्च पिशाचैर्मांसशोणितम् ॥ ३० ॥

३०. तामिति ॥ विप्रवदमानैर्युगपत्परस्परविरुद्धं प्रलपद्भिः ॥ “विभाषा
विप्रलपे” इत्यात्मनेपदम् ॥ ब्रह्मराक्षसैस्तथा मांसानि शोणितानि च
मांसशोणितम् ॥ “जातिरप्राणिनाम्” इति द्वन्द्वैकवद्भावः ॥ अवगिर-
माणैर्गिरद्भिः ॥ “अवाद्भिः” इति गिरतेस्तौदादिकादात्मनेपदम् ॥
पिशाचैश्च संयुक्तां तां लङ्कामैदगच्छत् । इणो लङि शपो लुक् ।
आङ्गुद्धिः ॥

यथास्त्वं संगिरन्ते स्म गोष्ठीषु स्वामिनो गुणान् ।

पानशौण्डाः पथः क्षीबा वृन्दैरुदचरन्त च ॥ ३१ ॥

३१. यथार्थमिति ॥ किं च पूर्वोक्ताः राक्षसाः पिशाचाश्च पानशौण्डाः
पानेन विख्याताः । मत्तार्थत्वे क्षीवशब्देन पौनरुक्त्यात् । ‘शौण्डो
मत्ते च विख्याते’ इति विश्वः ॥ “सप्तमी शौण्डैः” इति समासः ॥ अत
एव क्षीबा मत्ताः सन्तः । ‘मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः’ इत्यमरः । क्षीव
मदे इति धातोः कर्त्तरि क्तान्तः ॥ “अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः”
इति निपातनात्तलोपः इडभावश्च ॥ गोष्ठीषु विद्यागोष्ठीषु पानगोष्ठीषु
च स्वामिनो रावणस्य गुणान् यथार्थं यथा तथा संगिरन्ते स्म प्रति-
जानते स्म । सर्वावस्थास्वापि न तत्र विप्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ॥ “समः
प्रतिज्ञाने” इति तङ् ॥ तथा वृन्दैः सङ्घशः पथः मार्गान् उदचरन्त च
उल्लङ्घ्य चरन्ति स्म । उत्पथप्रवृत्ताः संचेरुरित्यर्थः ॥ “उदश्चरः
सकर्मकात्” इति तङ् ॥

१ तां विप्रवदमानैरैव T., G., Com.

ऐत्तां विप्रवदमानैः D.

ऐद्विप्रवदमानैश्च T₂, T₃, T₄.

२ यथार्थं T., G., Com.

यथावत् T₃.

३ गोष्ठीषु E₃, D.

यानैः समचरन्तान्ये कुञ्जराश्वरथादिभिः ।

संप्रायच्छन्त बन्दीभिरन्ये पुष्पफलं शुभम् ॥ ३२ ॥

३२. यानैरिति ॥ अन्ये कुञ्जराश्वरथमादिर्येषां तैः यानैर्वाहनैः सम-
चरन्त संचरितवन्तः ॥ “समस्तृतीयायुक्तात्” इति संपूर्वाच्चरेस्तङ् ॥
अन्ये शुभं शोभनं पुष्पाणि च फलानि च पुष्पफलम् ॥ “जातिर-
प्राणिनाम्” इत्येकवद्भावः ॥ बन्दीभिः संप्रायच्छन्त बन्दीकृताभ्यः
स्त्रीभ्यो ददुरित्यर्थः । दाण् दाने इति धातोः “पात्रा—” इत्यादिना
यच्छादेशः । “अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति”
इति वचनात् चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ “दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे”
इति तङ् ॥

कोपात्काश्चित्प्रियैः प्रत्तमुपायंसत नासवम् ।

प्रेम जिज्ञासमानाभ्यस्ताभ्योऽशंसत कामिनः ॥ ३३ ॥

३३. कोपादिति ॥ काश्चित्कान्ताः प्रियप्रत्तं प्रियदत्तम् ॥ “अच उप-
सर्गान्तः” इति दस्तकारः ॥ आसवं कोपादन्यासंगदोषान्नोपायंसत
न स्वीचक्रुः ॥ “उपाद्यमः स्वकरणे” इति पाणिग्रहणे विधानेऽप्यत्र
स्वीकरणमात्रे तङ्प्रयोगश्चिन्त्यः । किन्तु प्रेम स्वविषयानुरागं जिज्ञा-
समानाभ्यो ज्ञातुमिच्छतीभ्यः ॥ “ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः” इति जानातेः
सन्नन्तादात्मनेपदम् ॥ ताभ्यः स्त्रीभ्यः ॥ “श्लाघहुङ्—” इत्यादिना
संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ कामिनः अशप्यन्त विश्वासार्थं शपथवाक्यानि
प्रायुञ्जतेत्यर्थः । शपेदैवादिकात्स्वरितेत्वाल्लङि तङ् ॥

प्रादिदृक्षत नो नृत्यं नांशुश्रूषत गायनान् ।

रामं मुस्मूर्षमाणोऽसौ कपिर्विरहदुःखितम् ॥ ३४ ॥

१ कुञ्जरैश्च रथादिभिः T₂, T₄.

२ क्षियः प्रत्त° T₄.

प्रियप्रत्त° T₂, T₃, T., G., Com.

३ °भ्योऽशंसन्त T₂.

°भ्योऽशप्यन्त T., G., Com.

४ नृत्यं T₂, T₃, T₄.

५ नांशु° T₂, T₄.

६ °दुःखितः T₂.

३४. प्रति ॥ विरहदुःखितं रामं सुस्मूर्षमाणः स्मर्तुमिच्छन् । इच्छा-
पूर्वकमेव निरन्तरं स्मरन्नित्यर्थः । अत एवासौ कपिः कुत्रापि नृत्तं
नो प्रादिदृक्षत प्रद्रष्टुं प्रेक्षितुं नैच्छत् गायनान् गायकान् ॥ “ण्युट्
च” इति गायतेः शिल्पिनि ण्युट्प्रत्ययः । नाशुश्रूषत श्रोतुं नैच्छत् ।
“ज्ञाश्रुस्मृद्दशां सनः” इति दशोः शृणोतेश्च सन्नन्ताल्लुङि तङ् । स्मर-
तेस्तु लटः शानजादेशः ॥ “अञ्जनगमां सनि” इति दीर्घे “उदोष्ठचपू-
र्वस्य” इत्युत्वे “हलि च” इति दीर्घः ॥

अनुजिज्ञासतेवार्थं लङ्कादर्शनमिन्दुना ।

तमोपहविमुक्तांशु पूर्वस्यां दिश्युदैयत ॥ ३५ ॥

३५. अन्विति ॥ तस्मै हनूमते लङ्कायाः लङ्कास्थपदार्थानां दर्शनं
साक्षात्कारमनुजिज्ञासता अनुज्ञातुमिच्छता अनुमन्यमानेनेवेत्यर्थः ।
व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्योत्प्रेक्षा । जानातेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः ॥
“नानोर्ज्ञः” इत्यनुपूर्वस्य सन्नन्तस्य आत्मनेपदप्रतिषेधः । इन्दुना
पूर्वस्यां दिशि तमोऽपग्नन्तीति तमोपहाः ॥ “अपे क्लेशतमसोः” इति
ङप्रत्ययः ॥ ते च विमुक्ताश्चांशवो यस्मिन्कर्मणि तत् प्रसारिततमोहर-
किरणं यथा तथेत्यर्थः ॥ उदैयत उदितम् । इणो भावे लङि तङ् ।
अजादित्वादाङ्बृद्धिः ॥

आशुश्रूषन् स मैथिल्या वार्त्ता हर्म्येषु रक्षसाम् ।

शीयमानान्धकारेषु समचारीदशङ्कितः ॥ ३६ ॥

३६. आशुश्रूषन्निति ॥ स हनूमान् मैथिल्याः वार्त्ता वृत्तान्तमाशुश्रूषन्
समन्ताच्छ्रोतुमिच्छन् । आङ्पूर्वाच्छृणोतेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः ॥
“प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः” इति सन्नन्तादात्मनेपदनिषेधः ॥ शीयमानान्ध-
कारेषु चन्द्रोदयान्नद्यत्तिमिरेषु । शङ्कू शातने इति धातोः शिञ्हा-
विनः “शदेः शितः” इति लटः शानच् ॥ “पाघ्रा—” इत्यादिना शदेः

शीयादेशः ॥ रक्षसां हर्म्येषु सौधेषु अशङ्कितोऽभीतः सन् । कर्त्तरि
क्तः । समचारीत् संचचार । अतृतीयायोगात् “समस्तृतायायुक्तात्”
इत्यस्य प्रत्युदाहरणम् ॥

शतसाहस्रमारक्षं मध्यगं रक्षसां कपिः ।

ददर्श यं कृतान्तोऽपि भ्रियेतासाद्य भीषणम् ॥ ३७ ॥

३७. शतेति ॥ कपिर्हनुमान् मध्ये भवं मध्यमं नगरस्य मध्यगतम् ॥
“मध्यान्मः” इति मप्रत्ययः ॥ आ समन्ताद्रक्षतीत्यारक्षं नगरगोपकम् ।
पचाद्यच् । रक्षसां संबन्धि शतं सहस्राणि परिमाणमस्य शतसाहस्रं
लक्षपरिमितं बलमित्यर्थः । ‘प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिर-
लुकि’ इति वचनात् “शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण” इति परि-
माणार्थे अणि “संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च” इत्युत्तरपदवृद्धिः ।
ददर्श । भीषणं यद्वलमासाद्य कृतान्तोऽपि भ्रियेत किमुतान्य इति
भावः ॥ “भ्रियतेर्लुङ्लिङोश्च” इति तङ् ॥

अध्यासिसिषमाणेऽथ वियन्मध्यं निशाकरे ।

कासाञ्चक्रे पुरी सौधैरतीवोद्भासिभिः सितैः ॥ ३८ ॥

३८. अधीति ॥ अथ क्षपाकरे चन्द्रे वियन्मध्यं नभोमध्यमध्यासि-
सिषमाणे अध्यासितुमिच्छति । आसेः सन्नन्तात् “पूर्ववत्सनः”
इत्यात्मनेपदम् ॥ “स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्” इति नियमात्रा-
भ्यासादुत्तरस्य षत्वम् ॥ अतीवातिमात्रमुद्भासिभिः दीप्तैः सितैः शुभ्रैः
सौधैः साधनैः पुरी लङ्का कासाञ्चक्रे प्रचकाशे ॥ “कास्प्रत्ययादाम-
मन्त्रे लिटि” इत्याम्रप्रत्ययः ॥ “आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य” इति
कासिवत्कृजस्तङ् ॥

१ मध्यमं D., T₂, T₃, T., G., Com.

रक्षसां मध्यगं E₂.

२ यत्कृता T., G., Com.

This verse is omitted in T₃.

३ दिवाकरे T₂.

क्षपाकरे T., G., Com.

४ °वोद्भासितैः T₂, T₃.

The 1st half omitted in T₃.

इन्दुं चषकसंक्रान्तमुपायुङ्क्त यथामृतम् ।

प्रयुञ्जानः प्रिया वाचः समाजानुरतो जनः ॥ ३९ ॥

३९. इन्दुमिति ॥ समज्या गोष्ठी पानगोष्ठीत्यर्थः । 'समज्या परिषद्गोष्ठी' इत्यमरः ॥ "संज्ञायां समज—" इत्यादिना कयप् ॥ तस्यामनुरत आसक्तो जनः कामिजनः प्रिया वाचश्चाट्टकीः प्रयुञ्जानो ब्रुवाणः सन् चषके पानपात्रे । 'चषकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । संक्रान्तं प्रति-
बिम्बितमिन्दुममृतं यथा अमृतमिवोपायुङ्क्त उपयुक्तवान् पीतवानि-
त्युत्प्रेक्षा । पानात्प्राग्निन्दोरेव मद्यमाच्छाद्य लक्ष्यमाणत्वात्पश्चादलक्ष्य-
त्वाच्च स एव नूनं पीत इति भावः ॥ "प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु" इत्यु-
भयत्राप्यात्मनेपदम् ॥

संक्षुण्वान इवोत्कण्ठामुपाभुङ्क्त सुरामैलम् ।

ज्योत्स्नायां विगलन्मानस्तरुणो रक्षसां गणः ॥ ४० ॥

४०. समिति ॥ ज्योत्स्नया हेतुना विगलन्मानो निवर्त्तमानकोपस्त-
रुणः प्रौढयौवनो रक्षसां रक्षोमिथुनानां गणः उत्कण्ठामन्योन्यानुरागं
संक्षुण्वान इवोत्तेजयन्निव । मधुपानस्य रागवर्धनत्वादिति भावः ॥
"समः क्षुण्वः" इत्यात्मनेपदम् ॥ शपो लुक्युवङादेशः । सुरामृतमु-
पाभुङ्क्त उपभुक्तवान् पपावित्यर्थः ॥ "भुजोऽनवने" इत्यात्मनेपदम् ॥

मध्वपाययत स्वच्छं सोत्पलं दयितान्तिके ।

आत्मानं सुरताभोगैर्विस्त्रम्भोत्पादनं मुहुः ॥ ४१ ॥

४१. मध्विति ॥ स्वच्छं निर्मलं स्वाद्वित्यर्थः सोत्पलमुत्पलवासितं
सुरताभोगविस्त्रम्भोत्पादनं सुरतविहारविस्त्रम्भकरणम् । करणे ल्युट् ।
मधु मद्यं कर्तुं । दयितान्तिके प्रियजनसमीपे मुहुरात्मानं स्वात्मानम-

१ समज्यानु° T₃, T., G., Com.

२ °मुपायुङ्क्त T₂, T₄, E₂.

३ सुरामिषम् D.

सुरामृतम् T., G., Com. .

४ ज्योत्स्नया T., G., Com.

५ भोगे वि° E₃.

६ विश्रम्भो° N., C.

विश्रम्भोत्पादनक्षमम् D.

पाययत दयितकर्तृकस्वकर्मकं पानं मधु दयितैः स्वयमेवाकारयदि-
त्यर्थः । पिबतेर्पर्यन्ताल्लङ्घयणि कर्मणः कर्तृत्वकर्मत्वोभयविवक्षायाम-
कर्त्रभिप्राये “णेरणौ—” इत्यादिना तङ् ॥ अत्र यत्संग्रहणमन्यकर्म-
निषेधार्थत्वादिणि कर्तृकर्मणोरन्यतरस्य कर्मत्वं न प्रतिषेधतीति कर्म-
श्रवणेऽपि न विरोधः ॥

अभीषयन्त ये शक्रं राक्षसा रणपण्डिताः ।

अविस्मापयमानस्तान् कपिराटीद्रुहाद्रुहम् ॥ ४२ ॥

४२. अभीषयन्तेति ॥ रणपण्डिताः युद्धविशारदाः ये राक्षसाः शक्रम-
भीषयन्त भीषितवन्तः ॥ “भियो हेतुभये पुक्” इति पुगागमः ॥ कपि-
हनुमान् तान् राक्षसानविस्मापयमानः गूढचारित्वात्स्वचेष्टितोपल-
म्भेन विस्मयमलम्भयन्नित्यर्थः ॥ “भीस्म्योर्हेतुभये” इति स्मयस्याप्यु-
पलक्षणत्वादुभयत्रात्मनेपदम् ॥ “नित्यं स्मयतेः” इत्यात्वे पुगागमः ॥
गृहाद्रुहमाटीदटति स्म । अटतेर्लुङि “इट ईटि” इति सलोप आडु-
द्धिश्च ॥

सीतां दिदृक्षुः प्रच्छन्नः सोऽगर्धयत राक्षसान् ।

अवञ्चयत मायांश्च स्वमायाभिर्नरद्विषाम् ॥ ४३ ॥

४३. सीतामिति ॥ सीतां दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुरत एव प्रच्छन्नो गूढ-
वृत्तिः स हनुमान् राक्षसानगर्धयत विप्रलब्धवान् तथा नरद्विषां
राक्षसानां मायाश्च स्वमायाभिरवञ्चयत वञ्चितवान् ॥ “गृधिवञ्चयोः
प्रलम्भने” इत्युभयत्रापि तङ् । प्रलम्भनं विमोहनम् ॥

अपलापयमानस्य शत्रूंस्तस्याभवन्मतिः ।

मिथ्या कारयते चारैर्वोषणां राक्षसोधिपः ॥ ४४ ॥

१ स विस्मा° D.

२ मायां च D.

३ °याभिः सुरद्विषाम् T₂, T₄.

४ राक्षसां पतिः C.

राक्षसेभ्यः T., G., Com.

४४. अपेति ॥ शत्रूनपलापयमानस्य शालिनीकुर्वाणस्य न्यक्कुर्वाण-
स्येत्यर्थः । लीड् श्लेषणे इति धातोर्देवादिकाण्यन्तात् “लियः
संमाननशालिनीकरणयोश्च” इति शालिनीकरणे आत्मनेपदम् ॥
“विभाषा लीयतेः” इति पक्षे आत्वे पुगागमः । तस्य हनूमतः
राक्षसेश्वरो रावणश्चारैर्नगररक्षिजनैर्घोषणामन्तः प्रविष्टं ज्ञात्वा सद्यो
मारयतेत्येवंरूपां डिण्डिमवाद्यपूर्विकामाघोषणां पुनः पुनः मिथ्या
कारयते अर्थशून्यमेवाभ्यासेनावृत्त्या कारयतीत्यर्थः । कृओ ण्यन्तात्
“मिथ्योपपदात्कृओऽभ्यासे” इति तङ् । इति मतिरभूत् । मामेवान्तः
प्रविष्टं न जानन्ति किमनया मृषाघोषणयेत्यमन्यतेत्यर्थः ॥

गूहमानः स्वमाहात्म्यमटित्वा मन्त्रिसंसदः ।

नृभ्योऽपवदमानस्य रावणस्य गृहं ययौ ॥ ४५ ॥

४५. गूहमान इति ॥ स्वमाहात्म्यमात्मपौरुषं गूहमानश्छादयन्नेव ।
स्वरितेत्त्वात् “स्वरितञित—” इत्यादिना कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदम् ।
मन्त्रिसंसदो मन्त्रिगृहानटित्वा तत्राटित्वेत्यर्थः । ‘कालभावाध्वग-
न्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् । देशश्च—’ इति वचनाद्देशस्य कर्म-
त्वम् । नृभ्योऽपवदमानस्य मनुष्येभ्यो दुह्यतः ॥ “अपाद्वदः” इत्या-
त्मनेपदम् ॥ “कुधद्रुह—” इत्यादिना संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ रावणस्य
गृहं ययौ ॥

दिशो द्योतयमानाभिर्दिव्यनारीभिराकुलम् ।

श्रियमायच्छमानाभिरुत्तमाभिरनुत्तमाम् ॥ ४६ ॥

४६. अथ चतुर्भिस्तद्गृहं वर्णयति ॥ दिश इति ॥ दिशो द्योतयमानाभिः
प्रकाशयन्तीभिः ॥ “णिचश्च” इत्यात्मनेपदम् ॥ श्रियं शोभामायच्छ-
मानाभिरादधानाभिः ॥ “समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे” इत्यात्मनेपदम् ॥
“इषुगमियमां छः” इति छः ॥ उत्तमाभिरुत्तमाभिर्दिव्यनारीभिः
आकुलं संकीर्णमत एवानुत्तमं सर्वोत्तमम् ॥

नित्यमुद्यच्छमानाभिः स्मरसंभोगकर्मसु ।

जानानाभिरलं लीलाकिलकिञ्चितविभ्रमान् ॥ ४७ ॥

४७. ता एष त्रिभिर्विशिनष्टि नित्यमित्यादिभिः ॥ स्मरसंभोगकर्मसु काम-
क्रोडासु नित्यमुद्यच्छमानाभिरुद्युज्जानाभिः तल्लोलपाभिरित्यर्थः ॥
“समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे” इत्यस्य सकर्मकाधिकारत्वादिह यमेर-
कर्मकत्वादात्मनेपदं चिन्त्यम् । लीला प्रियानुकरणम् । क्रोधाश्रुहर्ष-
भीत्यादेः संकरः किलिकिञ्चितम् । विभ्रमस्त्वरयाकाले भूषास्थानविप-
र्ययः । तानलं सम्यग्जानानाभिर्नाजाविलासकुशलाभिरित्यर्थः ॥ “अनु-
पसर्गाज्ज्ञः” इति कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदम् ॥

स्वं कर्म कारयन्नास्ते निश्चिन्तो यौ झषध्वजः ।

स्वार्थं कारयमाणाभिर्यूनो मदविमोहितान् ॥ ४८ ॥

४८. स्वकमेति ॥ झषध्वजो मीनकेतनः कामो निश्चिन्तो निर्विचारः
सन् स्वकर्म कारयन् स्वप्रयोजनं रतिकृत्यं कामिजनैः कारयन् यद्रूह-
मास्ते यत्रास्त इत्यर्थः । गृहस्य देशत्वाद् ‘देशकालाध्वगन्तव्याः’
इति वचनेन कर्मत्वम् । तद्रूहमिति पूर्वेण परेण त्रान्वयः । पुनस्त्रिभि-
रेव विशिनष्टि स्वार्थमिति । मदविमोहितान् युवतयो युवानश्च तान्यू-
नस्तरुणान् ॥ “पुमान् स्त्रिया” इत्येकशेषः ॥ स्वार्थं स्वप्रयोजनं रति-
कर्म कारयमाणाभिः तैः कारयन्तीभिरित्यर्थः ॥ “हृकोरन्यतरस्याम्”
इत्युभयत्र विकल्पादणि कर्तुः कर्मत्वम् । उभयत्रापि करोतेर्ण्यन्तात्
“णिच्श्च” इति नित्यतया प्राप्ते स्वशब्दे कर्त्रभिप्रायस्य प्रतीयमान-
त्वात् “विभाषोपपदेन प्रतीयमाने” इत्युभयत्रापि विकल्पादात्मने-
पदम् ॥

कार्न्ति स्वां वहमानाभिर्यजन्तीभिः स्वविग्रहान् ।

नेत्रैरिव पिबन्तीभिः पश्यतां चित्तसंहतीः ॥ ४९ ॥

१ किलि T₃, T₄, T., G., Com.

२ स्वकर्म E₃, D., B., T., G., Com.

३ यज्ज्ञ° T., G., Com.

४९. कान्तिमिति ॥ पुनः स्वां स्वाभाविकीमनाहार्यां कान्तिं लावण्यं वहमानाभिः वहन्तीभिः पुनः स्वविग्रहान् स्वाङ्गानि यजन्तीभिः पूजयन्तीभिः परिष्कुर्वतीभिरित्यर्थः । वहियज्योः स्वरितेतोः “विभावो-पपदेन—” इत्यादिना विकल्पादात्मनेपदम् ॥ अथ परस्मैपदाधिकारः ॥ पश्यतां द्रष्टृणां चित्तसंहतीर्मनोवृन्दानि नेत्रैः स्वदृष्टिभिः पिबन्तीभिरिवेत्युत्प्रेक्षा । दिव्यनारीभिरित्यनेनान्वयः । अत्र पिबतेः “शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्” इति परस्मैपदम् ॥

तां हनूमान्पराकुर्वन्नगमत् पुष्पकं प्रति ।

विमानं मन्दरस्याद्रेरनुकुर्वादेव श्रियम् ॥ ५० ॥

५०. तदिति ॥ हनूमांस्तद्रावणगृहं पराकुर्वन् परिहरन् मन्दराद्रेः श्रियमनुकुर्वद्विडम्बयदिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । पुष्पकं पुष्पकाख्यं विमानं देवयानं प्रत्यगमत् ॥ “अनुपराभ्यां कृञः” इत्युभयत्रापि करोतेः परस्मैपदम् ॥

तस्मिन्कैलाससङ्काशं शिरःशृङ्गं भुजद्रुमम् ।

अभिक्षिपन्तमैक्षिष्ट रावणं पर्वतश्रियम् ॥ ५१ ॥

५१. तस्मिन्निति ॥ कैलाससङ्काशे तस्मिन्विमाने शिरांस्येव शृङ्गाणि शिखराणि यस्य तं भुजा एव द्रुमाः यस्य तमत एव पर्वतश्रियं शैलशोभा-मभिक्षिपन्तमभिभवन्तं पर्वतकल्पमित्यर्थः ॥ “अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः” इति स्वरितेत्वात्तडपवादेन परस्मैपदम् ॥ रावणमैक्षिष्ट अद्राक्षीत् । उपमारूपकयोः संकरः ॥

प्रवहन्तं सदाभोदं सुप्तं परिजनान्वितम् ।

मघोने परिमृष्यन्तमारमन्तं परं स्मरे ॥ ५२ ॥

१ तद्ध° T., G., Com.

तां ह° E₂.

२ सङ्काशे T₃, T., G., Com.

सङ्कासं C.

३ °अतिक्षिपन्त° T₃, T₄.

४ °भियः D.

५ सदाभोदं N., C., B., E₂, E₃, T.

५२. तमेव विशिनष्टि प्रेति ॥ मदामोदं कस्तूरीपरिमलम् । ‘मदो रेतसि कस्तूर्याम्’ इति विश्वः । प्रवहन्तं प्रकिरन्तामित्यर्थः ॥ “प्राद्वहः” इति परस्मैपदम् ॥ सुप्तं परिजनान्वितं मघोने इन्द्राय परिमृष्यन्तमसूयन्तम् ॥ “परेर्मृषः” इति परस्मैपदम् ॥ परमत्यन्तं स्मरे कामे आरमन्तमासजन्तम् ॥ “व्याङ्परिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् ॥

व्यरमत्प्रधनाद्यस्मात्परित्रस्तः सहस्रदृक् ।

क्षणं पर्यरमत्तस्य दर्शनान्मारुतात्मजः ॥ ५३ ॥

५३. कीति ॥ यस्माद्वावणात्परित्रस्तो भीतः सन् ॥ “भीत्रार्थानाम्—” इत्यादिनैवापादानत्वम् ॥ सहस्रदृक् सहस्राक्षः प्रधनाद्युद्धाद्व्यरमद्व्यचरंसीत् । “जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्” इत्यपादानत्वम् । तस्य रावणस्य दर्शने मारुतात्मजो हनूमान् क्षणं पर्यरमदभिरतोऽभूत् ॥ “व्याङ्परिभ्यो रमः” इत्युभयत्रापि परस्मैपदम् ॥

उपारंसीच्च संप्रैश्यन् वानरस्तं चिकीर्षितात् ।

रम्यं मेरुमिवाधूतकाननं श्वसनोर्मिभिः ॥ ५४ ॥

५४. उपेति ॥ वानरो हनूमान् श्वसनोर्मिभिर्निश्वासमारुतप्रवाहैराधूतकाननं कम्पितोद्यानमत एव रम्यं रमणीयं तं रावणं मेरुमिव संप्रैश्यन् चिकीर्षितात्कर्तुमिष्टात्सीतान्वेषणादुपारंसीद्व्यचरंसीच्च । पूर्ववत् “जुगुप्साविराम—” इत्यादिनैव अपादानत्वम् ॥ “उपाच्च” इत्यनुवृत्तौ “विभाषाकर्मकात्” इति विकल्पात्परस्मैपदम् ॥

दृष्ट्वा दयितया साँकं रहीभूतं दशाननम् ।

नात्र सीतित्युपारंस्त दुर्मना वायुसंभवः ॥ ५५ ॥

५५. दृष्ट्वेति ॥ दुर्मनाः सीतादर्शनाभावाददुःखितचित्तो वायुसंभवो हनूमान् दयितया स्वकान्तया साकमरहो रहस्यभूतो रहीभूतो

१ पर्यरमत्तस्य B.

२ दर्शने T., G., Com.

३ पवनात्मजः C.

४ पश्यन् स T₃.

५ सार्धं D.

६ °कमभिभूतं T₂, T₄.

रहसि स्थितः । 'रहो रहस्ये सुरते' इति यादवः ॥ “अरुर्मनश्चक्षुः—”
इत्यादिना सलोपे “अस्य चू” इतीकारः ॥ तं दशाननं दृष्ट्वा । अत्र
सीता नास्तीति मत्वेत्यर्थः । उपारंस्त ततो गृहान्निवृत्त इत्यर्थः ।
उपपूर्वाद्र्मेर्लुङि “विभाषाकर्मकात्” इति पक्षे तङ् ॥

ततः प्राकारमारोहत् क्षपाटानविबोधयन् ।

नायोधयत् समर्थोऽपि सीतादर्शनलोलसः ॥ ५६ ॥

५६. तत इति ॥ ततो निर्गमानन्तरं सीतादर्शने लम्पटो लोलुपः स
हनूमान् क्षपायामटन्तीति क्षपाटान् निशाचरानविबोधयन्नज्ञापयन् ।
बुधेर्ग्यन्तात् “णिचश्च” इत्यात्मनेपदे प्राप्ते “बुधयुध—” इत्यादिना
परस्मैपदम् । लटः शत्रादेशः । प्राकारमारोहत् । तथा समर्थः योध-
यितुं शक्नोऽपि तान्नायोधयत् न योधितवान् । बुधेर्ग्यन्तात्पूर्ववत्तङि
प्राप्ते तस्य अणावकर्मकत्वाच्चित्तवन्निशाटककर्तृकत्वाच्च “अणावकर्म-
कात्—” इत्यादिना परस्मैपदम् । बुधादिसूत्रे युधिग्रहणं त्वचित्तव-
त्कर्तृकार्थं यथा योधयति काष्ठानीति द्रष्टव्यम् ॥

अध्यासीद्राघवस्याहं नाशयेयं कथं शुचं ।

वैदेह्या जनयेयं वा कथमानन्दमुत्तमम् ॥ ५७ ॥

५७. अध्यासीदिति ॥ अहं राघवस्य शुचं कथं वा नाशयेयं वैदेह्याः
कथं व्रोत्तमं महान्तमानन्दं संतोषं जनयेयमित्यध्यासीदचिन्तयत् ।
ध्यायतेर्लुङि च्लेः सिचीट् । अत्रापि नशिज्जन्योर्णिचि लिङि पूर्ववत्तङि
प्राप्ते “अणावकर्मकात्—” इत्यादिनैव परस्मैपदम् । बुधादिसूत्रे
तद्ग्रहणं च तद्देवाचित्तवत्कर्तृकार्थम् । जनेर्मित्वाद्भस्वत्वम् ॥

दृष्ट्वा राघवकान्तां तां द्रावयिष्यामि राक्षसान् ।

तस्या हि दर्शनात्पूर्वं विक्रमः कार्यनाशकृत् ॥ ५८ ॥

१ विरोधयन् c., E₂.

२ नाबोधयत् T₂.

३ लम्पटः T₂, T₃, T₄, T., G., Com.

४ शुचम् N., D., B., T., G., Com.,

T₂, T₄.

५ च c., B., E₃.

५८. दृष्टेति ॥ तां राधवकान्तां सीतां दृष्ट्वा राक्षसान्द्रावयिष्यामि
पलाययिष्यामि । अत्रापि द्रवतेर्ण्यन्तात् “अणौ—” इत्यादिनैव पर-
स्मैपदे सर्वे पूर्ववत् । हि यस्मात्तस्याः दर्शनात्पूर्वं विक्रमः पौरुषं
कार्यनाशकृत्यकार्यहानिकरः ॥

चिन्तयन्नित्थमुत्तुङ्गैः प्राविश्यन्तीं दिवं वनैः^१ ।

अशोकवनिकामारादपश्यत् स्तबकाचिताम् ॥ ५९ ॥

५९. चिन्तयन्निति ॥ स हनूमानित्थं चिन्तयन्नालोचयन्नुत्तुङ्गैरुन्नतैर्व-
नैर्वृक्षसमूहैर्दिवमाकाशं प्रावयन्तीं व्याप्नुवन्तीम् । प्रु गताविति धातो-
र्ण्यन्तात्पूर्ववत्तद्धि प्राप्ते “बुध्युध—” इत्यादिना परस्मैपदे शतरि-
ङीप् । स्तबकाचितां गुच्छव्याप्तां अशोकवनिकामशोकवनम् । वन-
शब्दात्स्वार्थे कप्रत्ययान्ताद्वापि कात्पूर्वस्येत्वम् । आराददूरादपश्यत् ॥

तां प्राविशत्कपिव्याघ्रस्तरूनचलयन् शनैः ।

अत्रासयन् वनैश्शयान् सुप्तान् शाखासु पक्षिणः ॥ ६० ॥

६०. तामिति ॥ कपिव्याघ्र इव कपिव्याघ्रो हनूमान् । उपमित-
समासः । तरूनचलयन् अकम्पयन् ॥ “निगरणचलनार्थेभ्यश्च” इति
परस्मैपदम् ॥ वने शेरत इति वनशयान् वनपालान् ॥ “अधिकरणे
शेतेः” इत्यच्प्रत्ययः ॥ “शयवास—” इत्यादिना विकल्पात्सप्तम्याः
लुक् ॥ तथा शाखासु सुप्तान् पक्षिणश्चात्रासयन् ॥ “अणावकर्म-
कात्—” इत्यादिना परस्मैपदम् ॥ शनैर्मन्दं तां वनिकां प्राविशत् ॥

अवाद्वायुः शनैर्यस्यां लतां नर्तयमानवत् ।

नायासयन्त सन्वस्ता ऋतवोऽन्योन्यसंपदः ॥ ६१ ॥

६१. तामेव चतुष्टयेन विशिनष्टि अवादिति ॥ यस्यां वन्यां वायुर्लताः
नर्तयमानवत् नृत्यं कारयन्निव शनैरवात् वाति स्म । यस्यामृतवो

१ प्रापयन्तीं दिवं वनैः T₂.

२ वनम् E₂.

३ वनेशयान् C., T₁, T₄.

४ लता D., E₂.

वसन्तादयः संव्रस्ताः रावणात् भीताः सन्तः अन्योन्यसंपदः पर-
स्परपुष्पफलविभूतीर्नायासयन्त न बाधयामासुः । अत्र यस्यतेश्चल-
नार्थत्वात् नृत्यतेश्चित्तवत्कर्तृकत्वाच्च णौ प्राप्तस्य परस्मैपदस्य “न
पादमि—” इत्यादिना प्रतिषेधादात्मनेपदम् ॥

ज्योत्स्नामृतं शशी यस्यां वापीर्विकसितोत्पलाः ।

अपाययत संपूर्णः सदा दशमुखाज्ञया ॥ ६२ ॥

६२. ज्योत्सेति ॥ यस्यां शशी दशमुखाज्ञया सदा संपूर्णः सन् विद-
लितानि विकसितान्युत्पलानि यासु ताः वापीः दीधिकाः ज्योत्स्ना-
मेवामृतमपाययत पायितवान् । पायतेर्वा पिबतेर्वा प्रत्यवसानार्थत्वात्
“गतिबुद्धि—” इत्यादिना अपि कर्तुः कर्मत्वे निगरणार्थत्वात्प्राप्तस्य
“न पादमि—” इत्यादिना प्रतिषेधः ॥

प्रादमयन्त पुष्पेषु यस्यां बन्धः समाहृताः ।

परिमोहयमानाभी राक्षसीभिः समावृताः ॥ ६३ ॥

६३. प्रेति ॥ यस्यां परिमोहयमाणाभिः व्यामोहयन्तीभिः प्रलोभय-
न्तीभिः इत्यर्थः । मुह्यतेर्ष्यन्ताल्लटः शानजादेशः ॥ “कृत्यचः” ॥
“णोर्विभाषा” इति कृत्रकारस्य विभाषाणत्वम् ॥ राक्षसीभिः समा-
वृताः परिवेष्टिताः समाहृताः स्वर्गादानीताः बन्धो बन्दीकृताः स्त्रियः
पुष्पेषु कामं प्रादमयन्त प्रकर्षेण दमयामासुः सुरतपराकाष्ठया काम-
स्योद्रेकं शमयामासुरित्यर्थः । दमिपरिमुह्योः “अणावकर्मकात्—”
इत्यादिना प्राप्तस्य परस्मैपदस्य “न पादमि—” इत्यादिना प्रतिषेधा-
दात्मनेपदम् ॥

यस्यां वासयते सीतां केवलं स्म रिपुः स्मरात् ।

न त्वरोचयतात्मानं चतुरो वृद्धिमानपि ॥ ६४ ॥

१ वापीर्विकसितो T₂, T₃, T₄, T., G.,
Com.

२ परिमोहयमाणाभिः N., C., T₁, T₂, T₃,

E₂, T., G., Com.

३ बुद्धिमानपि C., E₂, E₃, T₁.

६४. यस्यामिति ॥ रिपुः रावणः स्मरात्कामान्ध्यात् सीतां यस्यां वन्यां वासयते स्म । केवलं वासितवानेव न तु भुक्तवानित्याह । चतुरोऽपि रुयावर्जकुशलोऽपि वृद्धिमानैश्वर्यवानपि आत्मानं तु नारोचयत तस्यै रुचितं कर्तुं न शशाकेत्यर्थः तथा हृदयतत्वात्तस्या इति भावः । वसिरुच्योः पूर्ववत्परस्मैपदप्राप्तिप्रतिषेधयोः “णिचश्च” इति तद्ध् ॥

मन्दायमानगमनो हरितायत्तरुं कपिः ।

द्रुमैः शकशकायद्भिर्मारुतेनाट सर्वतः ॥ ६५ ॥

६५. मन्दायमानेति ॥ अथ कपिर्मन्दायमानगमनः सुप्तजनप्रबोधशङ्कया मन्दीभवद्गतिः सन् । भृशादिक्यङ्गन्ताल्लटः शानच् । हरितायन्तः पलाशवर्णाभवन्तः तरवो यस्यां तां हरितायत्तरुम् । ‘पालाशो हरितो हरित्’ इत्यमरः । लोहितादिक्यङ्गन्तात् “वा क्यषः” इति लटः परस्मैपदम् । शत्रादेशः । “अप्राणिजातेश्चरज्जवादीनामुपसंख्यानम्” इत्यूङ्प्रत्ययः । मारुतेन शकशकायद्भिः वायुघर्षणाच्छकशकीभवद्भिस्तथा ध्वनद्भिरित्यर्थः ॥ “अव्यक्तानुकरणाद्द्वयजवराधोदितौ डाच्” इति डाचि “डाचि बहुलं द्वे भवतः” इति द्विर्वचनम् । डाजन्तात् “लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्” इति क्यषि “वा क्यषः” इति क्यषन्ताल्लटो वा परस्मैपदम् । शत्रादेशः । तैर्द्रुमैरुपलक्षितां यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्तामशोकवनिकां सर्वतः समन्तादाट चचार । अट-तेर्लिट् ॥

अस्यदन्निन्दुमणयो व्यरुचन् कुमुदाकराः ।

अलोऽतिषत वातेन प्रकीर्णाः स्तवकोच्चयाः ॥ ६६ ॥

६६. अस्यदन्निति ॥ इन्दुमणयश्चन्द्रकान्ता अस्यदन् चन्द्रांशुस्पर्शात्प्रसुच्छुबुः । कुमुदाकराः व्यरुचन् विचकसुरित्यर्थः । स्तवकोच्चयाः

अन्येऽपि कुसुमगुच्छवजाः वातेन प्रकीर्णाः विक्षिप्ताः सन्तः अलोठि-
षत लुठन्ति स्म । सर्वत्र लुङि द्युतादित्वात् “पुषादि—” इत्यादिना
प्लेरङादेशः ॥ “वृद्भ्यो लुङि” इति विकल्पात्परस्मैपदं लुठेस्तङ्च ॥

सीतान्तिके विवृतसन्तं वत्स्यत्सिद्धिं प्लवङ्गमम् ।

पतत्रिणः शुभा मन्द्रमानुवानास्त्वजिह्वदन् ॥ ६७ ॥

६७. सीतेति ॥ सीतान्तिके विवृतसन्तं वर्त्तितुमिच्छन्तमन्तिकं गन्तुमि-
च्छन्तामित्यर्थः । वृतु वर्त्तने इति धातोः सनन्तालुटः शत्रादेशः । वत्स्य-
त्सिद्धिं वर्त्तिष्यमाणसिद्धिमासन्नकार्यसिद्धिकमित्यर्थः ॥ “वृद्भ्यः
स्यसनोः” इत्युभयत्र विकल्पात्परस्मैपदम् ॥ “न वृद्भ्यश्चतुर्थ्यः”
इतीदृशप्रतिषेधश्च ॥ प्लवङ्गमं हनूमन्तं शुभाः शुभावेदकाः पतत्रिणः
पक्षिणः मन्द्रं गम्भीरमानुवाना धन्योऽसीति स्तुवाना इवेत्यर्थः ।
गम्भीरप्रेक्षा । नु स्तुताविति धातोः “आङि नुप्रच्छयोः” इत्युपसं-
ख्यानदादात्मनेपदम् । अजिह्वदन् आह्लादयन्ति स्म । ह्लादेणौ चङ्यु-
पधाह्रस्वः ॥

वर्त्तिष्यमाणमात्मानं सीता पत्युरिवान्तिके ।

उदपश्यत्तदा तथ्यैर्निमित्तैरिष्टदर्शनैः ॥ ६८ ॥

६८. वर्त्तिष्यमाणमिति ॥ तदा तस्मिन्हनुमदागमनकाले सीता तथ्यैर-
वितथ्यैरिष्टदर्शनैरिष्टावेदकैः । कर्त्तरि ल्युट् । निमित्तैर्वामाक्षिस्पन्दा-
दिहेतुभिरात्मानं पत्युः रामस्यान्तिके वर्त्तिष्यमाणमिव स्थास्यन्त-
मिव ॥ “वृद्भ्यः स्यसनोः” इति परस्मैपदविकल्पादात्मनेपदम् ।
उदपश्यत् उत्प्रेक्षितवती । पतिप्राप्तिमर्कयदित्यर्थः ॥

निरवत्स्यन्न चेद्वार्त्ता सीताया वितथैव नः ।

अकल्पस्यदुद्यतिः सर्वा हनूमानिसचिन्तयत् ॥ ६९ ॥

६९. निरिति ॥ सीतायाः वार्त्ता वृत्तान्तो न निरवत्स्यन्नेव निर्वृत्ता न
जाता चेदित्यर्थः ॥ “वृद्भ्यः स्यसनोः” इति वृत्तेर्लुङि परस्मैपदम् ।

तदा नोऽस्माकं सर्वा समुद्रलङ्घनादिरुद्यतिरुद्यमः । यमेः स्त्रियां
क्तिन् ॥ “अनुदात्तोपदेश—” इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥ वितथा
व्यर्थैवाकल्यस्यदभविष्यत् । क्लृपेर्लङि “लुटि च क्लृपः” इति चका-
राद्वा परस्मैपदम् । लुटि नोदाहृतम् । इति हनूमानचिन्तयत् । सर्वथा
सीता द्रष्टव्येति निष्ठङ्कितवानित्यर्थः ॥

अथ कारकाधिकारः ।

वृक्षाद्वृक्षं परिक्रामन् रावणाद्विभ्यतीं भृशम् ।

शत्रोस्त्राणमपश्यन्तीमदृश्यो जनकात्मजाम् ॥ ७० ॥

७०. अथ कारकाधिकारः ॥ तत्रापादानकारकं त्रिभिः कुलकेनाह वृक्षादित्यादिभिः ।
अथ कपिकुञ्जरः स हनूमान् । उपमितसमासः । अदृश्योऽलक्ष्यः सन्
वृक्षात्सकाशात् ॥ “ध्रुवमपायेऽपादानम्” इत्यपादानत्वात्पञ्चमी ॥
वृक्षं परिक्रामन् तां जनकात्मजां सीतामपश्यदित्यन्वयः । कीदृशीम् ।
राक्षसाद्रावणाद्विभ्यतीं त्रस्यन्तीम् । बिभेतेः शतरि ङीप् ॥ “नाभ्य-
स्ताच्छतुः” इति नुस्प्रतिषेधः ॥ पुनः शत्रोः रावणात् त्राणं रक्षणमप-
श्यन्तीं त्रातारमलभमानामित्यर्थः ॥ “भीत्रार्थानां भयहेतुः” इति
क्रमादुभयत्रापादानसंज्ञा ॥

तां पराजयमानां स प्रीते रक्ष्यां दशाननात् ।

अन्तर्दधानां रक्षोभ्यो मलिनां म्लानमूर्धजाम् ॥ ७१ ॥

७१. तामिति ॥ पुनस्तस्य रावणस्य प्रीतेरनुरागात् पराजयमानां
पराङ्मुखीभवन्तीं तामसहमानामित्यर्थः ॥ “पराजेरसोढः” इति
प्रीतेरपादानत्वम् । पुनः कीदृशीम् । दशाननात् स्वकान्तादीप्सिता-
त्तत्कान्ताभिः सीताचापलशङ्किनीभिः सापत्न्यार्थं रक्ष्यां वार्यो वार-
णीयत्वेनाभिमताम् । अन्यथा तस्य तदेकायत्तत्वे स्वसौभाग्यभङ्ग-

प्रसङ्गादिति सीतायाः सौन्दर्यातिशयोक्तिः ॥ “वारणार्थानामीप्सितः” इति रावणस्यापादानत्वम् ॥ तथा रक्षोभ्योऽन्तर्दधानां रक्षांसि मां मा द्राक्षुरिति लीयमानामित्यर्थः ॥ “अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति” इत्यापादानत्वम् ॥ मलिनां संस्काराभावान्मलिनाङ्गीमत एव म्लानमूर्धजां रक्षकेशीम् ॥

रामादधीतसंदेशो वायोरजातश्च्युतस्मिताम् ।

प्रभवन्तीमिवादित्यादपश्यत्कपिकुञ्जरः ॥ ७२ ॥

७२. रामादिति ॥ रामादाख्यातुरधीतसंदेशो भक्त्या गृहीतवाचिकः ॥ “आख्यातोपयोगे” इति रामस्यापादानत्वम् ॥ वायोः प्रकृतिभूता-
ज्जात उत्पन्नः ॥ “जनिकर्तुः प्रकृतिः” इति वायोरपादानत्वम् ॥ च्युत-
स्मितामिति शोकादस्तमितहासामादित्यात्प्रभवन्तीमिव तेजसा सूर्या-
त्प्रादुर्भवन्तीमिव स्थिताम् ॥ “भुवः प्रभवः” इत्यादित्यस्यापादा-
नत्वम् ॥

रोचमानः कुहृष्टिभ्यो रक्षोभ्यः प्रत्तवान् श्रियम् ।

श्लाघ्यमानः परस्त्रीभ्यस्तत्रागाद्राक्षसाधिपः ॥ ७३ ॥

७३. अथ पञ्चभिः संप्रदानकारकभेदानुदाहरति । रोचमान इति ॥ कुहृष्टिभ्यः
कुबुद्धिभ्यो दुरात्मभ्यो रोचमानो रुचिकरो न तु साधुभ्य इति
भावः ॥ “रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” इति संप्रदानत्वम् ॥ रक्षोभ्यः श्रियं
प्रत्तवान् प्रकर्षेण दत्तवान् । प्रपूर्वाद्दातेः क्वतुप्रत्ययः ॥ “अच उप-
सर्गात्तः” इति दस्तकारः ॥ “कर्मणा यमभिप्रैति—” इत्यादिना रक्षसां
संप्रदानत्वम् ॥ परस्त्रीभ्यः श्लाघ्यमानः कथ्यमानः । तासां यथाविदितं
तथा ताः स्तुवानस्तत्कामुकतयेत्यर्थः ॥ “श्लाघद्बुद्धि—” इत्यादिना
स्त्रीणां संप्रदानत्वम् ॥ एवंभूतो राक्षसेश्वरो रावणस्तत्र तस्मिन्
सीतादर्शनकाल एवागात् । तं देशमागत इत्यर्थः । आङ्पूर्वादिणः
“इणो गा लुङि” इति गादेशः ॥

अशप्तं निहुवानोऽसौ सीतायै स्मरमोहितः ।

धारयन्निव चैतस्यै वसूनि प्रसपद्यत ॥ ७४ ॥

७४. अशप्यदिति ॥ स्मरमोहितः कामान्धोऽसौ रावणः अस्यै सीतायै निहुवानः सौजन्यनाटकेन स्वदौर्जन्यमपहुवानः अस्यै सीतायै अशप्यत् न कदाचिदपरात्स्यामीति शपथमकार्षीदित्यर्थः । शपेदैवादि-
कालुङ् ॥ “श्लाघहुङ्स्थाशपाम्—” इत्यादिना सीताया उभयत्र संप्र-
दानत्वम् ॥ किं चैतस्यै सीतायै धारयन्निवाधमर्ण्यं तिष्ठन्निव ॥
“धारेरुत्तमर्णः” इति सीतायाः संप्रदानत्वम् ॥ वसूनि सर्वस्वानि च
प्रत्यपद्यत प्रतिपन्नवान् प्रतिश्रुतवानित्यर्थः ॥

तस्यै स्पृहयमाणोऽसौ बहु प्रियमभाषत ।

सानुनीतिश्च सीतायै नाकुध्यन्नाप्यसूयत ॥ ७५ ॥

७५. तस्या इति ॥ असौ रावणस्तस्यै सीतायै स्पृहयमाणस्तामी-
प्सन् ॥ “स्पृहेरीप्सितः” इति संप्रदानत्वम् ॥ बहु प्रियमभाषत । किं
च सानुनीतिरनुनययुक्तः सन् सीतायै नाकुध्यत् अतिप्रातिकूल्येऽपि
न चुक्रोध नाभ्यसूयत च असूयां च न चकारेत्यर्थः ॥ “कुधद्रु-
हेर्ष्या—” इत्यादिना उभयत्र सीतायाः संप्रदानत्वम् ॥

संकुध्यसि मृषा किं त्वं दिदृक्षुं मां मृगेक्षणे ।

ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः स्वधर्मो रक्षसामयम् ॥ ७६ ॥

७६. समिति ॥ हे मृगेक्षणे सीते दिदृक्षुं त्वां द्रष्टुमिच्छुं मां त्वं किं
मृषा मुधा संकुध्यसि । पूर्वेण संप्रदानत्वे प्राप्ते “कुधद्रुहोरुपस्पृष्टयोः
कर्म” इति कर्मत्वम् । किं च परस्त्रीभ्यः ईक्षितव्यं तासां शुभाशुभ-
प्रश्ने तत्परीक्षार्थं यदीक्षणं भवितव्यम् ॥ “राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः”

१ अशप्यन्ति D., T₃, T₄, T., G., Com.

२ चैवास्यै T₂, T₃, T₄.

३ मयाचत T₂.

४ नासूयत न चाकुधत् T₂, T₄.

५ नाभ्यसूयत T., G., Com.

६ च T₄.

इति स्त्रीणां संप्रदानत्वम् ॥ अयम् । विधेयप्राधान्यात्पुल्लिङ्गनिर्देशः ।
रक्षसां स्वधर्मो जातिप्रयुक्तो धर्मः । अतो नायं दोष इति भावः ॥

गृण्वद्भ्यः प्रतिगृण्वन्ति मध्यमां भीरु नोत्तमाः ।

गृणद्भ्योऽनुगृणन्त्यन्ये कृतार्था नैव मद्विधाः ॥ ७७ ॥

७७. गृण्वद्भ्य इति ॥ हे भीरु ब्रह्मो । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्न
गुणः । अन्ये मध्यमतिरिक्ताः मध्यमाः गृण्वद्भ्यः श्रुतशालिभ्य इदं
कार्यमिदमकार्यमिति हिताहितमुपदिशद्भ्य इत्यर्थः । प्रतिगृण्वन्ति
अभ्युपगच्छन्ति तथैव कुर्म इति प्रतिजानत इत्यर्थः । 'संविदागूः प्रति-
ज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः । अङ्गीकाराऽभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः' ॥
इत्यमरः ॥ “प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता” इति गृण्वतां संप्रदान-
त्वम् ॥ तेषां प्रतिश्रवापेक्षया पूर्वस्यामुपदेशक्रियायां कर्त्तृत्वादिति ।
कृतार्थाः कृतकृत्याः स्वयमेव कार्याकार्यज्ञा मद्विधा उत्तमास्तु नैवं न
परोपदेशापेक्षा इत्यर्थः । किं च पूर्वोक्ता मध्यमाः गृण्वद्भ्यः शंसद्भ्यः
स्तावकेभ्यः अनुगृणन्ति दित्सासूचकालापैः प्रोत्साहयन्ति मद्विधा-
स्तूत्तमाः स्तुतिं विनैवार्थिभ्यः प्रयच्छन्तीत्यर्थः । शंसितुः प्रोत्साहन-
मनुगरः प्रतिगरश्चोच्यते ॥ “अनुप्रतिगृणश्च” इति पूर्वस्य शंसन-
कर्त्तुः संप्रदानत्वम् ॥

इच्छ स्नेहेन दीव्यन्ती विषयान् भुवनेश्वरम् ।

संभोगाय परिक्रीतः कर्त्तास्मि तव नाप्रियम् ॥ ७८ ॥

७८. इच्छेति ॥ विषयान् दीव्यन्ती शब्दादिविषयैः क्रीडन्ती त्वम् ॥
“दिवः कर्म च” इति देवकरणस्य विकल्पात्कर्मत्वम् ॥ भुवनेश्वरं
त्रैलोक्यनाथं मां स्नेहेन करणेनेच्छ प्रतीच्छ ॥ “साधकतमं करणम्”
इति करणत्वात्तृतीया ॥ किं च सम्भोगाय परिक्रीतः संभोगेन परिक्रीतः
दासीकृतोऽहम् ॥ “परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्” इति विकल्पा-

त्परिक्रयणकरणस्य संभोगस्य संप्रदानत्वम् ॥ तवाप्रियं न कर्त्तास्मि
न करिष्यामि । करोतेर्लुटि मिपि तास् ॥

आस्व साकं मया सौधे माधिष्ठा निर्जनं वनम् ।

माधिवात्सीभुवं शय्यामधिशेष्व स्मरोत्सुका ॥ ७९ ॥

७९. आस्वेति ॥ मया साकं सौधे आस्व ॥ “आधारोऽधिकरणम्”
इति सौधस्याधिकरणत्वम् ॥ निर्जनं वनं माधिष्ठाः वने न तिष्ठेत्यर्थः ॥
“अधिशोऽस्थासां कर्म” इति वनस्य कर्मत्वम् ॥ तिष्ठतेर्माङि लुङि
सिपि “गातिस्था—” इत्यादिना सिचो लुक् ॥ “न माङ्योगे” इत्यङ-
भावः ॥ भुवं माधिवात्सीः भुवि न वस नाधः शेष्वेत्यर्थः । वसेर्माङि
लुङि सिचि वृद्धिः ॥ “उपान्वध्याङ्वसः” इति भुवः कर्मत्वम् ॥
किन्तु स्मरोत्सुका सुरतासक्ता शय्यामधिशेष्व शय्यायां शेष्वेत्यर्थः ॥
“अधिशोऽ—” इत्यादिना कर्मत्वम् ॥

अभिन्यविक्षथास्त्वं मे यथैवाव्याहता मनः ।

तवाप्यध्यावसन्तं मां मा रौत्सीर्हृदयं तथा ॥ ८० ॥

८०. अभीति ॥ यथैव त्वं मे मनो हृदयं अव्याहृतमनिवारितमभिन्य-
विक्षथाः मनसि निविष्टासीत्यर्थः । अभिनिपूर्वाङ्गिशेर्लुङि “नेर्विशः”
इति तङि थासि “शलङ्गुपधादनिटः कसः” इति कसः ॥ “अभिनि-
विशश्च” इत्याधारस्य मनसः कर्मत्वम् ॥ तथैव तव हृदयमध्यावसन्तं
हृदये वसन्तम् ॥ “उपानु—” इत्यादिना हृदयस्य कर्मत्वम् ॥ मां
मा रौत्सीर्मा निवारय । रुधेर्लुङि सिपि सिचि “वदव्रज—” इत्या-
दिना वृद्धिः ॥ यथा त्वय्यहमनुरक्तस्तथा त्वमपि मय्यनुरक्ता
भवेत्यर्थः ॥

मावमंस्था नमस्यन्तमकार्यज्ञे जगत्पतिम् ॥

संदष्टे मयि काकुत्स्थमधन्यं कामयेत का ॥ ८१ ॥

८१. न च रामो न त्याज्य इत्याह मेति ॥ हे अकार्यज्ञे मूढे नमस्यन्तं प्रणमन्तम् ॥ “नमोवरिवश्चित्रङ्गः कथञ्च” इति कथजन्तालुटः शत्रादेशः ॥ जगत्पतिं जगद्वन्द्यं मां मावमंस्थाः मावमन्यस्व । मन्यतेः कर्त्तरि लुङि थास् ॥ “कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म” इति जगत्पतेः कर्मत्वम् ॥ मयि संहृष्टे सति अधन्यमभाग्यं काकुत्स्थं रामम् ॥ “तथायुक्तं चानीप्सितम्” इति रामस्यानीप्सितकर्मत्वम् ॥ का स्त्री कामयेत न कापीत्यर्थः ॥

यः पयो दोग्धि पाषाणं स रामाद्भूतिमामुयात् ।

रावणं गमय प्रीतिं बोधयन्तं हिताहितम् ॥ ८२ ॥

८२. य इति ॥ यो जनः पाषाणं पयः क्षीरं दोग्धि ॥ “दुहियाचि—” इति वचनाद्दुहेर्द्विकर्मकत्वम् । तत्र पयस ईप्सितकर्मत्वं पाषाणस्य “अकथितं च” इत्यकथितकर्मत्वम् । स पाषाणपयोदोग्धा रामाद्भूति संपदमामुयात् । तद्वदसंभावितमित्यर्थः । अञ्चोत्तरवाक्यार्थे पूर्ववाक्यार्थारोपेणौपम्यावगमाद्वाक्यार्थवृत्तिरसंभवद्वस्तुसंबन्धो निदर्शनालङ्कारः । ‘असंभवद्वस्तुयोगादुपमानोपमेययोः । प्रतिबिम्बक्रिया गम्या यत्र सा स्यान्निदर्शना ॥” इति लक्षणात् । हिताहितं हिताहिते ॥ “विप्रतिषिद्धं चानाधिकरणवाचि” इति द्वन्द्वैकवद्भावः । बोधयन्तं त्वामिति शेषः । रावणं प्रीतिं गमय । उभयत्रापि “गतिबुद्धि—” इत्यादिना अणि कर्त्तुः कर्मत्वम् ॥

प्रीतोऽहं भोजयिष्यामि भवतीं भुवनत्रयम् ।

किं विलापयसेऽत्यर्थं पार्श्वे शायय रावणम् ॥ ८३ ॥

८३. स्वप्रीतेः फलमाह प्रीत इति ॥ अहं प्रीतः सन् भवतीं भुवनत्रयं भोजयिष्यामि । निगरणार्थत्वात्परस्मैपदम् । किमत्यर्थं विलापयसे विविधं भाषयसे आत्मानमिति शेषः ॥ “णिचश्च” इत्यात्मनेपदम् ॥ रावणं

पार्श्वे शायय ॥ “अणावकर्मकात्—” इत्यादिना परस्मैपदम् ॥ सर्वत्र
“गतिबुद्धि—” इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥

आज्ञां कारय रक्षोभिर्मां प्रियाण्युपहारय ।

कः शक्रेण कृतं नेच्छेदधिमूर्धानमञ्जलिम् ॥ ८४ ॥

८४. आज्ञामिति ॥ रक्षोभिः प्रयोज्यैः आज्ञां त्वद्वाक्यं कारय मां प्रिया-
ण्युपहारय । मम प्रियवस्तून्यानयेत्यर्थः ॥ “हृक्रोरन्यतरस्याम्” इत्यणि
कर्तुः कर्मत्वे उभयत्र “तत्प्रयोजको हेतुश्च” इति सीतायाः प्रयो-
जककर्तृत्वमन्येषां प्रयोज्यकर्मत्वम् । किं च शक्रेण कृतम् ॥ “स्वतन्त्रः
कर्त्ता” इति कर्तृसंज्ञायां कर्त्तरि तृतीया ॥ अधिगतो मूर्धानमधिमूर्धा
मूर्धगतः “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” इति समासः । तमञ्जलि
को नेच्छेत् । कस्येदं नाशास्यमित्यर्थः । मत्स्वीकारे त्वमिन्द्रवन्धा
भविष्यसीति भावः ॥

अथ कर्मप्रवचनीयाः ।

वचनं रक्षसां पत्युरनु क्रुद्धा पतिप्रिया ।

पापानुवसितं सीता रावणं प्राब्रवीद्वचः ॥ ८५ ॥

८५. वचनमिति ॥ पतिप्रिया पतिव्रता सीता रक्षसां पत्युः रावणस्य
वचनमनु क्रुद्धा वचनेन हेतुना क्रुद्धा सतीत्यर्थः ॥ “अनुलक्षणे” इति
हेत्वर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ अत्र सूत्रे लक्षणशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्
“लक्षणेत्थंभूत—” आदिसूत्रे चिह्नवचनत्वादिति ॥ “कर्मप्रवचनीययुक्ते
द्वितीया” इति द्वितीया ॥ पापमनु पापानु पापेन सहेत्यर्थः ॥ “तृती-
यार्थे” इति तृतीयार्थे द्योत्ये अनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सहार्थतृती-
यापवादेन द्वितीयायां कविना स्वातन्त्र्यात् ‘द्वितीया’ इति योगवि-
भागात् ‘सुप्सुपा’ इति वा समासः कृतः । अवसितं पापेन संबद्धं
पापिष्ठमित्यर्थः । षिञ् बन्धने इति धातोः कर्त्तरि क्तः । रावणं वचः
प्राब्रवीत् प्रोवाच । “ब्रुविशासि—” इति द्विकर्मकत्वम् ॥

न भवाननु रामं चेदुप शूरेषु वा ततः ।

अपवाह्य छलाद्वीरौ किमर्थं मामिहाहरः ॥ ८६ ॥

८६. नेति ॥ हे पाप त्वं राममनु रामाद्धीनो न चेत् ॥ “हीने” इत्यनोर्हीनार्थे कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । शूरेषु वा उप चेत् शूरेभ्योऽधिकश्चेदित्यर्थः ॥ “उपोऽधिके च” इत्यधिकार्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां तद्योगे “यस्मादधिकम्—” इत्यादिना सप्तमी ॥ ततस्तर्हि छलान्मायामृगव्याजाद्वीरौ रामलक्ष्मणौ अपवाह्य वञ्चयित्वा किमर्थं मामिहाहरः आहूतवान् । तस्मात्त्वं चोरो न शूर इत्यर्थः ॥

उप शूरं न ते वृत्तं कथं रात्रिञ्चराधम ।

यत्संप्रत्यप लोकेभ्यो लङ्कायां वसतिर्भयात् ॥ ८७ ॥

८७. उपेति ॥ हे रात्रिञ्चराधम कथं ते तव वृत्तं चरित्रं शूरमुप शूरजनाद्धीनं न ॥ “उपोऽधिके च” इति चकारादुपशब्दस्य हीनार्थे कर्मप्रवचनीयत्वे तद्योगात् द्वितीया । कुतः यद्यस्मात्संप्रतीदानीं भयाल्लोकेभ्योऽप शूरशरणान् लोकान् वर्जयित्वा ॥ “अपपरीवर्जने” इत्यपशब्दस्य वर्जनार्थे कर्मप्रवचनीयत्वे “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” इति द्वितीयापवादेन पञ्चमी ॥ लङ्कायां वसतिर्निवासः । वसेरतिप्रत्यय औणादिकः । दुर्गबलजीवी भवान्न भुजबलजीवीति न कथं शूरलोकबाह्य इत्यर्थः ॥

आ रामदर्शनात् पाप विद्योतस्व स्त्रियः प्रति ।

सदृत्ताननु दुर्वृत्तः परि स्त्रीं जातमन्मथः ॥ ८८ ॥

८८. आरामेति ॥ हे पाप पापाचार आ रामदर्शनाद्रामदर्शनपर्यन्तम् ॥ “आङ् मर्यादावचने” इत्याङ् कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे “पञ्चम्यपाङ्प-

रिभिः” इति पञ्चमी ॥ सद्बृत्ताननु साधून्प्रति दुर्वृत्तो दुष्टचरित्रः सन् साधुबाधकः सन्नित्यर्थः ॥ “लक्षणेत्थंभूत—” इत्यादिना अनोरित्थंभूताख्याने कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ तथा परि स्त्रीं स्त्रीं स्त्रीं प्रति । तेनैव परेर्वीप्सायां कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ “वाम्शसोः” इति विकल्पादियङ्भावपक्षे “अमि पूर्वः” इति पूर्वरूपत्वम् ॥ जातमन्मथः सन् श्रियं प्रति लक्ष्मीं लक्ष्मीकृत्य विद्योतस्व श्रीमानयमिति श्रीचिह्नः सन् दीप्यस्व । रामदर्शने सति त्वं सद्यो विनङ्क्ष्यसीति भावः । तेनैव प्रतेर्लक्षणार्थं कर्मप्रवचनीयत्वम् । सर्वत्र तद्योगाद् द्वितीया ॥

अभि द्योतिष्यते रामो भवन्तमचिरादिह ।

उद्गूर्णबाणः संग्रामे यो नारायणतः प्रति ॥ ८९ ॥

८९. अभीति ॥ किं चाचिरात् क्षिप्रमेव रामो भवन्तमभि त्वां लक्ष्मीकृत्य भवन्तं लक्ष्मीकृत्येत्यर्थः द्योतिष्यते भवदाभिमुख्येन स्थास्यत इत्यर्थः ॥ “अभिरभागे” इत्यभेर्लक्षणार्थं कर्मप्रवचनीयत्वं तद्योगाद् द्वितीया ॥ संग्रामे रणे उद्गूर्णबाण उद्यतेषुर्यो रामो नारायणतो नारायणात्प्रति तस्य प्रतिनिधिस्तत्सदृश इत्यर्थः ॥ “प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः” इति प्रतेः प्रतिनिधौ कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ “प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्” इति द्वितीयापवादिनी पञ्चमी ॥ पञ्चम्यास्तसिः ॥

कुतोऽधि यास्यसि क्रूर निहतस्तेन पत्रिभिः ।

न सूक्तं भवतात्युग्रमति रामं मदोद्धत ॥ ९० ॥

९०. कुत इति ॥ हे क्रूर तेन रामेण पत्रिभिर्बाणैः निहतः प्रहतः सन् कुतोऽधि यास्यसि क्व यास्यसीत्यर्थः ॥ “अधिपरी अनर्थकौ” इत्यधे-रनर्थकत्वाद्धात्वार्थातिरिक्तार्थरहितत्वात्कर्मप्रवचनीयत्वं गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थमन्यथा “गतिर्गतौ” इति निघातापातात् ॥ हे मदोद्धत भवता अत्युग्रं यथा तथा अति रामं राममतिक्रम्य ॥ “अतिरतिक्रमणे च” इति कर्मप्रवचनीयत्वे द्वितीया ॥ न सूक्तं साधु नोक्तम् ॥ “सुः

पूजायाम्” इति कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ सर्वस्यास्य फलमाशुभावीति भावः ॥

परिशेषं न नामापि स्थापयिष्यति ते विभुः ।

अपि स्थाणुं जयेद्रामो भवतो ग्रहणं कियत् ॥ ९१ ॥

९१. परीति ॥ विभुः प्रभुः रामः ते नाम्नोऽपि परिशेषमवशेषं न स्थापयिष्यति किमुत कायमित्यर्थः । अत्राप्रयुक्तकायपदार्थद्योतकत्वादपेः “अपिः पदार्थ—” इत्यादिना पदार्थे कर्मप्रवचनीयत्वम् । तथाहि रामः स्थाणुं रुद्रमपि जयेद्यस्ते शरणमिति भावः । तेनैव संभावनायां कर्मप्रवचनीयत्वम् । भवतो ग्रहणं बन्धनं कियत् । उभयत्रापि संज्ञाकरणस्योपसर्गसंज्ञानिवृत्त्यर्थत्वात् “उपसर्गात्सुनोति—” इत्यादिना न स्थासकारस्य षत्वम् ॥

अपि स्तुहापि सेधास्मांस्तथ्यमुक्तं नराशन ।

अपि सिञ्चेः कृशानौ त्वं दर्पं मय्यपि योऽभिकः ॥ ९२ ॥

९२. अपीति ॥ हे नराशन मनुष्यभक्षक अस्मानपि स्तुहि स्तुहि वा अपि सेध निषेध निन्द वेत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् । अपेरन्ववसर्गे कामचारे तेनैव संज्ञा । तथ्यं ‘परिशेषं न नाम्नोऽपि’ इति वाक्यं यथार्थमुक्तोऽसि । ‘अप्रधाने दुहादीनाम्’ इत्यप्रधाने कर्मणि क्तः । किं च मय्यपि चाभीकः कामुकस्त्वम् ॥ “अनुकाभिकाभीकः कमिता” इति निपातनात्साधुः ॥ कृशानावपि दर्पं वीर्यं सिञ्चेः क्षारयेः । अत्र तेनैव गर्हायां संज्ञा । अत्र सर्वत्रोपसर्गसंज्ञानिवृत्त्यर्थत्वात् स्तौतिसेधतिसिञ्चतीनाम् “उपसर्गात्सुनोति—” इत्यादिना न षत्वम् । मत्कामुकस्त्वं कृशानौ वीर्यं सिञ्चेरित्यसंभवद्रस्तुसंबन्धो निदर्शनालङ्कारः ॥

१ नाम्नोऽपि D., T., G., Com.

२ प्रभुः E2.

३ ग्रहणे T2.

४ थ्यमुक्तो E2, T., G., Com.

५ रेतो D.

अधि रामे पराक्रान्तमधिकर्त्ता स ते क्षयम् ।

इत्युक्त्वा मैथिली तूष्णीमासाञ्चक्रे दशाननम् ॥ ९३ ॥

९३. अधीति ॥ अधि रामे स्वामिनि पराक्रान्तं पराक्रमः संवर्त्तते इति शेषः । नपुंसके भावे क्तः ॥ “अधिरीश्वरे” इति रामपराक्रमयोः स्वस्वामिभावसंबन्धे द्योत्ये अद्येः कर्मप्रवचनीयत्वे “यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनम्—” इत्यादिना द्वितीयापवादेन सप्तमी ॥ अतः स पराक्रमस्वामी रामः ते तव क्षयं नाशमधिकर्त्ता करिष्यति ॥ “विभाषा कृञि” इति संज्ञाभावपक्षे “कर्मणि द्वितीया” ॥ संज्ञापक्षे उपसर्गसंज्ञाबाधात् “तिङि चोदात्तवति” इति निघाताभावः फलम् । मैथिली दशाननमित्युक्त्वा तूष्णीमासाञ्चक्रे जोषमास्त ॥ “दयाया-सञ्च” इत्याम्प्रत्ययः ॥

ततः खड्गं समुद्यम्य रावणः क्रूरविग्रहः ।

वैदेहीमन्तरा क्रुद्धः क्षणमूचे विनिश्वसन् ॥ ९४ ॥

९४. अथानभिहिताधिकारः । तत इति ॥ ततः सीतावचनानन्तरं क्रुद्धः अत एव क्रूरविग्रहो भीषणाकारो रावणः वैदेहीमात्मानं चेति शेषः । अन्तरा उभयोर्मध्य इत्यर्थः । खड्गमुद्यम्य क्षणं विनिश्वसन् रोषादी-र्घमुष्णं च निःश्वसन्नित्यर्थः ऊचे वक्ष्यमाणं वाक्यमुवाच । क्रमात्ख-ङ्गादिषु “कर्मणि द्वितीया” “अन्तरान्तरेण युक्ते” “कालाध्वनो-रत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया ॥

चिरेणानुगुणं प्रोक्ता प्रतिपत्तिपराङ्मुखी ।

न मासे प्रतिपत्तासे मां चेन्मर्त्तासि मैथिलि ॥ ९५ ॥

९५. चिरेणेति ॥ मैथिलि चिरेण चिरकालेनानुगुणमनुकूलं प्रियं प्रोक्ता । दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः । तथापि प्रतिपत्तेरङ्गीकारस्य पराङ्मुखी । चिरेणेत्यपवर्गतृतीयार्थेऽव्ययम् । मां मासे मासान्न प्रति-पत्तासे चेत् न प्राप्स्यसे चेत् । पद्यतेर्लुटि “थासः से” इति से

आदेशः । मर्त्तासि मरिष्यसि ॥ “त्रियतेर्लुङ्लिङोश्च” इति नियमा-
लुटि परस्मैपदम् ॥ त्वं मामिति कर्तृकर्मकारकमध्यगतत्वात् “सप्तमी-
पञ्चम्यौ कारकमध्ये” इति मासे इति सप्तमी ॥

प्रायुङ्क्त राक्षसीभीमा मन्दिराय प्रतिव्रजन् ।

भयानि दत्त सीतायै सर्वा यूयं कृते मम ॥ ९६ ॥

९६. प्रेति ॥ स रावणो मन्दिराय प्रतिव्रजन् मन्दिरं गच्छन् ॥
“गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि” इति चतुर्थी ॥ सर्वा
यूयं मम कृते मदर्थे सीतायै भयानि दत्त भयान्युत्पादयतेत्यर्थः ॥
“चतुर्थी संप्रदाने” इति चतुर्थी ॥ भीमाः भयङ्करीः राक्षसीः प्रायु-
ङ्क्त नियुक्तवान् ॥

गते तस्मिन् समाजमुर्भयाय प्रैति मैथिलीम् ।

राक्षस्यो रावणप्रीत्यै क्रूरं चोचुरेलं मुहुः ॥ ९७ ॥

९७. कर्मप्रवचनीयादिसूत्रचतुष्टयं तदधिकार एवोदाहृतत्वादत्र नोदाहृतम् ॥ गत
इति ॥ तस्मिन् रावणे गते सति राक्षस्यः भयाय भयमुत्पादयितुम् ॥
“क्रियार्थोपपदस्य—” इत्यादिना चतुर्थी ॥ मैथिलीं प्रति समाजमुः ।
रावणप्रीत्यै रावणं प्रीणयितुम् ॥ “तुमर्थाच्च भाववचनात्” इति
चतुर्थी ॥ मुहुर्मुहुः क्रूरं वाक्यमूचुः ॥

रावणाय नमस्कुर्याः स्यात्सीते स्वस्ति ते ध्रुवम् ।

अन्यथा प्रातराशाय कुर्याम त्वामलं वयम् ॥ ९८ ॥

९८. रावणाय इति ॥ हे सीते रावणाय नमस्कुर्याः प्रणम । तदा ते
तुभ्यं स्वस्ति भद्रं स्यात् । अन्यथा अनमस्कारे वयं त्वां प्रातराशाय

१ परिव्रजन् E₂, D.

२ भयं दद्वं T₂, T₃, T₄.

३ मैथिलीं प्रति B.

४ क्रूरमुहुः T₂, T₃, T₄.

५ मुहुर्मुहुः T., G., Com.

६ मनः कुर्याः T₂, T₄.

७ सीते स्यात् E₂.

प्रातर्भोजनाय अलं पर्याप्तं कुर्याम । सर्वत्र “नमःस्वस्ति—” इत्या-
दिना चतुर्थी ॥

तृणाय मत्वा ताः सर्वा वदन्तीस्त्रिजटावदत् ।

आत्मानं हत दुर्वृत्ताः स्वमांसैः कुरुताशनम् ॥ ९९ ॥

९९. तृणयेति ॥ वदन्तीरेवं प्रलपन्तीस्ताः सर्वा राक्षसीः त्रिजटा
तृणाय मत्वा तृणं मत्वा अवदत् ॥ “मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्रा-
णिषु” इति चतुर्थी ॥ हे दुर्वृत्ताः दुराचाराः आत्मानं हत युष्मानेव
मारयतेत्यर्थः । हन्तेलोटि थस्य तादेशः । स्वमांसैः करणैः ॥ “कर्तृ-
करणयोस्तृतीया” ॥ अशनं भोजनं कुरुत ॥

अद्य सीता मया दृष्टा सूर्य चन्द्रमसा सह ।

स्वप्ने स्पृशन्ती मध्येन तनुः श्यामा सुलोचना ॥ १०० ॥

१००. अयेति ॥ अद्यास्यां रात्रौ स्वप्ने मया । कर्त्तरि तृतीया । सीता
चन्द्रमसा सह ॥ “सहयुक्तेऽप्रधाने” इति तृतीया ॥ सूर्य स्पृशन्ती
दृष्टा । लक्ष्मणेन सह रामं द्रक्ष्यतीति भावः । कीदृशी । मध्येनावलम्बेन
तन्वी कृशा ॥ “येनाङ्गविकारः” इति तृतीया ॥ श्यामा युवती सुलो-
चना सुनेत्रा ॥

तौस्तया तर्जिताः सर्वा मुखैर्भीमा यथायथम् ।

ययुः सुषुप्सवस्तल्पान् भीमैर्वचनकर्मभिः ॥ १०१ ॥

१०१. आस्येति ॥ आस्यया हितया त्रिजटया । कर्त्तरि तृतीया ।
तर्जिताः भर्त्सिताः मुखैर्भीमाः ॥ “येनाङ्गविकारः” इति तृतीया ॥
भीमैरितिपाठे “इत्थंभूतलक्षणे” इति तृतीया ॥ भीमैः वचनकर्मभिः
उपलक्षिताः ॥ “इत्थंभूतलक्षणे” इत्यनेनैव तृतीया ॥ सर्वाः राक्षस्यः
सुषुप्सवः स्वप्नुमिच्छवः सत्यः यथायथं यथास्वम् ॥ “यथास्वे यथा-
यथम्” इति निपातः ॥ तल्पान् शय्याः ययुः ॥

गतासु तासु मैथिल्यां संजानानोऽनिलात्मजः ।

आयातेन दशास्यस्य संस्थितोऽन्तर्हितश्चिरम् ॥ १०२ ॥

१०२. अथ युग्मेनाह गतास्त्विति ॥ तासु राक्षसीषु गतासु सतीषु अनिलात्मजो हनूमान् मैथिल्या संजानानः पपेति मैथिलीं जानन् ॥ “संप्रतिभ्यामनाध्याने” इत्यात्मनेपदम् ॥ “संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि” इति विकल्पात्कर्मणि तृतीया ॥ दशास्यस्यायातेनागमनेन हेतुना “हेतौ” इति तृतीया ॥ चिरमन्तर्हितस्तिरोहितः सन् संस्थितः ॥

ऋणाद्वद्ध इवोन्मुक्तो वियोगेन क्रतुद्विषः ।

हेतोर्बोधस्य मैथिल्याः प्रास्तावीद्रामसंकथाम् ॥ १०३ ॥

१०३. ऋणादिति ॥ ऋणाद्धेतोर्बद्ध इव रावणसंनिधानात्तदा निर्वद्धः ॥ “अकर्त्तर्युणे पञ्चमी” इति पञ्चमी ॥ अथ क्रतुद्विषो रावणस्य वियोगेनापगमनेन हेतुना उन्मुक्तो निर्वन्धान्मुक्तः सन् “विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्” इति पक्षे तृतीया ॥ मैथिल्याः कर्त्र्याः बोधस्य हेतोः बोधहेतौ सति बोधार्थमित्यर्थः ॥ “षष्ठी हेतुप्रयोगे” इति षष्ठी ॥ रामसंकथाः ‘राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान्’ इत्यादिरामायणोक्ताः प्रास्तावीत् प्रारब्ध । स्तौतेर्लुङि सिचि वृद्धिः ॥ “इट ईटि” इति सलोपः ॥

तं दृष्ट्वाचिन्तयत्सीता हेतोः कस्यैष रावणः ।

अवरुह्य तरोरारादैर्ति वानरविग्रहः ॥ १०४ ॥

१०४. तमिति ॥ सीता तं हनूमन्तं दृष्ट्वा एषः रावणः एव वानरविग्रहो वानराकारः सन् तरोर्वृक्षादवरुह्य कस्य हेतोः केन हेतुना ॥ “सर्वनाम्नस्तृतीया च” इति चकारात्षष्ठी ॥ आरात्समीपमैतीत्यचिन्तयत् ॥

१ मैथिल्याः C., c.

Last pādas omitted in T₃.

२ आयातेन T₄.

३ संकथाः T., G., Com.

४ °देति T₂, T₄.

पूर्वस्मादन्यवद्भाति भावाद्वाशरर्थि स्तुर्वन् ।

ऋते क्रौर्यात्समायातो मां विश्वासयितुं नु किम् ॥ १०५ ॥

१०५. पूर्वस्मादिति ॥ भावादनुरागाद्वाशरर्थि रामं स्तुवन् पूर्वस्मात् क्षणं दृष्टाद्रावणादन्यवद्भाति अन्य इवावभासते । किं तु मां विश्वासयितुं क्रौर्यादिते क्रौर्यं विहाय समायातो नु किम् ॥ “अन्यारादितरर्ते—” इत्यादिनोभयत्र पञ्चमी ॥

इतरो रावणादेष राघवानुचरो यदि ।

सफलानि निमित्तानि प्राक् प्रभातात्ततो मम ॥ १०६ ॥

१०६. इतर इति ॥ एष रावणादितरो रावणप्रतियोगी राघवार्थपरो रामकार्यतत्परो यदि ततस्तर्हि मम प्रभातात्प्राक् दृष्टानीति शेषः निमित्तानि वामाक्षिस्पन्दादीनि सफलानि । तेनैव सूत्रेणेतरेपदाञ्चूत्तरपदयोगात्पञ्चम्यौ ॥

उत्तराहि वसन् रामः समुद्राद्रक्षसां पुरेम् ।

अवैल्वणतोयस्य स्थितां दक्षिणतः कथम् ॥ १०७ ॥

१०७. उत्तराहीति ॥ समुद्रादुत्तराहि उत्तरदिग्भागे दूरे ॥ “आहि च दूरे” “उत्तराञ्च” इत्यादिप्रत्ययः ॥ तद्योगात् “अन्यारात्—” इत्यादिना पञ्चमी ॥ वसन् रामो लवणतोयस्य लवणोदस्य दक्षिणतो दक्षिणदिग्भागे ॥ “दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्” इत्यतसुच् ॥ तद्योगे “षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन” इति षष्ठी ॥ स्थितां रक्षसां पुरीं लङ्कां कथमवैत् अवगतवान् ॥

दण्डकां दक्षिणेनाहं सरितोऽद्रीन् वनानि च ।

अतिक्रम्याम्बुधिं चैव पुंसामगममाहृता ॥ १०८ ॥

१ स्मरन् T₃.

२ न किम् T₂, T₄.

३ राघवार्थकरो D.

राघवार्थपरो T₂, T₄, T., G., Com.

राघवार्थचरो T₃.

४ पुरीम् T₂, T₃, T₄, T., G., Com.

५ अतिक्रम्योदधिं T₁, G., Com.

६ चैवं T₃.

वैषा T₂, T₄.

१०८. दण्डकामिति ॥ किं चाहं दण्डकां दक्षिणेन दण्डकाया दक्षिणतः ॥ “एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः” इत्येनप् ॥ “एनपा द्वितीया” इति द्वितीया ॥ सरितोऽद्रीन्वनानि चोद्धि चैवातिक्रम्य पुंसामगममगम्यं देशम् ॥ “ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च” इति कर्मण्यप्प्रत्ययः ॥ तद्योगात्पुंसामिति कर्मणि षष्ठी । आहता आनीता ॥

पृथग्रभस्वतश्चण्डाद्वैनतेयेन वा विना ।

गन्तुमुत्सहते नैव कश्चित् किमुत वानरः ॥ १०९ ॥

१०९. पृथगिति ॥ चण्डान्नभस्वतश्चण्डमाहतात्पृथक् पृथग्भूतं वैनतेयेन गरुडेन वा विना ॥ “पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्” इति विकल्पात्पञ्चमी तृतीया च ॥ कश्चिदिदं दुर्गे गन्तुं नोत्सहते न शक्नोति ॥ “शकधृष—” इत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः ॥ वानरः किमुत नोत्सहत इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

इति चिन्तावर्ती कृच्छ्रात्समासाद्य कपिद्विपः ।

मुक्तां स्तोकेन रक्षोभिः प्रोचेऽहं रामकिङ्करोः ॥ ११० ॥

११०. इतीति ॥ इतीत्थं चिन्तावर्ती चिन्ताक्रान्तां रक्षोभिः कर्तृभिः स्तोकेन लेशेनापि मुक्तां सीतां कृच्छ्रात्समासाद्य ॥ “करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्र—” इत्यादिना विकल्पात्पञ्चमी तृतीया च ॥ कपिद्विपः कपिश्रेष्ठः अहं रामकिङ्करो रामदूत इति प्रोचे प्रोवाच ॥

विप्रकृष्टं महेन्द्रस्य न दूरं विन्ध्यपर्वतात् ।

नानभ्यासे समुद्रस्य तव माल्यवति प्रियः ॥ १११ ॥

१११. विप्रकृष्टमिति ॥ महेन्द्रस्य समुद्रतीरवर्त्तिनो महेन्द्रपर्वतस्य न विप्रकृष्टं न दूरं विन्ध्यपर्वतादूरादूरम् ॥ “दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतर-

१ वारिणा B.

२ नेदं T., G., Com.

३ न प्रकृष्ट D., T₃, T₄.

४ दूरादिं T., G., Com.

५ नानभ्यासे N., T., G., Com.

नात्याभ्यासे T₃.

६ माल्यवतः C.

स्याम्” इति विकल्पान्महेन्द्रविन्ध्यपर्वतशब्दाभ्यां षष्ठीपञ्चम्यौ ॥
 “दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च” इति विप्रकृष्टदूरशब्दाभ्यामसत्त्ववच-
 नाभ्यां प्रातिपदिकार्थे विकल्पाद्द्वितीयापञ्चम्यौ ॥ समुद्रस्य पूर्ववत्
 “दूरान्तिकार्थैः—” इत्यादिना वैकल्पिकी षष्ठी ॥ नानभ्याशे अभ्याशे
 सप्तमी इत्यर्थः । नन्वद्वयप्रयोगस्य प्रकृतार्थगमकत्वात् ॥ “सप्तम्यधिक-
 रणे च” इति चकारात्पूर्ववदसत्त्ववचनादन्तिकार्थात्प्रातिपदिकार्थे
 सप्तमी ॥ एवंभूतः अत्र माल्यवति पर्वते तव प्रियो रामः वसतीति
 शेषः ॥

असंप्राप्ते दशग्रीवे प्रविष्टोऽहमिदं वनम् ।

तस्मिन्प्रतिगते द्रष्टुं त्वामुपाक्रंस्यचेतितः ॥ ११२ ॥

११२. असंप्राप्त इति ॥ दशग्रीवे असंप्राप्ते सति ततः प्रागेवेत्यर्थः ।
 अहमचेतितोऽप्रज्ञातः सन्निदं वनं प्रविष्टः । तस्मिन्प्रतिगते सति ॥
 “यस्य च भावेन भावलक्षणम्” इत्युभयत्र भावलक्षणसप्तमी ॥ त्वां
 द्रष्टुमुपाक्रंसि अप्रतिबन्धमुपक्रान्तवानस्मि ॥ “उपपराभ्याम्” इति
 वृत्तौ क्रमेर्लुङि तङि रूपम् ॥ “लुक्रमोः—” इत्यादिना इट्प्रतिषेधः ॥

तस्मिन्वदति रुष्टोऽपि नाकार्षं देवि विक्रमम् ।

अविनाशाय कार्यस्य विचिन्वानः परापरम् ॥ ११३ ॥

११३. तस्मिन्निति ॥ हे देवि तस्मिन् राक्षसे वदति तथा प्रलपति
 सति रुष्टः क्रुद्धोऽपि अनादृत्येत्यर्थः ॥ “षष्ठी चानादरे” इत्यनादरे
 सप्तमी ॥ कार्यस्यागमनप्रयोजनस्याविनाशयाविघाताय परापरं पूर्वा-
 परम् । द्वन्द्वैकवद्भावः । विचिन्वानो विचारयन् । चिनोतेर्लटः शानच् ।
 विक्रमं पराक्रमं नाकार्षम् । करोतेर्लुङि मिपि सिचि वृद्धिः मिपश्चा-
 मादेशः ॥

वानरेषु कपिः स्वामी नरेष्वधिपतेः सखा ।

जातो रामस्य सुग्रीवस्ततो दूतोऽहमागतः ॥ ११४ ॥

११४. वानरेष्विति ॥ वानरेषु स्वामी वानराणामीश्वरः सुग्रीवो नाम कपिः नरेष्वधिपतेनैरेन्द्रस्य रामस्य सखा जातः ॥ “स्वामीश्वर—” इत्यादिना विकल्पादुभयत्र सप्तमी ॥ ततस्तयोः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । अहं दूतः आगतः ॥

ईश्वरस्य निशाटानां विलोक्य निखिलां पुरीम् ।

कुशलोऽन्वेषणस्याहमायुक्तो दूतकर्मणि ॥ ११५ ॥

११५. अथ त्रिभिः कुलकेनाह ईश्वरस्येति ॥ अन्वेषणस्य कुशलोऽन्वेषणे निपुणो दूतकर्मण्यायुक्तो व्यापृतोऽहम् ॥ “आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्” इति वैकल्पिक्यौ षष्ठीसप्तम्यौ ॥ निशाटानां निशाचराणामीश्वरस्य ॥ “स्वामीश्वर—” इत्यादिना षष्ठी ॥ निखिलां पुरीं विलोक्य ॥

दर्शनीयतमाः पश्यन् स्त्रीषु दिव्यास्वपि स्त्रियः ।

प्राप्तो व्यालतमान् व्यस्यन् भुजङ्गेभ्योऽपि राक्षसान् ॥ ११६ ॥

११६. दर्शनीयेति ॥ दिव्यास्वपि स्त्रीषु तासां मध्येऽपि दर्शनीयतमाः अतिशयेन दर्शनीयाः अतिरमणीयाः ॥ “यतश्च निर्धारणम्” इति विकल्पान्निर्धारणे सप्तमी ॥ स्त्रियः स्त्रीः पश्यन् भुजङ्गेभ्यः सर्पेभ्योऽपि व्यालतमान् क्रूरतमान् ॥ “पञ्चमी विभक्ते” इति निर्धारणावधिविभागाश्रयात् पञ्चमी ॥ राक्षसान् व्यस्यन्निरस्यन् प्राप्तः ॥

भवत्सामुत्सुको रामः प्रसितः सङ्गमेन ते ।

मघासु कृतनिर्वापः पितृभ्यो मां व्यसर्जयत् ॥ ११७ ॥

११७. भवत्यामिति ॥ भवत्सामुत्सुकस्त्वय्युत्कण्ठितस्ते तव सङ्गमेन प्रसितः संगतावासक्तो रामः ॥ “प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च” इति विकल्पात्तृतीयासप्तम्यौ ॥ मघासु मघायुक्तकाले ॥ “नक्षत्रेण युक्तः

कालः” इत्यणि “लुबविशेषे” इति तस्य लुपि “लुपि युक्तवद्वचकि-
वचने” इति प्रकृतिलिङ्गवचनत्वात् स्त्रीलिङ्गबहुत्वे “नक्षत्रे च लुपि”
इति लुबन्तान्नक्षत्रवाचकशब्दाद्वैकलिपिकी सप्तमी ॥ पितृभ्यः कृतनि-
वापः कृतपिण्डोदकक्रियः सन् । ‘पितृदानं निवापः स्यात्’ इत्यमरः ।
अत्र ‘पितृभ्यः कृतनीवापः’ इति पाठान्तरम् । तदा “उपसर्गस्य ब्रज्य-
मनुष्ये बहुलम्” इत्युपसर्गस्य दीर्घः । मां व्यसर्जयत् इतः प्रेषितवा-
नित्यर्थः ॥

इदं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुलीयकम् ।

भवत्याः स्मरतात्पर्यमर्पितं सादरं मर्म ॥ ११८ ॥

११८. इदमिति ॥ हे मैथिलि ॥ “संबोधने च” इति प्रथमा ॥ इदं
काकुत्स्थस्य रामस्य संबन्धि ॥ “षष्ठी शेषे” इति षष्ठी ॥ अङ्गुली
भवमङ्गुलीयम् ॥ “जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः” इति छः ॥ तदेवाङ्गुलीयकमू-
र्मिका । स्वार्थे कः । ‘अङ्गुलीयकमूर्मिका’ इत्यमरः ॥ “प्रातिपदिका-
र्थ—” इत्यादिना प्रथमा ॥ प्रत्यभिज्ञायतेऽनेनेति प्रत्यभिज्ञानं चिह्नम-
त्यर्थं भवत्याः स्मरता भवतीमेव ध्यायता ॥ “अधीगर्थ—” इत्या-
दिना कर्मणि शेषे षष्ठी ॥ रामेण ममार्पितं मद्भस्ते न्यस्तमित्यर्थः ॥
शेषे षष्ठी ॥

जानीष्व प्रत्यभिज्ञानस्यातस्त्वमपि देवि ते ।

आस्ते भर्त्तेति मां दृष्ट्वा भर्त्तुर्दूतं प्रियं कपिम् ॥ ११९ ॥

११९. जानीष्वेति ॥ हे देवि अतः अभिज्ञानाहर्त्तृत्वाद्भर्त्तुः प्रियं दूतं
कपिमेनं मां दृष्ट्वा ते तव भर्त्ता राम आस्ते सुखेन तिष्ठतीति विश्वसे-
त्यर्थः । त्वमपि प्रत्यभिज्ञानस्य प्रत्यायकस्याभिज्ञानस्य अभिज्ञानेने-

१ अयं N., C., T₁, B., D., E₂, c.

२ स्याङ्गुलीयकः N., C., T₁, B., D., E₂.

स्याङ्गुलीयकः c.

३ °मर्पितः N., C., T₁, B., D., E₂, c.

४ मयि E₂.

त्यर्थः ॥ “होऽविदर्थस्य करणे” इति जानातेरवेदनार्थस्य करणे षष्ठी ॥ सततं जानीष्व अनन्तरकर्त्तव्येऽभिज्ञानदानादौ प्रवर्त्तस्वेत्यर्थः । प्रवृत्तिवचनो जानातिरविदर्थ इति काशिका ॥

रामस्य दयमानोऽसावध्येति तव लक्ष्मणः ।

उपास्कृषातां राजेन्द्रावागमस्येह मा त्रसीः ॥ १२० ॥

१२०. रामस्येति ॥ रामस्य दयमानो रामे दयां कुर्वन् तद्दुःखापनोदक इत्यर्थः । असौ लक्ष्मणस्तवाध्येति त्वां स्मारयतीत्यर्थः । इक् स्मरण इत्यस्मालुट् । उभयत्र “अधीगर्थ—” इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । राजेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ इहागमस्योपास्कृषातामागमनमुपस्कृतवन्तौ हृदीकृतवन्तावित्यर्थः । “कृञः प्रतियत्ने” इति कर्मणि शेषे षष्ठी । सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । दाढ्यं च गुणः । कृञो लुङि “गन्धन—” इत्यादिना प्रतियत्ने तङि च्लेः सिच् ॥ “उपात्प्रतियत्न—” इत्यादिना सुट् ककारात्पूर्वः ॥ ततस्तस्मान्मा त्रसीः मा भैषीः । त्रस्यतेर्लुङि सिचि “नेटि” इति वृद्धिप्रतिषेधः । “इट ईटि” इति सलोपः ॥

रावणस्येह रोक्ष्यन्ति कपयो भीमविक्रमाः ।

नाथस्व धृत्या वैदेहि मन्योरुज्जासयात्मनः ॥ १२१ ॥

१२१. रावणस्येति ॥ हे भीरु कपीनां विक्रमाः पराक्रमाः । क्रमेर्भावे घञ् ॥ “नोदात्तोपदेशस्य—” इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः ॥ इह लङ्कायां रावणस्य रोक्ष्यन्ति रावणं भङ्क्ष्यन्तीत्यर्थः । रुजो भङ्ग इत्यस्मालुट् ॥ “रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः” इति भावकर्त्तृकरुजार्थयोगाद्रावणस्येति कर्मणि शेषे षष्ठी ॥ भाववचनानां भावकर्त्तृकाणामित्यर्थः । विक्रमाश्चात्र भावाः कर्त्तारः । हे वैदेहि धृत्याः धृतेर्नाथस्व आशास्व । धैर्यमवलम्बस्वेत्यर्थः ॥ “आशिषि नाथः” इत्युपसंख्यानात्तङ् ॥ आत्मनो मन्योः शोकस्योज्जासय मन्युं हिन्धीत्यर्थः ॥ “जासिनिप्रहण—” इत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥ जसु हिंसायामिति चौरादिको धातुः ॥

१ रावणस्य च T₂.

२ कपीनां भीरु विक्रमाः T., G., Com.

३ धृत्या नाथस्व N., C., T., G., E₂, E₃, B.

राक्षसानां मयि गते रामः प्रणिहनिष्यति ।

प्राणानामपणिष्टायं रावणस्त्वामिहानयन् ॥ १२२ ॥

१२२. राक्षसानामिति ॥ मयि गते इतो गते सति रामो राक्षसानां प्रणिहनिष्यति राक्षसान् हनिष्यतीत्यर्थः ॥ “जासिनिप्रहण—” इत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥ संघातविगृहीतविपर्यस्तग्रहणादिह विपर्यासः ॥ “नेर्गदनद्—” इत्यादिना णत्वम् ॥ त्वामिहानयन्नयं रावणः प्राणानामपणिष्ट प्राणान्विक्रीतवानित्यर्थः । पणेर्व्यवहारार्थाल्लुङि तङ् । अस्तुत्यर्थत्वात् “गुपूभूप—” इत्यादिना नायप्रत्ययः ॥ “व्यवहृपणोः समर्थयोः” इति कर्मणि शेषे षष्ठी ॥

अदेवीद्वन्धुभोगानां प्रादेवीदात्मसंपदम् ।

शतकृत्वस्तवैकस्याः स्मरत्यहो रघूत्तमः ॥ १२३ ॥

१२३. अदेवीदिति ॥ किं चायं रावणो बन्धुभोगानामदेवीत् तानपि विक्रीतवानित्यर्थः ॥ “दिवस्तदर्थस्य” इति कर्मणि षष्ठी ॥ आत्मसंपदं स्वलक्ष्मीं प्रादेवीद्विक्रीतवान् ॥ “विभाषोपसर्गे” इति वैकल्पिकी द्वितीया ॥ पुनरपि रामानुरागं वर्णयति । रघूत्तमो राम एकस्याह एकस्मिन्नहनि ॥ “कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे” इत्यधिकरणार्थे षष्ठी ॥ शतकृत्वः शतवारं तव स्मरति त्वां स्मरति ॥ “अधीगर्थ—” इत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥

तवोपशायिका यावद्राक्षस्यश्चेतयन्ति नै ।

प्रतिसंदिश्यतां तावद्गर्चुः शार्ङ्गस्य मैथिलि ॥ १२४ ॥

१२४. तवेति ॥ हे मैथिलि तवोपशायिकाः पर्यायशायिन्यः ॥ “पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्” इति पर्यायार्थे ण्वुच् ॥ राक्षस्यो यावन्न चेत-

१ °मपनिष्टासौ D., c.

°मपणिष्टासौ C., T₁, T₃.

°मपनिष्टायं E₂, E₃.

२ °हानयत् T₃.

३ °वीदर्थसंपदम् E₃.

°वीदात्मसंपदः c., B.

°वीदात्मसंभवम् T₃.

४ स्मरत्यहो E₂.

५ नः T₄.

६ मार्गस्य E₃.

७ मैथिली c.

यन्ति न प्रबुध्यन्ते तावदेव शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं धनुस्तस्य भर्तुः
धारकस्य धनुर्धरस्य रामस्य प्रतिसंदिश्यताम् । संदेष्टुस्तस्य प्रतिसं-
देशः क्रियतामित्यर्थः । भर्तुरिति शेषे षष्ठी । अन्यत्र कृद्योगात्कर्मणि
षष्ठी ॥

पुरः प्रवेशमाश्चर्यं बुद्ध्वा शास्त्रामृगेण सा ।

चूडामणिमभिज्ञानं ददौ रामस्य संमत्तम् ॥ १२५ ॥

१२५. पुर इति ॥ सा सीता शास्त्रामृगेण कपिना कर्त्रा पुरो लङ्का-
नगरस्य प्रवेशम् ॥ “उभयप्राप्तौ कर्मणि” इति कर्मणि षष्ठी ॥ आश्चर्य-
मद्भुतं बुद्ध्वा रामस्य संमतं रामेण संमन्यमानम् ॥ “मतिबुद्धि—
इत्यादिना वर्तमाने कः ॥ “कस्य च वर्तमाने” इति “न लोक—
आदिप्रतिषेधबाधेन षष्ठी ॥ चूडामणिं शिरोमाणिक्यमेवाभिज्ञानं ददौ
दत्तवती ॥

रामस्य शयितं भुक्तं जल्पितं हसितं स्थितम् ।

प्रक्रान्तं च मुहुः पृष्ट्वा हनूमन्तं व्यसर्जयत् ॥ १२६ ॥

१२६. रामस्येति ॥ रामस्य शेतेऽस्मिन्निति शयितं शयनस्थानं तथा
भुङ्क्तेऽस्मिन्निति भुक्तं भोजनस्थानं जल्पितं जल्पनं हसितं हसनं
स्मितं तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थितं निवासस्थानं प्रक्रामति गच्छत्यस्मि-
न्निति प्रक्रान्तं चङ्क्रमणस्थानं च मुहुः पृष्ट्वा हनूमन्तं व्यसर्जयत् ।
अत्र जल्पितहसितयोः किं जल्पन् हसन् तिष्ठतीति सत्ताप्रश्नः ॥
“नपुंसके भावे कः” इति भावे कः ॥ तद्योगात् “नपुंसके भाव उपसं-
ख्यानम्” इति षष्ठी । अन्यत्र क शेते कं भुङ्क्ते इत्यादिस्थानप्रश्नः ॥
“कोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः” इत्याधिकरणे कः ॥
तद्योगात् “अधिकरणवाचिनश्च” इति षष्ठी ॥ ध्रौव्यकर्मत्वम् ॥

१ मत्वा E.

बुद्ध्वा T₃, T₃, T₄.

२ सम्मदम् T₃.

३ हसितं T₃.

४ शयितं T₃.

५ व्यसर्जयत् T₃.

असौ दधदभिज्ञानं चिकीर्षुः कर्म दारुणम् ।

गामुकोऽप्यन्तिकं भर्तुर्मनसाचिन्तयत्क्षणम् ॥ १२७ ॥

१२७. असाविति ॥ अभिज्ञानं चिह्नं शिरोरत्नं दधत् दधानः । दधाते-
लटः शत्रादेशः । भर्तुः स्वामिनो रामस्यान्तिकं गामुको गमनशी-
लोऽपि ॥ “लषपत—” इत्यादिना गमेरुक्ञ् ॥ असौ हनूमान् दारुणं
कर्म वनभङ्गादिभीषणकर्म चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः । करोतेः सन्नन्तावु-
प्रत्ययः । क्षणं मनसा अचिन्तयत् वक्ष्यमाणमालोचितवान् । सर्वत्र
“न लोक—” इत्यादिना कृद्योगषष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया ॥

कृत्वा कर्म यथादिष्टं पूर्वकार्याविरोधि यः ।

करोत्यभ्यधिकं कृत्यं तमाहुर्दूतमुत्तमम् ॥ १२८ ॥

१२८. अथ त्रिभिश्चिन्ताप्रकारमेवाह कृत्वेति ॥ यो दूतो यथोद्दिष्टं स्वामिना
यथोपदिष्टं कर्म कृत्वा । अव्यययोगात् “न लोकाव्यय—” इत्यादिना
षष्ठीप्रतिषेधः । पूर्वकार्याविरोधि प्रागनुष्ठितकर्मवैफल्यानापादकम-
भ्यधिकं स्वाम्यनुक्तं कृत्यं कार्यं करोति तमुत्तमं दूतमाहुः । लयोगा-
त्षष्ठीप्रतिषेधः ॥

वैदेहीं दृष्टवान् कर्म कृत्वान्यैरिति दुष्करम् ।

यशो यास्याम्युपादाता वार्त्तामाख्यायकः प्रभोः ॥ १२९ ॥

१२९. वैदेहीमिति ॥ वैदेहीं दृष्टवान् अन्यदपि स्वामिनिर्दिष्टादधिकं च
दुष्करं कर्म कृत्वा यशः कीर्त्तिमुपादाता साधु संपादयिता सन् ।
साधुकारिणि तृन् । प्रभोः रामस्य वार्त्ता सीतादर्शनवृत्तान्तमाख्या-
यकः आख्यास्यन् ॥ “तुमुनण्वुलौ—” इत्यादिना भविष्यदर्थे ण्वुल्-

१ दुष्करम् T₂.

२ °प्यन्तिके B.

३ क्षणात् E₈.

४ यथोद्दिष्टं T₂, T₃, T₄, Com.

५ पूर्वकार्याविरोधि T₂, T₃, T₄.

६ भृत्यस्त° T₈.

७ कृत्वान्यदपि दुष्करम् T., G., Com.

८ °रपि दुष्करम् N., C., T₁.

प्रत्ययः ॥ “अकेनोः—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ यास्यामि गमिष्यामि ॥

राक्षसेन्द्रस्य संरक्ष्यं मया लव्यमिदं वनम् ।

इति संचिन्त्य सहशं नन्दनस्याभनक् कपिः ॥ १३० ॥

१३०. राक्षसेति ॥ राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य संरक्ष्यम् ॥ “कृत्यानां कर्त्तरि वा” इति विकल्पात्कर्त्तरि षष्ठी ॥ नन्दनस्य सहशं तेन तुल्यमित्यर्थः ॥ “तुल्यार्थैः—” इत्यादिना विकल्पात्षष्ठी ॥ इदं वनं मया लव्यं छेद्यम् ॥ “कृत्यानां कर्त्तरि वा” इति विकल्पात् तृतीया ॥ इति संचिन्त्यालोच्य कपिरभनक् बभञ्ज । भञ्जेर्लङि “हल्ङ्याभ्यः—” इत्यादिना तिलोपः । चोः कुत्वम् ॥

राघवाभ्यां शिवं दूतस्तयोरहमिति ब्रुवन् ।

हितो^१ भनज्मि रामस्य कैः किं ब्रूतेऽत्र राक्षसः ॥ १३१ ॥

१३१. राघवाभ्यामिति ॥ राघवाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां शिवं भद्रमस्त्विति शेषः । अहं तयोर्दूतः रामस्य हितः आप्तः इति ब्रुवन् भनज्मि भङ्क्ष्यामीत्यर्थः । भञ्जेः सामीप्ये लटि मिप् । को राक्षसः किं ब्रूते रामकार्यप्रवृत्तस्य मे न कश्चित्प्रतिबन्धक इत्यर्थः । इति निश्चित्य बभञ्जेत्युत्तरेण संबन्धः । अत्र “चतुर्थी चाशिषि—” इत्यादिना शिवादिशब्दयोगे वैकल्पिक्यौ चतुर्थीषष्ठ्यौ ॥

विलुलितपुष्परेणुकपिशं प्रशान्तकलिकापलाशकुसुमम् ।

कुसुमनिपार्तविचित्रवसुधं सशब्दनिपतद्भुमोत्कशकुनम् ॥

शकुननिनादनादिककुब्बिलोलविपलायमानहरिणम् ।

हरिणविलोचनाधिवसति बभञ्ज पवनात्मजो रिपुवनम् ॥ १३२ ॥

१ हितं हिनस्मि T₈.

२ कं T₈.

३ विगलित T₂.

४ °निपातविचित्रवसुधं T., G., Com.

५ °नादितदिशं T₂, T., G., Com.

मादितककु° E₈, C.

१३२. अथ सर्गान्तत्वाद्विन्नवृत्तं श्लोकमाह । विलुलितेति ॥ विलुलितैर्विक्षितैः
 पुष्परेणुभिः कपिशं पिशङ्गं प्रशान्तानि प्रसन्नानि कालिकाः कोरकाः
 पलाशानि पर्णानि कुसुमानि यस्मिन् तत् कुसुमनिपाते चित्रा चित्ररूपा
 वसुधा यस्मिन् तत् सशब्दाः शब्दायमाना निपतन्तः प्रचरन्तो द्रुमोक्ताः
 निवासवृक्षोत्सुकाश्च शकुनाः पक्षिणो यस्मिन् तत् तथा शकुननि-
 नादैः पश्यारावैः नादिताः प्रतिध्वानिता दिशाः दश दिशो येन तत् ।
 'टाबन्तत्वं हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा' इति वचनात् टाबन्त-
 स्योपसर्जनह्रस्वत्वम् । विलोलाश्चपलाः विपलायमाना भयात्पलाय्य
 गच्छन्तो हरिणा मृगाः यस्मिन् तत् हरिणविलोचनायाः सीतायाः
 अधिवसतिं निवासस्थानं रिपुवनं रावणोद्यानं पवनात्मजो हनूमान्
 बभञ्ज ॥ वैकृतमश्वललितं वृत्तम् । 'यदिह नजौ भजौ जमलगास्तदा-
 श्वललितं शिवार्कयति तद्' इति लक्षणात् । अत्र विलुलितेत्यादि
 स्वभावोक्तिः हरिणविलोचनेत्युपमा । यमकविशेषस्तु शब्दालङ्कारः ॥

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डेऽशोकवनिकाभङ्गनामाष्टमः सर्गः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरि-
 विरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाव्याने अष्टमः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ नवमः सर्गः ।

द्रुमङ्गध्वनिसंविघ्नाः कुर्वन्पक्षिकुलाकुलाः ।

अकार्षुः क्षणदाचर्यो रावणस्य निवेदनम् ॥ १ ॥

१. द्रुमङ्गेति ॥ द्रुमङ्गो द्रुमभङ्गः । ‘पलाशी द्रुद्रुमागमाः’ इत्यमरः ।
तेन यो ध्वनिस्तेन संविघ्नाः संव्रस्ताः रुदद्भिः क्रन्दद्भिः पक्षिकुलैरा-
कुलास्तदारवव्याकुलचित्ता इत्यर्थः क्षणदाचर्यो राक्षस्यो रावणस्य
निवेदनं वक्ष्यमाणप्रकारेण विज्ञापनमकार्षुः । रावणस्येति शेषे षष्ठी ॥

यदताप्सीच्छनैर्भानुर्यत्रावासीन्मितं मरुत् ।

यदैाप्यानं हिमोस्त्रेण भर्नक्त्युपवनं कपिः ॥ २ ॥

२. यदिति ॥ यद्वनं भानुः सूर्यः शनैरताप्सीत् तदाक्षया स्तोकं तपति स्म ।
तपेर्लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । यत्र मरुद्वायुर्मितं मन्दमवासी-
द्वाति स्म । वातेर्लुङि सिचीद् । हिमोस्त्रेण हिमकिरणेन । ‘किरणोस्त्र-
मयूख—’ इत्यमरः । आप्यानमाप्यायितं वर्धितम् । प्यायः कर्मणि कः ॥
“ओदितश्च” इति निष्ठानत्वे “लोपो व्योर्वलि” इति यलोपः । तदुप-
वनं कपिः कोऽपि मनक्ति रुजति । भञ्जेर्लट् ॥

ततोऽशीतिसहस्राणि किङ्कराणां समादिशत् ।

इन्द्रजित्सूर्विनाशाय मारुतेः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ३ ॥

३. तत इति ॥ ततो निवेदनानन्तरमिन्द्रजितं सूत इतीन्द्रजित्सूः
रावणः । सूतेः “सत्सूद्विष—” इत्यादिना क्तिप् । क्रोधमूर्च्छितः
क्रोधान्धः सन् मारुतेर्हनुमतः विनाशाय वधाय किं कुर्वन्तीति

१ कूजत्वं D., E₃, E₂.

रुवत्वं T₂, T₃, T₄.

रुदत्वं T., G., Com.

२ °सीन्मरुन्मितम् D.

३ तदा° T₂, T₃, T., G., Com.

४ वभञ्जोप° T₄.

५ कोप E₃.

किङ्कराः भृत्याः ॥ “दिवाविभा—” इत्यादिना करोतेष्टः ॥ तेषां किङ्कराणामष्टौ दश दशकाः परिमाणमेषामशीतिमशीतिसंख्याकानि । “पङ्क्ति—” आदिसूत्रेऽष्टदशशब्दस्याशीति वा भवतीति प्रत्ययनिपातनात्साधुः । ‘विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्याः संख्येयसंख्ययोः’ इत्यमरः । सहस्राणि समादिशत् समादिष्टवान् ॥

शक्त्यृष्टिपरिघर्मासगदामुहुरपाणयः ।

व्यश्रुवाना दिशः प्रापुर्वनं दृष्टिविषोपमाः ॥ ४ ॥

४. शक्तीति ॥ शक्त्यादयः प्रहरणविशेषाः पाणौ येषां ते तथोक्ताः ॥ “प्रहरणार्थेऽयः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः” इति सप्तम्याः परनिपातः ॥ दृष्टौ विषं यस्य तेन सर्पविशेषेणोपमा सादृश्यं येषां ते तदुपमाः तद्वददृष्ट्यैव परप्राणहारिणस्ते रावणकिङ्कराः दिशो व्यश्रुवानाः व्यासुवन्तः वनं प्रापुः ॥

दध्वान मेघवद्भीममादाय परिघं कपिः ।

नेदुर्दीप्तायुधास्तेऽपि तडित्वन्त इवाम्बुदाः ॥ ५ ॥

५. दध्वानेति ॥ तदा कपिर्हनुमान् भीमं परिघमर्गलमादाय । ‘परिघोऽर्गलदण्डयोः’ इति विश्वः । मेघवन्मेघेन तुल्यं दध्वान जगर्ज । दीप्तायुधास्ते किङ्करा अपि तडित्वन्तो विद्युत्वन्तोऽम्बुदाः मेघा इव नेदुर्जगर्जुः । उपमालङ्कारः ॥

कपिनाम्भोधिधीरेण समगंसत राक्षसाः ।

वर्षासूद्धततोयौघाः समुद्रेणैव सिन्धवः ॥ ६ ॥

६. कपिनेति ॥ अथ राक्षसा अम्भोधिधीरेण तद्वहुरवगाहेन कपिना हनूमता वर्षासु प्रावृट्सु उद्धततोयौघाः उद्विक्तजलप्रवाहाः सिन्धवो

१ प्राज्ञ D.

२ दिशं C.

दिश आपुः D.

३ दीप्ता यथा तेऽपि T₂, T₄

४ समुद्रेणैव D., T₂

नद्यः समुद्रेणेव समगंसत संगताः । संपूर्वाद्रमेर्लुङि “समो गम्य-
च्छि—” इत्यादिना तङि चलेः सिच । उपमालङ्कारः ॥

लाङ्गलमुद्धतं धुन्वन्बुद्धहन् परिघं गुरुम् ।

तस्थौ तोरणमारुह्य पूर्वं न प्रजहार सः ॥ ७ ॥

७. लाङ्गलमिति ॥ स हनूमान् उद्धतमुत्क्षिप्तं लाङ्गलं वालर्धि धुन्वं-
श्चालयन् गुरुं परिघमर्गलमुद्धृत्योद्यम्य तोरणमारुह्य तस्थौ । स्वयं
पूर्वं न प्रजहार । वीरधर्मत्वात् ‘नायुध्यमानम्’ इति निषेधाच्चेति
भावः ॥

अथ सिचि वृद्धत्यधिकारः ।

अक्षारिषुः शराम्भांसि तस्मिन् रक्षःपयोधराः ।

न चाह्वालीन्न चात्राजीत्रासं कपिमहीधरः ॥ ८ ॥

८. अक्षारिपुरिति ॥ रक्षांस्येव पयोधराः मेघास्तस्मिन् कपिमहीधरे
शरानेवाम्भांसि अक्षारिषुः ववृषुरित्यर्थः । क्षरतिरयं सकर्मकोऽपि
भवति ‘तेषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधाराः’ इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ।
कपिरेव महीधरोऽद्रिः नाह्वालीत् न चचाल । हल चलने । उभयत्रापि
“अतो हलादेर्लघोः” इति विकल्पे प्राप्ते “अतो लान्तस्य” इति नित्यं
सिचि वृद्धिः । त्रासं भयं च नात्राजीत्रागमत् । पूर्ववद्विकल्पापवादेन
“वदव्रज—” इत्यादिना नित्यं वृद्धिः । रूपकालङ्कारः । अचलना-
दिसाधकसद्भावात् ॥

अवादीत्तिष्ठतेत्युचैः प्रादेवीत्परिघं ततः ।

तथा यथा रणे प्राणान् बहूनामग्रहीद् द्विषाम् ॥ ९ ॥

१ धुन्वं T₂, T₄.

२ उद्धृत्य T., G., Com.

३ कपिः E₂.

४ मासाय C.

५ न पूर्वं T₂.

६ अक्षाविषुः E₂.

७ पयोमुचः T₂, T₄.

८ अह्वालीन्नच नात्रा° C., D., T₂, T₄.

अह्वालीन्नैव चा° E₂.

९ कपिः N., C., T₁.

१० यथा तथा B.

११ बहूनां न्यग्रहीद् T₄.

९. अवादीदिति ॥ कर्पिर्हनूमान् हे मूर्खास्तिष्ठत क यास्यथेत्युच्चैरवा-
दीत् ॥ “वदव्रज—” इत्यादिना नित्यं वृद्धिः ॥ परिघं परिघेण ॥
“दिवः कर्म च” इति वैकल्पिकी साधकतमस्य कर्मसंज्ञा ॥ तथा
तेन प्रकारेण प्रादेवीत् विजिगीषितवान् प्रहृतवानित्यर्थः । दीव्यते-
र्लुङि “नेटि” इति वृद्धिप्रतिषेधः । यथा येन प्रकारेण बहूनां द्विषां
प्राणानग्रहीत् स्वयं गृहीतवान् परिघेणैव बहूनि जघानेत्यर्थः । ग्रहे-
र्लुङि “ह्यन्तक्षण—” इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः ॥

व्रणैरवमिषू रक्तं देहैः प्रौर्णाविषुर्भुवम् ।

दिशः प्रौर्णविषुश्चान्ये यातुधाना भवद्भियः ॥ १० ॥

१०. व्रणैरिति ॥ यातुधानाः केचिद्राक्षसाः व्रणैः प्रहारमार्गैः रक्तं
रुधिरमवमिषुर्वमन्ति स्म । वमेर्लुङि “ह्यन्त—” इत्यादिना वृद्धिप्रति-
षेधः । देहैर्भुवं भूमिं प्रौर्णाविषुराच्छादयन् ममुरित्यर्थः । अन्ये भव-
द्भियो जायमानभयाः सन्तः दिशः प्रौर्णविषुराच्छादयन् पलायिता
इत्यर्थः ॥ “विभाषोर्णोः” इतीडादेरङित्वपक्षे “ऊर्णोर्तेविभाषा” इति
विभाषावृद्धिप्रतिषेधादेकत्र सिचिवृद्धिरन्यत्र गुणः । उभयत्राङ्गु-
सहिता वृद्धिः ॥

अराणिषुच्युतोत्साहा भिन्नदेहाः प्रियासवः ।

कपेरत्रासिषुर्नादान् मृगोंः सिंहध्वनेरिव ॥ ११ ॥

११. अराणिषुरिति ॥ प्रियासवः प्रियप्राणाः केचित् भिन्नदेहा अत एव
च्युतोत्साहा नष्टोत्साहाः सन्तः अराणिषुः केवलमाक्रन्दन् । किं
च कपेर्नादात्सिहनादाद्गजाः सिंहध्वनेः सिंहघोषादिव अत्रसिषुर-
मैषुः । उभयत्रापि “अतो हलादेर्लघोः” इति वैकल्पिकौ वृद्धित-
दभावौ ॥

१ प्राणैः T₄.

२ प्रौर्णविषुः B.

३ अकाणिषुः C., c., E₂, E₃, B., T₁.

४ °कसिषु° T., G., Com.

५ गावः T₄.

गजाः T., G., Com.

अथेटप्रतिषेधाधिकारः ।

मायानामीश्वरास्तेऽर्थं शस्त्रहस्ता रथैः कपिम् ।

प्रसाववृतिरे हन्तुं हन्तव्या मारुतेः पुनः ॥ १२ ॥

१२. मायानामिति ॥ अथ मायानां कपटानामीश्वराः प्रभवाः ॥ “स्थेश-
भास—” इत्यादिना ईशेर्वरचि “नेड्वाशि कृति” इतीदप्रतिषेधः ॥
शस्त्रहस्ताः शस्त्रपाणयः मारुतेर्हन्तुमतो हन्तव्याः वध्याः ॥ “कृत्यानां
कर्त्तरि वा” इति कर्त्तरि षष्ठी ॥ “एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्” इति
हन्तेरिदप्रतिषेधः ॥ ते राक्षसाः रथैः साधनैः कपिं मारुतिं हन्तुं पुनः
प्रत्याववृतिरे भूयः प्रतिनिवृत्ताः ॥ “दाम्नीशस—” इत्यादिना शसे-
ष्टृनि शस्त्रम् ॥ “हसिमृग—” इत्यादिना हसेरौणादिके तन्प्रत्यये
हस्ताः ॥ “हनिकुश—” इत्यादिना कथन्प्रत्यये रथः ॥ “तितुत्र—”
इत्यादिना सर्वत्रेदप्रतिषेधः ॥

तांश्चेतव्यान् क्षितौ श्रित्वा वानरस्तोरणं युतान् ।

जघानाधूय परिधं विजिघृक्षून् समागतान् ॥ १३ ॥

१३. तानिति ॥ वानरो हनूमान् क्षियन्ति निवसन्त्यस्यामिति क्षितिः
क्षोणिः । स्त्रियां क्तिन् ॥ “तितुत्र—” इत्यादिना इदप्रतिषेधः ॥ तस्यां
चेतव्यान् चेतुमहान् हत्वा राशीकर्त्तव्यानित्यर्थः । चिनोतेस्तव्यः ॥
“एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्” इतीदप्रतिषेधः ॥ युतानेकार्थतया मिथः
संगतान् । यौतेः कर्त्तरि क्तः । विजिघृक्षून् विग्रहीतुमिच्छून् विरुह्यसून् ।
ग्रहेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ “रुदविद—” इत्यादिना सनः कित्वात्संप्र-
सारणादिकार्यम् ॥ “सानि ग्रहगुहोश्च” इतीदप्रतिषेधः ॥ समागतान्
युयुत्सया प्राप्तास्तात्राक्षसान् तोरणं श्रित्वा आश्रित्य ॥ “श्र्युकः
किति” इतीदप्रतिषेधः ॥ युतानित्युक्त उदाहरणम् । परिधमाधूय
परिभ्राम्य जघान ॥

संजुघुक्षव आयूंषि ततः प्रतिरूपवः ।

रावणान्तिकमार्जग्मुर्हतशेषा निशाचराः ॥ १४ ॥

१४. समिति ॥ ततो वधानन्तरं हतेषु शेषाः शिष्टाः निशाचरा आयूंषि जीवितानि संजुघुक्षवः संगूहितुं संगोमुमिच्छवः सन्तः । गुहेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ “सनि ग्रहगुहोश्च” इतीदृप्रतिषेधः । प्रतिरूपवः प्रतिरवितुं प्रत्याख्यातुमिच्छवः । रौतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ “सनि ग्रहगुहोश्च” इति चकारादुगन्तसमुच्चयनादिदृप्रतिषेधः । रावणान्तिकमार्जग्मुः ॥

एकेन बहवः शूराः साविष्काराः प्रमत्तवत् ।

वैमुख्यं चक्रुमेत्युच्चैरुचुर्दशमुखान्तिके ॥ १५ ॥

१५. एकेनेति ॥ एकेन कपिना निमित्तेन बहवः शूराः साविष्काराः सात्मश्लाघा वयं प्रमत्तवत् प्रमत्तैस्तुल्यं वैमुख्यं युद्धपराङ्मुखत्वं चक्रम अकार्ष्म । करोतेर्लिटि मसो मादेशः । क्रादिनियमादिडभावः । अत्र राक्षसानां चित्तविक्षेपात्स्वव्यापारेऽपि व्यामोहात्परोक्षता समस्तीत्युत्तमपुरुषेऽपि न क्षतिः । अत एवोत्तमपुरुषविषयेऽपि चित्तव्याक्षेपात्परोक्षता संभवत्येवेति काशिका । इति दशमुखान्तिके उच्चैरुचुः ॥

मांसोपभोगैः संशूनानुद्विग्नांस्तानवेत्य सः ।

उद्वृत्तनयनो मित्रान् मन्त्रिणः स्वान् व्यसृजयत् ॥ १६ ॥

१६. मांसेति ॥ सः रावणः तान् राक्षसान् उद्विग्मान्भीतानवेत्य ज्ञात्वा उद्वृत्तनयनः क्रोधात्प्रलुठिताक्षितारकः सन् ॥ “यस्य विभाषा” इति वृतेर्निष्ठायामिडागमाभावः ॥ मांसोपभोगेन मांसभक्षणेन संशूनान् सम्यक् पीनान् । श्वयतेः कर्त्तरि कः ॥ “ओदितश्च” इति निष्ठानत्वम् ॥ यजादित्वात्संप्रसारणे “संप्रसारणाच्च” इति पूर्वरूपत्वम् ॥ “हलः”

१ प्रतिरूपवः E₃.

२ “मांसिदुर्हं” E₃.

३ “पयोग T₃, T₄.

४ “नुद्विग्मस्तां” D.

५ मन्त्रिणोऽस्मान्म्य E₂.

६ व्यसृजयत् T₃.

इति दीर्घः ॥ “श्वीदितो निष्ठायाम्” इतीडभावः ॥ एवमुद्धिग्नेऽपि निष्ठानत्वे इट्प्रतिषेधः । मित्रान् स्निग्धान् मांसाहारमसृणगात्रानित्यर्थः । जिमिदा स्नेहन इत्यस्मात्कर्त्तरि क्तः ॥ “रदाभ्याम्—” इत्यादिना निष्ठानत्वम् ॥ “ओदितश्च” इतीट्प्रतिषेधः ॥ स्वान्मन्त्रिणः सचिवान्व्यसर्जयत् ॥

प्रमेदिताः सपुत्रास्ते सुस्वान्ता बाढविक्रमाः ।

अम्लिष्टनादा निरगुः फाण्टचित्रास्त्रपाणयः ॥ १७ ॥

१७. प्रमेदिता इति ॥ प्रागेव मित्रा अपि तत्कालोचितान्नपानैः पुनः प्रकर्षेण मेदितुं प्रवृत्ताः प्रमेदिताः प्रस्निग्धगात्रा इत्यर्थः ॥ “आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च” इति क्तः ॥ “विभाषा भावादिकर्मणोः” इति निषेधविकल्पादिडागमः ॥ सुस्वान्ताः समरोत्साहेन शोभनचित्ताः अम्लिष्टनादाः वाग्मित्वाद्विस्पष्टवाचः बाढविक्रमाः भृशपौरुषाः फाण्टेनानायासकृतेन रञ्जकद्रव्यविशेषेण चित्राण्यस्त्राणि पाणिषु येषां ते तथोक्ताः । ‘अनायासकृतं फाण्टम्’ इत्यमरः । ते मन्त्रिणः सपुत्राः निरगुर्निर्गताः ॥ “श्लुब्धस्वान्त—” इत्यादिना निपातनात्स्वान्तादीनां निष्ठान्तानामनिट्त्वादिकार्यं सिद्धम् ॥

तान् दृष्ट्वातिदृढान् धृष्टान् प्राप्तान् परिवृढाज्ञया ।

कष्टं विनर्दतः क्रूरान् शस्त्रैर्धुष्टकरान् कपिः ॥ १८ ॥

१८. अथ युग्मेनाह तानित्यादिना ॥ धृष्टो वियातः “धृषिशसी वैयात्ये” इति धृषेर्निष्ठायामिट्प्रतिषेधः ॥ कपिर्हनुमान् अतिदृढानतिबलिष्ठान् परिवृढस्य प्रभोः रावणस्य आज्ञया प्राप्तान् ॥ “दृढः स्थूलबलयोः” ॥ “प्रभौ परिवृढः” इति च निपातनादुभयत्रानिट्त्वम् ॥ कष्टं कृच्छ्रं यथा भवति तथा विनर्दतो गर्जतः ॥ “कृच्छ्रगहनयोः कषः” इति

१ प्रमेदिताः T₂.

प्रमेदिताः E₂.

२ सुस्वित्रा T₂.

३ धृष्टोऽतिदृढान् दृष्ट्वा T₂, T₄, Com.

४ संनर्दतः T₂.

५ शस्त्राघुष्टं D.

कषेर्निष्ठायामिडभावः ॥ कूरान् हिंस्रान् शस्त्रैः शस्त्रघर्षणैर्घुष्टकरान्
शब्दायमानपाणीन् ॥ “घुषिरविशब्दने” इति घुषेर्विशब्दनात्स्वामि-
प्रायाधिष्करणादन्यत्र शब्दनमात्रे निष्ठायामिदप्रतिषेधः । तान् राक्षसान्
दृष्ट्वा आर्दिददित्युत्तरेण संबन्धः ॥

अव्यर्णो गिरिकूटाभानभ्यर्णानार्दिदद्भुतम् ।

वृत्तशस्त्रान् महारम्भानदान्तांस्त्रिदशैरपि ॥ १९ ॥

१९. अव्यर्ण इति ॥ नितरामर्दितो न्यर्णः स न भवतीत्यन्यर्णः स्वयं
परैरर्हिंसितः । अर्दं हिंसायामिति धातोर्निष्ठा ॥ “अर्दैः सन्निविभ्यः”
इतीदप्रतिषेधः ॥ “रदाभ्याम्—” इत्यादिना निष्ठानत्वे णत्वम् । वृत्त-
शस्त्रोऽधीतास्त्रवेदः ॥ “णेरध्ययने वृत्तम्” इति वृतेर्ण्यन्तान्निष्ठाया-
मिडभावणिलोपयोर्निपातः ॥ स हनूमान् अभ्यर्णानविदूरान् ॥ “अभे-
श्चाविदूर्ये” इति निष्ठायामाविदूर्यर्थे इदप्रतिषेधः । शेषं न्यर्णवत् ।
महारम्भान्महोद्योगांस्त्रिदशैर्दैवैरप्यदान्तानदमितान् ॥ “वा दान्त—”
इत्यादिना दमेर्ण्यन्तान्निष्ठायामिडभावणिलोपनिपातः ॥ गिरिकूटाभा-
न्पर्वतशिखरोपमांस्तात्राक्षसान् द्रुतं शीघ्रमार्दिददवधीत् । अर्दैर्हिंसा-
र्थाणौ चङ् ॥

दमितारिः प्रशान्तौजा नादापूरितदिङ्मुखः ।

जघान रुषितो रुष्टांस्त्वरितस्तूर्णमागतान् ॥ २० ॥

२०. दमितारिरिति ॥ दमितारिः शिक्षितारिः प्रशान्तौजाः प्रशमिता-
रिबलः । प्रशान्तोर्ज इति पाठान्तरम् । नादेन सिंहनादेन आपूरितानि
दिङ्मुखानि येन सः रुषितः क्रुद्धः स हनूमान् रुष्टान् क्रुद्धान् तूर्ण-
मागतान् मन्त्रिणस्त्वरितस्त्वरान् जघान । दमिशमिपूरीणां
ण्यन्तानां “वा दान्त—” इत्यादिना निष्ठायां विकल्पेनेदप्रतिषेधनि-
पातनादुभयरूपता ॥ “रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्” इति विकल्पादु-
षेरुभयरूपता ॥

१ अभ्यर्णो E₃.
अन्यर्णो T., G., Com.

२ वृत्तशस्त्रो T₄, T., G., Com.
३ प्रशान्तौर्जान् C., D., T₁, T₂, T₃.

तेषां निह्न्यमानानां संघुष्टैः कर्णभेदिभिः ।

अभूद्भ्यमितत्रासमास्वान्ताशेषदिग्जगत् ॥ २१ ॥

२१. तेषामिति ॥ विह्न्यमानानां प्रह्रियमाणानां तेषां राक्षसानां संबन्धिभिः कर्णभेदिभिः कर्णविदारिभिः संघुष्टैः संघुषितैः आक्रन्दनैरित्यर्थः । जगत् अभ्यमितत्रासं प्राप्तभयमास्वान्ताः आस्वानिताः प्रतिध्वानिताः ककुभो यस्य तच्चाभूत् ॥ “अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोन्नः” इत्यत्र “अच्” इति योगविभागात्पद्मनाभादिवत्समासान्तः ॥ “रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्” इतीट्प्रतिषेधविकल्पात्संघुष्टादिषुभयरूपता । संपूर्वस्य घुषेरविशब्दनेऽपि परत्वाद्विकल्प एव । स्वनतेरनुपसृष्टात् “क्षुब्धस्वान्त—” इत्यादिना निपातनान्मनसि नित्यमनिट्त्वे आङुपसृष्टस्यायं विकल्पः ॥

भयसंहृष्टरोमाणस्ततस्तेऽपचितद्विषः ।

क्षणेन क्षीणविक्रान्ताः कपिनानेषत क्षयम् ॥ २२ ॥

२२. भयेति ॥ ततस्त्रासानन्तरं भयेन संहृष्टरोमाणः पुलकिताङ्गाः । सात्त्विकानां सर्वरससाधारणत्वाद् भयेऽपि रोमहर्षः ॥ “हृषेल्लोमसु” इति विकल्पादनिट्त्वम् । अपचितत्विषोऽपचायितत्विषो नष्टतेजस इत्यर्थः ॥ “अपचितश्च” इति निपातनाच्चायतेर्निष्ठायां विकल्पादनिट्त्वं चायश्चिभावश्च । क्षीणविक्रान्ता नष्टपराक्रमास्ते सपुत्रा मन्त्रिणः कपिना हनूमता क्षणेन क्षयं नाशमनेषत नीताः । नयतेः कर्मणि लुङि चिण्वदिडभावपक्षे च्लेः सिचि गुणः झस्यादादेशः ॥

अथ इडधिकारः ।

हत्वा रक्षांसि लवितुमक्रमीन्माहतिः पुनः ।

अशोकवनिकामेव निगृहीतारिशासनः ॥ २३ ॥

१ विह्न्यमानानां T., G., Com.

२ कण्ठभे° T.

३ °मास्वान्तककुभं T., G., Com.

४ संकृष्ट E.

५ °त्विषः T₂, T₄, T., G., Com.

२३. हवेति ॥ मारुतिर्हनुमान् रक्षांसि हत्वा निगृहीतारिशासनो
निरस्तरावणाङ्गः सन् ॥ “ग्रहोऽलिटि दीर्घः” इति दीर्घश्च ॥ पुनरशो-
कवनिकामेव लवितुं छेत्तुम् ॥ “आर्धधातुकस्येड्‌लादेः” इतीडागमः ॥
अक्रमीद्रत इत्यर्थः । क्रमेर्लुङि “स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते” इतीद् ॥
“ह्यन्त—” इत्यादिना सिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

आवरीतुमिवाकाशं वरितुं वीनिवोत्थितम् ।

वनं प्रभञ्जनसुतो नादयिष्ट विनाशयन् ॥ २४ ॥

२४. आवरीतुमिति ॥ प्रभञ्जनसुतो वायुनन्दनः आकाशमावरीतुमा-
च्छादयितुमिव वीन् पतत्रीन् । ‘विविक्किरपतत्रिणः’ इत्यमरः ।
वरीतुं प्रहीतुमिव चेत्युभयत्र फलोत्प्रेक्षा ॥ “वृतो वा” इति वृङ्‌वृ-
जोरिटो दीर्घविकल्पः । उत्थितमुच्छ्रितं वनं विनाशयन्निर्मूलयन्नाद-
यिष्ट न दयामास निर्दयं बभञ्जेत्यर्थः । दयतेर्लुङि तङि सिचीद् ॥

वरिषीष्ट शिवं क्षिप्यन् मैथिल्याः कल्पशाखिनः ।

प्रावारिषुरिव क्षोणीं क्षिप्त्वा वृक्षाः समन्ततः ॥ २५ ॥

२५. वरिषीष्टेति ॥ कल्पशाखिनः कल्पवृक्षान् क्षिप्यन् उत्पात्य स्वर्गे
प्रति प्रेरयन् । क्षिपेदैवादिक्कलुटः शत्रादेशः । मैथिल्याः शिवं कल्याणं
वरिषीष्ट तेभ्यः सीताकल्याणं वरं वृणोत्वित्यर्थः । अत्रातिप्रभूतार्थे
वृतवानिति वक्तव्ये भविष्यत्तोपचारादाशीः प्रयोगः । वृणोतेराशीर्लिङि
ञित्वात्तङि सीयुट् ॥ “लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु” इति विकल्पादिद् ॥
“न लिङि” इति दीर्घप्रतिषेधः ॥ “सुद्‌तथोः” इति सुट् । षत्वष्टुत्वे ॥
किं च समन्ततः क्षिप्त्वा वृक्षाः कल्पशाखिनः क्षोणीं भूमिं प्रावारिषु-
रिव प्रावृतामुत्तरासङ्गवतीमिव चक्रुरित्युत्प्रेक्षार्थः । ‘द्वौ प्रावारोत्तरा-
सङ्गौ’ इत्यमरः । वृणोतेर्लुङि सिचि वृद्धिः । उदात्तत्वाद्‌लादीद् ॥
“वृतो वा” इति दीर्घे प्राप्ते “सिचि च परस्मैपदेषु” इति प्रतिषेधः ॥

संवृषुः स्वमाकूतमाज्ञां विवरिषुर्दुतम् ।

अवरिषाक्षमक्षम्यं कपिं हन्तुं दशाननः ॥ २६ ॥

२६. समिति ॥ अथ दशाननः स्वमाकूतं विषादलिङ्गमिङ्गितं संवृषुः संवरीतुमाच्छादयितुमिच्छुः आज्ञां शासकत्वं विवरिषुर्विवारितुं प्रकटयितुमिच्छुः सन् । उभयत्र वृणोतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ “इद सनि वा” इतीदृपक्षे गुणो रपरः अनिदृपक्षे “उदोष्ठ्यपूर्वस्य” इति उकारो रपरः ॥ “इको झल्” इति सनः कित्वाच्च गुणः ॥ कपिं हनू-मन्तं हन्तुमक्षम्यं क्षन्तुमशक्यमसह्यविक्रममित्यर्थः ॥ “पोरदुपधात्” इति यत्प्रत्ययः ॥ अक्षमक्षकुमारं द्रुतं क्षिप्रमवरिष्ठं वृतवान् नियुक्तवानित्यर्थः । वृजो लुङि कर्त्रभिप्राये तडि “लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु” इतीदृ ॥

ऊचे संवरिषीष्ठास्त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमम् ।

ध्वृषीष्ठा युधि मायाभिः स्वरिता शत्रुसंमुखम् ॥ २७ ॥

२७. ऊच इति ॥ हे वत्स त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमं संवरिषीष्ठाः संवृणुष्व तिरस्कुरुष्वेत्यर्थः । वृजः संपूर्वादाशीर्लिङि थासि “लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु” इति विकल्पादिद् । शत्रुसंमुखं शत्रुसमक्षं स्वरिता क्ष्वेलिता उपतापयिता वा सन् । स्वरशब्दोपतापयोरित्यस्मात्तृच् ॥ “स्वरतिसूति—” इत्यादिना विकल्पाद्वलादीद् ॥ युधि मायाभिः ध्वृषीष्ठाः कुटिलचारी भव । ध्वृ कौटिल्य इत्यस्मादाशीर्लिङि “ऋतश्च संयोगादेः” इति पाक्षिक इडभावः ॥ “उश्च” इति लिङ्सिचोः कित्वाच्च गुणः ॥

द्रुतं संस्वरिषीष्ठोस्त्वं निर्भयैः प्रधनोत्तमे ।

स मायानामगात्सोता कपोर्विधवितुं द्युतिम् ॥ २८ ॥

१ विवरिषुं E₃.

२ ध्वृषीष्ठा T., G., Com.

कृषीष्ठा D.

३ सन्मुखम् E₂.

४ संस्वरिषीष्ठाश्च T₂, T₃, T₄, T., G., Com.

५ निर्दयः C., T₁, T₂.

२८. द्रुतमिति ॥ किं च प्रधनोत्तमे महारणे निर्भयः सन् द्रुतं संस्व-
रिषीष्ठाश्च सम्यक् शब्दायस्व च । स्वरतेराशीर्लिङ् ॥ “समो
गम्यृच्छि—” इत्यादिना तङ् ॥ “स्वरतिसूति—” इत्यादिना विक-
ल्पादिट् ॥ इत्यूचे इति संबन्धः । अथ मायानां सोता प्रसविता ।
सूतेः सूयतेर्वा तृच् । सोऽक्षः कपेर्द्युतिं तेजो विधवितुं विचालयितुमप-
नेतुमगाद्रतः ॥ “स्वरतिसूति—” इत्यादिना सूधूओ विकल्पादिट् तद-
भावौ ॥

विगाढारं^१ वनस्यासौ शत्रूणां गाहिता कपिः ।

अक्षं रधितुमारेभे रद्धा लङ्कानिवासिनाम् ॥ २९ ॥

२९. विगाढेति ॥ वनस्यालं विगाढा विलोडयिता शत्रूणां च गाहिता ।
उभयत्र गाहेस्तृचि ऊदित्वादिङ् विकल्पादिङ् भावपक्षे ढत्वादिकार्यम् ।
लङ्कानिवासिनां रक्षसां रद्धा हिंसिता । रध हिंसायां तृचि “रधादि-
भ्यश्च” इति विकल्पादनिट् पक्षे “झषस्तथोः—” इत्यादिना तस्य
धत्वम् । असौ कपिः हनूमान् अक्षं रधितुं हिंसितुम् । रधेस्तुमुनि
पक्षे इट् । आरेभे आरब्धवान् ॥

निष्कोषितव्यान्निष्कोष्ठं प्राणान् दशमुखात्मजात् ।

आदाय परिधं तस्थौ वनान्निष्कुषितद्रुमः ॥ ३० ॥

३०. निरिति ॥ वनान्निष्कुषितद्रुमो निष्कृष्टवृक्षः कपिः ॥ “इग्निष्ठा-
याम्” इति कुषेर्निष्ठायां नित्यमिड् ॥ दशमुखात्मजात् अक्षात् निष्को-
षितव्यान् निष्कृष्टव्यान् प्राणान् निष्कोष्ठं निष्कृष्टम् ॥ “निरः कुषः”
इतीङ्गिकल्पः ॥ परिधमादाय तस्थौ स्थितवान् ॥

एष्टारमेषिता संख्ये सोढारं सहिता भृशम् ।

रेष्टारं रेषितुं व्यास्यद्रोष्टाक्षः शस्त्रसंहतीः ॥ ३१ ॥

१ विगाढालं T., G., Com.

२ शत्रूणामहितं कपिः T₄.

३ रोद्धा T₃.

४ रणे T₃.

५ वेष्टारं वेषितुं E₂.

६ व्यस्य E₂.

३१. एष्टारमिति ॥ एषिता प्रतिभटान्वेषणशीलः संख्ये युद्धे भृशं सहिता विमर्दसहः रोष्टा रोषणशीलोऽक्षस्तादृशमेषारं सोढारं रेष्टारं हिंसितारं हनूमन्तं रेषितुं शस्त्रसंहतीर्व्यास्यत् क्षिप्तवान् । विपूर्वादस्यतेर्लङ्चाङ्गुद्धी । एष्टारमित्यादौ सर्वत्र ताच्छील्ये तृन् ॥ “तीषसह—” इत्यादिना सर्वत्रेङ्गिकल्पः ॥

शस्त्रैर्दिदेविषुं संख्ये दुद्युषुः परिघं कपिः ।

अर्दिधिषुर्यशः कीर्त्तिमीर्त्सुं वृक्षैरताडयत् ॥ ३२ ॥

३२. शस्त्रैरिति ॥ संख्ये युद्धे शस्त्रैर्दिदेविषुं देवितुमिच्छुं विजिगीषुमित्यर्थः । कीर्त्तिमीर्त्सुमर्धितुमर्धयितुं वर्धयितुमिच्छुम् । अन्तर्भावित-
णिजर्थोऽयं निर्देशः । अन्यथा सकर्मकत्वायोगात् । ईदृशमक्षं कपिः स्वयमपि परिघं दुद्युषुः परिघेण दिदेविषुः ॥ “दिवः कर्म च” इति पक्षे कर्मसंज्ञा । तथा यशांस्यर्दिधिषुः सन् । ईर्त्सुवद्विप्रहाथौ । वृक्षैरताडयत् । स्थितेऽपि परिघे कियच्चिरं वृक्षताडनैः चिक्रीडेत्यर्थः । अत्र दीव्यतेर्ऋध्नोतेश्च सन्नन्तादुप्रत्यये “सनीवन्तर्ध—” इत्यादिना इङ्गिकल्पात्प्रत्येकं द्वैरूप्यम् । तत्रेदृपक्षे इवन्तस्य दिवो लघूपधगुणः । अनिदृपक्षे “हलन्ताच्च” इति सनः कित्त्वे “च्छोः शूडनुनासिके च” इत्यूडादेशो यणादेशो दुद्युषुः । ऋध्नेश्चेदृपक्षे लघूपधगुणे रपरे “न न्द्राः—” इत्यादिना निषेधाद्रेफवर्जितस्य धिशब्दस्य द्विर्वचने अभ्यासस्य जश्त्वे अर्दिधिषुः । अनिदृपक्षे “आप्ज्ञप्त्यधामीत्” इत्यकारस्य रपर ईकारः । ततो द्विर्वचने “अत्र लोपोऽभ्यासस्य” इत्यभ्यासलोपे ईर्त्सुः ॥

भूयस्तं धिप्सुमाहूय राजपुत्रं दिदम्भिषुः ।

अहंस्ततः स मूर्च्छावान् संशिश्रीपुरभूद्वज्रम् ॥ ३३ ॥

३३. भूय इति ॥ भूयस्ताडितोऽपि पुनः धिप्सुं दधितुं स्तम्भयितुमिच्छुम् । दम्भु स्तम्भ इति धातोः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ “सनी-

वन्त—” इत्यादिना विकल्पादनिट्पक्षे “दम्भ इच्च” इति दम्भेरच
इकारः । पूर्ववदभ्यासलोपः ॥ “हलन्ताच्च” इत्यत्र हल्ग्रहणस्य
जातिवचनत्वात्सनः कित्त्वे “अनिदिताम्—” इत्यादिना उपधानकार-
लोपः । दकारस्य भ्रभावे ध्रकारः ॥ “खरि च” इति चत्वे भकारस्य
पकारः । तं राजपुत्रमक्षं दिदम्भिषुः स्वयं स्तम्भयितुमिच्छुः । दम्भे-
रि-
ट्पक्षे रूपम् । आहूय अहन् हतवान् । हन्तेर्लङि हल्ङ्यादिलोपः ।
ततो घातानन्तरं सोऽक्षो मूर्च्छावान् मूर्च्छितो ध्वजं ध्वजस्तम्भं संशि-
श्रीषुः संश्रयितुमिच्छुः अभूत् संश्रित इत्यर्थः । श्रयतेः सन्नन्तादुप्र-
त्ययः ॥ श्रयतेः “सनीवन्त—” इत्यादिना विकल्पादनिट्पक्षे “अज्झ-
नगमां सनि” इति दीर्घः ॥

आश्वस्याक्षः क्षणालोकान् बिभ्रक्षुरिव तेजसा ।

रुषां बिभ्रज्जिषुप्रख्यं कपिं बाणैरवाकिरत् ॥ ३४ ॥

३४. आश्वस्येति ॥ सोऽक्षः क्षणादाश्वस्य पुनरुज्जीव्य तेजसा स्वप्र-
तापेन लोकान् बिभ्रक्षुः अष्टुं पक्तुमिच्छुरिव दिधक्षुरिवेति यावत् ।
उत्प्रेक्षालंकारः । रुषा रोषेण बिभ्रज्जिषुः । पूर्ववद्विग्रहार्थौ । भ्रस्ज
पाक इति धातोः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ “सनीवन्त—” इत्यादिना
इट्पक्षे “भ्रस्जो रोपधयोः—” इत्यादिना रमागमाभावपक्षे सका-
रस्य श्रुत्वजश्त्वे । उभयाभावपक्षे “स्कोः—” इत्यादिना सलोपः ॥
“वश्च—” इत्यादिना षत्वम् ॥ “षढोः कः सि” इति कत्वम् ॥ “इणकोः”
इति षत्वे बिभ्रक्षुः । बिभ्रज्जिषुः दिधक्षुरग्निः तत्प्रख्यं तत्कल्पं कपिं
बाणैरवाकिरत् अवकीर्णवान् ॥

संयुयूषुं दिशो बाणैरक्षं यियविषुर्द्रुमैः ।

कपिर्मायामिवाकार्षीदर्शयन् विक्रमं रणे ॥ ३५ ॥

३५. समिति ॥ बाणैर्दिशः संयुयूषुं संयवितुं मिभ्रयितुमिच्छुम् ।
यातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ “सनीवन्त—” इत्यादिना अनिट्पक्षे

“अञ्जनगमां सनि” इति दीर्घः ॥ अक्षं द्रुमैर्यियविषुः । इट्पक्षे गुणा-
वादेशौ । कपिः रणे विक्रमं दर्शयन् मायामिन्द्रजालमिवाकार्षीत् ।
तथा सान्द्रं द्रुमान्ववर्षेत्यर्थः ॥

वानरं प्रोर्णुनविषुः शस्त्रैरक्षो विदिद्युते ।

तं प्रोर्णुनूपुरुपलैः स वृक्षैरावभौ कपिः ॥ ३६ ॥

३६. वानरमिति ॥ अक्षो वानरं शस्त्रैः प्रोर्णुनविषुराच्छादयितुमिच्छु-
र्विदिद्युते विदिदीपे ॥ “द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्” इत्यध्यासस्य
संप्रसारणम् ॥ तमक्षमुपलैर्वृक्षैश्च प्रोर्णुनूपुः प्रोर्णवितुमिच्छुः कपिरा-
वभौ । इच्छोक्तेरविरामः सूचितः । उभयत्रोर्णोतेः सन्नन्तादुप्रत्यये
पूर्ववदनिट्पक्षे “अञ्जनगमां सनि” इति दीर्घः । इट्पक्षे तु “विभा-
षोर्णोः” इतीडादिप्रत्ययस्य डित्वे उवडादेशः । अडित्वे गुणावादेशौ ॥

स्वां जिज्ञापयिषू शक्तिं बुभूषू नु जगन्ति किम् ।

शस्त्रैरिसकृषातां तौ पश्यतां बद्धिमाहवे ॥ ३७ ॥

३७. स्वामिति ॥ तौ कपिराक्षसौ स्वां शक्तिं सामर्थ्यं जिज्ञापयिषू
लोके प्रकटीचिकीर्षू नु किं वा जगन्ति शस्त्रैर्बुभूषू भर्तुं पूरयितुमिच्छू
नु । भरज्ञाप्योः पूर्ववद्विकल्पः । आहवे पश्यतां जनानामिति बुद्धि-
वितर्कमकृषातां कृतवन्तौ ॥

मायाभिः सुचिरं क्लिष्टा राक्षसोऽक्लिशितक्रियम् ।

संप्राप्य वानरं भूमौ पपात परिघाहतः ॥ ३८ ॥

३८. मायाभिरिति ॥ राक्षसोऽक्षः सुचिरं मायाभिः क्लिष्टा क्लिशित्वा
चिरं युद्धेत्यर्थः अक्लिशितक्रियमक्लिष्टकर्माणमखण्डितपौरुषं वानरं
संप्राप्यासाद्य परिघेणाहतो भूमौ पपात ममारेत्यर्थः ॥ “क्लिशः
क्त्वानिष्ठयोः” इतीडिकल्पः ॥

पवितोऽनुगुणैर्वातैः शीतैः पूत्वा पयोनिधौ ।

बभञ्जाध्युषितं भूयः क्षुधित्वा पत्रिभिर्वनम् ॥ ३९ ॥

३९. पवित इति ॥ अथ स हनूमान् पयोनिधौ पूत्वा स्नानेन पवित्वा शुद्धा शीतैरनुगुणैर्वातैरनुकूलवातैः पवितः पूतः सन् ॥ “पूडश्च” इति क्तवानिष्ठयोरिङ्गिकल्पः ॥ पत्रिभिः पक्षिभिः क्षुधित्वा बुभुक्षित्वा अध्युषितमधिष्ठितं वनम् ॥ “वसतिक्षुधोरिड्” इति क्तवानिष्ठयोर्नित्यमिडागमः ॥ भूयो बभञ्ज ॥

उच्चैरञ्चितलाङ्गुलः शिरोऽञ्चित्वेव संवहन् ।

दधद्विलुभितं वातैः केशरं वह्निपिङ्गलम् ॥ ४० ॥

४०. उच्चैरिति ॥ उच्चैर्यथा तथा अञ्चितलाङ्गुलः उदञ्चितवालधिः शिरोऽञ्चित्वैव उदञ्च्यैव संवहन् । विजयोत्साहादुदञ्चितशिरःपुच्छ इत्यर्थः ॥ “अञ्चेः पूजायाम्” इति पूजार्थे नित्यमिड् । इयमेवानयोः पूजा यदुन्नमनम् । वातैर्विलुभितम् ॥ “लुभो विमोहने” इति विमोहने क्तवानिष्ठयोर्नित्यमिड् ॥ विमोहनं व्याकुलीकरणमिति काशिका । वह्निपिङ्गलं केशरं किञ्चलकं दधत्कपिः बभञ्जेति पूर्वेणान्वयः ॥

जरित्वेव जवेनान्ये निपेतुस्तस्य शाखिनः ।

व्रश्चित्वा विवशानन्यान् बलेनापातयत्तरून् ॥ ४१ ॥

४१. जरित्वेति ॥ अन्ये शाखिनस्तरवो जरित्वेव जीर्णा भूत्वेव तस्य कपेः जवेन वेगेनैव निपेतुः । यथा जीर्णा वायुवेगेनेति भावः । अन्या-
नतिरूढमूलांस्तरून्स्तलेन पाणितलेन वृश्चित्वा छित्वा विवशान्निराल-
म्बानपातयत् ॥ “जृवश्चयोः क्त्व” ॥ इति क्त्वाप्रत्यये नित्यमिड् ॥

१ कपिः पूत्वा प° C.

पूत्वा शीतैः प° B., E₂.

२ ञ्चित्वैव T., G., Com.

३ दधद्विलुभितं E₂.

४ केशरं B., T., G., Com.

५ पेतुश्चान्येऽस्य शाखिनः T₄.

६ तलेना° T., G., Com., D.

दमित्वाप्यरिसंघातानश्रान्त्वा कपिकेशरी ।

वनं चचार कर्त्तिष्यन्नत्स्यन्निव निरङ्कुषः ॥ ४२ ॥

४२. दमित्वेति ॥ कपिकेशरी रिपुसंघातान् दमित्वा दान्त्वापि इत्वा-
पीत्यर्थः अश्रान्त्वा अश्रमित्वा ॥ “उदितो वा” इति दमेः श्रमेश्च
क्त्वायां विकल्पादिद् ॥ कर्त्तिष्यन् पुनश्छेत्स्यन् नत्स्यन् नर्त्तिष्य-
न्निव ॥ “सेऽसिचि कृतचृतलृदतृदन्तः” इति सकाराद्यार्धधातुके
विकल्पादिद् ॥ निरङ्कुषो दुर्वारः सन् वनं चचार । निर्भीको वने
बभ्रामेत्यर्थः ॥

पारं जिगमिषन् सोऽथ पुनरावत्स्यतां द्विषाम् ।

मत्तद्विरदवद्रेमे वने लङ्कानिवासिनाम् ॥ ४३ ॥

४३. पारमिति ॥ अथ स कपिः पुनरावत्स्यतामावर्त्तिष्यमाणानामाग-
मिष्यतामित्यर्थः ॥ “न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः” इतीट्प्रतिषेधः ॥ द्विषां पार-
मन्तं जिगमिषन् गन्तुमिच्छन् ॥ “गमेरिट् परस्मैपदेषु” इतीडागमः ॥
लङ्कानिवासिनां संबन्धिनि वने मत्तद्विरदवत् मत्तगजेन तुल्यं रेमे
चिक्रीड ॥

यद्यकल्पस्यदभिप्रायो योद्धुं रक्षःपतेः स्वयम् ।

तमप्यकत्स्यमद्याहं वदन्निस्रचरत्कापिः ॥ ४४ ॥

४४. यदीति ॥ यदि रक्षःपतेः रावणस्य स्वयं स्वत एव योद्धुम-
भिप्रायो युयुत्सा अकल्पस्यत् अकल्पिष्यत् स्याच्चेदित्यर्थः । कृपेः
क्रियातिपत्तौ लृङि “लृटि च कृपः” इति चकारात्परस्मैपदम् ॥
“तासि च कृपः” इति चकारात्सकाराद्यार्धधातुकेऽपि परस्मैपदे-
ष्विट्प्रतिषेधः ॥ अद्याहं तमप्यभिप्रायं तं रावणं वा अकत्स्यमकर्त्ति-
ष्यम् ॥ कृती छेदने । पूर्ववलृङि “सेऽसिचि कृत—” इत्यादिना सका-
राद्यार्धधातुकस्य नेट् । इति वदन् कपिरचरत् ॥

हते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा कल्पा प्रीतिं परां प्रभुः ।

तोषोऽद्यैव च सीतायाः परश्चेतसि कल्पस्यति ॥ ४५ ॥

४५. हत इति ॥ किं च तस्मिन् रावणे हते सति प्रियं प्रियोदन्तं श्रुत्वा प्रभुः स्वामी रामः परां प्रीतिं कल्पा कल्पयिता संपादयिता । अन्तर्भावितणिजर्थोऽयम् । क्लृपेरकर्मकत्वात् । अद्यैव च सीतायाश्चेतसि परं भृशं तोषो हर्षः कल्पस्यति कल्पिष्यते भविष्यतीत्यर्थः ॥ “तासि च क्लृपः” इतीदृप्रतिषेधः । “लुटि च क्लृपः” इति परस्मैपदम् ॥

आहूय रावणोऽवोचदथेन्द्रजितमन्तिकात् ।

वने मत्त इव क्रुद्धो गजेन्द्रः प्रधनेष्वटन् ॥ ४६ ॥

४६. आहूयेति ॥ अथाक्षवधश्रवणानन्तरं रावणः इन्द्रजितमन्तिकादन्तिकं प्रत्याहूय ॥ “दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च” इति चकारात्प्रञ्जमी ॥ अवोचत् । यदवोचत्तदेव सार्धश्लोकचतुष्टयेनाह । वन इति । वने मत्तो गजेन्द्र इव क्रुद्धः प्रधनेषु युद्धेष्वटन् संचरन् ॥

ययाथ त्वं द्विषामन्तं भूयो यातासि चासकृत् ।

शशकथ जेतुं त्वं देवान् मायाः सस्मर्थ संयति ॥ ४७ ॥

४७. ययाथेति ॥ असकृद् द्विषतामन्तं पारं ययाथ अयासीः । याते-स्तासौ नित्यमनिदृत्वात् “अचस्तास्वत्थल्यनिदो नित्यम्” इतीदृ-प्रतिषेधः । भूयो यातासि यास्यसि च । तासावनिदृत्वं चेदमुदाह-तम् । त्वं देवान् जेतुं शशकथ अशकः । शकेर्लिटि थासि “उपदे-शेऽत्वतः” इतीदृप्रतिषेधः । किं च संयति मायाः सस्मर्थ अस्मार्थीः ॥ “ऋतो भारद्वाजस्य” इतीदृप्रतिषेधः ॥

त्वं ससर्जितं शस्त्राणि दद्रष्टारींश्च दुःसहान् ।

शस्त्रैरादिथ शस्त्राणि त्वमेव महतामपि ॥ ४८ ॥

१ तोषाद्यैव सीतायाः C., D.

२ °मन्तिकं D., T₃.

३ द्विषतामन्तं T., G., Com., T₃.

४ संप्रति C., T₃.

५ °रीन्सुदुःसहान् C., D.

४८. त्वमिति ॥ किं च त्वं शस्त्राणि ससर्जिथ सस्त्रष्ट दुःसहान् दुर्ध-
र्षानरींश्च दद्रष्ट ददर्शिथ । अनिदंपूर्वस्ते रणाभियोग इत्यर्थः ॥
“विभाषा सृजिदृशोः” इतीद्विकल्पः ॥ त्वमेव महतां महेन्द्रादीनामपि
शस्त्राणि शस्त्रैरादिथ भक्षयसि स्म ॥ “इडत्यस्तिव्ययतीनाम्” इतीद् ॥

स त्वं हनिष्यन् दुर्बुद्धिं कपिं व्रज ममाज्ञया ।

मा नाञ्जी राक्षसीमायाः प्रस्तावीर्मा न विक्रमम् ॥ ४९ ॥

४९. स इति ॥ स पूर्वोक्तगुणविशिष्टस्त्वं दुर्बुद्धिमनुचितकर्मारम्भि-
त्वादिति भावः कपिं हनिष्यन् ॥ “ऋद्धनोः स्ये” इतीद् ॥ ममाज्ञया
व्रज । राक्षसीं मायां मा नाञ्जीः मा न व्यक्तीकुरु । किं तु व्यक्तीकुर्वि-
त्यर्थः ॥ “अञ्जेः सिचि” इतीद् ॥ विक्रमं मा न प्रस्तावीः । किं तु प्रस्तु-
हीत्यर्थः ॥ “स्तुसुबुञ्भ्यः परस्मैपदेषु” इतीद् ॥ “इट ईटि” इत्युभ-
यत्र सलोपः ॥ “न माङ्योगे” इत्यदप्रतिषेधः । प्रतिषेधद्वयस्य प्रकृ-
तार्थपरत्वम् ॥

मा न सावीर्महास्त्राणि मा न धावीररिं रणे ।

वानरं मा न संयंसीर्व्रज तूर्णमशङ्कितः ॥ ५० ॥

५०. मेति ॥ महास्त्राणि मा न सावीः मा न प्रसुहि किं तु प्रसुहि
प्रयुङ्क्ष्वेत्यर्थः । सु प्रसवैश्वर्ययोः इति धातोरदादिकालुङ् । रणेऽ-
रीन् मा न धावीर्मा न कम्पय । किं तु कम्पय भीषयस्वेत्यर्थः ।
धूषो लुङ् । उभयत्र “स्तुसुबुञ्भ्यः—” इत्यादिना इद् । शेषं पूर्ववत् ।
वानरं मा न संयंसीः मा न संयच्छ किन्तु संयच्छ बधानेत्यर्थः । यमे-
र्लुङि “यमरमनमातां सक् च” इति सगिडागमौ । शेषं पूर्ववत् । अश-
ङ्कितस्तूर्णम् ॥ “रुष्यमत्वर—” इत्यादिना विकल्पादनिट्पक्षे “ज्वर-
त्वर—” इत्यादिना ऊट् ॥ व्रज गच्छ ॥

अनंसीच्चरणौ तस्य मन्दिरादिन्द्रजिद्वजन् ।

अंवाप्य चाशिषस्तस्मादयासीत्प्रीतिमुत्तमाम् ॥ ५१ ॥

५१. अनंसीदिति ॥ अथेन्द्रजित् मन्दिराद्वजन् निर्गच्छंस्तस्य राव-
णस्य चरणावनंसीत् ननाम । तस्मात्पितुराशिषश्चावाप्योत्तमां महतीं
प्रीतिमयासीत् ॥ नमियात्योर्लुङि “यमरमनमातां सकृच्च” इति सगि-
डागमौ । गतमन्यत् ॥

गते तस्मिन्नुपारंसीत् संरम्भाद्रक्षसांपतिः ।

इन्द्रजिद्विक्रमाभिज्ञो मन्वानो वानरं जितम् ॥ ५२ ॥

५२. गत इति ॥ इन्द्रजिद्विक्रमाभिज्ञो रक्षसां पतिः रावणो वानरं
जितं मन्वानः तस्मिन्निन्द्रजिति गते सति संरम्भात्कोपात् । ‘संरम्भः
संभ्रमे कोपे’ इति विश्वः । उपारंसीदुपरतः । रमेर्लुङि “उपाञ्च” इति
परस्मैपदम् । सगिडागमादि ॥

संसिंस्मयिषमाणोऽगान्मायां व्यञ्जिजिषुर्द्विषैः ।

जगत् पिपविर्षुर्वायुः कल्पान्त इव दुर्धरः ॥ ५३ ॥

५३. स इति ॥ स इन्द्रजित् द्विषः शत्रून् सिंस्मयिषमाणः स्मेतुं परि-
हसितुमिच्छन् । स्मयतेः सन्नन्ताल्लुटः शानच् । मायां व्यञ्जिजिषुर्व्य-
ङ्क्तुमिच्छन् । अञ्जेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । कल्पान्ते जगत्पिपविषुः पवि-
तुमिच्छुः प्रमार्ष्टुकामः । पूङ्गुः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ “स्मिपूङ्गुश्चवशां

१. The latter half of the verse is
found only in T., G., Com.,
T₂, T₃, T₄, D. other Mss.,
read it thus:—

अनंसी° . . . . . ।

गते तस्मि° . . . . . ॥

२ °दायासी° N.

३ All Mss., and books except T₂,
T₃, T₄, D., T., G., and Com.,
read it as under:—

इन्द्रजि° . . . . . ।

संसि° . . . . . ॥

D. reads it as under:—

इन्द्रजि°

गते त°

४ स सि° T., G., Com.

All Mss., except T₂, T₃, T₄, D.,

T., G., and Com., read thus:—

जगत्° . . . . . ।

लोका° . . . . . ॥

५ °षुर्दुतम् D.

६ पिपविषु° E₂.

सनि" इति सर्वत्रेद् ॥ कल्पान्ते वायुः प्रलयकालमारुत इव दुर्धरो
दुर्धर्षः सन्नगात् ॥

लोकानशिशिषोस्तुल्यः कृतान्तस्य विपर्यये ।

वने चिकरिषोर्वृक्षान् बलं जिगरिषुः कपेः ॥ ५४ ॥

५४. लोकानिति ॥ विपर्यये कल्पान्ते लोकानशिशिषोरशितुमिच्छोर्बु-
भुक्षोः । अश्नातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । पूर्वणैवेद् । कृतान्तस्यान्तकस्य
तुल्यः स इन्द्रजिह्वने वृक्षांश्चिकरिषोः विचिक्षिप्सोः कपेः बलं
जिगरिषुः जिग्रसिषुः ॥ "किरश्च पञ्चभ्यः" इत्युभयत्रापीद् ॥ अन्य-
द्रतम् ॥

रोदिति स्मेव चायाति तस्मिन्पक्षिगणः शुचा ।

मुक्तकण्ठं हतान्वृक्षान् बन्धून्बन्धोरिवागमे ॥ ५५ ॥

५५. रोदिति ॥ तस्मिन्निन्द्रजित्यायात्यागच्छति सति पक्षिगणः
शुचा शोकेन हतान् वृक्षान् बन्धोरिवागमे मृतान्बन्धूनिवेत्युपमा ।
मुक्तकण्ठं सशब्दं रोदिति स्मेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ "रुदादिभ्यः सार्वधा-
तुके" इतीद् ॥

आश्वसीदिव चायाति तद्वेगपवनेनाहतम् ।

विचित्रस्तबकोद्भासि वन लुलितपल्लवम् ॥ ५६ ॥

५६. आश्वसीदिति ॥ तस्मिन्नायाति सति तस्य वेगपवनेनाहतमाधूतं
विचित्रैः स्तबकैः उद्भासि प्रकाशमानं लुलितपल्लवं विक्षिप्तविटपं वन-
माश्वसीदिव उज्जीवितमिवेत्युत्प्रेक्षा । श्वसेर्लुङि "रुदश्च पञ्चभ्यः"
इतीद् ॥

१ लोकानाशि° N., C., T₂, T₃, T₄,
E₂, E₃, B.

All Mss., and books except T₂,
T₃, T₄, D., T., G., and Com.
read the verse as under :—

वने चि° . . . . . ।

लसद्विचित्रशबौघः संप्रामो मूर्ति-
मानिव ॥

२ °पवनाशितम् T₂.

३ ललित° T₂, T₃.

न प्राणिषि दुराचार मायानामीक्षिषे न च ।

नेडिषे यदि काकुत्स्थं तैमूचे वानरो वचः ॥ ५७ ॥

५७. नेति ॥ हे दुराचार न प्राणिषि न जीवसि मरिष्यसीत्यर्थः । अन प्राणन इति धातोः सार्वधातुके लटि सिपि रुदादित्वादिद् । मायानां च नेशिषे न प्रभवसि । मयि मायाश्च न प्रभवन्तीत्यर्थः ॥ “ईशः से” इतीट् ॥ “अधीगर्थ—” इत्यादिना षष्ठी ॥ काकुत्स्थं रामं नेडिषे यदि न स्तौषि चेत् शरणं न गमिष्यसि चेदित्यर्थः ॥ “ईड-जनोध्वे च” इति चकारात्सेशब्दस्य इट् ॥ इति वचो वानरस्तमिन्द्र-जितमूचे ॥ इतीडधिकारः ॥

अथ सत्त्वाधिकारः ।

ससैन्यश्छादयन् संख्ये प्रावर्तिष्ट तमिन्द्रजित् ।

शरैः क्षुरप्रैर्मायाभिः शतशैः सर्वतो मुहुः ॥ ५८ ॥

५८. ससैन्य इति ॥ इन्द्रजित् संख्ये युद्धे ससैन्यः सेनासमवेतः सन् तं कपीन्द्रं शरैः साधारणैर्बाणैः क्षुरप्रैरर्धचन्द्रैः । ‘अर्धचन्द्रः क्षुरप्रः स्यात्’ इति यादवः । मायाभिरिन्द्रजालैश्च शतशः सर्वतो मुहुश्छादयन् आच्छादयन् प्रावर्तिष्ट प्रवृत्तः । ससैन्यः इत्यत्र “विसर्जनीयस्य सः” इति सत्त्वे श्रुत्वम् । शरैः क्षुरप्रैः इत्यत्र “शर्परे विसर्जनीयः” इति विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशः । अन्यत्र “वा शरि” इति विकल्पात्सत्त्वे शर्परस्य श्रुत्वम् ॥

वानरः^१ कुलशैलाभः^२ प्रसह्यायुधशीर्करम् ।

रक्षस्पाशान् यशस्काम्यंस्तमस्कल्पानदुद्रुवत् ॥ ५९ ॥

५९. वानर इति ॥ कुलशैलाभः तद्वद्रणे स्थिर इत्यर्थः वानरो मारुतिः आयुधानि शीकरा इवेति उपमितसमासः । तद्वदकिञ्चित्कराणीत्यर्थः ।

१ च न ८.

२ काकुत्स्थमूचे तं B., T₂, T₃, T₄.

३ क्षुरप्रैः E₂.

४ “मिदशत” T., G., Com.

५ “तशस्तवै” T., G., Com.

६ वानरकु° Com.

७ शैलाभः०प्र° Com.

८ शीकरः T₂, T.

शीकरान् T₃, Com.

प्रसह्याभिभूय यश आत्मन इच्छन् यशस्काम्यन् ॥ “काम्यञ्च” इति काम्यचप्रत्यये तदन्तात्सनाद्यन्तधातोर्लटः शत्रादेशः । ईषदसमाप्तानि तमांसि तमस्कल्पान् । ईषदसमाप्तौ कल्पप्प्रत्ययः । कुत्सितानि रक्षांसि रक्षःपाशाः तान् क्षुद्रराक्षसान् ॥ “याप्ये पाशप” इति याप्यार्थे पाशपप्रत्ययः । याप्यः कुत्सितः । प्रकृत्यर्थविशेषकाश्च स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्त इति नपुंसकत्वे सिद्धे पुल्लिङ्गता चिन्त्या । अत्र वानरः शैलाभः इत्युभयत्रापि “कुप्वोः ० क ० पौ च” इति यथाक्रमं विसर्जनीयस्य जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ । पाशबादिप्रत्ययस्थयोः कुप्वोरपदादित्वात् “सोऽपदादौ” इति सर्वत्र विसर्जनीयस्य सत्वम् । अबुद्रुवत् तानभिद्रुत इत्यर्थः । द्रुगतावित्यस्माल्लुङि “णिश्चिद्रुक्षुभ्यः—” इत्यादिना चङ्युवडादेशः ॥

धनुष्पाशभृतः संख्ये ज्योतिष्कल्पोरुकेश्वरः ।

दुधाव निर्नमस्कारान् राक्षसेन्द्रपुरस्कृतान् ॥ ६० ॥

६०. धनुरिति ॥ ज्योतिष्कल्पोरुकेश्वरः ज्वालातुल्यमहासटः कपीन्द्रो धनुष्पाशानि कुत्सितधनूंषि बिभ्रतीति तद्भृतः । पूर्ववत् पाशकल्पपोः “इणः णः” इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । निर्नमस्कारान् दर्पात्कस्याप्यकृतनमस्कारान् राक्षसेन्द्रेणेन्द्रजिता पुरस्कृतानग्रतः कृतान् राक्षसान् ॥ “नमस्पुरसोर्गत्योः” इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ “साक्षात्प्रभृतीनि च” ॥ “पुरोऽव्ययम्” इति च गतित्वम् । संख्ये रणे दुधाव धुनोति स्म ॥

स्वामिनो निष्कयं गन्तुमाविष्कृतबलः कपिः ।

रराज समरे शत्रून् घ्नन् दुष्कृतबहिष्कृतः ॥ ६१ ॥

६१. स्वामिन इति ॥ स्वामिनो रामस्य निष्कयमानृण्यं गन्तुं प्राप्तुमाविष्कृतबलः प्रकाशितशक्तिः तथा दुष्कृतबहिष्कृतो बहिष्कृतदुष्कृतः पलायनपापरहित इत्यर्थः । यथाह मनुः । ‘यस्तु भीतः परावृत्तः

संग्रामे हन्यते परैः । भर्तुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥
यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितम् । भर्ता तत्सर्वमादत्ते परा-
वृत्तहतस्य तु' ॥ इति । आहिताभ्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः ।
कपिः समरे शत्रून् घ्नन् रराज ॥ “इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य” इति
सर्वत्र विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥

चतुष्काष्ठं क्षिपन् वृक्षान् तिरस्कुर्वन्नरीन् रणे ।

तिरस्कृतदिगाभोगो बहुधा ददृशे भ्रमन् ॥ ६२ ॥

६२. चतुरिति ॥ वृक्षान् चतस्रः काष्ठाः दिशः समाहृताश्चतुष्काष्ठम् ।
समाहारद्विगौ “आबन्तो वा” इति विकल्पान्नपुंसकत्वम् ॥ “इदुदु-
पधस्य—” इत्यादिना विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥ चतुष्काष्ठं क्षिपन् तदु-
द्दिश्य क्षिपन् तत्र क्षिपन्नित्यर्थः । गम्यमानोद्देशक्रियापेक्षया कर्म-
त्वम् । बहुव्रीहौ क्षेपणक्रियाविशेषणमेतदिति केचित् । रणे रिपूंस्तिर-
स्कुर्वन्नभिभवन् तिरःकृतदिगाभोगः स्वकायेन वृक्षैश्चाच्छादितदि-
ग्विस्तारः ॥ “तिरसोऽन्यतरस्याम्” इति सत्वविकल्पः । कपिर्भ्रमन्
रणे नानाविधं चरन् बहुधा ददृशे । एकोऽप्यनेक इव दृष्ट इत्यर्थः ।
एकस्य बहुत्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

द्विष्कुर्वतां चतुष्कुर्वन्नभिघातं नगैर्द्विषाम् ।

बहिष्करिष्यन् संग्रामादरीन् ज्वलनपिङ्गलः ॥ ६३ ॥

६३. अथ सार्धश्लोकेन मारुतिं वर्णयति ॥ द्विरित्यादिना ॥ ज्वलनपिङ्गलोऽ-
ग्निपिशङ्गोऽसौ मारुतिः नगैर्वृक्षैरभिघातं द्विर्द्विवारं कुर्वतां द्विषां चतु-
श्चतुर्वारं कुर्वन् ॥ “द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्” इति कृत्वोऽर्थे सुच् ॥
“द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे” इति विसर्जनीयस्य विकल्पात्षत्वम् ।
संग्रामादरीन् बहिष्करिष्यन् निराकरिष्यन् । इदुदुपधत्वान्नित्यं षत्वम् ॥

१ °कुर्वन्निपूजने T., G., Com.

२ तिरःकृतं T., G., Com.

३ दिशाभोगो T₃.

४ ददृशे बहुधा भ्रमन् c., N., C., T., G.

बहुशो ददृशे भ्रमन् T₄.

५ °भिघाते D.

६ संग्रामाद्विपून् N., C., T₁, T₃, E₂.

ज्योतिष्कुर्वन्निवैकोऽसावाटीत् संख्ये परार्धवत् ।

तमैनायुष्करं प्राप शक्रशत्रुर्धनुष्करः ॥ ६४ ॥

६४. ज्योतिरिति ॥ ज्योतिष्कुर्वन्निव तेजः सुवान इवेत्यर्थः । क्रिया-
सामान्यवाचिना विशेषो लक्ष्यते । एकोऽपि परार्धवत् । परार्धश-
ब्दोऽत्र संख्येयवचनः । परार्धसंख्याक इवेत्युत्प्रेक्षा । संख्ये युद्धे
आटीदचारीत् ॥ “इट ईटि” इति सलोपः ॥ आयुष्करो न भवती-
त्यनायुष्करं जीवितहारिणं मारुतिं धनुः करे यस्य स धनुष्करः ॥
“नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य” इत्युभयत्रापि नित्यं षत्वम् ॥ शक्र-
शत्रुरिन्द्रजित् प्राप अभियात इत्यर्थः ॥

अस्यन्नरुष्करान् बाणान् ज्योतिष्करसमद्युतिः ।

यशस्करो यशस्कामं कपिं बाणैरैवाकिरत् ॥ ६५ ॥

६५. अस्यन्निति ॥ अरुष्करान् व्रणकरान् । ‘व्रणोऽस्त्रियामीर्मरुः’
इत्यमरः । बाणानस्यन् क्षिपन् ज्योतिष्करसमद्युतिर्भास्करसमप्रभः ।
अत्रोभयत्रापि “नित्यं समासे—” इत्यादिना षत्वम् । यशस्करः शत्रु-
क्षयेनात्मनः कीर्तिसम्पादकः स राक्षसो यशस्कामं तद्वत्कीर्त्तिका-
मम् ॥ “अतः कृकमि—” इत्यादिना सत्वम् ॥ कपिं बाणैरैवाकि-
रन्निक्षेप ॥

चकाराधस्पदं नासौ चरन् वियति मारुतिः ।

मर्माविद्भिस्तमस्काण्डैर्भिद्यमानोऽप्यनेकधा ॥ ६६ ॥

६६. चकारेति ॥ असौ मारुतिः वियति आकाशे चरन् मर्माविद्भिः
मर्मभेदिभिः । विध्यतेः क्तिप् ॥ “नहिवृति—” इत्यादिना दीर्घः ॥ तम-
स्काण्डैरयोमयत्वात्तमःसवर्णैः । कस्कादित्वात्सत्वम् । अनेकधा

१ ज्योतिःकुर्व° E₂.

२ परार्ध T., G., Com.

३ तथानायु° T₄.

४ धनुर्धरः D., E₂.

५ ज्योतिष्कर° E₂.

६ रताडयत् N., C., T₁, E₂, E₃, B.

७ विध्यमानो° N., C., T₁, T₃, T₄.

वध्यमानो T₂.

भिद्यमानोऽप्यधस्पदं भूतले पादविक्षेपं न चकार । मयूरव्यंसकादि-
त्वात्समासे “अधःशिरसी पदे” इति सत्वम् ॥ इति सत्वाधिकारः ॥

अथ मूर्धन्याधिकारे षत्वाधिकारः ।

पुरुहूतद्विषो धूर्षु युक्तान् यानस्य वाजिनः ।

आयूंषि त्वक्षु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत् ॥ ६७ ॥

६७. पृतनाषाडिति ॥ प्रभञ्जनस्यापत्यं पुमान् प्राभञ्जनिः मारुतिः ॥
“अत इञ्” ॥ पृतनां सहत इति पृतनाषाडिन्द्रः ॥ “सहेः साढः सः”
इति षत्वम् ॥ तद्विष इन्द्रजितः । अत्र “छन्दसि सहः” इति ण्विप्रत्ययस्य
छन्दसि विधानात् पुरुहूतद्विष इति पाठं भिन्दन्ति । अन्ये तु ‘तुरासाहं
पुरोधाय’ इत्यादि प्रयोगदर्शनाद्भाषायामपीच्छन्ति । यानस्य रथस्य
धूर्षु युगाग्रेषु ॥ “आदेशप्रत्यययोः” इति षत्वम् ॥ युक्तान् बद्धान्
वाजिनोऽश्वान् त्वक्षु चर्मसु । पूर्ववत् षत्वम् । निर्भिद्य विदार्य आयूंषि
जीवितानि ॥ “नुम्बिसर्जनीयस्य शर्व्यवायेऽपि” इति षत्वम् ॥ अमो-
चयदत्याजयत् ॥

सुषुपुस्ते यदा भूमौ रावणिः सारथिं तदा ।

आहर्तुमन्यानशिषत् प्रोषितत्रासकर्कशः ॥ ६८ ॥

६८. सुषुपुरिति ॥ ते वाजिनः यदा भूमौ सुषुपुः दीर्घं निदद्रुः ॥
“आदेशप्रत्यययोः” इति षत्वम् ॥ तदा प्रोषितत्रासो निर्गतभयोऽत
एव कर्कशः कठिनचित्तो रावणिरिन्द्रजित् अन्यानश्वानाहर्तुं सारथि-
मशिषत् आज्ञापयत् ॥ “शासिवसिघसीनां च” इत्युभयत्र षत्वम् ॥

प्रतुष्टूषुः पुनर्युद्धमासिषञ्जियिषुर्भयम् ।

आतस्थौ रथमात्मीर्यानुत्तिसाहयिषन्निव ॥ ६९ ॥

१ पृतनाषाड्विषो T., G., Com.

Noticed also by E2.

२ युक्तानक्षस्य C., c., T1, T2, T3, T4.

३ पुनर्यान्मा° T2, T4.

४ °मात्मीर्यानुत्ति° B.

६९. प्रतुष्टुषुरिति ॥ पुनः युद्धं प्रतुष्टुषुः प्रस्तोतुं प्रारब्धुमिच्छुः । स्तौतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ “अञ्जनगमां सनि” इति दीर्घः । भयमासिषञ्जयिषुः शत्रुचित्ते भयमासञ्जयितुमिच्छुः । सञ्जयतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ “स्तौतिष्योरेव षण्यभ्यासात्” इति धातुसकारस्य षत्वम् ॥ आत्मीयानुत्तिसाहयिषन्नुत्साहयितुमिच्छन्निव । साहयतेः सन्नन्ताल्लुटः शत्रादेशः ॥ “सः स्विदिस्वदिसहीनां च” इति धातुसकारस्य षत्वापवादिसकारः । रथमश्वान्तरयुक्तमातस्थौ आरुरोहेत्यर्थः ॥

बलान्यभिषिषिक्षन्तं तरुभिः कपिवारिदम् ।

विजिगीषुः पुनश्चक्रे व्यूहं दुर्जयमिन्द्रजित् ॥ ७० ॥

७०. बलानीति ॥ बलानि सैन्यानि तरुभिर्वृक्षैरभिषिषिक्षन्तमभिषेकुमिच्छन्तम् । अभिपूर्वात् सिञ्चतेः सन्नन्ताल्लुटः शत्रादेशः ॥ “स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य” इति धात्वभ्याससकारयोः षत्वम् ॥ कपिमेव वारिदं विजिगीषुरिन्द्रजित् पुनर्व्यूहं बलानां चक्रगोमूत्रकादिसंस्थानविशेषं चक्रे निर्ममे ॥

अभिष्यन्तः कपिं क्रोधादभ्यषिञ्चन्निवात्मनः ।

संप्रहारसमुद्रूतै रक्तैः कोष्णैररुश्च्युतैः ॥ ७१ ॥

७१. अभीति ॥ अभिष्यन्तमन्तयन्तं मारयन्तमित्यर्थः ॥ षोऽन्तकर्मणीत्यस्माद् दैवादिकाल्लुटः शत्रादेशः ॥ “ओतः श्यनि” इत्योकारलोपः ॥ “उपसर्गात्सुनोति—” इत्यादिना षत्वम् ॥ कपिं मारुतिमात्मनः स्वस्य संप्रहारसमुद्रूतैः कपिकृतप्रहारजन्यैररुश्च्युतैः व्रणच्युतैः कोष्णैरीषदुष्णैः रक्तैः क्रोधादभिषुण्वन्निव तस्योपरि क्षिपन्निवेत्यर्थः । इन्द्रजिदिति पूर्वेण संबन्धः ॥ “उपसर्गात्सुनोति—” इत्यादिना षत्वम् । अभ्यषुण्वन्निवेति पाठान्तरे राक्षसा इति शेषः ॥ “प्राक्सितादङ्गव्यायेऽपि” इति षत्वम् ॥

संग्रामे तानधिष्ठास्यन् निषद्य पुरतोरणम् ।

अविषीदन्नवष्टब्धान् व्यष्टभ्रान्नरविष्वणान् ॥ ७२ ॥

७२. संग्राम इति ॥ संग्रामे रणे अवष्टब्धानविदूरस्थान् ॥ “अवाञ्छा-
लम्बनाविदूर्ययोः” इति षत्वम् ॥ तान्नरविष्वणान्नरभोजनान् राक्ष-
सान् । पचाद्यच् ॥ “वेश्च स्वनो भोजने” इति षत्वम् ॥ अविषी-
दन् अखिन्नः सन् निषद्य तोरणे स्थित्वैव ॥ “सदिरप्रतेः” इत्युभय-
त्रापि सदेः षत्वम् ॥ अधिष्ठास्यन्नाक्रमिष्यन् ॥ “उपसर्गात्सुनोति—”
इत्यादिना षत्वम् ॥ पुरस्य तोरणं व्यष्टभ्रात् अधिष्ठितवान् ॥
“स्तन्भेः” इत्युपसर्गादुत्तरस्य स्तन्भेः सकारस्य षत्वम् ॥

विषह्य राक्षसाः क्रुद्धाः शस्त्रजालमवाकिरन् ।

यन्न व्यषहतेन्द्रोऽपि कपिः पर्यसहिष्ट तत् ॥ ७३ ॥

७३. विषह्येति ॥ अथ राक्षसाः क्रुद्धाः सन्तो विषह्य कपिविग्रहं सोढ्वा ॥
“परिनिविश्यः—” इत्यादिना सहेः षत्वम् ॥ शस्त्रजालमवाकिरन्
व्यक्षिपन् । यच्छस्त्रजालमिन्द्रोऽपि न व्यषहत न विसोढवान् । सहे-
र्लुङि तङ् । तच्छस्त्रजालं कपिः पर्यसहिष्ट परिसोढवान् । सहेर्लुङि
तङ् । पूर्वसूत्रानुवृत्तौ “सिवादीनां वाङ्मव्यवायेऽपि” इति सहेः सका-
रस्य वा षत्वम् ॥

विष्यन्दमानरुधिरो रक्तविष्यन्दपाटलान् ।

विष्कन्तून् परिधेणाहन्नविस्कन्ता कपिर्द्विषः ॥ ७४ ॥

७४. निष्यन्दमानेति ॥ निष्यन्दमानरुधिरः क्षरद्रक्तः कपिः रक्तनि-
ष्यन्देन रक्तस्त्रावेण पाटलान् । प्रहारसहः प्रहर्त्ता चेति भावः ॥ “अनु-

१ °मिवाकिरन् T₂.

२ व्यसहते° C.

३ पर्यसहिष्ट N., C., T₁, T₂, T₃.

४ निष्यन्द° T., G., Com., c.

५ निष्यन्द D., T.

विष्यन्द B.

निष्यन्द E₂, Com.

परिविष्यन्द T₂.

६ विस्कन्तून् E₃.

विष्कन्दान् E₂.

विष्कन्धीन् B.

७ परितो हन्ता T₄.

८ विस्कन्ता E₃, D.

विपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु” इति वा षत्वम् ॥ विष्कन्तृन् विष्क-
न्दनशीलांश्चञ्चलान् । स्कन्देस्ताच्छील्ये तृच् । द्विषः शत्रून् अवि-
स्कन्ता स्वयमचञ्चलः सन् । पूर्ववत्तृच् । अदिं हदिं स्कन्दिमिति पाठा-
दनिद्वत्वम् ॥ “वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्” इत्युभयत्र वा षत्वम् ॥ परिघे-
णाहन् जघान । हन्तेर्लेङ् ॥

मेघनादः परिष्कन्दन् परिष्कन्दन्तमाश्वरिम् ।

अबध्नादपरिस्कन्दं ब्रह्मपाशेन विस्फुरन् ॥ ७५ ॥

७५. मेघनाद इति ॥ मेघनाद इन्द्रजित् परिष्कन्दन् परितो भ्रमन्
परिष्कन्दन्तं परितो भ्रमन्तम् ॥ “परेश्च” इत्युभयत्र षत्वम् ॥ ‘मेघ-
नादः परिष्कन्ता परिष्कन्तारमाश्वरिम्’ इति कचित्पाठः । अरिं शत्रुं
कपिमपरिस्कन्दमश्रुथं यथा तथा ॥ “परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु” इति
षत्वाभावनिपातः ॥ ब्रह्मपाशेन ब्रह्मास्त्रेण विस्फुरन् दीप्यमानः ॥
“स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः” इति वा षत्वम् ॥ आशु अबध्नाद्वबन्ध ॥

विस्फुल्लंद्भिर्गृहीतोऽसौ निष्फुलः पुरुषाशनैः ।

विष्कम्भितुं समर्थोऽपि नाचलद्रह्मगौरवान् ॥ ७६ ॥

७६. विष्फुल्लद्विरिति ॥ विष्फुल्लद्विरुत्साहाद्वलद्विः पुरुषाशनैः राक्षसै-
र्गृहीतः तथापि विष्फुलतीति विष्फुलः स्फुरन् । पचाद्यच् । संज्ञापूर्वको
विधिरनित्य इति गुणाभावः ॥ “स्फुरतिस्फुलत्योः—” इत्यादिना
षत्वम् ॥ असौ हनूमान् विष्कम्भितुं विचालितुम् ॥ “वेः स्कन्धातेर्नित्यम्”
इति षत्वम् ॥ समर्थोऽपि ब्रह्मवरादेव शक्तोऽपि ब्रह्मणो गौरवादलङ्-
घ्यत्वान्नाचलत् न चचाल । बद्ध एव स्थित इत्यर्थः ॥

१ परिष्कन्दन् N., D., E ₂ , E ₃ .	विस्फुरः E ₃ .
२ परिष्कन्दन्तं N., E ₂ , E ₃ , T., G., Com.	निष्फुलं D.
३ विस्फुरद्भिं c., B., E ₂ .; विष्फुलद्भिं T., G., Com.	निस्फुरः E ₂ .
४ विष्फुलः T., G., Com.	निष्फुलैः T ₂ .
	५ विष्कम्भितुं c.

कृषीद्वं भर्तुरानन्दं मां न प्रोद्वं द्रुतं वियत् ।

वानरं नेतुमित्युच्चैरिन्द्रजित्प्रावदत् स्वकान् ॥ ७७ ॥

७७. कृषीद्वमिति ॥ हे भटाः भर्तुः स्वामिनो रावणस्यानन्दं कृषीद्वं कुरुध्वम् । जयघोषयेति भावः । करोतेराशीर्लिङि सीयुद् ॥ “इणः षीध्वम्—” इत्यादिना षीध्वमो धकारस्य मूर्धन्यो ढकारः ॥ वानरं नेतुं रावणान्तिके प्रापयितुं वियदाकाशं प्रति द्रुतं न मा श्लोद्वम् । किन्तु लुवध्वमित्यर्थः । प्रतिषेधद्वयस्य प्रकृतार्थविधिपरत्वात् । लुङ् गताविति धातुर्लुङि तङि ध्वमि “धि च” इति सलोपे गुणः ॥ “इणः षीध्वम्—” इत्यादिनैव लुङ्घकारस्य मूर्धन्यो ढः । इत्युच्चैरिन्द्रजित्स्वकान् स्वकीयान्भटान् प्रावदत् ॥

गतमङ्गुलिषङ्गं त्वां भीरुष्ठानादिहागतम् ।

खादिष्याम इति प्रोचुर्नयन्तो मारुतिं द्विषः ॥ ७८ ॥

७८. गतमिति ॥ अङ्गुलिषु सङ्गो यस्य सोऽङ्गुलिषङ्गः ॥ “समासेऽङ्गुलेः सङ्गः” इति षत्वम् ॥ तस्य भावस्तत्त्वं गतं हस्तगतमित्यर्थः । भीरवो मनुष्याः तेषां स्थानात् भीरुष्ठानात् ॥ “भीरोः स्थानम्” इति षत्वम् ॥ इहागतं लङ्कां प्राप्तं मारुतिं नयन्तो रावणान्तिकं प्रापयन्तो द्विषो राक्षसाः खादिष्याम एनं भक्षयिष्याम इति प्रोचुः ॥

अग्निष्टोमादिसंस्थेषु ज्योतिष्टोमादिषु द्विजान् ।

योऽरक्षीत्तस्य दूतोऽयं मानुषस्येति चावदन् ॥ ७९ ॥

७९. अग्निष्टोमेति ॥ अग्निष्टोमादयः संस्थाः प्रकाराः येषां तेषु अग्निष्टोमादिसंस्थेषु ॥ “अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः” इति षत्वम् ॥ ज्योतिष्टोमादिषु क्रतुषु यो मानुषो द्विजान्विश्वामित्रादीन् अरक्षीत्तस्य मानुषस्य रामस्यायं दूत इति चावदन् ॥

नासां मातृष्वसेय्याश्च रावणस्य लुलाव यः ।

मातुःस्वसुश्च तनयान् खरादीन् निजघान यः ॥ ८० ॥

८०. नासामिति ॥ यो मानुषो रावणस्य मातृष्वसुरपत्यं स्त्री मातृष्व-
सेयी ॥ “मातृष्वसुश्च” इति ढगन्त्यलोपश्च ॥ “मातृपितृभ्यां स्वसा”
इति षत्वम् ॥ तस्याः शूर्पणखाया नासां लुलाव चिच्छेद च । मातुः-
स्वसुर्मातृभगिन्याः ॥ “विभाषा स्वसृपत्योः” इति षष्ठ्या विकल्पाद-
लुक् ॥ “मातुः पितृभ्यामन्यतरस्याम्” इति वैकल्पिकषत्वाभावः
चस्त्वर्थो भिन्नक्रमः । तस्यास्तनयान् खरादींस्तु जघान च ॥

प्रादुःषन्ति न संत्रासा यस्य रक्षःसमागमे ।

तस्यै क्षत्रियदुःषूतेरयं प्रणिधिरागतः ॥ ८१ ॥

८१. प्रादुरिति ॥ किं च यस्य मनुष्यस्य राक्षसानां समागमे संप्रहारे
संत्रासाः भयानि न प्रादुःषन्ति न प्रादुर्भवन्ति ॥ “उपसर्गप्रादुर्भ्या-
मस्तिर्यच्परः” इति अस्तिसकारस्य षत्वम् ॥ क्षत्रियदुःषूतेः क्षत्रि-
यदुःसन्तानस्य । सूयतेः कर्मणि स्त्रियां क्तिन् ॥ “सुविनिर्दुर्भ्यः सुपि-
सूतिसमाः” इति षत्वम् ॥ तस्य मानुषस्यायं प्रणिधिश्चार आगतः ।
‘यथार्हवर्णप्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः’ इत्यमरः ॥

दृष्ट्वा सुषुप्तं राजेन्द्रं पापोऽयं विषमाशयः ।

चारकर्मणि निष्णातः प्रविष्टः प्रमदावनम् ॥ ८२ ॥

८२. दृष्ट्वेति ॥ चारकर्मणि निष्णातः कुशलः ॥ “निनदीभ्यां क्तातेः
कौशले” इति षत्वम् ॥ विषमाशयः कपटचित्तोऽत एव पापः क्रूर-
कर्मायं वानरो राजेन्द्रं रावणं सुषुप्तं सुष्टु सुप्तम् ॥ “सुविनिर्दुर्भ्यः—”
इत्यादिना सुप्तसमयोः षत्वम् ॥ दृष्ट्वा ज्ञात्वा प्रमदावनं प्रविष्टः ॥

१ विजघान N., O., T₁, E₂.

२ रक्षांति चापरे E₃.

३ तत्र T₃.

४ प्रविष्टः प्रमदावनम् D.

५ पापोऽयं विषमाशयः D.

सुप्रतिष्णातसूत्राणां कपिष्ठलसमत्विषाम् ।

स्थितां वृत्ते द्विजातीनां रात्रावैक्षत मैथिलीम् ॥ ८३ ॥

८३. स्विति ॥ सुष्ठु प्रतिष्णातं शुद्धं सूत्रं येषां तेषां सूत्रकृताम् ॥ “सूत्रं प्रतिष्णातम्” इति षत्वम् ॥ कपिष्ठलो नाम गोत्रप्रवर्तकः कश्चिद्वृषिः ॥ “कपिष्ठलो गोत्रे” इति निपातनात् षत्वम् ॥ तेन सम-
त्विषां समानतेजसां द्विजातीनां ब्राह्मणानां वृत्ते स्थितां तथापवित्र-
चरित्रामित्यर्थः । मैथिलीं सीतां रात्रावैक्षत अद्राक्षीत् ॥

सर्वनारीगुणैः प्रष्टां विष्टरस्थां गविष्टिराम् ।

शयानां कुष्ठले तारां दिविष्टामिव निर्मलाम् ॥ ८४ ॥

८४. श्लोकचतुष्टयेन मैथिलीं विशिनष्टि ॥ सर्वेति ॥ सर्वैः नारीगुणैः प्रतिष्ठत इति प्रष्टां स्त्रीणामग्रगामिनीमुत्तमामित्यर्थः ॥ “आतश्चोपसर्गे” इति कप्रत्ययः ॥ “प्रष्टोऽग्रगामिनि” इति षत्वनिपातः ॥ विष्टरस्थां पवि-
त्रासनस्थाम् ॥ “वृक्षासनयोर्विष्टरः” इति षत्वनिपातः ॥ गवि वाचि स्थिरां गविष्टिरां सत्यवाचमित्यर्थः ॥ “गवियुधिभ्यां स्थिरः” इति षत्वम् । एतस्मादेव निपातनात्सप्तम्या अलुक् । कुष्ठले भूतले ॥ “विकु-
शमिपरिभ्यः स्थलम्” इति षत्वम् ॥ शयानां दिवि तिष्ठतीति दिविष्टां खस्थाम् ॥ “अम्बाम्ब—” इत्यादिना षत्वम् ॥ अत्र दिवीति निर्देशा-
दलुक् । निर्मलां तारामिव स्थिताम् ॥

सुषाम्नीं सर्वतेजःसु तन्वीं ज्योतिष्टमां शुभाम् ।

निष्टपक्षीमिवात्मानं ज्योतिःसात्कुर्वतीं वनम् ॥ ८५ ॥

८५. सुषाम्नीति ॥ शोभनं साम सान्त्वं यस्यास्तां सुषाम्नीम् ॥ “अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्” इति ङीप् “सुषामादिषु च” इति षत्वम् ॥ सर्वतेजःसु सर्वतेजसां मध्ये ज्योतिष्टमामुत्कृष्टतेजोभूताम् ॥ “ह्रस्वात्तादौ तद्धिते” इति षत्वम् ॥ तन्वीं कृशां शुभां कल्याणीमात्मानं शरीरं निष्टपन्तीमिव तपोऽग्नौ संतापयन्तीमिव स्थिताम् ॥ “निसस्त-

पतावनासेवने” इति षत्वम् ॥ वनं ज्योतिःसात् कात्स्न्येन ज्योतिर्मयं कुर्वतीम् ॥ “विभाषा साति कात्स्न्ये” इति सातिप्रत्ययः ॥ “नुम्विस-
र्जनीय—” इत्यादिना षत्वे प्राप्ते “सात्पदाद्योः” इति षत्वनिषेधः ॥

मधुसाङ्गूतकिञ्जल्कापिञ्जरभ्रमराकुलाम् ।

उल्लसत्कुसुमां पुण्यां हेमरत्नलतामिव ॥ ८६ ॥

८६. मधुसादिति ॥ मधुसाङ्गूताः कात्स्न्येन मधुभूताः मकरन्दप्रचुरा इत्यर्थः । पूर्ववत्कात्स्न्ये सातिप्रत्यये “आदेशप्रत्यययोः” इति षत्वे प्राप्ते पूर्ववत्प्रतिषेधः । तैः किञ्जल्कैः पिञ्जरैः भ्रमरैराकुलामुल्लसत्कुसुमां पुण्यां पवित्रां हेमरत्नलतां रत्नखचितहेममयकल्पवल्लीमिव स्थिताम् ॥

विलोचनाम्बु मुञ्चन्तीं कुर्वाणां परिसेसिचाम् ।

हृदयस्येव शोकाग्निसन्तप्तस्योत्तमव्रताम् ॥ ८७ ॥

८७. विलोचनेति ॥ विलोचनाम्बु बाष्पं सिञ्चन्तीं क्षरन्तीम् । पदादित्वात् “सात्पदाद्योः” इत्यादेशसकारस्य षत्वप्रतिषेधः । अत एव शोकाग्निसन्तप्तस्य हृदयस्य परिसेसिचां परितः पौनःपुन्येन सेचनं कुर्वाणामिव स्थिताम् । सिञ्चतेर्यङन्तात्त्रियामप्रत्यये टाप् ॥ “उपसर्गात्सुनोति” इत्यादिना षत्वे प्राप्ते “सिचो यङि” इति प्रतिषेधः ॥ उत्तमव्रतां पतिव्रतामित्यर्थः मैथिलीमैक्षतेति पूर्वेणान्वयः ॥

दृष्ट्वा तामभनगू वृक्षान् द्विषो घ्नन् परिसेधतः ।

परितेस्तान् विचिक्षेप क्रुद्धः स्वयमिवानिलः ॥ ८८ ॥

८८. दृष्ट्वेति ॥ तां सीतां दृष्ट्वा परिसेधतः परित आधावतः । विधु गत्यामिति धातोः “सेधतेर्गतौ” इति षत्वप्रतिषेधः ॥ द्विषो राक्षसान् घ्नन्

१ विङ्गल° D., T₂, T₄.

२ °कुङ्कुमां T₃.

३ सिञ्चन्तीं T., G., Com., T₂, T₄.

४ परितश्चापि चिक्षेप T₃.

परितश्चोद्विचिक्षेप T₄, T., G., Com.

५ वानलः T₂.

वृक्षानभनक् बभञ्ज । भञ्जेल्लडि तिलोपः कुत्वम् । स्वयं साक्षात् कुञ्जो-
ऽनिलो वायुरिव परित उद्विचिक्षेप च उद्विक्षितवांश्च ॥

अप्रतिस्तब्धविक्रान्तमर्निस्तब्धो महाहवे ।

विसोढवन्तमस्त्राणि व्यतस्तम्भद् घनध्वनिः ॥ ८९ ॥

८९. अप्रतीति ॥ घनध्वनिर्मेघनादो महाहवे अनिस्तब्धोऽप्रतिबन्धः
सन् । अप्रतिस्तब्धविक्रान्तमप्रतिबन्धविक्रमम् ॥ “प्रतिस्तब्धनिस्त-
ब्धौ च” इति स्तम्भेः षत्वाभावानिपातः । अस्त्राणि निसोढवन्तम् ॥
“परिनिविश्यः—” इत्यादिना षत्वे प्राप्ते “सोढः” इति प्रतिषेधः ॥
मारुतिं व्यतस्तम्भत् स्तम्भयति स्म । स्तम्भेणौ चङि “स्तम्भुसिबुस-
हां चङि” इति षत्वप्रतिषेधः ॥

तेऽभिज्ञायाभिसोष्यन्तं रक्तै रक्षांसि सव्यथाः ।

अन्यैरप्यायतं मेवुर्वरत्राशृङ्खलादिभिः ॥ ९० ॥

९०. त इति ॥ ते राक्षसाः रक्षांसि रक्तैरस्त्रैर्निसोष्यन्तं प्लावयिष्य-
न्तम् ॥ “सुनोतेः स्यसनोः” इति षत्वप्रतिषेधः ॥ अभिज्ञाय तत्काले
व्यपचिकीर्षु बुद्धेत्यर्थः । सव्यथाः सभयाः सन्तः । अन्यैरप्यायतै-
र्द्राघिष्ठैर्वरत्राशृङ्खलादिभिः मेवुः बबन्धुः । मव बन्धन इत्यस्माद्धिद् ॥
“अत एकहल्—” इत्यादिना षत्वाभ्यासलोपो ॥

विषसादेन्द्रजिह्मुद्धा बन्धे^९ बन्धान्तरक्रियाम् ।

दिव्यबन्धो विषहते नापरं बन्धनं यतः ॥ ९१ ॥

९१. विषसादेति ॥ इन्द्रजित् बद्धे दिव्यास्त्रबद्धे बन्धान्तरक्रियां बन्धा-
न्तरकरणं बुद्ध्वा विषसाद् ॥ “सदेः परस्य लिटि” इति परस्य षत्व-

१ °मविस्तब्धो B.

२ निसोढ T₂, T., G., Com.

३ ते विज्ञाया° N., C., E₃, T₁, T₂, T₃,
T₄.

४ °य निसोष्यन्तं T., G., Com.

५ °प्यायतैर्मे° T., G., Com., T₂.

६ नेहुः N., D., B.

७ बद्धे T., G., Com.

८ परं संयममायनः T₄.

९ संयमे T₃, C., D.

प्रतिषेधः । पूर्वस्य तु “सदिरप्रतेः” इति षत्वम् ॥ यतो यस्माद् दिव्य-
बन्धोऽपरनियमं नियन्त्रणं बन्धान्तरं न विषहते ॥ “परिनिविध्यः—”
इत्यादिना सहेः षत्वम् ॥

अथ णत्वाधिकारः ॥

मुष्णन्तमिव तेजांसि विस्तीर्णोरस्थलं पुरं ।

उपसेदुर्दशग्रीवं गृहीत्वा राक्षसाः कपिम् ॥ ९२ ॥

९२. मुष्णन्तमिति ॥ अथ राक्षसाः कपिं पुरोऽग्रे गृहीत्वा तेजांसि
सूर्यादीनां मुष्णन्तं हरन्तमिवेत्युत्प्रेक्षा । विस्तीर्णोरस्थलम् ॥ “रषाभ्यां
नो णः समानपदे” इत्युभयत्र णत्वम् ॥ दशग्रीवमुपसेदुरासेदुः ॥

बहुधा भिन्नमर्माणो भीमाः खरणैसादयः ।

अग्रेर्वणं वर्त्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डले ॥ ९३ ॥

९३. अथ युग्मेनाह बहुधेति ॥ चन्द्रमण्डले प्रतीच्यां पश्चिमदिशि अग्रे
वनस्य अग्रेवणं वनाग्रे । राजदन्तादित्वात्परनिपातः ॥ “वनं पुरगा—”
इत्यादिना णत्वम् । सूत्रनिर्देशादलुक् ॥ वर्त्तमाने सति प्रभाते सती-
त्यर्थः । बहुधा भिन्नमर्माणो विदारितमर्मस्थलाः ॥ “अट्कुपु—” इत्या-
दिना णत्वम् ॥ भीमाः भयंकराः खरस्येव नासिका येषां ते खरणसाः ॥
“अम् नासिकायाः संज्ञायाः नसं चास्थूलात्” इति बहुव्रीहिसमा-
सान्तोऽच्प्रत्ययो नसादेशश्च ॥ “पूर्वपदात्संज्ञायामगः” इति णत्वम् ॥
तदादयः द्विष इत्युत्तरेण संबन्धः ॥

निर्वणं कृतमुद्यानमनेनाम्रवणादिभिः ।

देवदारुवनामिश्रैरित्यूचुर्वानरद्विषः ॥ ९४ ॥

९४. निर्वाणमिति ॥ द्विषः पूर्वोक्तविशेषणाः राक्षसाः देवदारुवनैरा-
मिश्रैर्मिलितैः ॥ “विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः” इत्यत्र “द्वयक्षरत्रयक्षरेभ्य

१ वपुः C.

२ भिन्नकर्माणो T₂.

३ खरणसां C., E₃.

४ अग्रेवणं C.

५ निर्वाणं T., G., Com.

६ वानरं द्विषः T., G., Com.

इति वक्तव्यम्” इति नियमादिह चतुरक्षरात् वननकारस्य णत्वाभावः ।
आम्रवणादिभिरुपलक्षितम् ॥ “प्रनिरन्तर्—” इत्यादिना वननकारस्य
णत्वम् । उद्यानमनेन वानरेण निर्वाणं प्रशान्तं लुप्तमिति यावत् ।
निःपूर्वाद्वातेः कर्त्तरि क्तः ॥ “निर्वाणोऽवाते” इति निपातनान्निष्ठानत्वे
णत्वम् ॥ कृतमिति वानरमूचुः । अपराधित्वेनावोचन्नित्यर्थः ॥

उपास्थिषत संप्रीताः पूर्वाह्णे रोषवाहनम् ।

राक्षसाः कपिमादाय पतिं रुधिरपायिणाम् ॥ ९५ ॥

९५. उपेति ॥ अथ पूर्वाह्णे प्रभाते ॥ “अहोऽह पतेभ्यः” इत्यहोदेशे
“अहोऽदन्तात्” इति णत्वम् ॥ संप्रीताः राक्षसाः कपिमादाय रोषस्य
वाहनं रोषवाहनं रोषाश्रयमतिरुष्टमित्यर्थः ॥ “वाहनमाहितात्” इति
णत्वम् ॥ रुधिरपायिणां रक्तपायिनां राक्षसानाम् । पिबतेस्ताच्छील्ये
णिनिः ॥ “प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च” इति णत्वम् ॥ पतिं
रावणमुपास्थिषतोपस्थिताः तेन संगता इत्यर्थः । उपपूर्वात्तिष्ठतेर्लुङि
“उपाद्देवपूजा—” इत्यादिना संगतकरणे तङ् ॥

सुरापानपरिक्षीबं रिपुदर्पहरोदयम् ।

परस्त्रीवाहिणं प्रापुः साविष्कारं सुरापिणः ॥ ९६ ॥

९६. सुरेति ॥ सुरां पिबन्तीति सुरापाः ॥ “गापोष्टक्” इति टक् ॥
तद्वन्तः सुरापिणः तत्संसर्गिणो राक्षसाः । मत्वर्थीय इनि प्रत्ययः ॥
“एकाजुत्तरपदे णः” इति णत्वम् ॥ सुरापानमिति भावे ल्युट् ॥
“वा भावकरणयोः” इति पक्षे णत्वम् ॥ तेन पर्याप्तं क्षीबो मत्तः परि-
क्षीबः तम् । क्षीबृ मद् इति धातोः “अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकशोल्लाघाः”
इति निष्ठातकारस्य लोपनिपातः । अनुपसर्गादिति विशेषणानुप-

१ E₂, has असृक्पाणाधिपं तूर्णे कपिमा-
दाय राक्षसाः as the 2nd half.

२ पान ०.

३ वाहिने N., T₄, B., E₂, E₃.

४ साविष्काराः C., E₂, B, T₁, T₂, T₃, T₄.

५ सुरापिणम् E₃.

सर्गस्य क्षीयेन समासो नोपसृष्टालोपनिपातः । रिपुदर्पहरः उदयो
वृद्धिर्यस्य तं परस्त्रियो वहति प्राप्नोतीति तद्वाहिणम् । प्रातिपदिकान्त-
नकारत्वात् “प्रातिपदिक—” इत्यादिना णत्वम् । साविष्कारं सावि-
र्भावमास्थाने प्रकाशमानं रावणं प्रापुः ॥

संघर्षयोगिणः पादौ प्रणेमुस्त्रिदशद्विषः ।

प्रहिण्वन्तो हनूमन्तं प्रमीणन्तं द्विषेन्मतीः ॥ ९७ ॥

९७. संघर्षेति ॥ द्विषन्मतीः शत्रुबुद्धीः प्रमीणन्तं हिंसन्तं हरन्तमि-
त्यर्थः । मीञ् हिंसायामिति धातोः क्रैयादिकालुटः शत्रादेशः । हनू-
मन्तं प्रहिण्वन्तः प्रापयन्तः । हि गताविति धातोः सौवादिकालुटः
शत्रादेशः ॥ “हिनुमीना” इत्युभयत्र णत्वम् ॥ ते राक्षसाः संघर्षयो-
गिणः स्पर्धायोगिनो नित्यमत्सरिण इत्यर्थः ॥ “कुमति च” इति
णत्वम् ॥ त्रिदशद्विषो रावणस्य पादौ प्रणेमुः प्रणताः ॥ “उपसर्गाद-
समासेऽपि णोपदेशस्य” इति णत्वम् ॥

प्रवपाणि शिरो भूमौ वानरस्य वनच्छिदः ।

आमन्त्रयत संकुद्धः समितिं रक्षसां पतिः ॥ ९८ ॥

९८. प्रेति ॥ संकुद्धः रक्षसां पतिः रावणो वनच्छिदो वानरस्य शिरो
भूमौ प्रवपाणि छित्त्वा भूमौ खनिष्यामि ॥ “आनि लोट्” इति नित्यं
णत्वम् ॥ इति समितिं सभामामन्त्रयत अपृच्छत् ॥

प्रण्यगादीत् प्रणिघ्नन्तं घनैः प्रणिनदन्निव ।

ततः प्रणिहितैः स्वार्थे राक्षसेन्द्रं विभीषणः ॥ ९९ ॥

९९. प्रणीति ॥ तत आमन्त्रणानन्तरं पुनः प्रणिघ्नन्तं जिघांसन्तमि-
त्यर्थः राक्षसेन्द्रं रावणं स्वार्थे स्वकार्ये प्रणिहितो युक्तो विभीषणः
प्रणिनदन्निव गर्जन्निव प्रण्यगादीत् प्रणिगदितवान् ॥ “नेर्गदनद—”
इत्यादिना सर्वत्र णत्वम् ॥

१ संघर्षं C., D., E₂, E₃, C., T₁, T₂, T₃.

२ द्विषां मतीः T₂, T₃.

३ घनं D. पुनः T., G., Com.

४ प्रणिहितां वाचं D.

प्रणिशाम्य दशग्रीव प्रणियातुमलं रूपम् ।

प्रणिजानीहि हन्यन्ते दूता दोषे न सत्यपि ॥ १०० ॥

१००. प्रणिशाम्येति ॥ हे दशग्रीव प्रणिशाम्य प्रशान्तो भव । शाम्यते-
लौट् । सिपि हिलोपः ॥ “शमामष्टानां दीर्घः इयनि” इति दीर्घः ॥
रूपं प्रणियातुं प्राप्तुमलं रोषो न कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ “अलंखल्वोः—”
इत्यादिना क्त्वाप्रत्ययविषये तुमुन्प्रयोगो देशविभाषानुसारात्कृतः
कष्टः । दोषेऽपराधे सत्यपि दूता न हन्यन्त इति प्रणिजानीहि विद्धि ॥
“शेषे विभाषाकखादौ—” इत्यादिना नेर्णत्वम् ॥ अन्यत्र “नेर्गद-
नद—” इत्यादिनैव ॥

प्राणयन्तं हरिं प्रोचे राक्षसेन्द्रो विभीषणम् ।

प्राणिणिषुर्न पापोऽयं योऽभाङ्क्षीत्प्रमदावनम् ॥ १०१ ॥

१०१. प्राणयन्तमिति ॥ राक्षसेन्द्रो रावणः हरिं हनूमन्तं प्राणयन्तं
जीवयन्तं दूतो न वध्य इति रक्षन्तमित्यर्थः । अन प्राणन इति धातो-
र्ण्यन्ताल्लुटः शत्रादेशः ॥ “अनितेः” इति णत्वम् ॥ विभीषणं प्रोचे ।
यः प्रमदावनमभाङ्क्षीद्वभञ्ज । भञ्जेलुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः ।
सोऽयं कपिः प्राणिणिषुः प्राणितुं जीवितुमिच्छुः । न वा नैवेत्यर्थः ।
एवंविधापराधी कथं न वध्य इति भावः । अनितेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥
“उभौ साभ्यासस्य” इति द्वयोर्णत्वम् ॥

प्राधानिषत रक्षांसि येनाप्तानि वने मम ।

न ग्रहणैः कथं पापं वद पूर्वापकारिणम् १०२ ॥

१०२. प्रेति ॥ किं च येनैतेन वने ममाप्तानि हितकारीणि रक्षांस्य-
धानिषत हतानि । हन्तेः कर्मणि लुङि चिण्वदिङ्वृद्धी ॥ “हो हन्तेः—”

१ यन्तं हरिं T., G., Com.

२ न वा सोऽयं प्राणिणिषुर्योऽभा° T., G.,
Com.

३ ग्रहणयन्ते स्म C.

४ रणे C.

५ ग्रहणः E₂, E₃, B.

६ पापं T., G., Com.

इत्यादिना कुत्वम् ॥ “हन्तेरत्पूर्वस्य” इत्यस्य प्रत्युदाहरणम् ॥ पूर्वा-
पकारिणं प्रथमद्रोहिणं पापं कूरात्मानं कथं न प्रहणम् वद कथय ॥
“वमोर्वा” इति हन्तेर्णत्वविकल्पः ॥

वेश्मान्तर्हणनं कोपान्मम शत्रोः करिष्यतः ।

मा कार्षीरन्तरयणं प्रयाणार्हमवेहमुम् ॥ १०३ ॥

१०३. वेश्मेति ॥ कोपाच्छत्रोः वेश्मान्तर्हणनं गृहाभ्यन्तरे हननम् ॥
“अन्तरदेशे” इति णत्वम् ॥ करिष्यतो ममान्तरयणमन्तरायम् ॥
“अयनं च” इति णत्वम् ॥ मा कार्षीः । अमुं कर्षिं प्रयाणं दीर्घयात्रा ॥
“कृत्यचः” इति णत्वम् ॥ तदर्हं वध्यमवेहि ॥

प्रहीणजीवितं कुर्युर्ये न शत्रुमुपस्थितम् ।

न्याय्याया अपि ते लक्ष्म्याः कुर्वन्त्याशु प्रहापणम् ॥ १०४ ॥

१०४. प्रहीणेति ॥ ये उपस्थितं प्राप्तं शत्रुं प्रहीणजीवितं त्यक्तजीवि-
तम् । जहातेः कर्मणि क्तः ॥ “घुमास्था—” इत्यादिना ईकारः ॥
“ओदितश्च” इति निष्ठानत्वम् ॥ “कृत्यचः” इति णत्वम् ॥ न कुर्युः
ते न्याय्यायाः न्यायादनपेतायाः कुलागताया अपीत्यर्थः ॥ “धर्मप-
थ्यर्थ—” इत्यादिना यत्प्रत्ययः ॥ लक्ष्म्याः आशु प्रहापणं त्याजनं
कुर्वन्ति । जहातेर्ण्यन्ताल्लुद्युटि पुगागमः ॥ “णोर्विभाषा” इति णत्वम् ॥

कः कृत्वा रावणामर्षप्रकोपेणमवद्यधीः ।

शक्तो जगति शक्रोऽपि कर्तुमार्युःप्रगोपणम् ॥ १०५ ॥

१०५. क इति ॥ जगति अवद्यधीर्बुद्धिः कः शक्रोऽपि रावणस्या-
मर्षप्रकोपणं कृत्वा आयुषः प्रगोपणं प्रकृष्टं गोपनं रक्षणं कर्तुं शक्तः ।
न कोऽपीत्यर्थः । कुपिगुप्योर्भावे ल्युट् ॥ “हलश्चेजुपधात्” इति
णत्वम् ॥

१ रयनं C.

२ न्याय्या अपि च ते° T₂, T₄.

३ प्रकोपन C., E₂.

४ आयुष्प्र° C.

प्रगोपनम् E₂, E₃.

वनान्तप्रेङ्खणः पापः फलानां परिणिंसकः ।

प्रणिक्षिप्यति नो भूयः प्रणिन्द्यास्मान्मधून्ययम् ॥ १०६ ॥

१०६. वनान्तेति ॥ वनान्ते वनप्रान्ते प्रेङ्खति चरतीति प्रेङ्खणः । कर्त्तरि ल्युट् ॥ “इजादेः सनुमः” इति णत्वम् ॥ पापः क्रूरः फलानां परिणिंसकश्चुम्बको भक्षक इत्यर्थः । णिसि चुम्बन इति धातोर्णुल् । अयं कपिर्भूयोऽस्मान्प्रणिन्द्य परिभूय मधूनि मकरन्दाच्चो प्रणिक्षिप्यति न चुम्बिष्यति न भक्षयिष्यतीत्यर्थः । णिक्ष चुम्बने लट् । भूयो भक्षणवारणाय सर्वथायं मारणीय इत्यर्थः ॥ “वा निंसनिक्षनिन्दाम्” इति सर्वत्र णत्वम् ॥

हरेः प्रगमनं नास्ति न प्रभानं हिमद्रुहः ।

नातिप्रवेपनं वायोर्मया गोपायिते वने ॥ १०७ ॥

१०७. हरेरिति ॥ मया गोपायिते गुप्ते ॥ “आयादय आर्धधातुके वा” इति विकल्पादायप्रत्ययः ॥ वने प्रमदावने हरेरिन्द्रस्यापि प्रगमनं प्रचारो नास्ति । हिमद्रुहः सूर्यस्य प्रभानं प्रतापनं नास्ति । भातेर्भावे ल्युट् । वायोरतिप्रवेपनमत्यन्तचलनं नास्ति । किमुतान्येषामित्यर्थः ॥ “न भाभूपूकमिगमिष्यायिवेपाम्” इति सर्वत्र णत्वप्रतिषेधः ॥

दुष्पानः पुनरेतेन कपिना भृङ्गसम्भृतः ।

प्रनष्टविनयेनाड्यः स्वादुः पुष्पासवो वने ॥ १०८ ॥

१०८. दुष्पान इति ॥ प्रनष्टविनयेन दुर्विनीतेन ॥ “नशेः षान्तस्य” इति णत्वप्रतिषेधः ॥ एतेन कपिना कर्त्रा वने भृङ्गसंभृतो भ्रमरसाञ्चितोऽड्यः श्रेष्ठः स्वादुर्मधुरः पुष्पासवस्तद्विकारः क्षौद्रमित्यर्थः पुनर्भूयो दुःखेन पेयो दुष्पानः न पातव्य इत्यर्थः । खलर्थे आतो युच् ॥ “षात्पदान्तात्” इति णत्वप्रतिषेधः ॥

१ प्रेङ्खनः B.

२ परिनिंसकः D.

३ मधून्स्वयम् B.

४ प्रभानं न C.

५ प्रतानं B.

६ वेपणं C.

७ प्रणष्ट B.

८ विजयेनासौ T₄.

रोषभीममुखेनैवं क्षुभ्रतोक्ते पुवङ्गमः ।

प्रोचे सानुनयं वाक्यं रावणं स्वार्थसिद्धये ॥ १०९ ॥

१०९. रोषेति ॥ रोषाद्भीममुखेन । अत्र भीमपदेन निमित्तनिमित्ति-
नोर्व्यवायात् “पदव्यवायेऽपि” इति विभक्तिनकारस्य णत्वप्रतिषेधः ।
क्षुभ्रता क्षुभ्यता ॥ “क्षुभ्रादिषु च” इति णत्वप्रतिषेधः ॥ रावणेनैव-
मुक्ते पुवङ्गमो हनूमान् स्वार्थसिद्धये सीताप्रत्यर्पणकार्यसिद्धये रावणं
सानुनयमनुनययुक्तं वाक्यमूचे ॥

पुनः प्रकीर्णकाः ।

दूतमेकं कपिं बद्धमानीतं वेश्म पश्यतः ।

लोकत्रयपतेः क्रोधः कथं तृणलघुस्तव ॥ ११० ॥

११०. दूतमिति ॥ दूतं संध्यादिकार्यकरं न तु साक्षात्प्रतिपक्षमवध्य-
मित्यर्थः । एकमसहायं तत्रापि बद्धं वेश्म स्वगृहमानीतं तत्रापि कपिं
पश्यतः सर्वं साक्षात्कुर्वत इत्यर्थः लोकत्रयपतेः परमाणुपर्वतयोरिवा-
वयोर्महदन्तरमिति भावः । ईदृशस्य तव क्रोधः कथं तृणलघुः तद्व-
त्तुच्छः अस्थानप्रवृत्तेरित्यर्थः ॥

अश्याहितजनप्रहे विजिगीषापराङ्मुखे ।

कस्माद्वा नीतितीक्ष्णस्य संरम्भस्तव तापसे ॥ १११ ॥

१११. अग्नीति ॥ अश्याहिता आहिताग्नयः ॥ “वाहिताश्यादिषु” इति
निष्ठायाः परनिपातः ॥ तेषु जनेषु सज्जनेषु प्रहे नम्रे विजिगीषापराङ्-
मुखे विरक्ते तापसे तपस्विनि ॥ “अण्व” इति मत्वर्थीयोऽण्प्रत्ययः ॥
ईदृशे रामे नीतौ नितरां स्नातीति निष्णः कुशलः ॥ “आतश्चोपसर्गे”
इति कर्त्तरि कः ॥ “निनदीभ्याम्—” इत्यादिना षत्वम् ॥ तस्य तव
कस्मात्कारणात् संरम्भः क्रोधः । अकारणवैरमनुचितमिति भावः ॥

१ पश्य माम् T₄.

२ बहुतुणं तव T₂, T₄.

३ नीतिनिष्णस्य N., C., T₁, T₃, T., G.,

Com.

नीतिविज्ञस्य B.

न सर्वरात्रकल्याण्यः स्त्रियो नो^१ रत्नभूमयः ।

यं विनिर्जित्य लभ्यन्ते कः कुर्यात्तेन विग्रहम् ॥ ११२ ॥

११२. नेति ॥ किं च यं तापसं विनिर्जित्य सर्वा रात्रयः सर्वरात्राः ॥ “पूर्वकालैकसर्व—” इत्यादिना समासः ॥ “अहःसर्वैकदेश—” इत्यादिना समासान्तोऽच्प्रत्ययः ॥ “रात्राह्वाहाः पुंसि” इति पुल्लिङ्गता ॥ तान् कल्याण्यः सर्वरात्रकल्याण्यः नित्यमङ्गला इत्यर्थः ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ “अत्यन्तसंयोगे च” इति समासः ॥ ङीप् । ताः स्त्रियो न लभ्यन्ते रत्नानि भूमयश्च ता अपि न लभ्यन्ते तेन तापसेन विग्रहं कः कुर्यात् । न कोऽपि निष्फलत्वादित्यर्थः ॥

सङ्गच्छ रामसुग्रीवौ भुवनस्य समृद्धये ।

रत्नपूर्णाविवाम्भोधी हिमवान् पूर्वपश्चिमौ ॥ ११३ ॥

११३. संधिस्तु सफल इत्याह ॥ संगच्छेति ॥ भुवनस्य समृद्धये अभ्युदयाय रामसुग्रीवौ रत्नपूर्णौ पूर्वपश्चिमावम्भोधी हिमवानिव संगच्छ संधेहि । न लोकान्पीडयेत्यर्थः ॥

सुहृदौ रामसुग्रीवौ किङ्कराः कपियूथपाः ।

परदारार्पणेनैव लभ्यन्ते मुञ्च मैथिलीम् ॥ ११४ ॥

११४. ननु यद्विग्रहो निष्फलस्तत्संधानेऽपि किं फलं तत्राह ॥ सुहृदाविति ॥ रामसुग्रीवौ सुहृदौ मित्रे कपियूथपाः किङ्कराः ते च परदारणामर्पणेनैव लभ्यन्ते न तु स्वार्थव्ययेनेत्यर्थः । हिरण्यभूमीलब्धेर्मित्रलब्धिर्वरायत इति भावः ॥ अतो मैथिलीं मुञ्च ॥

धर्मं प्रत्यर्पयन् सीतामर्थं रामेण मित्रताम् ।

कामं विश्वासवासेन सीतां दत्त्वाप्नुहि त्रयम् ॥ ११५ ॥

१ कल्याणं T₄.

२ वा N., C., D., T₁, T., G., Com.

३ शक्नोऽपि किं कु^० T₄.

११५. नन्वकिञ्चित्कारेण मैत्री कुत्रोपयुज्यते तत्राह । धर्ममिति ॥ सीतां प्रत्यर्प-
यन् धर्मे परस्त्रीपरिहाररूपं रामेण सह मित्रतामेवार्थं विश्वासवासेन
विश्रम्भवासेन कामं रतिसुखं चेति त्रयं त्रिवर्गं सीतां दत्त्वा आमुहि ॥

विराधताडकावालिकबन्धखरदूषणैः ।

न च नै ज्ञापितो यादृक् मारीचेनैपि ते रिपुः ॥ ११६ ॥

११६. सीतानर्पणे रामः किं कर्तुं शक्त इत्याह ॥ विराधेति ॥ विराधादिभिः
मारीचेनापि रिपुः रामो यादृक् यादृक्प्रभावो वा न ज्ञापित इति च
न । किं तु ज्ञापित एवेत्यर्थः । सीतानर्पणे विराधादिगतिं गमिष्य-
सीति भावः ॥

खरादिनिधनं चापि मा मंस्था वैरकारणम् ।

आत्मानं रक्षितुं यस्मात् कृतं तन्न जिगीषया ॥ ११७ ॥

११७. नन्वकारणमेव मद्बन्धुधातिना रामेण कथं मैत्रीत्याशङ्क्याह ॥ खरेति ॥
खरादीनां निधनं वधं चापि वैरकारणं मा मंस्थाः न मन्यस्व । मन्यते-
र्लुङि थासि “न माङ्योगे” इत्यङागमप्रतिषेधः । यस्मात्कारणात्
आत्मानं रक्षितुं कृतं विजिगीषया न कृतम् । ते हताः स्वापराधादेव
हता इत्यर्थः ॥

ततः क्रोधानिलापातकम्प्रास्याम्भोजसंहतिः ।

महाहृद इव क्षुभ्यन् कपिमाह स्म रावणः ॥ ११८ ॥

११८. तत इति ॥ ततो रावणः क्रोध एवानिलस्तस्यापातेन घातेन
कम्प्रा आस्याम्भोजसंहतिर्मुखपद्मपङ्क्तिर्यस्य सोऽत एव महाहृद
इव क्षुभ्यन् व्याकुलीभवन् कपिमाह स्म ॥

हतराक्षसयोधस्य विरुग्णोद्यानशाखिनः ।

दूतोऽस्मीति ब्रुवाणस्य किं दूतसदृशं तव ॥ ११९ ॥

१ ताटका T., G., Com.

२ विज्ञापितो D.

३ मारीचेन च T₂, T₄.

४ चैव C., T₁, T₃.

५ न विजिगीषया T₄.

६ कोपानिला° T₂, T₄.

११९. यदुक्तं दूतमेकमिति तत्रोत्तरमाह । हतेति ॥ हताः राक्षसयोधाः येन तस्य विरुग्णाः भग्नाः उद्यानशाखिनो येन तस्य दूतोऽस्मीति ब्रुवाणस्य तव दूतसदृशं दूतानुरूपं किम् । संदेशमात्रहरा दूताः न योद्धार इति भावः ॥

पङ्कबालस्त्रियो निघ्नन् कबन्धखरताडकाः ।

तपस्वी यदि काकुत्स्थः कीदृक् कथय पातकी ॥ १२० ॥

१२०. यदुक्तं संरम्भस्तव तापस इति तत्रोत्तरमाह । पङ्ग्विति ॥ यथाक्रमं पङ्कबालस्त्रियः कबन्धखरताडकाः निघ्नन् काकुत्स्थः तपस्वी यदि कीदृक् पातकी कथय । स्त्रीबालादिघाती तपस्वी चेति विप्रतिषिद्धमिति भावः ॥

अभिमानफलं जानन् महत्त्वं कथमुक्तवान् ।

रत्नादिलाभशून्यत्वान्निष्फलं रामविग्रहम् ॥ १२१ ॥

१२१. यदुक्तं न सर्वरात्रेत्यादिना रामविग्रहे फलं नास्ति इति तत्रोत्तरमाह । अभिमानेति ॥ महत्त्वं महावीरत्वमभिमानफलमहंकारैकफलं जानन् रामविग्रहं रत्नादिलाभशून्यत्वान्निष्फलं कथमुक्तवान् । मानैकधनाः जिगीषवो न धनान्तरगृध्रव इति भावः ॥

परस्त्रीभोगहरणं^१ धर्म एव नराशिनाम् ।

मुखमस्तीत्यभाषिष्ठाः कौ मे साशङ्कतां त्वयि ॥ १२२ ॥

१२२. यदुक्तं धर्मं प्रत्यर्पयन् सीतामित्यादि तत्रोत्तरमाह । परोति ॥ नराशिनां राक्षसानां परस्त्रीणां भोगश्च हरणं चेति धर्म एव । एवं स्थिते सीताप्रत्यर्पणोपदेशेन मयि रामे रामे विषये साशङ्कतां साशङ्कत्वं मुखमभिवदनसाधनं वदनमस्तीत्यभाषिष्ठाः । न तु विमृश्येत्यर्थः । रावणस्यापि कुतश्चिच्छङ्केत्यशक्यशङ्कत्वादिति भावः ॥

१ ताडकाः T., G., Com.

२ हरणे T₂, T₃, T₄.

३ मुखं D., Es.

४ रामे T., G., Com.

५ साशङ्कतां मयि T., G., Com.

ब्रूहि दूरविभिन्नानामृद्धिशीलक्रियान्वयैः ।

हनूमन् कीदृशं सख्यं नरवानररक्षसाम् ॥ १२३ ॥

१२३. यदुक्तं संगच्छ रामसुग्रीवावित्यादि तत्रोत्तरमाह । ब्रूहीति ॥ हे हनूमन् वृद्धिशीलक्रियान्वयैर्भूतिस्वभावसमाचारकुलैः दूरविभिन्नानामत्यन्त-विलक्षणानां नरवानररक्षसां सख्यं कीदृशं किंविधं ब्रूहि कथय । प्रत्युत स्पर्धैव वर्धत इति भावः ॥

एको द्वाभ्यां विरोधस्तु जिताभ्यामविवक्षितः ।

हतश्छलेन मूढोऽयं तेनापि तव कः स्मयः ॥ १२४ ॥

१२४. यद्वर्जितं विराधताटकेत्यादि तदूषयति । एक इति ॥ विराधस्त्वविवक्षितः अयं मे वध्य इत्यसंजातविवक्षः मूढः एकोऽहं द्वावेताविति विवेक-शून्यः जिताभ्यां द्वाभ्यामेकोऽसहायश्छलेन कपटेन हत इति यत् तेन तादृग्वधेनापि तव ते कः स्मयः । अहो ते मोह इति भावः ॥

मन्नियोगाच्च मारीचः पलायनपरायणः ।

युयुत्सारहितो रामं ममारापहरन् वने ॥ १२५ ॥

१२५. मारीचवधस्तु विराधवधादपि गार्हित इत्याह । मदिति ॥ मन्नियोगा-न्मम शासनात्पलायनपरायणोऽन्यथा रामकर्षणासिद्धेरिति भावः अत एव युयुत्सा योद्धुमिच्छा तद्रहितः किन्तु वने राममपहरन् दूरमा-कर्षन् मारीचो ममार । 'न भीतं न परावृत्तम्' इति निषिद्धपरावृत्त-वधेनापि रामस्योत्कर्ष इत्यलं प्रलापेनेति भावः ॥

निजघानान्यसंसक्तं सत्यं रामो लतामृगम् ।

त्वमेव ब्रूहि संचिन्त्य युक्तं तन्महतां यदि ॥ १२६ ॥

१२६. वालिवधस्तु कष्टादपि कष्ट इत्याह । निजघानेति ॥ रामोऽन्यसंसक्तं सुग्रीवेण सह युध्यमानं लतामृगं शाखामृगं वालिनं निजघान ।

१ दूत विं B₈.

२ °नां वृद्धिं T., G., Com.

३ विराधस्तु T., G., Com., T₄.

४ विस्मयः C., D., B., E₂, T₂, T₄.

५ °न्यसंयुक्तं T₃.

सत्यमस्त्यैवैतत् किं तु तत्परासक्तहननं महतां वीराणां युक्तं यदि युक्तं किं त्वमेव संचिन्त्य सम्यग्विमृश्य ब्रूहि । 'न परेण समासकम्' इति निषेधान्न युक्तमिति भावः ॥

पुंसा भक्ष्येण बन्धूनामात्मानं रक्षितुं वधः ।

क्षमिष्यते दशास्येन क्लेशं तव दुर्मतिः ॥ १२७ ॥

१२७. यदुक्तं खरादिनिधनं चापि मां मंस्थां वैरकारणमिति तत्तु मया प्रतिविधेयमेवेत्याह । पुंसेति ॥ भक्ष्येणास्माकं खाद्येन पुंसा नराधमेन रामेण कर्त्रा आत्मानं रक्षितुं बन्धूनां खरादीनां वधः ॥ "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इति कर्मणि षष्ठी ॥ दशास्येन क्षमिष्यते सहिष्यत इति तव दुर्मतिर्दुर्बुद्धिः क भवा कत्या कुत्रत्या । वृथा दुराशा न कार्येत्यर्थः ॥ "अव्ययात्त्यप्" इति कशब्दात् भवार्थे त्यप्प्रत्ययः । 'अमेहकतसित्रेभ्यस्त्यन्विधिर्योऽव्ययात्स्मृतः' इति परिगणनात् ॥

कपिर्जगाद् दूतोऽहमुपायं तव दर्शने ।

द्रुमराक्षसविध्वंसमकार्षं बुद्धिपूर्वकम् ॥ १२८ ॥

१२८. कपिरिति ॥ अथ कपिर्जगाद् तत्र यदुक्तं हतराक्षसयोधस्येत्यादिना दूत्यविरुद्धाचरणान्न त्वं दूत इति तत्रोत्तरमाह । अहं दूत एव किं तु द्रुमराक्षसविध्वंसं बुद्धिपूर्वकमेव तव दर्शने उपायं साधनमकार्षमद्राक्षं च त्वामतोऽहं दूत एवेत्यर्थः ॥

आत्रिकूटमकार्षुर्ये त्वत्का निर्जङ्गमं जगत् ।

दर्शमूर्धन् कथं ब्रूषे तानवध्यान् महीपतेः ॥ १२९ ॥

१२९. यत्तु पञ्चबालस्त्रियो निघ्नन्त्रित्यादिना कबन्धादीनामवध्यत्वमुक्तं तत्राह । आत्रिकूटमिति ॥ त्वं ग्रामणीरेषां त्वत्कास्त्वत्प्रधानास्त्वदीया इत्यर्थः ॥ "स एषां ग्रामणीः" इति कन्प्रत्ययः ॥ ये कबन्धादयः आत्रिकूट-

१ मित्राणामा° E₃.

१ दर्शने तव T₂, T₃.

१ अद्रिकूट B.

१ दक्षप्रोव N., C., E₂, E₃, T₁.

मात्रिकूटात् । अभिविधावव्ययीभावः । जगन्निर्जङ्गममकार्पुः हे दश-
मूर्धन् तान् पापिष्ठान् महीपतेः राज्ञः रामस्य प्रजापालनाधिकृतस्य
कथमवध्यान्ब्रूषे ॥

अभिमानं फलं प्रोक्तं यत्त्वया रामविग्रहे ।

विनेशुस्तेन शतशः कुलान्यसुररक्षसाम् ॥ १३० ॥

१३०. अन्यदपि रावणोक्तमनूय दूषयति । अभिमान इति ॥ त्वया रामविग्रहे
योऽभिमानः फलं प्रोक्तस्तेनाकारणविग्रहेणासुररक्षसां कुलानि शतशो
विनेशुस्त्वं तु दर्पात्तत्र पश्यसीत्यर्थः ॥

यत्स्वधर्ममधर्मं त्वं दुर्बलं प्रत्यपद्यथाः ।

रिपौ रामे च निःशङ्को नैतत् क्षेमङ्करं चिरम् ॥ १३१ ॥

१३१. अथ परस्त्रीभोगेत्यादिना यदुक्तं तद्दूषयति । यदिति ॥ दुर्बलमधर्मं
स्वधर्मं स्वाचारं यत्प्रत्यपद्यथाः रिपौ रामे निःशङ्क इति च यत्प्रत्य-
पद्यथाः प्रतिपन्नोऽसि एतदुभयं चिरं क्षेमङ्करं श्रेयस्करं न किन्तु क्षिप्र-
मेव फलमनुभविष्यसीति भावः ॥ “क्षेमप्रियमद्रेऽण्व” इति चकारा-
त्स्वचि मुमागमः ॥

अन्वयादिविभिन्नानां यथा सख्यमनीप्सितम् ।

मैषीर्विरोधमप्येवं सार्धं पुरुषवानरैः ॥ १३२ ॥

१३२. अन्यदपि त्वदुक्तं दुरुक्तमित्याह । अन्वयेति ॥ अन्वयादिभिर्विरुद्धानां
विलक्षणानां नरवानररक्षसां यथा सख्यमनीप्सितमेवं पुरुषवानरैर्नर-
वानरैर्विरोधं विग्रहमपि मैषीर्नैच्छ । असमानसख्यवदसमानविग्रह-
स्यापि लघुत्वादिति भावः । एषीरितीच्छतेर्लुङि सिचि “इट ईटि”
इति सलोपः ॥ “न माङ्योगे” इत्यडभावः ॥

१ अभिमानः T., G., Com.

२ प्रोक्तो T., G., Com.

३ रामविग्रहं D.

रामनिग्रहे B.

मम विग्रहे T₂.

४ यदधर्मं स्वधर्मं त्वं E₂.

५ विरुद्धानां T., G., Com.

६ मैषीः C., N., D., B., T₁, T₂, T₄.

विराधं तपसां विघ्नं जघान विजितो यदि ।

वीरो धनुर्भृतां रामः स कथं न विवक्षितः ॥ १३३ ॥

१३३. यदुक्तमेको द्वाभ्यामित्यादि तदपि दूषयति । विराधमिति ॥ धनुर्भृतां वरः श्रेष्ठः रामस्तपसां विहन्यतेऽनेनेति विघ्नोऽन्तरायः ॥ ‘घञर्थे कविधानम्’ इति कप्रत्ययः ॥ “गमहन—” इत्यादिना उपधालोपः ॥ “हो हन्तेः—” इत्यादिना कुत्वम् ॥ तं विघ्नभूतविराधं विजितस्तेन पूर्वजितो यदि जघान स विजेता विराधः कथं विवक्षितो न किं तु विवक्षित एव । एतेन न पूर्वोक्तदोषावकाश इत्यर्थः ॥

प्रणश्यन्नपि नाशक्रोदैरेतुं बाणगोचरम् ।

त्वयैवोक्तं महामायो मारीचो रामहस्तिनः ॥ १३४ ॥

१३४. प्रेति ॥ महामायो मारीचः प्रणश्यन्नपि पलायमानोऽपि ॥ “उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य” इति णत्वम् ॥ रामो हस्तीवेत्युपमितसमासः । तस्य रामहस्तिनो बाणगोचरं बाणविषयमत्येतुमतिक्रमितुं नाशक्रोत् शक्तो नाभूत् त्वयैवोक्तं ममारेति वदता । पलायमानस्यापि मायाविनो वधेन न कश्चिदपकर्ष इत्यर्थः ॥

अन्यासक्तस्य यद्वीर्यं न त्वं स्मरसि वालिनः ।

मूर्च्छावान् नभतः संध्यां ध्रुवं तद्बाहुपीडितः ॥ १३५ ॥

१३५. यदुक्तं निजघानान्यसंसक्तमिति तत्सोपहासं परिहरति ॥ अन्यासक्तस्येति ॥ संध्यां नमतो वन्दमानस्य अत एव अन्यसंसक्तस्य वालिनो वीर्यं यद्यस्मात्त्वं न स्मरसि तत्तद्बाहुना पीडितः कक्षे निक्षिप्य पीडितो निरुद्धोऽत एव मूर्च्छितो मूर्च्छावान् ध्रुवम् । अन्यथा कथं न स्मरसीत्यर्थः । अन्यसंसक्तवधदोषस्तु नास्त्येव रामस्य अन्यथा वालिना सुग्रीवे हते मित्रवधो विश्वासघातश्च स्यादिति भावः ॥

असद्वन्धुवधोपज्ञं विमुञ्च बलिविग्रहम् ।

सीतामर्पय नन्तव्ये कोशदण्डात्मभूमिभिः ॥ १३६ ॥

१३६. पुंसा भक्ष्येणेत्यादिना खरादिवधो न क्षमिष्यत इति तत्र बलावष्टम्भेनोत्तरं
षट्क् वाक्यमुपसंहरति । असदिति ॥ उप ज्ञायत इत्युपज्ञा ॥ “आतश्चोपसर्गे”
इति कः ॥ असद्वन्धुवधः दुष्टबन्धुवधः । अतः बन्धुवधस्याचेतनस्यो-
पज्ञाने कर्तृत्वासंभवात्तेन हतबन्धुश्चेतनो लक्ष्यते । तस्योपज्ञा तदुप-
ज्ञम् । तेन त्वयैवादावुपज्ञातमित्यर्थः । असद्वन्धुवधोपज्ञम् ॥ “उप-
ज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्” इति नपुंसकत्वम् ॥ बलिविग्रहं
बलिना रामेण सह विग्रहं विरोधं विमुञ्च । नन्तव्ये वन्धे रामेशधिक-
रणे कोशदण्डात्मभूमिभिः सह सीतामर्पय निधेहि ॥

स्फुटपरुषमसह्यमित्थमुच्चैः

सदसि मरुत्तनयेन भाष्यमाणः ।

परिजनमभितो विलोक्य दाहं

दशवदनः प्रदिदेश वानरस्य ॥ १३७ ॥

१३७. स्फुटंति ॥ स्फुटं व्यक्तं तच्च तत्परुषं निष्ठुरं च असह्यं दुःसहं
च उच्चैस्तारं सदसि सभायां मरुत्तनयेन हनूमता भाष्यमाणः । वाक्य-
स्यासह्यत्वादुच्यमान एव न तु समाप्तावित्यर्थः । दशवदनोऽभित
उभयतः परिजनं विलोक्य वानरस्य दाहं प्रदिदेश आदिष्टवान् ।
पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डे नवमः सर्गः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथ-

सूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाख्याने

रावणसंदर्शनं नाम नवमः सर्गः ॥

१ यत्नेन दण्डकोषार्थभूमिभिः C.

यत्नेन कोशं D.

नन्तव्ये दण्डकोशात्मं E.

२ कोष E, B.

३ मर्थमुच्चै T, T.

NOTES.

CANTO I.

Stanza 1—

A Mahākāvya must open with a benedictory stanza, or a salutation-stanza, or one specifying the subject-matter of it. 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' (*vide* Intro.). Premachandra in his commentary on Kāvya-darśa explains वस्तुनिर्देश as meaning 'narration of the hero or one connected with him.' 'वसति प्रस्तुतवृत्तान्तोऽस्मिन्निति वस्तु प्रबन्धनायकः अपरो वा तत्सम्बन्धी तस्य निर्देश उपन्यासः' But Malli. takes it to mean 'narration of the subject-matter.' 'इशयस्य सत्कार्पं वस्तु काव्यार्थबीजत्वेन निर्दिशति' (*vide* Com.). Śiśupālavadhā and Kumārasambhava also open with वस्तुनिर्देश. In his Sarvaṅkashā (Com. on Māgha) Malli. says 'काव्यफलं शिशुपालवधबीजभूतं भगवतः श्रीकृष्णस्य नारददर्शनरूपं वस्तु आदौ श्रीशब्दप्रयोगपूर्वकं निर्दिशन् कथामुपक्षिपति.' We do not think it necessary to take वस्तु in the sense of नायक or तत्सम्बन्धी.

The word विबुध is formed from the root बुध् by the Sūtra "इगुपध-ज्ञाप्तीकिरःकः" १।१।१५।।. Roots having इक् (इ, उ, ऋ, short or long and ऌ) for their penultimate, and ज्ञा, प्री and कृ take the termination क (i. e. अ, कृ being इत् by "लशक्तद्धिते" १।३।८।।) in the sense of the doer. The termination being कित् is weak. e. g. क्षिपतीति क्षिपः, लिखतीति लिखः, बुध्यतीति बुधः, कृद्यतीति कृशः, जानातीति ज्ञाः, प्रीणातीति प्रियः, किरतीति किरः. ण्वुल् (अक) and नृच् (तृ) are also added to these roots as to others in the same sense. They are strong terminations. e. g. क्षेपकः, क्षेप्ताः, लेखकः, लेखिताः, ज्ञायकः, ज्ञाता &c.

द्विषन्तप and परन्तप. To तापि, the causal base of तप्, खच् (अ) is affixed in the sense of the doer, when द्विषत् or पर is its उपपद (i. e. is prefixed to it). तापि shortens its penultimate and drops इ. अरुष, द्विषत्, and words ending in a vowel have मुस् (म्) added to them when they are prefixed to a root to which खश् or खच् is to be added. अभ्रं-लिह, अरुन्तुद, ललाटन्तप, प्रियंवद, वशंवद, वाचंयम, पुरन्दर, सर्वसह, सर्वदूष, कूलदूष, अभ्रदूष, भयङ्कर, विश्वम्भर, अरिन्दम, and पतिवरा are among the words thus formed.

सनातनः. तन is affixed to साय, चिर (changed to सायम् and चिरम्), प्राह, प्रग (changed to प्राह्ने and प्रगे), and to adverbs shewing time, in the

sense of 'pertaining to'. सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यश्चुटचुलौ तु च ४।३।२३॥ प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते. अव्ययेभ्य इत्युक्तावपि सायंचिरंशब्दयोः पृथगग्रहण-मकारान्तानव्ययसायंचिरशब्दयोर्मन्तत्वनिपातनं द्योतयति. *e. g.* सायन्तन, चिरन्तन, प्राह्णतन (relating to the forenoon), प्रगेतन (relating to the morning), रोषातन, दिवातन, अद्यतन, इदानीन्तन &c.

स्वयम्=Of his own accord, without being incited by another. 'स्वय-मित्यात्मना न कर्मणान्येन वा प्रेरित इत्यर्थः' (जय०).

There is inconsistency between the two ideas conveyed by सनातनः (primeval, eternal) and पितरमुपागमत् (approached Daśaratha as father, was born of him); but this inconsistency is only apparent, as it can be explained away by the fact that the greatness of Vishṇu is incomprehensible. A figure of speech, in which there is apparent inconsistency which can be reconciled by some circumstance or by construing the passage in another way, is called विरोधाभास, which is defined by Vidyānātha in Pratāparudra as 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते.' Mammāṭa calls it विरोध and defines it as 'विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः'. In the present case the antithesis may be explained away by the fact that he was born to extricate the world from the thorn of Rāvaṇa. (भुवन्निहतच्छलेन). The Gītā says:—

‘परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥’

जगण should not be used in the beginning of a composition; but if it is followed by भगण or if the first word be designative of a deity or auspiciousness, it is not objectionable to use it. The Śiśupāla-vadha also opens with जगण, but Malli. comments upon it as follows:—‘तत्रादौ श्रीशब्दप्रयोगात् वर्णगणादिशुद्धेरभ्युच्चयः । तदुक्तम् । “देवता-वाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥” इति.’

The metre of the verse is रुचिरा, also called प्रभावती, consisting of जगण, भगण, सगण, जगण and a long letter and having the *yati* or *cæsura* after four and nine letters. (चतुर्थैः).

Stanza 2—

त्रिदश. In the Sarvaṅkashā, Malli. thus explains it:—‘तिस्रो दश बाल्यकौमारयौवनानि जन्मसत्तावृद्धयो वा येषां ते (that is, free from old age or destruction) यद्वा त्रिदश परिमाणमेषां ते त्रिदशाः’ Other ways of explaining the word are as follows:—

‘त्रीन् तापान् दशतीति त्रिदशः । घञर्थे संज्ञायां कर्त्तरि कः । अथवा व्यधिका-
स्त्रिरावृत्ताश्च दश परिमाणमेषां ते त्रिदशः । डच् समासान्तः । शाकपार्थिवोद्वि-
दधिकावृत्तशब्दलोपः । एकस्यैव त्रिदशस्य तन्त्रतयोच्चारणादुभयार्थपरत्वम् । अथमेव
पक्षः श्रुत्यनुगुणः । त्रीं च दश चेति छान्दोग्येऽभिहितत्वात् । व्यधिकावृत्तपरताद्योत-
नार्थं त्रीं चेति द्विवचनान्ततया निर्देशः । ते च देवाः । अर्का द्वादश रुद्रा एकादश
वसवोऽष्टौ अश्विनौ द्वाविति । अश्विनीकुमारौ विहाय इन्द्रः प्रजापतिश्चेति वा द्वाभ्यां पक्षा-
न्तरे संख्यापूरणम् ॥’

पितृनपारीत्=Satisfied the Manes.. ‘पितृनपारीहाप्यायितवान् । पितरमुद्दिश्य
यजनम् । “पृ पालनपूरणयोः” इत्यस्मात्पूरणार्थाद्भुक्तिं रूपम्’ (जय०). अपारीत्
and अताप्सीत् are synonymous. Mark Malli.’s explanation of अताप्सीत्
‘gratified the Manes by offerings, and by the progeny which was to
result from them’. By studying the Vedas, performing sacrifices to Gods,
and gratifying the Manes by generating children, Daśaratha became
free from three debts, which all have to pay off, *viz.*, debt to sages,
debt to Gods, and debt to the Manes. cf. ‘जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभि-
र्कणवा जायते ब्रह्मचर्येणार्थिभ्यः यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः’ (आश्व०)

‘ऋषिदेवगणस्वधाभुजां श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।

अनृणस्त्वमुपेयिवान् बभौ परिधेर्मुक्त इवोष्णसीधितिः ॥’ Raghu. 8. 30.

Bhattachaji notices पितृनताप्सीत्. On नृप प्रीणने he says ‘प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणा
च । नाभिस्तृप्यति काष्ठानाम् । पितृनताप्सीदिति भट्टिः । इत्युभयत्र दर्शनात् ।

सममंस्त. ‘येषां सिच इकार उच्चारणार्थस्तेषां “हनः सिच्” इति कित्करण-
ज्ञापकान्नलोपाभावः । येषां तु इकार इत् तेषामिद्विस्वान्नकारलोपाभावः’ (जय०).
Malli. takes the latter view, as also Bha. Dī. who says ‘इचावितौ’
(सिद्धां० कौ०), and ‘इचाविति तत्रेद्विच्चे प्रयोजनममंस्तेत्यत्र “अनिदिताम्—”
इत्युपधालोपाभावः’ (मनो०).

षड्वर्गः=The collection of six internal enemies of mankind, known as
षड्विपु. They are ‘कामः क्रोधस्तथा लोभो मदमोहौ च मत्सरः’ Bhāravi calls
them अरिषड्वर्ग. See Kirā.—

‘कृत्तारिषड्वर्गजयेन मानवीमगम्यरूपां पर्वीं प्रपिप्सुना ।

विभज्य नक्तदिवस्ततन्दिणा वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ॥’ १. ९.

नीतौ=In the adoption of one of the four means of success or one
of the six courses of action against an enemy. The *Upāyās* are सामन्
(conciliation), दान (bribery), भेद (sowing dissensions), and हण्ड (attack).
The *Guṇas* are संधि (peace), विप्रह (war), यान (march), आसन (halt)
संश्रय (taking shelter), and द्वैधीभाव (duplicity).

समूलघातम्. It is used as an adverb. It is formed by adding णमुल् (भम्) to हन् (changed to घात्) with समूल as a prefix as its object. The formation is according to the Sūtra “समूलाकृतजीवेषु हन्कृत्प्रहः” (३।४।३६॥). णमुल् is affixed to हन्, कृ, and प्रह् with समूल अकृत, and जीव as *Upapadas* respectively as their objects. समूलघातं हन्ति (समूलं हन्ति), अकृतकारं करोति (अकृतं करोति), जीवमाहं गृह्णाति (जीवं जीवन्तं गृह्णाति).

Malli. says that in this work one *śabdālaṅkāra* consisting of प्रयोगवैचित्र्य (variety of peculiar grammatical forms) is to be found in almost each and every verse. In his *Sarvaṅkashā* also he considers प्रयोगवैचित्र्य as an *Alaṅkāra*. ‘अत्र कर्त्रभिप्राये “णिचश्च” इत्यात्मनेपदे सिद्धेऽपि प्रयोगवैचित्र्यस्याप्यलंकारत्वात्कर्त्रभिप्रायेऽपि “जेरणौ यत्कर्मणौ चेत्स कर्त्तान्धात्ने” इत्यात्मनेपदं वदन्ति’ माघ. १२. ५. In his *Ghantāpatha* also he takes the same view. ‘अत्र तादर्थ्यचतुर्थ्यामपि न दोषः तथापि प्रयोगवैचित्र्य-विशेषस्याप्यलंकारत्वादेवं व्याचक्षते’ किरा. १. ३. The *arthālaṅkāra* in this verse is समुच्चय, which is defined by Vidyānātha as ‘गुणक्रियाद्यौगपद्यं समुच्चय उदाहृतः’ The simultaneity of properties and actions is called समुच्चय. The following instance is given to illustrate the simultaneousness of properties:—

‘प्रतापरुद्रनृपतौ भद्रासनमुपेयुषि ।

सतां प्रसन्नं हृदयमसतां कलुषं मनः ॥’

Here प्रसाद and कालुष्य take place simultaneously. The following verse illustrates the simultaneousness of actions:—

‘प्रेक्षते इमां नरेन्द्रो प्रविशति महनो गलति मानश्च ।

घूर्णति मनश्च शून्यं किमेतत्पश्यत सख्यः ॥’

In the text the simultaneity of actions, studying the Vedas, performing sacrifices to gods &c., is described.

Stanza 3—

व्यकारीत्=रत्तवान् विक्षिप्तवानिति वा.

यनवत्. The student should note that there are two terminations वत् used in two ways. One is the substitute of मत् and is generally a possessive termination. The word to which it is added is used as an adjective. “तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्” ५।२।१४॥ गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् । ‘अस्तीति पुरुषवचनेऽविवक्षिते । कालस्तु विवक्षित एव । इतिशब्दो विषयविशेषलाभार्थः तथाहि

‘भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयाने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥’

‘अस्तिविवक्षायां ये मनुबाह्यो विधीयन्ते ते भूमादिषु विषयेषु भवन्तीति वास्तिकार्यः । भूमा बहुत्वं तच्च आपेक्षिकम् । यस्य हि यावदुचितं तावदेव स्वशब्देनापि प्रतीयते यथा पञ्चषाभिरपि गोभिर्वेदस्तस्य बह्वधो गाव इति व्यवहारः राजस्तु सहस्रगोभिरपि गावोऽल्पा इति ॥’ (मनो०).

यवमान्, ककुदावसिनी कन्या, रूपवान्, क्षीरिणो वृक्षाः, उदरिणी, and दण्डी are instances of मन् and other possessive terminations designating भूमन्, निन्दा, प्रशंसा, निश्चयोग, अतिशायन, and संसर्ग respectively.

भूमि । यवमान् । प्रचुरयवविशिष्ट इत्यर्थः । ‘इह यवमतीभिरङ्गिर्युषं प्रोक्षतीत्यादौ जातिमात्रसंबन्धस्य विवक्षितत्वाद्भूमाभावेऽपि मनुप् । भूमादिग्रहणं हि प्रायेण भूमादयोऽपि प्रतीयन्त इत्येवंपरम् । निन्दायां ककुदावसिनी कन्या । प्रशंसायां रूपवान् । निश्चयोगे क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशायने उदरिणी कन्या । संसर्गे दण्डी । संसर्गः संयोगः तेन संयुक्त एवोच्यते न तु गृहावस्थिते दण्डेऽपि’ । (मनो०)

Another वत् has three uses. It is used in the sense of ‘like’. The word to which it is added is used as an adverb and is ‘connected with a verb. “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः” ५।१।११५॥. ‘तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकं यत्तुल्यं सा चेत्क्रियेत्यर्थः’ e. g. ब्राह्मणवदधीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीते । ‘ब्राह्मणशब्दस्तत्कर्तृकेऽध्ययने लक्षणया वर्तते ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यमध्ययनं वाक्यार्थः’. Thus ब्राह्मणवदधीते means ‘his study is like the study of a Brāhmaṇa’, the word ब्राह्मण being used not in its primary sense, but in the secondary sense of the study of a Brāhmaṇa.’ क्रिया चेद्वति किम् । गुणतुल्ये मां भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः. Here we can not say पुत्रवत् स्थूलः. On गुणतुल्ये मां भूत् Bha. Dī. remarks in the Manoramā:—‘गुणतुल्ये इति आक्रियया तुल्य इत्यर्थः । अत एव महानसवद्वति वतेः साधुत्वक्षणाथ प्रतिज्ञावाक्ये बह्निमान् भवितुमर्हतीत्यादिक्रियापरं प्रयुज्यते वृद्धाः । अर्वाचीनास्तु महानससदृशपर्वत इति व्याचक्षाणाः सूत्रविरोधादुपेक्ष्याः’ । It is not strictly correct to say पर्वतो बह्निमान् महानसवत्, for here महानसवत् is not connected with a verb. The correct expression is पर्वतो बह्निमान् भवितुमर्हति महानसवत्. Here महानसवत् will be connected with the verb भवितुमर्हति. The objection that the first sentence viz., पर्वतो बह्निमान् महानसवत्, conveys the sense clearly, is thus refuted:—‘ननु तद्वीत्या व्युत्पन्नस्य तादृशबोधोऽप्यनुभवसिद्ध इति चेत् सत्यं तादृशेऽर्थे साधुत्वमात्रं निराकुर्मं न तु बोधमपि । तथाहि भेद्य-भेदकसंबन्धोपाधिभेदनियन्त्रितं साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह निवार्यते । अव्युत्पन्नस्य साधुभ्योऽप्यबोधात् तत्रैव व्युत्पन्नस्यासाधुभ्योऽपि बोधाच्च कस्मात् किं बुध्यते इति न नियन्तुं शक्यं किं तु किंविशेष्यके किंप्रकारके किंसंसर्गके बोधेऽनुद्देश्ये किं साधु किं नेत्येव शास्त्रीयविचारविषयः । उक्तं हि भगवता । समानायामर्थावगतौ शब्दैश्चापशब्दैश्च भक्ष्याभक्ष्यादिविजयमः क्रियत इति ॥’

Another use of वत् is that it is added to a word in the sense of 'like in', or 'like of'. Here also the word ending in वत् is an adverb, but it is not connected with a verb, "तत्र तस्येव" ५।१।११६॥ 'मथुरायामिव मथुरावत् सुप्ते प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य गावः ।'

The third sense of वत् is 'in a way befitting some thing.' Here the word ending in वत् is connected with a verb and is used adverbially. "तदर्हम्" ५।१।११७॥ 'विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तते । तेनेह न । राजानमर्हति छत्रम् ।' It is not correct to say राजवत् छत्रम् as राजवत् is not connected with a verb.

उपास्थित. स्था with उप is Atma. in the sense of 'praising a deity with Mantrās,' 'adoring a deity,' 'uniting,' 'contracting friendship,' 'leading to' (a way leading to some place) and when it is used intransitively. It is optionally Atma. in the sense of 'desiring to obtain.' "उपान्मन्त्रकरणे" १।३।२५॥ *e. g.* आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते. "उपादेवपूजासङ्गति-करणभिन्नकरणपथिर्व्विति वाच्यम्" *e. g.* आदित्यमुपतिष्ठते । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । रथिकानुपतिष्ठते । पन्थाः सुग्नमुपतिष्ठते. ॥ "अकर्मकाच्च" १।३।२६॥ *e. g.* भोजन-काले उपतिष्ठते ॥ "वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्" *e. g.* भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा ।

निरास्थत्. अस् to throw and ऊह् are optionally Atma. when they are preceded by a preposition. "उपसर्गादस्यव्यूहोर्व्विति वाच्यम्."

The figures of speech in this verse are उपमा (simile) and समुच्चय (for which see notes on v. 2) Vidyā. defines उपमा as 'स्वतः सिद्धेन भिन्नेन संमतेन च धर्मतः । साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकहोपमा' ॥. As उपमा and समुच्चय stand independently of each other like oil and sesamum, there is संसृष्टि of them. The combination of two or more figures of speech in one passage independently of one another is called संसृष्टि. 'तिलतण्डुल-संश्लेषन्यायाद्यत्र परस्परम् । सांश्लिष्येयुरलङ्काराः सा संसृष्टिर्निगद्यते ॥' (विद्या०).

Stanza 4—

महाब्रह्मसमूहजुष्टः. ब्रह्मन् drops its final अन् and takes अ at the end of a Tatpuruṣa compound optionally when preceded by कु or महद्. "कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्" ५।१।१०५॥ *e. g.* कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः or कुब्रह्मा. महान्तश्च ते ब्रह्माणश्च महाब्रह्माः or महाब्रह्माणः.

अध्वरे वह्निरभिप्रणीतः=Consecrated in the sacrifice, being brought from the house-hold fire. The three sacred fires are गार्हपत्य, आहवनीय, and इक्षिण. Manu describes them as follows :—

‘पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्वक्षिणः स्मृतः ।

गुरुगृहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥’ २. २३१.

गार्हपत्य is the sacred fire to be perpetually maintained by a householder. He receives it from his father and transmits it to his descendants. It is from this that sacrificial fires are lighted. **आहवनीय** is the eastern fire burning at a sacrifice. It is taken from **गार्हपत्य**. **दक्षिण** is the southern fire, used in the monthly *S'râdha* sacrifice, performed in the honour of the Manes on the day of the New Moon. cf.

‘गार्हपत्याहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरेत् । पिता वा एषोऽग्निनां यदक्षिणः पुत्रो गार्हपत्यः पौत्र आहवनीयः ।’ आश्व० गृ०.

जज्वाल लोकस्थितये. When taken with **राजा**, it means ‘was wide awake for the protection of his subjects.’ When taken with **अग्नि**, it means ‘as fire burns for the protection of the world.’ cf.,

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ (मनु०).

In this verse the king is compared to *Āhavantiya* fire. **पुण्यः**, **महाब्रह्म-समूहजुष्टः**, &c. are adjectives common to both. Thus **राजा** is **उपमेय**, **अग्नि**, **उपमान**, **पुण्यः** &c. are **साधारणधर्म** and **यथा** is **उपमाद्योतक**. All the four essentials of **उपमा** being **वाच्य** (expressed), it is **पूर्णोपमा**; and it is **श्रौती**, because **यथा**, **इव** &c. directly bring out the idea of similarity. ‘साक्षात्सादृश्यप्रतिपादकेवादिशब्दानां प्रयोगे श्रौती । धर्मिव्यवधानेन सादृश्यप्रतिपादकानां सदृशसंकाशनीकाशप्रतीकाशादिशब्दानां प्रयोगे आर्थी.’ (विद्या०).

Stanza 5—

शतमन्युकल्पः. **कल्प**, **द्वेष्ट्य**, and **देशीय** are terminations added to a word in the sense of ‘a little short of’. They shew ‘proximity to completion’. ‘ईषदसमाप्तौ कल्पद्वेष्ट्यदेशीयरः” ५।३।६॥. e. g. ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः, यशस्कल्पम्, पचतिकल्पम्, विद्वद्वेष्ट्यः, अष्टादशवर्षदेशीयः, पटुदेशीयः.

The figure of speech in this verse is **सम** in which there is a combination of suitable objects. Here the suitability between **दशरथ** and **अयोध्या** is described. *Daśaratha*, who was like *Indra*, lived in *Ayodhyā*, which was like *Amarāvati*. As the figure thus depends upon two *Upamās*, the combination is called **संकर**, which means a combination in a passage of two or more figures depending upon one another, being mixed up like milk and water.’ ‘क्षीरनीरनयाद्यत्र संबन्धः स्यात् परस्परम् । अलंकृतीनामेतासां संकरः स उदाहृतः॥’ (विद्या०) These are *Vāchyā-lankāras* (expressed figures.). There is also *Alaṅkāradhvani* (suggestion

of a figure). As it is suggested that Rāma beautified Ayodhyā and Ayodhyā beautified Rāma, there is अन्योन्यालंकारध्वनि, and this is अलंकारेण अलंकारध्वनि; because it is the *saṅkara*, of *Sama* and *Upamā* that suggests *Anyonyāḥārā* which Vidyā, defines thus:—‘तदन्योन्यं मिथो यत्रोत्पाद्योत्पादकता भवेत्.’

पद्मासनकौशलस्य. ‘तस्य (पद्मासनस्य) कौशलं नैपुण्यमिति षष्ठीसमासः । तस्य “पूरणगुण—” इत्यादिना न प्रतिषेधः । तत्र विशिष्टा एव गुणा रूपरसगन्धस्पर्श-स्तद्विशेषाश्च शुक्लनीलादयः कटुकाम्लादयः सौरभ्यादयः शीतोष्णादयश्च गृहीताः तत्र रूपादिभिः समासो भवत्येव । “तत्स्यैश्च गुणैः षष्ठी समस्यते न तु तद्विशेष-गुणैः” इति वचनात् । अन्यैस्तु समासप्रतिषेधः । एवं च कृत्वा मुनित्रयवचनमर्थवद्भवति । तद्यथा “अधिकरणतैसावच्चे च” “तद्विशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्” इति पाणि-नेः “युगपद्देशपृथक्त्वदर्शनादिति रूपसामान्याद्वेति वचनप्रामाण्यादिति चेदलोपप्रतिषे-धः” इति कात्यायनस्य “नकारग्रहणसामर्थ्याल्लोपो न भविष्यतीति किं पुनरत्रार्थसत्त-त्त्वम्” इति भाष्यकारस्येति’ (जय०).

Mallī's view expressed in his commentary on *Kirātārjunīya* on अर्थगौरवम् is as follows:—

‘नन्वर्थगौरवमित्यत्र कथं षष्ठीसमासः । “पूरणगुण—” इत्यादिना प्रतिषेधात् । नैष दोषः । ये शुक्लादयः शब्दा गुणे गुणिनि च वर्तन्ते यथा पटस्य शुक्लं शुक्लः पट इति च तेषामेवात्र निषेधाद्ये च सदा गुणमात्रवचनाः यथा गौरवं प्राधान्यं रसो गन्धः स्पर्श इत्येवमादयस्तेषामनिषेधात् । तथा “तत्स्यैश्च गुणैः षष्ठी समस्यते” इति वचना-द्बहुलमभियुक्तप्रयोगदर्शनाच्च । बलाकायां शौक्यमित्यादौ तु भाष्यकारवचनादसमासः । अत एवाह वामनः—“अत्र पीतिमादिषु गुणवचनसमासो बली स्यात्” इति ॥’

The Sūtra, which is referred to, is “पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधि-करणेन” २।२।११॥ The instance of गुणार्थ is ‘काकस्य काष्ण्यम् । ब्राह्मणस्य शुक्लाः ।’ Bha. Dī. says:—‘यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेवं (‘ब्राह्मणस्य शुक्ला’ इति) अनुदाहरणम् । अनित्योऽयं गुणेन निषेधः तद्विशिष्यं संज्ञाप्र-माणत्वादिति निर्देशात् । तेनार्थगौरवं बुद्धिमन्यमित्यादि सिद्धम्’ ।

On this the Manoramā proceeds as follows:—

‘ननु ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्यत्र समासप्रसंग एव नास्ति ब्राह्मणशब्दस्य दन्तैरेवान्वयात् ब्राह्मणस्य ये दन्तास्ते शुक्ला इत्यर्थादत आह यदेति । शुक्लशब्द एवेह विशेष्यसमर्पक इति भावः । यस्तु भावप्रत्ययान्तो गुणवाच्यत्र निषिध्यते इति प्राचीनोक्तं तत्र । उक्तोदाह-रणस्य भाष्यरूढस्यासंगतिप्रसंगात् । यद्यपि सदा गुणवाचिनो न निषेध इति तदपि न । भावप्रत्ययान्तस्य सदा गुणवाचितया पूर्वग्रन्थविरोधात् । . . . . सूत्रे गुणार्थ इत्यनेन केवलगुणस्य गुणोपसर्जनद्रव्यस्य च प्रतिपादको गृह्यते व्याप्तिन्यायात् । काकस्य काष्ण्यं ब्राह्मणस्य शुक्ला इति द्वेधा भाष्ये उदाहरणाच्च । चन्दनगन्ध इत्यादौ तु निषेधे प्राप्ते ‘तत्स्यैश्च गुणैः’ इति वचनेन समासः प्रतिप्रसूयते । गन्धत्वेन प्रतीयमानो

हि गन्धो न कदापि गुणिसमानाधिकरणः किन्तु स्वप्रधानः । इहमेव तात्स्थ्यम् । ननु 'वहति जलमियं पिनष्टि गन्धान्' इति प्रयोगदर्शनाद्युक्तमिदमिति चेन्न । तत्र हि गन्धानिति न गुणशब्दः मालतीकुसुमादिष्वदर्शनात् किन्तु चन्दनत्वाद्विजातिनिमित्तकोऽन्य एव सः । तस्मान्चन्दनगन्ध इत्यत्र तत्स्थत्वं सुस्थमेव । एवं घटरूपमित्याशावपि । सुरभिःशुक्लादयः शब्दास्तु न तत्स्थगुणप्रतिपादकाः एवमपि शौक्ल्यसौरभ्यादिशब्दैः सह समासो बुर्वार इति चेन्मैवं तैर्हि शुक्लत्वाद्विप्रकारक एव गुणबोधः तद्रूपापन्नानां च द्रव्यसामानाधिकरण्यमस्त्येव शुक्लः सुरभिरित्याशविति दिक् ॥

The Bhāṣya on षष्ठी २।२।८॥ runs as follows :—

'तत्स्थैश्च गुणैः ॥

तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठीगुणैः षष्ठी समस्यते इति वक्तव्यम् । ब्राह्मणवर्णः चन्दनगन्धः पटहशब्दः नदीघोषः । न तु तद्विशेषणैः ॥

न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् । इह माभूत् । घृतस्य तीव्रः चन्दनस्य सुदुरिति ।

किमर्थमिदमुच्यते । गुणेनेति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । किं कारणं गुणेन नेत्युच्यते न पुनर्गुणवचनेन नेत्युच्यते । नैवं शक्यम् । इह हि न स्यात् । काकस्य काष्ण्यम् । कण्टकस्य तैक्ष्ण्यम् । बलाकायाः शौक्ल्यमिति । एतदेव तस्मिन्योगे उदाहरणम् । यद्वै ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इत्यसामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यन्ते इन्ताः । तस्माद्गुणेन नेति वक्तव्यम् । गुणेन नेत्युच्यमाने तत्स्थैश्चगुणैरिति वक्तव्यम् । तत्स्थैश्च गुणैरित्युच्यमाने न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् ॥

Kaiyaṭa's remarks on तत्स्थैः are as follows :—

'तत्स्थैरिति' । तच्छब्देन संनिधानाद्गुण एव परामृश्यते । तेनायमर्थः । स्वात्मनि ये गुणाः अवस्थितास्तैः सह समासो न च स्वात्मन्यवस्थानं गुणानां संभवति भेदनिबन्धनत्वात्मुख्याधाराधेयभावस्य सर्वस्य च गुणस्य द्रव्याश्रयत्वात् । तस्मादभिधानव्यापारापेक्षया तत्स्थत्वमुच्यते । इह केचिद्गुणाः शब्देन द्रव्यान्निष्कृष्टा एव प्रत्याप्यन्ते न तु द्रव्यस्योपरञ्जकत्वेन । यथा चन्दनस्य गन्ध इति । सर्वत्र वैयधिकरण्यमेव गुणगुणिनोः न कदाचिच्चन्दनं गन्ध इति सामानाधिकरण्यं भवति । शुक्लादयस्तु गुणाः कदाचिन्निष्कृष्टरूपाः शब्दैरुच्यन्ते पदस्य शुक्ल इति कदाचिद् द्रव्येणैकत्वमापन्नाः शुक्लः पद इति । तस्माद् द्विविधगुणसङ्गावात्तत्स्थैरिति विशेषणं रूपादिगुणपरिमहार्थमुपात्तमिति ।

On बलाकायाः शौक्ल्यम् Kaiyaṭa says as follows :—

'अथ बलाकायाः शौक्ल्यमिति समासः कस्मात् भवति । तत्स्थं हि शौक्ल्यम् । सर्वत्र वैयधिकरण्येन संबन्धात् । नैष दोषः । शौक्ल्यशब्देन शुक्लो गुणोऽभिधीयते । शुक्लशब्दस्य द्रव्ये वर्तमानस्य तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययविधानात् । न चासौ तत्स्थः । अभेदाध्यवसायेन द्रव्यं प्रत्यनुरञ्जकत्वदर्शनाच्छुक्लः पद इति । अर्थस्य च तत्स्थत्वमाश्रीयते इति शब्दभेदेऽप्यर्थस्याभेदान्नास्ति शुक्लस्य गुणस्य तत्स्थत्वम् ॥'

On the whole Malli. follows Kaiyaṭa's view that the genitive is not compounded with words like शुक्ल which are used as adjectives and also as nouns (गुण and गुणी).

Stanza 7—

सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभाञ्जि. रत्न means a precious stone. मुक्ताफल (pearls) and वज्र (diamonds) are included in रत्न, they being special kinds of precious stones. ('नीलकं वज्रकं चेति पद्मरागश्च मौक्तिकम् । प्रवालं चेति विज्ञेयं पञ्चरत्नं मनीषिभिः'); still they are mentioned separately as ब्राह्मण and परिव्राजक in the expression ब्राह्मणपरिव्राजकन्याय, or as गो and बलीवर्द in the expression गोबलीवर्दन्याय. ब्राह्मण and परिव्राजक, गो and बलीवर्द stand in the relation of सामान्य (general) and विशेष (particular). मुक्ताफल and वज्र stand in the same relation with रत्न.

The Jaya notices सद्रत्नमुक्ताफलवज्रयुञ्जि as another reading.

सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभाञ्जि, विचित्रधानूनि, and सकाननानि are adjectives going both with मेरोः शिरांसि and गृहाणि.

Stanza 8—

हिमाद्रिटङ्कात्. The singular is used in the sense of the plural. जाति-वाचक names (class-names) are in Sanskrit used either in the singular or in the plural. "जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यात्" । १।२।५८॥ e.g. ब्राह्मणाः पूज्याः । ब्राह्मणः पूज्यः । The sense of the verse is that the rays of the brilliant jewels, with which the walls, and the floors of the houses were inlaid, coming out from windows, looked like the currents of the Ganges (they being white) coming out of the slopes of the Himālayas.

Here houses are compared to the slopes of the Himālayas and the rays of jewels to the currents of the Ganges. We have here a comparison between two statements and though one इव is used, गङ्गाम्बु-पातप्रतिमाः being equal to गङ्गाम्बुपाता इव, the figure is अनेकेवा वाक्यार्थोपमा. Dandī defines वाक्यार्थोपमा as follows:—

‘वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते ।

एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥’

The following instances illustrate एकेवा वाक्यार्थोपमा and अनेकेवा वाक्यार्थोपमा:—

‘त्वदाननमधीराक्षमाविर्दानसीधिति ।

भ्रमद्भ्रमिवाक्षयकेसरं भाति पङ्कजम् ॥’

‘नलिन्या इव तन्वद्भयास्तस्याः पद्ममिवाननम् ।

मया मधुव्रतेनेव पायं पायमरम्यत ॥’

Compare also the following verse for अनेकेवा वाक्यार्थोपमा:—

‘ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्विशम् ।

शौररुक्षैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥’ (रघु० ४; ६६).

On this Malli. says:—‘अनेकेनेव शब्देनेयमुपमा । यथाह इण्डी:—
“एकानेकेवशब्दस्वान् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥” इति ॥’

Stanza 9—

धर्म्यासु=not away from religion, religious, holy, purifying. The word is formed from धर्म by the addition of यत्. “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते” ३।१।१२॥ e. g. धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम्. The word qualifies both पत्नीषु and विद्यासु. धर्म्यासु (पत्नीषु) pure; because practising religion with their husbands according to the dictates of the *S'rutis* and the *Smritis*. धर्म्यासु (विद्यासु) purifying, teaching religion.

अधिगतासु काले. The time for commencing learning and entering upon family-life for different castes is thus described by Yājñavalkya:—

‘मर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
राज्ञामेकार्दशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥
उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।
वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥’ (याज्ञ० १:१४-१५).
‘गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।
वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥
अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ॥’ (याज्ञ० २:५१-५२).

Stanza 10—

पुत्रीयता. A denominative is formed from a noun in the sense of ‘wishing it of one’s self’ by adding to it क्यच् (य). If the base to which is affixed क्यच् ends in अ, अ is changed to ई, and if it ends in any other vowel, it is lengthened. काम्यच् (काम्य) is also added in the same sense. The base so formed is conjugated in all the tenses and takes Para-terminations. आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति or पुत्रकाम्यति. It should be noted that क्यच् can not be added to पुत्र in the sense of राज्ञः पुत्रमिच्छति.

क्यच् has another sense also. It is added to an उपमान in the objective or locative case in the sense of ‘behaving.’ (उपमानादाचरे ३।१।१०॥ अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्) e. g. पुत्रीयति (पुत्रमिवाचरति) छात्रम् (He acts towards a pupil as towards his sons), प्रावारीयति कम्बलम्, विष्णूयति द्विजम्, प्रासादीयति (प्रासादे इवाचरति) कुत्राम्, पर्यङ्गीयति मञ्जके, कुटीयति प्रासादे. काम्यच् is not added in this sense.

If the उपमान is the agent of the action of behaving, क्यङ् (य is) added to it in the sense of ‘behaving’ (कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ३।१।११॥).

The base ending in क्यङ् takes Atma. terminations. Before क्यङ् the preceding vowel is lengthened, and स् dropped necessarily in the case of ओजस् and अप्सरस् and optionally in the case of other words ending in स्. (‘ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया’) e. g. इयेनायते (इयेन इवाचरति) काकः, कृष्णायते, ओजायते (ओजस् is to be understood in the sense of ओजस्विन्. ‘ओजःशब्दो वृत्तिविषये तद्धति’), अप्सरायते, यशायते or यशस्यते, विद्यायते or विद्वस्यते.

क्विप् is added to all nouns in the sense of क्यङ् (‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप् वा वक्तव्यः’) क्विप् is wholly dropped. The base is to be considered as a root of the 1st conjugation. It takes Para. terminations e. g. कृष्णति (कृष्ण इवाचरति), दिनन्ति यामिन्यः (Nights act like days), as in the following verse:—

‘सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।
यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥’

विपक्विमज्ञानगतिः. ‘विपक्विमज्ञानगतिरिति विपाकेन निर्वृत्तं यत्पूर्वजन्मकृत-
मनिवर्त्तनीयं कर्म तस्योग्रतपःप्रत्ययाद्भिन्नोपदेशाज्ज्ञानात्पृथक्निर्मुखावस्य जातेत्यर्थः’
जय०.

This makes the dissolution of the compound complicated. It may be dissolved as follows:—विपक्विमं च तत् ज्ञानं च विपक्विमज्ञानं तस्य गतिराश्रयः that is, he was the resort of perfected knowledge. This will give it the same sense as that of विपक्विमज्ञाननिधिः the reading adopted by मल्लिनाथ.

विपक्विम, and द्त्रिम, and विहित्रिम (in St. 13) are formed by affixing त्रिम. It is added to roots that are mentioned in the Dhâtupâtha with the initial डु in the sense of तेन (धातुवाच्यभावेन) निर्वृत्तम्. The initial डु is इत् by “आदिर्भिडुडवः” १।३।५॥ डुपचष् पाके, डुलभष् प्राप्तौ, डुभृज् धारणपोषणयोः, डुदाज् दाने, डुधाज् धारणपोषणयोः, डुकृज् करणे, and डुक्तीज् द्रव्य-
विनिमये are among the roots of this kind.

ऋष्यशृङ्गः. Malli.’s reading is ऋश्यशृङ्गः. ऋश्य and ऋष्य both mean ‘a white-footed antelope,’ ऋष्यशृङ्ग is the more general form. This is the form of the word used by Malli. himself in Raghu. “ऋष्य-
शृङ्गादयस्तस्य सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः । आरेभिरे जितात्मानः पुत्रियामिष्टिभृत्विजः ॥”
रघु०. १०. ३. On this Malli. says “ऋष्यशृङ्गो नाम कश्चिदृषिः तदाश्वः.”

Stanza 11—

कृतात्मा. Jaya. explains it as वशीकृतात्मेति भावः.

ऋतुम्. ऋतु is here used in the sense of इष्टि. The following verse shews the difference between ऋतु, इष्टि and यागः—

“इष्टिस्तु चरुणा प्रोक्ता यागस्तु पशुना स्मृतः ।

एतच्छेषः ऋतुः प्रोक्तो होमान्यत् पूजनं स्मृतम् ॥”

ज्ञाताशयस्तस्य means ज्ञातव्यशयः. It is like श्रुतदेहविसर्जनः पितुः, which means श्रुतपितृदेहविसर्जनः. When a word is connected with a dependent member of a compound, it should be put in the compound. तस्य and पितुः are connected with आशय and देहविसर्जन, which are both dependent as the compounds are बहुव्रीहि (अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः). They should therefore have been included in the compounds. In their present forms, the compounds are सापेक्ष, their dependent members being connected with तस्य and पितुः which are not included in them. ‘समर्थानां पदविधिः’ २।१।१॥ precludes सापेक्ष words from being compounded (सापेक्षमसमर्थं भवति).

‘सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन ।

सापेक्षं तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम् ॥’

If the सापेक्ष word is the principal word in a compound, the compound is allowed. ‘यदि सापेक्षमसमर्थं भवतीत्युच्यते राजपुरुषो दर्शनीयः अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रधानमत्र सापेक्षम् । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः.’ But if the सापेक्ष word is a dependent member of a compound, the compound is not allowed. Then how are ‘देवदत्तस्य गुरुकुलम्’ ‘देवदत्तस्य गुरुपुत्रः’ ‘देवदत्तस्य दासभार्या’ (where देवदत्तस्य is connected with गुरु and दास) ‘किमोदनः शालीनाम्’ (i. e. केषां शालीनामोदनः), ‘सक्काढकमापणीयानाम्’ (i. e. आपणीयानां सक्तूनामाढकम्) to be explained? These are to be considered correct; because they are गमक, that is, they convey the sense that is desired to be conveyed by a sentence. ‘इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च ।’ ‘गमकत्वात्समासः’ means ‘the compound is formed because it clearly conveys the desired sense, the sense that can be conveyed if the compound were not formed and words used uncompounded.’

सुतानुबन्धि. Malli. says it is formed by the addition of इनि (इन्) a possessive affix, to सुतानुबन्ध. सुतस्य अनुबन्धः सुतानुबन्धः सोऽस्य ऽस्मिन्वा अस्तीति सुतानुबन्धि. It is not formed by affixing णिनि (इन्) which shews ताच्छील्य (habit, nature) by the Sûtra ‘सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये’ ३।२।७८॥ for though the word ‘सुपि’ can be supplied from a preceding Sûtra, it is mentioned to shew that it can not be added to a root to

which a preposition is prefixed. Malli. follows the view taken by Vṛttikāra who says: 'सुपीति वर्त्तमाने पुनः सुष्महणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम्.' In his commentary on खविचारिणः C. 5, St. 13 also, Malli. takes the same view. But this does not seem to be the sound view. In his explanation of the Sūtra Bha. Dī. criticizes the view as follows:—

‘इह वृत्तिकारेणोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय उत्पत्तिभ्यामाङि सत्तेहप-
संख्यानमिति पठितम् । हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानुसृतम् । तच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ।
प्रसिद्धश्रोपसर्गेऽपि णिनिः । स बभूवोपजीविनाम् । अनुयायिवर्गः । पतत्यधो धाम वि-
सारि । न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिरित्यादौ ॥’

Jaya's view is as follows :—

“ ‘सुतानुबन्धि’ इति पाठान्तरम् । सुतानुबन्धुं शीलमस्येति । ‘सुप्यजातौ णिनिः—’
सुपीत्यनुवर्त्तमाने सुष्महणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति केवलस्योपसर्गस्य निवृत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् ।
अन्यथा ‘जाताविति किं ब्राह्मणानामन्वयिता’ इति न युज्यते । आङित्यस्योपसर्गत्वात् ॥”

Stanza 12—

अङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधानम्—Performed subsidiary sacrificial rites before and after the principal ceremony.

Jaya, runs as under :—

‘अङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधानमिति । यदेवतामयो यागः सा देवता तत्र प्रधानम् ।
पुत्रफलत्वाद्विष्णुः प्रधानम् । तमिदं तस्योभयतः पार्श्वयोर्यान्यङ्गानि चक्षुरादीनि देवता-
न्तराणि तान्ययाक्षीत् । अग्नावाहुत्या पूजितवान् । . . . शेषाण्यहौषीदिति
स्वाङ्गं विष्णुमिदं शेषाणि प्रतिकृतानि पिष्टकमयानि सुतानां संपदर्थमग्नौ हुतवान् ।’

Stanza 13—

हुतोच्छिष्टम्—The remaining portion of the oblation. Malli. says that as it was after the sacrifice that the food consisting of rice boiled in milk was presented to him by a divine person, it is here called हुतशिष्ट. It is described as follows in the Raghu, :—

‘अथ तस्य विशांपत्युरन्ते काम्यस्य कर्मणः ।

पुरुषः प्रबभूवाग्नेर्विस्मयेन सहर्त्विजाम् ॥

हेमपात्रगतं शैभ्यामादधानः पयश्चरुम् ।

अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम् ॥

प्राजापत्योपनीतं तदन्नं प्रत्यग्रहीन्पूः । (रघु० १०. ५०-५२).

Stanza 14—

कौशल्यया. This reading is adopted in the text as it is found in the majority of the Mss, collated for settling the text, Both Malli.

and Jaya. read कौसल्यया. Malli's note on the word in the Raghu. C.X. St. 55 is as follows :—

“कौ पृथिव्यां सलति गच्छतीति कोसलः । सल गतौ । पचाद्यच् । कुशब्दस्य पृषो-
हरादिस्वाङ्गुणः । कोसलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कौसल्या । “वृद्धेऽकोसलाजाम्ज्यङ्” इति
ज्यङ् । ‘यङश्चाप्’ इति चाप् । अत एव सूत्रे निर्देशात् कोसलशब्दोऽन्त्यसकारमध्यमः ॥’

केकयीतः. केकय—was the name of a country, the name of the king
of the place was कैकय or कैकेय and that of his daughter केकयी, कै-
कयी or कैकेयी.

शत्रुघ्न. Bha. Di. explains the formation of the word in a different
way from Malli. On “अमनुष्यकर्तृके च” ३।२।५३॥ after having given
जायाम्नास्तिलकालकः, पतिव्री पाणिरेखा, and पित्तघ्न घृतम् as instances where
टक् is added to हन्, the agent of the action being other than a man, he
says ‘अमनुष्येति किम् । आखुवातः शूद्रः । अथ कथं बलभद्रः प्रलम्बघ्नः । शत्रुघ्नः ।
कृतघ्न इत्यादि । मूलविभुजादिवत्सिद्धम् ।’ He refers to the Vārtika ‘कप्रकरणे
मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्’ on the Sūtra ‘तुल्यशोकयोः परिमृजापनुदोः’ ३।२।५॥
मूलविभुजादि is an आकृतिगण, that is, it is not a limited list, but any
word of a similar form may be considered as belonging to the list.

लक्ष्मणेन सह शत्रुघ्नं प्रासोष्ट. The Sūtra “सहयुक्तेऽप्रधाने” २।३।१९॥
teaches that the word in the instrumental case connected with सह is
अप्रधान (subordinate). Malli. says that this subordination is only शाब्द
(verbal). The word सह shews that words joined by it are to be simul-
taneously construed with the verb with which they are connected. Thus
in the present case सह shews that the प्रसव of लक्ष्मण and शत्रुघ्न was समका-
लीन. Lakshmana's seniority to S'atrughna is therefore in no way harmed.

Bha. Di.'s remarks on this Sūtra are as follows:—

‘सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः पिता’ (सिद्धा० कौ०)

On this the Manoramā runs thus:—

‘पुत्रेणेति । पितुरत्र क्रियासंबन्धः शाब्दः पुत्रस्य तु आर्य इति तस्याप्राधान्यम् ।
अप्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुं न चैवं पितुरपि तृतीयापत्तिः । तत्र प्रातिपदिकार्थभावे
अन्तरङ्गत्वात्प्रथमोपपत्तेः पितुरागमनमिस्थ्यादौ कारकविभक्तेः प्राबल्याच्च ॥’

Stanza 15—

उपानेष्ट. नी is उभयपदी and so takes Atma. terminations when the
result of the action goes to the agent. But even when the result

does not go to the agent, it takes Atma. terminations in the sense of 'respecting a person,' 'throwing up a person or thing,' 'acting as a teacher,' 'ascertaining the right thing,' 'giving wages,' 'paying off a debt,' and 'expending money for righteous purposes.' 'संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषुनियः' ११।३६॥. On this the Kāśikā runs as follows:—

‘णीञ् प्रापणे । अस्मात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । णीञ् प्रापणे इत्येतस्माद्धातोरात्मनेपदं भवति सम्माननादिषु विशेषणेषु सत्सु । सम्माननं पूजनम् । नयते चार्वा लोकायते । चार्वा बुद्धिः तत्संबन्धादाचार्योऽपि चार्वा । स लोकायते शास्त्रे पदार्थान्नयते उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयति । ते युक्तिभिः स्थाप्यमानाः संमानिताः पूजिता भवन्ति । उत्सञ्जनमुत्क्षेपणम् । माणवकमुद्गहनयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । आचार्यकरणमाचार्यक्रिया । माणवकमीदृशेन विधिना आत्मसमीपं प्रापयति यथा स उपनेता स्वयमाचार्यः संपद्यते । माणवकमुपनयते । आत्मानमाचार्यकुर्वन् माणवकमात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । नयते चार्वा लोकायते । तत्र तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । भृतिर्वेतनम् । कर्मकारानुपनयते । भृतिदानेन समीपं करोतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । मद्राः करं विनयन्ते । निर्यातयन्तीत्यर्थः । व्ययो धर्मादिषु विनियोगः । शतं विनयते । सहस्रं विनयते । धर्माद्यर्थं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थः । एतेष्विति किम् । अजां नयति ग्रामम् ॥’

यमिनाम्. ‘अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमकल्मषम् ।

इति पञ्च यमा येषां सन्तीति यमिनः स्मृताः ॥’ (जय०).

Yājñavalkya however mentions 10 Yamas.

‘ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्मषम् ।

अहिंसा स्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥’ (याज्ञ० ३; ३१३).

Stanza 16—

वेदोऽङ्गवान्. The supplements of the Vedas are enumerated in the following verse:—

‘शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः ।

ज्योतिषामयनं चैव वेदाङ्गानि षडेव तु ॥’

शस्त्राण्युपायंसत जित्वराणि. उपायंसत may be taken either as an active or a passive form. Malli. takes it actively, Jaya. passively. For uniformity with the 1st line, it is, we believe, better to take it as a passive form. यम् with उप is Atma. in the sense of स्वकरण (उपायमः स्वकरणे ११।५६). Following Vṛittikāra Malli. says that स्वकरण means marriage. Bha. Dī. criticizes Vṛittikāra as follows:—

“यत्तु वृत्तिकृतोक्तं पाणिग्रहण एवेष्यते तेनेह न परभार्यामुपयच्छाति वासीत्वेन स्वीकरोतीत्यर्थः” इति तद्भाष्यविरुद्धम् । तत्र स्वीकारमात्रे आत्मनेपदस्योक्तत्वात् इति भावः । तथा च भट्टिः प्रायुङ्क्त ‘उपायंस्त महास्त्राणि’ इति ‘शस्त्राण्युपायंसत जि-
त्वराणि’ इति” ॥ मनो०.

Stanza 17—

‘मधुपर्कपाणिः. Jaya, dissolves the compound thus:—मधुपर्कपाणिः । श्विघृतमधून्येकीकृतानि मधुपर्क इत्युच्यते तस्मिन् पात्रे स्थितः पाणिर्यस्येति विग्रहः । “सप्तम्युपमान—” इत्यादिना उत्तरपदलोपी समासः ॥’

It may be solved as a मध्यमपदलोपी समास. मधुपर्कयुक्तः पाणिर्यस्य सः or as a व्यधिकरणबहुव्रीहि. मधुपर्कः पाणौ यस्य सः. Malli. solves ‘पद्मव्यञ्जन-
हस्तया’ (Raghu. C. X, St. 62) similarly:—‘पद्ममेव व्यञ्जनं हस्ते यस्यास्तया’.

Stanza 18—

Malli's reading of the 1st line seems to be:—ऐषीः पुनर्जन्मजयाय तत्त्वं. He has to supply येन to construe the line. He derives ऐषीः from इष् 4th conj. Para.

रूपादिबोधात्. रूप, रस, गन्ध, स्पर्श, and शब्द are objects of senses.

तत्त्वानि The twenty-five elements recognised by the Sāṅkhyas. The following verse enumerates them and shews their nature:—

‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥’

मूलप्रकृति or प्रकृति (Nature) is the creator of the world. It is the primary germ out of which all material appearances have been evolved. It is otherwise called प्रधान. It is the creator of the world, but it is not itself created and is therefore called अविकृति. It is inanimate, and consists of the three qualities सत्त्व, रजस्, and तमस्. It creates महत् or the great principle, also known as बुद्धि. or अन्तःकरण. महत् produces अहंकार, which in its turn gives rise to five *Tanmātras* (शब्द, स्पर्श, रूप, रस, and गन्ध). महत्, अहंकार, and पञ्च तन्मात्र are both creators and created and are therefore प्रकृतिविकृतयः. The five *Tanmātras* produce पञ्च महाभूत (पृथ्वी, अप्, तेजस्, वायु, and आकाश) and अहंकार produces मनस्, the five ज्ञानेन्द्रिय (organs of perception, श्रोत्रस्वक्चक्षुरसनाघ्राणानि) and the five कर्मेन्द्रिय (organs of action, वाक्पाणिपादोपस्थपायवः). The पञ्च महाभूत, the पञ्च ज्ञानेन्द्रिय, the पञ्च कर्मेन्द्रिय, and मनस् are the sixteen *Vikāras*; because they are created, but themselves create no elements. पुरुष or the soul is the twenty-fifth element. It neither

creates any thing nor is itself created. It is simply the passive looker-on of the actions of *Prakṛiti*. प्रकृतिः कर्त्री जडा पुरुषस्तु उदासीनः साक्षी पुष्करपलाशवन्निलितः. 'महाभूतैः शरीरमुत्पाद्यते तत्संबन्धवशात् प्रकृतिरेव सर्वं करोति । तत्संसर्गवशादात्मनोऽहं करोमीत्यभिमानो जायते । स एवात्मनो बन्ध इत्युच्यते । तन्निवर्त्तनाच्च मोक्ष इत्याहुः ॥' सिद्धा० चन्द्रो०.

Stanza 19—

द्विषद्वीर्यनिराकरिणुः—Habituated to disdain the valour of enemies. इणुच् (इणु) is added to अलंकृ, निराकृ, प्रजन्, उत्पच्, उत्पत्, उन्मद्, रुच्, अपन्नप्, वृत्, वृध्, सह्, and चर् in the sense of शील (habit, disposition). (अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपन्नपवृतुवृध्सहचर इणुच् ३।२।१३६॥). As the Sūtra "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्यतृनाम्" २।३।६९॥ prohibits the use of the genitive case with words, the suffixes of which end in उ (e. g. हरिं विदुः अलंकरिणुर्वा), Malli. takes the compound as द्वितीयातत्पुरुष. ('द्विषद्वीर्यं निराकरिणुः'). It should, however, be remembered that the Sūtra prohibits the use of कारकषष्ठी and not of शेषे षष्ठी ('सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः' सिद्धा० कौ०). The Bhāṣyakāra comments on शेषे षष्ठी as follows:—

'शेष इत्युच्यते । कः शेषो नाम । कर्मादिभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः । यद्येवं शेषो न प्रकल्पते । न हि कर्मादिभ्योऽन्येऽर्थाः सन्ति । इह तावद्वाजः पुरुष इति राजा कर्त्ता पुरुषः संप्रदानम् । वृक्षस्य शाखेति वृक्षः शाखाया अधिकरणम् । तथा यदेतत्स्वं नाम चतुर्भिरतत्प्रकारैर्भवति क्रयणादपहरणाद्याज्ज्ञाया विनिमयादिति । अत्र च सर्वत्र कर्मादयः सन्ति ॥ एवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेषः । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिकैडका । अनुदरा कन्येति । असतञ्च विवक्षा भवति । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकमिति ॥'

It will thus be seen that in every instance of the genitive case, the word in the genitive case, is connected with some action expressed or understood. The genitive case shews relation (संबन्ध) and Bhartrihari defines it as follows:—

'संबन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।
श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायां सोऽभिधीयते ॥'

On this Kaiyaṭa remarks as under:—

'तत्राश्रुतायां क्रियायां राज्ञः पुरुष इत्यादौ क्रियाकारकसंबन्धपूर्वकोऽन्य एव स्वस्वामि-
भावादिकः संबन्धः प्रतीयते । मातुः स्मरतीत्यादौ श्रूयमाणे क्रियाशब्दे सदपि कर्मत्वम-
विवक्षित्वा विशेषणभाव एव स्मरणं प्रति मातुः प्रतिपाद्यते ॥'.

Thus शेष simply means the desire of not expressing the relation of कर्म and other Kāraṅgas, even though the relation exists. Kaiyaṭa

says:—‘क्रियाकारकसंबन्धोऽपि सर्वत्र वस्तुस्थित्यास्ति सन्निमित्तञ्च स्वस्वामिभावाद्दिरपि तत्र स्वस्वामिभावादिविवक्षायां सन्नपि क्रियाकारकसंबन्धो न विवक्ष्यते.’

On असतञ्च विवक्षा &c. Kaiyata remarks:—‘वृष्टान्तरूपेणैवमुपात्तम् । असतो यथा विवक्षा तथा सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः । समद्रः कुण्डिकेति । कुण्डिकायां बहूपानीयसंभवप्रतिपादनाय समुद्रत्वमारोप्यते । विन्ध्यो वर्धितकमिति । वर्धितकशब्देन मूले स्थूलमग्रे सूक्ष्मं विशिष्टसंस्थानयुक्तं भक्तमुच्यते । तस्य महत्त्वप्रतिपादनाय विन्ध्यत्वमारोप्यते ॥’

Taking शेषे षष्ठी the compound द्विषद्वीर्यनिराकरिणुः may be taken as षष्ठीतत्पुरुष. Jaya. takes it as such ‘द्विषतां वीर्यं सामर्थ्यम् । . . . . तस्य निराकरिणुः’ जय०.

Stanza 20—

अहंयुना . . . . शुभंयुः युस् (यु) is a possessive termination like मत् and is added to अहम् and शुभम्. ‘अहमिति मान्तमध्ययमहङ्कारे शुभमिति शुभे । अहंयुरहङ्कारवान् । शुभंयुः शुभान्वितः ॥’ (सिद्धा० कौ०).

Jaya. notices अहंयुनायः as another reading and comments upon it as follows:—

‘अहंयुनायः इति विसर्गान्तं पाठान्तरम् । तत्र अहंयूनां क्षत्रियाणां नाथ इति योज्यम् ॥’ (जय०).

Stanza 21—

धर्मवृद्धयै may be taken with the second clause where it is as Jaya. takes it. ‘स्वयापि धर्मवृद्धयै धर्मोपचयाय वयमाप्समहि प्राप्ताः’ (जय०).

वयम् is used in the sense of अहम्. The plural forms of अस्मद् are optionally used in the sense of the singular or the dual number; but when they are qualified by an adjective, the plural is not used. ‘सविशेषणस्य प्रतिषेधः’ (वा०). पटुरहं ब्रवीमि ॥’ (सिद्धा० कौ०). It should be noted that this adjective should be अनुवाच्य (attributive) and not विधेय (predicative). ‘अनुवाच्याविशेषणेऽयं निषेधो न विधेये । It is for this that पद्मञ्जरीकार says:—‘कथं ‘त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोज्ञताः’ इति । अत्रोज्ञतत्वं विधीयते । न हि विधेयोऽर्थो विशेषणं भवति ॥’.

क्षात्रं द्विजत्वं च परस्पराथम्. The Kshatriya valour and the Brahminic lustre help each other. Their combination is irresistible, cf. ‘पवनान्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा’ (रघु० ८. ४).

प्रहिणु. The ण् of the conjugational signs of हि 5th conj. Para. and नी 9th conj. Ubha. is changed to ण् when preceded by a preposition containing र्. *e. g.* प्रहिणोति, प्रहिणुतः, प्रमीणाति, प्रमीणीतः.

Stanza 23—

विप्रवद्धिः. Jaya, takes it as उपमितसमास. 'विप्रो वद्धिरिव । "उपमितस्—" इति समासः'. But in this case विप्र becomes the principal word in the compound and it can not be so well connected with धश्यति as वद्धि. वद्धि should therefore be the principal word in the compound and for this the compound should be solved like मयूरव्यसक. Malli. is therefore more accurate than Jaya. in solving the compound as विप्रः एव वद्धिः विप्रवद्धिः.

ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य. Our commentator's reading is ततोऽनुमेने गमनं सुतस्य. In this case नृपः can be connected actively with अनुमेने, and no विभक्तिविपरिणाम (change of case) is necessary. But the true reading seems to be the one adopted in the text. Malli. notices it and shews how it is discussed in the Siddhantakaumudī. ज्ञा takes Atma. terminations when not preceded by a preposition (अनुपसर्गाङ्गः १।३।७६॥). अनुजज्ञे should, therefore, be taken passively, गमनम् in the nominative case, and नृपः changed to नृपेण by विभक्तिविपरिणाम to be construed with अनुजज्ञे. The Siddhantakaumudī on this Sūtra runs as follows:—

‘गां जानीते । अनुपसर्गाङ्किम् । स्वर्गे लोकं न प्रजानाति । कथं तर्हि भट्टिः “इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोके ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य ” इति । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः ॥’

It should be noted that the Sūtra is given to shew that ज्ञा is Atma. even when it is transitive, provided no preposition is prefixed to it. (‘अकर्मकाच्च इत्येव सिद्धे वचनमिदं सकर्मकार्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति गां जानीते इति’ मनो०). When intransitive ज्ञा takes Atma. terminations even when preceded by a preposition. (‘अकर्मकाच्च ” १।३।४५॥ सर्पिषोऽनुजानीते).

On the reference made by the commentator to Siddhantakaumudī in this place, as well as in St. 16, C. VIII. see the remarks in the Intro.

Stanza 24—

दीप्रास्त्रधनुः. A Bahuvrīhi ending in धनुस् takes the termination अनङ् (धनुषश्च ५।४।१३२॥). In other words धनुस् is changed to धन्वन् at the end of a Bahuvrīhi compound, *e. g.* शार्ङ्गधन्वा, अधिज्यधन्वा. But the terminations added at the end of compounds are optional. धनुस्

is not therefore changed to धन्वन् here. 'अथ कथं "स्वलावण्याश-
साधृतधनुषमहाय हृणवत्" इति पुष्पवन्तः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् । अनित्यत्वे
प्रमाणं तु अंश्वादिगणे राजन्शब्दस्य पाठः । स हि "प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे" (६।२।१९३॥)
इत्यन्तोदात्तार्थः । "राजाहःसखि—" इति टच्चे नित्यत्वे तु किं तेनेति दिक्' (मनो०).

The changes which words undergo at the end of compounds are not obligatory, i.e. are not to be found in each and every case. (समासान्तविधि
is अनित्य). They may be some times dispensed with. The authority
for looking upon समासान्तविधि as अनित्य is the fact that the word राजन्
is given in the Gāṇa beginning with अंशु. (अंशु, जन, राजन्, उष्ट्र, खेटक,
अजिर, आर्द्रा, श्रवण, कृत्तिका, अर्धपुर इत्यंश्वादिः). It is included in the
class to show that it is अन्तोदात्त. But if the समासान्तविधि is नित्य and
राजन् takes टच् (is changed to राज) necessarily, then it being चित् (च
of टच् being इत्), it is अन्तोदात्त (चित् : ६।१।१६३ ॥), and it should not
have been included in the अंश्वादिगण. ('राजशब्दः समासान्तस्यानित्यत्वाद्यस्य
टच् नास्ति तत्र प्रयोजयति । तस्मिन्हि सति चित्त्वादेवाऽन्तोदात्तत्वं सिद्धम् ।' काशि०).

नम्, वीम्, and हिम् are formed from नम्, वीप्, and हिप् by the affix र
added to them in the sense of 'agent accustomed to do the action
denoted by the verb or doing it as his duty or doing it well' ('नमि-
क्विप्स्यजसकमर्हिंसवीपो रः । ३।२।१६७ ॥ नमं काष्ठम् । कम्पा शाखा । स्मेरं मुखम् ।
अजस्रं जुहोति । कम्पा युवतिः । हिंसं रक्षः । वीमं काष्ठम् । अजस्रमिति जसु मोक्षणे
नञ्पूर्वो रप्रत्ययान्तः क्रियासातत्ये वर्त्तते । काशि०. The sense of the termination
is shewn in Sūtra आ केस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । ३।२।१३४ ॥).

Stanza 25—

त्रैमातुरः. Lakshmana is so called ; because though born of Sumitrā,
Kausalyā and Kaikeyī were also regarded as his mothers as they each
gave Sumitrā half of their sacrificial portion (*charu*). This division
of *charu* does not agree with what is described in the Rāmāyana.
'अयं च विभागो न रामायणसंवादी । तत्र चरोरर्थे कौसल्याया अवशिष्टार्धं कैकेय्यै
शिष्टं पुनः सुमित्राया इत्यभिधानात् । किं तु पुराणान्तरसंवादी द्रष्टव्यः । उक्तं च नार-
सिंहे—"ते पिण्डप्राशने काले सुमित्रायै महीपतेः । पिण्डाभ्यामल्पमल्पं तु स्वभगिन्यै
प्रयच्छतः" इति ।' Malli. on Raghu V. C. St. 56.

Stanza 26—

मुष्टिपीडं दधाने. Jaya. takes मुष्टिपीडम् as ending in णमुल् according
to the Sūtra "सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः" । ३।१।४९॥. 'मुष्टिपीडं मुष्टिना पीडयित्वा ।
मुष्टिशब्दे तृतीयान्ते उपपदे "सप्तम्यां चोपपीड—" इति णमुल् । तत्र चकारेण तृती-
यानुर्कर्षणात् ।' जय०. Malli. rightly criticizes it; because the Sūtra

sanctions णमुल् to उपपीड्, उपरुध् and उपकर्ष. The examples given in the Kâsîkâ and Siddhântakaumudî to illustrate the Sûtra are 'पार्श्वोपपीडं शेते । ब्रजोपरोधं गाः स्थापयति । पाण्डुपकर्षं धानाः संगृह्णाति ।'.

बद्धगोधाङ्गुलित्रे is the reading of E2. गोधाङ्गुलित्र occurs in the Râmâyana and is explained by the commentator Râma in his 'Tilaka' as 'गोधा चर्मकृतमङ्गुलित्राणम् । गोधा हस्तत्राणमिति कश्चित् । अङ्गुलित्राणस्य पौनरुक्त्यापत्तेस्तच्चिन्त्यम्' ॥.

गुरुशोकाः is the reading of our commentator as well as Jaya. But we have adopted गुरुशोकात् in the text, as it is found in most of the Mss. consulted by us. It should be connected with कथमपि. They were obliged to use great effort in checking their tears, grief being heavy. They did not cry; because they wished the good of Râma.

Stanza 27—

अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः. Jaya, says.—'अनेन सीताप्राप्तिः बीजमुपन्यस्तम्'. Another commentator says:—'दक्षिणबाहुस्पन्दनं कान्तालिङ्गनसूचकमिति वृद्धाः ।' 'बाहुस्फुरणस्य फलं महार्हवस्तुप्राप्त्यादि' says Râghavabhaṭṭa on 'स्फुरति च बाहुः' (अभिज्ञान० 1st Act V. 11).

On the whole verse Bharatamallika says:—'एतेन गमनमङ्गलमुक्तम् । यदुक्तम् । " वामे मधुरवाक् पक्षी वृक्षः पल्लवितोऽमतः । अनुकूलो वहन् वायुः प्रयागे शुभशंसिनः ॥" इति '.

CANTO II.

Stanza 2—

सधूमदीप्ताग्निरुचीनि. 'चलितपत्राणामग्निशिखातुल्यत्वात् षट्पदानां च धूम-
तुल्यत्वात् सधूमदीप्ताग्निरुचीनीत्युक्तम्' जय०.

Stanza 3—

Lotuses that had grown on the banks of lakes looked as splendid as those that had grown in them. Banks naturally put forth the splendour of water-lotuses by the blooming of land-lotuses in the *S'arad* season. This natural fact is conceived by the poet to be caused by the jealousy felt by the banks on finding their own splendour taken away by waters, (in as much as they were) marked by the reflection of trees growing on them.

This figure of speech is *Utprekshā* (Poetic Fancy) or the conception of the identity of the Upameya with the Upamāna. 'संभावनम-
योष्येक्षा प्रकृतस्य परेण यत्' मम्म० (प्रकृतस्योपमेयस्य परेणोपमानेन सह तादा-
स्येनेति शेषः).

Stanza 4—

Jaya. takes उपारुरोद् as transitive 'रोदनक्रियया आक्रन्दनविशिष्टया कुमुदस्या
ईप्सिततमत्वात् रुहिः सकर्मकः १'. Malli. takes it as intransitive and explains
कुमुदतीमुपारुरोद् as equal to कुमुदतीमुद्दिश्य उपारुरोद्. Thus कुमुदतीम् is the
object of उद्देशक्रिया which is not expressed, but which can be inferred
(गम्यमान). 'न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारकभावस्यापि तु गम्यमानापि'
न्यासोद्योत.

Stanza 5—

This Stanza is quoted in Subhāshitāvali as belonging to भट्टस्वामिन्
(vide Intro.) विलीनभूतैः is the reading there (vide Dr. Peterson's
सुभाषि० No. 1811).

Stanza 6—

मानिनी=A jealous lady. मान is defined as 'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽ-
न्यासङ्गिनि प्रिये'. 'न मानिनी संसहतेऽन्यसङ्गमम्' is a general statement given
to strengthen the particular statement of *Padmīnī* rejecting the bee.
A figure of speech in which a general proposition is put forth to
support a particular instance or a particular instance is given to

support a general proposition is अर्थान्तरन्यास which Dandi defines as 'ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥'.

This Stanza is quoted in Subhâshitâvali as belonging to भट्टि. (vide Dr. Peterson's edition No. 2164).

Stanza 7—

मधुलेहगीतौ is another reading noticed by Jaya. 'मधुलेहगी-
ताविति पाठान्तरम् । तत्र लिहन्तीति लेहाः । पचाद्यच् । मधुनो लेहा इति षष्ठीसमासः ।
मधु लिहन्तीति वा । कर्मण्यण् ॥' जय०.

The figure in the verse is विशेषोक्ति in which the effect is mentioned as not taking place, though the necessary causes for it are present. When the reason why the effect does not take place is mentioned, it is उक्तनिमित्ता as in the verse, when it is not expressed but may be conceived, it is अनुक्तनिमित्ता, and when it is such as can not be conceived, it is अचिन्त्यनिमित्ता.

Stanza 9—

क्रमं बबन्ध क्रमितुम्=Prepared himself to make a spring. क्रम is a leap. cf. 'अथ विलक्षस्मितं सिंह आह । भोः किमहं करोमि । मया न क्रमः सङ्जीकृत आसीत् । अन्यथा गजोऽपि मत्क्रमाक्रान्तो न गच्छति ।' (पञ्च० ४).

As the lion mistook the echo of his own roarings for the roarings of other lions through their similarity, the figure of speech is भ्रान्तिमत् which Mammata defines as 'भ्रान्तिमानन्यसंवित्तुल्यदर्शने'. संविद् means 'knowledge.'

This stanza is given in Subhâshitâvali as belonging to भट्टि. परं बबन्ध is the reading there (vide Dr. Peterson's edition No. 2164).

Stanza 10—

सुगन्धः. The Sûtra "गन्धस्येदुत्पत्तिसुसुरभिभ्यः" ॥५॥१३५॥ teaches that गन्ध is changed to गन्धि at the end of a Bahuvrîhi compound when preceded by उद्, पूति, सु, and सुसुरभि. There is a Vârtika on it 'गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्'. एकान्त is explained in two ways. 'एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पं सलिलं वा । सुगन्धिर्वायुः । नेह शोभना गन्धाः द्रव्याणि अस्य सुगन्ध आपणिकः' (सिद्धा० कौ०). That is गन्ध is changed to गन्धि in the sense of smell and not in the sense of perfume or fragrant substance. Another explanation of एकान्त is स्वाभाविक. That is, when the fragrance is natural and not borrowed, गन्ध is changed to गन्धि. In the

text we have सुगन्ध; because the fragrance is not natural, but is acquired. On this Vārtika the Manoramā proceeds as follows :—

“द्रव्याणीति । अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः । ‘वहति जलमयं पिनष्टि गन्धानियमितमुद्ययते सज्जो विचित्राः’ (मुद्रा०) इति दर्शनात् । ‘गन्धस्तु सौरभे नृत्ये गन्धको गर्वलेशयोः । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः’ इति कोशाच्च । एतेन ‘महीभूतः पुष्पसुगन्धिरादे’ ‘भद्रबालसहकारसुगन्धौ’ (माघ १०.३) इत्यादि व्याख्यातम् । एतच्च सर्वे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । केचित्तु तदेकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षित्वा आगन्तुकस्य नेत्याहुः । तथा च भट्टिः ‘आप्रायिवान् गन्धवहः सुगन्धः’ इति । व्याख्यातं च जयमङ्गलायाम् । “गन्धस्येदुत्पत्तिसुसुरभिभ्यः” इतीकारः समासान्तो न । गन्धस्येत्वं तदेकान्तग्रहणमिति वचनात् । सुगन्ध आपणिक इति यथा’ इति । अत एव ‘भद्रबालसहकारसुगन्धौ’ इत्यादीनां प्रामादिकत्वं दुर्धर्षं वृत्तिकृतोक्तम् ॥”.

The Bhāṣhya on this Sūtra runs thus :—

“गन्धस्येदुत्पत्तिसुसुरभिभ्यः । गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम् । गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । शोभना गन्धा अस्य सुगन्ध आपणिक इति । अथा-नुपलिते कथं भवितव्यम् । यदि तावद्यस्तुगतं तदभिसमीक्षितं सुगन्धि इति भवितव्यम् । अथ यत्प्रविशीर्णं सुगन्ध इति भवितव्यम्” ।

Kaiyata's notes on this Bhāṣhya are as under :—

“गन्धशब्दोऽस्ति द्रव्यवाची । गन्धान्पिनष्टीति । अस्ति च गुणवाची चन्दनगन्ध इति । तत्र गुणवाचिग्रहणार्थमाह गन्धस्येत्वं इति । रूपादिव्यतिरिक्तावयविद्रव्यवादिपक्षे त्वेकान्तगन्धलक्षणो गुण एकान्तो भवति । रूपादिव्यतिरिक्तावयविद्रव्यवादिपक्षे त्वेकान्त इवैकान्तस्तत्स्यस्योपलम्भादित्याश्रीयते । यदनुगतमिति । अनुगतं निलीनम-विभागापन्नं कुङ्कुमादिर्देश देवदत्तादिर्भवति तदा तत्स्यत्वाद्गन्धस्यैकान्तत्वादित्वं भवति । प्रविशीर्णमिति । विभागेनावस्थितं देवदत्तादिः पृथगुपलभ्यमित्यर्थः ॥”.

Malli. takes एकान्त in the sense of स्वाभाविक. His note on ‘गजज्ञानसुगन्धिना’ (सैन्यपरिभोगेन) Raghu. 4. 45 is worth marking :—

“सुगन्धिना सुरभिगन्धिना । ‘गन्धस्य—’ इत्यादिनेकारदेशः समासान्तः । यद्यपि गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविवक्षायामेवेकारदेशः तथापि निरङ्कुशाः कवयः । तथा माघकाव्ये ‘ववुरयुकुलद्वगुच्छसुगन्धयः सततगास्तत-गानगिरोऽलिभिः’ (६।५०) । नैषधे च ‘अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदत्ते तुषारा’ (३।१३) इति । न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधादिनिप्रत्यय-पक्षोऽपि जघन्य एव ॥”.

In another place (C. 5. 46 of Māgha. ‘कण्डूयतः कटभुवं करिणो मदेन स्कन्धं सुगन्धिमनुलीनवता नगस्य ।’ &c.) Malli. says :—‘गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं नाद्विद्यन्ते कवयः ।’

Stanza 11—

लतानुपातम्, नद्यवस्कन्दम्, चारुशिलोपवेशम्. All these end in णमुल् (अम्). णमुल् is added to विश्, पत्, पद्, and स्कन्द् when their object is used as their उपपद् and when the words so formed denote that the substances designated by these objects are wholly connected with the actions and that the actions are repeated. लतानुपातम् means लतां लतामनुपत्य and लतामनुपत्यानुपत्य. लतां लतामनुपत्य shews व्याप्ति or complete connection of लता, the object, with the action (अनुपतन). लतामनुपत्यानुपत्य shews आसेवा, repetition of the action. The example of पद् is गेहानुप्रपादमास्ते.

Stanza 13—

शस्य or सस्य as Malli. reads means 'products of fields.' 'शस्यं क्षेत्रगतं प्रोक्तं सतुषं धान्यमुच्यते । निस्तुषस्तण्डुणः प्रोक्तः स्विन्नमन्नमुदाहृतम् ॥'

Both मृजान्वयाः, and मृजान्विता, the reading of the Com. mean the same thing, 'joined with purity, pure.'

The figure of speech in this verse is स्वभावोक्ति, otherwise known as जाति, which consists in a life-like description of any thing. Dandi defines it as 'नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विवृण्वती ।'

Vidyā's definition is 'स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्'.

Stanza 14—

नृपांशं विहितम्. The sixth part of produce is generally sanctioned as the king's due. cf. 'षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः' अभिज्ञान०.

Manu lays down the following scale :—

"पञ्चाशज्जाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।

धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा ॥

आद्वीताय षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् ।

गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥

पत्रशाकतृणानां च वैदलस्य च चर्मणाम् ।

मृगमयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च" ॥ अ० १३०-१३२.

In return of the portion of the produce of the soil received by the king as a tax due to him, he was to protect his subjects. If he protected them well, he would get sixth part of the merits reaped by them; but if he failed to do his duty by them, he would reap sixth part of their demerits.

“सर्वतो धर्मबद्धागो राज्ञो भवति रक्षतः ।
 अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य हरक्षतः ॥
 यदधीते यद्यजते यददाति यदर्चति ।
 तस्य षड्भागमायाजा सम्यग् भवति रक्षणात् ॥
 योऽरक्षन् बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्यिवः ।
 प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ॥” मनु० अ० ८. ३०४-५.

आहार्यशोभा. आहार्य=Artificial. Shepherds were quite healthy and hence looked beautiful. They did not require ornaments to make them beautiful. ‘न रम्यमाहार्यमपेक्षते गुणम्’ किरा० ४. २३.

Stanza 15—

The figure of speech is स्वभावोक्ति.

Stanza 16—

अङ्गहार. ‘अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः’ इत्यमरः. ‘अङ्गस्य स्थानात्स्थानान्तरे नयनमङ्गहारः’.

ताल is beating time in music.

Malli. says ‘अत्र गात्रकर्मणि नृत्तस्वारोपाद्रूपकालङ्कारः’. We should rather take this as an instance of अतिशयोक्ति, as the उपमेय, गात्रकर्म, is not mentioned at all. It is निर्गुण (swallowed up) in the उपमान, नृत्त. This is therefore अतिशयोक्ति, which is defined by Vidyā, as ‘विषयस्यानुपादानाद्विषय्युपनिबध्यते । यत्र सातिशयोक्तिः स्यात्कविप्रौढोक्तिजीवितम् ॥’.

Stanza 17—

आरात् may be taken in the sense of समीपे as Jaya. takes it ‘आरादूरसमीपयोः’ इत्यमरः. But it is better to take it in the sense of दूर as Malli. does; since an object observed from a distance produces greater curiosity than one observed from near.

मेघात्ययोपात्तबलोपशोभम्, which is Malli.’s reading as well as that of a few other Mss. conveys better sense than that of मेघात्ययोपात्त-वनोपशोभम् as वन is almost निरर्थक.

वातमज=A kind of deer; literally a deer running towards the wind, a very swift deer. It is formed like प्रियवंद by affixing खश् (अ) to अज्. By the same Vārtika (‘वातद्युनी—’) we have युनिन्धयः (The ह of युनी being shortened by “खित्यनव्ययस्य” ६।३।६६ ॥), तिलन्तुदः (an oilman), and शर्धञ्जहा (a kind of pulse). ‘शर्धञ्जहा माषाः । शर्धोऽपानशब्दः तं जहतीति विग्रहः । जहातिरन्तर्भावितण्यर्थः ॥’ (सिद्धा० कौ०).

Stanza 18—

Lines of swans, that are naturally as white as Kunda flowers, were concealed in collections of white lotuses and on sandy banks mixed with foam. A doubt therefore naturally arose owing to the similarity of whiteness, as to whether they were swans or lotuses, whether they were swans or sandy banks mixed with foam. This doubt was removed by the charming notes of swans. This is निश्चयान्त संदेह, a figure of speech in which doubt ends in certainty. There is also अलङ्कारेण अलङ्कारध्वनि as in C. I. St. 5 (*vide* notes). The figure संदेह suggests another figure, known as सामान्य, in which the object described is shewn to be identical with another, owing to similarity of properties. 'सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता.' प्रता०.

Stanza 19—

This verse is quoted by Mammāṭa, and Viśvanātha as an instance of एकावली, a figure of speech, in which each succeeding term qualifies the one that immediately precedes it either in an assertion or a negation. The definition of it given by Malli. seems to have been quoted from Pratāpa-rudra. The reading found in the Poona copy of the work ('यत्रोत्तरोत्तरेषां स्यात्पूर्वं पूर्वं प्रति क्रमात् । विशेषणत्वकथनमसावेकावली मता ॥') is better than that of Malli. The instances given by Vidyā. are as follows:—

'प्रतापदहनगरीं सुजनैरुपशोभिता । सुजना स्फीतविभवैर्विभवा स्थैर्यशालिनः ॥' एतत्स्थापनेनोवाहरणम् । अपोहनेनापि भवति । 'न तद्वाज्यं प्रजा यत्र न भवन्त्यूर्जित-श्रियः । न ताः प्रजाः प्रभुर्यासां न स्वयं काकतीश्वरः ॥'. The verse in the text is an instance of the latter sort. In this जल is qualified by पङ्कज, पङ्कज by षट्पद्, षट्पद् by गुञ्जन, and गुञ्जन by मनोहरण in negative clauses.

This verse is quoted in Subhāshitāvali, as belonging to भट्टि (*vide* Dr. Peterson's edition of it, No. 1819). It is given in S'ārngadhara-paddhati as belonging to भर्तृस्वामिन् (*vide* Dr. Peterson's edition No. 3904).

Stanza 20—

यायजूक one who constantly performs sacrifices. The word is formed by affixing ऊक to the frequentative base of यज्, य being dropped. नत्रमूक and दंशूक are similarly formed from the roots नम् and दंश्. दंश् drops its nasal,

यायावर=A vagrant mendicant. This word is also formed from the Freq. base of **या**, **वर** being affixed to it.

प्रानर्चुः. Some of the Mss. read **प्राणर्चुः**. But the reading seems to be grammatically incorrect; as **प्र** and **आनर्चुः** being different *Padās*, न् can not be changed to ण्. It seems to have been a slip of copyists. Jaya. reads **प्रानर्चुः**.

Stanza 21—

विजया and **जया** are the names of two lores regarding weapons. (**अस्त्रविद्याविशेष**). They are not mentioned in the *Rāmāyaṇa*; but they must be similar to **बला** and **अतिबला** described there (*vide* *Bālakāṇḍa* C. XXII).

अध्यापिपत्. Another form of the Aorist (3rd Per. sing.) of the causal of **इ** with **अधि** is **अध्यजीगपत्**.

Jaya. takes **रक्षोगणं क्षिमुम्** with **एनम्** and explains it as 'रक्षोगणं क्षिमुं प्रेरयितारम्.' Malli.'s explanation is better. He takes it as feminine, qualifying **विद्याम्**, in the sense of 'destroyer of demons.'

यथावत्. वत् is added in the sense of 'तदर्थम्' (*vide* notes C. I, St. 3).

Stanza 22—

अभ्यर्ण=near, approaching. cf. 'अभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः' (*Raghu*, C. II, St. 32). It is the past participle of **अई** with **अभि** in the sense of **आविर्दूर्य** (nearness), **अभ्यर्दित** being the other form, which means 'पीडित' (pained). 'अभ्यर्दितो वृषलः । शीतेन पीडित इत्यर्थः' (काशि०).

Stanza 26—

विष्टरपाद्यमाल्यैः. Jaya. takes **माल्य** in the sense of 'flower.' 'माल्यानि' Malli. takes it to mean 'gar-

land' and says it is formed by the affix **व्यञ्** (य) which here gives no additional sense to the word, but is simply **स्वार्थवाचक** as in **चातुर्वर्ण्य**

Stanza 27—

मग्नस्य भुवनस्य=of the world plunged into miseries.

Stanza 28—

For the latter half of. 'पवनाग्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यद्वहतेजसा'
(रघु० ८-४.)

Stanza 29—

From दक्षिणा are formed दक्षिणीय and दक्षिण्य meaning 'deserving Dakshinâ.'

The reading कस्विजीनैः adopted by T₂ is incorrect.

Stanza 30—

गिरिकूटदग्धैः. "प्रमाणे द्वयसज्जद्वयमात्रचः" ५।२।३७।। द्वयसच् (द्वयस), दग्धच् (दग्ध), and मात्रच् (मात्र) are affixed in the sense of measure. *e. g.* उरु प्रमाणमस्य उरुद्वयसम् । उरुद्वयम् । उरुमात्रम् ।

Stanza 33—

फलेग्रहीन्. The word is generally used in the sense of 'bearing fruits' *i. e.* as an adjective qualifying वृक्ष. The Kāsikā Vṛitti says:— 'फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिर्वृक्षः'. Amara and other Koshās give the same sense. The same sense is found in the Kīrtikaumudī 'स्यान्मनोरथतरुः फलेग्रहिः' ३।६० and in the Mālatīmādhava 'निर्वृत्तश्च फलेग्रहिर्द्रुमवरो' 9th Act. Here, however, it is used in the etymological sense of 'taking fruits,' 'living upon fruits.'

शौवस्तिकत्वं न व्रजन्ति do not last till tomorrow. शौवस्तिक is formed from श्वस्. ठञ् (इक) is added to it in the sense of 'तत्र भवः' and to this इक त् is prefixed. In affixing इक the initial vowel takes Vṛiddhi, but in the case of द्वार, स्वस्ति, व्यल्कश, श्वस् and other words instead of the initial vowel after श् or व् taking Vṛiddhi, the augment ऐ is placed before श् and औ before व्. "द्वारादीनां च" ७।३।४।। द्वार, स्वर, व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर, स्प्यकृत्, स्वादुमृदु, श्वस्, श्वन् and स्व constitute the group. *e. g.* शौवारिकः स्वरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौवरः, व्यल्कशे भवः वैयल्कशः, स्वस्तीत्याह सौवस्तिकः, शुन इदं शौवनम्, स्वस्येदं सौवम् &c.

Stanza 35—

व्यतिस्ते. Roots take Atma. terminations in the active form when the reciprocity of actions is meant. *e. g.* 'व्यतिलुनीते अन्यस्य योग्यं लवनमन्यः

करोतीत्यर्थः'. अन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः= 'But this other duty of mine (*i. e.* chastising wrong-doers) is in exchange for your action of slaughter which you consider your duty.'

धृतकार्मुकेषु, the reading of the commentator, is better than धृतकार्मु-
केषु: adopted in the text. It is noticed by Jaya. also. 'धृतकार्मुकेष्विति पाठान्तरम् । क राजन्यवृत्तिः । सायुधेष्वित्यर्थः ।'. राजन्यवृत्तिर्धृतकार्मुकेषु means 'the action of the Kshatriyas is directed against those who hold a bow in their hands to injure the righteous'. राजन्यवृत्तिर्धृतकार्मुकेषु: means 'being a Kshatriya, I am to follow the duty of a Kshatriya and consequently I bear a bow and arrows in my hands to chastise evil-doers.' (यतोऽहं राजन्यवृत्तिः अत एव धृतकार्मुकेषु:). In this case राजन्य-
वृत्तिः will be व्यधिकरणबहुव्रीहि.

Stanza 36—

Construe. अथ रघुनन्दनो रक्षस्तृणाय मत्वा बाणेन प्रधानाजिरास्थत् ।

Stanza 38—

महीय्यमाना. Pres. Par. of the Pas. of महीङ् (मही Atma.). 'महीङ् पूजायाम् । महीयते पूजां लभते इत्यर्थः ।'.

हिणीयते, घृणीयते. Neither हिणी, nor घृणि is found in the group of कण्डू. The group has हणीङ् रोषणे लज्जायां च. But it is आकृतिगण, and therefore both the forms can be explained.

Stanza 42—

अजिग्रहत् जनको धनुस्तद्. ग्रह is here used as a द्विकर्मक root. On this the Manorama says:—'ग्रहेस्तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि सुधाकरादीनां संमतं तथापि बहुनामसंमतमत एव 'अजिग्रहत् जनको धनुस्तद्' इति भट्टिप्रयोगमजिग्रह-
द्वोधितवानिति व्याचख्युः तथा 'अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक' इत्यत्र ग्राहयितुमुद्वाह्यत्वेन बोधयितुमिति । युक्तं चैतत् । ग्राहेद्विकर्मकत्वे हि 'जायाप्र-
तिग्राहितगन्धमाल्याम्' इत्यत्र केन प्रयोज्याया धेनोरभिधानं स्यात् 'प्यन्तेकर्त्तृश्च कर्मणः' इत्युक्तेः । ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात् । सिद्धान्ते तु प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये यथेति विग्रहः । जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमित्यर्थः । यद्यपि धेनुकर्त्तृकं जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं यत्प्रति-
ग्रहणं तत्कर्मीभूते गन्धमाल्ये इति विग्रहार्थस्तथापि अन्यपदार्थान्तर्भावोपेव विशेषण-
विशेष्यभाववैपरीत्येनैवैकार्थ्यभावकल्पनात् ॥'. Jaya. explains अजिग्रहत् by बोधितवान्. He says:—'अजिग्रहत् बोधितवान् अनेन धनुषा त्रिपुरं दग्धमिति । ग्रहेर्हेतुमण्यन्ताष्टाङ्गि णिलोपः णौचङि ञ्स्वः । सन्वज्ञावादित्वम् । ग्रहेश्च बुद्धयर्थत्वात्

“गतिबुद्धि—” इत्यादिना रामस्य कर्मसंज्ञा ॥. All the commentators’ however, do not explain अजिग्रहत् by बोधितवान्. Bharatamallika says :—

‘अजिग्रहत् ग्राहयामास । धानूनामनेकार्थत्वात् ग्रहिरत्र ज्ञानार्थ इत्यन्ये. ॥’ Malli. follows Sudhākara and quotes his words as his authority. In his Com. on C. VII. St. 99 also he calls ग्रह् a द्विकर्मक root and quotes a Kārikā from an old grammarian in support of his statement. It is true that ग्रह् does not occur in the Kārikā of द्विकर्मक roots given in the Bhāṣya; but old grammarians have considered it as a द्विकर्मक root. ‘दुह्याचर्यरुधिम्रच्छचिब्रूशासुजिकर्मयुक् । नीहकृष्मन्यवहस्पृहमहुस्पचकर्मभाक् ॥’ Bha. Dī. however criticizes this :—‘अत्रेदं वक्तव्यम् । ग्रहेः पाठो निर्मूलः । जग्राह द्युतहं शक्रमित्युदाहरणमप्ययुक्तम् ।’. Kālidāsa has used ग्रह् as a द्विकर्मक root in his Kumārsambhava ‘अयाचितारं न हि देवद्वमद्विः सुतां ग्राहयितुं शशाक’ (१. ५२). Malli. explains ग्राहयितुम् there as ‘स्वयमाहूय परिग्राहयितुम्’ and not ‘उद्ग्राह्यत्वेन बोधयितुम्’ as Bha. Dī. does.

Stanza 43—

पथिकान्. Both Jaya. and Malli. say :—“तत्र कुशलः पथः” इति ठक्. This Sūtra, however, sanctions वुन् and not ठक्. पथि कुशलः पथकः, not पथिकः. पथिक is formed according to the Sūtra “पथः षक्न्”. ‘पन्थानं गच्छतीति पथिकः’.

गिरिज्ञान्. A portion of the Com. is left out. After “तत्र कुशलः पथः” इति ठक् ।’ insert गिरिषु ज्ञान् गिरिज्ञान् गिरिसंचारकुशलानित्यर्थः ॥. Malli. takes it to mean ‘those who know mountain-paths’ and ‘those who are skilled in speaking.’ In the latter sense गिरिज्ञ is अलुक्समास formed according to the Sūtra “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” ६।३।१४॥.

व्यसर्जयत्. Jaya. takes it as a causal form. ‘विपूर्वस्य सृजेहेतुमण्यन्तस्य लङि रूपम् । गत्यर्थत्वात् द्विकर्मकता ।’.

Stanza 44—

अध्वन्य and अध्वनीन (formed by ख or ईन) mean ‘speeding on a journey.’ अध्वनीन is used in St. 49.

Stanza 45—

सदक्. This word is formed by affixing क्प् to the root दृश् with समान as its उपपर. समान is changed to स. क्प् is wholly dropped. The termination has the sense of कर्मकर्तृ, that is, it shows that the root is to be taken passively with समान as its subject and object.

According to the Bhāshya, the word may be thus explained:—‘समान-
मिव इमं पश्यन्ति जनाः सोऽयं समान इव दृश्यमानः समानमिव आत्मानं पश्यतीति
सदृक् । सदृशः’ । The quotation from the Bhāshya, explaining the
formation of the word, is incorrectly printed in the Com. (see the errata).
The Kāśikā Vṛitti says:—‘तादृगादयो हि रुढिशब्दप्रकारा नैवात्र दर्शनक्रिया
विद्यते ।’ The Bhāshya on the Sūtra “त्यशादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ”
३।२।६० ॥ which explains the formation of त्यादृक्, तादृशः, तादृक्, तादृशाः &c.,
and on which Kātyāyana has his Vārtika ‘समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्’
proceeds as follows :—

‘दृशेः समानान्ययोश्च । दृशेः समानान्ययोश्चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । सदृक् । सदृशः ।
अन्यादृक् । अन्यादृशः । कृद्धानुपपत्तिश्च । कृद्ध्यस्तु नोपपद्यते । दृशेः कर्त्तरि प्राप्नोति ।
इवार्थे तु तद्धितः । इवार्थे त्वयं तद्धितो द्रष्टव्यः । स इवायं तादृक् तादृशः । अन्य
इवायमन्यादृक् अन्यादृश इति । अथवा युक्त एवायं कृद्ध्यः । कर्मकर्त्तव्यम् । तमिवेमं
पश्यन्ति जनाः सोऽयं स इव दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यति तादृक् । अन्यमिवेमं
पश्यन्ति जनाः सोऽयमन्य इव दृश्यमानोऽन्यमिवात्मानं पश्यति अन्यादृगिति ॥’.

On this Kaiyaṭa's remarks are as under :—

‘कृद्धानुपपत्तिस्त्विति यः कृतोऽर्थः स तादृशादिशब्दवाच्यो न भवति । तादृ-
शादयो हि सदृशलक्षणमर्थमाचक्षते न तु दर्शनक्रियायाः कर्त्तारिमित्यर्थः । कर्मकर्त्तेति ।
कर्मण एव सौकर्यात्कर्त्तृत्वविवक्षायां कर्त्तर्येव प्रत्ययः क्रियते इत्यर्थः ।’

It should be noted that there is another Vārtika “दृशेः क्सत्र वक्तव्यः” ।
According to this we have तादृक्षः । यादृक्षः । अन्यादृक्षः । &c.

Stanza 47—

शाललता. शाल or साल is either a tree in general or सर्ज tree, which
is tall and stately. ‘सालः पादपमात्रे स्यात्पाकारे सर्जपादपे’ मेदि०. लता
means शाखा also as Malli. takes it. ‘लता ज्योतिष्मतीर्वाशाखावल्लीभियङ्गुषु ॥
स्पृक्कामाध्वयोः कस्तूर्यां...’ अनेका० of हेम०.

Stanza 48—

संबंहयन्तीम्. This is formed from संबहुल by ‘प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमि-
ष्टवच्च’. Any प्रातिपदिक may be turned into a root by affixing णिच् (इ) to
it, and making the same changes before it as before the इष्ट of the
superlative degree. ‘तत्करोति तदाचष्टे’ is generally the sense in which the
termination is added; पठु करोति पठुमाचष्टे वा इति पठयति (पठु+इ=पठ्+इ=पठि
the root+अ=पठे+अ=पठय base); बहुलं करोति बंहयति.

Stanza 49—

अश्वीय. छ (इय) is optionally added to अश्व in the sense of collection. Another form is आश्व formed by अण् (अ). अश्वानां समूहो आश्वमश्वीयं वा.

Stanza 50—

विशङ्कटो वक्षसि= 'extensive in his chest,' 'of extensive chest.' The Com. reads विशङ्कटे वक्षसि बाणपाणिः= 'Having his hand with a bow rested on his extensive chest'.

अरलि. here used in the sense or बाहु or arm, originally means 'hand extending from the elbow to the little finger.' 'प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्टया तु बद्धया । स रलिः स्यात् अरलिस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥' Amara. Halāyudha thus distinguishes रलि, अरलि, and प्रामाणिक. 'मध्याङ्गुलीकुपरयोर्मध्ये प्रामाणिकः करः । बद्धमुष्टिकरो रलिररलिः सकनिष्ठिकः ॥'

जामदग्न्य. The word is formed from जमदग्नि by affixing यञ् (य) by "गर्गादिभ्यो यञ्" ४।१।१०५॥. जमदग्नि falls under the group beginning with गर्ग. But the termination is added in the sense of गोत्र ("अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्" ४।१।१६२॥—i. e. descendants beginning with grandson) and not of अपत्य in general. The son of गर्ग is गार्गीः, grandson or later offspring गार्ग्यः. How then can जामदग्न्य mean, son of जमदग्नि? The Kāsikā answers the question thus:—"गोत्रं इत्युच्यते । अपत्यसामान्ये भविष्यति । कथमनन्तरो रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्य इति । गोत्ररूपाध्यारोपेण भविष्यति । अनन्तरापत्यविवक्षायां तु ऋष्यणैव भवितव्यं जामदग्नेः पाराशर इति ॥". By 'ऋष्यण्' a reference is made to the Sūtra "ऋष्यन्धकवृष्णिगुरुभ्यश्च" ४।१।११४॥ according to which वासिष्ठ, वैश्वामित्र, and other words are formed by affixing अण् to the names of sages.

Stanza 53—

कुमारः. Jaya. says:—"कृतदारकर्मापि पुत्रः पितरि जीवति कुमार इति व्यपदिश्यते ।"

लोकानलावीत्. The Rāmāyaṇa describes that राम left it to the option of परशुराम as to whether he should take away his motion or the worlds acquired by him by his penance and that he chose the latter:—

‘ब्राह्मणोसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च ।
तस्माच्छक्तो न ते राम मोक्षं प्राणहरं शरम् ॥
इमां वा त्वद्गतिं राम तपोबलसमर्जितान् ।
लोकानप्रतिमांवापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥’

परशुराम says :—

‘तामिमां मर्हीत वीर हन्तुं नार्हसि राघव ।
मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥
लोकास्त्वप्रतिमा राम निर्जितास्तपसा मया ।
जहि ताञ्शरमुख्येन मा भूत्कालस्थ पर्ययः ॥’

बालका० ७६. १५-१६.

Stanza 54—

वृद्धस्य राज्ञोऽनुमते. अनुमत means अनुमति (भावे क्तः). The locative is to be taken as absolute. It thus means ‘On the approval of the old king being obtained.’ The Com. reads अनुमतेः. Here the ablative shews हेतु.

Stanza 55—

For the formation of नेदयत्, from भन्तिक, and दवयत्, from दूर, see note on St. 48 above.

CANTO III.

Stanza 1—

आढ्यंभविष्णुः. and **प्रियंभविष्णुः.** are formed by affixing खिष्णच् (इष्णु). to भू with आढ्य and प्रिय in the accusative case as their उपपद. The sense is like that of च्वि i. e. अभूततद्भाव. खुकञ् (उक). is also added to भू under the same circumstances. Other *Upapadas* are सुभग, स्थूल, पलित, नम्र, and अन्ध. सुभगंभविष्णुः, सुभगंभावुकः.

Stanza 2—

सुचेतीकृतपौरभृत्यः. The अभूततद्भाव in सुचेतीकृत is well shewn by Jaya, who says:—‘किमयं सम्यक् पालयिष्यति न वेति असुचेतसः पौरा भृत्याश्च जाताः ते सम्यक्पालनात् सुचेतसः कृता येन स सुचेतीकृतपौरभृत्यः ।’

Stanza 3—

Jaya. reads सन्ततचामीकरवर्णवज्रम्.

Stanza 4—

स्वपोषम्=is णमुल् added to पुष् with स्व as its उपपद in the instrumental case. It should be noted that in the Sūtra “स्वे पुषः” ३।१।४०॥ by स्वे we have to understand स्व and all its synonyms. ‘स्व इत्यर्थमहणम् । ...आत्मी-यज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । स्वपोषं पुष्णाति । आत्मपोषम् । गोपोषम् । पितृपोषम् । मातृपोषम् । धनपोषम् । रैपोषम् ।’ काशि०.

पत्काषिन्=a pedestrian.

Stanza 5—

उक्षां प्रचक्रुः. is the reading of all the Mss. collated by us except D. and E. Hence उक्षान् प्रचक्रुः adopted by Jaya. does not seem to be the reading of the author. It seems to have been got up to obviate the difficulty of प्र coming between उक्षां and चक्रुः. In “कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि” ३।१।४० ॥ the object of using अनु is to prevent the intervention of any word between आम् and कृञ् (कृ, भू, and अस्), and to prevent the inversion of order. ‘विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वा । विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तर्हि कृञोऽनु-प्रयोगवचनं क्रियते । ईहांचक्रे । चक्रे ईहामिति मा भूत् । व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च कृञोऽनु-प्रयोगवचनं क्रियते । अन्वेव च कृञोऽनुप्रयोगो यथा स्यात् । ईहांचक्रे । व्यवहितस्य मा भूदिति । ईहां देवदत्तश्चक्रे इति ॥’ महाभाष्य. Thus ‘तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात्’ रघु० ९-६१, ‘प्रभंशयां यो नहुषं चकार’ रघु० १३. ३६, and ‘संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः’ रघु० १६. ८६, used by Kālidāsa are अपाणिनीय. Malli.

calls them incorrect. “कञ्चानुप्रयुज्यते लिटि” इत्यत्र अनुशब्दस्य व्यवहित-विपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात् ‘पातयां प्रथममास’ इत्यपप्रयोग इति पाणिनीयाः । यथाह वार्त्तिककारः । ‘विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च’ इति ॥ Malli, on रघु०९.६९. Bha. Dī, also considers them incorrect. ‘कथं तर्हि तं पातयां प्रथममासे पपात् पश्चात्’ ‘संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः’ ‘प्रश्नशयां यो नहुषं चकार’ इत्यादि । प्रमाद एवायम् । न च विपरीतप्रयोगनिवृत्तिमात्रे सूत्रस्य तात्पर्यमस्त्विति वाच्यम् । विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति वार्त्तिकविरोधात् । मनो०. Malli. however holds that the intervention of an उपसर्ग does not make the form incorrect. Rāmānanda, who has written मुग्धबोध on भट्टि, is of the same view:—“भवस्कन्वाम्” इति सूत्रे आम इति पञ्चम्यैवेष्टसिद्धौ अनुग्रहणं उपसर्गक्रिया-विशेषणव्यवधानेऽपि तदनुप्रयोगज्ञापनार्थम् । क्रमदीश्वर makes the Sūtra ‘सप्रा-दिक्कृभवस्तिभिश्च’ and instances उक्षां प्रचक्रुः to illustrate the Sūtra. सुबोध-कार says:—‘सत्यनुपसर्गेऽव्यवधानम्.’ Bhāṣyakāra says nothing about the intervention of a preposition. The instance he gives is that of the intervention of a word other than a preposition. न्यासकार also gives a similar instance:—‘याचयां देवदत्तश्चकारेत्यत्र मा भूदिति.’ Hemādri in his Darpaṇa on Raghu. On ‘तं पातयां प्रथममास’ says:—‘सारस्वतदीकायां कासामि त्यामन्तमव्ययम् । “क्राद्यन्तश्च” इत्यत्रामन्तमव्ययमित्युक्तत्वात् । पृथक्पदाञ्चक्रे इति त्वनुप्रयोगः । तेन व्यवधानेऽपि प्रयोगो घटते । “यस्य येनान्वययोग्यता तस्य तेन दूरस्थेनापि भवति” इति न्यायात् । ततः ‘प्रश्नशयां यो नहुषं चकार’ इत्यादि न विरुध्यते ॥’ We have another similar प्रयोग in C. XIV. St. 59 (जुगुप्सां-प्रचक्रे). *Vide* the Com. there.

Stanza 6—

स्त्रैणेन नीता विकृतिं लघिम्रा=Brought to an unhealthy state of the mind by levity characteristic of woman. Her mind was excited. She lost her balance. प्रकृति is the natural healthy state of the mind. विकृति or विकार is a diseased state of the mind.

Stanza 9—

सौमित्रिसीतानुचरस्य. Jaya. takes अनुचरः as एकशेष compound and thus avoids the affix कप् (क) added to a Bahuvrīhi compound ending in ई or ऊ (Fem.). ‘सौमित्रिसीतानुचरस्य लक्ष्मणसीतासहायस्य । सुमित्राया अपत्यम् । बाह्वादित्वाद्विम् । सहचरत्वेनाभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः । अनु पश्चाच्चरतीति अनुचरः । “भिक्षासेनादायेषु च” इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् टः । अनुचरश्च अनुचरी च । “पुमान् स्त्रिया” । तावनुचरौ सौमित्रिसीते अनुचरौ सहायौ यस्य । कालापिका-स्ततोऽन्यत्रापि पठन्ति अनधिकरणोपपदे चरेष्ट इत्यर्थः ।’ जय०. This view also seems acceptable,

सुमन्त्रनेत्रेण. Jaya, takes नेत्र in the ordinary sense. 'सुमन्त्रनामा रथवाहको नेत्रमिव यस्य रथस्य । तद्वशान्तस्य प्रवृत्तेः ।' जय०. But नेत्र means नेहृ also. Malli. quotes विश्वकोष in support of his interpretation. Medini and Hemāchārya also give this sense. 'नेत्रं मन्थगुणे वस्त्रभेदे मूले ह्रमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्रो नेतरि वाच्यवत्' मेदि० 'नेत्रं वस्त्रे मथोगुणे मूलाक्षिनेषु'. अनेका० of हेम०.

Stanza 10—

अप्रशान्तम्. It may be taken as Jaya, takes it, 'वृद्धभावेऽपि स्त्रीवशम्.'

Stanza 14—

विद्युत्प्रणाशं प्रनष्टः. विद्युत्प्रणाशम् ends in णमुल् (अम्) affixed to नश् according to the Sūtra "उपमाने कर्मणि च" ३।१।४५॥ which means that णमुल् is added to a root when its उपपद is a standard of comparison (उपमान) as subject or object of the action denoted by the root. घृतनिधायं निहितः is equal to यथा घृतं निधीयते तथा निहितः, घृतमिव निहितः. Here the उपपद घृत is an उपमान and object of निधीयते. अजकनाशं नष्टः means यथा अजकः नश्यति तथा नष्टः, अजक इव नष्टः. Here the उपपद अजक is an उपमान and subject of नश्यति. विद्युत्प्रणाशं प्रनष्टः means यथा विद्युत्प्रणश्यति तथा प्रनष्टः. By "कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः" ३।१।४६॥ the same root is used as that to which णमुल् is affixed after these forms. Hence रौपोषं पुष्पाति, हस्तप्राहं गृह्णाति, चूर्णपेषं पिनष्टि &c. The Com. reads प्रणष्टः. Most of the Mss. adopt the same reading. But प्रणष्टः is अपाणिनीय. The Sūtra "नश्चोः शान्तस्य" ८।१।३६॥ teaches that the न् of नश् is not changed to ण् when नश् ends in ष् or has its श् changed to ष् (अन्तग्रहणं शान्तभूतपूर्वमात्रस्यापि यथा स्यात्). In प्रनष्टः, परिनष्टः, प्रनङ्क्ष्यति, परिनङ्क्ष्यति, न् can not be changed to ण्. The reading प्रणष्टः found in most of the Mss. seems to have been a slip of copyists. But it is strange that Malli. says "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" इत्युभयत्रापि णत्वम्." By उभयत्र he clearly means in विद्युत्प्रणाशम् and प्रणष्टः. But even here उभयत्रापि may have been interpolated by a copyist. For Malli. himself reads 'प्रनष्टविनयेनाश्रयः' (C. IX. St. 108) and quotes the Sūtra "नश्चोः शान्तस्य" ८।१।३६॥ to explain प्रनष्ट. The form प्रणष्ट may be considered as आर्ष. It is found in some works as in 'तेन प्रणष्टमैन्द्रं तदस्मद्व्याकरणं भुवि । जिताः पाणिनिना सर्वे मूर्खभूता वयं पुनः ॥' कयास० ४. २९.

ऊर्ध्वशोषं विशुष्कः. This is also णमुल्. शुष् and पूर have णमुल् added to them when their उपपद is ऊर्ध्व as subject of the actions denoted by

these roots. ऊर्ध्वशोषं शुष्यति means ऊर्ध्वं शुष्यति. ऊर्ध्वपूरं पूर्यते is equal to ऊर्ध्वं पूर्यते; 'ऊर्ध्वमुख एव घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः' (सिद्धा० कौ०).

Stanza 16—

छलेन. Jaya's सन्ध्यावन्दनादिव्याजेन seems clearer than संमानादिव्याजेन, where संमान must be taken to mean देवपूजन.

Stanza 17—

अस्माक्षुः. In explaining this form both Malli. and Jaya. seem to err. Malli. says:—'कुत्वादिकार्यम्.' Jaya. says:—'“चोः कुः”। “खरि च” इति चत्वर्यम्.' Both of them thus change the ज् of सृज् to क् before सिच्. Though the form may be thus explained, it is not correct. According to the Sūtra “ब्रश्चभस्जसृजमुजयजराजभाजछशां षः” ८।२।३६॥ the ज् of सृज् must be changed to ष् before सिच्. The ष् is then changed to क् by “षढोः कः सि” ८।२।४१॥. The स् of सिच् being changed to ष्, we have अस्माक्षुः. Malli. should therefore have said 'षत्वादिकार्यम्' instead of 'कुत्वादिकार्यम्' as the Sūtra “चोः कुः” ८।२।३० is applicable to those roots that do not come under ब्रश्चादि. The form अयाक्षीत् C. I. St. 12 is correctly explained by both. There Jaya. says:—'षत्वकत्वे.' This should have been similarly explained.

कवोष्णम्. कु is changed to का, कव, or कद् when compounded with उष्ण. कु has here the sense of ईषत्. ईषदुष्णं कोष्णं, कवोष्णं, कदुष्णं वा.

पराङ्मुखैस्ते न्यवृत्तन् मनोभिः. 'They returned with their minds turned backwards, that is, towards Rāma.' पराङ्मुखैर्मनोभिः is equal to पराङ्मुखैर्मनोभिर्हवलक्षिताः. The use of the instrumental case is to be explained by the Sūtra “इत्थंभूतलक्षणे” २।३।२१॥ as in 'लताप्रतानोद्भवितैः स कैशैरधिज्यधन्वा विचचार सवम्' रघु० २. ८.

Stanza 18—

ससीतयो राघवयोरधीयन्. अधीयत् Nom. Sing. of इ with अधि 2nd Conj. Para. 'to remember.' This root is always used with the preposition अधि like इ with अधि 2nd Conj. Atma. 'to study.' 'इक् स्मरणे । अयमप्यधिपूर्वः । अधीगर्थद्वयेशानिति लिङ्गात् । अन्यथा हीगर्थेत्येव ब्रूयात्' । सिद्धा० कौ०. Jaya. says:—'अधीयन् स्मरन् । इक् स्मरण इत्यस्य शतरि रूपम् । यणदेशः । But if we have यणदेशः, that is, if इ is changed to य्, we should have अधियन्, not अधीयन्. Malli.'s 'इयङादेशः' is therefore correct. It is true that according to some अधियन्ति is the 3rd Per. Plu. But to explain

अधीयन् we must change इ to इय् and not य्. The point is discussed in the Siddhāntakaumudī. “इष्वदिक इति वक्तव्यम्” । अधियन्ति । अध्यगात् । केचित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते यण् न । तथा च भट्टिः । ‘ससीतयोरधवयोरधीयन्ति’ । सिद्धा० कौ०. The second view seems to be better. The Sūtra “आर्धधातुके” २।४।३५॥ is an Adhikāra Sūtra up to “प्यक्षत्रियार्षजितो यूनि लुगणिजो” २।४।५८॥. “इष्वदिक इति वक्तव्यम्” is a Vārtika on “इणो गा लुङि” २।४।५४॥ which is within the अधिकार, and the instances given in the Kāśikā and the Bhāṣya are all connected with आर्धधातुक or non-conjugational forms. “इणो गा लुङि” २।४।५५॥ ‘इष्वदिकः ॥ इष्वदिक इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अध्यगात् । अध्यगाताम् । अध्यगुः ॥ णौ गमिरबोधने ॥ २।४।४६॥ इष्वदिक इत्येव । अधिगमयति । अधिगमयतः । अधिगमयन्ति ॥ सनि च ॥ २।४।४७॥ इष्वदिक इत्येव । अधिजिगमिषति । अधिजिगमिषतः । अधिजिगमिषन्ति’ ॥ भाष्य.

राघवयोरधीयन्. The genitive is to be explained by the Sūtra “अधीगर्थव्येषां कर्मणि” २।३।५२॥. Roots having the sense of अधीक् (स्मृ), दृश्, and ईश् take the genitive of the object when the object is not desired to be so expressed. There is अनुवृत्ति of शेषे in the Sūtra, and so when it is intended to express the object as such, the accusative is used. ‘मातरं स्मरति’, ‘स्मरसि सुरसनीरां तत्र गोदावरीं वा’ (उत्त०). ‘शेषे इति वर्तते । शेषश्च कः । कर्मादीनामविवक्षा शेषः । यदा च कर्म विवक्षितं भवति तदा षष्ठी न भवति । तद्यथा । स्मराम्यहं मातरम् । स्मराम्यहं पितरमिति ।’ भाष्य.

Stanza 19—

विनाकृता is the reading of Jaya, also. निराकृता. means त्यक्ता.

Stanza 21—

कृताकृतेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः. Jaya, explains it thus:—‘कृतानि चाकृतानि चेति । केन नञ्विशिष्टेनानञ्जित समासः । असमापितेभ्य इत्यर्थः । क्षितिपालं भजन्ते यानि कृतप्रेषणादीनि तेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः ।’. Malli’s explanation seems preferable. But it may be noted that the verse ‘स्यात्कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते’ (अम०) is explained by Maheśvara as ‘कोशः हिरण्यं द्वे अपि घटिताघटितयोर्हेमरूप्ययोः ।’.

Stanza 23—

तं बन्धुता न्यक्षिपदाशुतैले. This was to prevent putrefaction. We find a similar description in the Rāmāyaṇa and other purāṇas:—

‘तैलद्रोण्यां तदामात्याः संवेद्य जगतीपतिम् ।

राज्ञः सर्वाण्यथादिशश्चक्रुः कर्माण्यनन्तरम् ॥’ अयो० का० ६५. १४.

‘ततः पुरोहितस्तत्र वसिष्ठः सर्वधर्मवित् ।
 तैलद्रोण्यां विनिक्षिप्य मृतं राजकलेवरम् ॥
 दूतं वै प्रेषयामास सह मन्त्रिगणैः स्थितः ।’ नृसिं० ४८.१०१-२.
 ‘दृष्ट्वा सशोकां कैकेयीं निन्दयामास दुःखितः ।
 अकीर्त्तिः पातिता मुग्धि कौशल्यां च प्रशस्य च ॥
 पितरं तैलद्रोणिस्थं संधृत्य सरयूतदे ।
 वसिष्ठाद्यैर्जनैरुक्तो राज्यं कुर्वति सोऽब्रवीत् ॥’ भागि० ६.४४-४५.

Stanza 25—

अशिभ्रवन्नात्ययिकम्. Jaya. takes अशिभ्रवन् आत्ययिकम्, not अशि-
 भ्रवन् न आत्ययिकं like Malli. He says ‘पिता ते म्लानस्त्वां द्रष्टुमिच्छतीति
 आत्ययिकं वचनम्.’

Stanza 27—

प्रविश्य and प्रविष्टः are both better readings than प्रवेक्ष्यन्. Jaya.
 has to explain प्रवेक्ष्यन् by supplying the word गृहम्, ‘पुरमयोध्यामेत्य आगत्य
 प्रवेक्ष्यन् गृहमित्यर्थात् पुरं प्रविष्टः’ जय०.

Jaya. notices वणिजां प्रलापान् as a variant for वणिजां पणायान्. ‘वणिजां
 प्रलापानिति तृतीयः पाठः । वणिकप्रसारकलहानित्यर्थः ।’ जय०. The reading
 वादान् found in T₃, T₄, and E₁, and वाद् in D. means the same thing.

जन्य is either active or passive, जायते इति जन्यम् or जन्यते इति जन्यम्.
 Malli. quotes. “भयगोप्रवचनीयोपस्यानीयजन्याद्याव्यापात्या वा” ३।४।६८।।.
 भय &c., are both active and passive. ‘गोयो माणवकः साम्नाम्’ or ‘गोयानि
 माणवकेन सामानि’ &c. The word may also be formed according to
 the Vārtika ‘तकिशसियतिजनीनामुपसंख्यानम्’ Jaya. adopts the latter
 view. Malli. shews his own अरुचि of this view by using the word
 केचित्; perhaps because he thinks that when the word can be derived
 by the help of Pāṇini’s Sūtras, it is not necessary to have recourse
 to the Vārtika. The Vārtika only teaches that यत् is the affix and
 not प्यत् in जन्य. ‘जनैर्यद्विधिः स्वरार्थः । प्यतापि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसं-
 गः । “जनिवध्योश्च” (७।३।३५।।) इति निषेधान् ।’ सिद्धा० कौ०. The Com. omits
 नोपलेभे. It breaks abruptly.

Stanza 28—

The word अमात्य is formed by affixing त्यक् (त्य) to the adverb
 अमा which means सह. अमा सह भवति राज्ञा इति अमात्यः. The same
 adverb is found in अमावास्या. अमा सह वसतः सूर्याचन्द्रमसौ यस्यां तियौ सा
 अमावास्या; because the Sun and the Moon are in conjunction on that

day. विवृद्धमन्युपक्षितिपूर्णमन्याः cf. 'स्वजनस्य हि दुःखमप्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते' कुमा० ४. २६. and also 'सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां दुःखानि सद्गन्धुवियोगजानि । वृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि स्रोतःसहसैरिव संभवन्ते ॥' उत्तर० ४.

Stanza 30—

There are six words भ्रुकुटि-टी, भ्रुकुटि-टी, and भ्रुकुटि-टी. भ्रुकुटी is the reading of E₂.

The Frequentative Pres. 3rd Per. Sing. of श्वि is शोश्वीयते or शोशूयते. E₁ reads शोशूयमाना.

Stanza 31—

शोच्या वयम्. शङ्क्या वयम् is noticed by Jaya. 'शङ्क्या इति पाठा-
न्तरम् । शङ्कनीया वयम् । एतत्कृतोऽयं प्रयोग इति ।' जय०.

केकयुपज्ञम्. The तत्पुरुष compound ending in उपज्ञा and उपक्रम is neuter, provided what is being known and what is being begun is intended to be expressed as first. 'पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः' means पाणिनिना प्रथममुपज्ञातः. 'पाणिन्युपज्ञाकालापकं व्याकरणम्' = पाणिनेरुपज्ञानेन प्रथमतः प्रणीतमा-
कालापकं व्याकरणम्. 'नन्वोपक्रमाणि मानानि' = नन्वेः प्रथममुपक्रान्तानि. 'नन्वोप-
क्रमं द्रोणः,' 'दर्शनीयोपक्रमं सुकुमारम्.' 'लोकेऽभूद्युपज्ञमेव महतां सौजन्यजन्यं यशः' Malli. But if what is known or begun is not intended to be expressed as first, the rule does not apply; e. g. 'देवदत्तोपज्ञो रथः'. 'यज्ञदत्तोपक्रमो रथः'.

'केकयुपज्ञं बत बह्नर्थम्' = This levity first observed (not observed in any one else before) in केकयी is alas attended by many evils.

Stanza 32—

उद्वाह्यमानः. The reading of some Mss. is उद्वाह्यमानः. Dhātupāṭha gives वाश् शब्दे. Amara also gives 'तिरश्चां वाशितं रुतम्'. But the root वास् is found in Raghu. 'तां श्रिताः प्रतिभयं ववासिरे' रघु० ११. ६१. Medinī gives 'वासितं भाविते रुते.'

रोरुदा is a Fem. noun formed from the Freq. base of रुद् (रोरुद्य). It means 'excessive lamentation.'

Stanza 33—

सचिवाः. 'कार्येषु सचन्ते समवयन्तीति 'सचेरिवन्' इत्यौणादिक इवन् ।' जय०.

चिचीषयन्तोऽध्वरपात्रजातम् = causing him to desire to place different sacrificial pots in different parts of the body. See St. 35 'संचित्य पात्राणि यथाविधानम्'.

Stanza 34—

पट्टदुकूलकेतून्, पट्ट is cloth in general, दुकूल is silk cloth.

Stanza 35—

अजिने निधाय Āśva, says:—‘तस्मिन् (meaning चित्ता) बहिर्वास्तीर्य कृष्णाजिनं चोत्तरलोमं तस्मिन्प्रेतं संवेद्यन्यत्तरेण गार्हपत्यं हत्वाहवनीयमभिमुख-
शिरसम्’.

श्रोत्राक्षि०. ‘छिद्राणि शीर्षकस्थानि सप्त प्रेतस्य सांप्रतम् । हिरण्यशकलैरास्य-
प्रभृतीन्यपिधाय च ॥’ आश्व० गृ० का०.

संचित्य पात्राणि. Āśva, thus mentions the position of sacrificial
utensils:—‘अथैतानि पात्राणि योजयेत् । दक्षिणे हस्ते जुहूम् । सव्य उपभृतम् । दक्षिणे
पार्श्वे स्फ्यं सव्येऽग्निहोत्रहवणीम् । उत्तरे ध्रुवां शिरसि कपालानि दत्सु घ्राणः ।
नासिकयोः सुवौ । कर्णयोः प्राश्निचहरणे । उदरे पात्राणि । समवत्तधानं च चमसम् ।
उपस्थे शम्याम् । अरणीमूर्ध्वोः उलूखलमुसले जङ्घयोः । पादयोः शूर्पे ॥’

Stanza 37—

जनैरपन्थानमुपेत्य सृष्टैः. They were so many that the direct way
did not suffice them. They were therefore going, resorting to wrong
or indirect ways.

Stanza 39—

तरसा for तमसा, read by some Mss. is noticed by Jaya, also.

Stanza 40—

The Com. reads द्युताशनायाः and व्यास्यन् and construes them with
जनाः.

Stanza 41—

पद्माः. The commentator's explanation of पाद् being changed to पद्
by the Sūtra “पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु” ६।३।५२॥ does not seem to be
correct. This Sūtra sanctions the change of पाद् to पद् and not पद्.
पद् must be taken as अकारान्त in this Sūtra as पद् is mentioned in the
next Sūtra “पद्यत्यतर्धे” ६।३।५३॥. Jaya's explanation seems better.
“हिमकाषिहतिषु च” इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् गमोत्तरपदे पदादेशः ।
‘पदिति योगविभागाद्वा’ ।

स्थण्डिलशायिनः. स्थण्डिल n. is ground sanctified for sacrifice
‘यज्ञार्थं संस्कृतः भूभागः’, and स्थण्डिलशायिन् or स्थाण्डिल is one who sleeps

on bare sacrificial ground to keep a vow. 'यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाव्यसौ । स्थाण्डिलश्च-' अम०.

Stanza 42—

परिनिर्विवप्सोः. 'निर्वमुमिच्छोर्षातुमिच्छोरित्यर्थः । निपूर्वो वपिर्दाने वर्तते । जय०.

योगबलेन फेलुः. cf. 'तमृषिः पूजयामास कुमारं क्लान्तवाहनम् । तपःप्रभाव-
सिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः ॥' रघु० १५. १२.

धामप्रथिन्नः. Jaya. takes the compound as a व्यधिकरणबहुव्रीहि. 'धाम्ना तेजसा प्रथिमा पृथुस्त्वं यस्य । तेजसो बहिर्निर्गतत्वात् शरीरस्य पृथुस्त्वं जायते' जय०. Malli.'s explanation seems better.

Stanza 43—

तिलोत्तमाद्याः. तिलोत्तमा is the name of an Apsaras. 'घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा । सुकेशी मञ्जुषोषाद्याः कथ्यन्तेऽप्सरसो बुधैः' ॥.

सहावम्. 'सहावं सशृङ्गारचेष्टम्' जय०. 'स्त्रीणां विलासविवोक्तविभ्रमा ललितं तथा । हला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः' ॥ अम०.

Jaya. takes तस्मिन् to be equal to तस्मिस्तपोवने.

Stanza 44—

रुचिसंप्रकृप्तम्. 'यस्य यावदभिहितं तत्तथैव संपादितम्' । जय०.

By पूर्वव्याख्यातरः Malli. means Jaya. and others. Jaya. says:—'सर्वत्र विधौ लोद.'

Stanza 45—

समध्वाः. At the end of a compound अध्वन् is changed to अध्व when it is preceded by a preposition: e.g. 'प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः । प्राध्वं शकटम् । निरध्वम् । प्रत्यध्वम् ।' The change does not take place when the first member of the compound is not a preposition. e.g. 'परमाध्वा । उत्तमाध्वा ।'

रथवाजिनागैः. Solve रथश्च वाजिश्च तयोः समाहारः रथवाजि । सेनाङ्गत्वाद् इन्द्रैकवद्भावः । रथवाजिना सहिताः नागाः रथवाजिनागाः । शाकपार्थिवदित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । तैः । If the whole compound were taken as समाहारइन्द्र, it would be neuter as the members of it form parts of an army.

मन्दाकिनी. a river near चित्रकूट.

'व्यक्तं प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजोऽयमब्रवीत् ॥

अयं गिरिश्चित्रकूटस्तथा मन्दाकिनी नदी ।

एतत्पकाशते दूरात्रीलमेघनिभं वनम् ॥ रामा० अयो० का० १३. ७-८.

In Raghu, also the river is described in the same position :—

‘एषा प्रसन्नास्तिमितप्रवाहा सरिद्विदूरान्तरभावतन्त्री ।

मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतैव भूमेः ॥’

रघु० १३. ४८.

The नग in नगोपकण्ठे is चित्रकूट, described in the preceding stanza. Here also Malli. says ‘मन्दाकिनी नाम काचिच्चित्रकूटनिकटवर्तिनी (एषा सरित् &c.).’

Stanza 47—

ऊर्णवानान. the reading of E₂ is incorrect. Only those weak terminations that take the augment इ are optionally weak in the case of ऊर्ण not all.

अक्षिभुवम्. The Dyandva compound of अक्षि and भू has the termination अ added to it. The compound is classed under irregular compounds in the group beginning with अचतुर. स्त्रीपुंसौ, रात्रिद्विवम्, नक्तन्दिवम्, शरगवम्, पुरुषायुषम्, निःश्रेयसम्, and महोक्षः are among the group of अचतुर.

Stanza 48—

Jaya. also reads प्रमन्यून्.

Stanza 49—

उच्चैःकारम्. क्त्वा (त्वा) and णमुल् (अम्) are added to the root कृ when it is compounded with an adverb and when the compound conveys the sense that what is mentioned, is not mentioned as desired, that is, what ought to have been mentioned loudly, is mentioned slowly and vice versa: e. g. ‘ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः । किं तर्हि वृषल नीचैःकृत्याचक्षे । नीचैः कृत्वा । नीचैःकारम् । उच्चैर्नाम प्रियमाख्येयम् । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी । किं तर्हि वृषलोच्चैःकृत्याचक्षे । उच्चैः कृत्वा । उच्चैःकारम् । नीचैर्नामाप्रियमाख्येयम् ।’ काशि०.

Stanza 50—

राघवलक्ष्मणाभ्याम्. राघव and लक्ष्मण have various senses. ‘राघवोऽब्धे-र्महामीनभेदे च रघुवंशजे’ (मेदि०), also ‘राघवोऽब्धिद्वेषान्तरे रघुजेऽपि’ अनेका०. of हेम०. ‘लक्ष्मणा त्वौषधिभेदे सारस्यामपि योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात् सश्रीके चाभिधेयवत् ॥’ (मेदि०). ‘लक्ष्मणश्चैव सारसः ।’ अमरमाला. When a word has more than one sense, the particular sense in which it is to be taken is settled by संयोग, विप्रयोग, साहचर्य &c., which are mentioned in the following verses :—

‘संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
 अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥
 सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
 शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥’

Thus in रामलक्ष्मणौ ‘लक्ष्मणसाहचर्याद्रामो न भार्गवादिः रामसाहचर्याच्च लक्ष्मणो न सारसः ।’

मध्येजलात्. When पार and मध्य stand as first members of an अव्ययीभाव compound, they are changed to पारे and मध्ये. We have मध्येजलम् or मध्येजलात्, पारिसमुद्रम् or पारिसमुद्रात्.

गोत्राभिधायम्. This is formed by adding णसुल् to अभिधा. णसुल् is added to any root that has an उपपद् in the accusative case, where the sense of परीप्सा (haste) is to be implied. यष्टिग्राहं युध्यते, लोष्टिग्राहं युध्यते mean ‘एवं नाम स्वरते यदायुधग्रहणमपि नाद्रियते । लोष्टादिकं यत्किञ्चिदासन्नं तद् गृह्णाति ।’. Here also the sense is that they did not wait to utter any other words prescribed by the S’āstras, they only took the name of दशरथ.

Stanza 52—

कृती श्रुती वृद्धमतेषु. कृतिन् and श्रुतिन् are formed by affixing इन् which has a possessive sense to कृत and श्रुत. “इष्टादिभ्यश्च” ५।२।८०।। sanctions this termination. इष्टमनेन इष्टी। अधीती। श्रुती। गृहीती। आम्नाती। The objects of these participles are used in the locative case. इष्टी यज्ञे। पूतीं श्राद्धे ॥. It should be noted, however, that though निराकृत, उपकृत, and उपाकृत are mentioned in the group of इष्टादि, कृत is not found there and the group is not an आकृतिगण.

CANTO IV.

Stanza 1—

दण्डकारण्यम्. 'दण्डक्यो नाम भोजो भार्गवकन्यामहरत् । तच्छापात् पांसु-
वर्षेणाक्रान्तः सबन्धुराष्ट्विनाशो यस्मिन् स्थाने तत्क्षोपलक्षितमरण्यम्' जय०.

The story is mentioned in the Uttarakāṇḍa of the Rāmāyaṇa. Danda was the youngest of the hundred sons of Ekshvāku, son of Manu. As he was very foolish, his father called him Danda, foreseeing that he would have to suffer punishment for his folly one day. 'मूढश्चाकृत-
विद्यश्च न शुभ्रूषति पूर्वजान् । नाम तस्य च दण्डेति पिता चक्रेऽल्पतेजसः । अवश्यं
दण्डपतनं शरीरेऽस्य भविष्यति ॥'. He was made king of the country between
Vindhya and S'aivala. In this barren region he founded a town and
called it Madhumat. Once he went to the hermitage of Bhārgava. There he fell in love with Arajā, the daughter of the sage. She
said:—'मा मां स्पृश बलाद्वाजन् कन्या पितृवशा ह्यहम् । गुरुः पिता मे राजेन्द्र त्वं
च शिष्यो महात्मनः ॥ व्यसनं सुमहत्क्रुद्धः स ते दद्यान्महातपा । यदि वान्यन्मया कार्यं
धर्मदृष्टेन सत्पथा ॥ वरयस्व नरश्रेष्ठ पितरं मे महाद्युतिम् । अन्यथा तु फलं तुभ्यं भवेद्धो-
राभिसंहितम् ॥'. But he could not restrain his passion, but outraged her.
The sage, knowing the incident, cursed him. 'सप्तरात्रेण राजासौ सपुत्रबल-
वाहनः । पापकर्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्मतिः ॥ समन्ताद्योजनशतं विषयं चास्य
दुर्मतेः । दक्ष्यते पांसुवर्षेण महता पाकशासनः ॥ सर्वसत्त्वानि यानीह स्थावराणि चराणि
च । महता पांसुवर्षेण विलयं सर्वतोऽगमन् ॥ दण्डस्य विषयो यावत् तावत्सर्वं समुच्छ्र-
यम् । पांसुवर्षमिवालक्ष्यं सप्तरात्रं भविष्यति ॥'. The region thus cursed came
to be called Dandakāraṇya. 'तस्यासौ दण्डविषयो विन्यशैवल्योनृप ॥ शप्तो
ब्रह्मर्षिणा तेन वैधर्म्यं सहितं कृते । ततः प्रभृति काकुत्स्थ दण्डकारण्यमुच्यते ॥ तप-
स्विनः स्थिता ह्यत्र जनस्थानमतोऽभवत् ।'. The word is explained in the
Com. C. V. St. 6.

Stanza 2—

अटाख्यमानः. यङ् (य) is added to a root beginning with a consonant
and having one vowel to form its Freq. base. "धातोरेकाचो हलादेः क्रियासम-
भिहारे यङ्" ३।१।२२॥ The Freq. is not thus formed from a root beginning
with a vowel like ईश् or from a root having more than one vowel like
जागृ. To this Sūtra there is a Vārtika "सूचिसूत्रि—" which shews that यङ्
is to be added to सूच्, सूत्र, सूत्र (roots of the 10th conj. are to be
considered अनेकाच्), अद्, ऋ, अश्, and ऊर्ण. e. g. सोसूच्यते । सोसूत्र्यते ।
सोमूच्यते । (In the Freq. the vowel of the reduplicative syllable takes Guṇa.

“गुणो यङ्लुकोः” ७।१।८२॥), अटाट्यते (the vowel अ of the reduplicative syllable is lengthened in the Freq. “दीर्घोऽकितः” ७।१।८३॥), अरार्यते (क् and roots ending in क् preceded by a conjunct consonant take their Guna in the Freq. “यङि च” ७।१।३०॥) अशाड्यते । ऊर्णोनूयते ।

अरण्यानी. Fem. from अरण्य in the sense of ‘a great forest’.
‘महद्धिमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी ।’

Stanza 4—

रघुव्याघ्रौ. The question is—how is रघु to be taken in the sense of राघव? The अपत्यार्थ अण् affixed to it can not be dropped, as it is dropped in the case of अङ्गाः, वङ्गाः, मगधाः by “तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्” २।१।६२॥; because in the case of रघु the अपत्यार्थ termination is not तद्राज. अञ् and other terminations that are affixed to the names of countries that are also the names of Kshatriyas are designated तद्राज. “ते तद्राजाः” ४।१।२७४॥. रघु is not the name of a country. रघु therefore must be taken in the लक्ष्य or secondary sense of ‘descendant of Raghu.’ Bha. Dī. solves the difficulty in the same way. “रघूणामन्वयं वक्ष्ये” “निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चित्” इति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया । सिद्धा० कौ०. On the Sūtra “बह्वच इमः प्राच्यभरतेषु” २।१।६६॥ the same question is solved in the same way in Haradatta's Padamanjarī.

In the Sarasyatikanthābharana, the second half of this verse is different. There the verse reads as under:—

‘आंहिषातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः ।

स्वामहौषीतनुं वह्नौ वृद्धौ तौ रामलक्ष्मणौ ॥’

It is instanced there as containing a वाक्यदोष, called व्यर्थ, which is thus defined:—‘व्यर्थमाहुर्गतार्थं यद् यच्च स्यान्निष्प्रयोजकम्’ The notes on it run as follows:—‘अत्राहिषातां वृद्धेत्येताभ्यामेव ताविति रघुव्याघ्रावित्यनेनैव रामलक्ष्मणाविति तनुमित्यनेनैव स्वामिति अहौषीदित्यनेनैव वह्नाविति गम्यते इति गतार्थत्वम् । न च शरभङ्गाश्रमगमनं तनुहोमो वा अग्रतः कथाशरीरोपयोगीति निष्प्रयोजकत्वम् । अतोऽयं व्यर्थनामा वाक्यस्य महावाक्यस्य च दोषो भवति ॥

The reading of the text has no such fault.

Stanza 8—

वासतेय. To पथिन्, अतिथि, वसति, and स्वपति, ढञ् (एय) is added in the sense of ‘तत्र साधुः’. पथि साधु पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । Also वसतो साधुः वासतेयी रात्रिः । स्वापतेयम् (धनम्).

शय्योत्थायम्. This is णमुल् affixed to उद्+स्था according to the Sūtra

“अपादाने परीप्तायास्” ३।४।५२॥. णमुल् is affixed to a root in the sense of ‘hurry’, when the उपपद is in the ablative case. शय्योत्थायस् means ‘शय्याया उत्थाय. एवं नाम त्वरते यद्वदयं कर्त्तव्यमपि नापेक्षते। शय्योत्थानमात्रमाद्रियते।’ काशि०. Jaya, says:—‘त्वरया मुखधावनादीन्यपि न कृत्वा.’ Other instances of this sort are ‘रन्नापकर्षं पयः पिबति। आह्नापकर्षमपूपान्मक्षयति।’

क्रम् with वि is Atma, in the sense of ‘walking.’ ‘अम्बादीनां गतिविशेषो विक्रमणमुच्यते’ says काशि०. Bha. Dī. also says:—‘साधु विक्रमते वाजी’. But here the sense is simply ‘walking’. Kāsikā says:—‘यद्यपि क्रमिः पादविहरण एव पच्यते क्रमु पादविक्षेप इति तथाप्यनेकार्थत्वाद्भानूनामेवमुक्तम्। पादविहरणे इति किम् विक्रामत्यजिनसंधिः।’ विक्रामति means द्विधा भवति। स्फुटति।

Stanza 9—

क्रय्यजुषम्. The compound comes under अचतुरारि. Vide note on C. III. St. 47.

सामन्यान्. सामस्य साधवः सामन्याः सामाध्येतारः.

शूल्यम्. शूलं लोहशलाका तस्मिन् संस्कृतं शूल्यम्. ‘roasted on an iron-spit’
‘लोहशलाकया मांसं संग्रथय यत्पच्यते तच्छूल्यमांसम्’ राघ०.

उख्यम्=‘Dressed in a pot.’ उखा is पिठर or स्थाली. ‘स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोः’ मेदि०.

Stanza 10—

सर्वाङ्गीणे. ख (ईन) is affixed in the sense of ‘pervading it’ to सर्वपथ, सर्वाङ्ग, सर्वकर्मन्, सर्वपत्र, and सर्वपात्र. “तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति” ६।२।७। e. g. ‘सर्वपथं व्याप्नोति सर्वपथीनो रथः। सर्वाङ्गीणस्तापः। सर्वकर्मणिः पुरुषः। सर्वपत्रीणः सारथिः। सर्वपात्रीणः ओदनः।’

न् is changed to ण् as in मातृभोगीण, पितृभोगीण, and सर्वभोगीण. The Sūtra that is applicable here is “अङ्कुष्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि” ८।४।२॥. ‘समानपदे’ is to be supplied here from the preceding Sūtra “रषाभ्यां नो णः समानपदे” ८।४।१॥. On ‘समानपदे’ the Manoramā says:—‘पद इतीयतेव सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धेऽपि समानग्रहणं यत्समानमेव अखण्डमिति यावत्।’ In S’abdaratna we find the following note on अखण्डम्:—

‘तत्त्वं च निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदाद्यदितत्त्वम्। तेन मातृभोगीण इत्यत्र णत्वसिद्धिः। केवलभोगीनेत्यस्य प्रत्ययमात्रस्य वा तत्त्वाभावात्। अत एव “आत्मन्-विश्वजन-” इति सूत्रस्थमाचार्यादणत्वं चेति वार्त्तिकं चरितार्थम्। सुपर्वणेऽस्यादिसिद्धये निमित्तानधिकरणेति। पदं चात्र लोके विभक्तीतरानपेक्षतार्थबोधकत्वेन कृष्टम्। तेन

गन्धर्वगानमित्याहौ सुबुत्पत्तेः प्राक् समासेऽपि णत्वं न । क्षुभ्रादिषु नूनमनशब्दस्तु
संज्ञाभूतोऽखण्ड इति तस्य ऋवर्णात्परस्य णत्वे ज्ञापकता भाष्योक्ता नासङ्गता ॥११॥

Thus *saman* is explained as *अखण्ड* and by *अखण्ड* we have to understand that the *निमित्तिन्*, that is *न्*, should not be in a *pada* in which *निमित्त*, that is *ऋ, र्, or ष्*, is not found. In *सर्वाङ्गीण*, *न्* can not be said to be in the *pada* *अङ्गीन*, for *अङ्गीन* is not a *pada*, *सर्वाङ्ग* is a *pada* or *सर्वाङ्गीन* is a *pada*, but *अङ्गीन* alone or the affix *ईन* is no *pada*; for it should be remembered that *ख (ईन)* is added to *सर्वादि*, that is, here to *सर्वाङ्ग* and not *अङ्ग* by the Sûtra “तत्सर्वादिः पठ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति” ५१२७॥. Thus *सर्वाङ्गीण* being one *pada* we have *र* and *न्* in the same *pada*. The reading *सर्वाङ्गीने* is therefore ungrammatical. Though *Jaya* has adopted *सर्वाङ्गीने*, still he himself has *सर्वभोगीणमुत्तमम्* C. VI. St 98, where he says:—
“अदकुप्वाडित्यादिना णत्वम्.”

The remarks of *Vṛttikâra*, *Bhâshyakâra*, and *Kaiyaṭa* on the Sûtra
“पूर्वपदास्संज्ञायामगः” ८१४३॥. favour this view.

‘पूर्वपदास्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणम् । पूर्वपदास्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणं कर्त्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । तद्धितपूर्वपदस्याप्रतिषेधार्थम् । तद्धितस्थस्य पूर्वपदस्थस्य च प्रतिषेधो ना भूत् । खारपायणः । करणप्रियः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । पूर्वपदमुत्तरपदमिति संबन्धिशब्दावेतौ । सति पूर्वपदे उत्तरपदं भवति । सति चोत्तरपदे पूर्वपदं भवति । तत्र संबन्धवैतद्वगन्तव्यं यत्प्रति पूर्वपदमित्येतद्भवति तत्स्थस्य नियम इति । किं च प्रत्येतद्भवति । उत्तरपदं प्रति । संज्ञायां नियमवचनेऽगप्रतिषेधान्नियमप्रतिषेधः । संज्ञायां नियमवचनेऽगप्रतिषेधान्नियमस्यायं प्रतिषेधो विज्ञायते । अग इति । तत्र को शेषः । तत्र नित्यं णत्वप्रसंगः । तत्र पूर्वेण संज्ञायां चासंज्ञायां च नित्यं णत्वं प्राप्नोति । योगविभागात्सिद्धम् । योगविभागः करिष्यते । पूर्वपदास्संज्ञायाम् । तत अगः । गान्तात्पूर्वपदाद्या च यावती च णत्वप्राप्तिस्तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेधः । अप्रतिषेधो वा । यथा सर्वनामसंज्ञायाम् । उक्तं च सर्वनामसंज्ञायाम् । निपातनाण्णत्वाभावः । यथा पुनस्तत्र निपातनं क्रियते सर्वादीनि सर्वनामानीति । इहेहानीं किं निपातनम् । इहापि निपातनमस्ति । किम् । अणुगयनादिभ्य इति । नैव वा पुनरत्र णत्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । समानपद इत्युच्यते । न चैतत्समानपदम् । समासे कृते समानपदम् । समानपदमेव यन्नित्यं न चैतन्नित्यं समानपदमेव । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गन्थते । समानग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यत्समानं चासमानं च तत्र स्यात् समानग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

On this *Kaiyaṭa*'s remarks are:—

तद्धितेति । पूर्वपदे यौ रषौ ताभ्यां परस्य नकारस्य संज्ञायामेव णत्वमिति नियमादसंज्ञायां तद्धितपूर्वपदस्थस्यापि णत्वं न प्राप्नोतीत्युत्तरपदग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ खारपायण इति । खारपस्यापत्यं गोत्रं नडादिस्वात्फक् । संबन्धिशब्दाविति । पूर्वपदावयवो

रेकः प्रकारश्च पूर्वपदशब्देनोच्यते समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । पूर्वप-
दत्वं चोत्तरपदापेक्षमिति तद्विमतपूर्वपदस्थस्य णत्वं भवत्येव । समानप्रदमेवेति ।
समासे च पूर्वपदोत्तरपदविभागापेक्षया भिन्नपदत्वमप्यस्तीति णत्वाप्रसंगः । एवं च
विध्यर्थमेतत्सूत्रं न नियमार्थम् । अथ खारप्रायण इत्यत्र कथं णत्वं यावता खरशब्द-
स्यापि पदत्वमस्तीति तत्स्थत्वाद्देकस्य समानपदत्वमेव नास्ति । अत्राहुः । यत्र ह्यपि
निमित्तनिमित्तौ समानपदस्थत्वं व्यभिचरतः तत्र णत्वाभावः । इह तु रेफस्य व्यभिचारे-
ऽपि नकारस्य समानपदस्थत्वाव्यभिचाराण्यत्वं प्रवर्तते । समानग्रहणमिति ।
पद इत्येवापदस्थयोर्निमित्तनिमित्तनोरसंभवात् सामर्थ्यादेकत्वसंख्याया विषयया समा-
नत्वे लब्धे समानश्रुतेरङ्गीकृतावधारणा विज्ञायत इति ॥.

‘केचित्तेतन्नियमार्थं वर्णयन्ति । पूर्वपदात्संज्ञायामेव णत्वं नान्यत्रेति । समानपदेऽपि
हि समानपदे निमित्तनिमित्तनोर्भावावस्ति पूर्वेण प्राप्तिरिति । स च नियमः पूर्वपदसं-
बन्धावुत्तरपदस्थस्यैव णत्वं निवर्तयति चर्मनासिक इति । न तद्विमतपूर्वपदस्थस्य । खार-
प्रायणः । मातृभोगीणः । करणप्रिय इति । काशि०.

Stanza 11—

आशितङ्गवीनानि. The Sûtra which explains the formation of
it is “अषडक्षाशितङ्गवलकर्मालपुरुषाभ्युत्तरपदात्त्वः” ५।१।७।। The termination
ख (ईन) is added to अषडक्ष, आशितङ्ग, अलंकर्म, अलंपुरुष, and a word
having अधि as its second member. This termination has no special
meaning. It is merely स्वार्थवाचक. अविद्यमानानि षडङ्गीण्यस्येत्यषडक्षः
अषडक्ष एव अषडक्षीणो मन्त्रः (यो ह्यभ्यामेव क्रियते न बहुभिः). आशिताः means
आशितवत्यः. It is to be taken actively, as पीत in the sense of पीतवान् in
पीतप्रतिबद्धवत्सा, and पीता गावः, and भुक्त in the sense of भुक्तवान् in
भुक्ताः ब्राह्मणाः. Bha. Di. says:—“अभातेराङ्पूर्वात् “आशितः कर्त्ता” इति ज्ञाप-
कात् कर्त्तरि क्तः ण्यन्तात् कर्मणि वा उभयथापि प्रभूतयवसमिति फलितोऽर्थः” । मनो०.
आशितः is used like विदितः in ‘स वर्णिलिङ्गी विदितः समायद्यौ’ क्रिया० १. १.
There Malli. says:—

‘विदितं वेदनमस्यास्तीति विदितः । परवृत्तान्तज्ञानवानित्यर्थः । “अर्शआदिभ्योऽच्”
इत्यच्प्रत्ययः । अथवा कर्त्तरि कर्मधर्मोपचाराद्विदितवृत्तान्तो विदित इत्युच्यते ।
उभयत्रापि “पीता गावः” “भुक्ता ब्राह्मणाः” “विभक्ता भ्रातरः” इत्यादिवत् साधुत्वम् ।
न तु कर्त्तरि क्तः । सकर्मकेभ्यस्तस्य विधानाभावात् । अत एव भाष्यकारः— “अकारो
मत्वर्थीयः । विभक्तमेषामस्तीति विभक्ताः । पीतमेषामस्तीति पीताः । भुक्तमेषामस्तीति
भुक्ताः” इति सर्वत्र । अथचोत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । विभक्तभनाः विभक्ताः पीतोदकाः
पीता भुक्तान्ना भुक्ताः” इति । अत्रलोपशब्दार्थमाह कैयटः—“गम्यार्थस्य प्रयोग एव
लोपोऽभिमतः । विभक्ता भ्रातरः इत्यत्र च धनस्य यद्विभक्तत्वं तद्भ्रातृषूपचर्यते । पीता
गाव इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोष्वारोप्यते । भुक्ता ब्राह्मणा इत्यत्रान्नस्य भुक्तत्वं
ब्राह्मणेषूपचर्यते” इति । तद्वदत्रापि वृत्तिगतं विदितत्वं वेदितरि वनेचर उपचर्यते ।

एतेन “वनाय पीतप्रतिबद्धवत्साम्” इति “पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु” एवमादयो व्याख्याताः । अथवा विदितो विदितवान् । सकर्मकादप्यविवक्षिते कर्मणि कर्त्तरि क्तः । “आशितः कर्त्ता” इत्यादौ । यथाहुः—“धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धैरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया” इति ॥’. This Com. gives all possible explanations. आशिता गावः अस्मिन्नित्याशितङ्गवीनमरण्यम्. The augment म् is to be added to the first member of the compound, as the word is used with the augment in the Sûtra (निपातनात्पूर्वपदस्य मुनागमः). अलं कर्मणे अलंकर्मीणः, अलं पुरुषाय अलंपुरुषीणः, राजाधीनः. आशितङ्गवीनानि means ‘in which cows have fully satisfied their hunger.’

आशितम्भवम्. To the root भू, with आशित as its *upapada* changed to आशितम्, खच् is affixed in the sense of the instrumentality (करण) of the action of the root or the state (भाव) of it. ‘आशितः भवत्यनेन आशितम्भवः ओदनः’. This is करणार्थे खच्. ‘आशितस्य भवन् आशितम्भवम्’. This is भावार्थे खच्. In the text the affix denotes भाव. The word means तृप्तिः.

The 10th and 11th verses are to be construed together. They form what is called युग्म or युगल.

‘द्वाभ्यां तु युग्मकं सन्धानितकं त्रिभिरिष्यते ।
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥’

Others designate them differently:—

‘एकः श्लोको मुक्तकं स्याद् द्वाभ्यां युगलकं स्मृतम् ।
त्रिभिर्गुणवती प्रोक्ता चतुर्भिस्तु प्रभद्रकम् ।
षाणावली पञ्चभिः स्यात् षड्भिस्तु करहाटकः ॥’.

Stanza 12—

व्रातीन. ‘व्रातेन शरीरायासेन जीवति न तु बुद्धिवैभवेन स व्रातीनः’. सिद्धा० कौ०. The explanation given by the Com. is from Kâśikâ. उत्सेध means ‘body.’ ‘उत्सेधः शरीरं तदायासेन जीवन्तीति उत्सेधजीविनः’ काशि०.

पर्षद्वलान्. On the Sûtra “रजः कृषि...” Bha. Di. says:—‘पर्षदिति पाठान्तरम् । पर्षद्वलम्’. On पाठान्तरम् the Manoramâ says:—पाठान्तरमिति । ‘घृदृभसोऽदिः’ इत्यादिप्रत्ययो बाहुलकात् पृषेरपि भवति । तथा च भाष्यं पार्षदकृतिरेषा तत्रभवतां सर्ववेदपार्षदं हीदं शास्त्रमिति च प्रयुज्जते च पर्षदेषा दशावरेति । पर्षद्वलान् महाब्रह्मैराट नैकटिकाश्रमानिति भट्टिः । समज्या परिपत् पर्षदिति चन्द्रकोशः । Yājñyavalkya defines पर्षद् as ‘चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षद्वैविध्यमेव वा’ ।

Stanza 14—

आतिष्ठद् and **आयतीगवम्** are irregular Avyayibhāva compounds. They are classed under a group beginning with तिष्ठद्. “तिष्ठद्भृतीनि च” २।१।१०।। तिष्ठद्, वहद्, आयतीगवम्, खलेयवम्, खलेबुसम् &c. are कालवाचक. प्राहम्, प्रदक्षिणम्, सुषमम्, विषमम्, संप्रति, and असंप्रति are in the group. The च in the Sūtra means that no other compound can be formed with them. ‘किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । तिष्ठद्भृतीन्येव । क मा भूत् । परमतिष्ठद् । भाष्य. On this Kaiyā says:—‘एवकारार्थ इति । अनेकार्यस्वान्निपातानामिति भावः । तेन तिष्ठद्भृतीन्येवैकार्यभावविषयाणि भवन्ति न तु शब्दान्तरेणैकार्यभावं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः’ । Kāśikā also says the same thing:—‘चकारोऽवधारणार्थः । अपरः समासो न भवति परमतिष्ठद्ग्विति’ । Then the question arises as to how आतिष्ठद् is to be explained. Jaya says:—‘तिष्ठद्भृतीनि चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्ध्ययीभाव एव पुनः समासान्तरं न भवति’ । There is another way of explaining it also. ‘तिष्ठद्भृतीनीत्यत्र चकारस्यावधारणार्थतया तेषां समासान्तरप्रवेशो नास्ति । आ तिष्ठद्भृजपन् संध्यामित्यादौ आ इति पृथक्पदम् ।’ शब्देन्दु०.

आयतीगवम्. ‘इह शत्रुदेशः पुंवद्भावविरहः समासान्तश्च निपास्यते ।’ सि० कौ०.

Stanza 15—

भार्योढम्. The compound is either ऊढभार्यम् or भार्योढम्. It comes under the group beginning with आहिताग्नि. आहिताग्नि, जातपुत्र, जातदन्त, जातश्मश्रु, तैलपीत, घृतपीत, ऊढभार्य, and गतार्थ constitute the group. The group is an आकृतिगण.

असकौ. The form is either असकौ or असुकः (Fem. असुका). ‘अमुकी स्त्री अमुको जनः अमुकशर्मैत्यादिप्रयोगोऽसाधुरेव सत्त्वेन सुत्वस्य बाधादिति भावः ।’

Stanza 16—

वलिभम्. वलि comes under पामादि also, and so it has also न (a possessive affix like भ) affixed to it by “लोमादिपामादिविच्छादिभ्यः शनेलचः” ६।२।१००।। We have thus वलिभ and वलिन, both meaning ‘having folds.’ We have वलिभया उदरश्रिया’ in माघ ६।१३.

कर्णजाह. कुण्ड (कुण) and जाहच् (जाह) are added to the groups beginning with पीलु and कर्ण respectively in the sense of तस्य पाकः and तस्य मूलम् respectively. पीलूनां पाकः पीलुकुणः. कर्णस्य मूलं कर्णजाहम्. कर्णजाह is found in the Māla. Act V. ‘अपि कर्णजाहविनिवेशिताननः प्रियया तदङ्गपरिवर्त्तमानुयाम् ॥’. We have similarly मुखजाहम् । अक्षिजाहम् । गुल्फजाहम् ।

Stanza 17—

सुपाद्. The Fem. is either सुपाद् or सुपरी like द्विपाद् or द्विपरी.

In the Dvandva पाणितलाङ्गुली, अङ्गुलि ought to precede पाणितल, as it has a fewer vowels ("अल्पाचतरम्" २।२।३४ ॥). But this पूर्वनिपातशास्त्र is अनित्य, that is, the rules regarding the order of words in the Dvandva compound are not invariably observed. What is the authority for it? The fact that the Sūtrakāra himself does not observe them invariably. In the Sūtra "समुद्वाभ्राद्धः" ४।४।११८ ॥ समुद्वा is used before अभ्र. In "लक्षण-हेत्वोः क्रियायाः" ३।२।१२६ ॥ हेतु follows लक्षण. In his Ghantāpatha on 'सौष्टवौ-दार्यविशेषशालिनीम्' (किरा० १. ३) Malli. says:—'अत्रौदार्यशब्दस्याजाद्यदन्तस्वेऽपि "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इत्यत्रान्पस्वरस्यापि हेतुशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वता सूत्रकृतैव पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वज्ञापनान्न पूर्वनिपातः । उक्तं च काशिकायाम् "अयमेव लक्षणहेत्वोयिति त्रिवैशः पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम्" इति ।'

Stanza 18—

शुद्धदत्. दन्त is optionally changed to दत् at the end of a Bahuvrīhi compound, when preceded by अभ्र, अन्त, शुद्ध, शुभ्र, वृष, and वराह ("अमान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च" ५।४।१४५॥). The reading शुद्धदत् adopted by T₂ may be explained by taking च to include those words that are not mentioned in the Sūtra. 'अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । अहिदन् । अहिदन्तः । काशि०.

शङ्यु. व, भ, युस् (यु), ति, तु, त, and यस् (य) are possessive affixes added to शम् and कम्.

Stanza 19—

चञ्चूर्यमाणा. The Freq. is formed from लृप्, सङ्, चर्, जप्, जश्, दृह्, दृश्, and गृ in the sense of भावगर्हा, that is, censurableness of the actions denoted by the roots. चर् and फल् have नुक् (Anusvāra) added after the reduplicative syllable. The अ of these roots is changed to उ. The penultimate इ and उ of roots ending in र् and व् is lengthened when followed by a consonant. नुक् or Anusvāra is to be considered as if it were at the end of a Pada. 'नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते । स च पदान्तवद्भाच्यः ।'. Thus the forms from चर् and फल् are चञ्चूर्यते, and चञ्चूर्यते, पम्फुल्यते and पम्फुल्यते.

Stanza 20—

सहचरी. Bha. Dī. forms the word in the same way as Malli. 'कथम् 'प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीम्' इति । पचादिषु चरडिति पाठात् ' सिद्धा० कौ०.

पुरुषायुष. It comes under **अचतुरादि**. So does **स्त्रीपुंसौ** in the next verse. They have **अ** added to them as **समासान्त**. cf. **पुरुषायुषजीविन्यः** Raghu. 1, 68.

Stanza 21—

असूर्यपश्यरूपा. In the compound **असूर्यपश्य**, **अ** is connected with **दृश्** and not with **सूर्य**, though placed before it. The compound is therefore **असमर्थ**, but it is allowed because it conveys the sense, is **गमक**. 'असूर्य इति चासमर्थसमासोऽयम् । इक्षिना नञः संबन्धात् । सूर्ये न पश्यन्तीति । गुप्तिपरं चैतत् । एवं नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति ।' काशि०. 'असूर्यपश्या राजहाराः' means 'the king's wife confines herself in the harem, does not even see the Sun.' What is intended to be expressed is secrecy. 'गुप्तिपरं चेदं यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति । देवात् सूर्यदर्शनेऽपि प्रयोगो भवत्येव । यदा तु सूर्यदर्शनाभावमात्रं सूर्येतरचन्द्रादेर्वादर्शनं विवक्षितं तदा न खलु भवति अनभिधानात् ।' मनो०.

गौघीने—Where there was formerly a cow-pen.

भीषण. According to Malli. it is formed by affixing **ल्युट्** (**अन**) to the causal base of **भी**, it being **नन्धादि**. The word **विभीषण** is found in the group of **नन्धादि**. If it were to be formed by affixing **ल्युट्** as **Jaya**, takes it, the feminine form would be **भीषणी** by the Sûtra "दिङ्गुणञ्—" ४।१।१५॥, it being **दिङ्**. In **Māgha** where the Fem. **भीषणा** occurs 'विभु-र्विडालेक्षणभीषणाभ्यः' C. III. St. 45, Malli. derives it in the same way—'नन्धादित्वात् कर्त्तरि ल्युप्रत्यये णञ्.'

Stanza 23—

शालीन. शालाप्रवेशमर्हतीति शालीनोऽधृष्टः, modest, bashful.

Stanza 25—

चान्दनिक and **कार्णवेष्टनिक** are formed by affixing **ठञ्** (**इक**) to **चन्दन** and **कर्णवेष्टन** (ear-ornament) in the sense of 'looking graceful by it.' **संपाद** means **गुणोत्कर्ष**. **चन्दनेन संपादि उत्कृष्ट चान्दनिकम्**. **कर्णवेष्टन** or **कर्णवेष्टक** is ear-ornament. **Jaya**, reads **कार्णवेष्टकिकम्**. **Kaumudī** has also the same word. 'कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकं मुखम् । कर्णालंकाराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः ।'

Stanza 27—

दारगवाणाम्. By the Sûtra "कुमति च" ८।४।१३॥ **ञ्** must be necessarily changed to **ण्** in **दारगवाणाम्**. The Sûtra teaches that if the **उत्तर-**

पद (latter member) of a compound has a letter of the guttural class, then the न् coming at the end of the प्रातिपदिक (crude form of the word) or in नुम् (nom., ac., and voc. plu. ter. नि) or in any case termination is changed to ण् necessarily, provided the पूर्वपद (first member) of the compound has क, र, or ष e. g. वस्त्रयुगिणौ । वस्त्रयुगिणः । स्वर्ग-
कामिणौ । वृषगामिणौ । In all these we have न् at the end of a प्रातिपदिक. In वस्त्रयुगानि । खरयुगानि । we have न् in नुम्. In वस्त्रयुगेण । खरयुगेण । there is न् in विभक्ति. The Sūtra “एकाजुत्तरपदे णः” ८।४।१२॥ that precedes “कुमति च” shews that the rules are now no longer optional. ‘ण इति वर्तमाने पुनर्णग्रहणं विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्विस्पष्टीकरणार्थम्’ काशि०. Thus the Sūtra “कुमति च” is नित्यणत्वविधायक. It is difficult therefore to explain हारग-
वानाम् adopted by Jaya, and some of the Mss. But we have instances of the departure of the Sūtra “कुमति च” in ‘व्यतिरेकमुखेन’, used by commentators on poetries, and ‘कर्मयोगेन योगिनाम्’ (Gitā.) These can only be explained, we believe, by putting them under क्षुभ्रादि which is an आकृतिगण. ‘अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्रादिषु द्रष्टव्यः’ काशि०. Commenting on the following passage from Manoramā ‘न वा चित्रगुणश्चाचित्रगवीणां समीपवर्ती वृक्षादिः प्रतीयते’ S’abdaratnakāra says:—‘चित्रगवीणामिति । अत्र “कुमति च” इति णत्वम् । दन्त्यपाठस्तु लेखकप्रमादः ।

Stanza 30—

वृषस्यन्ती. cf. ‘इति रामो वृषस्यन्तीं वृषस्कन्धः शशास ताम्’ रघु० १२.३४. There Malli. says:—‘वृषः पुमान्’ । “वृषः स्याद्वासवे धर्मे सौरभे च शुक्ले । पुराशिभेद्योः शृङ्ग्यां मूषकश्रेष्ठयोरपि” ॥ इति विश्वः । वृषं पुरुषमात्मार्थमिच्छतीति वृषस्यन्ती कामुकी । ‘वृषस्यन्ती च कामुकी इत्यमरः’ ।

महोक्षम्. महांश्चासौ उक्षा च महोक्षः. उक्षन् is changed to उक्ष. The compound comes under the अचतुरारि group.

Stanza 31—

सासद्यमानायाः=sitting with a censurable or vicious object. Freq. Pres. Par. of सद्. Vide note on St. 19.

लोलूयावान्. लोलूया is a noun formed from the Freq. base like रोह्वा in रोह्वावान्, C. 3. St. 32. The Freq. bases of रुह् and लू are रोह्य and लोह्य. To the base अ is affixed to form a noun “अ प्रत्ययात्” ३।३।१०२॥. To this टाप् (आ) is added to form the Fem. “अजाद्यतष्टाप्” ३।३।४॥. We have thus लोलूया. In the case of रोह्य, य is dropped before the termination अ. “अतो लोपः” ३।३।४८॥ teaches that the Ārdhadhātuka

(non-conjugational) अ is dropped before an Ārdhadhātuka affix. The अ of the Freq. य as well as the affix अ is आर्धधातुक. The अ of रोह्य being thus dropped, we have रोह्य् + अ. Further the य् of रोह्य् is dropped by “यस्य हलः” ६।४।४९॥ which means that the य् preceded by a consonant is dropped when followed by an आर्धधातुक termination.

Stanza 32—

क्षेत्रियः. The word is thus explained in the Kāsikā with its different meanings:—‘परक्षेत्रे चिकित्स्यः क्षेत्रियो व्याधिः । क्षेत्रियं कुष्ठम् । परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरम् । तत्र चिकित्स्यः क्षेत्रियः । असाध्योऽप्रत्याख्येयो व्याधिरुच्यते । नामृतस्य निवर्त्तत इत्यर्थः । अथवा क्षेत्रियं विषम् । यत्परक्षेत्रे परशरीरे संक्रमय्य चिकित्स्यते । अथवा क्षेत्रियाणि तृणानि । यानि सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि नाशयितव्यानि । अथवा क्षेत्रियः पारदारिकः । परदाराः परक्षेत्रं तत्र चिकित्स्यः निगृहीतव्यः । सर्वे चैतस्पमाणम् ॥’ ‘क्षेत्रियं क्षेत्रजतृणे परदेहचिकित्सयोः । परदाररतासाध्यरोगयोः क्षेत्रियः पुमान् ॥’ मेदि०.

Stanza 35—

सौभागिनेय and **दौर्भागिनेय** are formed from सुभगा and दुर्भगा. इनङ् (इन्) is affixed to them before they take अपत्यवाचक ढक् (एय) ; because they come under कल्याणादि. Other ordinary words that come under the same group are ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा, and परस्त्री. Words ending in हङ्, भग, and सिन्धु take उभयपदवृद्धि before a Vridhi-making termination. We have thus सौभागिनेय, दौर्भागिनेय, ज्यैष्ठिनेय, कानिष्ठिनेय, माध्यमिनेय and पारस्त्रिण्येय. परस्त्री comes under अनुशतिकादि and therefore takes उभयपदवृद्धि. “अनुशतिकादीनां च” ७।३।२०॥

Stanza 37—

अनुष्टिम्. वापेन निर्वृत्तानि उष्ट्रिमाणि. The compound means वन्य-फलाहारौ न शालिभोजनौ.

असंस्कृत्रिमं. सुद् is prefixed to कृ when preceded by सम्, and परि in the sense of ‘decoration’ or ‘collection’. “संपरिभ्यां करोतौ भूषणे” ६।१।१३७॥ “समवाये च” ६।१।१३८॥. But sometimes स् is prefixed to कृ when preceded by सम् in another sense also. “संपूर्वस्य कचिद्भूषणेऽपि सुद् । संस्कृतं भक्षा इति ज्ञापनात्” । सिद्धा० कौ०. “संपूर्वस्य कचिद्भूषणेऽपि सुडिष्यते संस्कृतमन्नमिति” । काशि०.

Stanza 38—

श्वःश्रेयसम्. वसीयस् (compa. of वसु=praiseworthy. ‘वसुशब्दः प्रशस्त-वाची’) and श्रेयस् have अ added to them at the end of a compound

when preceded by श्वस्. श्वस् means excellent. 'स्वभावाच्चेह इवःशब्द उत्तरपदार्थस्य प्रशंसाभाशीर्विषयामाचष्टे। श्वःश्रेयसं ते भूयात्। शोभनं श्रेयस्ते भूयादित्यर्थः। श्वोवसीयसमित्यस्यैव पर्यायः।' काशि०.

Stanza 39—

नक्तन्दिवम्. The compound comes under अचतुरादि. The two adverbs that have the sense of the locative form a Dvandva compound and have अ added to them as समासान्त. 'सप्तम्यर्थवृत्तयोरव्यययोः समासोऽपि निपातनादेव' काशि०. रात्रिन्दिवम् and अहर्दिवम् also come under the same group.

Stanza 40—

The reading शाक्तिक found in same Mss. and C. and N. is not so good as शाक्तीक. ठक् (इक) is added in the sense of तदस्य प्रहरणम् by "प्रहरणम्" ४।४।५७।। To this Sūtra "शक्तियष्टघोरीकक्" ४।४।५९।। is an exception. 'ठकोऽपवादः। शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः याटीकः।' काशि०. Amara and other vocabules also give शाक्तीक and याटीक. 'शाक्तीकः शक्तिहेतिकः।' अम०. 'स्थुनैर्लेशिकशाक्तीकयाटीकास्तत्तदायुधाः।' अभि० of हेम०.

Stanza 42—

'वृक्णैः छिन्नैः। रुग्णैः भग्नहस्तपादैः। संभुग्नैः वक्रीकृतदहैः।' Jaya. 'पमे पूरिता। प्रा पूरण इत्यस्मात् कर्मणि लिट्।' Jaya.

Stanza 43—

Roots having indicatory हु take अयुच् (अयु) to form abstract nouns. हुवेष्ट कम्पने। हुवु उपतापे। हुवम् उद्विगे। हुभ्राज् दीप्तौ। All these are द्वित्. We have therefore वेपयु, दवयु, वमयु and भ्राजयु.

Stanza 44—

दक्षिणेर्मा. ईर्म is changed to ईर्मन् at the end of a Bahuvrihi compound when preceded by दक्षिण in the sense of 'a deer whose right side is wounded by a fowler.' The change is not made when there is no लुब्धयोग (contact of the fowler) as in दक्षिणेर्मं शकटम्.

उदन्यन्. The denominatives from अशन, उदक, and धन are अशनायति, उदन्यति, and धनायति in the sense of 'He wishes to eat, wishes to drink, and is avaricious'. When there is no such sense the denominatives are respectively उदकीयति, अशनीयति, and धनीयति.

CANTO V.

Stanza 1—

वर्धिष्णू. *Jaya.* 'मायया महाप्राणोज्झावनशीलौ' ।

Stanza 2—

खङ्ग° खङ्ग, मुशाल, &c. are all class-names (जातिवाचक names) and they are not names of animals (in the case of जातिवाचक names of animals इतरेतरद्वन्द्व is formed, e. g. ब्राह्मणक्षत्रियविद्यूहाः), the Dyandva compound of these should therefore be समाहारद्वन्द्व by the Sûtra "जातिरप्राणिनाम्" २।४।६॥. It should, however, be remembered that the समाहारद्वन्द्व is formed only when जाति is prominent, not when a fixed number of things is intended to be conveyed. 'जातिपरत्वे च जातिशब्दानामयमेकवज्जावो विधीयते न नियतद्वयविवक्षायाम् । इह कुण्डे बद्वरामलकानि तिष्ठन्तीति' । काशि०. It should be noted that the जाति in "जातिरप्राणिनाम्" means a class of objects and not a class of attributes or actions. 'नञ्निवयुक्तन्यायेन द्रव्यजातीनामयमेकवज्जावो न गुणक्रियाजातीनाम् । रूपरसगन्धस्पर्शाः । गमनाकुञ्चनप्रसारणानि' । काशि०.

Jaya. says:—'खङ्गादीनां बाणान्तानां द्वन्द्वैकवज्जावं कृत्वा पश्चात्तेन सहिता गतेति शाकपार्थिवादित्वात् सः । अन्यथा समुदायस्य जातिरप्राणिनामित्येकवज्जावेन नपुंसकलिङ्गता स्यात् । बाणगदमिति' ।

आयुधच्छायम्. The Tatpurusha compound ending in सेना, सुरा, छाया, शाला, and निशा is Mas. or Neu. "विभावा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्" २।४।२५॥. But the Tat. ending in छाया is only Neu. if the plurality of the first member of the compound is implied (छाया बाहुल्ये । २।४।२२). बाहुल्य in this Sûtra means पूर्वपदार्थबाहुल्य. 'पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यम् । शलभादीनां हि बहुत्वं गम्यते । शलभच्छायम् । इक्षुच्छायम् । बाहुल्ये इति किम् । कुडमच्छाया' । काशि०.

Stanza 3—

व्याधं व्याधम्. *Malli.* says that the च of the Sûtra "आभीक्ष्ण्ये णमुल् च" ३।४।२२॥ shews that the form is repeated. च rather shews that त्त्वा (त्वा) is also added in the sense. विद्वा विद्वा or व्याधं व्याधम्. 'चकारात् त्त्वा च । द्विर्वचनसहितौ त्त्वाणमुलौ आभीक्ष्ण्यं द्योतयतः न केवलौ । "आभीक्ष्ण्ये द्वे भवतः" इत्युपसंख्यानान् द्विर्वचनम्' । काशि०.

Stanza 4—

पारेसमुद्रम् is better than **मध्येसमुद्रम्**, Lankā being on the other side of the ocean.

गतिम् is better than **पतिम्**, as the latter gives no additional sense.

Stanza 5—

राक्षससभम्. सभा at the end of a Tatpuruṣa compound becomes neuter, that is, is changed to सभम्, when preceded by a word having the sense of king or by a word meaning an evil spirit: e. g. 'इनसभम् । ईश्वरसभम् । इह कस्मान्न भवति । राजसभा । पर्यायवचनस्यैवेष्ट्यते । तदुक्तम् । जितपर्यायस्यैव राजाद्यर्थमिति । अमनुष्यपूर्वा । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् । इह कस्मान्न भवति । काष्ठसभा । अमनुष्यशब्दो रूढिरूपेण रक्षःपिशाचादिष्वेव वर्तते । राजामनुष्य-पूर्वेति किम् । देवदत्तसभा ।' काशि०.

The Com. seems incomplete.

Stanza 6—

रक्षःप्रकाण्डकौ. The compound is formed by the Sūtra "प्रशंसावच-
नेश्च" २।१।६१॥. A जातिवाचक noun is compounded with मतल्लिका and other words which are established as meaning excellent. 'रूढिशब्दाः प्रशंसावचना गृह्यन्ते मतल्लिकाद्यस्ते च विशिष्टलिङ्गत्वाद्व्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति ।' काशि०.

भूमिवर्धनौ अरुषाताम्=Were made to turn to dust.

Stanza 8—

विनसा. When नासिका is preceded by वि, it is changed to य or ख्य. "वेधो वक्तव्यः" विगता नासिकाऽस्य विप्रः । "ख्यश्च" ॥ विख्यः । 'कथं तर्हि विनसा हतबान्धवेति भट्टिः । विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् ।' सिद्धा० कौ०. Thus Bha. Di.'s explanation is that विनसा is Inst. Sing. of विनासिका which is to be taken as a कर्मधारय compound. विगता चासौ नासिका च विनासिका तथा विनासिकया विनसा वा. "वेधो वक्तव्यः" is a Vārtika on "उपसर्गाच्च" २।१।११॥ which is applicable to नासिका at the end of a बहुव्रीहि compound. When the compound therefore is taken to be कर्मधारय, नासिका remains unchanged. But नासिका is changed to नस् optionally before terminations beginning with Acc. Plu. "पद्मोमासहृन्निशसन्धूषन्धोषन्यक-
ञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्पृभृतिषु" ६।१।६३॥. The Inst. Sing. is thus विनासिकया or विनसा. Further the Inst. is taken in the sense of उपलक्षण. "इत्थंभूतल-
भणे" २।३।२१॥. Hence विनसा is equal to विगतया नासिकयोपलक्षिता.

Stanza 10—

पात्रेसमितैः—ready at meals but not on occasions of need. The compound implies censure, 'पात्रेसमिताः भोजनसमये एव संगताः न तु कार्ये' सिद्धा० कौ०. The च in the Sūtra "पात्रेसमितादयश्च" २।१।५८। shews that the words coming under the group can not form a part of any other compound. 'चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न । परमाः पात्रेसमिताः ।' सिद्धा० कौ०. The Kāśikā reads "पात्रेसमितादयश्च". Malli.'s reading is also पात्रेसमितैः. The reading found in the Bhāṣya is पात्रेसमित. According to the Kāśikā the censure is thus implied:—'अवधारणेन क्षेपो गम्यते । पात्रे एव समिता न पुनः क्वचित्कार्ये ।' पात्रेबहुलाः, कूपमण्डूकः, कूपकच्छपः, उदुम्बरमशकः, नगरकाकः, मातरिपुरुषः, पिण्डीशूरः, पितरिशूरः, गेहेनर्ही, गेहेशूरः are among the group. The group is an आकृतिगण.

खट्वारूढः—lying on a bed when forbidden to do so, hence going astray. The compound implies censure. It is a नित्यसमास; because the sense of the compound can not be implied by a sentence. 'क्षेपो निन्दा स च समासार्थ एव तेन विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवायं न हि वाक्येन क्षेपो गम्यते । खट्वारोहणं चेह विमार्गप्रस्थानस्योपलक्षणम् । सर्व एवाविनीतः खट्वारूढ इत्युच्यते । खट्वारूढो जाल्मः । खट्वाद्भुतः । अपथप्रस्थित इत्यर्थः ।' काशि०. The Bhāṣya on this Sūtra gives the sense clearly:—

'क्षेप इत्युच्यते । कः क्षेपो नाम । अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या । य इदानीमतोऽन्यथा करोति स उच्यते खट्वारूढोऽयं जाल्मो नातिव्रतवान् ।'

On this Kaiyata says :—

अधीत्येति । ब्रह्मचारिणा वेदाध्ययने निष्पारिते गृहस्थाश्रमः कर्त्तव्यः । अन्यथेति । असमाप्तेऽध्ययने भूमिशयनार्हो यः खट्वारोहणं करोतीत्यर्थः । खट्वारोहणं चाविनयोपलक्षणार्थमित्याह । 'नातिव्रतवानिति ।'

अत्यन्तीनत्वम्. ख (ईन) is added to अत्यन्त in the sense of गामी. 'अवारपारात्यन्तानुकामं गामी' ५।२।११।. अवारपारं गामी अवारपारीणः. "विपरीताच्च". We have thus पारावारीणः. "विगृहीताद्वीष्यते". We thus get अवारीणः and पारीणः. अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्तेत्यर्थः । In the text it must be taken as Malli. takes it. 'Invariably coming, that is, coming only to yourself.' अत्यन्त must be taken in the sense of निश्चित as in 'कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा' मेघ०.

In the reading 'नात्यन्तीनां त्वमुन्मनाः' found in D. 'अत्यन्तीना means very fickle,' अत्यन्तगमनशीला 'which is fickle by its very nature.'

Looking to the general sense of अत्यन्तीन, the reading of D. is preferable.

Stanza 12—

आमिक्षीय=Suitable for the preparation of आमिक्षा, a mixture of boiled milk and curd. 'आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्यादधियोगतः' अम० शृत means पक.

Stanza 13—

खविचारिणः. For Malli.'s note on it *Vide* remarks in the note on सुतानुबन्धि C. I. St. 11.

परम्परीणाम्=Enjoyed by father and grand-father, transmitted by father and grand-father, ancient, hereditary. The word is formed by affixing ख (ईन) to परपरतर (which is changed to परम्पर) in the sense of 'enjoying it'. 'परम्परशब्दे विनापि प्रत्ययेन वृद्ध्यते । मन्त्रिपरम्परा मन्त्रं भिनत्तीति । तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यम् ।' काशि०.

Stanza 18—

हंसनादिनी is variously defined :—

'गजेन्द्रगमना तन्वी कौकिलालापसंयुता ।

नितम्बे गुर्विणी या स्यात् सा स्मृता हंसनादिनी ॥'

or 'गत्या नितम्बिनी या तु हंसशीलानुगामिनी ।

मत्तकौकिलसंशब्दा सा ज्ञेया हंसनादिनी ॥'

Bharatmallika takes **इयामा** as a sort of woman, not as equal to इयाम-वर्णा. He says:—'दूर्वाकाण्डमिव तत्तुल्या कृशाङ्गीत्यर्थः । दूर्वाकाण्डवत् इयाम-वर्णेति व्याख्यानं पुराणविरुद्धं तत्र गौरत्वकथनात् । इयामान्यमोधमण्डलाशब्दौ रूढौ यथा "शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी श्रीभे तु सुखशीतला तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा स्त्री इयामेति कथ्यते ॥" "स्तनौ सुकटिनौ यस्या नितम्बे च विशालता । मध्ये क्षीणा भवेद्या सा न्यमोध-परिमण्डला ॥" अग्निपुराणे स्त्रीपुरुषलक्षणाध्याये न्यमोधपरिमण्डललक्षणमुक्तं यथा "प्रसारितभुजस्येह मध्यभागद्वयान्तरम् । उच्छ्रायेण समं यस्य न्यमोधपरिमण्डलः" ॥. Malli. explains इयामा in Megha, and Māgha as 'यौवनमध्यस्था'. He quotes उत्पल in support of his meaning. "इयामा यौवनमध्यस्था" इत्युत्पलमाला-याम् ।

Stanza 20—

नन्दथुः and **निमज्जथुम्**. For the forms *Vide* note on C. IV. St. 43 'इनदि समृद्धौ' । 'दुमस्जो शुद्धौ' । Thus both the roots are द्वित्.

Stanza 22—

मनावी. There are three Fem. forms of मनु. They are मनावी, मनायी, and मनु.

सीमान्तिनी. 'सीमन्तः केशेऽपि पररूपत्वम् । अन्यत्र सीमान्तः । स विद्यते यस्या इति इतिः ।' Jaya.

Stanza 23—

वाचाले. "आलजाटचौ बहुभाषिणि" ५।२।१२५।। आलच् (आल) and आटच् (आट) are added to वाच् to denote one who speaks much. The Vartika "कुत्सित इति वक्तव्यम्" shews that the terminations are affixed in the sense of 'one who speaks much that is censurable.' कुत्सितं बहु भाषते स वाचालः वाचाटो वा. 'यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मीत्येव.' वाग्मी, formed by "वाचो ग्मिनिः" ५।२।१२४ ॥, means an eloquent speaker.

रावणः. The word is thus explained by Malli. in his Sarvaṅkashā 'विश्ववसोऽपत्यं पुमान् रावण इति विश्वः । "तस्यापत्यम्" इत्यणि कृते "विश्ववसो विश्ववणरवणो" इति प्रकृते रवणादेशः । पौराणिकास्तु रावयतीति व्युत्पादयन्ति । तदुक्तमुत्तरकाण्डे—'यस्माल्लोकत्रयं चैतद्भावितं भयमागतम् । तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना बीरो भविष्यसि ॥' इति । रौतेर्ण्यन्तात्कर्त्तरि ल्युट् ॥' Malli. on Magha C. I, St. 48.

आश्वसीहि seems to be the reading of some Mss. as appears from 'उच्छास्त्रपाठ' in the Com.

Stanza 26—

Jaya. takes नतम् as one *pada*. 'नतं नम्रमुखम् । तृणमिव मत्वा । सोऽहमत्यजं त्यक्तवान्' । जय०.

Stanza 27—

आहोपुरुषिकाम्. अहोपुरुष is not found in the group of मनोज्ञादि which, besides, is not on आकृतिगण. Malli's derivation is therefore better than that of Jaya. and other commentators, to whom he refers by 'केचित्.' मयूरव्यंसकादि is an आकृतिगण, and आहोपुरुषिका is found in it in the Ganapāṭha. 'आकृतिगणोऽयम् । तेन । अकुतोभयः, कान्दिशीकः (कान्देशीकः), आहोपुरुषिका, अहमहमिका, यदृच्छा, एहिरेयाहिरा, उन्मृजावमृजा, द्रव्यान्तरम्, अवदयकार्यम् इत्यादि सिद्धम्' ।

The figure of speech noticed by Malli. in this verse is उदात्त, which consists either of the description of extraordinary prosperity or in the

greatness of some one collaterally brought about. 'उदात्तं वस्तुनः संप-
न्महतां चोपलक्षणम्' काव्य०. The following is an instance of the second
kind of उदात्तः—

‘तदिदमरण्यं यस्मिन्देशरथवचनानुपालनव्यसनी ।

निवसन्बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥’

Here इण्डका is वर्णनीया (subject in hand) and राम is subordinate to
the subject in hand (उपलक्षणम्). The greatness of अरण्य is increased
by the greatness of Rama. ‘महतः श्रीरामस्यारण्योत्कर्षकतया तदङ्गभावः’. We
might say that there is अतिशयोक्त्यलंकार also in the verse. पूर्णचन्द्रस्य
सर्वसा संनिध्यसंबन्धेऽपि तद्वर्णनादसंबन्धे संबन्धातिशयोक्तिः.

Stanza 28—

हृतरत्नः. रत्न=an excellent thing. ‘जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वि रत्नं प्रचक्षते.

पूतकृतायी=Wife of पूतकृतु or इन्द्र. The affix डीप् shews पुंशोम. ‘यया
हि पूताः क्रतवः पूतकृतुः सा भवति’ । काशि०.

Stanza 31—

अशिश्नवत्. Another form is अशुश्नवत् which is the reading of E₁
and T₁.

Stanza 32—

हस्तरोधम्. Malli. is in favour of taking this as a Bahuvrīhi com-
pound, qualifying धनुः and rightly. It can not be taken as णमुलन्त as
Jaya. takes it, because the Sūtra “सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः” ३।४।४९॥ requires
the root उपरुध् and not रुध् alone. ‘उपशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते’ काशि०. ‘सूत्रे
पीडादीनां समाहारद्वन्द्वं कृत्वा उपपूर्वः पीडादिरिति उत्तरपदलोपः समासः इति भावः
पुंस्त्वं तु सौत्रं पञ्चम्यर्थे प्रथमा ।’ मनो०. Hence the Sūtra means ‘उपपूर्वैः पीड-
रुधकर्षेभ्यः सप्तम्यन्त उपपदे चकारात् तृतीयान्त उपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति’ काशि०.
Hence the णमुलन्त form should be हस्तोपरोधम् and not हस्तरोधम्.

After “सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः” इति णमुल् in the Com. इति केचित्
ought to be supplied. It seems to have been omitted by the
copyist.

Stanza 33—

कार्तवीर्यं is सहस्रार्जुन. When he was once enjoying जलक्रीडा with
his wives in the Narmadā, his thousand hands changed the current of
water so that it carried away Rāvaṇa’s materials of the worship of Śiva.
Rāvaṇa was therefore enraged and went to fight with Arjuna. Arjuna

captured Ravana and tied him by his bow-string. 'स तु बाहुसहस्रेण बला-
हूह्य दशाननम् । बबन्ध बलवान् राजा बलिं नारायणो यथा ॥ . . . . राक्षसांश्चासया-
मास कार्त्तवीर्यार्जुनस्तदा । रावणं गृह्य नगरं प्रविवेश सुहृदृतः ॥' रामा० उक्त० ३२ स०.
On hearing this पुलस्त्य, the grandfather of Ravana, went to Kārtavīrya,
and requested him to release Ravana. 'भयाद्यस्योपतिष्ठेतां निष्पन्दी सागरा-
निलौ । सोऽयं मूढे स्वया बद्धः पौत्रो मे रणवुर्जयः ॥ पुत्रकस्य यशः पीतं नाम विश्रावितं
त्वया । मत्पुत्राद्याद्यमानोऽयं मुञ्च वत्स दशाननम् ॥ पुलस्त्याज्ञां प्रगृह्याथ न किञ्चन
वचोऽर्जुनः । मुनौ चैव पार्थिवेन्द्रो राक्षसेन्द्रं प्रहृष्टवत् ॥' रामा० उक्त० ३३ स०. Then a
friendship was formed between them. The friendship thus brought
about is हीनसंधि ignoble to Ravana. The मैत्री is mentioned in रामायण.
'ततः स राजा पिशिताशनानां सहस्रबाहोरुपलभ्य मैत्रीम् । पुनर्नृपाणां कदनं चकार
च चार सर्वो पृथिवीं च दर्पात् ॥'. This incident is mentioned in the Raghu.
'उयाबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य विनिःश्वसद्भ्रूपरंपरेण । कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्के-
श्वरेणोषितमाप्रसादात् ॥' ६।४०॥. Hemādri thus comments upon the inci-
dent. 'पूर्वं हि जलकेलिलोविलासिनीस्नानार्थाजुनभुजपरिवरुद्धरेवावारिप्रवाहापहत-
शिवलिङ्गार्चार्क्षितं रणरसागतं रावणं मूढे जित्वा कार्त्तवीर्योऽर्जुनो निजचापउयाब-
न्धेन बबन्धे इत्यागमः ।'. This Kārtavīrya was slain by Paraśurāma for
having violently carried away the Kāmadhenu of his father, Jama-
dagni. This is thus described in the Mahābhārata:—

'कदाचित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो ।

अथानूपपतिर्वीरः कार्त्तवीर्योऽभ्यवर्त्तत ॥

तमाश्रमपदं प्राप्तमृषेर्भार्या समर्चयत् ।

स युद्धमदसंमत्तो नाभ्यनन्दत्तयार्चनम् ॥

प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्धोमधेनोस्तथा बलात् ।

जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान् ॥

आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् ।

गां च रोहदतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् ॥

स मृत्युवशमापन्नं कार्त्तवीर्यमुपाद्रवत् ।

तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा ॥

चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्बाहुन् परिघसंनिभान् ।

सहस्रसंभितान् राजन् प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥' वनपर्व. अ० ११६.

Stanza 36—

कन्याशुल्कम्. Janaka had vowed that he would marry Sitā to
whoever strung the bow of S'iva, which was with him. 'तद्धि यो रौद्रे
धनुरारोपितशुणं करोति अस्मै कन्या दीयत इति मूल्यीकृत्य स्थापितम् ।' Jaya.

Stanza 38—

सुखजातः, सुरापीतः, and नृजग्धः are all Bahuvrīhi compounds in which the past participles, which being adjectives should stand as first members of compounds, are used as second members. They all come under **आहिताग्निः**, because it is an **आकृतिगणः**. The Sūtra “वाहिताग्न्यादिषु” २।२।३७॥ teaches that past participles may stand either as first members or as second members. We have thus **आहिताग्निः** or **अग्न्याहितः**, similarly **सुखजातः** or **जातसुखः**, **सुरापीतः**, or **पीतसुरः**, and **नृजग्धः** or **जग्धनृकः** (“नद्युनञ्” ६।४।१५३॥ कप् being affixed as **समासान्तः**, to a Bahuvrīhi compound ending in a Fem. ईकारान्त or ऊकारान्त noun or in ऋकारान्त noun).

Stanza 39—

भीतङ्कारमाकुश्य=reviling that he was a coward. **खमुञ् (अम्)** is affixed to **कृ**, preceded by an *upapada* in the accusative case, when, censure is implied. ‘**चोरङ्कारमाक्रोशति**’ means ‘**चोरोऽसि इत्युपसीत्याक्रोशति** । **चोरकरणमाक्रोशत्पार्शनार्थमेव न स्वसौ चोरः क्रियते** ।’ काशि०. As Bha. Dī. says **कृ** is here used in the sense of ‘uttering’. ‘**करोतिहृद्यारणे । चोरशब्दमुच्चार्यैत्यर्थः**’. Thus **भीतङ्कारम्** means **भीतोऽसीत्युच्चार्य**.

यातयामम्=Worn out. It either means ‘aged and exhausted’, or ‘stale.’ Here it means ‘aged and worn out’. ‘**यातयामोऽन्यवङ्गीर्णे परिमुक्तोऽस्मिन्नेति च**’ हैम०. ‘**यातः यामः उपभोगकालो यस्य सः**’.

Stanza 41—

गेहेनर्दिनम्. *Vide* note on St. 10 for **पात्रेसमितैः**.

अभाययत्. भी has three causal forms, **भाययति**, **भापयते**, and **भीषयते**. The two latter forms are used when **भय** proceeds from the **हेतु** (causal agent). ‘**मुण्डो भीषयते । जटिलो भीषयते ।**’ When the source of fear is other than the causal agent, **भाययति** is used, as in ‘**कुञ्चिकयैनं भाययति । अत्र कुञ्चिका भयस्य कारणं न हेतुः**’. **हेतु** means **प्रयोजकः**. ‘**हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य (i. e. कर्तुः) प्रयोजकः**’. **अभापयत्**, the reading of E₁, is open to objection. The Sūtra “**भीस्म्योर्हेतुभये**” १।३।६८॥ teaches that **भी** and **स्मी** take **Atma**, terminations in the causal when the fear proceeds from the causal agent, and **भी** and **स्मी** are changed to **भा** and **स्मा** in the causal (**भी** optionally and **स्मी** necessarily) and hence form **भापय** or **भीषय** and **स्मापय** as their causal bases when the source of fear is the causal agent (“**विभेतेर्हेतुभये**” ६।१।५६॥ and “**नित्यं स्मयतेः**” ६।१।५७॥). We have thus **भीष-**

यते or भापयते and स्मापयते in the sense of हेतुभय. On the Para. form विस्मापयन् in 'विस्मापयन्विस्मितमात्मवृत्तौ' रघु०२. ३३. Malli. says:—'विस्मापयन् इति पाठे पुगागममात्रं वक्तव्यम् । तच्च "निरञ्जं स्मयतेः" इति हेतुभयविवक्षायामेवेति "भी-स्म्योर्हेतुभये" इत्यात्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात् । तस्मान्मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । करणविवक्षायां न कश्चिदोषः ।' Bha. Di. says:—'कथं तर्हि विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति । मनुष्यवाचेति करणादेव हि तत्र स्मयः । अन्यथा ज्ञानजपि स्यात् । सत्यम् । विस्माययन्नित्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः । यद्वा । मनुष्यवाक् प्रयो-ज्यकर्त्री विस्मापयते तथा सिंहा विस्मापयन्निति ण्यन्ताण्यौ शतेति व्याख्येयम् ।'

Stanza 44—

Of all the readings त्वं तु भीरुः सुदुर्बुद्धे is the best.

Stanza 46—

अभ्यमिश्यः. 'अभिज्ञस्याभिमुखमभ्यमिचम् । "लक्षणेनाभिप्रीती आभिमुख्ये" २।१।२५। इत्याभिमुख्येऽव्ययीभावः । अभ्यमिचमलंगामी इति अभ्यमिच्यः अभ्यमिचीणः अभ्यमिचीयः वा अभिज्ञाभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ।' 'अभ्यमिचम्' is an अव्ययीभाव compound. To this छ (ईव), ख (ईन), and यत् (य) are added in the sense of अलंगामी. The words thus mean 'valiantly encountering an enemy'.

Stanza 47—

Jaya. notices the reading मृगद्युतौ for मृगद्युवौ. He says:—'मृगद्युता-विति पाठान्तरम् । तच्च शु अभिगमने मृगान् द्यौति अभिगच्छतीति किम् ।' मृगद्यु and मृगद्युन् mean 'a hunter.'

Stanza 48—

यथामुखीनः. यथा forms the first member of an अव्ययीभाव compound in the sense of असादृश्य ("यथाऽसादृश्ये" २।१।७।). In यथा हरिस्तथा हरः, यथा has the sense of सादृश्य and therefore a compound cannot be formed of यथा and हरि. In the compound 'यथामुखम्' however, यथा has the sense of सादृश्य; it being an exception, being so used by Pāṇini. 'मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बम् । निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः ।' To the word यथामुख, thus formed, ख (ईन) is affixed in the sense of दर्शन, i. e., a mirror or a reflector. 'दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः आदर्शादिः प्रतिबिम्बाश्रय उच्यते' काशि०. Thus यथामुखीन means यथामुखं दर्शनः or यथामुखं दर्शनमस्मिन् i. e., प्रतिबिम्बाश्रय इव, 'standing before (Sitā) so that her body may be reflected in his,' in other words 'standing just against Sitā.'

चित्रीयमाणः=causing wonder. It is a denominative from चित्र. To नमस्, वरिवस्, and चित्रङ् (चित्र), क्यच् (य) is added, in the sense of wor-

ship, service, and wonder respectively. The last takes Atma, terminations, 'नमसः पूजायाम् । नमस्यति देशान् (i. e. पूजयतीत्यर्थः) । वरिवसः परिचर्यायाम् । वरिवस्याति गुरुन् (i. e. परिचरतीत्यर्थः) । चित्रङ्क आश्चर्ये । चित्रायते (विस्मयते इत्यर्थः) । विस्मापयते इत्यन्ये) । ङकार आत्मनेपदार्थः ।' काशि०.

Stanza 49—

मृगलोचना. मृगलोचने इव लोचने यस्याः सा, a Bahuvrīhi compound formed according to the Vārtika 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः' on the Sūtra "अनेकमन्यपदार्थे" २।२।२४॥. The Vārtika is thus explained in the Bhāṣya:—'सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः । कण्ठेस्थः कालोऽस्य कण्ठेकालः । उष्ट्रमुखमिवमुखमस्योष्ट्रमुखः । खरमुखः ।' Kaiyaṭa says:—'समासे सिद्धे वचनमुत्तरपदलोपार्थम् । उष्ट्रमुखमिवेति । अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशाद् उष्ट्रस्योपमानतेति उपमानपूर्वं उष्ट्रमुखशब्दः उपमानोपमेयवृत्तित्वात्पदयोर्वैयधिकरण्यमत्रेति वचनमुत्तरपदलोपार्थं च ।' The Vārtika means that when the पूर्वपद of a Bahuvrīhi consists of two parts of which the first is in the locative case or an उपमान, the second member of the पूर्वपद is dropped. In कण्ठेकालः, स्थ, the उत्तरपद of the पूर्वपद कण्ठेस्थः, is dropped and so in उष्ट्रमुखः or मृगलोचना, मुख and लोचन, the उत्तरपद of the पूर्वपद उष्ट्रमुखम् and मृगलोचने, are dropped. The compound has already been sanctioned; but the Vārtika sanctions, as Kaiyaṭa remarks, the dropping of the उत्तरपद. The question as to how उष्ट्र, the first part of the पूर्वपद, उष्ट्रमुखम्, is to be considered an उपमान, the real उपमान being the whole word, is settled by Kaiyaṭa by extending to the whole the property which belongs to the part, मुख being the उपमान, the whole उष्ट्र may be looked upon as उपमान. When the compound is thus solved, it is an example of विलुप्तोपमा, the उपमान, the उपमाद्योतक, and the साधारणधर्म being dropped.

Stanza 50—

योगक्षेमकरम्. योगक्षेम is well-being, security, as in 'योगक्षेमं ब्रह्मण्यहम्' (Gītā ९-२२). Śaṅkara there explains योगः as अभ्यासस्य प्रापणम् and क्षेमम् as तद्रक्षणम्. 'अभ्यासस्य प्राप्तियोगः प्राप्तस्य निर्विघ्नतया रक्षणं क्षेमम्.'

Stanza 51—

विलुभितप्लवम्=whose jumps were disordered (through exhaustion).

Stanza 53—

कष्टाश्रितम् the reading of E1, is not good. "द्वितीया श्रितातीतपत्तित-गतात्यस्तप्राप्तपत्रैः" २।१।२४ sanctions the compound of a noun in the

Accu. with अश्रित and not with आश्रित. 'अत्र च समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधि-
त्वाभावात् कष्टं परमश्रित इत्यादौ श्रिताद्यन्तेन न समास इति बोध्यम् ।'.

विस्फूर्जथुः. स्फूर्ज् is द्वित् (दुभोस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे) and hence by "द्वितोऽ-
थुच्" we get स्फूर्जथुः.

परिदेविनी means परिदेवनशीला, the termination धिनुन् (इन्) being
affixed to the root परिदेव् 1st Conj. ('देव् देवने') in the sense of तच्छील,
तद्धर्म, or तत्साधुकारी.

Stanza 55—

विवञ्चिषोः=Desiring to cheat or entice away. The form is made
up of वञ्च् 1st Conj. which generally means 'to go,' but is here
used in the sense of 'enticing away'. (धातूनामनेकार्थत्वात्). But this view
is not very satisfactory. Another explanation given by commentators,
is that it is derived from वञ्च् 10th Conj., but अय् of the 10th Conj.,
is not affixed to the root, as according to one theory अय् may not be
added to a root of the 10th Conj. 'तेषामनित्यणिच्कत्वात्'. Jaya. says:—
'येषामनित्यप्यन्ताश्चुरादय इति दर्शनं तेषां मतेनात्रापि सिध्यति ।'. Bha. Dī. says:—
'चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये ।'.

Stanza 59—

यायाः. The Potential (लिङ्) here shews manifestation of one's
desire. In this sense the Potential Mood is used, provided कश्चित् is
not used in the same clause. No other tense or mood is allowed.
"कामप्रवेदनेऽकश्चित्" ३।३।१५३॥. 'स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् । काम इच्छा
अभिलाष इत्यनर्थान्तरम् । तस्य प्रवेदनं प्रकाशनम् । . . . . सर्वलकाराणामपवादः ।
कामो मे भुञ्जीत भवान् । अभिलाषो मे भुञ्जीत भवान् । अकश्चित्तीति किम् ।

कश्चिज्जीवति ते माता कश्चिज्जीवति ते पिता ।

माराविद् त्वां पृच्छामि कश्चिज्जीवति पार्वती ॥' काशि०.

Stanza 60—

In मृषोद्यम् क्यप् (य) is affixed to वद् in the passive sense. मृषा
उद्यते इति मृषोद्यः.

सत्यवद्यः. First यत् (य) is affixed to वद् to shew भाव. सत्यस्य वद्यं
वादः सत्यवद्यम् । To this अ is added as a possessive termination by the
Sūtra "अर्शआदिभ्योऽच्" ५।२।१२७॥ अर्शआदि being an आकृतिगण. सत्य-
वद्यमस्यास्तीति सत्यवद्यः सत्यवादी ।.

Stanza 61—

जञ्प्रकः. ऊक is affixed, to form an adjective to the Freq. base of यञ्, जप्, and दंश्. We have thus यायूकः, जञ्जूपकः, and दंश्चूकः. It must be noted that the Freq. bases of जप् and दंश् are जञ्जय्य and दंश्चय्य. “जपजभदहदशभञ्जयशां च” ७।४।६॥ teaches that the augment नुक् (Anu-svāra ‘नुगित्येतदनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम्’) is added to the अभ्यास of roots जप्, जभ्, &c. in the Freq.

मृदलाबुनः=of fragrant earth and bottle-gourd, or, of a gourd full of fragrant earth’. ‘मृत्पूर्णमलाब्धिवति मध्यमपरलोपी सः’ Jaya.

Stanza 62—

कमण्डलुकपालेन. may be taken as a समाहारद्वन्द्व ‘कमण्डलुना कपालेन च । जातिरप्राणिनामिति इन्द्रैकवद्भावः’ Jaya.

मात्रा=परिच्छिद् i.e. the whole external appendage, the gourd, the loop &c. ‘मात्रं स्ववधृतौ स्वार्थे कास्त्वेयं मात्रा परिच्छिदे । अक्षरावयवे द्वये मानेऽल्पे कर्णभूषणे ॥ काले वृत्ते च’ इति हैमः. Medinī also gives the same senses:—‘मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छिदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कास्त्वेयंऽवधारणे ॥’.

Stanza 63—

अधीयन् and **धारयन्** are formed by affixing शत् (The Pres. Part. affix अत्) to अधी and धृ to shew that the अध्ययन and धारण are effected without any difficulty. They denote that the agent is अकृच्छ्री. ‘अकृच्छ्रः सुखसाध्यो यस्य कर्तुर्धास्त्वर्थः सोऽकृच्छ्री’ काशि०.

मस्करिव्रतम्. ‘मा कुरुत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीत्येवं घोषयन्ति ये ते मस्करिणः परिव्राजकाः’ Jaya. ‘मस्करो ज्ञानं वेणुर्वास्यास्तीति मस्करी ।’.

Stanza 64—

सुखामव. Malli.’s reading is **सुखाकुरु.** The Sūtra which explains the formation is “सुखप्रियाशानुलोम्ये” ५।४।६३॥. To the words सुख and प्रिय, डाच् (आ) is affixed in the sense of आनुलोम्य and the forms of कृ are added on. आनुलोम्य is explained as अनुकूलता, आराध्यचित्तानुवर्तनम्. सुखाकरोति and प्रियाकरोति are equal to स्वाम्यात्तश्चित्तमाराधयति. Generally the forms of कृ alone are joined to सुख and प्रिय in this sense. In the Sūtra “कृञो द्वितीयतृतीयशम्बरीजाकृषौ” ५।४।५८॥ कृञ् is mentioned to prevent the अनुवृत्ति of भू and अस्. ‘पुनः कृञ्महणं भवस्थोनि-वृत्त्यर्थम्’ काशि०. In the subsequent Sūtra कृ alone is taken and not भू and अस्. On the Sūtras 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, and 67 the Kāśikā

clearly says 'कृञ् इत्येव.' Though कृञ् इत्येव is not found in the explanation of the Sûtra 63, still 'कृञो योगे' occurs there. The explanation is 'सुखप्रियाशब्दाभ्यामानुलोम्ये वर्त्तमानाभ्यां कृञो योगे डाच् प्रत्ययो भवति ।'. Bha. Di. also gives 'सुखाकरोति प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः' as instances to illustrate the Sûtra. He too does not join भू and अस् to these words. 'सुखाकुरु' is therefore a better reading than सुखाभव. Jaya. explains the form सुखाभव by connecting भू and अस् with the Sûtra. 'सुखप्रियाशानुलोम्ये इति कृञ्वस्तियोगे डाच्.' For this, however, as it must have been seen, there does not seem to be much authority, unless we have the अनुवृत्ति of भू and अस् in the Sûtra by मण्डूकवृत्ति.

Stanza 66—

Jaya. mentions 'क्षुध्यन्तो नाघसन्' as another reading. 'क्षुध्यन्तो नाघसन्निति पाठान्तरम् । तत्र कथं न वा अपरिचितानेवाघसन् इति योज्यम् ।'.

Stanza 68—

किङ्कर. It has two feminine forms किङ्करा and किङ्करी. किङ्करा means a female servant and किङ्करी is the wife of a servant. 'पुंयोगे ङीष् किङ्करी'. 'पुंयोगादन्यत्र किङ्करीत्यसाधुरेवेति कैयटहरइत्तादयः ।'.

Stanza 76—

ओजायमाना=exhibiting her vigour. 'मां माभिभूदित्यतितेजस्विनी भवन्तीत्यर्थः ।' Jaya.

Stanza 77—

महाकुलीनः. महाकुलस्यापत्यं पुमान् महाकुलः महाकुलीनः महाकुलीनो वा.

प्रियङ्करः and क्षेमकारः. कृ takes अण् (अ with *vidhi*) or खच् (अ with *Guna*) when क्षेम, मद्र, and प्रिय are its *Upapadas*. क्षेम, मद्र, and प्रिय take the augment मुम् (म्) by "अरुर्द्धिषदजन्तस्य मुम्" ६।३।६७।. We have thus क्षेमङ्करः or क्षेमकारः, प्रियङ्करः or प्रियकारः, and मद्रङ्करः or मद्रकारः. 'कथं तर्हि अल्पांभाः क्षेमकरा इति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् ।'.

Stanza 79—

इष्टिन् and पूर्तिन् are formed by affixing the possessive इन् to इष्ट and पूर्त. इष्ट is thus defined:—'अभिहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चैव पालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥'. Amara defines it as क्रतुकर्म and Manu says:—'एकामिकर्महवनं त्रेतायां यज्ञ इत्यते । अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते ॥'. It thus

means 'religious acts'. पूर्त्त means 'acts of piety and liberality'. Manu says:—'वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमाराधनं पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥'. Another Smṛiti defines it thus:—'पुष्करिण्यः सभा वापी देवतायतनानि च । आरामश्च विशेषेण पूर्त्तं कर्म विनिर्दिशेत् ॥'.

Stanza 82—

सचितुम् is the reading of T₂ for एषितुम्. It means 'to serve', 'to help'. 'एच् सेचने सेवने च' ।.

Stanza 83—

स्यन्नस्वेद°. स्यन्न=flowing. Past Part. of स्यन्. It is 'स्यन्नेः स्यैः...। स्यन्नेर्निष्ठायां रूपम्' Jaya. The reading of E₂ स्यन्दत्स्वेद° is not good स्यन् being Atma.

Stanza 84—

ज्यैष्ठिनेयो विवासितः is also the reading of Jaya. For कानिष्ठिनेय and ज्यैष्ठिनेय *vide* note on C. IV. St. 35.

नम्रमुषितप्रख्यम्. आरौ मुषितः पश्चात्तमो नम्रमुषितः तेन प्रख्यस्तत्प्रख्यस्तम्. नम्रमुषित is a कर्मधारय compound like आतानुलिप्त. मुषित which ought to be used first is placed after नम्र; because the compound comes under राजदन्तादि. "राजदन्तादिषु परम्" २।२।३१॥ teaches that there is a number of compounds beginning with राजदन्त, in which what deserves to be the first member is used as second member. दन्तानां राजा राजदन्तः. अमेवणम्, नम्रमुषितम्, शूद्रार्थम्, भार्यापती, जंपती, दंपती, जायापती, अक्षिभुवम्, and दारगवम् are among the group. The group is an आकृतिगण. There is a Vārtika to it 'धर्मादिष्वनियमः' which shews that there is no rule as regards order in the group धर्मादि. धर्माथौ, अर्थधर्मौ; शब्दार्थौ, अर्थशब्दौ; कामार्थौ, अर्थकामौ; आद्यन्तौ, अन्तादी; and गुणवृद्धी, वृद्धिगुणौ come under धर्मादि.

Stanza 85—

पिण्डीशूरान् and पिण्डेशूरान्, both mean the same thing, *viz.* brave in eating, not in achieving any thing great. पिण्डीशूर is found in the group of पात्रेसमितादि, while पिण्डेशूर, though not there, can be included into it, as it is an आकृतिगण.

कूपमाण्डूकि=One whose knowledge is very limited, who knows only his own neighbourhood, but has no experience of the world at

large. This word is also in the group of पात्रेसमितादि. The compound implies censure by similarity, कूपमाण्डूकी being equal to कूपे माण्डूकी इव.

Stanza 87—

अन्तर्गिरम् and अन्तर्गिरि are two forms of the अव्ययीभाव compound, गिरि at the end of an अव्ययीभाव compound being optionally changed to गिर.

Stanza 89—

समुद्रोपत्यका. उपत्यका is ground at the foot of the mountain, and अधित्यका is ground at the top of the mountain. उपत्यका must therefore be taken to mean simply आसन्नभूमिः by लक्षणा (power by which a word conveys a secondary sense). This is Malli's explanation. A commentator on Siddhāntakaumudī takes a similar view. He says:—"समुद्रोपत्यका हेमी" इति प्रयोगो लक्षणयैव ।". The view taken in the Vṛitti is 'संज्ञाधिका-राच्च नियतविषयमासन्नारूढं (i. e. आसन्न and आरूढं in the Sūtra "उपाधि-भ्यां त्यक्त्वासासन्नारूढयोः" ५।२।३५॥) गम्यते । पर्वतस्यासन्नमुपत्यका तस्यैवारूढमधि-त्यका ।'. Jaya takes a similar view. 'समुद्र एवोपत्यका आसन्ना यस्याः सा समु-द्रोपत्यका । समुद्रस्य पर्वतोपत्यकात्वात् । समुद्रोपत्यकोति समासे साधुत्वं न भवति यतः संज्ञाधिकारान् पर्वतस्यासन्ने अधिरूढे उपाधिभ्यां त्यक्त्वाप्रत्ययान्तयोरुपत्यकाधित्यका-शब्दयोः साधुत्वमुक्तम् ।'.

Stanza 91—

प्रोष्यपापीयान्. This irregular compound of an indeclinable and and adjective is classed in the मयूरव्यंसकादि group. अतिशयेन पापः पापीयान्. It is not necessary to take अतिशयेन पापवान् पापीयान् as Jaya takes it. 'पापशब्दशङ्खितोर्लुगिति ईयसुन् लुक् च मत्पः ।' पाप is itself an adjective, as Amara and other authors give it. 'नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वञ्चकः' भम०, 'क्रूरे नृशंसनिर्घृशपापाः' अभि० चिन्ता० of हेम०.

Stanza 92—

अञ्जीतपिबतीयन्ती. अञ्जीतपिबती is a मयूरव्यंसकादि compound. In the group we find 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासांतव्ये', that is, one verbal form is compounded with another to shew the continuity of action. अञ्जीत-पिबती means अञ्जीत पिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा. It qualifies a word like क्रीडा in the Fem. and hence the Fem. form, 'अन्यपदार्थस्य क्रीडादिरूपत्वेन स्त्रीत्वात् समासत्वेन प्रातिपदिकतयात्र दाप् ।' अञ्जीतपिबती thus means a feast in

which people are invited to eat and drink. पचतभृज्जता, खादतभोरता, खादताचमता are compounds of a similar type. From the noun अभ्रीत-पिबता, a denominative is formed by adding क्यच् to denote wish अभ्रीत-पिबतामात्मन इच्छतीति अभ्रीतपिबतीयति. अभ्रीतपिबतीयन्ती is Fem. Pres. Part. of the root. It thus means 'wishing to be queen ordering people to eat and drink as you choose'; 'wishing to be queen with supreme authority'.

वशोक्त्य. We have also वशे कृत्वा. It means the same thing as वशीकृत्य.

Stanza 93—

ग्राहिणी means आग्रहिणी 'perverse'; 'न यास्थामीत्यमुमर्थं गृह्णामीति कृत्वा' Jaya.

उद्भासिनी=shining by ornaments. 'ततश्चालंकृतशरीरत्वादुद्भासिनी शोभमाना' Jaya.

Stanza 95—

रात्रिञ्चर. We have रात्रिञ्चरः, or रात्रिचरः, रात्रिमटः or रात्र्यटः.

मृगपक्षिणः. 'मृगाश्च पक्षिणश्च । समानजातीयानामिति वचनान्देकवद्भावोऽत्र न भवति ।' Jaya.

तूष्णींभूय. Another form is तूष्णींभूत्वा.

Stanza 97—

वनेचर. Another form is वनचर, the reading of T₂. "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" ६।३।१४॥ इति बहुलग्रहणाद्धनचर इत्यत्र सप्तम्या लुक्". So also we have अग्रेसर and अग्रसर. In पूर्वसर, the उपपद is the agent of the verb सरति. पूर्वः सरतीति पूर्वसरः. If the sense be पूर्व देशं सरति, then the form would be पूर्वसारः.

Stanza 100—

Jaya's reading seems to be शब्दपातं पपात खम्. 'कियत्खं पपात । यावति दूरे शब्दपातस्तावत्खम् ।'. 'शब्दपातमिति पाठे शब्दस्य पातो यत्रेति खविशेषणं यावद्दूरं शब्दगमनं तावद्दूरमित्यर्थः । शब्दस्येव पातो गतिर्यत्रेति पतनक्रियाविशेषणं वा एतेन यथा शब्दस्य शीघ्रगमनं तथास्येति ध्वनितम् ।' भ०.

Stanza 101—

मांसशोणितसंदर्शम्. It is not necessary to take दृश् in the causal sense (अन्तर्हित्यर्थे) 'कास्स्येन मांसं शोणितं च दृष्ट्वा' Jaya. Jaya. means to

say that Jatāyū observed the whole flesh and blood of Rāvaṇa and then struck him with his beak (तुण्डघातम्). Bharata also takes it similarly 'साकल्येन मांसं शोणितं च दृष्ट्वा रावणस्येव्यर्थात्'.

Stanza 102—

The reading विध्यमानो वा is not so good as the other two. Jaya. has to say 'वासाब्ध्वायै ।'.

Stanza 103—

सच्छत्रकवचम्. Malli. takes it as Bahuvrīhi. In this case च् is inserted before छ्; because it is preceded by a short vowel (छे च ६।१।७३।।). We may take the first member of the compound to be सत् as Jaya. takes it:— 'सच्छोभनं छत्रं कवचं च यस्मिन्'.

Stanza 107—

छलेन. 'छलेन मायया प्रसह्य जेतुं न शक्यत इति ।' Jaya.

Stanza 108—

रथवरम्. Jaya. says 'स्मरणात्प्राप्तं पुष्पकाख्यम् ।'.

CANTO VI.

Stanza 1—

कामाग्निः. Jaya. solves it as 'कामोऽग्निरिव', that is, as उपमितसमास like पुरुषव्याघ्रः; but it should be taken as a Karmadhāraya compound like मयूरव्यंसकः (मयूरो व्यंसकः मयूरव्यंसकः, व्यंसको धूर्तः). When it is taken as उपमितसमास, काम becomes the predominant (प्रधान) word in the compound, and when it is taken as मयूरव्यंसकादि, अग्नि becomes predominant. Whether काम should become the predominant idea or अग्नि is to be settled from other words in the sentence with which the compound is connected. The word 'ओषाञ्चकार', which means 'burnt,' can be connected with the idea of अग्नि better than with that of काम. Hence (i. e. साहचर्यात्) the compound comes under मयूरव्यंसकादि and the figure of speech is रूपक, not उपमा. If instead of ओषाञ्चकार we have a word like ववृधि, which equally suits काम and अग्नि both, the compound may be solved either way and the figure would be रूपकोपमयोः संवेहसंकरः.

Stanza 2—

अनिशम्. 'निशाक्रियाविच्छेदो नास्ति कस्मिन्प्रजागरणे इति' जय०.

Stanza 3—

ऊर्जा and **ऊर्ज** both mean 'strength'. 'ऊर्जस्तु कार्तिकोत्साहबलेषु प्राणनेत्रिषु ।' मेदि०. Both are derived from ऊर्ज बलप्राणनयोः (ऊर्ज 10th Conj.).

Stanza 4—

The ten stages of the condition of a person in love are better described by Bharata as follows :—

'अप्राप्तरतिभोगस्य नवस्त्रीरागजन्मनः ।
दश स्थानानि कामस्य काममन्तर्विसर्पतः ॥
अभिलाषोऽत्र प्रथमे द्वितीये चिन्तनं तथा ।
अनुस्मृतिस्तृतीये च चतुर्थे गणकीर्तनम् ।
उद्वेगः पञ्चमे ज्ञेयो विलापः षष्ठ उच्यते ॥
उन्मादः सप्तमे प्रोक्तो भवेद् व्याधिस्तथाष्टमे ।
तप्तमे जडता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत् ॥'

In रतिरहस्य, they are described as by Malli.

‘मयमप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ संकल्पः ।

निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रयानाशः ॥

उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः ॥’

Vidyānātha mentions 12 stages, adding प्रलापन and संस्वर to the ten described above:—

‘चक्षुःप्रीतिर्मनासङ्गः संकल्पोऽथ प्रलापिता ।

जागरः कादर्यमरतिर्लज्जात्यागोऽथ संस्वरः ॥

उन्मादो मूर्च्छना चैव मरणं चरमं विदुः ।

अवस्था द्वादश मताः कामशास्त्रानुसारतः ॥’ विद्या०.

Stanza 8—

Of the two objects लक्ष्मणम् and सीताम्, सीताम् is the direct object or प्रधानकर्म and लक्ष्मणम् is the indirect object or अक्रथितकर्म. This secondary object or गौण कर्म is called अक्रथित; because it is not desired to be expressed as अपादान or any other कारक relation. ‘अक्रथित-मपादानादिविशेषैरविवक्षितम्’. ‘अपादानत्वादिविवक्षायां पञ्चम्यादिरिव । गोर्दुग्धं शोधि ब्रजे गां रुणद्धीत्यादि ।’. But in the case of these roots, याच्, प्रच्छ, and भिक्ष् the secondary object is necessarily put in the accusative case. The Bhāshya on the Sūtra “अक्रथितं च” १।४।५१॥ runs as follows:—‘केना-क्रथितम् । अपादानादिविशेषकयाभिः । किमुदाहरणम् ।

‘बुद्धियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिन्नामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥’

बुद्धि । गां शोधि पयः । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा ॥ बुद्धि । याचि । इदं तर्हि । पौरवं गां याचत इति । नैतदस्ति । कथितात्रापि पूर्वापादानसंज्ञा । न याचनादेवापायो भवति । याचितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते । याचि । रुधि । अवरुणद्धि गां ब्रजम् । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वाधिकरणसंज्ञा । रुधि । प्रच्छि । माणवकं पन्थानं पृच्छति । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा । न प्रश्नादेवापायो भवति । पृष्टोऽसौ यद्याचष्टे ततोऽपायेन युज्यते । प्रच्छि । भिक्षि । पौरवं गां भिक्षते । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा । न भिक्षणादेवापायो भवति । भिक्षितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते । भिक्षि । चिन् । वृक्षमवाचिनोति फलानि । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते संबध्यते तच्चोदाहरणम् । किं पुनस्तत् । पुत्रं ब्रूते धर्मम् । पुत्रमनुशास्ति धर्ममिति । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वा संप्रदानसंज्ञा । तस्मात् जीण्येवोदाहरणानि । पौरवं गां याचते । माणवकं पन्थानं पृच्छति । पौरवं गां भिक्षत इति ॥’.

On this Kaiyata says:—‘अथ याचिभिक्षयोरेकार्थत्वात् किमर्थमुभयोरुपादानम् । उच्यते । अनुनयार्थस्यापि याचेर्ग्रहणार्थम् । तेनाविनीतं विनयं याचत इत्यत्रापि कर्मसंज्ञा भवति ।’

In the case of *याच्*, *प्रच्छ*, and *भिक्षु*, the अविवक्षा of अपादान or any other Kāraka relation may be thus explained:—‘पूर्वविषयस्य कस्याप्य-भावादेवाविवक्षा ।’

Stanza 11—

सुभू. It is the Voc. Sing. of सुभू Fem. The question here arises as to how the form is “सुभू”. As it changes its ऊ to उर् (सुभूवौ, सुभूवः) it is not नदीसंज्ञक (‘नेयडुवड्स्थानावच्छी’ १।१।४।) and therefore the Voc. Sing. should be हे सुभूः. Bha. Di. says:—‘भूः श्रीवत् । हे सुभूः । कथं तर्हि हा पितः कासि हे सुभू इति भट्टिः । प्रमाद एवायमिति बहवः ॥’. In his Manoramā he says:—‘कथं तर्हीति । उवड्स्थानत्वेन नदीत्वाभावात् ह्रस्वोऽनुपपन्न इत्याक्षेपः । बहव इति । केचित्तु “वामि” (which is the next Sūtra i. e. १।१।५।) इत्यतो वामग्रहणमिहापकृष्य व्यवस्थितविभाषां चाश्रित्य समादधुः । तन्मन्द्म् । तथा सति इह (i. e. in “नेयडुवड्स्थानावच्छी” १।१।४।) न ग्रहणस्य वामीत्युत्तरसूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेः । अन्ये तु सामान्ये नपुंसकमिति कथंचित्समादधुः’. Tārānātha explains. प्रमाद in ‘प्रमाद एवायमिति बहवः’ as Rāma’s mistake and not the mistake of the poet. He says:—‘प्रमाद इति । विरहपीडितस्य रामस्यैवानवधानलक्षणः प्रमादो न तु कवेः । स च काव्ये विरहपोषकतया गुणायैव कविना तथा निबद्ध इति विभावनीयम् ।’. But this explanation is lame. The form सुभू is used by Kālidāsa also. We have in the Kumāra-Sambhava ‘अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभू कुतः पितुर्गृहे ।’ (५४३.). On this, his Com., to which he refers here by ‘प्रपञ्चितमन्यत्र’, runs as follows:—“सुभूः कुतस्तातगृहेऽवमाननम्” इति पाठान्तरकरणं तु साध्वसमेवेत्कोपपत्तिसंभवात् । अन्यत्रापि “सुभू त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्त्वा कथा योषिताम्” इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्वशस्थवृत्ते पाशदौ जगणभङ्गप्रसङ्गाच्चेत्यलं गोष्ठीभिः । × × × × . . “सुभू” इत्यत्र भृशद्वयवड्स्थानीयत्वात् “नेयडुवड्स्थानावच्छी” इति नदीसंज्ञाप्रतिषेधात् “अम्भार्थनद्यो-ह्रस्वः” इति ह्रस्वत्वं नास्ति । तेन ह्रस्वः प्रामादिक इति केचित् । अन्ये तु “अप्राणिजातेश्चर-त्वादीनाम्” इत्यत्र “अलाडूः” “कर्कन्धूः” इत्युकारान्तादप्युड्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकार एतस्मादेव ज्ञापकात् कचिदुकारान्तस्याप्युडन्तत्वान्नदीत्वे ह्रस्वत्वमित्याहुः । अत एवाह वामनः—“ऊकारादप्युड्प्रकृतेः” इति ॥’. Jaya. seems to explain it similarly:—‘भृशद्वयवड्प्राणिजातेरित्यादिनोड् । उवर्णान्तिमात्रस्य विधानाद्बहुव्रीहिः । उपसर्जनत्वं च । पुनः स्त्रियामूड् । अन्तादिवच्चेति पूर्वं प्रत्यन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वम् । अतः सम्बुद्धौ ह्रस्वत्वम् ॥’. The vocative form सुभू is found in the Vikramorvas’īya also:—

‘यदि तु तव समागमे तथैव प्रसरति सुभू ततः कृती भवेयम् ।’ Act 3.

Stanza 14—

येक्षिष्महि &c. because ‘प्रेम पदयति भयान्यपदेऽपि’.

Stanza 16—

मा धुक्षः पत्युरात्मानम्. Malli. takes पत्युः in the genitive case. It may be taken in the ablative case as Jaya. takes it. The person from whom one wishes to conceal one's self is अपादान ("अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति" १।१।२८॥) and the word meaning this is put in the ablative case ("अपादाने पञ्चमी" २।३।२८॥).

Stanza 17—

वामा should rather be taken in the sense of 'a lovely woman' than that of 'acting adversely' as Jaya. takes it.

शु shews conjecture (वितर्क).

Stanza 18—

Jaya. says ऐ is used in addressing one who is to be made favourable or well disposed. 'ऐशब्दो निपातोऽभिमुखीकरणे वर्तते'. We may merely take it in the sense of आमन्त्रण. 'ऐशब्दो तु हेदैवत् स्मृत्यामन्त्रणवृत्तिषु' इति हैमः.

तव हेतोः. Generally all cases may be used in connection with the word हेतु or its synonym. "निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् । निमित्तकारण-हेतुषु सर्वा विभक्तयः प्रायेण वृश्यन्त इति वक्तव्यम् । किं निमित्तं वसति (किम् 'being Nom. and Acc.) । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्मान्निमित्ताद्वसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निमित्ते वसति । किं कारणं वसति केन कारणेन वसति । कस्मै कारणाय वसति । कस्मात्कारणाद्वसति । कस्य कारणस्य वसति । कस्मिन्कारणे वसति । को हेतुर्वसति । कं हेतुं वसति । केन हेतुना वसति । कस्मै हेतवे वसति । कस्माद्धेतोर्वसति । कस्य हेतोर्वसति । कस्मिन्हेतौ वसति ।' भाष्य. On this Kaiyata says:—निमित्तेति । अस्वर्नामोऽपि विधानार्थमत्र सूत्र ("हेतौ" २।३।२३॥ इत्यत्र) इदं पठितं न तु "सर्वनामस्तृतीया च" इत्यत्र । (But in the Vṛitti the Vārtika is found on the Sūtra "सर्वनामस्तृतीया च" २।३।२७॥). तत्र प्रायग्रहणादस्वर्नामः प्रथमाद्वितीये न भवतोऽन्यास्तु यथादर्शनं भवन्ति (e. g. अध्ययनेन निमित्तेन वसति &c. but not अध्ययनं निमित्तं वसति) । पर्यायोपादानं केचित्पर्यायान्तरानिवृत्त्यर्थमिच्छन्ति । अन्ये तूपलक्षणार्थमिच्छन्तः प्रयोजनादिप्रयोगेऽप्येतद्विभक्तिविधानं मन्यन्ते ।' (as in काशिका:—'पर्यायोपादानं तु स्वरूपविधिर्मा विज्ञायीति । तेनेहापि भवति । किं प्रयोजनं वसति । केन प्रयोजनेन वसतीत्यादि').

Stanza 25—

प्रत्यर्थयत. Den. formed from प्रत्यर्थिन् by affixing नि (इ) to it and making the same changes before it as before इष्ठ of the superlative degree:

Thus इन् is dropped. We have thus प्रत्यर्थ+इ=प्रत्यर्थि. This is a धातु and to this शप् (अ) being added we have प्रत्यर्थय. Thus प्रत्यर्थिनं करोतीति प्रत्यर्थयति.

Stanza 30—

मन्ये. Jaya. takes it as Acc. Du. of मन्या, and object of अस्तम्भीत्. 'मन्ये धमन्यौ । (क्रन्दतः उच्छ्रूने) अस्तम्भीत् स्तब्धवान् ।'. Malli. takes it as उत्प्रेक्षाद्योतक. 'मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव-शब्दोऽपि तादृशः ॥' हण्डी.

Stanza 31—

Rāma first suspects the eagle to have killed Sītā. So also in the Rāmāyana :—

ततः पर्वतकूटाभं महाभागं द्विजोत्तमम् ॥
 दृष्ट्वा पतितं भूमौ क्षतजार्द्धं जंदायुषम् ।
 तं दृष्ट्वा गिरिशृङ्गाभं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥
 अनेन सीता वैदेही भक्षिता नात्र संशयः ।
 गृध्ररूपमिदं व्यक्तं रक्षो भ्रमति काननम् ॥
 भक्षयित्वा विशालाक्षीमास्ते सीतां ययासुखम् ।
 एनं वधिष्ये दीप्ताग्निः शरैर्वैरैरजिह्वगैः ॥

अरण्यकाण्ड. १० स. ९-१२.

Stanza 32—

उपाचायिष्ट. This is the Aorist 3rd Per. Sing. of the कर्मकर्तृ form of चि. A कर्मकर्तृ form is one in which the agent of the action is at the same time the object of it:—e. g. पच्यते भोदनः । भिद्यते काष्ठम् । 'क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति । सुकौरैः स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्त्तृति तद्विदुः ॥'. Roots ending in a vowel optionally take इ in place of स्त (Aorist 3rd Per. Sing.) in the कर्मकर्तृ construction:—e. g. अकारि कटः स्वयमेव । अकृत कटः स्वयमेव । अलावि केदारः स्वयमेव । अलविष्ट केदारः स्वयमेव । In the passive construction इ necessarily takes the place of स्त:—e. g. 'अकारि कटो देवदत्तेन ।' We have thus उपाचायि and उपाचायिष्ट as Aorist 3rd Per. Sing. of the कर्मकर्तृ form of चि.

Stanza 34—

अदोहि. वुह takes इ for स्त optionally in the कर्मकर्तृ form. 'अदोहि गौः स्वयमेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव ।'. In the passive there is only one form. 'अदोहि गौर्गोपालकेन'.

समरुद्ध. रुद् does not take इ for स्त in the कर्मकर्तृ form:—*e. g.* 'अन्ववारुद्ध गौः स्वयमेव।' but 'अन्ववारोधि गौर्गोपालकेन ।'.

समभावि. Pas. Aorist of भू 3rd Per. Sing. कोपेन समभावि means कोपेन संभूतम् । कोपः संभूत इति यावत् । Anger arose. Malli's reading is समतप्त. तप् like रुद् does not take इ for स्त in the कर्मकर्तृ form and also in the passive form in the sense of repentance. समतप्त is a passive form.

Stanza 35—

कुलपर्वतान्=Principal mountains. They were supposed to be seven in number. 'महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमान् कक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥'.

Stanza 42—

मावधिष्ठाः. Malli. takes it as equal to मां+आवधिष्ठाः. आवधिष्ठाः is the Aorist of हन् with आ. आहन् is Atmanepadi when intransitive. हन् substitutes वध् optionally in Aorist. When मा is used with Aorist or Imperfect, the augment अ or आ is not used. Hence मा आवधिष्ठाः. When it is taken as Intransitive as it must be taken to explain or rather justify the Atma. form, a verbal form is to be supplied for मां जदायुम्. This is श्रुतार्थापत्ति as in 'प्रविश पिण्डीमित्यादौ गृहं भक्षयेत्यादि' (vide Kāvya-Pra. Ul. 2). Hence मां जदायुम् is equal to मां जदायुं विद्धि. In Kirātārjuniya a transitive form of आहन् is found in the Atmanepada. 'उन्मज्जन्मकर इवामरापगाया वेगेन प्रतिमुखमेत्य बाणनद्याः । गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजग्रे विषमविलोचनस्य वक्षः ॥'. On this Malli. remarks as follows:—

“अत्रात्मनेपदं विचार्यम् । “आहो यमं हन” इत्यत्राकर्मकाधिकारोत् “स्वाङ्गकर्म-
काच्च” इति वक्तव्यत्वात् । न च शिवस्य प्रतिमुखमित्यन्वयात् कनकशिलानिभं कन-
कनिकर्षतुल्यं इयामं स्ववक्ष आजग्रे इत्यर्थ इति वाच्यमनौचित्याच्चरणात् । न हि युद्धार्थं
सन्नद्धा निपुणा अपि मल्लाः स्ववक्षस्ताडनमाचरन्ति किं तु स्वभुजास्फालनम् । किं च
अनन्तरं वक्ष्यमाणं (‘अविनयमपि सेहे पाण्डवस्य स्मरारिः’) भवकर्तृकाविनयसहनविरो-
धाद्वक्ष एवेत्यन्वयस्याव्यवधानाच्च पूर्वैरेव वृषितत्वात् । अतो व्याकरणान्तराद् द्रष्टव्यम् ।
केचित्तु ‘अयम्बकस्य वक्षः प्राप्य’ इत्यभ्याहारं स्वीकृत्याकर्मकत्वादात्मनैपदमाहुः ॥’.

Malli. criticizes ‘मा वधिष्ठाः’ which according to him is Jaya's reading. The N. and C. give मा वधिष्ठाः as Jaya's reading and owing to वदयोः सामान्यम् (‘वदयोः शपयोश्चैव डलयो रलयोस्तथा’) we have मा वधिष्ठाः. The root वध्, however, is found in धातुपाठ as a root of the first conjugation in the sense of बन्धन, ‘वध बन्धने’. But वध् forms बीभत्सते in

the sense of चित्तविकार. When it is used in another sense it is considered as a root of the 10th conjugation. 'गुपिप्रभृतयः किङ्कित्रा निन्दा-
अर्थका एवानुदात्तेतो दानशानौ च स्वरितेतौ । एते नित्यं सन्नन्ताः । अर्थान्तरे स्वननुब-
न्धकाश्चुरादयः ॥'.

Stanza 43—

व्रणवेदनया. It is not necessary to take it as मध्यमपदलोपी compound as Jaya, does. 'व्रणकृता वेदना पीडा । मध्यमपदलोपी समासः ।'. वष्टीतत्पुरुष will express the same sense.

Stanza 45—

वनाकर्षम्. This is णमुल् shewing स्वरा. वनाकर्षम्=वनात्स्वरया भाकृष्य. It means that the demon ate away animals, dragging them forcibly and quickly from the forest, without so much as waiting to cook their flesh and so forth. Jaya's reading is बलापकर्षम्. He explains it thus:—'बलादाकृष्येव पाकादिकमनपेक्ष्य'. बलापकर्षम् is taken by some as a बहुव्रीहि compound, used as a क्रियाविशेषण. 'बलेनापकर्षोऽपकर्षणं यत्रेति सत्त्वभक्षणक्रियाविशेषणम्'.

Stanza 46—

निस्त्रिंशाभ्याम्. निष्क्रान्तः त्रिंशतः अङ्गुलिभ्यः निस्त्रिंशः. 'त्रिंशदङ्गुल्याधिक-
स्यैव खड्गत्वात् ततो न्यूनत्वे छुरिका स्यात् १'. It is a प्रादिसमास formed accord-
ing to the Vārtika 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' like निष्कौशाब्धिः (निष्क्रा-
न्तः कौशाब्ध्याः). The termination डच् (ञ) is added as समासान्त to a
तत्पुरुष compound ending in a numeral by the Vārtika 'डच्प्रकरणे संख्याया-
स्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं निस्त्रिंशाद्यर्थम्' on the Sūtra "बहुव्रीहौ संख्ये
डजबहुगणात्" ५।४।७३॥. Before डच्, टि (the final vowel or the final
consonant with the preceding vowel) is dropped. e. g. 'निर्गतानि
त्रिंशतः निस्त्रिंशानि वर्षाणि देवदत्तस्य । निश्चत्वारिंशानि यज्ञदत्तस्य । निर्गतस्त्रिंशतो-
ऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः ।' काशिः.

Stanza 48—

Malli's reading is शक्यो द्रष्टुं कथं हरिः. He explains हरिः as meaning
monkey, 'सुग्रीवः'. But Rāma knows nothing of Sugrīva until he is
told of him by Virādha. It is similarly described in the Rāmāyaṇa
also:—

‘श्रूयतां राम वक्ष्यामि सुग्रीवो नाम वानरः ।
भ्रात्रा निरस्तः क्रुद्धेन वालिना शक्रसुनुना ॥
क्षण्यमूके गिरिवरे पम्पापर्यन्तशोभिते ।
निवसत्यात्मवान्वीरश्चतुर्भिः सह वानरैः ॥
* * * * *

स ते सहायो मित्रं च सीतायाः परिमार्मणे ।

भविष्यति हि ते राम मा च शोके मनः कृथाः ॥' अरण्य. ७२.

The reading adopted in the text is therefore better than Malli's.

Stanza 49—

This is an instance of उत्तरालंकार, where questions are to be gathered from replies. 'Who are you? Whence the state of a demon? How will you be released from it?'—these questions are to be gathered from replies 'अहं राम' &c. mentioned in the verse. Vidyānātha thus defines it. 'उत्तरात्प्रश्न उद्भूयो यत्र प्रश्नोत्तरे तथा । बहुधा च निबध्यते तदुत्तरमुदीर्यते ॥'. The verse illustrates the first kind of उत्तर mentioned here. The second kind of उत्तर is one in which there are many questions and replies of an extraordinary nature as in the following verse :—

'किं णु धने कुलविज्जा को लाहो सज्जणेण सहवासो ।

का गमरी एभसिला को राभा बीरहरणणाहो ॥'

श्रियः पुत्रः. The son of the demon S'ri. The Rāmāyana describes him as the son of Danu. 'तदा त्वं प्राप्स्यसे रूपं स्वमेव विपुलं शुभम् । श्रिया विराजितं पुत्रं दानोस्त्वं विद्धि लक्ष्मण ॥'. This means तदा त्वं विपुलं शुभं श्रिया विराजितं रूपं प्राप्स्यसे । एवंवृत्तं मां दानोः पुत्रं विद्धि । But here there is another reading noticed in the Tilaka by Rāma. 'श्रिया विराजितं पुत्रं दानुं त्वं विद्धि लक्ष्मण' इति पाठान्तरम् । It is thus explained there, 'तदा श्रियाः श्रीनाम्नो दानवस्य पुत्रं दानुनामानमित्यर्थः'. This second reading seems better; for further on we have 'एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दानुना तेन राघवः' where he is called Danu. The story is thus related. He was the son of S'ri or Danu. He was as beautiful as the Sun. Being able to change his beauty at will, he frightened the Rishis, assuming a terrific form. A sage, named Sthūla-S'iras thereupon cursed him that he would always be in the demonic form. The sage, being propitiated, said that he would get his original form when Rāma would cut off his hands and burn him in a tenantless forest. After this curse he practised austerities and having satisfied Brahmā was blessed by him with long life. He then grew proud and challenged Indra, who cut off his thighs and head and introduced the head into his belly. Indra was thereupon requested by him to put an end to his life; for said he, 'it is better to die than to live in this form.' But Indra said:—'no, let the blessing of Brahmā be fulfilled.' Then said he 'अनहारः कथं शक्नो भद्रसक्थिशिरोमुखः ।

व्रजिणाभिहतः कालं सुदीर्घमपि जीवितुम् ॥ स एवमुक्तः शक्रो मे बाहू योजनमायतौ ।
तदा चास्थं च मे कुक्षौ तीक्ष्णदंष्ट्रमकल्पयत् ॥'. He was thus known as कबन्ध
and योजनबाहु.

मद्यपीत इव भ्रमन् refers to his being puffed up and having
challenged Indra.

पापचर्यः refers to his wicked actions. 'सोऽहं भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां संक्षि-
प्यास्मिन्वनेचरात् । सिंहद्वीपिमृगव्याघ्रात् भक्षयामि समन्ततः ॥'.

Stanza 50—

शस्त्रपूतः= Purified by weapons. Absolved from sins by being
killed on the battle-field or by a king. The flesh of such persons is also
called शस्त्रपूतम्. 'संमुखपतितस्य स्वर्गिणो मांसं शस्त्रपूतम्.'

Stanza 51—

Mark the difference between अवयम् (गर्हम्, पापम्) and अनुयम्
(वचनानर्हम्), पण्यम् (पणितव्यम्, क्रयणार्हम्) and पाण्यम् (स्तुत्यर्हम्) and वर्या
(अनिरोधेन अप्रतिबन्धेन वरणीया, कन्या । 'अथ स्वयंवरा । पतिवरा च वर्या...' इत्य-
मरः) and वृत्या (अन्या, कन्याया अन्या). अवय, पण्य, and वर्या are explained
by the Sūtra "अवयपण्यवर्या गार्हापणितव्यानिरोधेषु" ३। १। १० १। १। In the Vrittī
and in Kaumudī वर्या is taken to be the Fem. form. 'शतेन वर्या । सहस्रेण
वर्या । वृत्याऽन्या । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थः । वार्या ऋत्विजः ।' काशि०, 'शतेन वर्या
कन्या । वृत्याऽन्या ।' सिद्धा० कौ०. Bhatti, however, uses the Mas. form वर्य
in the sense of वरणीय. Malli. finds fault with it and attributes it to
'कविस्वातन्त्र्य' (because निरंकुशः कवयः). Jaya. says:—'वर्यो वरणीयः प्रार्थनीयः ।
वर ईप्सायामिति चौरादिकात् स्वार्थिकपण्यन्तादचो यत् । यद्वा अवयपण्येत्यत्र वृद्धो व-
र्येति स्त्रियामनिरोधे अप्रतिबन्धे तिपातितत्वात् । सततप्रवर्तिनी अनिरोध्या वर्या प्रीतिर्य-
स्येत्यर्श आद्यच् । स च भवता सह त्रयः प्रीतिमान् समानव्यसनत्वात् ।' In his Manō-
ramā Bha. Dī. justifies the form, taking वर्य in the Sūtra in the Mas.
Nom. Plu. 'भट्टिस्तु इत्थाज्जसानिर्देशं मन्वानः पुद्भिगेऽपि यत् प्रायुङ्क्त सुधीवो मम
वर्योऽसाविति ।' सनो०. Amara gives the Mas. form वर्य. 'मुख्यवर्यवरण्याश्च'.

Stanza 52—

Note the difference between वह्यम् (शकटम् or करणम्, साधनम्) and
वाह्यम् (वोढव्यम्) and अर्यः (स्वामी or वैश्यः) and आर्यः (प्राप्तव्यः or
आर्यो ब्राह्मणः).

Stanza 53—

उपसर्गः= 'गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्या. उपसर्गः=प्राप्तव्या. e. g. उप-
सर्गः काशी ।

दण्डताडितः. दण्ड corresponds to बालि. 'दण्डस्थानीयोऽत्र बाली'.

Stanza 54—

अजर्यम्=What does not decay, undying. It is used as an adjective qualifying सङ्गतम्. Where the substantive is not used, it is to be supplied. In the Sūtra "अजर्यं सङ्गतम्" ३।१।१०५। सङ्गतम् is to be taken not as a synonym of अजर्यम्, but as shewing that अजर्यं is the form of जृ with the affix यत् in the sense of agent (सङ्गतम् being the agent) and with नञ् (अ) prefixed to it. 'अजर्यपदस्य न सङ्गतार्थता । किन्तु सङ्गतविशेषणत्वे एव प्रत्ययस्तेन भट्टिप्रयोगे अजर्यं सङ्गतमित्युभयोपादानं संगच्छते पर्यायत्वे एकस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति बोध्यम् ।'. How then is the form अजर्यम् in 'मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहवन्धाय पुनर्बन्ध' (रघु० १८-७) to be explained? 'अत्र सङ्गतमिति विशेष्यमध्याहार्यम्'. On अध्याहार्यम् the Manoramā proceeds as follows:—

'अध्याहार्यमिति । यद्वि तु अजर्यशब्दस्यैव योगरूढिराश्रीयेत तर्हि भट्टिप्रयोगे पुनरुक्तं स्यात् इति भावः । मृगैरजर्यमिति कालिदासप्रयोगेऽजर्यशब्दस्य जरणाभावविशिष्टसङ्गतेऽजहलक्षणापि सुवचा । सर्वथापि सङ्गतत्वेन रूपेण वाच्यता नास्तीत्यत्र तात्पर्यम् । अत एव भाष्ये संगतं चेत्कर्तुं इति व्याख्यातमिति भावः ।'. The Bhāṣhya says:—
'संगतमहणमिदानीं किमर्थं स्यात् । कर्तृविशेषणं संगतमहणं संगतं कर्तुं चेद्भवतीति । तद्यथा हृषेलोमस्त्विति लोमानि चेत कर्तृणि भवन्ति ।'.

Stanza 55—

अनृतोद्यम्. वद् takes क्यप् (व) and यत् (य) when preceded by an *Upapada* which must be other than a preposition. क्यप् is कित् and therefore वद् takes Samprasāraṇa. We have thus अनृतोद्यम् and अनृतवद्यम्, ब्रह्मोद्यम् and ब्रह्मवद्यम्, सत्योद्यम् and सत्यवद्यम् &c. The terminations have a passive or an abstract sense. अनृतमुद्यते इत्यनृतोद्यम् अनृतवचनमनृतोद्यम्. When there is no *upapada* or an *upasarga* as an *upapada*, वद् takes ण्यत् e. g. वाद्यम्, प्रवाद्यम्.

मित्रभूयम्. भू takes the affix क्यप् in the abstract sense when preceded by an *upapada* which must be other than a preposition. e. g. ब्रह्मभूयं गतः (ब्रह्मत्वं गतः), देवभूयं गतः (देवत्वं गतः), मित्रभूयम्=मित्रत्वम्. But we have भव्यम्, प्रभव्यम् &c.

रिपुहत्याम्. हन् takes क्यप् and has its final न् changed to त् in the abstract sense when preceded by an *upapada* which must be other than a preposition; e. g. ब्रह्महत्या, अश्वहत्या, रिपुहत्या; but घातः, प्रघातः.

Stanza 58—

राजसूय. 'राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्द्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा लतात्मकः सोमो राजा (राजन् has the sense of सोम as in राजानं क्रीणन्ति) स सूयते कण्डघतेऽत्रेति अधिकरणे क्यप् निपातनाद् दीर्घः । राजसूयम् । अर्द्धर्चादिः ॥' सिद्धा० कौ०.

सूर्य. 'सरस्याकाशे सूर्यः । कर्तरि क्यङ्निपातनादुत्त्वम् । यद्वा ध्रु प्रेरणे तुदादिः । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति । क्यपो रुह् ॥' सिद्धा० कौ०.

Stanza 59—

अकृष्टपच्याः=ripening in uncultivated land, hence, growing spontaneously. The word is used in Kirā, also. 'अकृष्टपच्या इव सस्यसंपदः' (१,१७). There Malli. says:—'कृष्टेन पच्यन्त इति कृष्टपच्याः । "राजसूय—" इत्यादिना कर्म-कर्तरि क्यप्प्रत्ययान्तो निपातः । तद्विपरीताः अकृष्टपच्याः ॥' अकृष्टरोहिन् is similarly used in Raghu. 'बीजं च बालेयमकृष्टरोहि' (१४.७७). Malli. says:—'अकृष्टरोह्यकृष्टक्षेत्रोत्पत्तम् । अकृष्टपच्यमित्यर्थः ।'

Stanza 60—

भिद्योद्धय. भिद्य and उद्धय are two rivers. They are mentioned in Raghu, also. 'तोयवागम इवोद्धयभिद्ययोः' (११. ८). 'उद्धयभिद्ययोर्नवविशेषयोः' Malli.

Stanza 61—

विपूय=Munja grass. 'विपूयो मुञ्जः रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः ।' विपूर्वात् पवतेः कर्षणि क्यप् । विपाव्यमन्यत् ।

The reading **मुञ्जैः** for **शुद्धे**, adopted by D. seems to have been noticed by Jaya, who says:—'विपूयैर्मुञ्जैः कृत्तमेखलां कृतकदिसूत्रात् । यद्यपि विपूर्वस्य पवतेर्विपूय इत्यादिना मुञ्जै निपातितं तथापि मूञ्जानामनुपहतत्वं ज्ञापयितुं विपूयैरिति विशेषणम् । पादत्रैरित्यर्थः मुञ्जशब्दस्तदानीं सामान्यमाह । विपूयैरित्युक्ते मुञ्जैरित्युपादानसनर्थकम् । एवं कृत्वा पागन्तरसुच्यते ।'

Stanza 62—

The stanza illustrates the Sūtra "पदास्वैरिवाह्यापश्येयु च" ३.१.१११.॥ which means that ग्रह takes क्यप् when the word so formed signifies a technical term, a dependent person, something external (in this sense it must be Fem.) and one siding with some one:—e. g. ग्र-गृह्यम्, अवगृह्यम्, गृह्यका (i. e. गृहीतका), ग्रामगृह्या सेना, नगरगृह्या सेना (ग्रामनगराभ्यां बहिर्भूता), वासुदेवगृह्याः, अर्जुनगृह्याः (तत्पक्षाभित्ताः).

Dual forms ending in ई, ऊ, and ए, अनी, words ending in शे (ए) which is substituted for case endings in the Vedas, adverbs of one syllable except आङ्, and adverbs ending in ओ, are called प्रगृह्य. There are four cases in which the vowel is optionally called प्रगृह्य. (vide Sid. Kau. १.१.१६-१९.). A प्रगृह्य vowel is not combined with the following vowel ("दुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" ६।१।१२५॥). S'abari is compared to a प्रगृह्यपद. साध्वीम्, स्पष्टरूपम्, and अविक्रियम् shew the properties common to the उपमेय and the उपमान. In connection with शबरी, their sense is clear enough. A प्रगृह्यपद is साधु (good, complete in itself, not mixed with another), स्पष्टरूपम् (having a clear form, its vowel not being mixed up with another, as no Sandhi takes place), and अविक्रियम् (knowing no change caused by Sandhi).

Stanza 63—

अवृष्यफलभोजनाम्=whose food consisted of fruits not promoting amorous desires.

Stanza 64—

अमावास्या. Malli.'s reading is अमावस्या. There are two forms of the same word.

अपाक्यैः. Ripened without being cooked.

Stanza 66—

आनाय्यम्. आनाय्य is 'holy fire taken from the house-hold fire and placed on the South.' It is not merely दक्षिणाग्नि. It is दक्षिणाग्नि brought from गार्हपत्य. The sources of दक्षिणाग्नि are a rich Vaiśya family, a frying-pau, or गार्हपत्य. That brought from a rich Vaiśya family, or a frying-pan is आनेय. 'आनाय्यो दक्षिणाग्निः । रूढिरेषा । तस्मादनित्यविशेषे दक्षिणाग्रावेवावतिष्ठते । तस्य चानित्यत्वं नित्यमजागरणात् । यश्च गार्हपत्याशनीयते दक्षिणाग्निराहवनीयेन सहैकयोनिस्तत्रैतन्निपातनं न दक्षिणाग्निमात्रे । तस्य हि योनिर्विकल्प्यते । वैद्यकुलद्विजवतो आष्टाह्वा गार्हप आहवते ।

आनाय्योऽनित्य इति चेदक्षिणाग्नौ कृतं भवेत् ।

एकयोनौ तु तं विद्यादानयो ह्यन्यथा भवेत् ॥' काशि०.

Stanza 67—

प्रणाय्यः. It either means 'not deserving affection or turned away from the pleasures of the world.' प्रणय is simply प्रणेतुं योग्यः.

‘प्रणाव्य इति निपात्यतेऽसंपत्तावभिधये (अविद्यमानां संमतिरस्मिन्नित्यसंमतिः) प्रणाव्यश्चोरः। असंपत्ताविति किम्। प्रणयोऽन्यः। यद्येवं कथमेतत्। उद्येष्टाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाव्यायान्तेऽवासिने नान्यस्मै कस्मैचनेति। संमतिरभिलाषोऽप्युच्यते। तद्भावेन निष्कामतया मोक्षार्थं यतमानायान्तेवासिने प्रणाव्याय ब्रह्म प्रब्रूयादिति उच्यते ॥’ काशि०.

Stanza 73—

वनौकसाम्. Jaya. derives ओकस् from उञ्च् to collect. ‘उञ्च् समवाये। अस्मादौणादिकोऽहुम्। पृषोदरादिस्वाङ्गवर्णविपर्ययः ॥’ cf. the Greek word *Oikos* = a house.

Stanza 75—

परिभावीनि. The form is either परिभावीनि or परिभावीणि. न् being at the end of a प्रातिपदिक, is optionally changed to न्. “प्रातिपदिकान्तनुम्-विभक्तिषु च”। ८।४।११ ॥.

Stanza 76—

हंसकोकिलम्. Another form is हंसकोकिलाः. The Dvandva compound of words signifying trees, deer, grass, grain, articles used in seasoning food, beasts, birds and that of अश्व and वडव, पूर्व and अपर, and अधर and उत्तर is either समाहारद्वन्द्व or इतरेतरद्वन्द्व. “विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापरधरोत्तराणाम्” २।४।१२। e. g. (वृक्ष) वृक्षन्यमोधम्, वृक्षन्यमोधाः, (मृग) मृगपृषतम्, मृगपृषताः, (तृण) कुशकाशम्, कुशकाशाः, (धान्य) व्रीहियवम्, व्रीहियवाः, (व्यञ्जन) सधिघृतम्, सधिघृति, (पशु) गोमहिषम्, गोमहिषाः, (शकुनि) तित्तिरिकापिञ्जलम्, तित्तिरिकापिञ्जलाः, अश्ववडवम्, अश्ववडवौ; पूर्वापरम्, पूर्वापरे; अधरोत्तरम्, अधरोत्तरे. It should be noted that in हंसकोकिलम्, हंस and कोकिल must both be taken in the plural number. हंसाश्च कोकिलाश्च हंसकोकिले हंसकोकिला वा. If it is हंसश्च कोकिलश्च, then the compound would be हंसकोकिलौ only. This is taught by the Vārtika ‘बहु-प्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिशुद्धजन्तुधान्यतृणानाम्।’.

Stanza 80—

धायैरामोदमुत्तमम्. Jaya. explains it differently. ‘धायैरामोदमुत्तममामोदं प्रियासङ्गमेन हर्षं यावत् विरहिभ्यो दत्तस्य दुःखस्य धायैः पोषकैरित्यर्थः। उत्तममिति क्रियाविशेषणमुत्तममामोदं धायैः कुसुमानां परिमलं धारयद्भिरिति व्याख्याने अनित्यत्वात्कृत्प्रयोगे कर्मषष्ठ्यभावः।’ Thus according to Jaya, the अन्वय is ‘उत्तममामोदं (यावत् इति शेषः, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया) मादृग्भ्यो दुःखस्य धायैः’. He takes आमोद in the sense of हर्ष. The reason why he adopts this construction is that धाय being a कृदन्त, the object of it must take the geni-

tive case according to the Sûtra “कर्तृकर्मणोः कृति” २।३।६५॥ On this Sûtra the Kâśikâ says:—“कृतप्रयोगे कर्त्तरि च कर्मणि च षष्ठीविभक्तिर्भवति । भवतः शायिका । भवत आसिका । कर्मणि । अपां लघा । पुरां भेत्ता । वज्रस्य भर्त्ता । कर्तृकर्मणीति किम् । शस्त्रेण भेत्ता । कृतीति किम् । तद्धितप्रयोगे मा भूत् । कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनम् । शेष इति निवृत्तं पुनः कर्मग्रहणात् । इतरथा हि कर्त्तरि च कृतीति ब्रूयात् ।’ Malli., however, supplies शेषे in the Sûtra. Jaya, also considers the use of the genitive with a कृदन्त as अनित्य. Bha. Dî. takes the same view. ‘अथ कथं “धायैरामोदमुत्तमम्” इति भट्टिः । अत्राहुः । अनित्यमिदम् । “तदहम्” इति निर्देशात्’ मनो०. On “तदहम्” ५।१।११७॥ we find the following remarks in the Manoramâ:—

‘तदहः अहशब्दः पचाद्यजन्तः तद्योगे कर्मणि षष्ठी प्राप्ता । सौत्रो विभक्तिव्यत्यय इत्येके । अन्ये तु कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्या अनित्यत्वे लिङ्गमिदं तेन “धायैरामोदमुत्तमम्” इति भट्टिप्रयोगः समाहित इत्याहुः ।’

चेतयः स्याज्ज्वलो न कः= ‘What living being (who is in separation) will not burn (because to persons in separation such winds are tormenting.)’ ज्वलः may also be taken in the sense of हीप्तिमान्. ‘वायु-भिश्चेतःसन्तोषात् सर्व एव ज्वलो हीप्तिमान् स्यात् इति वा’; i. e. such winds would delight all except persons like myself. To me they simply give pain by nourishing excellent fragrance.

Stanza 81—

अवड्याय=dew. It is formed by affixing ण (अ which causes Vṛiddhi) to अवड्यै. The Sûtra is “इयाड्यधासुसंभवतीणवसावहलिहश्लिषश्वसञ्च” ३।१।१४१॥ इयै, roots ending in आ, व्यध्, आसु, संखु, अतीण (इ with अति), अवसा (सौ with अव), अवह, लिह्, श्लिष्, and श्वस् take the affix ण in the active sense. ‘आकारान्तत्वादेव इयायतेः प्रत्यये सिद्धे पुनर्वचनं बाधकबाधनार्थम् । उपसर्गे कं (“आतश्चोपसर्गे” ३।१।१३६. e. g. प्रस्थः, सुगलः, सुम्तः) बाधित्वाऽयमेव भवति । अवड्यायः, प्रतिड्यायः । वायः । धायः । व्याधः । आस्त्रावः । संस्त्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥ काशि०. इयै (1st Conj. Atma.) means to be congealed.

चित्तसंस्त्रावम्. ‘संभवतीति संस्त्रावः । इयाड्यधेति णः कर्त्तरि । चित्तं संस्त्रावं चलत्कुर्वन्तीत्यर्थः तयोर्विशेषणसमासे राजदन्तादित्वात्परनिपातः ।’ Jaya.

Stanza 82—

अवहारः. Malli.’s reading is अपहारः. The Sûtra “इयाड्यध—” contains अवह and not अपह. For the word अपहार, however, Malli. quotes the

same Sūtra “इयाद्वयध—”. There must therefore be two readings in the Sūtra अवह and अपह.

Stanza 84—

दृष्ट्वा. When two or more roots have the same agent, त्वा is added to the root which denotes former action. “समानकर्त्तृकयोः पूर्वकाले” ३।४।२१॥ e. g. भुक्त्वा व्रजति । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । Here the actions of eating, bathing, eating, and drinking are पूर्वकाल, i. e. take place before the action of going. In the present verse to bring out समानकर्त्तृकत्व of दृष्ट्वा with the principal verb, we must supply स्थितस्य. दृष्ट्वा स्थितस्य मम मानसम् &c. ‘दृष्ट्वा मम स्थितस्येत्यर्थोद्यमन्यथा कथं समानकर्त्तृकत्वम्’ Jaya.

Stanza 85—

ही. Alas. ‘ही विस्मयविषादयोः दुःखहेतौ च’ अने० सं० of हेम०.

Stanza 86—

हायन. It is derived from the root हा. “हश्च व्रीहिकालयोः” ३।१।२४८॥ teaches the formation of it. ण्युद् (अन, by “युवोरनाकौ” ७।१।१॥. The augment य् is affixed as ण्युद् is गित् by “आतो युक् चिष्कृतोः” ७।३।३३॥) is affixed to हा ‘to abandon’ and हा ‘to go’ (जहाति and जिहीते) in the active sense, when the words so formed mean व्रीहि (rice) and काल (year. संवत्सर). ‘जहात्युदकमिति हायनो व्रीहिः (उदकादधिकवर्धनादुदकं जहाति परित्यज्य वर्धते इत्यर्थः) । जहाति भावानिति हायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा ॥ सिद्धा० कौ०. ‘हायना नाम व्रीहयः । जहात्युदकमिति कृत्वा । काले । हायनः संवत्सरः जहाति भावानिति’ काशि०. Malli. understands the Sūtra somewhat differently. He forms हायन in the sense of व्रीहि from हा ‘to abandon’ and हायन in the sense of वर्ष from हा ‘to go,’ applying “यथासंख्यमनुदेशः समानात्” ३।१।१०॥ to the Sūtra “हश्च व्रीहिकालयोः”.

शारङ्ग should be taken in the sense of ‘deer.’ ‘शारङ्गश्चातके ख्यातः शबले हरिणेषु च’ इति तालव्यादावजयः.

लावकौ is the reading of D. There the word should be taken as formed by the active affix अक as in कारक, हारक, दायक, &c. “ण्वलृत्चौ” ३।१।२३३॥. ण्वल् being गित् causes Vṛddhi. लवक is formed by the Sūtra “प्रुस् (सु) ल्वः समभिहारे वुन्” ३।१।२४३॥. The roots प्रु ‘to jump’ सू (or सु) and लू take the affix वुन् (The Guṇa-making अक) in the sense of सम-भिहार. समभिहार means ‘repetition’, and as repetition gives skill, it is to be taken here in the secondary sense of ‘doing a thing well.’ ‘समभिहारप्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । भूयः सहचरात् । यो हि भूयो यां क्रियां

करोति स तत्र कौशलं लभते इति तस्य साधुकारित्वं गम्यते इत्यर्थः । साधुकारित्वो-
त्था बहुशो दुष्टकरणे न पुन इति बोध्यम् । 'e. g. प्रवकः । सरकः (स्रवकः) । लवकः ।
'साधुकारिणि बुन्विधानात्सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र भवति । बहुशो यो दुष्टं करोति
तत्र न भवति ।' काशि०.

Stanza 87—

प्रणिधिः. 'प्रणिधीयते नियुज्यते कार्येषु प्रणिधिः । उपसर्गे घोः किः ।' जय०

Stanza 89—

शोकापनुदम्. परिम्ज् and अपनुर् take the affix क् with तुन्द् and शोक
respectively as their *upapadas* as objects of these actions when the
words so formed mean 'idle', and 'bringing happiness' respectively.
'तुन्द् परिमार्थीति तुन्द्परिमृजोऽलसः' । अन्यत्र तुन्द्परिमार्जः । शोकमपनुदतीति
शोकापनुदः सुखस्याहर्त्ता । 'यश्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनोदः ।'

Stanza 91—

सुरापैः. The Fem. of सुराप is सुरापी, and of सामग, सामगी. पा 'to
drink' takes टक् (भ) with सुरा and शीधु as its *upapadas*. The affix being
किन्, the final आ of पा is dropped by "आतो लोप इति च" ६।४।६४॥.
The affix टक् being हिन्, the Fem. is formed by डीप् (ई). "दिङ्गानम्—"
४।१।२९. We have similarly शीधुप (Fem. शीधुपी). But क्षीरप has क्षीरपा
Fem. and सुराप, in the sense of सुरां रक्षति has सुरापा Fem.

Stanza 95—

सत्त्वमेजयः. It is formed from एज् कम्पने (एज् 10th. Conj. 'to
shake') by affixing खच् (भ) to it, the *upapada* सत्त्व being its object.
अरुष्, द्विषत्, and words ending in a vowel take the augment मुम् (म्)
when they are used as *upapadas* of a root to which खच् or खच् is
affixed, (vide notes on C. I St. 1). जनमेजयः is similarly formed.

Stanza 96—

उत्तीर्णौ. The past participle is active here. The Sûtra "गत्य-
र्याकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च" ३।४।७२॥ shews that गत्यर्थ roots
have त् affixed to them in the active sense as well as passive and
abstract sense. e. g. गतो देवदत्तो आमम् । गतो देवदत्तेन आमः । गतं देवदत्तेन ।
&c. Some of the roots enumerated in the Sûtra are intransitive,
but they are mentioned separately; because they are transitive when
preceded by prepositions. 'श्लिषादयः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति तदर्थमे-

षामुपासनम् ।' काशि०. In 'कृच्छं महतीर्ण इति प्रियार्हाम्...' रघु० १४. ६ तीर्ण has as here an active sense.

Stanza 97—

हनूमन्तम्. The word is either हनूमत् or हनुमत्. The affix मत् shews censure, 'His chin was broken and hence his name. 'तस्य किल जातमात्रस्य आदित्यरथं गृह्णतो हनुद्वयं भग्नमिति श्रूयते' । जय०. The story is mentioned in the Rāmāyana as follows:—

‘अभ्युत्थितं ततः सूर्यं बालो दृष्ट्वा महावने ।
फलं चेति जिघृक्षुस्त्वमुख्युत्थाभ्युत्थितो दिवम् ॥
शतानि चीणि गत्वाथ योजनानां महाकपे ।
तेजसा तस्य निर्धूतो न विषादं गतस्ततः ॥
त्वामप्युपगतं तूर्णमन्तरिक्षं महाकपे ।
क्षिप्रमिन्द्रेण ते वज्रं कोपाविष्टेन तेजसा ।
तदा शैलप्रशिखरे वामो हनुरभज्यत ।
ततोऽभिनामधेयं ते हनुमानिति कीर्तितम् ॥

किष्कि० का० C. 66.

अल्पम्पचान्. The Sūtra “मितनखे च” ३।२।३१॥ teaches that पच takes खश् when preceded by मित and नख as objects. मितं पचति मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । This Sūtra is given to shew that the *upapada* may be a word which does not mean measure; for the preceding Sūtra “परिमाणे पचः” ३।२।३३ ॥ sanctions खश् when the *upapada* is a परिमाणवाचक word, as in प्रस्थं पचा स्थाली । द्वेणं पचः । खारिम्पचः कटाहः । On the Sūtra “मितनखे च” the Kāśikā says:—‘अपरिमाणार्थ आरम्भः ।’ The च in the Sūtra evidently connects it with the preceding Sūtra. “परिमाणे पचः” (scil खश्), “मितनखे च” (पचः खश्). In many Sūtras च is similarly used. e. g. “भिक्षासेनाशयेषु च” ३।२।१७॥ preceding “चरेष्टः” ३।२।१६॥, “वयसि च” ३।२।१०॥ preceding “हरतेरनुद्यमनेऽञ्च” ३।२।११॥, “नाडीमुष्टयोश्च” ३।२।३०॥ preceding “नासिकास्तनयोर्ध्माधेदोः” ३।२।२९॥. The words मित and नख are not taken as अर्थपर (implying their synonyms also) either in the Kāśikā or in Kaumudī. Hence Malli. shews his own अरुचि by saying “मितनखे च” इति मितशब्दस्यार्थपरत्वादनुक्तसमुच्चयाच्चकाराद्वा अल्पशब्दोपपत्तापचोः खशित्याहुः. He refers to Jaya. and other Commentators. Jaya. says ‘अल्पं पचन्तीति मितनखे चेति मितेत्यर्थग्रहणात् खश् । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वा ।’ This is simply a way to justify the form as it is used by Bhāṭṭi, ‘स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमेतत्’ as Mammata puts it.

Stanza 98—

अमितम्पचम्. Malli. takes this to mean 'liberal' (बहन्नदम्). Bharatamallika also explains it as बहन्नप्रदम्. Jaya. says it means महासन्नि-
गम् (a great sacrificer).

सर्वभोगीणम्. For the change of न् to ण् *vide* notes on C. IV. St. 10.

Stanza 99—

असूर्यम्पश्यया. It is असमर्थ compound, अ being connected with दृश् and not with सूर्य. *vide* notes on C. IV. St. 21.

Stanza 100—

ललाटन्तपम्=scorching the forehead, very severe, hence standing above all. It is generally used in the literal sense. *cf.* 'सखे माधव ललाटन्तपस्तपति तपनः' Malati, Ac. I.; also in Raghu, 'द्विर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः । असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः' ॥ (13, 41).

वाली. There are two words वालिन् and वाली. 'वालिशब्दो नान्तः इव-
न्तश्च तथा च वाली वालिश्च कथ्यते इति शब्दभेदः' Jaya.

Stanza 101—

उग्रम्पश्येन=Fierce-looking, hence wicked.

Stanza 102—

The Com. on this verse is incomplete. Jaya. runs as follows:—

'प्रियंवदतया लोको मिथ्या वदति अहं प्रियंवदोऽपि नैव मिथ्या ब्रुवे वदामि । पूर्ववत् खच् । परन्तप शत्रूणामुपतापयितः ॥ "द्विषत्ययोः—" इति खच् ॥ तेन सुग्रीवेण सख्या मित्रेण दशमीव निहन्तासि हनिष्यसि । हन्तेर्लुटि रूपम् । कीदृशं द्विषन्तपं शत्रू-
णामुपतापयितारम् । पूर्ववत् खच् ॥'.

Stanza 104—

सर्वङ्कषः. कष is generally used in the sense of 'rubbing' *e. g.* 'कण्डूलद्विषगण्डपिण्डकषणोत्कम्पेन संपातिभिः' उत्त० अ० २. 'कषणकम्पनिरस्तमहा-
हिभिः' Kirā. 5, 47, where Malli. explains कषणेन as meaning कण्डूयनेन. From 'rubbing' it comes to mean 'pervading' as here.

सर्वङ्कषयशः शाखम्=Having branches consisting of all pervading glory. कष also means to injure. 'कष हिंसार्थः'. In 'सर्वङ्कषा भगवती भवित-

व्यतेव' Malati. Ac. I. सर्वङ्कषा means 'all-destroying,' 'all-powerful'. Jaya. explains it as सर्वहरा. The word is formed by the Sūtra "सर्वकुलाभ्रकरीषेषु कषः" ३।२।४२॥. कष takes the affix खच् (अ) when preceded by सर्व, कुल, अभ्र, and करीष as its objects. 'सर्वङ्कषः खलः । कुलङ्कषा नदी । अभ्रङ्कषो गिरिः । करीषङ्कषा वात्या ।' काशि०.

The part शाखा and the whole तरु being both mentioned, the figure is समस्तवस्तुविषयं सावयवरूपकम्. 'यत्रावयवानामवयविनश्च सामस्त्येन निरूपणं निवध्यते तत्समस्तवस्तुविषयं रूपकम्' Vidyā. or as Mammaṭa puts it 'समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदि,' i. e. that is समस्तवस्तुविषयरूपक in which the आरोप्यमाण (विषयी, in this case शाखा and तरु) and आरोपविषय (in this case यशः and राम) are both श्रौत (शाब्द, expressed).

Stanza 105—

वालिभानुम्. The compound admits of two solutions. वालिः भानुरिव वालिभानुः तम्, in which case it is उपमितसमास, formed according to the Sūtra "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" २।१।५६॥ or वालिरेव भानुः वालिभानुः तम् in which case it is मयूरव्यंसकादि formed by the Sūtra "मयूरव्यंसकावयश्च" २।१।७२॥. The first solution brings about उपमा, the second रूपक. Here it must be solved in the first way; because we have ऋतुमिव रामम् and not ऋतुमेव रामम्. It must be noted that the उपमित compound takes place only when the common property is not given. In पुरुषो व्याघ्र इव शूरः no compound takes place, because the सामान्यधर्म (शूरः) is given. In वालिभानुः, the common property अप्रधर्म्यः is understood.

Stanza 106—

We have क्षेमकारः or क्षेमङ्करः, प्रियकारः or प्रियङ्करः, and मद्रकारः or मद्रङ्करः.

Stanza 107—

आशितम्भवम्. आशित must be taken in the active case (vide Notes on C. 4 St. 11) आशितः तृप्तः तस्य भवनमाशितम्भवनं तृप्तिः अशनं भोजनमित्यर्थः.

उत्कृष्टम्, वल्गितम्, शयितम्, and स्थितम् are all used as abstract nouns, the Past Par. affix त being added in the sense of भाव.

Jaya. explains बहुमन्यत &c. somewhat differently. 'पुण्यभाज इमे वरेषां स्वेच्छाविहारिणां चेष्टितमस्माकं तु शोकसन्तप्तानां न किञ्चिदस्तीति'.

Stanza 109—

हृदयङ्गमम्=What is in the heart. गम् takes the affix खच् when preceded by an *upapada* as its object, when the word so formed is a proper noun. *e. g.* 'सुतङ्गमो नाम यस्य पुत्रः सौतङ्गमिः'. This is the Sūtra "गमश्च" ३।२।४७।।. हृदयङ्गम can not well be taken as a proper noun here. Malli. shews his own अरुचि by using the word मन्यते in 'हृदयस्येयं संज्ञेति मन्यते'. Jaya. says:—'स्वानुभवं हि वस्तु हृदयङ्गममित्युच्यते तेन संज्ञायामित्यधिकृत्य गमश्चेति खच् ।'. Amara gives it the sense of 'coherent' 'सङ्गतं हृदयङ्गमम्'. But the word generally means 'lovely' 'pleasant'; *e. g.* 'हृदयङ्गमः परिहासः' Malati. Ac. ३. It is used in Raghu. and Ku. 'वल्लकी च हृदयङ्गमस्वना वल्गुवागपि च वामलोचना' (रघु० १९. १३.). 'क नु ते हृदयङ्गमः सखा कुसुमायोजित-कार्मुको मधुः' (कुमा० ४. २४), 'इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा यथार्या हृदयङ्गमाः' (कुमा० २. १६). On all these Malli. says 'खच्प्रकरणे "गमेः सुप्युपसंख्यानम्" इति खच्प्रत्ययः ।'. This Vārtika is to be applied where there is no संज्ञा. 'असंज्ञार्थमिदम् । नितङ्गमो हस्ती' सिद्धा० कौ०.

Stanza 110—

अत्यन्तगः=Destroyer. 'अत्यन्तगः विनाशयिता ।' Jaya. In Malli.'s reading, it must be taken to mean 'that has reached the climax'. स्यात्-शक्तो भवेत्. The genitive सङ्गन्धनस्य shews संबन्ध. Thus it means 'your honour would shew his power in connection with Indra, *i. e.* would withstand even Indra.'

प्रातरुद्यन्. Vāli is as irresistible as the Sun rising in the morning. Even the rising Sun is very powerful, much more is the Sun after he has risen and gone high. 'सर्वं वाक्यं सावधारणं भवतीति प्रातरप्युद्यन्नवार्यप्रसर एवेति तेन सर्वकाले अस्यावार्यप्रसरत्वं सिद्धं न तु प्रातरेवोद्यन्नवार्यप्रसर इति' जय०.

Stanza 111—

वरेण तु मुनेः. Vāli's strength is described in the Rāmāyana Kish-kindhā Kānda 11th Canto in verses beginning with 'समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरम् । क्लामत्यनुदिते सूर्ये वाली व्यपगतक्लमः ॥'. He is described to have a garland given him by his father Indra, which, being put on brought him success on the battle-field 'तमेवमुत्तवा संक्रुद्धो मालामुत्क्षिप्य काञ्चनीम् । पित्रा दत्तां महेन्द्रेण युद्धाय व्यवतिष्ठत ॥'. The commentator says 'एषा हि माला संमामजयदा'.

Stanza 113—

पतिमलक्षणोपेताम्. Malli.'s reading means 'endowed with ill-ominous signs on the hand, that go to shew the death of her husband.' N. reads पतिमलक्षणोपेताम्. This is the reading of Jaya. who explains it as 'पतिं हन्ति यल्लक्षणं तेनोपेतामिवेतीवार्योऽत्र द्रष्टव्यः ।'.

Stanza 115—

आढ्यङ्करण and **प्रियङ्करण** have both the affix **ख्युन्** (अन) which has the sense of च्वि, that is, it shews अभूततज्ञाव, the state which did not exist before. **आढ्यङ्करणविक्रान्तः**=One whose prowess makes even one who is not famous to be famous,

Stanza 116—

प्रियम्भावुकताम् and **प्रियम्भविष्णु** are formed like **आढ्यङ्करण** and **प्रियङ्करण** with this difference that in the former the affixes **खुकम्** (उक) and **इष्णुच्** (इष्णु) have an active sense, while in the latter **ख्युन्** (अन) is affixed in the sense of **करण** or instrument. In both, the affixes have the sense of च्वि.

Stanza 118—

रामर्त्विक्. Jaya. gives the same derivation of **ऋत्विज्** as Malli.; but he rightly says 'इदमृत्विक्शब्दनिर्वचनम् । रुढितस्तु याजयितृषु ब्राह्मणेषु ।'.

The figure of speech in this verse is **सावयवरूपक** (*vide* Notes on St. 104), but it is not **समस्तवस्तुविषय**; because the **आरोप्यमाण**, **यजमान**, is not **शब्द** (expressed). If it were **सुग्रीवयजमानः** instead of **सुग्रीवः**, it would have been an instance of **समस्तवस्तुविषय**; but as it is, it is **एकदेशविवर्तिसावयवरूपक**. 'यत्रावयवनिरूपणादवयविनो निरूपणं गम्यते तदेकदेशविवर्तिरूपकम्'.

Stanza 119—

युद्धं भियः=The inspirer of terror, one who inspired terror.

Stanza 126—

बान्धवक्रोशिनः. **बन्धुः** एव **बान्धवः** प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्. **बन्धु** comes under the **प्रज्ञादि** group, to which **अण्** is affixed as a **स्वार्थवाचक** affix by the Sūtra "प्रज्ञादिभ्यश्च" ५।१।३८॥. In the same way we have **रक्ष** एव **राक्षसः** । **देवता** एव **दैवतम्** । **प्रज्ञ** एव **प्रज्ञः** । **पिशाच** एव **पैशाचः** । **मरुदेव** **मारुतः** । **चोर** एव **चौरः** ।

Stanza 127—

वनवर्त्तिनः. The word is formed by the Sūtra “व्रते” ३।२।८०।। णिनि (इन्) is affixed to a root with an *upapada* when the word so formed shews observance of practice prescribed by the S'āstras. ‘व्रत इति शास्त्रतो नियम उच्यते । व्रते गम्यमाने सुबन्त उपपदे धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति । समुदायोपाधिश्चायम् । धातुपपदप्रत्ययसमुदायेन व्रतं गम्यते । स्थण्डिलशायी । अश्राद्धभोजी । कामचारप्राप्तौ नियमः । सति शयने स्थण्डिल एव शेते नान्यत्र । सति भोजनेऽश्राद्धमेव भुङ्क्ते न श्राद्धमिति ।’ काशि०. So वनवर्त्तिनः means ‘येषां सत्यन्यस्थाने वृत्तौ च वन एव वर्त्तितुं शास्त्रतो नियमस्ते वनवर्त्तिनः ।’ *Jaya.*

Stanza 128—

शूरमानी. मन् has खश् and णिनि affixed to it in the sense of ‘considering oneself to be what is denoted by the *upapada* of the root.’ ‘यदा प्रत्ययार्थः कर्त्ताऽऽत्मानमेव दर्शनीयत्वादिना धर्मेण युक्तं मन्यते तदायं विधिः । दर्शनीयमात्मानं मन्यते दर्शनीयमन्यः । दर्शनीयमानी । पण्डितमन्यः । पण्डितमानी ।’ काशि०. Thus we have शूरमानी or शूरमन्यः । साधुमानी or साधुमन्यः.

Stanza 129—

अन्यव्यासक्तघातित्वात्. हन् takes णिनि, with an *upapada* which is its object, when the action of killing is done in the past time and when the word so formed shews censure. ‘पितृव्यघाती । मातुलघाती । कुत्सितमहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । चोरं हतवान् ।’ काशि०. *Jaya.* says:—‘तत्र कुत्सितमहणं कर्त्तव्यमित्युक्तम् । यदि सुग्रीवेण मम विरोधः किं तवायातमिति कुत्सितहननम् ।’

ब्रह्मघ्नम्. ब्रह्महन् is formed by the affix क्तिप्. This affix is added to any root. The Sūtra “ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्तिप्” ३।२।८१।। must therefore be taken in a limited sense. The Kāśikā on this runs as follows:—

‘कर्मणीति वर्त्तते । ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्धातोः क्तिप्प्रत्ययो भवति भूते । ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । किमर्थमिदमुच्यते । यावता सर्वधातुभ्यः क्तिव्विहित एव । ब्रह्मादिषु हन्तेः क्तिव्वचनं नियमार्थम् । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्नान्यस्मिन्नुपपदे पुरुषं हतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात्स्यात् ब्रह्माधीतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले क्तिबेव नान्यः प्रत्ययः । तथा भूतकाल एव नान्यस्मिन् ब्रह्माणं हन्ति हनिष्यति वेति । तदेतद्भक्ष्यमाणबहुलमहणस्य पुरस्तादपकर्षणाल्लभ्यते ।’ बहुलम् occurs in the next Sūtra “बहुलं छन्दसि” ३।२।८२।। But the Bhāṣya does not accept these four limitations. ‘ब्रह्मादिष्वेव क्तिबेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम्’ सिद्धा० कौ०. The Bhāṣya proceeds as under:—

‘किमर्थं ब्रह्मादिषु हन्तेः क्तिव्विधीयते न क्तिप्चान्येभ्यो वृद्ध्यत इत्येव सिद्धम् । ब्रह्मादिषु हन्तेः क्तिव्वचनं नियमार्थम् । नियमार्थोऽयमारम्भः । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्तिव्वया

स्थापिति । किमविशेषेण । नेत्याह । उपपदविशेषे एतस्मिन् विशेषे । अथ ब्रह्मादिषु हन्ते-
र्णिनिना भवितव्यम् । न भवितव्यम् । किं कारणम् । उभयतो नियमात् । उभयतो निय-
मोऽयम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते किञ्भवति । किञ्चेव हन्तेर्भूते ब्रह्मादिष्विति । तथा चोत्त-
रस्य वचनार्थः । एवं च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपन्नो भवति ।’

On this Kaiyata remarks :—

‘किमविशेषेणेति । किं धातूपपदकालप्रत्ययाश्चत्वारोपि नियम्यन्ते अथ किञ्चिदेष
नियम्यत इति प्रश्नः । उपपदविशेष इति । अनेन धातुनियमं दर्शयति । ब्रह्मादि-
ष्वेव हन्तेर्भूते किञ्भवति नोपपदान्तरे । तेन पुरुषं हतवानित्यत्र किञ्च भवति । अथेति ।
“कर्मणि हनः” इत्यनेनेति भावः । किञ्चेवेति । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते किञ्चेव भवति
न प्रत्ययान्तरमिति किञ्भूतकाले नियम्यत इति कालनियमोऽयं भवति । एतदेव
नियमद्वयं भाष्यकारेणाश्रितम् । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते किञ्भवति । ब्रह्मादिषु हन्तेः
किञ्भूत एवेत्येतत्तु नियमद्वयं नाभ्युपगतम् । अन्यैस्त्वाहोपुरुषिकया चतुर्विधो नियमो
व्याख्यातः । स भाष्यविरोधान्नादरणीयः । तथा चेति । यस्माद्ब्रह्मादिष्वेवेति
नियमोऽनेन क्रियते तस्मादुत्तरस्य योगस्य वचने प्रयोजनमस्ति । उपपदान्तरे हन्ते-
श्छन्दसि किञ्चिथा स्यादिति ।’

Stanza 130—

पापकृत्. कृ takes the affix कृप् (The whole of कृप् is dropped, but
as it is पित्, कृ takes the augment त् by “ऋस्वस्य पिति कृति तुक्” ६।१।७१॥)
after सु, and after कर्मन्, पाप, मन्त्र, and पुण्य as its objects. Here there
is a three-fold नियम; namely किञ्चेव, कृञ् एव, भूत एव. ‘किञ्चेवेति नियमा-
स्कर्म्म कृतवानित्यत्रापि न । कृञ् एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान् मन्त्राध्यायः । अत्र न
कृप् । भूत एवेति नियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां न कृप् । स्वादिष्वे-
वेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे कृप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ।’ सिद्धा० कौ०.

Stanza 131—

अग्निचित्. In अग्निचित् and सोमसुत् the Kāśikā mentions four kinds
of नियम as in ब्रह्माहा. ‘चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते । धातुकालोपपदप्रत्ययविषयः’ ।
The word means ‘one who keeps sacred fire,’ आहिताग्नि.

रथचक्रचिदादिषु. रथचक्रचित्=An arrangement of bricks for fire
in the form of a chariot-wheel. Malli. takes अनलेषु in the लक्ष्य sense of
‘altars on which fires are kindled’. Jaya. takes रथचक्रचित् in the sense
of ‘fire for which bricks are arranged in the form of a chariot-wheel.’
‘अभ्यर्थो हि तत्कार इष्टकाचय इत्युच्यते तद्द्वारेणाग्निरपि ।’ जय०. Malli.’s in-
terpretation is preferable. अभ्याख्यायाम् in the Sūtra “कर्मण्यभ्याख्यायाम्”
३।२।१२॥ is explained in a way which supports Malli.’s explanation.
‘अभ्याख्यायां धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेदभ्याख्या गम्यते । . . . । आख्याग्रहणं

रूढिसंप्रत्ययार्थम् । अश्रयार्थो हीष्टकाचय उच्यते इयेनचिदिति ।' काशि०. अश्रयाश्रया-
याम्= 'अश्रयाधारस्थलविशेषस्याश्रयायाम्' सिद्धा० कौ०.

Stanza 133—

बुद्धिपूर्वं भुवन्न त्वां. भुवन्न may be separated into भुवन् न or भुवम् न. भुवन् and भुवन्, Malli's reading, have both the same sense, viz. आनन्. Taking either, the construction is पिता त्वा खलं ह्यु (भु) वन् बुद्धिपूर्वमेव न राजकृत्वा. But with भुवम्, the अन्वय must be खलं त्वा पिता न राजकृत्वा तन् बुद्धिपूर्वं भुवम्. In this case the Acc. त्वा is not strictly correct. By the Sūtra "कर्तृकर्मणोः कृति" २।३।६५॥ the object of the कृदन्त, राजकृत्वा, must be used in the genitive. Malli, therefore says 'त्वामिति द्वितीया न स्यात्.' In 'धायैरामोदमुत्तमम्' (St. 80), however, Malli. says "कर्तृकर्मणोः कृति" इत्यत्र शेषत्वविवक्षायामेव षष्ठीविधानाद्विह तद्विवक्षायामामोदमिति कर्मणि द्वितीया।'. This view, however, is not quite free from objection. The Kāśikā says 'शेष इति निवृत्तम् । पुनः कर्मग्रहणात् ।' (Vide Note on St. 80). Some commentators divide त्वा into तु and आ, and understand पिता अखलम्. 'अन्ये तु इति निषेधे आशब्दः स्मरणे पीडायां वा राजकृत्वेत्यत्र तवेत्यर्था— इभ्यते नमः प्रश्लेषात् अखलमिति मामित्यस्य वक्ष्यमाणस्य विशेषणमित्याहुः ।' भर०. This is complicated and awkward.

Stanza 135—

दुष्टः. It has the same sense as दुःस्थः=badly settled, not settled. 'दुष्टः दुःस्थः सन् । अपदुःसुषुस्थ इत्यौणादिकः कुप्रस्थयः ।'

Stanza 139—

अनूचानैः. अनूचान is one who has studied all the Vedās with their six parts. 'साङ्गे प्रवचने (वेदे) अधीती.'

Stanza 141—

संभविष्यावः. The second Future is used in the sense of the Imperfect when the action denoted by the verb is dependant upon the principal verb, which must have the sense of 'to remember' e. g. 'अभिज्ञानासि स्मरसि बुध्यसे चेतयसे वा देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः'. Here वत्स्यामः means अवसाम. If however the subordinate sentence is introduced by यद्, the second Future can not be used in the sense of the Imperfect. 'अभिज्ञानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम.'

Stanza 142—

When अभिज्ञा or its synonym is the principal verb, and two verbs depend upon it, the action of one of which indicates that of the other,

these two verbs may be used either in the 2nd Future or in the Imperfect in the sense of the Imperfect. The two sentences may or may not have been connected by यद्. *e. g.* 'अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे' or 'अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेष्ववसाम तत्रौदनमभुञ्जामहि'; or 'अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे' or 'अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम तत्रौदनमभुञ्जामहि'. In the present stanza वास is the indicator of पान.

CANTO VII.

Stanza 9—

अनपचारिणम्. This seems to be the true reading and not **अनप-कारिणम्** adopted by C. and N. It is found in almost all the Mss. Moreover the Sûtra “संपृचानुरुधाड्यमाड्यसपरिस्तसंसृजपरिदेविसंज्वरपरि-क्षिपपरिरटपरिवटपरिदहपरिमुहदुषक्षिषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरा-मुषाभ्याहनश्च ॥” ३।२।१४२॥ which, the five verses beginning with संज्वारिणेव illustrate, contains the root अपचर and not अपकृ. In these verses all the roots mentioned in the Sûtra are illustrated with the exception of आयम्, दुष्, दुह्, विविच्, भज्, and अतिचर्. The forms of these ending in चिनुण् (इन्) are आयामिन्, शोषिन्, शोहिन्, विवेकिन्, भागिन्, and अतिचारिन्.

Stanza 10—

परिमोहिणम्. This seems to be the correct reading and not परि-मोहिणम् found in C. and N. “कृत्यचः” ८।१।२९॥ teaches that न् of a कृत् affix coming after a vowel is changed to ण् when preceded by इ in a preposition. The कृत् affixes that have न् in them are अन, मान, अनीय, अन्, इन्, and न (substitute of the Past Part. affix त्). This change is necessary and not optional. ‘कृत्यो यो नकारोऽच उत्तरस्तस्यो-पसर्गस्थान्निमित्तात्तत्तरस्य णकारादेशो भवति । अन मान अनीय अनि इनि निष्ठादेश एते णत्वं प्रयोजयन्ति । अन । प्रयाणम् । परियाणम् । प्रमाणम् । परिमाणम् । मान । प्रयायमाणम् । परियायमाणम् । अनीय । प्रयाणीयम् । परियाणीयम् । अनिः । अप्रयाणिः । अपरियाणिः । इनि । प्रयायिणौ । परियायिणौ । निष्ठादेशः । प्रहीणः । परिहीणः । प्रही-णवान् । परिहीणवान् । अच इति किम् । प्रभुग्रः । परिभुग्रः । काशि०. To this there is one Vārtika, which sanctions णत्वं in निर्विण्ण. ‘कृत्यस्य णत्वे निर्विण्णस्यो-पसङ्ख्यान् कर्तव्यम् ।’ निर्विण्णोऽस्मि खलसङ्गेन । निर्विण्णोऽहमत्र वासेन ।’ काशि०.

Stanza 11—

पर्णे is of course a better reading than **पक्षी**. पक्षी gives no additional sense. It is superfluous. पर्णे पत्तम्. Chātaka wishes for water on a leaf and not on the ground. ‘धरणीपतितं तोयं चातकानां रुजाकरम्.’

Stanza 14—

उपशरदे. When the Loc. is not used, the form will be उपशरदम्.

Stanza 22—

अमङ्गुरप्रज्ञः = One whose intellect is firm. घुरच् (उर्) is added to मञ्ज् in the कर्मकर्त्तरि sense. As घुरच् is घित्, ज् is changed to ग् by “चजोः कु-विण्यतोः” ७।३।५२। (that is, च् and ज् are changed to क्, and ग् when followed by an affix which is घित् and the affix ण्यत्). ‘भञ्जेः कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः स्वभावात् । भङ्गुरं काष्ठम् । घित्वात्कुत्वम् ।’ काशि०. ‘अभिधानस्वाभाव्यात् भञ्जेः कर्मकर्त्तर्येवायं घुरच्प्रत्ययः’ तत्त्व०. ‘भञ्जेः कर्मकर्त्तर्येव अभिधानस्वभावा-दित्याहुः’ मनो०. Thus भङ्गुरम् means स्वयमेव भज्यते. Jaya’s reading is भङ्गुरप्रज्ञः. ‘भङ्गुरा ये स्वयमेव भज्यन्ते । . . . । तान् प्रजानातीति भङ्गुरप्रज्ञः ।’ (जय०). This does not convey a good sense. Jaya. takes गत्वरान् in the sense of ‘गमनशीलान् अस्थिरप्रकृतीन्’.

विदुरः = One who knows well. It is formed by affixing कुरच् (उर्) to विद् according to the Sūtra “विदिभिदिच्छिदेः कुरच्” ३।२।१६२।. ‘ज्ञानार्थस्य विदिर्महणं न लाभाद्यर्थस्य स्वभावात् । विदुरः पण्डितः । भिदुरं काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः । भिदिच्छिद्योः कर्मकर्त्तरि प्रयोगः’ काशि०. On this the Manoramā says:— ‘छिदुरमिति । कर्मकर्त्तरितीति वृत्तिः । नैतत् भाष्ये वृष्टम् । तथा च माघः मुख्ये कर्त्तरि प्रायुङ्क्त । ‘प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सराच्छिदुरया दुरयाचितमङ्गना इति ।’. This is in Māgha C. VI, St. 8, where ‘गुरुमत्सराच्छिदुरया’ qualifies परपुष्टया and is explained by Malli. as ‘गुरोर्महतो द्वेषस्य छिदुरया छेभ्या । “विदिभिदिच्छिदेः कुरच्” ।’. Thus छिदुर means either ‘that which cuts,’ or ‘that which is cut of itself.’

Stanza 25—

स्वमङ्क. The word is formed by affixing नजिङ् (नज्) to स्वप् in the active sense. The same affix is added in the same sense to तृष् and धृष्. The words are स्वमङ्ज्, तृष्णज्, and धृष्णज्.

ईश्वरः = ‘ईशानशीलः’ Jaya., that is, ‘lording it over my wives.’ The word is formed by affixing वरच् (वर) to ईश् by the Sūtra “स्थेशभा-सपिसकसो वरच्” ३।२।१७५।. We have thus स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । विकस्वरः ।

Stanza 27—

Jaya. notices the reading धरासमुद्रशैलानाम् which is adopted in the text. ‘धरासमुद्रशैलानामिति पाठान्तरम् । अत्र ‘बहुष्वनियमः’ इति पूर्वनिपातः । यथा वीणाशङ्खदुन्दुभयः ।’ (जय०).

Stanza 28—

कारुः=doer. The word is formed according to the उणादि Sūtra 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्' । 'करोतीति कारुः शिल्पी कारकश्च । वातीति वायुः ('आतो.युच्' ३।३।१२८॥) पायुर्गुहम् । जयत्यभिभवति रोगान् जायुरौषधम् । मिनोति प्रक्षिपति देहे उष्माणमिति मायुः पित्तम् । स्वादुः । साध्नोति परकार्यं साधुः । अभुते आद्यु शीघ्रम् ।' (सिद्धा० कौ०) ।

Stanza 29—

कारका मित्रकार्याणि. The genitive is not used with a word formed by the affix अक in the sense of the Future and one formed by इन in the Future sense, or in the sense of 'debtor'. In कारक अक has the Future sense, कारकाः being equal to करिष्यन्तः. 'कदं कारको ब्रजति । ओदनं भोजको ब्रजति । इनः खल्वपि । ग्रामं गमी । आधमर्ण्यं शतं दायी । सहस्रं दायी । भविष्यदाधमर्ण्य-योरिति किम् । यवानां लावकः । सक्तूनां पायकः । अवदयं करी कदस्य । इह कस्मान्न भवति । वर्षशतस्य पूरकः । पुत्रपौत्राणां दर्शक इति । भविष्यदधिकारे विहितस्याक-स्वेदं ग्रहणम् ।' काशि०. ण्वुल् (अक) has two senses. It is added in the active sense without reference to any particular time (कालसामान्ये), by the Sūtra "ण्वुल्लुचौ" ३।१।१३३॥. It has also the sense of the Future and is affixed to a verb which depends upon the principal verb in the sentence. This is according to the Sūtra "तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्यायाम्" ३।३।१०॥ (e.g. कृष्णं द्रष्टुं याति, कृष्णं दर्शको याति). The genitive is prohibited with ण्वुल् which has the Future sense. 'यस्तु कालसामान्ये ण्वुल्लुभिहितस्तस्य नायं निषेधकत्वेन ओदनस्य पाचकः, पुत्रस्य दर्शक इत्यादौ स्यादेवेति भावः' ।

Stanza 31—

साधयिष्यामः. Jaya's reading is सादयिष्यामः which means 'साधयिष्यामः'=we shall kill.

करिष्यन्तः स्यत्, the termination of the second Future, is used in two ways. It is added to a root which may or may not be connected with another verb as depending upon it. "लट् शेषे च" ३।३।१३॥ 'शेषः क्रियार्थोपपदादन्यः । शेषे शुद्धे भविष्यति काले चकारात् क्रियायां चोपपदे क्रियार्थायां धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । करिष्यामीति ब्रजति । हरिष्यामीति ब्रजति । शेषे खल्वपि । करिष्यति । हरिष्यति ।' काशि०. In this verse करिष्यन्तः is not connected with any verb, while साधयिष्यामः depends upon आसेदुः. करिष्यन्त इत्यत्र शुद्धे भविष्यदर्थे लट् । साधयिष्याम इत्यत्र क्रियार्थक्रियोपपदे भविष्यदर्थे लट् ।

Stanza 34—

एकनिश्चायम्. Mark the difference between निश्चय and निश्चाय. निश्चय is 'determination,' while निश्चाय is 'heap'. निश्चाय is परिमाणवाचक. Malli. takes एकनिश्चायमागतम् as qualifying कपिसमाहारम्. It means 'A large number of monkeys that had come in one lot.' Jaya. takes एकनिश्चायमागतम् with आयामम्. 'एकनिश्चायमागतमेकराशितां प्राप्तमायाममित्यर्थः।' (जय०). Bharatamallika also takes it similarly. 'कीदृशमायामम्। एकं निश्चायं ज्ञानमागतं प्राप्तमत्यभ्यासात् सर्वासां दिशां दैर्घ्यं सुग्रीवस्य ज्ञानारूढमित्यर्थः' (भर०). He also says:—'एको निश्चायो निश्चयो यस्येति कपिसमाहारस्य विशेषणं वा। एतेन एकवाक्यता दर्शिता।' Bharatamallika takes निश्चाय in the same sense as निश्चय. Malli.'s interpretation seems to be the best.

Stanza 35—

जाम्बवन्नीलसहितम्. Malli. takes the whole as a compound, taking the first word as जाम्बवन्. He criticizes those who take the word as अकारान्त, i. e. जाम्बव. By 'केचित्' he means Jaya. and others. Jaya. says:—'जाम्बवं वृक्षाधिपतिम्। . . .। जाम्बवशब्देऽकारान्तो द्रष्टव्यः।' It is not quite clear why Malli. says 'चिन्त्यम्'. Bharatamallika quotes Vishvakosha to shew that the word is अकारान्त also. 'जाम्बवान् जाम्बवोऽपि च' इति विश्वः। However जाम्बवन् is the form of the word generally found, in the Rāmāyaṇa and other Purāṇas.

Stanza 37—

वनाभिलावान्=The cutting or destruction of forests. 'वनविध्वंसान्' Jaya. Malli. explains अभिलाव by उत्सेध, which is to be taken in the sense of 'destruction'. 'उत्सेधस्तूच्छये न स्त्री क्लीबं संहननेऽपि च' इति मेदिनी.

Stanza 38—

सदोद्गारसुगन्धीनाम्=Which are fragrant by their constant exudations. Jaya. takes it to mean 'which always give out good smell in belching after they have been eaten.' 'सदा सर्वदा उद्गारे भक्षणानन्तरं श्वसनपूर्वके शब्दोद्धारणे यानि सुगन्धीनि तेषाम्'. 'यद्भुक्तं सदुद्गारेऽपि सुगन्धि प्रकाशयति तदुद्गारसुगन्धि' भर०. For the change of गन्ध to गन्धि (vide notes on O. II, St. 10).

आशिताः=Satisfied (those that have eaten their fill). It is active in sense. (vide notes on C. IV. St. 11). The use of the genitive with the word is to be understood by the fact that षष्ठीसमास is prohibited with it by the Sūtra "पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन" २।२।११. 'सुहिता-

यास्तृतीयार्थाः। फलानां सुहितः ।'. If the genitive case were not used with the word, there would be no meaning in prohibiting षष्ठीसमास with it.

Mark the difference between उत्क्रार, which means धान्यराशि, 'heap of corn' and उत्कर which means 'any collection' as भिक्षोत्कर. So निकार is धान्यराशि, and निकर is any समूह as पुष्पनिकर. It is only in the sense of 'the throwing up of corn' that कृ takes घञ्.

Stanza 39—

संस्ताव=Singing together, hymning in chorus. It is explained in the Kāśikā and Kaumudī as meaning 'a place where Brāhmanas meet to sing the Sāma-Veda. 'समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देसे छन्दोगाः स देशः संस्तावः।' सिद्धा० कौ०. 'संस्तावश्छन्दोगानाम्। समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देसे छन्दोगाः स देशः संस्ताव इत्युच्यते। संस्तवश्छान्नयोः।' काशि०. संस्तव generally means परिचय.

प्रस्तार. Note the difference between प्रस्तार and प्रस्तर. Both mean 'spreading out, collection'; but the former is used when the description is not connected with a sacrifice. 'स्तुञ् आच्छादने। अस्माद्धातोः प्रशब्दे उपपदे घञ्प्रत्ययो भवति न चेद्यज्ञविषयः प्रयोगो भवति। शङ्खप्रस्तारः। मणिप्रस्तारः।' काशि०.

Stanza 40—

विस्तार=Extent of anything except of words. The extent of words is विस्तर.

संग्राह=Catching by the fist. 'अहो मङ्गलस्य संग्राहः। अहो मुष्टिकस्य संग्राहः। संग्रहो धान्यस्य।' काशि०.

Stanza 41—

न्याय्यम्. न्याय and परिणाय are formed by affixing घञ् (अ and changing the vowel to its Vriddhi) to इ with नि and नी with परि respectively in the sense of 'non-deviation' and 'moving pieces in chess' respectively, e. g. परिणयेन शारान् भ्रन्ति। समन्तान्नयनेनेत्यर्थः। एषोऽत्र न्यायः यथाप्राप्तकरणमित्यर्थः। परिणय=marriage and न्यय=destruction, न्ययं गतः पापः। नाशं गत इत्यर्थः।

पर्याय means क्रमप्राप्तस्यानतिपातः, i. e. 'regular order,' while पर्यय means 'lapse'; e. g. कालस्य पर्ययः। अतिपात इत्यर्थः।

निशोपशायः. उपशाय is used in the sense of 'sleeping by turns,' while उपशय simply means 'sleeping near.' It does not convey the

idea of पर्याय. Similarly विशाय=sleeping by turns, while विशय=संशय (doubt).

फलोच्चायः. चि takes the affix घञ् when the idea of taking by hand or proximity and not stealing is conveyed.

‘हस्तादानग्रहणेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । फलप्रचायः । हस्तादान इति किम् । वृक्षशिखरे फलप्रचयं करोति (‘वृक्षामस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति’ सिद्धा० कौ०) । अस्तेय इति किम् । पुष्पप्रचयश्चौर्येण ।’ काशि०. The word उच्चय does not convey any such idea. ‘उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः’. This Vārtika seems to have escaped Malli.’s notice when he quotes Vallabha on पुष्पोच्चय in his Com. on Kumārasambhava C. 3, St. 61. ‘पुष्पोच्चयः पुष्प-प्रकरः । “हस्तादाने चेरस्तेये” इति घञ्जिषयत्वात्कवीनामयं प्रामादिकः प्रयोग इति बह्वचः ।’. Malli. does not refer to the ‘उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः’ which is an exception to the Sūtra “हस्तादाने चेरस्तेये” ३।३।४०॥. It must be stated, however, that this difference between प्रचाय and प्रचय is not strictly observed in usage.

Stanza 43—

निग्राहः=Curse, imprecation. अवग्रह also means the same. ‘अवग्रहो हन्त ते वृषल भूयात् । निग्राहो हन्त ते वृषल भूयात् । आक्रोशे इति किम् । अवग्रहः पदस्य । निग्रहश्चोरस्य ।’ काशि०.

Stanza 45—

मासतमादहः प्राक्=Before the last day of one full month from this day. मासतमः दिवसः the day on which one month is completed.

Stanza 49—

प्रग्राहवान्=Having the string of a balance in his hand.

Stanza 52—

विनतः= Name of a monkey. Jaya. takes it to mean ‘one who had bowed.’ ‘विनतः प्रणतः समीप इत्यर्थात्’ (जय०). This is not good. विनत must be here taken as a proper noun. The Rāmāyana describes what monkeys were sent to what directions :—

‘उत्तरां तु दिशं रम्यां गिरिराजसमावृताम् ॥

प्रतस्थे सहस्रा वीरो हरिः शतबलिस्तदा ।

पूर्वां दिशं प्रतियथौ विनतो हरियूथपः ॥

ताराङ्गदादिसहितः श्ववगः पवनात्मजः ।

अगस्त्याचरितामाशां दक्षिणां हरियूथपः ॥

पश्चिमां च दिशं घोरां सुषेणः स्रवणेश्वरः ।

प्रतस्थे हरिशार्दूलो दिशं वरुणपालिताम् ॥ 'किट्कि० स०. ४५.

Thus we see that शतबलि, विनत, हनुमन्, and सुषेण were sent respectively to the northern, eastern, southern, and western directions.

Stanza 57—

निगदान् and निनादान् both mean 'sounds', 'words'. गद्, नद्, पद्, and स्वन् take घञ् (अ) or भृच् (अ) when preceded by नि. घञ् being जित्, the penultimate अ of roots to which it is affixed, takes Vriddhi by "अत उपधायाः" ७।२।११६॥. "नौ गदनद्वपठस्वनः" ३।३।६५॥ निगद्ः । निगाद्ः । निनद्ः । निनाद्ः । निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ।

Stanza 58—

पण= Wealth. 'पणो माने वरादानां मूल्ये कार्षापणे धने । द्यूते विक्रय्यशाकारौ बद्धमुष्टौ ग्लहे भृतौ' धरणी.

क्लामेन, the reading of E₂, does not seem to be correct. क्लम् can not take Vriddhi as shewn in the Com.

Stanza 59—

समजेन. अञ् takes the affix अच् when preceded by सम् and उद् in the sense of 'a collection (of beasts)' and 'the driving (of beasts)'. 'समजः पशूनां सङ्घः । उदजः पशूनां प्रेरणम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उशजो क्षत्रियानाम्' (सिद्धा० कौ०).

Stanza 60—

ग्लहम्. ग्लह=stake. The word occurs in Māgha 'व्यात्युक्षीमभिसरण-ग्लहामदीव्यन्' ८-३२. There Malli.'s remarks on ग्लह are :—"अक्षेषु ग्लहः" इति प्रहरेवाक्षपणे लक्षनिपातः । अप्रत्ययस्तु "ग्लहवृद्धिनिश्चिगमश्च" इत्येव सिद्ध इति केचित् । अन्ये तु ग्लहिं प्रकृत्यन्तरमङ्गीकृत्याप्प्रत्ययस्यैव निपातो घञ्पशरीत्याहुः ।

Stanza 63—

अन्तर्धने. अन्तर्धन or अन्तर्धण is formed according to Pāṇini by adding अच् to हन् and changing it to घन्. It conveys the sense of 'a region in वाहीक (the Punjab) country'. Here, however, it means the space between the outward entrance and the door. 'द्वारमतिक्रम्य यः सावकाशप्रवेशः सोऽन्तर्धण इत्युच्यते ।' जय०.

लौहोद्धनघनस्कन्धाः उद्धन is generally a large wooden block on which carpenters place their wood while fashioning it. 'यस्मिन् कोष्ठे

अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्षन्ते तदुद्धनः' सिद्धा० कौ०. Amara also explains the word similarly 'निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः' (अम०). But our commentator explains it to mean 'an iron block for blacksmiths to fashion their iron upon'. We have लो (or लौ) होद्धन and not काष्ठोद्धन in the text. It is this that has led Malli. to explain it thus.

अपघन is formed by affixing अप् to अपहन् and changing it to घन्. It has the sense of अङ्ग. अङ्ग is not the whole body but hands and feet. 'अङ्गं शरीरावयवः । स चेह न सर्वः किन्तु पाणिः पादश्चेत्याहुः ।'. In अपघन, the affix अप् has the sense of करण. 'अपहन्यते अनेन इति अपघनम् ।'. Here, however, it seems to mean any limb, all limbs, or the whole body. Amara gives it as a synonym of अङ्ग 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः'.

Stanza 64—

अयोधनमुष्टयः अयोधन (अयो हन्यतेऽनेन) means 'a hammer'. The word is so used in the Raghu. 'अयोधनेनाय इवाभितप्तं वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदधे । १४, ३३. Here, however, Malli. explains it as 'लोहघण्टा'.

Stanza 64—

अव्याधि is an अव्ययीभाव compound like निर्मक्षिकम्. It means अना-मयम्, i. e. health.

उद्धान=Excellent. 'उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायते इत्युद्धनः । गत्यर्थानां बुद्धपर्यत्वात् हन्तिर्ज्ञाने.'

Stanza 68—

रक्षणम्. नङ् (न, the affix being क्ति is weak) is affixed to यज्, याच्, यत्, विच्छ्, प्रच्छ्, and रक्ष्. "यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ।" ३।३।९०॥ ०. g. यज्ञः । याच्या । यज्ञः । विभः । प्रभः । रक्षणः ।

Stanza 70—

दानवोऽसौ. This was Maya who was slain by Indra, when he was attached to the damsel Hemâ. The story is thus described by Svayamprabhâ in the Rāmâyana:—

‘मयो नाम महातेजा मायावी वानरर्षभ ॥
तेनेहं निर्मितं सर्वं मायया काञ्चनं वनम् ।
पुरा दानवमुख्यानां विश्वकर्मा बभूव ह ॥
येनेहं काञ्चनं दिव्यं निर्मितं भवनोत्तमम् ।
स तु वर्षसहस्राणि तपस्तत्त्वा महद्भवे ॥

पितामहाद्वरं लेभे सर्वमौशनसं धनम् ।
 विधाय सर्वं बलवान् सर्वकामेश्वरस्तदा ॥
 उवास सुखितः कालं कंचिदस्मिन्महावने ।
 तमप्सरसि हेमायां सक्तं दानवपुङ्गवम् ॥
 विक्रम्यैवाशानि गृह्य जघानेशः पुरन्दरः ।
 इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै वनमुत्तमम् ॥
 शाश्वतः कामभोगश्च गृहं चेदं हिरण्यम् ।
 दुहिता मेरुसावर्णेरहं तस्याः स्वयंप्रभा ॥
 इदं रक्षामि भवनं हेमाया वानरोत्तम ।
 मम प्रियसखी हेमा नृत्यगीतविशारदा ॥
 तथा दत्तवरा चास्मि रक्षामि भवनं महत् ।' किष्कि० स० ५१

As the demon was killed by Indra, the enemy of Bala, and not by Vishnu, the enemy of Bali, बलद्विषा is a better reading than बलिद्रुहा adopted by Malli.

Stanza 72—

विद्येव. It may be taken to mean तत्त्वज्ञान, as it is qualified by ब्रज्या-वती. Excellent learning, that knowledge of reality leads out (*i. e.* out of संसार) according to their desire those who curb their senses (निरुद्धाक्षान्-अक्ष meaning इन्द्रिय) and who give themselves up to concentration (अनुष्ठितक्रियान्).

Stanza 74—

उपधाभेदभीरवः=Afraid because they could not accomplish the work which was entrusted to them after they had been examined and found fit to do it. उपधा means 'examination'. Malli. here takes it in its लक्ष्य (secondary) sense of 'the accomplishment of work resulting from examination.' That is, when a work is entrusted to servants after their capacity for it has been examined, it is quite sure to be effected. Jaya's note is :—'उपधानमुपधा परीक्षा । तत्परिशुद्धो हि भृत्यः कार्येषु नियुज्यते । तदकरणादुपधाया भेदोऽभावस्तस्माद्भीरवः ।' जय०.

Stanza 76—

प्रस्कन्दिका=Bha. Malli. explains it as क्षयरोग.

Stanza 79—

अजीवनि. अनि is affixed to a root preceded by नञ् when imprecation is implied; *e. g.* 'अकरणिस्ते वृषल भूयात्' । 'अजीवनिस्ते शठ भूयात्' ।

Stanza 85—

उदङ्कः. It is a leathern vessel for taking out oil, ghee &c. 'घृतमुद्ध्यते उद्विष्यतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्कः चर्ममयं भाण्डम् ।'. हृदयोदङ्कः=A sharp instrument for pulling out the heart.

Stanza 86—

Malli's taking एषः to mean वानरगणः and supplying एषः पक्षी as the subject of 'अभ्येति' is awkward. The verse may be thus construed:- 'बुभुक्षया परिग्लानः एषः (पक्षी) अस्मान्नुमितः (अस्मिन् प्रदेशे) अभ्येति (अत एव) अशुभक्रियः परञ्च ईषदाव्यङ्कुरः न'. Jaya's explanation of the verse is as follows:—

'य एष अस्मान्नुमितः प्रदेशादभ्येति आगच्छति स परञ्च परलोके ईषदाव्यङ्कुरोऽपि अनाद्वैराषदाव्योऽपि न कृतः । अशुभेन कर्मणेत्यर्थात् । यतः परिग्लानो बुभुक्षया यो हि कर्मणा शुभेन ईषदाव्यङ्कुरोऽपि न कृतः स कथं न बुभुक्षया पीडयते ।'.

Stanza 90—

माहाकुलीनस्य. अञ्, खञ्, and ख are affixed to महाकुल in the sense of अपत्य. We have thus three words, माहाकुल, माहाकुलीन, and महाकुलीन.

Stanza 91—

Malli's reading is अहोऽतीतम्. The Sandhi here is ungrammatical, the rule being that अहन् changes its न् to र् when followed by what is not a case-ending; e. g. अहर्हृदाति । अहर्भुङ्क्ते ।, but we have अहोभिः. The Sandhi of अहन्+अतीतम् should thus be अहर्+अतीतम्=अहरतीतम्. With अहरतीतम्, there is no difficulty.

Stanza 92—

कौशल्यायनिवल्लभाम्. कौशल्यायनि is formed by affixing क्तिञ् in the sense of अपत्य to कौशल. Before affixing the termination कौशल is changed to कौसल्य. Jaya's derivation 'कौशल्याया अपत्यं कौशल्यायनी रामः' is not supported by the Kāśikā, Kaumudī, or Bhāṣhya. 'परमप्रकृतेरवायं प्रत्यय इष्यते (i. e. though the Sūtra is "कौसल्यकार्मार्याभ्यां च" ४।१।१५५॥, the affix क्तिञ् is not added to कौसल्य and कार्मार्य but to their original basis कौशल and कर्मार) । कौशलस्यापत्यं कर्मारस्यापत्यमिति । प्रत्ययसंनियोगेन तु प्रकृतिरूपं निपात्यते । तथा च स्मृत्यन्तरम् । दशकौशलकर्मारिछागवृषाणां युद्धादिष्टस्य । सागल्यायनिः । कौसल्यायनिः । कार्मार्यायणिः । छाग्यायनिः । वाय्यायणिः ।' काशि०. 'परमप्रकृतेरवायमिष्यते । प्रत्ययसंनियोगेन प्रकृतिरूपं

निपात्यते । कुशलस्यापत्यं कौशल्यायनिः । कर्मरस्यापत्यं कार्मर्यायणिः । छागवृ-
षयोरपि । छायायनिः । वास्यायणिः ।' सिद्धा० कौ०. कोसल and कौशल are two
forms of the same word. The Kāśikā reads 'कौसल्य' in the Sūtra
"कौसल्यकार्मर्याभ्यां च" while Bha. Dī. reads 'कौशल्य'.

कौमारीम्—The wife of one who has not married another wife. The
husband of one who has not married another husband is called कौमार.
'अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरूपपन्नः कौमारः पतिः । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी
भार्या ।' सिद्धा० कौ० and काशि०. Bha. Malli. suggests other explanations
also:—'कौमारीं जितकार्त्तिकेयभार्यामतिरूपवतीमित्यर्थः । कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य
पत्नी कुमारी । स्कन्धे मन्दमतिर्विवाहविमुखो धत्ते कुमारव्रतमिति काल्पनिकम् । न तु
प्रकृतम् । देवसेना नामेन्द्रकन्या कार्त्तिकेयस्य पत्नी प्रसिद्धा तथा हि 'शतक्रतो रूपवती
देवसेनेति वै सुता । सा महेन्द्रेण रत्यर्थं भार्यार्थेनोपपादिता ॥' इति स्कन्दपुराणीयं वच-
नममरकोषदीक्षायां मधुमाधवेन धृतम् । अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्तां स्कन्धेन साक्षादिव
देवसेनामिति कालिदासः । कुमारीं जयतीति . . . । किं वा कौ पृथिव्यां मारी माया
लक्ष्म्या रीर्गतिर्यस्यां लक्ष्मीरूपमित्यर्थः । . . किं वा कुमार एव कौमारः । कौमारस्य
भार्या रामस्य प्रथमपत्नीमित्यर्थः ।'.

Stanza 99—

यां गृहीत्वा. Malli. takes this to mean यां धनदं (i. e. धनदाह्)
गृहीत्वा. यह, he says, is द्विकर्मक, and in support of his statement quotes
'जिह्वाङ्ग . . .' &c. This view is not sanctioned by Pāṇini, Kātyāyana,
or Patanjali. We find the following remarks in the Manoramā on
ग्रहः—

'यत्तु प्राचोक्तं "दुष्टाच्यर्थरुधिप्रच्छच्चिद्रुशासुजिकर्मयुक् । नीहृक्कृष्णमन्यवहदण्ड-
ग्रहमुष्पचकर्मभाक् ॥" इति । अत्रेदं वक्तव्यं ग्रहः पाठो निर्मूलः जग्राह युतरं शक्रमि-
त्युदाहरणमप्ययुक्तम् ॥'.

Stanza 101—

नाविविदिषुं cf. 'A faint heart never won a fair lady'.

Stanza 103—

समगध्वम्—We wish you may go. By the Sūtra "आशंसायां भूतवच्च"
३।३।१३२ the Aorist is optionally used in the sense of the Future when hope
is implied. 'आशंसनमाशंसा । अप्राप्तस्य प्रियार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । तस्याश्च भविष्यत्कालो
विषयः । तत्र भविष्यति काले आशंसायां गम्यमानायां धातोर्वा भूतवत्प्रत्यया भवन्ति ।
चकाराद्वर्त्तमानवच्च । उपाध्यायश्चदागमत् । आगतः । आगच्छति । आगमिष्यति । एते
व्याकरणमध्यगीष्महि । एते व्याकरणमधीतवन्तः । अधीमहे । अभ्येष्यामहे । सामान्या-
तिदेशे विशेषानतिदेशाद्बह्विधौ न भवतः । आशंसायामिति किम् । आगमिष्यति ।'

काशि०. Thus the Aorist, the Present, and the Future are used when hope is implied.

मोदयध्वम्. The reading 'आहृध्वं मा रघूत्तमम्' noted by Malli. is noticed by Bha. Dī. The Sūtra "आङो यमहनः" १।३।२८॥ teaches that यम् and हन् take Para. terminations when they are intransitive or if transitive have for their object a word denoting a limb of the speaker. 'यम् उपरमे । हन् हिंसागत्योरिति परस्मैपदिनौ । ताभ्यामकर्मकाक्रियावचनाभ्यामाहपूर्वाभ्यामात्मनेपदं भवति । आयच्छते । हनः खल्वपि । आहते । अकर्मकादित्येव । आयच्छति कृपाद्भुम् । आहन्ति वृषलं पादेन । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते । किं तर्हि । स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति । आहन्ति शिरः परकीयमिति ।' काशि०. Now the question arises how the Atma. form in 'आहृध्वं मा रघूत्तमम्' is to be explained, 'कथं तर्हि "आजज्ञे विषमविलोचनस्य वक्षः" इति भारविः । "आहृध्वं मा रघूत्तमम्" इति भट्टिश्र । प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः । प्राप्येत्यध्याहारो वा । "ल्यङ्लोपे पञ्चमी" इति तु ल्यबन्तं विनैव तदर्थवर्गमतिर्यत्र तद्विषयकम् । भेत्तुमित्यादि तुमुन्नन्ताध्याहारो वा । समीपमेत्येति वा ।' सिद्धा० कौ०. Vide Malli.'s Com. on "आजज्ञे" in "आजज्ञे विषमविलोचनस्य वक्षः" किरा० १७-६३.

नोपायध्वम् (मोपायध्वम्). Malli. says that the root is here transitive and therefore Âtma. is inadmissible. We think the Âtma. can be explained by the Sūtra "समुदाङ्भ्यो यमोऽमन्ये" १।३।७९॥. यम् with सम्, उद् and आ takes Âtma. when the sense of the verb has no connection with ग्रन्थ (a book). With आ, यम् is Âtma. when intransitive by the Sūtra "आङो यमहनः" १।३।२८॥. In the Sūtra "समुदाङ्भ्यो यमोऽमन्ये" आ is mentioned to shew that even when transitive, आयम् takes Âtma. terminations, provided the sense is not connected with ग्रन्थ. 'आहपूर्वा-कर्मकात् "आङो यमहनः" इति सिद्धमेवात्मनेपदम् । सकर्मकार्थमिदं पुनर्महणम् । अमन्य इति किम् । उद्यच्छति चिकित्सां वैद्यः । कर्त्रभिप्राय इत्येव । संयच्छति । उद्यच्छति । आयच्छति ।' काशि०.

Stanza 105—

अधिशायितम्. Here the past participle termination त् has the sense of अधिकरण (place). Intransitive roots, and roots implying motion and eating take the past participle affix त् in the sense of अधिकरण in addition to its respective senses in connection with them. 'ध्रौव्यार्था अकर्मकाः प्रत्यवसानार्था अभ्यवहारार्था इति स्वनिकायप्रसिद्धिः । ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यो यः क्तो विहितः सोऽधिकरणे भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च । ध्रौव्यार्थेभ्यः कर्त्तृभावाधिकरणेषु । गत्यर्थेभ्यः कर्त्तृकर्मभावाधिकरणेषु । प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्मभावा-

धिकरणेषु । औव्यार्येभ्यस्तावत् । आसितो देवदत्तः । आसितं तेन । इदमेषामासितम् । गत्यर्थेभ्यः । यातो देवदत्तो मामम् । यातो देवदत्तेन मामः । यातं देवदत्तेन । इदमेषां यातम् । प्रत्यवसानार्थेभ्यः । भुक्त ओदनो देवदत्तेन । देवदत्तेन भुक्तम् । इदमेषां भुक्तम् । कथं भुक्ता ब्राह्मणाः पीता गाव इति । अकारो मत्वर्थीयः । भुक्तमेषामस्ति पीतमेषामस्तीति । काशि०. Malli, explains पीत in पीतप्रतिबद्धवत्साम् and विदितः in 'स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ' similarly.

Stanza 106—

द्युतितम्. The past participle affix त has here an active sense. 'द्युतिनमिति कर्त्तरि निष्ठा । यदि वा भ्रिया कर्त्तृभूतया द्युतितं शोभितम् । यन्नेत्यभ्याहृत्य तमेक्षन्तेति शोध्यम् । एवं च कृत्वा उदुपधादित्यादिना भावे निष्ठायां विकल्पेन किञ्चप्रतिषेधात् किञ्चमुदाहृतम् ।' जय०.

प्रलोटितम्. त has here the sense of आदिकर्म; प्रलोटितम् being equal to प्रलोटितुमारब्धम्.

Stanza 110—

अधः पयः. With this reading अधिसमुद्रम् and अधः must be taken as opposite words. अधिसमुद्रम्=समुद्रस्योपरि that is, on the surface of the ocean and अधः=below, i. e. underneath the waves.

तरुमृगोत्तमम्. It must be taken as सप्तमीतत्पुरुष, as षष्ठीतत्पुरुष is prohibited by "न निर्धारणे" II. No compound takes place between नृणां and श्रेष्ठः in नृणां हि जः श्रेष्ठः. But we have the compound पुरुषोत्तमः. How is this then to be explained? 'अयं कथं पुरुषोत्तम इति । यस्मान्निर्धार्यते यश्चैकदेशो निर्धार्यते यश्च निर्धारणे हेतुरेतच्चितयसंनिधाने सत्येवायं निषेध इति "द्विवचन-विभज्योपपद—" इति सूत्रे कैयटः । यद्वा पुरुषेषु उत्तमः इति "संज्ञायाश्च" इति निर्धारणसप्तम्याः समासः । न चैवं "न निर्धारणे" इति व्यर्थम् । स्वरे भेदात् । सप्तमीसमासे हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तत्वं स्यात् ।' मनो०. तरुमृगोत्तमम् is not a संज्ञा; सप्तमीतत्पुरुष compound should therefore be formed by detaching the part सप्तमी from the whole Sūtra, "सप्तमी शौण्डैः" २।१।४०॥ and understanding it to mean that a word in the locative case can be compounded with any word having a case-ending (सप्तम्यन्तं सुबन्तेन सह समस्यते). 'तरुमृगेषु वानरेषूत्तममिति सप्तमीति योमविभागात्सः ।' जय०.

CANTO VIII.

Stanza 1—

अगाधत=Set out for. 'अगाधत प्रस्थितवान् । गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोरित्य-
स्माद् । "अनुशासकित" इत्यनुशास्तेवाशस्मनेपदम्' जय०.

उरुविग्रहः. 'कामरूपित्वात्तशानीमुत्पादितविपुलकायः ।' जय०.

Stanza 2—

शरन्मुखे. शरन्मुखे does not seem to be correct. न् cannot here be changed to ण्. इ of शरद् is changed to न् by "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" ८१४१॥. This Sūtra succeeds "अदकुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि" ८१४२॥. The change of इ to न् made by "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" is therefore असिद्ध (as it were not made) in the view of "अदकुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि" by "पूर्वनासिद्धम्" ८१२१॥. Thus न् is not changed to ण्, because the Sūtra "अदकुप्वाङ्—" does not see the नत्व, brought above by "यरोऽनुनासिके—"; the latter being subsequent to the former (त्रिपाद्यामपि परं शास्त्रं पूर्वं प्रत्य-
सिद्धं स्यात्).

Stanza 3—

व्यत्यतन्वाताम्. The Ātma. here shews कर्मव्यतिहार, i. e. exchange of actions. 'कर्मशब्दः क्रियावाची । व्यतिहारो विनिमयः । यत्र अन्यसंबन्धिनीं क्रियामन्यः करोति इतरसंबन्धिनीं चेतरेः स कर्मव्यतिहारः ।' काशि०. व्यत्येताम् also shews कर्मव्यतिहार, but it does not take Ātma. terminations; because roots implying motion and slaughter do not take Ātma. terminations even when there is कर्मव्यतिहार. This exchange of actions in both the cases is well shewn by Jaya. 'तत्र हरेर्गच्छतः पुरतो यस्मिन्वियत्प्र-
देशे स्वमूर्त्तिं विस्तारितुमवसरो भविता तत्र पयोनिधिरूर्मिभिः स्वमूर्त्तिं वितस्तार । पयो-
निधेश्च वेलातटं गच्छतो यत्र स्वमूर्त्तिविस्तारावसरो भावी तत्र हरिः स्वमूर्त्तिं वितस्तार ।
तथा पयोनिधेर्यं मार्गं गन्तुमवसरो भविता हरिरुत्पत्य तं मार्गं गन्तुमैच्छत् । यत्र यत्कि-
यावसरे क्रियां करोति स तत्र तत्क्रियाकारीत्युपचर्यते यथा देवदत्तसाध्यां क्रियां यज्ञ-
इक्षः कुर्वन् तत्कारित्युच्यते । ततश्चेतरेणेतरसंबन्धिन्याः क्रियायाः करणात् अन्यतर-
संबन्धिन्याभेतरकरणात् संभवति कर्मव्यतिहारः ।' जय०.

Stanza 4—

व्यतिजिग्ये. Jaya. says:—'तस्य हरेर्गच्छतः स्वदेहस्याल्पतां कर्तुं योऽव-
सरो भावी तत्र समुद्रो नातिशयधैर्यं कृतवान् तेन तस्य धैर्यं न जितं तदानीं तस्योद्धत-
कङ्गोलत्वात् । अपिशब्दाश्च हनुमानपि समुद्रस्य शान्तत्वं कर्तुं योऽवसरो भावी तत्र
नातिशयधैर्यं कृतवान् । तेन तस्य धैर्यं वा न जितम् तदानीं तस्य विपुलकायत्वात् ।

सदेवं हनुमतः समुद्रो हनुमानपि समुद्रस्व धैर्यं न व्यतिजिग्ये नाभिबभूव । एकवचनस्य प्रत्येकाभिसंबन्धात् ।'.

Stanza 5—

व्यतिघ्नतीम्. 'हनिष्याम्येनमिति राक्षस्या यो वधकरणावसरः तत्र व्यतिघ्नन् व्यतिघ्नती तस्यैनां हनिष्यामीति यो वधकरणावसरः तत्र घ्नती तदेवमितरेतरक्रियाकरणेन व्यतिघ्नती राक्षसीम् ।' जय०.

Stanza 6—

व्यतियुतः. Here also there is कर्मव्यतिहार, but the root does not take *Ātma* terminations; because अन्योन्यम् is used. When अन्योन्य, इतरेतर, or परस्पर is used in connection with a verb, which shews कर्मव्यतिहार, the root does not *Ātma* terminations. The कर्मव्यतिहार is well shewn by Jaya. 'तत्रोदन्वतः शब्दकरणाद्यो भीषणशब्दमिश्रणावसरो भावी तत्र राक्षसी म्रियमाणा शब्दान् भीषणानुदन्वच्छब्दैर्युयाव । राक्षस्याः शब्दकरणाद्यो भीषणशब्दमिश्रणावसरो भावी तत्रोदन्वाननिलोद्धूतः शब्दान् भीषणान् राक्षसीशब्दैर्युयाव ।'

Stanza 7—

स्वाशितम्भवम्. आशित, which is active in sense, means तृप्त. आशितम्भवम् means तृप्तिः and स्वाशितम्भवम् is सुष्ठु तृप्तिः, सुतृप्तिः, complete gratification.

Stanza 8—

When the wings of mountains were cut off by Indra, Maināka was saved by the Wind, that threw him forcibly into the ocean. To return this obligation, Maināka arose from the ocean to help Hanumat, the son of वायु. The story is thus described in the *Rāmāyana*.

Says Maināka:—

अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोऽपि विज्ञानता ।

धर्मे जिज्ञासमानेन किं पुनर्यादृशो भवान् ॥

त्वं हि देववरिष्ठस्य मारुतस्य महात्मनः ।

पुत्रस्तस्यैव वेगेन सदृशः कपिकुञ्जर ॥

पूजिते त्वयि धर्मज्ञे पूजां प्राप्नोति मारुतः ।

तस्मात्त्वं पूजनीयो मे शृणु त्वाप्यत्र कारणम् ॥

पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन् ।

तेऽपि अग्निरिहाः सर्वा गरुडा इव वेगिनः ॥

ततस्तेषु प्रयातेषु देवसङ्घाः सहस्रिभिः ।
 भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया ॥
 ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः ।
 पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण ततः शतसहस्रशः ॥
 स मामुपगतः क्रुद्धो वज्रमुद्यम्य देवराट् ।
 ततोऽहं सहस्रां क्षिप्तः श्वसनेन महात्मना ॥
 अस्मिन्नवणतोये च प्रक्षिप्तः ध्रुवगोत्तम ।
 शुभ्रपक्षः समग्रश्च तव पित्राभिरक्षितः ॥
 ततोऽहं मानयामि त्वां मान्योऽसि मम मारुते ।
 त्वया ममैष संबन्धः कपिमुख्य महागुणः ॥
 अस्मिन्नेवं गते कार्ये सागरस्य ममेव च ।
 प्रीतिं प्रीतमनाः कर्तुं त्वमर्हसि महामते ।
 श्रमे मोक्षय पूजां च गृहाण हरिसत्तम ।
 प्रीतिं च मम मान्यस्य प्रीतोऽस्मि तव वशीनात् ॥'
 सुन्द० का० १. ११३-१२२.

'The story originated from the double sense which the word *parvata* bears in the Vedas. It denotes "a mountain" and "a cloud" also. Indra was the god who prevented the clouds from flying from place to place, and compelled them to discharge their freight on the earth for the benefit of his human worshippers' [Dr. Bhāṇḍārka's "Early History of the Dekkan" p. 48 footnote 3).

Stanza 11—

न तत्संस्थास्यते. With this reading we should take संस्था to mean *वृक्ष*. The work will not die, that is, will not remain uneffected. 'न नाशं गमिष्यति । संपत्स्यत एवेत्यर्थः ।'.

Stanza 15—

आम्नानः. The *Ātma* form is used; because the root is here intransitive; the object being not desired to be expressed. 'अतोरर्यान्तरे वृत्ते आत्वर्येनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥'.

अलातैः. Another reading is आलातैः. Both mean the same thing. 'विद्यालातमालातमिति द्विरूपकोषः ।'.

Stanza 16—

संशृणुष्व. The portion of the *Com.*, referring to *Kaumudī*, viz. 'कौमुद्यां तु समो गमिष्यति' व्याप्ति पाठः । तदा तदवस्थवार्तिकेनात्मनेपदम् ॥', is

not found in the Mss. of the Com. lying in the office of the Theosophical Society in Madras. It is an interpolation (*vide* Intro.).

मत्केः. When followed by an affix or by the final member of a compound, युष्मद् and अस्मद् in the singular number take त्व and म as the substitute of their parts युष्म and अस्म, in other words युष्मद् and अस्मद् are changed to त्वद् and मद्. *e. g.* त्वदीयः । मदीयः । त्वत्तरः । मत्तरः । त्वद्यति । मद्यति । त्वद्यते । मद्यते । त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः । Malli. should have said 'मदीयः' instead of 'मदीयः' or omitted 'मपर्यन्तस्य.'

Stanza 17—

संविद्वते. विद् 'to know' 2nd Conj. when Âtma. has optionally र prefixed to the termination of the 3rd Per. Plu. in the Present, Imperative, and Imperfect tenses. *e. g.* संविद्वते or संविद्वते; संविद्वताम् or संविद्वताम्; समविद्वत or समविद्वत.

Stanza 19—

मा कस्यचिदुपस्कृथाः = Make no effort (do not trouble yourself) in preparing any eatable or drinkable for me. When कृ is used in the sense of 'providing with an effort,' the object of it, namely, that which is provided, is used in the genitive case. In this sense कृ takes Âtma. and is changed to स्कृ.

Stanza 20—

अपचक्रे वनात् = Carried her forcibly away from the forest. वन thus becomes अपावृत्त and is therefore used in the ablative case. Jaya. says:—'अपचक्रे अभिबभूव । अवक्षेपणे तङ् । वनादिति वनमुपगम्य । स्यदलोपे कर्मणि पञ्चमी ।'.

विकुर्वाणः स्वरान् = Uttering various sounds, roaring like a lion. Jaya. reads विकुर्वाणम् and construes it with बलम्. 'तस्य बलं दृशाननस्य सामर्थ्यम् । कीदृशम् । स्वरान् विकुर्वाणम् । विविधान् स्वरान् कुर्वाणम् ।'. It may be construed with यम्. 'स्वरान् विकुर्वाणं यं हरिर्नाधिचक्रे.'

Stanza 21—

विनेष्ये and उदानेष्ये. For Âtma. *vide* note on C. I. St. 15.

Stanza 26—

प्रत्यक्षासीत्. ज्ञा with सन् or प्रति takes Âtma. when the sense is other than आस्थान (anxious remembrance, thought or meditation).

प्रत्यज्ञासीत् has the sense of आभ्यान and is therefore Para. Jaya. reads प्रत्यज्ञास्त. 'प्रत्यज्ञास्त प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । . . । आभ्यानं चोत्कण्ठनम् ।'. 'आभ्यान is explained in the Kāśikā as उत्कण्ठा, स्मरणम्'

Stanza 31—

गोष्ठीषु. 'गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्त्यस्यां गोष्ठी ।'.

Stanza 32—

संप्रायच्छन्त बन्दीभिः. When इ is used in the sense of 'giving something for immoral purposes,' the word denoting the person to whom it is given, is used in the instrumental case instead of in the dative. We have thus बन्दीभिः used in the sense of बन्दीभ्यः.

Stanza 33—

प्रत्तम्. Past Part. of इत् with प्र. After a preposition ending in a vowel, the इ of इत् is dropped. e. g. प्रत्तः, अवत्तः. But the forms प्रदत्तः, अवदत्तः &c. are also used to shew आदिकर्म.

'अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति वेद्यते ॥'

'अशब्दाद्ययाप्राप्तम्' thus अवदत्तुमारब्धमवदत्तमवत्तं वा । विदत्तुमारब्धं विदत्तं वीत्तं वा (When इत् drops its इ the इ and उ of the preposition preceding it is lengthened. "इस्ति" ६।३।१२३॥); प्रदत्तम्, प्रत्तम्; सुदत्तम्, सूत्तम्; अनुदत्तम्, अनूत्तम्; निदत्तम्, नीत्तम्.

On the verse 'अवदत्तं विदत्तं च—' &c. the Kāśikā says:—'अथ उपसर्गात् इति प्राप्ते निपात्यन्ते । अनुपसर्गा वा एते अवाहयः क्रियान्तरविषया वेदितव्याः ।'

उपायंसत. उपयम् takes Ātma, in the sense of स्वकरण. Malli. takes स्वकरण to mean 'marriage;' but Bha. Dī. takes it to mean 'acceptance.' Vide note on C. I. St. 16. Jaya. says:—'“उपायमः स्वकरणे” इति तड् । पाणिग्रहणपूर्वस्य स्वीकरणस्य तत्र स्थितत्वादौपचारिकमत्र स्वीकरणं द्रष्टव्यम् । “समुदाङ्भ्यो यमोऽमन्ये” इति वा तड् । उदाङ्पूर्वस्य यम आदानार्थत्वात् । अवसरप्राप्तं तु सूत्रद्वयमुदाहृतं स्यात् ॥'.

ताभ्योऽशप्सत कामिनः=Lovers convinced them on oath, asseverated to them. इप् governs the dative of the person who is desired to be informed. "श्लाघहुङ्स्याशपां ज्ञीप्स्यमानः" १।४।३४।. 'ज्ञीप्स्यमानः ज्ञपयितुमिप्स्यमाणो बोधयितुमभिप्रेतः । देवदत्ताय श्लाघते । देवदत्तं श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेव ज्ञपयितुमिच्छतीत्यर्थः । एवं देवदत्ताय हुते । इवदत्ताय तिष्ठते ।

हेवदत्ताय शपते ।' स्या governs the dative in the sense of 'dis-closing one's mind', 'तुभ्यं तिष्ठामहे वयम्' C. VIII. St. 12.

Stanza 34—

The verse illustrates the Sûtra "ज्ञाशुस्सृष्टां सनः" १३।५७।।. The roots ज्ञा, शु, स्सृ and दृश् take Âtma. terminations in the Desiderative.

Stanza 35—

अनुजिज्ञासता. When ज्ञा is preceded by अनु, it does not take Âtma. terminations in the Desiderative. "नानोर्ज्ञः" १३।५८।। is an excep-tion to the Sûtra "ज्ञाशुस्सृष्टां सनः" १३।५७।।.

Stanza 36—

आशुश्रूषन्. शु with प्रति and आ takes Para. terminations in the Desiderative. "प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः" १३।५९।। is an अपवाद to the Sûtra "ज्ञाशुस्सृष्टां सनः" १३।५७।।.

Stanza 38—

अध्यासिसिषमाणे. Pres. Part. of the Desi. of अभ्यास्. The स् of the root is not changed to ष; because the rule is that before the Desi. स् changed to ष, the radical स् of only स्तु and causal bases is changed to ष, when preceded by any vowel except अ of आ of the reduplicative syllable. e. g. तुष्टुषति, सिषेवयिषति, सिषञ्जयिषति, सुष्वापयिषति. The Sûtra "स्तौतिष्योरेव षण्यभ्यासात्" ८।३।६१।। is a नियम Sûtra, that is, it restricts the roots that change their स् to ष. 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः स्तौतिष्यो-रेव षण्यभ्यासाद्यथा स्याद्व्यस्य मा भूत् । सिषिषति । सुसूषति । एवकारकरणमिष्ट-तोऽवधारणार्थम् । स्तौतिष्योः षण्येवेति हि विज्ञायमाने तुष्टावेत्यत्र न स्यात् । इह च स्यादेव । सिषिषतीति । षणीति किम् । अन्यत्र नियमो मा भूत् । सिषेव । को विनते (i. e. when स् of the Desi. is changed to ष) अनुरोधः । अविनते नियमो मा भूत् । सुषुप्सति । तिष्ठासति । कः सानुबन्धेऽनुरोधः । षञ्जञ्जमात्रे नियमो मा भूत् । सुषुप्सि इन्द्रम् । अभ्यासादिति किम् । अभ्यासस्य प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्याद्धातोर्था प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत् । प्रतीषिषति । अधीषिषति ॥' काशि०.

Stanza 39—

समाजानुरतः. समाज and समज्या Malli's reading have both the same sense. i. e. party, convivial party. 'पशूनां समजोऽप्येषां समाजः' अम० and 'समज्या परिषद्भेदी सभासभितिसंसदः । आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीन-पुंसकयोः सदः ॥' अम०.

The *Utprekshâ* is well explained by the Commentator.

Stanza 40—

उपाभुङ्क्त सुरामलम्=सुरां मद्यमलं पर्याप्तमुपाभुङ्क्त पयो, drank wine to their satisfaction.

Stanza 41—

सुरताभोगविस्मभोत्पादनम्. आभोग means परिपूर्णता 'satiety,' as in 'विषयाभोगः.' 'आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायन्नयोरापि ।' मेदि०.

Stanza 43—

अवञ्चयत =Rendered their own tricks of deception fruitless by his own trick. The causals of गृध् and वञ्च् take Âtma. terminations in the sense of प्रलम्भन (deceiving). e. g. माणवकं गर्धयते, माणवकं वञ्चयते. 'प्रलम्भन' इति किम् । श्वानं गर्धयति । गर्धनमस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति परिहरीत्यर्थः (avoids a snake).

Stanza 44—

अपलापयमानस्य. In the sense of क्षेदद्भवे 'melting an unctuous substance' ली has four causal forms; विलीनयति विलाययति विलालयति विलापयति वा घृतम्. 'क्षेदद्भवे किम् । लोहं विलापयति । विलाययति ।' The form लापयते is used in the sense of 'honouring, humbling and deceiving' e. g. 'जटाभिर्लापयते पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । द्येनो वक्तिकामुल्लापयते । अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते वञ्चयतीत्यर्थः ।' सिद्धा० कौ०. अपलापयमानस्य=Humbling, defeating.

Stanza 46—

अनुत्तमम्. This should be taken with श्रियम्. अनुत्तमम्, the reading of the Com., is construed with गृहम्. अनुत्तम and उत्तम like अपश्चिम and पश्चिम mean the same thing, but अनुत्तम and अपश्चिम are stronger terms than उत्तम and पश्चिम. नास्ति उत्तमं यस्य तदनुत्तमम्=the very best, that to which nothing is superior. Similarly अपश्चिम means 'the very last,' 'that which has nothing following it.'

Stanza 47—

उद्यच्छमानाभिः. Malli. says that the Sûtra "समुदाङ्भ्यो यमोऽयन्ये" ११३७९॥ refers to the transitive यस्. In the verse यम् is intransitive and therefore the Âtma. is questionable. The root is used in Raghu. C. XVI. St. 29 'उद्यच्छमाना गमनाय पश्चात् पुरो निवेशे पथि च व्रजन्ती'. There Malli. says :—'उद्यच्छमानोद्योगं कुर्वती । "समुदाङ्भ्यो यमोऽयन्ये" इत्यस्य सकर्मकाधिकारत्वादात्मनेपदम् ॥'.

The definitions of लीला, किलकिञ्चित्, and विभ्रम, given by Malli, are from Dhanañjaya's Daśarūpa. लीला is defined there as 'प्रियानुकरणं लीला मधुराङ्गविचेष्टितैः'. Viśvanātha in his Sāhityadarpaṇa defines it as 'अङ्गैर्वैशैरलंकारैः प्रेमभिर्वचनैरपि । प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः ॥'. The following instance is given to illustrate it :—

‘मृणालव्यालवलयया वेणीबन्धरुपावती ।
हरानुकारिणी पातु लीलया पार्वती जगत् ॥’

Dhanañjaya gives the following instance to illustrate किलकिञ्चित् :—

‘रतिक्रीडाद्यन्ते कथमापि समासाद्य समयं
मया लब्धे तस्याः कणितकणकण्डार्धमधरे ।
कृतभूभङ्गासौ प्रकटितविलक्षार्धरुवित-
स्मितक्रोधोद्भ्रान्तं पुनरपि विद्व्यान्मयि मुखम् ॥’

Viśvanātha's definition is :—

‘स्मितद्युष्करुदितहसितवासक्रोधश्चमावरीनाम् ।
साङ्ख्यं किलकिञ्चित्तमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्वर्षात् ॥’

The instance given to illustrate it is :—

‘पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।
कामिनः स्म कुरुते करभोरूहारे शुष्करुदितं च सुखेऽपि ॥’

किलकिञ्चित् is the form of the word generally met with, and not किलिकिञ्चित found in the Com.

Dhanañjaya illustrates विभ्रम by the following instance :—

‘अभ्युद्वृते शशिनि पेशलकान्तवृत्ती—
संलापसंवलितलोचनमानसाभिः ।
अप्राहि मण्डनविधिर्विपरीतभूषा—
विन्यासहासितसखजिनमङ्गनाभिः ॥’

Viśvanātha defines विभ्रम as follows :—

‘स्वरया हर्षरागादेर्व्यथितागमनादिषु ।
अस्थानभूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः ॥’

His instance is :—

‘श्रुत्वायान्तं बहिः कान्तमसमाप्तविभूषया ।
मालेऽञ्जनं दृशोर्लाक्षा करोले तिलकः कृतः ॥’

लीला, किलकिञ्चित्, and विभ्रम are among the natural amorous gestures of women. They are ten in all.

‘लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम् ।

मोहायितं कुट्टमितं विव्वोको ललितं तथा ।

विहृतं चेति विज्ञेया दश भावाः स्वभावजाः ॥’ दश०. २-३०.

Stanza 53—

दर्शनात्. The ablative shews हेतु. पर्यरमत्=was satisfied.

Stanza 54—

उपारंसीत्. र्म् with उप takes Para. terminations when transitive and optionally when intransitive. e. g. ‘देवदत्तमुपरमति । उपरमयतीति यावत् । अन्तर्भावितपर्ययोऽत्र रमिः । यावद्भुक्तमुपरमति । यावद्भुक्तमुपरमते । निवर्त्तत इत्यर्थः ।’ काशि०.

Stanza 56—

अविबोधयन्. A causal form takes Ātma. terminations when the fruit of the action goes to the agent. (“णिचञ्च ” १।३।७४॥). e. g. कटं कारयते । ओदनं पाचयते, but कटं कारयति परस्व. But the causal forms of बुध्, युध्, नश्, जन्, अधी, पु, द्रु, and सु take Para. terminations even if the fruit of the action goes to the agent (“बुधयुधनराजनेद्रुपुद्रुभ्यो णेः ” १।३।८६॥). On this Sūtra, the Kāśika says:—“येऽत्राकर्मकास्तेषाम् “अणावकर्मकाश्चित्तवत्कर्तृकात्” इत्येव सिद्धे वचनमिदमचित्तवत्कर्तृकार्थम् । बोधयति पद्मम् । बोधयन्ति काष्ठानि । नाशयन्ति दुःखम् । जनयति सुखम् ।’ काशि०. The Vṛttikāra means that the intransitive roots mentioned in the Sūtra “बुधयुध—” take Para. when the agent of the primitive root is a sentient being by the Sūtra “अणावकर्मकाश्चित्तवत्कर्तृकात्” १।३।८८॥ (e. g. आस्ते देवदत्तः । आसयति देवदत्तम्). But युध्, नश्, जन्, which are intransitive are mentioned in the Sūtra to shew that they take Para. even if the agent of the primitive root is a non-sentient object; as in बोधयन्ति पद्मम् &c. where the primitive forms are बुध्यते पद्मम् &c. Further on the Kāśika says:—“येऽत्र चलनार्था अपि तेषां “निगरणचलनार्थेभ्यश्च” (१।३।८७॥) इति सिद्धे यदा न चलनार्थास्तदर्थे वचनम् । प्रवते प्राप्नोतीति गम्यते । अयो द्रवति विलीयते इत्यर्थः । कुण्डिका स्रवति स्यन्दत इत्यर्थः । तद्विषयाण्युदाहरणानि ॥’.

Stanza 61—

नर्त्तयमानवत्. The causals of पा, इम्, आयम्, आयस्, परिमुह्, रुच, नृत्, वद्, and वस् take Ātma. They form an exception to the two Sūtras “निगरणचलनार्थेभ्यश्च” १।३।८७॥ and “अणावकर्मकाश्चित्तवत्कर्तृकात्” १।३।८८॥. The Sūtra is “न पादभ्याङ्गमाङ्गसपरिमुहुरुचि नृतिवद्वसः” १।३।८९॥. The

Kāś'ika says:—‘पूर्वेण योगद्वयेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयक्षायामात्मनेपदपञ्चवा-
त्परस्मैपदं विहितं तस्य प्रतिषेधोऽयमुच्यते । यत्कर्त्रभिप्रायविषयमात्मनेपदं तदवस्थि-
तमेव न प्रतिषिध्यते ।’

Stanza 63—

परिमोहयमानाभिः. The word is either परिमोहयमाना or परिमोहयमाणा.
The rule is that न् belonging to a कृत् affix, following a vowel, is
changed to ण् when the कृदन्त follows a preposition containing र्.
“कृत्यचः” ८।४।२९॥ ‘कृत्यथो यो नकारोऽच उत्तरस्तस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्त-
रस्य णकारदेशो भवति । अन मान अनीय अनि इनि निष्ठादेश एते णत्वं
प्रयोजयन्ति । अन । प्रयाणम् । . . . मान । प्रयायमाणम् । . . . . ।
अनीय । प्रयाणीयम् । . . . अनिः । अप्रयाणिः । . . . इनि । प्रयापिणौ । . . .
निष्ठादेशः । प्रहीणः । . . . । अच इति किम् । प्रमुद्रः ।’ But the न् belonging
to a कृत् affix added to a causal base is optionally changed to ण् when
the कृदन्त follows a preposition containing र् (“नेर्दिभाषा” ८।४।३०॥). We
have प्रयापणम् or प्रयापनम्, प्रयाप्यमाणम् or प्रयाप्यमानम्, प्रयापणीयम् or प्रयाप-
नीयम्, अप्रयापणिः or अप्रयापनिः, प्रयापिणौ or प्रयापिनौ. Thus the words
are परिमोहयमान or परिमोहयमाण.

Stanza 69—

निरवत्स्यत्. The Conditional shews क्रियातिपत्तिः, i. e. non-fulfilment
of the action. ‘कृतश्चिद्वैगुण्यादनभिनिर्वृत्तिः क्रियायाः क्रियातिपत्तिः’ काशि०.

Stanza 73—

श्लाघमानः परस्त्रीभ्यः=Wishing to shew them that they were high
in his estimation. Women are desired to be informed of this and there-
fore the word ‘परस्त्री’ is used in the dative, according to the Sūtra
“श्लाघद्भुङ्क्थाशपां स्त्रीप्स्यमानः” १।४।३४॥, परस्त्री being स्त्रीप्स्यमाना, i. e. बोध-
यितुमिष्टा. Jaya. says:—‘श्लाघमानः परस्त्रीभ्यः शुष्मद्विषयेऽस्माकं श्लाघेति परक-
लत्राणि ज्ञापयितुमेषयन् । श्लाघद्भुङ्क्त्यादिना संप्रदानत्वम् । श्लाघया बहुमानेन ज्ञाप-
यितुमिष्टमाणत्वात्तात्ताम् ।’

Stanza 74—

सीतायै. The dative is connected with अज्ञप्त and निहुवानः. ‘निहुवानः
क्रौर्यादिकं न मेऽस्तीति सीतां ज्ञापयितुमेषयन्नित्यर्थः । तस्यै सीतायै अज्ञप्त्यत् शपथं
सीतां ज्ञापयितुमेषयदित्यर्थः ।’ जय०.

Stanza 75—

असूयत. The Commentator reads अभ्यसूयत. Jaya. derives असूयत
from सू 4th Conj. Âtma. ‘क्रुध्यतिसूयत्योर्दिवादिक्तयोस्त्वेतन्किं तोर्लङि प्रयोगः

कृधद्बुहेत्यादिना संप्रदानम् ।'. असूयत may better be taken as a denominative from असू. Because the दिवादि सू means 'to give birth'. 'सूङ् प्राणिप्रसवे.' 'असू उपतापे । असू । असूम् इत्येके । अस्थति । असूयति । असूयते ।' सिद्धा० कौ०. असू and असू are in the कण्ङादि group and hence य is added to them by "कण्ङादिभ्यो यक्" ३।१।२७॥.

Stanza 76—

अयम्. In Sanskrit the Demonstrative pronoun, which is a correlative to the Relative pronoun, agrees in gender with the Predicate and not the Relative pronoun. 'परंस्त्रीभ्यो यदीक्षितव्यमयं (not तत्) रक्षसां स्वधर्मः'. The Demonstrative अयम् is Mas.; because the Predicate (विधेय) स्वधर्मः is Mas. and विधेय has predominance in the sentence (विधेयप्राधान्यात् पुल्लिङ्गनिर्देशः.).

Stanza 77—

गृण्वद्भ्यः प्रतिगृण्वन्ति=Accept the instruction of those who are competent to instruct them.

गृणद्भ्योऽनुगृणन्ति=Encourage those who flatter them. In these cases गृण्वद् and गृणद्, which shew the agents of former actions, become संप्रदान and are used in the dative case.

Stanza 82—

The first half of the verse is an instance of निर्दर्शना. This figure of speech arises when the connection between two sentences does not come out and to bring it about औपम्य or similarity between them as between उपमान and उपमेय is to be implied. 'अभवन् वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पक' is Mammāṭa's definition of it. In the present verse the connection between the two sentences 'यः पयो दोग्धि पाषाणम्' and 'स रामाङ्गुतिमाप्नुयात्' does not come out. How is one who extracts milk from stones one who would get prosperity from Rama? Thus to bring about connection between them we have to think that the one is like the other. The result is उपमा between two sentences (उपमायां पर्यवसानम्). This is शाब्दी निर्दर्शना as in the following instance generally given by Ālaṅkārikas:—

'स्वर्पादनखरत्नानि यो रञ्जयति यावकैः ।

इदं चन्द्रनलेपेन पाण्डुरीकुरुते हि सः ॥'

An instance of आर्थी निदर्शना is:—

‘क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुस्तरं मोहाबुडुपेनास्मि सागरम् ॥’

Stanza 85—

From this verse to verse 93 are enumerated what are known as कर्म-प्रवचनीय words. Certain prepositions are called कर्मप्रवचनीय when they are not connected with verbs, or when connected with verbs in particular senses. They are then neither गतिसंज्ञक nor उपसर्गसंज्ञक. They are enumerated by Pāṇini from the Sūtra “अनुर्लक्षणे” १।४।८४॥ to “अधिरीश्वरे” १।४।९०॥. The cases which they govern in particular connections are also given from the Sūtra “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” २।३।८॥ to the Sūtra “प्रतिनिधिप्रतिशाने च यस्मान्” २।३।११. The poet now illustrates कर्मप्रवचनीय words in the order of the Ashtādhyāyī.

Stanza 92—

अपि स्तुहि, अपि सेध and अपि सिञ्चेः. In the first two अपि implies कामचार (acting according to one's desire) and in the last गही (censure). It is therefore कर्मप्रवचनसंज्ञक, not उपसर्गसंज्ञक. The स् of स्तु and सिञ्च्, which is changed to ष् when following any vowel except अ or आ in an उपसर्ग according to the Sūtra “उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौति-स्तौभविस्थानेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्चाम्” ८।३।६५॥, is not here changed to ष्; because अपि is not उपसर्गसंज्ञक here.

Stanza 93—

अधिकर्ता. Here अधि may or may not be taken as कर्मप्रवचनीयसंज्ञक. अधि with कृ is either उपसर्ग or कर्मप्रवचनीय (“विभाषा कृञि” १।४।९८॥). When it is कर्मप्रवचनीय, then not being उपसर्गसंज्ञक or गतिसंज्ञक, it is not निघात (अनुदात्त) when followed by an उदात्त verbal form. (“तिङि चोदात्तवति” ८।३।७१॥ which means तिङन्ते उदात्तवति परतो गतिरनुदात्तो भवति).

After St. 94, T. G., and the Com. give the following verse:—

‘संवत्सरेण यान्त्येव दुःखशीला अपि स्त्रियः ।
मार्दवं प्रार्थिताः पुंसा ज्यहादोग्रयोऽपि सत्स्त्रियः॥’

On this Malli's Com. runs as follows:—

‘संवत्सरेणेति । एषः श्लोकः प्रक्षिप्तः । उत्तरश्लोकेन पुनरुक्तम् । अत एव कैश्चिद् व्याख्यातम् । तथापि व्याख्यायतेऽस्माभिः । दुःखशीलास्तपस्विन्योऽपि पुंसा प्रार्थिताः सत्यः संवत्सरेण मार्दवं वक्ष्यतां यान्ति । न परं प्रार्थयन्त इत्यर्थः ॥ “अपवर्गे तृतीया”

इति कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया ॥ कलसिद्धौ क्रियासमाप्तिरपवर्गः । होहयः होह-
नशीलाः बाणापत्याः स्तन्यशोषणाङ्गीरव इत्यर्थः । ताः सत्स्त्रियः साध्योऽपि पुंसा
स्वपतिना प्रार्थिताख्यहान्मादवं यान्ति ॥ “सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये” इति पञ्चमी ।
पुंसा स्त्रिय इति कर्तृकर्मकारकमध्यवर्त्तित्वात् व्यहादित्यस्येति ॥

Stanza 95—

मासे. Words shewing time and way (काल and अध्वन्) are used in the ablative or locative when they are between two Kārakas. e. g. ‘अथ भुक्त्वा देवदत्तो ह्यहे व्यहाद्वा भोक्ता व्यहे व्यहाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्तयोर्मध्ये कालाः । इह-
स्थोऽयमिष्वासः क्रोशे लक्ष्यं विध्यति क्रोशाक्ष्यं विध्यति ॥ कर्तृकर्मणोः कारकयोः कर्मापादानयोः कर्माधिकरणयोर्वा मध्ये क्रोशः ॥’ काशि०.

Stanza 98—

रावणाय नमस्कुर्याः. Both Jaya. and Malli. explain the dative. रावणाय according to the Sūtra “नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालं वषड्योगाच्च” २।३।१६॥ Bha. Dī., however, says:—‘उपपद्विभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी । नमस्करोति देवान्’ । If the dative is used with नमस्कृ, it is to be explained according to his view by “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” २।३।१४॥ He says:—‘नमस्कृतौ नृसिंहाय नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः’ । Thus रावणाय नमस्कुर्याः=रावण-
मनुकूलयितुं नमस्कुर्याः.

Jaya. notices नमस्कृत्वा and नमस्कृत्य as two variants for नमस्कुर्याः. He says:—

‘नमस्कृत्वेति पाठान्तरम् । तत्र नमस्कृत्वा स्थितायै तुभ्यमित्यध्याहृत्य योऽयम् । अन्यथा ह्यसमानकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्ययो न घटते । नमस्कृत्येति पाठान्तरम् । साक्षा-
त्प्रभृतिषु नमःशब्दस्य विकल्पेन गतिसंज्ञा । गत्यभावपक्षे नित्यंगतिसमासाभावे त्यबा-
देशः नमस्पुरसोर्गत्योरिति विसर्जनीयस्य सकारादेशश्च न संभवतीति ॥’

Stanza 102—

मैथिल्या संजानानः=Recognising Sitā. ज्ञा with सम् and प्रति is Ātma, when it does not mean ‘to remember’. The object of संज्ञा is used either in the Acc. or Instr.

Stanza 103—

ऋणाद्धः. When a word denoting ऋण (debt) is not used as agent, but as हेतु (cause), it is used in the ablative case. “अकर्त्तर्युणे पञ्चमी” २।३।२४॥ This Sūtra is an अपवाद to the preceding Sūtra “हेतौ” २।३।२३॥ which teaches the use of the instrumental case with a word denoting हेतु. On “अकर्त्तर्युणे पञ्चमी” the Kāśikā says:—तृतीयापवादो योगः । शताद्धः ।

सहस्राद्वद्धः । अकर्तरीति किम् । शतेन बन्धितः । शतमृणं च भवति प्रयोजकत्वाच्च कर्तृसंज्ञम् ।'

Stanza 106—

सफलानि निमित्तानि. It is generally believed that dreams of the latter part of the night are fulfilled. cf. 'अवितथफला हि प्रायो निशावसान-समये दृष्टा भवन्ति स्वप्नाः' काद० पूर्वा०.

Stanza 108—

Jaya. reads इण्डकान् दक्षिणेन.

Stanza 110—

मुक्तां स्तोकेन रक्षोभिः. By the Sûtra "करणे च स्तोकात्पृच्छकृत्पृथस्यासत्त्ववचनस्य" २।३।३३॥, स्तोक, अल्प, कृच्छ्र and कतिपय govern either the instrumental or the ablative case, when they are used as substantives and denote the instrument of the action (करण). 'पञ्चम्यत्र पक्षे विधीयते तृतीया तु करण इत्येव सिद्धा । यद्वा तु धर्ममात्रं करणतया विवक्ष्यते न द्रव्यं तदा स्तोकादीनामसत्त्ववचनता । स्तोकात्मुक्तः । स्तोकेन मुक्तः । अल्पात्मुक्तः । अल्पेन मुक्तः । कृच्छ्रात्मुक्तः । कृच्छ्रेण मुक्तः । कतिपयात्मुक्तः । कतिपयेन मुक्तः । असत्त्ववचनस्येति किम् । स्तोकेन विषेण हतः । अल्पेन मधुना मत्तः । करण इति किम् । क्रियाविशेषणे कर्मणि ना भूत् । स्तोकेन मुञ्चति ॥' काशि०.

Stanza 111—

माल्यवति. The mountain माल्यवत् is spoken of in the Uttararâma-charita. 'सोऽयं शैलः ककुभसुरभिर्माल्यवान्नाम यस्मिन्नीलः स्निग्धः श्रयति शिखरं नूतनस्तोयवाहः ।' Act I.

Stanza 114—

वानरेषु स्वामी. स्वामिन्, ईश्वर, अधिपति, दायार्, साक्षिन्, प्रतिभू, and प्रसूत govern either genitive or locative. ("स्वामीश्वराधिपतिदायार्साक्षिप्रतिभूप्रसूतेश्च" २।३।३९॥). 'षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पक्षे सप्तमीविधानार्थं वचनम् ।' काशि०.

After verse 116, we have the following verse in T., G., and Oom :

‘रक्षोविद्वत्सु घोरेषु साधून्मायाप्रियानहम् ।
निपुणान्मारयितृषु संजानानोऽवसं शुभे ॥’

On this Malli's Com. proceeds as follows :—

‘रक्ष इति ॥ घोरेषु भयंकरेषु रक्षोविद्वत्सु विद्वद्रक्षसेषु साधून्साधुवृत्तीन्मारयितृषु घातु-
कैष्वपि निपुणान् दक्षान् प्रतीकारसमर्थान् ॥ “साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः”

इति सप्तमी ॥ आत्ममायासु विषये प्रियात् । विषयसप्तमी । ईदृशान् संजानानः पश्यन् ॥
“संप्रतिभ्यामनाध्याने” इति जानातेरामनेपदम् ॥ अवसम् । प्रक्षिप्तमेतत् ॥

Stanza 119—

This Stanza is found only in T., G., and Com.

जानीष्व प्रत्यभिज्ञानस्य=Set about giving a counter recognition.
“ज्ञोऽविर्दर्थस्य करणे” २।३।५१॥ teaches that ज्ञा governs the genitive of the instrument of action when it does not convey the sense of knowledge, i. e. when it means ‘to set about.’ e. g. ‘सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । सर्पिषा करणेन प्रवर्तत इत्यर्थः । प्रवृत्तिवचनो जानातिरविर्दर्थः । अथवा मिथ्याज्ञानवचनः । सर्पिषि रक्तः प्रतिहतो वा । चित्तभ्रान्त्या तदात्मना सर्वमेव माह्यं प्रतिपद्यते । मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव । अविर्दर्थस्येति किम् । स्वरेण पुञं जानाति ॥’ काशि०.

Stanza 120—

उपास्कृषातां राजेन्द्रावागमस्येह. The Princes have firmly resolved to come here, have made their coming here very firm. कृ has the augment सुद् (स्) prefixed to it when preceded by उप, in the sense of ‘adorning,’ ‘assembling,’ ‘imparting a new quality or virtue,’ ‘spoiling,’ and shewing that some word or words are ‘understood’. (“उपात्प्रतियज्जवैकृतवाक्याध्याहारेषु च” ६।१।१३१॥) ‘चात्मागुक्तयोरर्थयोः (i. e. भूषणे समवाये च) । प्रतियज्जो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्यस्याध्याहारः आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या । अलंकृतेत्यर्थः । उपस्कृता ब्राह्मणाः । समुदिता इत्यर्थः । एधाङ्कस्योपस्कृते । गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उपस्कृतं भुङ्क्ते । विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते । वाक्याध्याहारेण ब्रूत इत्यर्थः ॥’ सिद्धा० कौ०.

Stanza 121—

रावणस्येह रोक्ष्यन्ति. The genitive रावणस्य is to be explained by the Sūtra “रुजार्थानां भाववचनानामञ्जरेः” २।३।५१॥. Roots having the sense of रुज् (‘to be affected with a malady’) except ज्वर govern the genitive (i. e. शेषे षष्ठी, the accusative also can be used when the genitive is not desired), provided the agent of the action denoted by them is an abstract noun. ‘रुजार्थानां धातूनां भाववचनानां भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां कर्मणि कारके शेषत्वेन विशक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । चौरस्य रुजति रोगः । चौरस्यामयस्यामयः । रुजार्थानामिति किम् ।

‘एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।

जीव पञ्चक माभैवं तपःसाहसमाचर ॥’

भाववचनानामिति किम् । नदी कूलानि रुजति । अञ्जरेरिति किम् । चौरं ज्वरयति ज्वरः ॥’ काशि०.

In Malli.'s reading कपीनां भीरु विक्रमाः, विक्रमाः, a abstract noun, is the subject of रोक्ष्यन्ति. This, therefore, is a better reading than that of the text, where to apply the Sûtra, we have to understand that विक्रम is the predominant word. 'भीमविक्रमा इति गुणप्रधानो निर्देशः । ततश्च विक्रमे रुजः भावकर्तृकत्वात् "रुजार्यानां भाववचनानामुच्चरेः" इति षष्ठी ॥' जय०.

धृत्या नाथस्व. May you bless yourself with fortitude. May you be blessed with it.

Stanza 122—

प्राणानामपणिष्टायम्. He has sold his life. Jaya. notices प्राणानामपणायिष्ट as a variant and remarks 'प्राणानामपणायिष्टेति पाठान्तरं तदयुक्तम् । स्तुत्यर्थस्य पणस्तत्र महत्वात् सुबुध्नेत्यादिना आयप्रत्ययो न भवति ॥'.

Stanza 128—

Jaya. also reads यथोद्दिष्टम् and अन्यदपि दुष्कारम् like Malli.

Stanza 132—

Malli.'s readings in the 2nd and 3rd lines make the अश्वल्लित metre regular. i. e. consisting of 23 letters, having the first caesura after eleven letters and the second after twelve more letters (शिवाकचति).

CANTO IX.

Stanza 8—

कपिमहीधरः. Malli. takes it as मयूरव्यसकादि and says the figure is रूपक; because अचलन &c. are साधक, meaning रूपकसाधक. We think, however, that वासाप्राप्ति is रूपकवाधक. वस् means 'to fear' (वसी उद्देग) and उद्देग or भय (as Malli. puts it 'वासं भयम्') is a quality of a sentient being. It can not refer to पर्वत. We should therefore solve the compound as कपिमहीधर इव कपिमहीधरः (उपमितसमास).

Stanza 17—

प्रमेदिताः. मिद् is आदित्, being quoted in Dhātupāṭha as अिमिद् स्नेहेने. The Past Part. affix त does not take the augment इ in the case of roots of which आ is इत्. e. g. अिमिद् मित्रः । अिद्विद्-द्विष्णः । अिद्विद्-द्विष्णः । But इ is optionally prefixed to त in the case of आदित roots, in the sense of भाव (abstract sense) and आदिकर्मन् (beginning of action). Thus we have मित्रमनेन or मेदितमनेन । मित्रः or मेदितः meaning मेदितुमारब्धः. Similarly प्रमेदिताः means प्रकर्षेण मेदितुमारब्धाः.

फाण्टचित्रां. फाण्ट a kind of decoction easily prepared. It is explained in the Kāśikā as 'यद्दृशतमपिष्टं च कषायमुत्कसंपर्कमात्राद् विभक्तस्मीषवृष्णं तत्फाण्टम् । तदल्पप्रयत्नसाध्यत्वादनयात्नेन लक्ष्यते ।'. 'क्षणमौषधजातमुष्णोदके प्रक्षिप्य सद्योऽभिप्लुत्य यत्पीयते तत्फाण्टम् ।'. 'माधवस्तु नवनीत-भावात्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमिति 'तद्वै नवनीतं भवति घृतं देवानां फाण्टं मनुष्याणाम्' इति वेदभाष्ये शतपथश्रुतिव्याख्यायामाह ।'. The Sūtra which explains the word is "क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलम्पितविरिद्धफाण्टबाढानि मन्यमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु" ७।२।१८॥. क्षुब्ध forms क्षुब्ध as its Past Part in the sense of मन्य. 'क्षुब्ध इति भवति मन्याभिधानं चेत् । क्षुब्धो मन्यः । क्षुभितमन्यत् । क्षुभितं मन्येन क्षुब्धो गिरिः नरीत्येवमाद्युपमानाद्भविष्यति ।' काशी०. The two words with their two senses are found in 'शोभैव मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्णना' (माघ. २. १०७) स्वन् forms स्वान्त in the sense of 'the mind'. 'स्वान्तमिति मनोभिधानं चेत् । स्वनितमन्यत् । स्वनितो मृदङ्गः । स्वनितं मनसा ।'. ध्वन् has ध्वान्त in the sense of 'darkness'. 'ध्वान्तमिति भवति तमोभिधानं चेत् । ध्वनितमन्यत् । ध्वनितो मृदङ्गः । ध्वनितं मनसा ।'. लप् has लग्न in the sense of 'attached'. 'लग्नमिति भवति सक्तं चेत् लगितमन्यत् ।' श्लेच्छ has श्लिष्ट in the sense of 'indistinct'. 'श्लिष्टमिति भवति अविस्पष्टं चेत् । श्लेच्छितमन्यत् । इत्वमन्येकारस्य निपातनादेव ।'. विरेभ् has विरिद्ध in the sense of 'sound'. 'विरिद्ध-

मिति स्वरभेदः । विरोधितमन्यत् । रेभृ शब्द इत्यस्यैतन्निपातनम् । 'कण्' has काण्ड in the sense of 'a decoction easily prepared'. 'काण्डमिति भवत्यनायासश्चेत् । फणि-
तमन्यत् । बाह् has बाढ in the sense of 'excessive'. बाढमिति भवति भृशं चेत् ।
बाहितमन्यत् । बाढ प्रयत्न इत्यस्य धातोरिति निपातनम् । अतिशयश्च भृशमिहोच्यते ।'

Stanza 18—

अतिवृढान्. वृढ has the sense of स्थूल and बलवत्. It is the Past Participle of वृह् or वृह्. 'वृह वृहि वृद्धौ । वृहितो वृंहितोऽन्यः ।'. धृष् and शस् form धृष्ट and शस्त in the sense of 'impudent'. In another sense the forms are धर्षित and शसित. परिवृह् or परिवृह् (वृह वृहि वृद्धौ) has परिवृढ in the sense of 'master' and परिवृहित or परिवृंहित in another sense. कष्ट forms कष्ट when it means 'woful, impenetrable'. 'कष्टं दुःखं तत्कारणं च । स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम् । कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः । कथितमन्यत् ।'. घुष् has घुष्ट in the sense of 'rubbed' or 'sounding'. 'घुष्टा रज्जुः । घुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः ।'.

Stanza 19—

वृत्तशस्त्रान्. वृत्त is the past participle of the causal of वृन् in the sense of अधीत.

अदान्तान्. दान्त and दमित are the past participles of the causal of दम्. ("वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छत्रस्तप्ताः" ७।२।२७।). Besides दान्त, शान्त, &c., other forms, which are regular, are respectively दमित, दमित, पूरित, शसित, स्पाशित, छादित, and क्षपित.

Stanza 20—

रुषितो रुष्टान्. रुष्, अम्, त्वर्, संघुष्, and आस्वन् have the augment ह optionally prefixed to त. e. g. रुषितः । रुष्टः । अमितः । आन्तः । स्वरितः । तूर्णः । संघुषितः । संघुष्टः । 'संपूर्वस्य घुषेरविशब्दनेऽपि परत्वादयमेव विकल्पो भवति ।' आस्वान्तः । आस्वनितः । 'आस्वान्तो देवदन्तः । आस्वनितो देवदन्तः । आस्वान्तं मनः । आस्वनितं मनः । आङ्पूर्वस्य स्वेनेर्मनोऽभिधानेऽपि परत्वादयं विकल्पः शुब्धस्वान्तेति निपातनं बाधते ।'

Stanza 21—

आस्वान्ताशेषदिक्=In which all the quarters were resounded. Malli's reading is आस्वान्ताशेषककुभम्. The समासान्त is to be explained by detaching 'अच्' from the Sûtra "अच् प्रत्यन्ववपूर्वास्तामलोन्नः" ५।१।७५। 'कृष्णोदकपाण्डुपूर्वाया भूमेरच् प्रत्ययः स्मृतः । गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥ कृष्णभूमः । पाण्डुभूमः । उदग्भूमः । पश्चिमम् । सप्तगोदावरम् । नदीभिश्चेत्यन्य-

बीभावः । भूमेरपि संख्यापूर्वाया अच् प्रत्यय इत्यते । द्विभूमः प्रासादः । त्रिभूमः । द्वाभूमकं सूत्रम् । अन्यत्रापि च दृश्यते । पद्मनाभः । ऊर्णनाभः । वीर्यरात्रः । समरात्रः । भरात्रः । तदेतत्सर्वमिह योगविभागं कृत्वा साधयन्ति ॥ 'काशि०.

Stanza 22—

अपचितद्विषः. अपचित and अपचायित are the past participles of the causal of अपचि. In this compound अपचित must be taken in the sense of पूजित. अपचिति means पूजा. 'अपचितानां पूजितानामृषीणां शत्रवः' जय०. अपचित has also the sense of क्षीण as in अपचितद्विषः, the reading of the commentator.

Stanza 25—

वरिषीष्ट. Wished that they should pronounce their blessings upon Sitā. The Benedictive shews a blessing of the past time.

Stanza 27—

हृषीष्टाः. It conveys the same sense that हृषीष्टाः has. 'हृ हृच्छने । हृच्छा कौटिल्ये ।' जय०. Thus it means also कुटिलचारी भव='Be you crooked in your behaviour'.

Stanza 29—

अरम्=शीघ्रम्.

Stanza 32—

दिक् has two Desi. forms, दिदेविषति and दुवृषति. ऋध् has अर्दिषति and ईर्त्सति.

Stanza 52—

Jaya. takes the second half of the verse in connection with the next verse. 'स इन्द्रजित् वानरं जितं मन्वानोऽवगच्छन् । यतो विक्रमाभिज्ञः । अगादिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥'. We do not think it necessary to adopt this construction. Malli.'s explanation is good.

Stanza 54—

संसिस्मयिषमाणः. In the case of roots सिम, पू, ऋ, अञ्, and अश्, the स् of the Desi. takes the augment इ. e. g. सिस्मयिषते, पिपयिषते, अरिषति, अञ्जिषति, and अशिषिषते ("स्मिपूङ्ङञ्जशां सति" ७।२।७१॥). On this Sūtra the Kāśikā says:—'उकारग्रहणं पूजो मा भूत् । एपूषति इत्यव तस्य भवति । भशोरुदितो ग्रहणदभोतेर्निर्यमिडागमोऽस्त्येव ॥'.

चिकरिषोः. कृ, गृ, इङ् (इ *Ātma.*) धृङ् (धृ *Ātma.*) and प्रच्छ have the augment इ prefixed to the स of the Desi. *e. g.* चिकरिषति । जिगरिषति । विहरिषते । विधरिषते । पिप्रच्छिषति ।

Stanza 55—

रोदिति स्मेव. It is used transitively. इव is उत्प्रेक्षाद्योतक, the idea being similar to 'स्वजनस्य हि दुःखममतो विवृतद्वारमिवोपजायते ।' कुमा० ४.

Stanza 59—

रक्षस्पाशान्. पाशप् (पाश) is a स्वार्थवाचक affix, added to a Prātipadika (crude form of a word) that expresses something censurable. The Sūtra "याप्ये पाशप्" ५।३।४७॥ means 'याप्ये वत्तमानात्पातिपदिकास्त्वार्ये पाशप् प्रत्ययो भवति । याप्यो वैयाकरणः कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः । यो व्याकरणशाब्दे प्रवीणो दुःशीलस्तत्र कस्मान्न भवति । यस्य गुणस्य सद्भावाद् इव्ये शब्दनिवेशस्तत्कुत्सायां प्रत्ययः ॥' काशि०. Thus वैयाकरणपाशः does not mean a proficient grammarian, who is ill-natured, but it means a contemptible grammarian, one whose knowledge of grammar is poor and meagre. As regards the gender of words to which स्वार्थवाचक affixes are added, they sometimes follow the gender of the प्रकृति and sometimes depart from it. On the Sūtra "विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्" ५।३।६८॥ the Bhāṣhyakāra says:—'इदं तर्हि प्रयोजनम् (that is तुम्बहणस्य) । प्रागुत्पत्तेर्यलिङ्गं वचनं च तदुत्पत्तेऽपि यथा स्यात् । बहुगुडो द्राक्षा । बहुतैलं प्रसन्ना । बहुपयो यवागूरिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्वार्थिकोऽयम् । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुम्बहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वार्थिका अतिवर्तन्ते अपि लिङ्गवचनानीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गुडकल्पा द्राक्षा । तैलकल्पा प्रसन्ना । पयस्कल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति ॥'. We thus see that the gender of the whole word to which a स्वार्थवाचक affix is added is either that of the base to which the affix is added, as in बहुगुडो द्राक्षा, or is different from that of the base and is that of the word which is qualified by it, as in पयस्कल्पा यवागूः. रक्षस्पाश being a noun must be neuter. If the whole word does not follow the gender of the base रक्षस्, it must follow that of a word qualified by it, as in पयस्कल्पा यवागूः. There is none such here. रक्षस्पाश is itself a noun. It must then be neuter. The Mas. form is held questionable by Malli. 'पयस्पाशम्' is used in the neuter in the Kāśikā and Kaumudī both. 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' may, however, be taken in a general sense. There is a departure from the gender of the base. The word formed by

affixing a स्वार्थद्योतक termination does not always follow the gender of प्रकृति (base). Jaya. explains it in the same way. He says:—‘रक्ष-
स्पाशान् कुत्सितराक्षसान् । याप्ये पाशम् । स्वार्थिका अपि प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिव-
र्त्तन्ते ।’ We may also say:—‘पुलिङ्गं तु भवति लोकाभ्यस्वाङ्गिङ्गस्थः । Bharata-
mallika says:—‘पुंस्त्वमभिधानात्’.

Stanza 62—

चतुष्काष्टम्. Jaya. takes it as a क्रियाविशेषण modifying क्षिपन्. Malli.
takes it as an object of उद्दिश्य understood, following न्यासोद्योत which
states that even an action that is गम्यमान (not expressed, but implied)
governs a Kāraka. ‘न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारकभावस्यापि तु
गम्यमानापि’.

Stanza 64—

परार्थवत्. Jaya. says that it means ‘celestial,’ ‘परार्थवत् दिव्य इव ।
परार्थं युलोकः । ब्रह्माण्डसंज्ञन्धिन ऊर्ध्वभागस्योत्कृष्टत्वात् । तत्र भव इति परावराधमेति
यत् ॥’ It may better be taken in the sense of परार्थवत्, shewing a very
large number. ‘परार्थवदस्युत्कृष्टसंख्याविशेषावच्छिन्नवत्’ भर०.

Stanza 66—

तमस्काण्डैः. तमःसवर्णाः काण्डाः शरास्तमस्काण्डास्तैः । शाकपाथिवादि-
त्वान्मध्यमपदलोपी समासः.

Stanza 67—

The reading **पृतनाषाड्द्विषः** is noticed by Jaya. and Bharatamallika.
Jaya. says:—“सहः साढः सः” इति छन्दोविषयत्वान्नोदाहतम् । ततः “छन्दसि सहः”.
इति प्विप्रत्ययस्य विधानात् । एवं च पृतनाषाड्द्विषः इति पाठान्तरमयुक्तम् ।’ Bharata-
mallika simply says:—‘पुरुहूतेत्यत्र पृतनाषाडिति क्वचित्पाठः ।’ Malli.’s
reading is पृतनाषाड्द्विषः. He notices पुरुहूतद्विषः also. He says just as नुरा-
साह् is used in Kumārasambhava ‘नुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः’ २.१.,
so can पृतनासाह् be defended here. प्वि may be affixed to सह when
preceded by an *Upapada* not only in the Vedic language, but
also in classical Sanskrit. This he represents to be the view of
some Commentators. His own view may be learnt from his Com.
on ‘नुरासाहं पुरोधाय &c.’ There he says:—‘नुरं स्वरितं साहयत्यभिभवतीति
नुराषाद् । साहयतेश्चौरादिकात्क्विप् ।’ पृतनाषाड्द्विषः is the reading of the
Pātana Ms. collated by us (*Vide* Appendix).

Stanza 70—

अभिषिषिक्षन्तम्. “उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्यासेनयसेध-
 सिचसञ्जस्वञ्जाम्” ८।३।६९॥ teaches that the स् of सु 5th Conj., सु 6th
 Conj., सो, स्तौ, स्तुभ्, स्था, सेनय, सिध्, सिच्, सञ्ज्, and स्वञ्ज् is changed to
 ष् when preceded by any vowel except अ or आ of an उपसर्ग. सद् has
 its स् changed to ष् when preceded by any vowel except अ or आ of a
 preposition other than प्रति (“सदिरप्रतेः” ८।३।६६॥). स्तन्श् changes its स् to
 ष् when preceded by any vowel except अ or आ of a preposition (“स्तन्मेः”
 ८।३।६७॥). When preceded by अव स्तन्श् changes its स् to ष् in the sense
 of ‘supporting’, ‘being near’ (“अवाचालम्बनाविदूरयोः” ८।३।६८॥). स्वन्
 preceded by वि and अव changes its स् to ष् in the sense of ‘eating’
 (“वेश्च स्वनो भोजने” ८।३।६९॥). सेव्, सित्, सय्, सिव्, सह्, सुद् (the augment
 स् prefixed to कृ), स्तु, and स्वञ्ज्, change their स् to ष् when preceded by
 परि, नि, and वि (“परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुद्स्तुस्वञ्जाम्” ८।३।७०॥).
 They change their स् to ष् optionally when the augment of the Imper-
 fect or the Aorist comes between them and परि, नि or वि (“सिवादीनां
 वाङ्मयायेऽपि” ८।३।७१॥). It is for this that स्तु and स्वञ्ज् are mentioned
 again in the Sûtra “परिनिविभ्यः—” even though they have already been
 mentioned in “उपसर्गात्सुनोति—”. ‘पूर्वेण सिद्धे स्तुस्वाञ्जिमहणमुत्तरार्थम् ।
 अङ्मयाये विभाषा यथा स्यात्.’ The Sûtra which explains the form ‘अभि-
 षिषिक्षन्तम्’ will be now clear. It is “स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य” ८।३।६९॥.
 Roots beginning with स्था (mentioned in the Sûtra “उपसर्गात्सुनोति—”
 ८।३।६९॥) and upto and inclusive of सेव (‘प्राक् सितान्’ i. e. before सित,
 meaning upto and inclusive of सेव, mentioned in the Sûtra “परिनि-
 विभ्यः सेवसित—” ८।३।७०॥) change their स् to ष् even when the redupli-
 cative syllable comes between them and the vowel (other than अ or
 आ of course) of a preposition; and the स् of the reduplicative syllable
 of these roots alone & of no others is changed to ष्. ‘अभ्यासस्येति वचनं
 नियमार्थं स्थादिष्वभ्याससकारस्य मूर्धन्यो भवति नान्यच्च । अभिसुसूति । अभिसिषा-
 सति ।’ काशि०. सिच् coming between स्था and सित्, changes its स् and
 the स् of its अभ्यास to ष् accordingly.

Stanza 71—

अभिष्यन्तः. This must be taken with राक्षसाः understood. ‘राक्षसाः
 क्रोधादात्मनोऽभिष्यन्तः अन्तं नयन्तः’ Jaya.

Stanza 74—

विष्यन्द्मानं. स्यन्द् changes its स् to ष् optionally when preceded by अनु, वि, परि, अभि, and नि, provided a living being is not the agent of the action denoted by it, 'अप्राणिष्विति किम्। अनुस्यन्दते मत्स्य उदके। प्राण्यप्राणिविषयस्यापि स्यन्तेतरयं विकल्पो भवति। अनुस्यन्दते मत्स्योदके। अनुस्यन्दते। अप्राणिष्विति पशुशसोऽयं न प्रसज्यप्रतिषेधः।' काशि०.

विष्कन्तुन्. स्कन्द् preceded by वि changes its स् to ष् optionally, in any form except that of the past participle. The past participle is विस्कन्नः. The root means 'to go'. 'स्कन्द् गतिशेषणयोः' । विविधं गन्तुं शीलमेषां ते विष्कन्तारः गमनशीलाश्चला अस्थिरप्रकृतय इत्यर्थः. When preceded by परि, स्कन्द् changes its स् to ष् optionally in all forms except in परिस्कन्द्ः. परिष्कणः or परिस्कन्नः, परिस्कन्दः.

Stanza 76—

समर्थोऽपि. Because he was blessed by all Gods. The blessings are mentioned in the Rāmāyaṇa:—

‘ततस्त्रिगुणमखिककुब्जिधामा त्रिदशार्चितः ।
उवाच देवता ब्रह्मा मारुतमियकाम्यया ॥
भो महेन्द्राग्निवरुणा महेश्वरधनेश्वराः ।
जानतामपि वः सर्वं वक्ष्यामि श्रूयतां हितम् ॥
अनेन शिशुना कार्यं कर्त्तव्यं वो भविष्यति ।
तद्वस्त्वं वरान् सर्वे मारुतस्यास्य लुट्ये ॥ उत्तरका० ३६. ७-९.

Then they all pronounce blessings upon him. Finally ब्रह्मा says:—

‘दीर्घांशु महात्मा च ब्रह्मा तं प्राब्रवीद्वचः ।
सर्वेषां ब्रह्मण्डानामवध्यस्त्वं भविष्यति ॥’ उत्तरका० ३६-२०.

Stanza 78—

It must be noted that the स् of सङ्ग and स्थान is changed to ष् only when these words are compounded with अङ्गलि and भीरु respectively, not otherwise. In ‘अङ्गुले सङ्गं पश्य’ and ‘भीरो स्थानं पश्य’, it is not changed to ष्.

Stanza 79—

ज्योतिष्टोमं. स्तोम changes its स् to ष् when compounded with ज्योतिस् and आहुस् & g. ज्योतिष्टोमः, आहुष्टोमः.

Stanza 80—

मातृष्वसेयः. In the sense of अपत्य, छण्, (ईय) or डक् is affixed to मातृष्वस् and पितृष्वस्. We have thus मातृष्वस्त्रीय (Fem. मातृष्वस्त्रीया) and पितृष्वस्त्रीय (Fem. पितृष्वस्त्रीया) or मातृष्वसेय (Fem. मातृष्वसेयी) and पितृष्वसेय (Fem. पितृष्वसेयी).

मातुःस्वसुः. These may be taken either as two distinct words or as an अलुक् समास. In an अलुक् समास, स्वस् changes its स् to ष optionally when preceded by मातुः and पितुः. We have thus मातुःस्वसा or मातुःस्वसा; पितुःस्वसा or पितुःस्वसा. When this is not considered as अलुक् समास, but as two व्यस्त words, स् is not changed to ष. 'असमासे तु मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ।'.

Stanza 85—

ज्योतिष्टमाम्. स् preceded by a short vowel is changed to ष when followed by a Taddhit affix beginning with त. These affixes are तर, तम, तय, त्व, तल् तस् and त्यप्. e.g. सर्पिष्टर, सर्पिष्टम, चतुष्टय, सर्पिष्ट, सर्पिष्टा, सर्पिष्ट, आविष्टयः. In गीस्तरा, धृस्तरा, and similar words, स् is not changed to ष, as the preceding vowel is long. The preceding word should not be a verbal form. 'तिङन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भिन्त्युस्तराम् ।'.

Stanza 89—

व्यतस्तम्भद्. The change of स् to ष directed by the Sûtras "स्तम्भेः" ८।३।६७। and "परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुद्वस्तुस्वञ्जाम्" ८।३।७०। is prohibited by "स्तम्भुसिवुसहां चङि" ८।३।११६।. The स् of स्तम्भ्, सिव् and सह् is not changed to ष in the 3rd Aorist. e. g. पर्यतस्तम्भत्, पर्यसीबिवत्, पर्यसी-पहत्. It should be noted that the स् following an उपसर्ग is not changed to ष in these cases. The radical स् following the reduplicative syllable may be changed to ष, if the rules allow it. 'स्तम्भुसिवुसहां चङि उपसर्गा-दिति वक्तव्यम् । उपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यात् । अभ्यासाद्या प्राप्तिस्त-स्या मा भूदिति ।' काशिः.

Stanza 91—

विषसाद्. The स् of सह् after the reduplicative syllable is not changed to ष. The Sûtra "सदेः परस्य लिटि" prohibits the स् of सह् after अभ्यास from being changed to ष. "सदिव्वज्जोः परस्य लिटि" ८।३।११८। is the reading of the Sûtra in the Kâsîkâ. Jaya. quotes the Sûtra in the same form, that is, as found in the Vṛitti. But this does not seem to

be the correct reading of the Sūtra. “सहेः परस्य लिटि” ८।३।११८। is the reading of Bha. Di. in the Siddhāntakaumudī. In the Mahābhāṣya also the Sūtra is found in the same form. ““सहेः परस्य लिटि” ॥ सहे लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेऽपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। परिष्वजे ॥” महाभाष्य.

Stanza 93—

अग्नेवणम्. Under the circumstances in which न् is changed to ण्, न् of वन् is changed to ण् only when preceded by पुरगा, मिश्रका, सिध्रका, शारिका, कोटरा, and अग्ने (“वन् पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्नेभ्यः” ८।१।४।) In कुवेरवनम्, असिपञ्चवनम्, शतधारवनम् &c. न् is not changed to ण्.

Stanza 94—

देवदारुवनं. वन has its न् changed to ण् optionally when preceded by words denoting औषधि and वनस्पति. e. g. दूर्वावनम् or दूर्वावनम्, शिरीषवनम् or शिरीषवनम्, बदरीवनम् or बदरीवनम्. (विभाषाऔषधिवनस्पतिभ्यः” ८।१।६।). A Vārtika to this Sūtra states that the words denoting औषधि and वनस्पति must consist of two or three letters, not more (“द्वयक्षरव्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम्”). Hence the न् of वन in देवदारुवनम् is not changed to ण् as देवदारु consists of four letters.

आम्रवणादिभिः. The Sūtra for changing न् to ण् in आम्रवण is “प्रतिरन्तःशरेक्षुष्टआम्रकार्ब्यखदिरपीयूषाभ्योऽसंज्ञायामपि” ८।१।९।, which means that वन changes its न् to ण् when preceded by अम्र, निर, अन्तर, शार, इक्षु, पुष्ट, आम्र, कार्ब्य, खदिर, and पीयूषा, when the whole word is a संज्ञा (Proper Noun) or not.

Stanza 95—

रुधिरपायिणाम्. Jaya. says:—‘रुधिरपायिणां राक्षसानाम् । पानं देशे इति णत्वम् ।’. न्, however, is not changed to ण् in रुधिरपायिणाम् by the Sūtra “पानं देशे” ८।१।९।, which means that पान changes its न् to ण् when the whole word signifies a country, e. g. ‘क्षीरपाणा उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः । सौवीरपाणा बाह्लीकाः । कषायपाणा गान्धाराः’, but by the Sūtra “प्रातिपदिकान्तनुस्विभक्तिषु च” ८।१।९।, as it is here at the end of a प्रातिपदिक.

Stanza 105—

प्रकोपण and प्रगोपण. The न् belonging to a कृत् affix (अन मान अनीय अनि इति निष्ठा एते णत्वं प्रयोजयन्ति) added to a root beginning with a consonant and having any vowel except अ or आ as its penultimate, is optionally changed to ण् when the कृन्त comes after a preposition

containing *र* under the circumstances in which *न* is generally changed to *ण*. Thus प्रकोपण and प्रकोपन, प्रगोपण and प्रगोपन are all correct readings.

Stanza 106—

प्रेङ्गण. If *न* belonging to a कृत् affix added to a root having तुम् or Anuswāra in it ('तुम्ग्रहणमतुस्वारोपलक्षणार्थम् । अदकुप्वाङिति सूत्रेऽप्येवम् । तेनेह न प्रेङ्गणम् । इह तु स्यादेव प्रोम्भणम् । ' सिद्धा० कौ०) is changed to *ण* when the कृन्त comes after a preposition containing *र* under circumstances in which *न* is generally changed to *ण*, it is changed to *ण* only in the case of roots which begin with any vowel except अ or आ and end in a consonant. "इजादेः सनुमः" ८।४।३२।। "सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थं इजादेरेव सनुमो नान्वस्मादिति । प्रमङ्गनम् । परिमङ्गनम् । हल इत्यधिकाराण्यन्ते नित्यं विध्यर्थमेतन्न भवति । ' काशि०. The reading प्रेङ्गणः adopted by B. is incorrect.

Stanza 107—

प्रगमनम्. *न* of a कृत् affix added to भा, भू, पू (to purify); कम्, गम्, व्याय्, and वेप् is not changed to *ण* under circumstances in which *न* is generally changed to *ण*. "न भाभूपूकनिगमिष्यायिवेपाम्" ८।४।३४।। 'कृत्यचः इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते । . . . अत्र भौवादिकस्य पूम्नो ग्रहणं द्रष्टव्यम् । पूह् प्रतिषेधे इत्यस्य ना भूत् । प्रपवर्णं सोमस्य । ' काशि०.

Stanza 122—

मुखमस्तीत्यभाषिष्ठाः. With the reading adopted in the text, the object of अभाषिष्ठाः must be supplied from the context. Jaya. says:— 'अतो मुखमस्तीत्यभाषिष्ठाः अभिहितवानसि "सीतां प्रत्यर्पयन् धर्मनामुहि" इति । ' 'You tell me to achieve merit by returning Sitā; because you have a mouth, which is a means for speaking whatever one likes. You have not said so after proper thought.' With Malli.'s reading 'रामे साक्षाद्गतां मयि,' साक्षाद्गताम् is the object of अभाषिष्ठाः. In this case we have not to supply the object. This is no doubt a better reading, but is not supported by a majority of Mss. The meaning is "When you advise me to return Sitā, you speak of fear in my case with regard to Rāma, simply because you have a mouth, that is, without proper deliberation."

Stanza 124—

Most of the Mss. read विरोधः. विराधः is no doubt a better reading, as even when we read विरोधः, विराधः is to be supplied, as going

with एकः. Both Malli. and Jaya. read विराधः. Jaya. explains अविवक्षितः as 'शौर्यान्न प्रतीतः' and Bharatamallika as 'अप्रसिद्धः शौर्येणाप्रतीतो वा.' Malli. explains it as असंज्ञातविवक्षः. विवक्षा संज्ञाता अस्येति विवक्षितः "तदस्य संज्ञातं तारकादिभ्य इतच्" १२।३६॥ इतीतच्. Thus he takes अविवक्षित in the sense of 'one in whom desire is not produced that the opponent is my prey (अयं मे वध्यः) '.

Stanza 135—

नमतः संध्याम्. The Stanza alludes to the story of Rāvaṇa desiring to fight Vālī. It is said that after Rāvaṇa was released by Sahasrārjuna, he again became proud of his powers. Once he went to Kishkindhā and called out Vālī to fight with him. Vālī was not there, so Sugrīva and other monkeys not being themselves able to measure their strength with him, told him to wait till Vālī returned from Sandhyā-adoration on all the four oceans. 'चतुर्भ्योऽपि समुद्रेभ्यः संध्यामन्वास्य रावण । इदं मुहूर्त्तमायाति वाली तिष्ठ मुहूर्त्तकम् ॥'. If he was anxious, however, to be killed by him very soon, he would find him performing Sandhyā-adoration on the Southern ocean. 'अथवा स्वरसे मर्तुं गच्छ दक्षिणसागरम् । वालिनं द्रक्ष्यसे तत्र भूमिष्ठमिव पावकम् ॥'. Itching to fight with Vālī, Rāvaṇa ascended Pushpaka and went to the Southern ocean. He there found Vālī performing adoration, and thought of catching him from behind unawares. Vālī saw him and understood his intention, but he did not fear him at all as a lion would not fear a hare approaching him. Then

‘हस्तमाहं तु तं मत्वा पादशब्देन रावणम् ।
पराङ्मुखोऽपि जग्राह वाली सर्पमिवाण्डजः ॥
महीतुकामं तं गृह्य रक्षसामीश्वरं हरिः ।
खमुत्पपात वेगेन कृत्वा कक्षावलम्बिनम् ॥’.

Placing him thus within his arm-pit, Vālī went successively to the Western, Northern, and Eastern oceans and having performed Sandhyā-adoration on each of these oceans, he returned to Kishkindhā and having released him from his arm-pit asked him who he was.

‘रावणं तु मुमोक्षाथ स्वकक्षात्कपिसत्तमः ।
कुतस्त्वमिति चोवाच प्रहसन् रावणं मुहुः ॥
विस्मयं तु महद्भत्वा श्रमलोलनिरीक्षणः ।
राक्षसेन्द्रो हरीन्द्रं तमिदं वचनमब्रवीत् ॥

वानरेन्द्र महेन्द्राभ राक्षसेन्द्रोऽस्मि रावणः ।
 युद्धेप्सुरिह संप्राप्तः स चाद्यासाहितस्त्वया ॥
 अहो बलमहो वीर्यमहो गाम्भीर्यमेव च ।
 येनाहं पशुवहृह्य आमितश्रुतरोऽर्णवान् ॥ '.

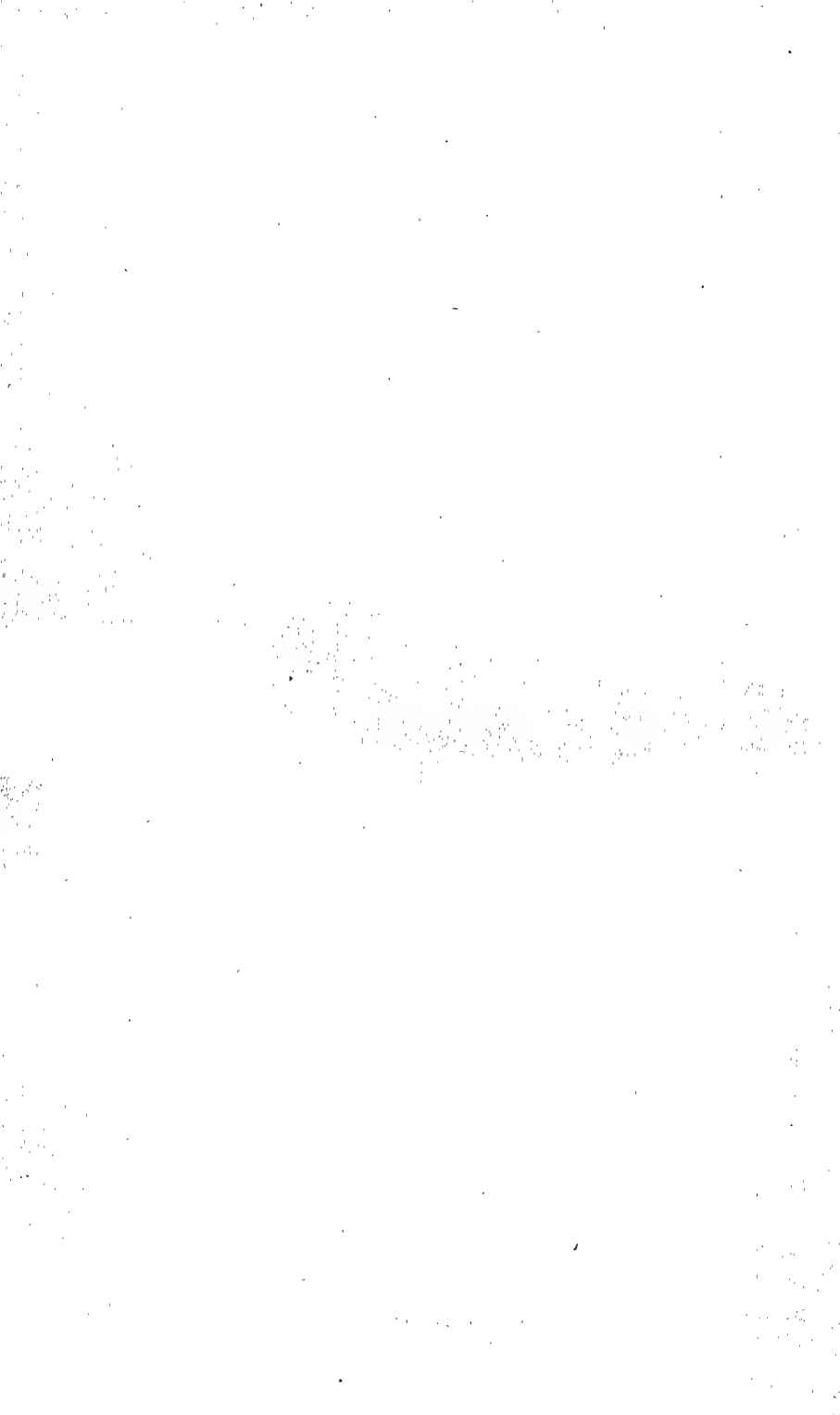
Then a firm friendship was formed between them both and sanctified in the presence of fire.

Stanza 136—

असद्वन्धुवधोपज्ञम्=Experienced first by yourself whose relations are slain. For the change of उपज्ञा to उपज्ञ (*vide* note on C. III, St. 31.)

APPENDIX.

THE READINGS OF D.

CANTO I.

- St. 4, L. 2. संसर्पणो for सन्तर्पणो.
St. 10, L. 3. ज्ञाननिधिर्मनस्वी for ज्ञानगतिर्मनस्वी.
St. 11, L. 1. यतात्मा for कृतात्मा.
St. 13, L. 3. 'मुहारचेष्टा for 'मुहारवंद्या.
St. 16, L. 3. विचित्रवृत्तीन्यपि for ते भिन्नवृत्तीन्यपि.
St. 19, L. 2. मम क्रतून्स्तु for वने क्रतून्स्तु.
St. 24, L. 4. दीप्राप्तधनुः for दीप्रास्त्रधनुः.
St. 26, L. 3. बद्धगोधाकुलित्रे for बद्धचित्राकुलित्रे.
St. 26, L. 4. गुरुशोकात्रारुहन् for गुरुशोकात्मारुहन्.
St. 27, L. 3. चास्य for चारु.

इति भट्टिकाव्ये रावणवधे प्रकीर्णकाण्डे रामादिसंभवः प्रथमः सर्गः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

CANTO II.

- St. 2, L. 2. सातिशयं for सातिशयां.
St. 5, L. 2. विलीनभृङ्गैः for निलीनभृङ्गैः.
St. 6, L. 1. वातागमं for वाताहतिं.
St. 13, L. 3. सस्यं for शस्यं.
St. 16, L. 2. समुच्चरच्चारुं for समुद्रहृच्चारुं.
St. 17, L. 3. बलोपशोभं for वनोपशोभं.
St. 18, L. 2. फेनेषु for फेणेषु.
St. 24, L. 4. 'सिञ्जम् for 'शिञ्जम्.
St. 28, L. 4. संधुक्ष्यते for संक्षुध्यताम्.
St. 30, L. 1. वलिः for केशैः.
St. 32, L. 3. स्थास्तू रणे for स्थास्तुं रणे.
St. 35, L. 2. तु for तु.
St. 35, L. 5. धृतकार्मुकेषु for धृतकार्मुकेषु.

- St. 39, L. 2. दैत्यकुलं for दैत्यबलं.
 St. 40, L. 3. प्रीतमना मखान्ते for प्रीतमतिर्मखान्ते.
 St. 41, L. 1. एतौ सुमित्रा for इतः स्म मित्रा.
 St. 42, L. 2. दैत्यपुरः for दैत्यपुरं.
 St. 47, L. 2. स्थास्तुरिवाचला प्रभा for स्यास्तुरिवाचिरप्रभा.
 St. 48, L. 3. भर्मभूषां for भर्मशोभां.
 St. 50, L. 4. रामः for रामे.
 St. 51, L. 1. 'माहूतैव' for 'माहूतेदं'.
 St. 55, L. 1. 'पुरजव' for 'पुरुजव'.
 St. 55, L. 4. 'मागादयोध्याम्' for 'मायादयोध्याम्'.

इति भट्टिकाव्ये द्वितीयः सर्गः ।

CANTO III.

- St. 3, L. 3. चामीकरबद्धवज्रं for चामीकरबल्लुगवज्रं.
 St. 4, L. 3. सहेमकुम्भान् for सभर्मकुम्भान्.
 St. 5, L. 1. उक्षान् प्रचक्रुः for उक्षाप्रचक्रुः.
 St. 7, L. 4. जनापरागं for जनापवादं.
 St. 10, L. 4. 'त्यपरे जजल्लुः' for 'त्यपरो जगाह'.
 St. 11, L. 3. धीरास्तु for धीरास्तु.
 St. 16, L. 4. नोपजगाम for नापजगाम.
 St. 19, L. 2. विनाकृतेव for निराकृतेव.
 St. 19, L. 4. च्युतं for क्षतं.
 St. 23, L. 3. 'मानिनीषुः' for 'मानिनीषून्'.
 St. 32, L. 3. उद्धास्यमानः for उद्धास्यमानः.
 St. 33, L. 1. स्वस्थयन्तः for सुस्थयन्तः.
 St. 37, L. 1. तरसा for तमसा.
 St. 40, L. 3. च्युताशनायाः for च्युताशनायः.
 St. 43, L. 2. सभावं for सहावम्.
 St. 46, L. 2. विसिञ्जानं for विशिञ्जानं.
 St. 51, L. 3. धीरं for वीरं.
 St. 51, L. 4. 'मभाषि' for 'माभाषि'.
 St. 53, L. 4. जहाहि for जहीहि.
 St. 54, L. 2. 'मुत्सहेयम्' for 'मुत्सहेय'.

इति श्रीभट्टिकाव्ये तृतीयः सर्गः समाप्तः ।

CANTO IV.

- St. 4, L. 1. आहिषातां for आहिषातां.
 St. 5, L. 2. प्रदृश्यात् for प्रदिश्यात्.
 St. 10, L. 2. खड्गिकः for खाड्गिकः.
 After St. 11 and 14 adds शुग्मम्.
 St. 20, L. 2. स्वङ्गोमीनां for स्वभोगीनां.
 St. 25, L. 1. कार्णवेष्टिकिकं for कार्णवेष्टनिकं.
 St. 30, L. 2. व्यथमानं for व्यथ्यमानं.
 St. 31, L. 2. कौक्षेयमसिमुद्यम्य for असि कौक्षेयमुद्यम्य.
 St. 42, L. 2. निमग्नाविग्रं for निमग्नोद्विग्रं.
 St. 44, L. 4. विषभृगिवो for विषभृदिवो.
 St. 45, L. 2. शीर्णं for कीर्णं.

इति भट्टिकाव्ये चतुर्थः सर्गः ।

CANTO V.

- St. 2, L. 1. मुसलं for मुशलं.
 St. ,, L. 2. च्छायरजःसन्तमसे for च्छायं रजःसन्तमसे.
 St. 4, L. 1. शूर्पनखां for शूर्पणखां.
 St. 8, L. 1. विनासा for विनसा.
 St. 10, L. 2. नात्यन्तीनां त्वं for नात्यन्तीनत्वं.
 St. 18, L. 1. हंसगामिनी for हंसनादिनी.
 St. 19, L. 2. नवोक्तानि for न चोक्तानि.
 St. 27, L. 1. यद्ब्रह्मकान्तिभिः for सद्ब्रह्मकान्तिभिः.
 St. 33, L. 2. सार्वलौकिकम् for सार्वलौकिकः.
 St. 37, L. 2. महद्भुतः for मखे धनुः.
 St. 37, L. 2. यानगौप्सीन्मं for यानगोपीन्मं.
 St. 40, L. 2. धिग्जनं for धिग्लोकं.
 St. 52, L. 2. पुतम् for पुवम्.
 St. 58, L. 1. विस्माययेत for विस्मापयेत.
 St. 62, L. 2. मात्रां for मात्राः.
 St. 64, L. 2. समागत्य for समागम्य.
 St. 66, L. 1. निरन्वयनरे for निरन्वयजने.
 St. 70, L. 1. आपीतं for प्रपीतं.
 St. 71, L. 1. वृथा for मृषा.
 St. 72, L. 2. खेलयन्नं for खेलायन्नं.
 St. 86, L. 2. मयैव वक्तुं किं युक्तं for ममैव युक्तं किं वक्तुं.

- St. 92, L. 2. वशीकृत्य for वशेकृत्य.
 St. 93, L. 2. मे for नो.
 St. 100, L. 1. नरान्तकम् for नराशिनम्.
 St. „, L. 2. शब्दपातं for शब्दकारः.
 St. 102, L. 2. विध्यमानो वा for विध्यमानोऽपि.

इति भट्टिकाव्ये पञ्चमः सर्गः समाप्तिमगमत् ।

CANTO VI.

- St. 4, L. 2. °मशिषच्च for °माशिषच्च.
 St. 8, L. 2. सर्वे भ्राता for भ्राता सर्वे.
 St. 10, L. 2. धर्मान् for धर्मम्.
 St. 13, L. 2. प्रग्लायति for प्रग्लायति.
 St. 16, L. 1. भीमविक्रमम् for क्रूरविक्रमम्.
 St. 17, L. 2. शैलं चाशिप्रियद्वामा for शैलं न्वशिप्रियद्वामा.
 St. 25, L. 1. मुहुराह्वस्त for मुहुराह्वत.
 St. 28, L. 2. च्युतं तयोः for च्युततयोः.
 St. 29, L. 2. °मवगाहामहे वयम् for °मवगाहावहे द्रुतम्.
 St. 38, L. 2. व्योमविस्तरम् for व्योम विस्तृतम्.
 St. 40, L. 2. क्षात्रं तेजो विवृण्वानं for तेजः क्षात्रं विवृण्वन्तं.
 St. 43, L. 1. °माज्ञाय for °माख्याय.
 St. 44, L. 2. तां for तौ.
 St. 45, L. 1. वनायाकर्षमश्नता for वनाकर्षं समश्नता.
 Omits Stanzas 52 and 53.

St. 69, L. 2. च for वा.

St. 72, L. 2. सर्वमुक्त्वा for सैवमुक्त्वा.

After 63 the Ms. has the following additional verse:—

अथ स्मरसमुद्भूतसंतापासहनोऽनुजे ।

अप्राप्नुवन् रतिं क्वापि जगाद् रघुनन्दनः ॥

- St. 81, L. 2. पन्नाग्रं for पर्णाग्रं.
 St. 96, L. 2. कथमासादितौ for आसादितौ कथं.
 St. 97, L. 1. °द्रुनून्तमभ्रंलिहममुं गिरिम् for °द्रुनून्तमावामभ्रंलिहं गिरिम्.
 St. 98, L. 1. सर्वभोगीनं for सर्वभोगीणं.
 St. 102, L. 1. द्विषन्तपम् for परन्तप.
 St. „, L. 2. परन्तप for द्विषन्तपम्.
 St. 120, L. 1. आयच्छमानयो° for व्यायच्छमानयो°.

St. 127, L. 1. वनवासिनः for वनवर्त्तिनः.

St. 144, L. 2. भृत्यांश्च for भोगांश्च.

इति भट्टिकाव्ये षष्ठः सर्गः ।

CANTO VII.

St. 2, L. 1. सस्याना° for शस्याना°.

St. 8, L. 1. परदाही च for परिदाहीव.

St. 11, L. 1. °मविस्रम्भी for °मविश्रम्भी.

St. 11, L. 2. पर्णे for पक्षीं.

St. 17, L. 2. निरुद्ध° for निरस्त°.

St. 19, L. 2. जविना for जयिना.

St. 23, L. 2. प्रावेशयद्गृहम् for प्रावेशयद्गृहाम्.

St. 45, L. 2. वेष° for वेश°.

St. 58, L. 1. क्लमेन निष्काणा for क्लमादनिकाणा.

St. 66, L. 1. सङ्गृह्य भागतात् for सङ्गृह्यभागतात्.

St. 69, L. 2. सृष्टिःपूर्व्विध° for पूःसृष्टिर्विध°.

St. 76, L. 2. सालभञ्जिका for शालभञ्जिका.

St. 83, L. 2. स्वर्गारूढो for स्वरारूढो.

St. 86, L. 2. परिम्लानो for परिग्लानो.

St. 88, L. 2. जदायुं संस्तुयादरात् for जदायुं च स्तुयादरात्.

St. 91, L. 1. °महोऽतीतं for °महर्थातं.

St. 93, L. 2. कस्मात् for यस्मात्.

St. 95, L. 1. प्रोर्णवितुं for प्रोर्णवितुः.

St. 95, L. 2. प्रोर्णविर्त्ती for प्रोर्णविर्त्ती.

St. 110, L. 2. बाधः for चाधः.

इति भट्टिकाव्ये समुद्रोपकण्ठगमनो नाम सप्तमः सर्गः ।

CANTO VIII.

St. 7, L. 2. एका for सैका.

St. 11, L. 2. न न संस्थास्यते for न तत्संस्थास्यते.

St. 13, L. 2. ते ध्रुवम् for तेऽधुना.

St. 28, L. 2. भयङ्करा for भयंभवा.

St. 28, L. 2. संशृण्वन् प्रवदमानाऽवणस्य गुणान् जनान्.

St. 34, L. 1. नृत्तं for नृत्यं.

St. 38, L. 1. विद्यन्मध्ये for विद्यन्मध्यं.

St. 39, L. 1. °मुपायंस्त for °मुपायुङ्क्त.

- St. 43, L. 2. मायां च for मायाश्च.
 St. 45, L. 2. दशास्यस्य for रावणस्य.
 St. 62, L. 1. विदलितो° for विकसितो°.
 St. 67, L. 2. नुवाना व्यजिह्वन् for नुवानास्त्वजिह्वन्.
 St. 70, L. 2. °मदृश्यां for मदृशो°.
 After St. 72 adds त्रिभिर्विशेषकम्.
 St. 80, L. 2. त्वमप्यध्या° for तवाप्यध्या°.
 St. 84, L. 1. रक्षांसि मां for रक्षोभिर्मां.
 St. 85, L. 1. पतिव्रता for पतिप्रिया.
 St. 85, L. 2. पापान्ववसितं for पापानुवसितं.
 St. 96, L. 2. दध्वं for दत्त.
 St. 106, L. 1. राघवार्थकरो for राघवानुचरो.
 St. 109, L. 2. नागन्तुमुस्सहेतेह for गन्तुमुस्सहेते नैव.
 St. 128, L. 1. यथोद्दिष्टं for यथादिष्टं.

इति भट्टिकाव्येऽष्टमः सर्गः ।

CANTO IX.

- St. 1, L. 1. रुक्मपक्षी for कुक्मपक्षी.
 St. 8, L. 2. अचालीन च नात्राजीत् for न चाह्वलीन चात्राजीत्.
 St. 9, L. 2. बहूनां सोऽग्रहीद् for बहूनामग्रहीद्.
 St. 10, L. 2. प्रोर्णविषु° for प्रोर्णविषु°.
 St. 16, L. 1. मांसोपयोग for मांसोपभोग.
 St. 18, L. 1. धृष्टः for धृष्टान्.
 St. 41, L. 2. तलेना° for बलेना°.
 St. 42, L. 1. केसरी for केशरी.
 St. 46, L. 1. °मन्तिकम् for मन्तिकात्°.
 St. 51, L. 2. वानरोत्तमम् for प्रीतिमुत्तमम्.
 St. 56, L. 1. अश्वसीदिव for आश्वसीदिव.
 St. „ L. 2. ललित° for लुलित°.
 St. 57, L. 2. काकुत्स्थमूचे तं for काकुत्स्थं तमूचे.
 St. 60, L. 1. केसरः for केशरः.
 St. 63, L. 2. मर्माविद्धिरयस्काण्डे° for मर्माविद्धिस्तमस्काण्डे°.
 St. 74, L. 1. निस्थन्द्° for विष्यन्द्°.
 St. „ L. 2. °न्रविष्कन्ता for °न्रविस्कन्ता.
 St. 75, L. 2. विष्फुरन् for विस्फुरन्.
 St. 76, L. 1. विस्फुरङ्गि° for विस्फुलङ्गि°.

- St. 79, L. 2. तापसस्येति for मानुषस्येति.
 St. 81, L. 1. समागते for समागमे.
 St. 86, L. 1. पिङ्गल° for पिङ्गर°.
 After 87 पञ्चभिः कुलकम् ।
 After 94 युग्मम्.
 St. 98, L. 2. राक्षसाधिपः for रक्षसां पतिः.
 St. 111, L. 2. नीतिनिष्ठस्य for नीतितीक्ष्णस्य.
 St. 124, L. 2. विस्मयः for कः स्मयः.
 St. 130, L. 1. अभिमानः फलं for अभिमानफलं.

इति श्रीभट्टिकाव्ये हनूमद्रहणं नाम नवमः सर्गः ॥

P. A Pātana Ms. which proceeds up to the Canto. X. It opens with श्रीगणेशाय नमः ॥

CANTO I.

- St. 17, L. 3. क्रतुरक्षणार्थं for परिरक्षणार्थं.
 St. 16, L. 2. क्रतूश्च for क्रतूस्तु.
 St. 24, L. 4. शीप्रास्त्रधरः for शीप्रास्त्रधनुः.

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे प्रथमः सर्गः ।

CANTO II.

Stanzas marked 10th and 11th in the text are given in the Ms. as 2nd and 3rd.

- St. 2, L. 2. सातिशयं for सातिशयां.
 St. 3, L. 3. सामर्षतयैव for सामर्षतयेव.
 St. 6, L. 2. निमीलभृङ्गैः for निलीनभृङ्गैः.
 St. 7, L. 4. लक्षे for लक्ष्ये.

Stanzas 8th and 9th in the text are given after the 17th St. of the text.

- St. 10, L. 3. सुगन्धि° for सुगन्ध°.
 St. 13, L. 1. लोलनीया for लोभनीया.
 St. ,, L. 3. सस्य° for शस्य°.
 St. 16, L. 4. °नृत्य° for °नृत्त°.

explains आरात् as निकटात्.

- St. 21, L. 2. °मविक्षितात्मा for °मविक्षितात्मा.

- St. 23, L. 3. °भास्वरास्त्र° for °भासुरास्त्र°.
 St. 28, L. 4. संधुक्षतां for संधुक्षयतां.
 St. 29, L. 3. दाक्षिण्य° for दक्षिण्य°.
 St. 30, L. 4. चानशोऽधैः for चानशोऽधैः
 St. 40, L. 3. प्रीतमनाम् for प्रीतमतिर्म°.
 St. 43, L. 1. पथकान् for पथिकान्.
 St. 44, L. 3. श्रुतसूनुवृद्धि° for श्रुतसूनुवृत्ति°.
 St. 48, L. 3. °भूषां for °शोभां.
 St. „ L. 4. °वन्द्य° for °वर्ग्य°.
 St. 50, L. 3. °नुपजानुरन्नि° for °नुपजान्वरन्नि°
 St. 52, L. 3. द्विपक्षे for °द्विपक्षं.

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे द्वितीयः सर्गः ।

CANTO III.

- St. 4, L. 1. सुपोषं for स्वपोषं.
 St. 7, L. 2. विकृत for विकृति.
 St. „ L. 3. व्यसृषन्न for व्यमृशन्न.
 St. 13, L. 2. सुपोषम् for स्वपोषम्.
 St. 17, L. 1. रुन्तो for रुवन्तो.
 St. 23, L. 3. °मानिनीषुः for °मानिनीषून्.
 St. 27, L. 4. पणायाः for पणायान्.
 St. 43, L. 1. प्रतीयु° for प्रतीषु°.

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे रामप्रवासो नाम तृतीयः सर्गः ।

CANTO IV.

- St. 6, L. 2. सुपुण्य° for स्वपुण्य°.
 St. 10, L. 1. सर्वाङ्गीने for सर्वाङ्गीणे.
 St. 13, L. 1. परेद्युरद्य for परेद्यव्यद्य.
 has युग्मकम् after St. 14.
 has कुलकम् after St. 19.
 St. 20, L. 2. सुभोगीनां for स्वभोगीनां.
 St. 33, L. 2. अपिस्फुरच्च for अपिस्फवच्च.
 St. 40, L. 2. पारस्वधिक° for पारश्वधिक°.
 St. „ „ °प्राशिका° for °प्रासिका°.

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे चतुर्थः सर्गः ।

CANTO V.

- St. 2, L. 1. मुषल° for मुशल°.
 St. „ „ प्राष° for प्रास°.
 St. „ L. 2. °मायुधच्छायरजः° for °मायुधच्छायं रजः°.
 St. 4, L. 2. पतिम् for गतिम्.
 St. 11, L. 2. माहेन्द्रियं for महेन्द्रियं.
 St. „ „ दुश्चयवनो for दुश्चवनो.
 St. 18, L. 1. हंसगामिनी for हंसनाहिनी.
 St. 22, L. 2. न चाग्रायी for न नाम्रायी.
 St. 29, L. 1. साकं for सार्धं.
 St. 34, L. 1. वेत्ति ताडका तस्य विक्रमम् for तस्य ताडका वेत्ति विक्रमम्.
 St. 44, L. 1. नित्यं च रणकाम्यसि for नित्यं शरणकाम्यसि.
 St. „ L. 2. विजिघृक्षु° for निजिघृक्षु°.
 St. 64, L. 2. समागत्य for समागम्य.
 St. 86, L. 2. वक्तुं युक्तं किं for युक्तं किं वक्तुं.
 St. 100, L. 1. नराशनम् for नराशिनम्.
 St. 102, L. 1. विध्यमानो वा for विध्यमानोऽपि.
 St. 107, L. 2. क्रव्याच्छलेन लोलूयांचक्रे पक्षौ पतत्रिणः ॥

इति भट्टिकाव्ये सीताहरणो नाम पञ्चमः सर्गः ।

CANTO VI.

- St. 3, L. 2. नाप्यूजा बि° for नाप्यूजी बि°.
 St. 8, L. 2. विह्वलः for विह्ववः.
 St. 11, L. 1. हुं for हूं.
 St. 13, L. 2. प्रम्लायति for प्रग्लायति.
 St. 15, L. 2. अक्षेमपरि° for अक्षेमः परि°.
 St. 18, L. 1. ए for ऐ.
 St. 19, L. 1. ममाश्वयीत् for तवाश्वयीत्.
 St. 21, L. 1. स्नाती for स्नान्ती.
 St. 28, L. 2. °श्रुततयोः for च्युततयोः.
 St. 29, L. 1. °मश्रुतीत् for °मच्योतीत्.
 St. „ L. 2. एह्येनं for एह्यमुं.
 St. 31, L. 2. जिघांसो° for जिघत्सो°.
 St. 35, L. 2. सीताविरहदुःखार्त्तः कोपरक्तान्तलोचनः.
 St. 36, L. 1. रुणभि सवितुर्मार्गं . . . . .
 St. „ L. 2. रिणक्षि जलधेस्तोयं . . . . .

- St. 37, L. 1. क्षुणञ्चि . . . . .
 St. „ L. 2. यमं युनञ्चि . . . . .
 St. 38, L. 1. विनञ्चि धाम सर्वेषां तृणेद्वि सकलं जगत्.
 St. „ L. 2. शुष्कपेषं . . . . .
 Sts. 39, and 40 are same as Sts. 38 and 39 in the text.
 St. 41, L. 1. न्यवर्त्तयस्सु° . . . . .
 St. „ L. 2. ऐक्षेतामा° . . . . .
 St. 42, L. 1. तं सीताघातिनं . . . . . ।
 St. „ L. 2. प्रोवाच स तदा पक्षी भयाद्रामेण तर्जितः ॥.

After 42 of the text the Ms. reads—

पप्रच्छ जानकीवार्त्तां संग्रामं च पतत्रिणम् ।
 ततो रावणमाचख्यौ द्विषन्तं पततां वरः ॥

Omits विषादमीथिवांसौ . . . . .

- St. 45, L. 1. बलापकर्षमदनता for वनाकर्षं समभता.
 St. 48, L. 1. रिपुः क्रयम् for कथं रिपुः.
 St. 50, L. 2. लङ्कां नीता for नीता लङ्कां.
 St. 64, L. 1. °समुन्नये for °समन्वये.
 St. „ L. 2. °मवाच्यैः for °मपाच्यैः.
 St. 66, L. 1. सम्यक् कश्चिन् for कश्चित् सम्यक्.
 St. 73, L. 2. पम्पानि for पाम्पानि.
 St. 74, L. 1. वासनैः for वाशनैः.
 St. 98, L. 1. सर्वभोगीन्° for सर्वभोगीण°
 Omits verses 124 and 125.
 St. 126, L. 2. बान्धवाक्रोशिनो for बान्धवक्रोशिनो.
 St. 133, L. 1. ध्रुवं न त्वां for ध्रुवन्न त्वा.
 St. 136, L. 2. दुर्वृत्तं for दुर्वृत्त.

इति भट्टिकाव्ये षष्ठः सर्गः ।

CANTO VII.

- St. 2, L. 1. सस्याना° for शस्याना°.
 St. 3, L. 2. व्योम तडि° for भान्तस्तडि°.
 St. 7, L. 1. परिदेवनम् for परिदेविनम्.
 St. 10, L. 1. परिमोहिनम् for परिमोहिणम्.
 St. 11, L. 2. °तको व्योम्नि for °तकः पक्षी.

- St. 12, L. 1. ह्येते for भ्येते.
 St. „ L. 2. विमुक्तानां for विद्युक्तानां.
 St. 15, L. 2. चङ्क्रमणान् for चङ्क्रमणान्.
 St. 16, L. 2. मण्डनं for मण्डना.
 St. 17, L. 2. निरुद्ध° for निरस्त°.
 St. 25, L. 2. °हेश्वर for °हेश्वरः.
 St. 26, L. 1. भासो for भासं.
 Omits St. 33.
 St. 48, L. 1. प्रार्थयन्ति for प्रार्थयन्ते.
 Omits Sts. 60 and 64.
 St. 68, L. 1. रक्षं for रक्षणं.
 St. 90, L. 1. महाकुलीप्रियाम् for माहाकुलीं प्रियाम्.
 St. „ L. 2. महाकुलीनस्य for माहाकुलीनस्य.
 St. 91, L. 2. विखिन्दन्तः for विषीदन्तः.
 St. 95, L. 1. प्रोर्णवितुं for प्रोर्णवितुं.
 St. „ L. 2. प्रोर्णविर्चा for प्रोर्णविर्चा.
 St. 96, L. 1. लङ्का for लङ्काम्.
 St. „ „ पालिता for पालितां.
 St. 102, L. 2. स्म for च.

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डे सप्तमः सर्गः ।

CANTO VIII.

- St. 5, L. 1. पथि घ्नन्तं for व्यतिघ्नन्तः.
 St. 7, L. 2. नक्राणामाशितम्भवम् for नक्राणां स्वाशितम्भवम्.
 St. 11, L. 2. न च संस्थास्यते for न तत्संस्थास्यते.
 St. 19, L. 1. बलैः for वनैः.
 St. 26, L. 2. प्रत्यज्ञास्त for प्रत्यज्ञासीत्.
 St. 28, L. 2. संशृण्वन्प्रवदमाना° for शृण्वन्संप्रवदमाना°.
 St. 34, L. 1. नृत्तं for नृत्यं.
 St. 41, L. 2. °विभ्रम्भो° for °विभ्रम्भो°.
 Omits St. 42.
 कुलकम् after St. 45.
 St. 52, L. 1. सशमोहं for महाशमोहं.
 St. „ L. 1. परिजनावृतम् for परिजनान्वितम्.
 St. 57, L. 1. शुचः कथम् for कथं शुचः.
 St. 66, L. 1. अस्यन्द° for अस्यद°.
 St. „ L. 2. स्तबकोभयाः for स्तबकोभयाः.

- St. 71, L. 2. ध्याम° for म्लान°.
- St. 85, L. 2. पापान्ववसितं for पापानुवसितं.
- St. 91, L. 1. प्रभुः for विभुः.
- St. 92, L. 1. °मुक्तो for °मुक्तं.
- St. 101, L. 2. °स्तल्पं for °स्तल्पान्.
शुग्मकम् after St. 103.
- St. 109, L. 1. बारिणा for वा विना.
- St. „, L. 2. नेह for नैव.
- St. 110, L. 1. चिन्तावती for चिन्तावतीं.
- St. „, L. 2. मुक्ता for मुक्तां.
- St. 111, L. 1. न प्रकृष्टं for विप्रकृष्टं.
- St. 112, L. 2. °मुपाक्रम्य° for °मुपाक्रस्य°.
- St. 115, L. 1. पुरम् for पुरीम्.
- St. 118, L. 1. अयं for इदं.
- St. „, „ °द्वुरीयकः for °द्वुरीयकम्.
- St. „, L. 2. °मर्षितः for °मर्षितं.
- Omits St. 119.
- St. 121, L. 2. धृत्या नाथस्व for नाथस्व धृत्या.
- St. 132, L. 2. °निपातचित्रवसुधं for °निपातविचित्रवसुधं.
- St. „, L. 3. शकुननिनादनादितककुलोल° for शकुननिनादनादिककुब्जिलोल°.

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥.

CANTO IX.

- St. 1, L. 1. कूजत्प° for कुवत्प°.
- St. 4, L. 1. प्राश° for प्रास°.
- St. „, L. 2. दिशं for दिशः.
- St. 8, L. 2. अज्वालीन्नेव for न चाह्वालीन्न.
- St. 11, L. 1. अक्काणिषु° for अराणिषु°.
- St. 14, L. 2. °मासेवु° for °माजम्मु°.
- St. 18, L. 2. विनिर्गतः for विनर्दितः.
- St. 19, L. 1. अभ्यर्णो° for अव्यर्णो°.
- St. „, L. 2. वृत्तशस्त्रा for वृत्तशस्त्रान्.
- St. 22, L. 1. त्विषः for द्विषः.
- Omits the 2nd half of St. 51.
- St. 54, वने चिकरिषोर्वृक्षान्. 1
लसद्विचित्रशस्त्रौघः संग्रामो मूर्त्तिमानिव ॥

- St. 58, L. 2. खुरप्रेः for सुरप्रेः.
 St. 62, L. 2. वृशे बहुधा for बहुधा वृशे.
 St. 67, L. 1. पृतनाषाड्विषो for पुरुहूतद्विषो.
 St. 73, L. 2. व्यसहते° for व्यषहते°.
 St. 74, L. 1. निष्यन्द for विष्यन्द.
 St. „ L. 2. विस्कन्दीन् for विष्कन्तून्.
 St. 75, L. 1. परिस्कन्दन् for परिष्कन्दन्.
 St. 76, L. 1. विस्फुरङ्गि° for विस्फुलङ्गि°.
 St. „ L. 1. निस्फुरः for निष्फुलः.
 St. „ L. 2. विस्कम्भितुं for विष्कम्भितुं.
 St. 78, L. 1. षङ्गं for षङ्ग°.
 St. 80, L. 2. च for यः
 St. 93, L. 1. खरनसा° for खरणसा°.
 St. 96, L. 1. सुरापान° for सुरपाण°.
 St. 97, L. 1. संहर्षयोगिनः for संघर्षयोगिनः.
 St. 102, L. 1. प्रहन्यन्ते स्म for प्राधानिषत्.
 St. 116, L. 2. मारीचेन च for मारीचेनापि.
 St. 118, L. 1. कोपानिला° for क्रोधानिला°.
 St. 126, L. 1. न्यसंयुक्तं for न्यसं सक्तं.
 St. 128, L. 1. दर्शने तव for तव दर्शने.

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डे नवमः सर्गः ॥.

ADDENDA AND CORRIGENDA.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
2	26	स्तमैयुक्तं	स्तमैर्युक्तं
3	23	for स्थानुमर्थम्	Kāśikā-reading is स्थादिनुमर्थम्
8-9	23	विदेः शतुर्वसुः	"विदेः शतुर्वसुः ।"
8	25	५ निधि D.	५ निधि D., Com.
11	2	" सो दद् धोः "	" सो दद् धोः "
"	5	यः	ये
"	16	ततष्टाप्	ततश्चाप्
"	30	ङीप्	ङीष्
14	4	" नन्द्राः संयोगादयः "	" न न्द्राः संयोगादयः "
15	21	शुभयो	शुभमो
19	22	ठक्	ठञ्
25	4	शैलकुञ्जे	शैलकुञ्जे
"	19	कित्वाञ्	कित्वाञ्
26	3	गन्धस्येत्वे	गन्धस्येत्वे
"	4	हेत्वाभावः	हेत्वाभावः
"	23	गम्ये	गम्ये ।
31	2	पूर्वपूर्वे	पूर्वपूर्वे
"	3	Pratāparudra reads	'विशेषणत्वकथनमसावेकावली मता'
32	15	पूर्वादप्रत्ययः	पूर्वादप्रत्ययः
34	3	सुखग्रहणं	सुखग्रहणार्थं
"	15	" ऋदोरप् "	" ऋदोरप् "
36	20	" बहुव्रीहौ "	" बहुव्रीहौ—"
44	13	नाना मार्गेषु	नानामार्गेषु
"	14	after ठक्	add गिरिषु ज्ञान् गिरिज्ञान् गिरिसं- चारकुशलानित्यर्थः।
45	6	वृद्धः—	वृद्धः
"	8	यणादि परलोपः	यणादिपरलोपः
"	16	रूपइत्यर्थः	रूप इत्यर्थः
"	17	" दृग्दृशव-	" दृग्दृशव-
"	21	कर्त्ता यान्तं	कर्त्तायं तं
"	22	पश्यन्ति	पश्यति
46	14	मधिगम्येत्यर्थः	मधिगम्येत्यर्थः

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
46	26	साल T ₁ , N.	साल T ₂ , N., Com.
47	7	स्तमात्म . .	स्तामात्म . .
,,	27	आश्वीय D., T., G., Com.	आश्वीय D., T., G.
48	5	आश्वीयम्	अश्वीयम्
,,	6	After इति छप्रत्ययः † add	राजन्यानां समूहो
,,	9	इति यत्प्रत्ययः	इति खप्रत्ययः
56	26	न E ₄ .	न E ₁ ,
60	19	प्रणष्टो	प्रनष्टो
,,	25	गुरुणा	गुरुणां
,,	27	प्रनष्टो N., C., E ₄ .	प्रणष्टो C., B., E ₂ , E ₃ , T ₂ , T ₃ , T ₄ , D., T., G., Com.
61	14	शोकापनुरः	शोकापनुराः
,,	17	च्लेरङ्गा-	च्लेरङ्गा-
64	15	सचन्द्रनो	स चन्द्रनो
,,	23	भजानादिभ्यः	भाजनादिभ्यः
69	5	भीवा सिरा	भीवासिरा
71	2	वितिभावः	विति भावः
,,	19	"अप्रत्ययात् "	"अ प्रत्ययात् "
72	5	सविप्रो-	सेविप्रा-
,,	26	२ सविप्राश्चि° T., G., Com.	Strike off this.
73	18	for प्राणायतनेषु हिरण्य- शकलं read	प्राणायतनेषु हिरण्यशकलान् प्रत्य- स्यतीति शास्त्रात् सहिरण्यशकलं
,,	19	तथाविधानं	यथाविधानं
76	6	व्यसन्तु°	व्यस्यन्तु
82	11	मध्ये जला	मध्येजला
83	7	मागाः	मा गाः
,,	25	वहाद्युभार° C.	वहाद्यु भार° C.
88	23	तंनिचखन्तुः	तं निचखन्तुः
89	15	स्वधर्माजितां	स्वधर्माजितां
91	1	परिच्छेदां	परिच्छेदां
,,	8	मत्स्वर्थीयः षष्ठः.	मत्स्वर्थीयषष्ठन्
92	9	पर्वत्रैविध्य°	पर्वत्रैविद्य°
93	23	असका	असुका
,,	25	सका	सुका
95	2	मृदुनी	मृदुनी
97	2	एतद्रूपा	एतरूपा

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
97	19	ऽप्सरसोनिं	ऽप्सरसो निं
110	21	" सभाराजां	" सभा राजां
112	3	सिञ्चमन्त्रं	इकिञ्चिन्मन्त्रं
119	10	ढीप्	ढीष्
124	4	हेहयं	हेहयं
133	10	तेषां नित्यं	तेषामनित्यं
"	16	प्यै	प्यैङ्
134	25	अश्वादिनाषत्वे	अश्वादिना षत्वे
140	15	शोभना	शोभनं
"	24	कपा	कपा
150	23	त्यादिनिष्ठुरं	त्यादि निष्ठुरं
158	22	कृशतारतिः	कृशतारतिः
159	17	भाराहुं	भाराहुं
163	22	प्रत्यङ्ब्रुवत्	प्रत्यङ्ब्रुवत्
166	13	हृदयति	हृदयति
169	23	कूटो	कूटो
170	11	संरम्भिणो	संरम्भिणो
175	1	बन्धिष्ठा	बधिष्ठा
"	2	वर्धं	वर्धं
182	6	गुप्यं	कुप्यं
"	24	प्रगृह्य पदं	प्रगृह्यपदं
184	24	after तकः ॥	add प्रणाध्यो जनः सत्तमसंभ- तश्चोरजनः ॥
189	20	चकारा	चकारा-
190	19	after अस्य add	दुःखस्य
192	15	संपरीवारो	सपरीवारो
194	17	" शमिधातोः	शमि धातोः
"	24	क्रव्याद्धिः रां	क्रव्याद्धिः रां
196	14	बह्वन्नादं	बह्वन्नदं
201	24	Strike off	इ पाणिनैः Com.
202	5	पाणिनैः	पाणिनैः
209	1	द्रुवन्	द्रुवन्
210	12	अक्षत्रियजे क्षं	अक्षत्रियजेऽक्षं
212	15	विकल्पाद्भूते	विकल्पाद्भूते
"	24	after अभिजानासि	add T., G., Com.
"	25	after नाविति	add T., G., Com.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
216	7	हिष्णुवदुन्मादं	हिष्णुरसोढा सन्नन्मदिष्णुवदुन्मादं
"	23	ब्रोही	ब्रोहि
"	"	जिघांसुः	जिघांसु
222	20	हिंसा	हिंसाः
226	7	कार्ये सारं	कार्यसारं
237	5	लोहो	लोहो ^{3/}
"		In the foot note	add ३' लोह T., G., Com.
247	10	महाकुं	माहाकुं
"	26	strike off T., G., com.	
259	16	आशितेः	आशिते
271	2	तृतायां	तृतीयां
277	22	भावादं	भावाद्
307	11	भजौ जभं	भजौ भजं
309	3	ऽष्टदशं	ऽष्टादशं
"	10	तद्वद्	तद्वद्
314	4	ओदितश्च	आदितश्च
322	13	बुद्धिं	बुद्धिं
324	2	निरङ्कुषः	निरङ्कुषः
327	7	द्रक्षसांपतिः	द्रक्षसां पतिः
328	17	वनं	वनं
330	2	काम्यच्च	काम्यच्च
"	4	रक्षः पाशाः	रक्षस्पाशाः

NOTES.

3	24	सिद्धां०	सिद्धा०
"	32	Upāyās	Upāyās
4	34	read	भस्तीति
8	5	भवेत्	भवेत्
"	18	शुक्लं	शुक्लः
"	21	बलाकायां	बलाकायाः
"	22	अत्र पीतिमादिषु	पत्रपीतिमादिषु
"	"	बलीस्यात्	बालिइयात्
11	22	is affixed क्यच्	क्यच् is affixed
"	34	क्यङ्	क्यङ्
15	5	कोसलशब्दोदन्त्य	कोसलशब्दो इन्त्य
19	4	समूहः	समुहः
31	23	Manorama	Manoramā
35	2	मर्क्षति	मर्क्षति
"	13	strike off comma after	नेदयत् and हवयत्
37	29	अनुचरः	अनुचरः
40	33	purāṇas	Purāṇas
41	18	दाह	दाहं
55	28	उत्कृष्ट	उत्कृष्टं
72	23	his	her
73	14	प्रयोगो	प्रयोगो
76	29	गणकीर्त्तनम्	गुणकीर्त्तनम्
77	17	necessarily	necessarily
83	35	अनाहारः	अनाहारः
85	18	कर्त्तृणि	कर्त्तृणि
86	24	मुञ्जाना	मुञ्जाना
87	28	गार्हपत्याहति	गार्हपत्याहति
99	24	साङ्गे	साङ्गे
"	27	dependant	dependent
106	12	after 'does not refer to the' add Vārtika	
110	12	read अनाज्यैरीषशब्दोऽपि.	
111	31	read प्राप्तुमिच्छा.	
123	35	प्रयोग	प्रयोगे
129	1	a	an
"	16	regular	regular
132	31	इत्येव	इत्येव
136	27	अङ्गलि	अङ्गलि

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the superintendence of Dr. P. Peterson and Dr. R. G. Bhāndarkar.

	Rs. a. p.
No. I.—Pañchatantra, Books IV. and V. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler	0 4 0
No. II.—Nāgojibhatta's Paribhāshendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. The Sanskrit Text and various Readings, Part I.	0 8 0
No. III.—Pañchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler... ..	0 4 0
No. IV.—Pañchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr. F. Kielhorn.	0 6 0
No. V.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A., Part I, Cantos I.—VI.	1 8 0
No. VI.—Mālavikāgnimitra: a Sanskrit Play by Kālidāsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A.	2 2 0
No. VII.—Nāgojibhatta's Paribhāshendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāshās I.—XXXVII.	0 8 0
No. VIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A. Part II, Cantos VII.—XIII.	0 12 0
No. IX.—Nāgojibhatta's Paribhāshendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāshās XXXVIII.—LXIX.	0 8 0
No. X.—The Daśakumāracharita of Daṇḍin. Part I. Edited, with Critical and explanatory Notes, by Dr. G. Bühler	0 8 0
No. XI.—The Nīṭisataka and Vairāgyasataka of Bhartrihari, with extracts from two Sanskrit commentaries. Edited, with Notes, by Kāshināth Trimbak Telang, M.A. (copies not available.)	
No. XII.—Nāgojibhatta's Paribhāshendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāshās. LXX.—CXXII.	0 8 0
No. XIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A., Part III, Cantos XIV.—XIX.	0 8 0
No. XIV.—Vikramāṅkadeva-Charita. Life of king Vikramāditya Tribhuvanamalla of Kalyāṇa, com-	

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the superintendence of Dr. P. Peterson and Dr. R. G.

Bhāndārkar.

	Rs. a. p.
No. I.—Pañchatantra, Books IV. and V. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler	0 4 0
No. II.—Nāgojibhatta's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. The Sanskrit Text and various Readings, Part I.	0 8 0
No. III.—Pañchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler	0 4 0
No. IV.—Pañchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr. F. Kielhorn.	0 6 0
No. V.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A., Part I, Cantos I.—VI.	1 8 0
No. VI.—Mālavikāgnimitra: a Sanskrit Play by Kālidāsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A.	2 2 0
No. VII.—Nāgojibhatta's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāshās I.—XXXVII.	0 8 0
No. VIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A. Part II, Cantos VII.—XIII.	0 12 0
No. IX.—Nāgojibhatta's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāshās XXXVIII.—LXIX.	0 8 0
No. X.—The Daśakumāracharita of Daṇḍin. Part I. Edited, with Critical and explanatory Notes, by Dr. G. Bühler	0 8 0
No. XI.—The Nitiśataka and Vairāgyaśataka of Bhartrihari, with extracts from two Sanskrit commentaries. Edited, with Notes, by Kāshināth Trimbak Telang, M.A. (copies not available.)	
No. XII.—Nāgojibhatta's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāshās LXX.—CXXII.	0 8 0
No. XIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A., Part III, Cantos XIV.—XIX.	0 8 0
No. XIV.—Vikramāṅkadeva-Charita. Life of king Vikramāditya Tribhuvanamalla of Kalyāṇa, com-	

MS. 120

Cat.
V.R. 4/2/76

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

23821
Call No. S&K/Bha/Tri

Author—Trivedi, K. P.

Title—The Bhakti - Ravya or
Ravanavahana.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Ret.
--------------	---------------	--------------

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.